گوتوبێژێکی دەگمەنی تۆفیق وەهبیی
و
خوێندنەوەییێکی ڕەخنەگرانە

وەرگرتن و تۆمارکردنی ئەمیر حەسەن پوور

نووسینەوەی و پەراوێز و خوێندنەوەی

(بابی لالۆ)

کەمال ڕەئووف محەممەد

سلێمانی ٢٠١١

گوتوبێژێکی دەگمەنی تۆفیق وەهبیی
و
خوێندنەوەییێکی ڕەخنەگرانە

وەرگرتن و تۆمارکردنی: ئەمیر حەسەن پوور

نووسینەوەی و پەراوێزو خوێندنەوەی: (بابی لالۆ)

بابەت: لێ کۆڵینەوە

هەڵەچنی: نووسەر و مەهدی ئەحمەد

نەخشەسازیی بەرگ و ناوەوە: پەیام ئەحمەد

چاپ: چاپخانەی شڤان - سلێمانی

چاپی یەکەم ٢٠١١

تیراژ: (١٠٠٠) دانە

لە ڕێبەریێتیی گشت کتێبخانەکان ژمارە()ی ساڵی ٢٠١١ی پێدراوە

ڕەنجەکەم پێشکەشی ..

گیانی پاکی هیوای وجوودی بێ هوودەم (لالۆ) ی جوانە مەرگ

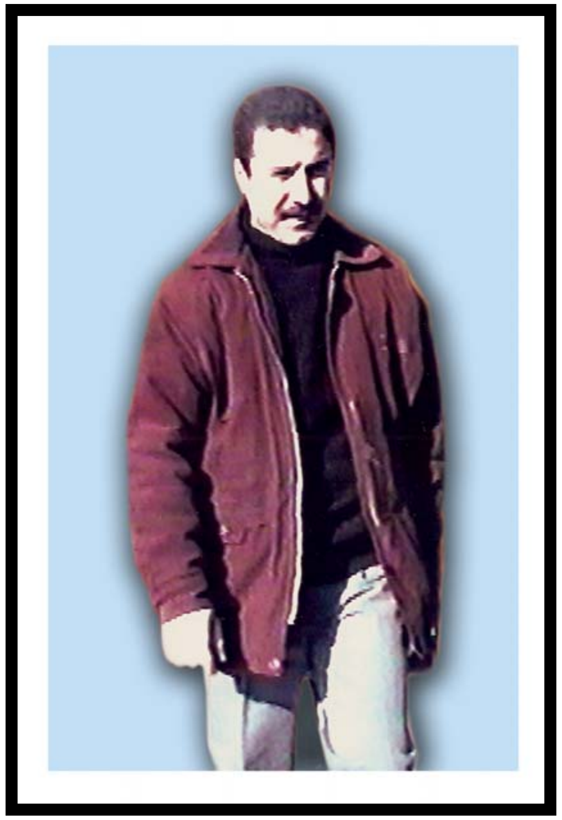

Lalo

21/4/1974 – 25/12/2002

کلیلی نیشانەکان

- ڕ: ڕۆمیی (ساڵی دارایی عوسمانیی)
- ز: زایینیی (ساڵی عیسایی)
- ك: کۆچیی (ساڵی هیجرەتی پەیامبەری ئیسلام)
- ا . ج . ك: یێکەم جەنگی گێتیی
- ا. ح . ك : یێکەم حوکوومەتی کوردستان
- K : کەمال رەئووف محەممەد
- ☼: یێکەم جارە بڵاودەبێتەوە

پێشەکیی

لە دنیادا مەگەر کەسانێ هەر لە زگماکەوە پەك کەوتە بن نەتوانن تێکەڵی بنیات نانی ژینی کۆمەڵ بن، دەنا هەر کەسێ بە ئەندازەیێ — بە چاك یا خراپ – بەشدارە. دیاریشە لە نێو هەر کۆمەڵێکدا کەسانێ هەڵ دەکەون کە پتر لە کەسانی دیکە، تواناتر، زاناتر، چالاکتر یا پێچەوانە بن . هەڵبەت خوێندنەوەی دەفتەری ژینی ئەو کەسانەش لەڕووی زانستەوە، ویستێکی گەورەیە، چونکە لە لایێکەوە — وێڕای یێك لایی نەبوونەوەی شوێن و مافی کەسەکان — بارستایی و شێوەی چالاکیی و کردەوەی چاك و خراپی بەشداربوونەکەیان ڕوونتر ساخ دەبێتەوە . لە لایێکی دیکەوە کۆمەڵانی خەڵکیش ڕوونتر و ئاسانتر پەند و فەڕ لە چاکەیان وەردەگرن و لە خراپەیشیان خۆیان لادەدەن.

وەك هەر کۆمەڵێکی دیکەی ئەم دنیایەش، لە نێو کۆمەڵی کوردەوارییدا کەسانی ئەوتۆ هەڵ کەوتووە — لە ژین و مردنیشدا — بە ناو بانگ دەناسرێن.. هەیە بەهۆی زەبرو زەندەوە، پلە و پایەی خێڵ و هۆزیەوە، سەر و سامان و دەسەڵاتەوە بە ناوبانگە، یا بە دانایی و زانست و هونەرێکەوە — بە هونەری ئەدبیشەوە — بە ناوبانگە. بەڵام چونکە لە کۆنەوە کورد هۆگری نووسینەوەی ئاکاری هۆش و بیر و نامەی کرداری کەسەکانی نەبووە و دەفتەری بۆ ڕانەگرتوون، هەروەها چونکە هەمیشە — بەتایبەتی لە سەدەی بیستەمدا — دەسەڵاتی داگیرکەران بەری ئازادیی ڕانواندن و ڕۆژنامەنووسیان گرتووە، چونکە کۆمەڵی

کوردەوارییش خۆی پێوەند بووی هێندێ داب و دەستوور و خووی کۆمەڵیی کۆن و نالەبار بووە، ئەوەتە تا ئەم ڕۆژگارەش فرە لاپەڕەی دەفتەرەکانی ژینی بەناوبانگەکانی — بەچاك و خراپیەوە — ناناسرێنەوە و کۆمەڵانی خەڵکیش بۆیان نەکراوە تەواو کەڵك لە چاکەکەیان وەربگرن و بەکەڵکیان بهێنن، چەوت و چەوێلیشیان بەلاوە بنێن و خۆیانی لێ بپارێزن.

ئەو بارە، بەتایبەتیی بۆ وەچەکانی ئەم سەدەیە و ئاییندەش نەك هەر ناتەواوییێکی گەورە و ناپەسەندە بەڵکە بۆ بنیات نانی کۆمەڵێکی تەندروست پێ ویستە. چونکە تووشی ساتمە و هەڵەیان دەکات، ناتوانن ڕاست و ڕەوان پەندیان لێ وەربگرن.

کەواتە چەند زەڕەبین بخرێتە سەر لاپەڕەکانی دەفتەری ژین و کرداری ئەو (بەناوبانگانە)، هێندە بەری چاوی ئەو وەچانە ڕوونترو ڕەفتارەکان بۆ بنیات نانی ژینی کۆمەڵ، ڕۆشنتر، ئاسانترە و پلەکانی پێشکەوتن خۆشتر دەبێت.

سەدەی ڕابردووی کوردیش کە سەدەی وریابوونەوەی بزاڤی نەتەوەیی ڕستگاریی خواز و هەڵ کەوتنی خەباتی سیاسیی و ڕۆشنبیریی و کۆمەڵیی و بەرهەڵستی چەند داگیرکەرێکی کۆن و نوێش بوو، چەند کۆمەڵە پیاوێکی (بەناوبانگ)ی تێدا هەڵ کەوت. بەڵام تا نها کێشەی ناسینەوەیێکی ڕاستی ئەو کەسانە بنەبڕ بووە، بەتایبەتی — وێڕای کێشە باس کراوەکانی ڕابردوو — زۆربەی کەسەکان مردوون و سەرچاوەی هەواڵیان — هەواڵی هوردیان — بەڵگەنامەی باوەڕ پێ کراو لەمەڕیان دەگمەنە.

کەواتە دیارە مەحاڵە هەموو هۆش و بیر، ڕەنج و کردارەکانیان لە تەرازوو بدرێن و ئەو (بەناوبانگانە)ش، چ کۆمەڵیش، کێش و بەشی هەقیانەتی خۆیان بەربکەوێت.

لە بارێکی ئەوهەشدا سروشتییە هەر لێ کۆڵێکی زانست پەروەر تووشی چەند هەڵەیێ بووبێ یا تووش ببێ. هەروەها سرووشتییە خوێندەوارانیش بە تەمای ناسینەوەیێکی ڕەهای ئەو (بەناوبانگ)ە نەبن، بەڵام وێرا گەڕاند بۆ ڕاستیی سنووری بۆ نییە.

یێکێك لە (بەناوبانگەکان)ی سەدەی ڕابردووش، کەسی ناسراوی کوردستانو عێراق و هێندێ کۆڕ و کۆمەڵی بێگانە، کوڕی سلێمانیی (تۆفیق وەهبیی)ە.

ئەم زاتە کە ساڵی ١٩٨٤ مرد — تا ئەوێ دەمێ بەدەگمەن نووسینێ لەمەڕ ژین و ڕەنج و کردەوەکانی نووسرا بوو — ئەز یێکەم کەس بووم دەستوبردم کرد و لێ کۆڵینەوەیێکم بەناونیشانی (تۆفیق وەهبیی کوڕی پیرەمەگروون)ەوە لێ نووسیی و بڵاوکردەوە(*). تەنانەت لە ئەو نووسینەو کۆڕی پاسیینی چلەیدا لە سلێمانییدا — لەسەرم کردەوە و بەڵگەی ڕەسمییانەم خستەڕوو، ئەو (تاوان)ەم پەرچ دایەوە کە خرابووە پاڵی گۆیا؛ ئەوێکی موتەسەڕڕیفی سلێمانیی (دەستی لە کوژتارەکەی ٦ی ئەیلوولی ١٩٣٠)ی سلێمانییدا هەبووە کە خۆ ڕاستان نەی بووە(**).

هەنگی ئەگەر وەك نها باوەڕم بە زانستی هەبوو، چۆن گوت بووم؛ (کورد بە زمان ناسێکی گەورەی ئەم سەدەیەی خۆی دەزانێت و هێندەی ڕێزی ئەم لایێنەی دەگرێت، کردەوەیی سیاسیی زۆر سەرنجی ڕاناکێشێت)(***)، لە لایێکەوە لەبەر ئەوەی وەك ئێستە سەرچاوەو بەڵگەی ڕوون بە دەستەوە نەبوو، هەروەها لەبەر ئەوەی — لەبن دەسەڵاتی حوکوومەتی زۆرداری بەعسی عارەبدا — لە گۆڤارێکی حوکوومەتدا دەرفەتی ڕای ئازاد و نەشتەردان لە ڕەفتاری سیاسیی نەبوو، بۆ من نەدەلوا تەواو، هەموو قسەیێکی خۆمی لە ڕوو بکەم.

ئەگەر ئەز، وەك ڕۆژنامەوانێك یا لێ کۆڵێك دەرفەتم بۆ هەڵ نەکەوت بێ لە نزیکەوە گوتوبێژێك لەگەڵ ت . وەهبیی بکەم(****)، ئەوە بەڕاستیی پەرۆشی بووم

(*)- بنۆڕە: کاروان، ژ ١٨، هەولێر ١٩٨٤ (تۆفیق وەهبیی کوڕی پیرەمەگروون).

(**)- بنۆڕە: چیم دیی — ج٣، ل ٨٤ (نووسیوییێتی: ١- موتەسەڕڕیف موفەتتیشی ئیداریی — بریتانیی / k — لە کونی پەنجەرەوە دەیان نۆڕییە ئەم کارەساتە/ ل ٨٣ ٢- زۆرترینی کوردەکانمان بە گلەیین و دەڵێن: ئەم کوژتار و پەرێشانییەی لە شارەکەی خۆیدا ڕووی دا، ئەوتاوانبارە/ ل ٩٨).

(***)- بنۆڕە: ئەدەبی نامەنووسیینی کوردیی — ج١، ل ٣٦٤، پ٢.

(****)- لە هاوینی ساڵی ١٩٨٢دا نیازی دیدەنیی ئەوروپا و بە تایبەتیش بریتانیا و تۆفیق وەهبییم هەبوو. مخابن لە بەغدااددا ڤیزای بریتانیی فرە چاوەنۆڕیی پێ دەویست و من ئەوەم لە لاگران بوو. چووم بۆ ئیتالیا و لە ئەوێدا کۆششم کرد، بەڵام پرسیارم لێ کرا کە بۆچیی لە

و چاوم هەڵ دەخست بۆ هەموو هەواڵێکی، بەتایبەتیی گوتوبێژێ بە (دەنگی خۆی).

بەخت یار بوو، لە بەهاری ٢٠٠٨دا، لە ڕاهێڵەی قسەو تەلەفوون کردندا لەگەڵ در. ئەمیر حەسەن پووری نیشتەنیی کانادا، هەواڵێکی ڕاستم لێ بیست کە خۆی — لە ڕۆژگاری سەرقاڵیی بە خوێندنی باڵاوە — لەگەڵ هاوەڵێکی گوتوبێژێکیان لەگەڵ ت . وەهبیی کردووە و (دەنگیان وەرگرتووە و تۆمار کردووە).

ئەز دەمودەست پێشنیازم بۆ کرد کە (کۆپیی گوتوبێژەکە)م بۆ ڕەوانە بکات بەڵکە ڕای بگوێزمەوە بۆ سەرقاقەز و لێی بنووسم و بی خوێندمەوە و بڵاوی بکەمەوە. ئەویش نیازەکەمی پەسەند کرد و دوای دوو مانگێك (دوو) شریتی کاسێتی بۆ هەناردم.

دەی بۆ فەڕی زانست و خزمەتی ڕاستیی و خوێندەوارانی کورد، ئەوەتە قسەکانی نێو (گوتوبێژ)ەکە وەك خۆی دەخەمە سەر قاقەز تا هێندێ لاپەڕەی دیار و نادیار، بابەتی هورد و ناسك و نهێنیی (تۆفیق وەهبیی) بناسرێنەوە. هەروەها لە تەك ئەوەش بەسەرنج دانی (**خوێندنەوەی ڕەخنەگرانە**)م، خۆیان سەرپشك بن و بڕیار بدەن بۆ پلەکانی ناوبانگی، تا چەند شاییستەیە؟

بابی لالۆ

کەمال ڕەئووف محەممەد

هۆڵاند — ستێل

٢٥ / ٦ / ٢٠١٠

عێراقدا داوام نەکردووە و لەئیرە؟ پێم نەدرا. لە هاوینی ١٩٨٣دا کۆمەڵی پرسیاری هوردم گەڵاڵە کردبوو، نیازم هەبوو بە دۆستێ، ئاشنایێکدا بۆیی بنێرم، مخابن کەسێکی ئەوتۆم لێ هەڵ نەکەوت، ئەویش لەسەرەتای ١٩٨٤دا مرد.

-١-

پەسنی گوتوبێژەکە تۆمارکراوەکە (١)

١- شوێن: بریتانیا – لۆندۆن (ماڵی تۆفیق وەهبیی)

٢- مێژووی: رۆژی ٢٨ / ٧ / ١٩٧٦

٣- مەودای: ٩١ دەقیقە (بەشێوەیێکی پاك).

٤- تۆمارکەری: ئەمیر حەسەن پوور.

٥- بەشدارەکان:

- ئاسیا وەهبیی (کابانی ت . وەهبیی)
- ئەمیر حەسەن پوور (خوێندکاری خوێندنی باڵا)
- تۆفیق وەهبیی
- عەزیز ژیان (خوێندکاری خوێندنی باڵا)

٦- جۆری چیکەنە- ڕیکۆردەری تۆمارکردن و بەهای دەنگ:

- ڕیکۆردەری جۆری سۆنیSony و گوتوبێژەکەش وەك سەرپێی و خۆماڵییە، شێوەی تۆمارکردنیشی سادە و هەرەمەیە. دەنگ لە هێندێ شوێندا کپ یا تێکەڵی ژاوە ژاوە، یا قرتاوە. بەهای دەنگ نزیکی پلەی نێونجییە.

-٢-

شێوەی قسەی بەشدارەکان

- زمانی قسەی ت. وەهبیی شێوەی سلێمانییە، بەڵام شێوەی ئاخاوتنی زارەکیی خەڵکی بەکاربردووە[1] نەك زمانی نووسین.
- زمانی قسەی ئەمیر حەسەن پوور، عەزیز ژیان، شێوەی موکرییە، بەڵام ئەوانیش شێوەی ئاخاوتنی زارەکیی خەڵکیان بەکاربردووە نەك زمانی نووسین.
- زمانی قسەی ئاسیا وەهبیی، عارەبیی و شێوەی ئاخاوتنی زارەکیی خەڵکی بەغدادە.

[1]- مەبەستم لە ئاخاوتنی زارەکیی، قسە کردنی خەڵکە – قسەی دەمودوو. بۆ وێنەش ت. وەهبیی ئەم وشانەی بە ئەم شێوەیە کۆکردووە:

=لەبریی: دەی‌دا، (ئەییا)، دەگۆڕدرێت، (ئەگۆڕڕێت)، دەی گوت، (ئەی وت)، ئەوی دیکە، (ئەوی تر)، تێدا، (تیا) نای دەن، (ناییەن)، نەیان داوەتێ، (نەیانناوەتێ).. هتد.

جێگەی باسە، ت . وەهبیی – لە ئەم گوتوبێژەدا – ڕەخنەی توندی لە ئەم شێوە ئاخاوتنە گرتووە کە دیارە خۆیشی دەگرێتەوە.

بەهای گوتوبێژەکە

میوانەکانی ت . وەهبیی – هەردوو خوێندکاری خوێندنی باڵا – مەبەستیان ناسینی هۆش و بیر و ڕەفتاری زانستیی و بە تایبەتیی لەمەڕ زمان و ڕێزمانی کوردیی بووە کە ئەو بابەتە لە ماوەدایێکی کەمدا تەواو بووە. کەچیی ت . وەهبیی جڵەوی گوتوبێژەکەی توند گرتووە و بە ئەوپەڕی هەواو ئارەزووی خۆیەوە – بێ ئەوەی هەمیشە میوانەکانی پرسیاری لێ بکەن – بەشێکی فرە گرنگ و ناسك، بەڵکە نهێنیی و نەبیستراوی (ڕەفتاری سیاسیی) و (کۆمەڵیی) خۆی باس کردووە.

ئەو بابەتانە – ویڕای بەشە زمانەوانییێکەی – هەیانە هەرگیز لە هیچ گوتار و لێ کۆڵینەوەیێکدا یا لە هیچ کتێبێکدا بڵاونەبوونەتەوە. هەیشە وەك دەگمەنن و یێکەم جارە خۆدەنوێنن، لەگەڵ گوتوبێژێکی پێشووتری – وەك بڵاوکراوەی کتێبێ – جوداترە، یا لەگەڵ بەڵگەنامەیێکی حوکوومەتیی جووتە، یا هێندە بەکارە بیر و ڕاو هوردبوونەوە و بۆچوونی هەر لێ کۆڵێ پووچ دەکاتەوە.

ت . وەهبیی کە لەلای ڕۆشنبیرە ناسیارەکانیەوە بە کەسێکی فرە بیرتیژ ناسراوە و لە ئەم گوتوبێژەیشدا بەهرەکەی پێوە دیارە، کارێکی کردووە تەواو باوەڕ بە قسەکانی بکرێت. بۆیێکا بڕوام هەیە ئەم قسانەی کە بە دەنگی خۆی (مۆڕ)ی کردووە، فرە بەهادارترە و لە هەر بەڵگەنامە و بیر و بۆچوونێکی خەڵکیی باوەڕ پێ کراوتربن، بەڵام ویڕا هەرگیز ڕەهانین و مەرجیش نییە ڕاست بن.

ئەز ئەم گوتوبێژە چڕو پڕە نەك هەر بە دەوڵەمەند و دەگمەن دەزانم، بەڵکە بە ئاوێنەیێکی پاکیژی دەبینم بۆ پتر ناسیین و تێ گەهیشتنی مەغزی هۆش و بیر، ئەتوار و ڕەفتاری کە لە هەمان هەلیشدا دەرفەت بۆ خوێندەواران، لێ کۆڵەکان دەڕەخسێنێت، تەم و مژی دەورو بەری ژین و ڕەفتاری، یا هێندێ خەیاڵیان بەرامبەری، برەوێتەوە و ڕاستییێکان وەك خۆیان ببینن، یا یاریدەیان بدات پتر لێیان بگەڕێن.

کاری من [١]

ت. وەهبیی ژیر کە هۆش و بیر و ڕەفتارەکانی – لەبەردەم مایکرۆفۆن – نواندووە و تۆمار بووە، تەواو زانیوییێتیی کە نەك هەر بۆ میوانەکانی، بەڵکە بۆ خەڵك و مێژوو قسە دەکات و ڕۆژێ لە ڕۆژانیش ئەم قسانەی بەرگوێ دەکەونەوە و بڵاو دەبنەوە.

کەواتە ئەو چاوەنۆڕی ئەوەیش بووە کە لە ڕۆژگارێکدا کەسانێ تەرازوو بۆ کێشاندنی قسەکانی، ڕەفتارەکانی هەڵ دەگرن و هورد هورد دەی کێشن و بە ئەقڵ و هەقیانەت بەهای بۆ دادەنێن. ئەمەش مانای وەهایە ئەو خەڵکەش – وەك خۆی – مافی بیروڕا نواندنیان هەبووە. بە ئەم پێیە، منێك کە ئەم گوتوبێژ و خوێندنەوەیە بڵاو دەکەمەوە، بۆم هەیە لە سەرەتادا – وەك کوردێك و لێ کۆڵێك – لەمەڕ شێوەی کارەکەم بدوێم و ببێژم:

١-چەند پێویستی کردبێ و توانام هەبووبێ، (پەراوێزم بۆ گوتوبێژەکە)ی و بۆ هەر بابەتێ کە ئەو ناوی بردوون یا کورت و ناتەواو قسەی لێ کردوون، داناوە.

هەروەها پێویستی کردبێ و توانام هەبووبێ، تێ کۆشاوم هەر بابەتێ کە خۆی پێشووتر – لەلای کەسێ، لە ڕۆژگارێکدا – گێڕاونییێتەوە، ڕۆشنتر بکەمەوە. هەروەها بەراووردی گوتەکانی بکەم لە بەرامبەر هەر نووسینێکی خۆی یا ئاشنایێکی کە قسەی لێ وەرگرتووە، یا لێ کۆڵینەوەیێ کە پێوەی خەریك بووبێ، یا بەرامبەر بەڵگەنامەیێکی زیندووی حوکوومەتیی و ڕەسمیی و دەست نووسێ، یا گوتارێکی بڵاوکراو کە ئەویان مەبەست بووبێ.

(١)- قسەکانی بەشدارەکانی گوتوبێژەکەم بە ڕێنووسی لاسایی کراوی کۆڕی زانیاریی کوردەوە نواندووەو شێوەی دەمودوویانم وەرنەگرتووە، واتە زمانی نووسینم پەیڕەو کردووە نەك شێوەکانی ئاخاوتنی ئەوان. دیسان هەموو نووسراوێکم هێناوەتە سەر ئەم شێوە ڕێنووسە چونکە شەرمەسارییە لە یێك کتێبدا دەیان ڕێنووسی ئەمو ئەوی پتر لە ٨٠ساڵ- لە هەزارەی سێیەمدا- بخرێتە بەر چاوی خوێندەوارانی ئەم ڕۆژگارەو نەوەکانی پاشەڕۆژ.

٢–لەبەر ڕۆشنایی (گوتوبێژەکە)ی و بە پشتیوانی سەرچاوە و بەڵگەی باوەڕ پێ کراو، کۆششم کردووە، نەك هەر دەفتەری ژیانی بەڵکە (ڕەفتاری ڕۆشنبیریی و سیاسیی) بخوێندمەوە و بارستایی (ناوبانگ)و شایستەیی پێ نیشانی مێژوو بدەم.

٣–لەبەر گرنگیی هێندێ بابەت وچڕکردنی تێ گەهیشتنی خوێندەوارانیش، چەند (داوێن)م گەڵاڵە کردووە کە ئەمەن:

١/٣ کێشەکەی لەگەڵ ڕێبەریێتیی گشتی مەعاریفی عێراقی عارەب لە ساڵی ١٩٢٦دا، لەمەڕ ڕێنووسی کوردیی ، ناوم لێ ناوە: (کێشەیێکی سیاسیی بەناوی نووسین و خوێندەواریی کوردییەوە: داوێن: ١/٣)

٢/٣- دەنگە دەنگەکەی لەسەر ڕێنووس، لەگەڵ سەعید سدقیی کابان. ناوم لێ ناوە؛ (دەنگە دەنگێ لەمەڕ ڕێنووسی کوردیی؛ داوێن – ٢/٣).

٣/٣- بەڵگەکانی بابەتەکانی پێش و پاش دروست بوونی دەستەی نیشتمان پەروەران – هەیئەی وەتەنییە و ڕاپۆرتەکانی ڕۆژنامەی کوردیی لەمەڕ دیدەنییێکانی کاربەدەستە باڵاکان بۆ کەرکووك، هەولێر، سلێمانیی. ناوم ناوە (بەڵگەکانی: کێشە لەگەڵ چوارەم پەیمانی بریتانیا – عێراق، ١٩٣٠/ داوێن، ٣/٣).

٤/٣ – بەڵگەکانی، یاداشتی ١٩ / ٤ / ١٩٣١ی ت. وەهبیی بۆ کۆمەڵەی گەلان ناوم ناوە: (بەڵگەکانی تۆفیق وەهبیی – یاداشت؛ عەریزەی بۆ کۆمەڵەی گەلان/ داوێن ٤/٣).

٤- وێنە – کۆپیی گوتارێکی گرنگ و بلاوکراو، دەست نووس، بەڵگەنامەی حوکوومەتیی ڕەسمییانەم لە داوێنێکی تایبەتدا گەڵاڵە کردووە، ناوم ناوە: (داوێن: ٤/ بەڵگەکان).

٥-شێوەی کۆپیی: دەست نووسی (عەقیدەی ئیمان – عەقیدەی کوردی)ی خالید نەقشبەندیی (وێنەی دەست نووسی مەزناوییێکان).

ـ ئەلبوومی وێنەی بەشێکی کەسە باس کراوەکان، بەتایبەتیی ناسراوەکانم نواندووە: (ئەلبوومی وێنە).

- ٥ -

بەشدارەکانی گوتوبێژەکە

- ئاسیا وەهبیی
- ئەمیر حەسەن پوور
- توفیق وەهبیی
- عەزیز ژیان

☼ ئاسیا وەهبیی(*)

(ژ: ١٩٠٠ بەغداد — م: ١٩٨٠ لۆندۆن، بەغداد)

کیژی بازرگانی ڕەگەز کورد ڕەزا ریزەلییە. خوێندنی لە فێرگەی (ڕوشدییە)ی کیژانی بەغدادی سەردەمی عوسمانیی دەستگیربووە. ساڵی ١٩٢٧ شووی بە ت. وەهبیی کردووە.

(لە ١٩٣٠/٧/٢٨دا — کە ت. وەهبیی هاوژینی موتەسەڕڕیفی سلێمانیی بوو ((کۆمەڵی زانستیی ژنان))ی سلێمانیی هەڵ کەوت و ئەم ژنە بوو بە سەرۆك کاری).

لە ١٩٤٥شدا سەرۆکی لقی کۆمەڵەی پاراستنی منداڵانی عێراق بووە. ئەندامی هەمیشەیی کۆمەڵەی پاکۆدانی کێشەکانی کۆمەڵیی بووە. لە نێوان ١٩٤٥ — ١٩٥٨دا سەرۆکی یێکیێتیی ژنانی عێراق و سەرنووسەری گۆڤارەکەی (الاتحاد النساء العراقی — ئەلئیتتیحاد ئەلنیساء ئەلعیراقیی) بووە(**). لە مارتی ١٩٥٢دا لە چەند کۆنگرەیێکی عارەبیی و نێو دەوڵەتیی لوبنان، سووریا، پاکستاندا بەشدار بووە. لە حوزەیرانی ١٩٧٥دا لە هاوینەهەواری (بحەمدوون)ی لوبناندا بەشداری کۆنگرەیێك بووە بۆ باسی کێشەکانی ژیانی ئافرەت لە نێوەڕاستی خۆرهەڵاتدا.

لە دوای ١٩٥٨/٧/١٤ەوە — لەگەڵ هاوژینەکەی لە (لۆندۆن)دا ژیاوە کە مردووشە تەرمەکەیان هێناوەتەوە.

دوو کوڕی بووە، (سزا)ی پزیشك کە لە ژیاندایە (سروش)ی مووسیقەژەن کە ساڵی ٢٠٠٣ مردووە.

(هیچ نووسراو و گوتارێکی لەمەڕ ژنانی کورد نییە).

(*)- سەرچاوەکان:

- اعلام السیاسة في العراق الحدیث — ص ٢٠١.

- لەگەڵ مامۆستا تۆفیق وەهبیی — ل ٦٣ — ٦٤.

- رۆژنامە و گۆڤارەکانی: ژیان، هنا بغداد.

(**) گۆڤارەکە بە ئەم ناوەوە بووە: مجلة الاتحاد النسائي العراقي — س١، ع١٤، ١ / ٥ / ١٩٥٠ خاوەند ئیمتیاز: ئاسیا وەهبیی. ڕێبەری بەرپرس: زکی امین.

☼ ئەمیر حەسەن پوور (در)(*)

(ژ: ١٩٤٣ مەهاباد — بە ژیانەوەیە)

قوتابخانەی سەرەتایی تا ئامادەیی لە باژێڕی (مەهاباد)ی کوردستانی خۆرهەڵاتدا – داگیرکراوی ئێران — تەواو کردووە.

لە مەودایێکی ساڵی ١٩٦١دا لە دانیشتگەی تاراندا بابەتی کارناسیی ئابووریی خوێندووە. لە ساڵی ١٩٦٤ و هەمان دانیشتگەدا، زمانی ئینگلیزیی خوێندووە. لەساڵی ١٩٦٥دا فێرگەی مامۆستایێتی لە تاراندا بڕیوە. چەند مانگێکی ساڵانی ١٩٦٥ — ١٩٦٦ لە مەهابادا مامۆستایێتیی کردووە. لە ساڵانی ١٩٦٨ — ١٩٧٠ و دانیشتگەی تاراندا خوێندنی باڵای زمان ناسیی تەواو کردووە. ساڵی ١٩٧٠ ماجستێر و ساڵی ١٩٧٢ دەوورەی دکتۆرای لەمەڕ زمان ناسیی خوێندووە. لە سەرەتای پاییزی ١٩٧٢دا ڕووی کردووەتە ئامریکا و دانیشتگەی ئیلینۆی (University of Illinois Urbano - Champaign) و ساڵی ١٩٨٩ لەمەڕ پێوەندیی وگەهاندن Cominunication، هەروەها دکتۆرای دەستگیر کردووە.

دواتر ڕووی کردووەتە وڵاتی کانادا و دانیشتگەی ویندسۆر University of Windsor و دەستی بە مامۆستایێتی کردووە. ئەوجا لە دانیشتگەی کۆنکۆردیای مۆنتریال Concordia University و دانیشتگەی تۆرینتۆ University if Torento دا وەك مامۆستا سەرگەرمی دەرز گوتنەوە بووە و هاوژینیشی تا نها لە هەمان دانیشتگەدا مامۆستایە.

ئەمیر حەسەن پوور لەگەڵ هاوژینی — خانمێکی فارسە و کوردیی زانە — تاقە کوڕێکیان هەیە و ناوی (سەلاح)ە و هەموو لە تۆرینتۆدا دەژین.

(*)- وەرگیراو — بە دەستکاریمەوە — لە ئەمیر حەسەن پوور خۆیەوە. جێگەی باسە لەسەر ئینتەرنێت چەند دەروازەییێ ژین نامەیان بڵاوکردووەتەوە. ئەو خۆی دەبێژێت لێیان بێ ئاگەهە و ئەم ژین نامەیەی بە ڕاست دەزانێت.

ئەمیر حەسەن پوور یێکێکە لە شارەزاکانی سیاسەت، کاروباری کۆمەڵێی، ڕاگەهاندن، زمان و ئەدەبییاتی کورد. فرە گوتاری بە زمانەکانی ئینگلیزیی و کوردیی و فارسیی لە گۆڤار و ڕۆژنامەکان و دەروازەکانی ئینتەرنیتدا هەیە.

دیارترین کتێبێکی گرنگی کە بە زمانی ئینگلیزیی چاپ و بڵاو کردووەتەوە، ئەمەیە: نەتەوایێتیی و زمان لە کوردستاندا: ١٩١٨ — ١٩٨٥.

Nationalism and Language in Kurdistan, 1918 – 1985,
San Francisco: Mellen Research University Press, 1992.

تۆفیق وەهبیی

(ژ: ١ / ١ / ١٨٩١ سلێمانیی— م: ١٥ / ١ / ١٩٨٤ لۆندۆن- سلێمانیی)

کوڕی مەعرووف ئەفەندیی نووسەری دەزگەی سەرژمێریی سلێمانیی سەردەمی عوسمانییێکان، لە دایکیشەوە کوڕی عاسمەی ڕەسووڵ مەستیی ئەفەندیی ئایین ناسە. لە باژێڕی (سلێمانیی)دا چووەتە بەر خوێندنی حوجرەکانی مەلاکان. ئەوجا چووەتە بەر خوێندنی (قوتابخانەی ڕوشدییەی سەربازیی سلێمانیی) کە ساڵی ١٩٠٢ تەواوی کردووە. ئەوجا ڕووی کردووەتە بەغداد و تێکەڵی (قوتابخانەی ئامادەیی سەربازیی بەغداد) بووە و ساڵی ١٩٠٥ تەواوی کردووە و یێکەمی پۆلەکەی بووە. هەر ئەو ساڵە جوێ کراوەتەوە بۆ خوێندن لە (فێرگەی جەنگاوەریی ئەستەنبووڵ) و کاتێکیش گەهیشتووەتە جێگەی خۆی، پۆلی یێکەم هەڵ گیراوە و ئیدی ناردوویانە بۆ نێو لەشکر و تا ساڵی ١٩١١ ماوەتەوە. لە ئەم هەڵەدا (بزووتنەوەی ئەرنائوود/ ئالبان: ١٩١٠ — ١٩١١ ڕووی داوە و تێکەڵی سەرِ و چالاکیی سوپای عوسمانیی بووە. لە پاییزی ئەو ساڵەدا — دوای دامرکاندنەوەی بزووتنەوەکە — هاتووەتەوە و سەر لە نوێ چووەتەوە بۆ (فێرگەی جەنگاوەریی)، بەڵام لەبەر قەومانی (جەنگی باڵکان: ١٩١١ — ١٩١٢) و داخستنی فێرگەکە، چووەتە ڕیزی لەشکری خۆرهەڵاتەوە و تێکەڵی جەنگ بووە. لەگەڵ قەومانی یێکەم جەنگی گێتیی و لە نێوان ساڵانی ١٩١٥ — ١٩١٧دا لە شەڕەکانی لەشکری عوسمانیی و لەبەرەی باشووری عێراقی عارەبدا تێکەڵ و بریندار یش بووە[1]. لە سەرەتای ساڵی ١٩١٨دا ڕاگواستراوەتەوە بۆ فەلەستین، ئەوجا

[1]- بە پێی قسەی ت. وەهبیی خۆی، خۆی و چەند ئەفسەرێکی دیکەی نێو لەشکری عوسمانیی، دوای شکستی لەشکرەکەیان لە شەڕی نزیك (شعێبە: ٢ / ٤ / ١٩١٧)دا، قسەیان لەگەڵ حەفید زادە مەحموودی بریندار کردووە (تا پێوەندیی بە بریتانەکانەوە بکەن بەشکو کە کوردستانیان داگیرکرد مافەکانی کورد بدەن. بۆ ئەو مەبەستەش داوا لە ت. وەهبیی کراوە نامەیێك بنووسێت و بە کەسێکی کوردی دانیشتووی ناسرییەدا بیی نێرن، بەڵام ئەو کەسە قاییل نەبووە)*.

لە نیوەی مانگی تەمووزی١٩١٨دا لە شامەوە ڕاگواستراوەتەوە بۆ ئەستەنبووڵ وتێکەڵی فێرگەی ئەرکان کە هەر ئەو ساڵە شەهادەت نامەی لێ وەرگرتووە و هەر ئەو ساڵەش (نیشانی خاجی ئاسنین)ی لە ئاڵەمانەکانەوە خەڵات کراوە.[٢]

دوای شکستی یێکەم شۆڕشی حەفید زادە مەحموود (٢٠ / ٥ / ١٩١٨)و داگیربوونەوەی سلێمانیی لە لایێن بریتانەکانەوە (٢٣ / ٦ / ١٩١٩)، پشکنی کارگێڕیی کەرکووك و سلێمانیی، ئەفسەری سیاسیی ئەدمۆندز Edmondz، ڕائید ڕوکن تۆفیق وەهبیی بە جێ گرەوەی ئەفسەری سیاسیی بریتانیی ر . ی . بارکەر P . R . Borter لە ڕانیە داناوە.

ئەدمۆندز Edmondz لە کتێبی خۆیدا کە باسەکەی گێڕاوەتەوە، پتر دەبێژێت: لە ئەو باوەڕەدام دوای تەواوبوونی فرمانم لە سلێمانیدا، چووەتە سەرکار[٣].

بە گوتەی هەمان کەس لە ١ / ٧ / ١٩١٩دا، مێجەرسۆنSoane هاتووەتەوە سەرکاری خۆی و ئەویش فرمانەکەی تەواو بووە[٤].

★ بنۆڕە: شێخ مەحموودی قارەمان و دەوڵەتەکەی – ب٢، ل ٢٣

جێگەی خۆیتی ببێژم کە ئەم باسە لە چ سەرچاوەیێکی باوەڕ پێ کراوو بەڵگەنامەیێکدا دەرنەکەوتووەتەوە بۆیێکا خۆم باوەڕی پێ ناکەم نامەیان نووسیی بێ، یان بۆ ئەو مەبەستەیان نووسیی بێ.

[٢]- بەپێی سەرچاوەییێك، کاتێك لەشکری بریتانیا باژێڕی (عیمارە)ی لە ٣ / ٦ / ١٩١٥دا داگیر کرد و ڕووەو (ناسرییە) و داگیرکردنی ملی نا، ت. وەهبیی و چەند ئەفسەرێکی عارەب و کورد لە ماڵێکدا کۆبوونەتەوە و (بڕیاریان داوە لەڕووی دەوڵەتی عوسمانیی هەڵ بگەڕێنەوە و دەست بدەنە =شۆڕش و نیهێنییانەش پێوەندیی لەگەڵ بریتانەکان دروست و داوای یارمەتییان لێ بکەن). تەنانەت پیلانیان دانابوو فەرماندەکەیان بگرن، بەڵام گشت پیلانەکەیان جێ بە جێ بوونی پەکی کەوتووە و شکستی هێناوە گۆیا گوتوبێژیان لەگەڵ بریتانەکان سەری نەگرتووە★

★ بنۆڕە: تۆفیق وەهبیی حیاتە دورە/ - ل٤٣ (وەرگیراوی لە کتێبی: لمحات اجتماعیة من تأریخ العراق الحدیث – جزء ٢، بغداد ١٩٧٨، ص ١٧٥ – ١٧٦).

[٣]- بنۆڕە: کورد تورك و عرب – ص ٨١ (ڕەفیق حیلمیی لە یاداشتەکانیدا دەبێژێت: قائیمقام بووە)؟

ڕەفیق حیلمییش و سەرچاوەی دیکەش جەختیان هێناوە کە لە سەرەتای ١٩٢٠ دا – سەردەمی فەرمانڕەوایی سۆن Soane – ت . وەهبیی کراوە بە فەرماندەی نێرووی (لیڤیی – لیویی) لە سلێمانییدا.

ڕۆژنامەی (پێشکەوتن – سایمانیی)ش ڕای گەهاندووە: ت. وەهبیی ئەندامی ئەنجوومەنی باژێڕی سلێمانیی بووە[٥] دوواتر، مەودایێ پێش ١٧ / ٦ / ١٩٢٠ لەسەر کارەکەی نەماوە و ڕاگواستراوە بۆ بەغداد[٦].

بەپێی گوتوبێژەکەی ئێرەی و یاداشتی عارەبیی خۆیشی، لەگەڵ گەڕاندنەوەی بۆ بەغداد و دیدەنیی کردنی نوێنەری باڵای بریتانیا لە عێراقداو ڕاسپاردەیان، یێکێ بووە لە ڕیزی کەسانی بنیاتنەری سوپای عارەبی عێراق لە ٦ / ١ / ١٩٢١داو – بە پلەی ڕائید روکنەوە – بووە بە ئەفسەر لە دەزگەی جەم و جووڵەکانی سوپادا[٧].

[٤]- بە ڕۆشنایی گێڕانەوەکەی ئەدمۆندز Edmondz کە دەبێژێت: (ڕۆژی پێش کۆتایی کار و فرمانم کەسێکی غەریب – تۆفیق وەهبیی / k – دیدەنیی کرد/ ص ٨١)، ئەوە دوا حەوتەی مانگی ٦ / ١٩١٩ دیارە ڕێکەوتی دیدەنییێکەیە. بۆیێکا مێژووی مانگی ئابی ١٩١٩ هەڵەیە کە هێندەی نووسەر دایان ناوە.

[٥]- بنۆڕە: پێشکەوتن – سلێمانیی، س ١، ژ٢، پێنج شەممە ٦ / ٥ / ١٩٢٠ (گۆتار: مەکتەبی سەناییع – محەمەد ناجیی/ ئەم نووسەرە کە حەمەی ئەورەحمان ئەغایە دەبێژێت (ت. وەهبیی ڕاگواستراوە) کە ئەمە پێچەوانەی قسەی تۆفیق وەهبیی نێو گوتوبێژەکەیتی و دیارە ئەو نووسراوە ڕاستترە).

لە لاییێکی دیکەوە ئەو مێژووە: ١٥ / ٦ / ١٩٢٠ و ئەو قسەیەش گوایا (لە لایێن کارگێڕیی بریتانەکانی سلێمانییەوە ت. وەهبیی دوور خراوەتەوە).

[٦]- بە هەڵەی دەزانم کە خاوەنی کتێبی (تۆفیق وەهبیی حیاتە و دورە – ص ٥٣) بڵاوی کردووەتەوە گۆیا لە ڕۆژنامەی (پێشکەوتن – سلێمانیی – ژ ٨، ١٧ / ٦ / ١٩٢٠)ەوە وەری گرتووە. ڕاستییێکەی لە ئەو ژمارەیەدا تشتێکی ئەوتۆ نەنووسراوە. (بش نۆڕە ئێرە: خوێندنەوەیێکی ڕەخنەگرانە).

[٧]- لیژنەیێکی ئەفسەرانی عێراقی بە سەرۆکایێتیی فەریق جەعفەر عەسکەریی و میجەر ئیدی ڕاوێژکاری بریتانیی و ئەفسەران: عەقید عەبدولمەجید بن ئەحمەد، موقەددەم شاکیر عەبدولوەهاب ڕائید سەعید حەققیی بن محەممەد، ڕائید بەکر سدقیی و ڕائید محیەددین سەهرەوەدیی و (ڕائید تۆفیق وەهبیی) و ڕئید عەبدوڕەززاق سوبحیی، نەقیب موحسین بن

له ئەو فرمانەدا ماوەتەوە تا – بە ڕۆشنایی ڕۆژنامەی بانگی کوردستان – خۆی و چەند ئەفسەرێکی کوردی هاوەڵی له ٢٥ / ٩ / ١٩٢٢دا هاتوونەتە سلێمانیی سەردەمی دووەم حوکوومەتی کوردستان[٨]. دوای سێ مانگ و نیو له ڕۆژنامەی زمان حاڵی حوکوومەتدا، ناوی بە (یاوەری مەلیکی کوردستان) دەرکەوتووە[٩] و – بەپێی گوتوبێژەکەیشی – هەنگی پلانی مەشق پێ کردنی لەشکرەکەی پێ سپێردراوە. دوایی له هەلی بۆمباردومانی سلێمانیی لەلایێن بریتانەکانەوە، له شەوی ٣ – ٤ / ٣ / ١٩٢٣دا هەڕای کردووە و گەڕاوەتەوە بۆ بەغداد[١٠].

عەلوەش، نەقیب تەحسین عەسکەریی، نەقیب یووسف پاچەچیی، نەقیب داندراوە و ئەرکەکانیان دابەش کراوە. دیارە کە کوردەکان – بە ت. وەهبیشەوە – ڕێژەیان کەمە*

* بنۆڕە: تۆفیق وەهبیی حیاتە ودورە – ص ٥٣ – ٥٤، پ ١٨٤.

[٨] - بنۆڕە: بانگی کوردستان – س ١، ژ ٨، هەینیی ١٩٢٢/٩/٢٩ شایانی باس و بایێخ پێ دان ئەوەیە کە (گوتوبێژەکەی ئێرە)ی هەموو نووسراو و ڕایێکی دیکە پووچ دەکاتەوە کە دەبێژن گۆیا، (هاتنەکەیان بۆ سلێمانیی بە ڕاسپاردەی حوکوومەتی عێراق بووە)، یا گۆیا – وەك لەلای م. ر. هاوار خۆی لافی لێ داوە - سەرچاوەی دیکەش وەك خاوەندی کتێبی: تۆفیق وهبی حیاتە و دورە السیاسیی والثقافي باوەڕیان پێ کردووە – گۆیا لەسەر داخوازیی حەفید زادە مەحموود بووە.

بۆ بیر خستنەوەیش قسەکانی پێ نیشان دەدەمەوە کە – له گوتوبێژەکەیدا – دەبێژێت: (بە وەکیلی مەندووبی سامیم گوت – حەفیدزادە مەحموودیش هێشتا له هیندوستاندا بووە/ K – ئەگەر ئێوە حەز دەکەن **شێخ مەحموود** بهێندنەوە، ئێستە مەی هێندنەوە. **بێ هێندنەوە بۆ** عێراق و **له جێگەییێکدا دای بنێن**، ئێمە دەچین، من دەچم، زابتەکان لەگەڵم، دەچین **ئیدارەییێکی کوردیی** له **سلێمانییدا دروست دەکەین**. تەبیعیی ئێوە **زابتێکی ئینگلیز دەنێرن** بۆ موعاوەنەتمان، **لەشکرێکی کورد تەشکیل دەکەین کە شێخ مەحموود قووەتی نەبێت، زەعیف بمێنێت**، پاش ئەوەی قانوون، هەموو تتشتێ دروست دەبێت، قەیدی ناکات.

گوتی - واتە وەکیلی مەندووبی سیاسیی/ K – باشە! هاتمە دەرەوە. **شێخ مەحموودیان هێنایەوە. منیش پێنج زابتم لەگەڵ خۆم هەڵ گرت، چووم بۆ سلێمانیی**.

[٩] - بنۆڕە: ڕۆژی کوردستان – س١، ژ٣، چوار شەممە ٩ / ١٢ / ١٩٢٢.

[١٠] - هەموو سەرچاوەکانی باسی ئەو ڕێکەوتەیان داناوە، بەڵام بەڵگەنامەیێ بە دەستەوە نییە.

دوای گەهیشتنەوەی بۆ بەغداد – خۆی گوتەنیی مەودایێ گیراوە – بە پێشنیاری خۆی و قاییل بوونی کاربەدەستەکان چووەتەوە ڕیزی سوپای عێراق و دانراوە بە فەرماندەی فێرگەی مەشقی سەربازیی – دار و تەدریب ئەلعەسکەریی – کە له ٢٢ / ٣ / ١٩٢٣دا کراوەتەوە[١١].

ڕۆژنامەی (ژیان) دەبێژێت: لەسەرەتای ساڵی ١٩٢٥دا بووە بە ڕێبەری کاروباری جەم و جووڵی وەزارەتی بەرگریی، له هەمان ساڵیشدا پلەی بۆ سەرهەنگ – موقەددەم بەرزبوەتەوە[١٢].

بەپێی سەرچاوەییێکی باوەڕ پێ کراو، له نێوان ١٦ / ٧ / ١٩٢٥ – ٥ / ٥ / ١٩٣٠دا دووەم فەرماندەی فێرگەی مەشقی سوپای پاشایێتی بووە[١٣] کە له ١٦ / ٩ / ١٩٢٩شدا پلەی بەرزکراوەتەوە بۆ عەقید[١٤].

بەپێی بەڵگەنامەی بەردەستم له ٢٨ / ٤ / ١٩٣٠دا کراوە بە موتەسەڕڕیفی سلێمانیی و له ١١ / ٥ / ١٩٣٠دا گەهیشتووەتە باژێڕەکە[١٥] و له ١٨ / ٨ / ١٩٣٠دا له کارخراوە[١٦] له ٢٠ / ٨ / ١٩٣٠دا سلێمانیی چۆڵ کردووە و گەڕاوەتەوە بۆ بەغداد[١٧] و – خۆی گوتەنیی – بە نیوە مووچەوە ژیاوە[١٨] هەر چەندە له ژێر چاودێریشدا بووە، خەریکی سیاسەت بووە. له لاییێکەوە له ٢٢ / ٣ / ١٩٣١دا نامەی لایێنگیریی و

[١١] - بنۆڕە: ژیان – ژ ٢٤٠.

[١٢] - بنۆڕە: ژیان – ژ ٢٤٠.

[١٣] - بنۆڕە: مجلة الكلية العسكرية – عدد خاص، ٦ / ١ / ١٩٧٠.

[١٤] - بنۆڕە: الوقائع العراقية – ع ٧٩٠، ١٦ / ٩ / ١٩٢٩.

جێگەی باسە هەر ئەو ساڵە له تەك دەستەییێك ئەفسەری عێراقیی ڕەوانەی خولێکی مەشقی سەربازیی کراوە بۆ باژێری (شیرنس)ی بریتانیا و ئەو بە پلەییێکی نایاب شەهادەتی وەرگرتووە کە له ئەم گوتوبێژەیشدا ئاماژەی بۆ کردووە*

* بنۆڕە: تۆفیق وەهبیی حیاتە و دوورە – ل ٦٧.

[١٥] - بنۆڕە: بەڵگەکان.

[١٦] - بنۆڕە: تۆفیق وەهبیی حیاتە و دورە – ل ٧٣/ له بەڵگەنامەوە

[١٧] - بنۆڕە: ژیان س ٥، ژ ٢٥٨، پێنج شەممە ٤ / ٩ / ١٩٣٠، ل ٢.

[١٨] - گوتوبێژی ئێرەی.

پشتیوانیی بۆ کۆمەڵێ کەسی عێراقی و بێگانە هەناردووە کە (لیژنەی رستگاریی کردنی نەتەوە کەمە ناموسلمانەکان) یان پێک هێنابوو[١٩]. بەپێی گێڕاندنەوەی شایێت حاڵ مەعرووف جیاووك، ت. وەهبیی و هێندێ هاوەڵی کوردی، ئەرزوحاڵ نامەیێکی لیژنەی ناو براویان ئیمزا کردووە کە گەلاڵەیان کردبوو بی نێردن بۆ کۆمەڵەی گەلان و سەرۆکی لیژنەکە (هورمز ڕەسسام)ی کلدانیی ڕەگەزیان بە نوێنەری خۆیان ژماردووە لەلای کۆمەڵەی گەلان[٢٠].

لە لایێکی دیکەوە – خۆی گوتەنیی – لە سەرەتای مانگی نیسانی ١٩٣١دا چووە بۆ لوبنان و لە ١٩ی ئەو مانگەدا (یاداشت)ی خۆی – بەناوی نوێنەری گەلی کوردەوە!! – داوە بە کۆمەڵەی گەلان و داوای (مافی چارەنووسی کوردی لەژێر سێبەری تەختی پاشایێتیی عێراق)دا کردووە. دوایی گەڕاوەتەوە بۆ بەغداد و لە ٦ / ٥ / ١٩٣١دا لەگەڵ کەسەکانی (لیژنەی ڕستگاریی کردنی نەتەوە کەمە ناموسڵمانەکان) بە تاوانی پیلان کردن لە ئاسایشی دەوڵەت گیراوە و زۆری نەبردووە – بە فشاری بریتانەکان – ئەو و کەسەکانی دیکە لە ٣٠ / ٥ / ١٩٣١دا ئازاد کراون[٢١]. بێژراوە دوایی ئاوارەی لوبنان کراوە و تا کۆتایی ساڵی ١٩٣٢ لە بەیرووت دا ژیاوە[٢٢] ئەوجا هاتووەتەوە بۆ بەغداد و چەند ساڵێ بێ کار وبێ مووچە ژیاوە تا – بە تێ کەوتنی بەکر سدقیی هاوەڵی – لە ١٣ / ١ / ١٩٣٧دا کراوە بە ڕێبەری گشتیی ئەشغال[٢٣] ئەوجا لە ١ / ٣ / ١٩٣٨ کراوە بە ڕێبەری گشتیی

(١٩) - بنۆڕە: تۆفیق وەهبیی، حیاتە و دورە – ص ٩٠.

(٢٠) - بنۆڕە: = = = = – ص ٩٢.

(٢١) - بنۆڕە: تاریخ الوزارات العراقیة، ج٣، ط٦، ص ١٣٤ – ١٣٥.

(٢٢) - بنۆڕە: شێخ مەحموودی قارەمان و دەوڵەتەکەی، ج٢، ل ٧١١هەروەها گۆڤاری: هاوار – س ١، ژ ١٥، ٢٣ / ١ / ١٩٣٣.

(٢٣) - بنۆڕە: الوقائع العراقیة، ع ١٥٥٦، الاثنین ٨ / ٢ / ١٩٣٧.

زەویی پێوان[٢٤] بەڵام – بۆ لە دەست نەدانی مافی مووچەی خانەنشینیی خۆی لە سوپادا – لە ساڵی ١٩٤١دا دەستی لە فرمانەکەی هەڵ گرتووە[٢٥].

لە نێوان ٢ / ١ / ١٩٤٤ – ٣١ / ٥ / ١٩٤٦دا نوێنەری باژێڕی مووسڵ بووە لە پارلەماندا[٢٦] لە نێوان ٣١ / ٨ / ١٩٤٧ – ٢٣ / ١ / ١٩٤٨ نوێنەری سلێمانیی بووە لە پارلەماندا[٢٧].

لە نێوان ٣ / ٦ / ١٩٤٤ – ٢٩ / ١ / ١٩٤٤ وەزیری ئابووریی[٢٨] و لە نێوان ٢٩ / ٣ / ١٩٤٧ – ١٩٤٨/١/٢٧دا وەزیری زانستیی - مەعاریف[٢٩] و لە نێوان ١٩٥٠/٢/٥ – ١٩٥٠/٩/١٥دا وەزیری کاروباری کۆمەڵیی بووە[٣٠].

ئەوجا چووەتە کۆڕی ئەنجوومەنی پیران – ئەعیانەوە و جاری یێکەم لە نێوان ١٩٤٨/٩/٢٧ – ئەیلوولی ١٩٥٦ [٣١]، کە هەنگی لە ١٩٥٥/١٢/١دا بۆ دووەم جار بووە بە دووەم جێگیری سەرۆکی ئەنجوومەنی پیران[٣٢]، جاری دووەم لە ١٩٥٧/٩/٣١ەوە تا هەڵی شۆڕشی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ [٣٣].

(٢٤) - بنۆڕە: تۆفیق وەهبیی حیاتە و دورە، ص ١٠١.

(٢٥) - بنۆڕە: = = = =، ص ١١١.

(٢٦) - تاریخ الوزارات العراقیة – ج١٠، ط٦، ص ٢ – ٣.

(٢٧) - اعلام الکرد – ل ٢٠٢، تاریخ الوزارات – ج١، ط٦، ص ٣٠٥.

(٢٨) - تاریخ الوزارات – ج ١٠، ط٦، ص ٢٠٣، ٢٠٩ – ٢١٠.

(٢٩) - = = – ج ٧، ط٦، ص ١٥٨ – ١٥٩.

(٣٠) - = = _ ج ٨ ، ط = ، ص ١٤٥.

(٣١) تۆفیق وەهبیی حیاتە و دورە- ص ١١٧ (جێگەی باسە لە ئەم هەلەدا حوکوومەتی بریتانیا (نیشانی نایابی ئیمپراتۆری بریتانیا – جۆری سیڤیل بۆ فەرماندە)ی خەڵات کردووە. فەرمانی =پاشایانەی عێراقیش لە ١٩٤٩/٩/١دا دەرچووە و مۆڵەتی هەڵ گرتنی پێ داوە. بنۆڕە: هەمان سەرچاوە).

(٣٢) - اعلام الکرد – ص ٢٠٣. (جێگەی باسە هەر لە ئەو ڕۆژگارانەی ساڵی ١٩٥٥دا بوو بوو بە ئەندامی لیژنەی کاروباری سەربازیی کە لە هەلی دووەم جاریەوە تا پێش ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ هەر ئەندامی ئەو لیژنەیە بووە. بنۆڕە: تۆفیق وەهبیی حیاتە ص ١١٩).

(٣٣) - سەرچاوەی پێشوو.

لە ڕووی تێکەڵ بوونی پارتەکانی سیاسەتەوە، ئەوە هەرگیز تێکەڵی هیچ پارتێکی کورد نەبووە، پێچەوانەش بە ئاشکرا و چالاك تێکەڵی پارتێکی عارەبی عێراق (حیزبی ئوممەی ئیشتراکیی/ پارتی میللەتی کۆمەك خواز – ١٩٥١/٦/٢٤) بووە کە کۆنە سەر وەزیرانی ١٩٤٧ – ١٩٤٨، ساڵح جەبر سەرۆکی بووە. تەنانەت لە دوای کۆنگرەی ١٩٥٤/١/٤وە، ت. وەهبیی بووە بە جێگیری یێکەمی سەرۆکی پارتەکە و لە هێندێ باژێڕ و ئاوایی کوردستانیشدا بارەگەی داناوە و وەها ماوەتەوە تا پێش هەڵ وەشاندنەوەی یێکجارەکیی پارتەکە لە ١٩٥٤/٩/٢٢دا کە لە ١٩٥٤/٨/٢٠دا لە ڕیزەکانی پارتەکەیش دەرکرداوە[٣٤].

لە ڕووی تێکەڵ بوونیی لە کۆمەڵەکانی ڕۆشنبیریی و زانستدا، ئەوە:

- لە نێوان ساڵانی ١٩٣١ – ١٩٥٨دا ئەندامێکی دیاری (یانەی سەرکەوتنی کوردان)ی بەغداد بووە. لە ١٩٥٦شدا وەك سەرۆکی ڕێزداری هەڵ بژێردراوە[٣٥].

- ساڵی ١٩٣٤ ئەندامی (نادی القلم/ یانەی قەڵەم)ی بەغدادیی بووە.[٣٦]

- ساڵی ١٩٤٧ لەگەڵ هەڵ کەوتنی (المجمع العلمی العراقی/کۆڕی زانستیی عێراق)، ت. وەهبیی ئەندام بووە و لە نێوان کانوونی دووەمی ١٩٤٨ – شوباتی ١٩٤٩دا جێگیری یێکەمی سەرۆکی کۆڕەکە بووە[٣٧].

- لە مانگی مایسی ١٩٥٨دا کە (جمعیة التألیف والترجمة والنشر) (کۆمەڵەی دانان و وەرگێڕاندن و وەشان) لە بەغدادا پێك هات، ت. وەهبیی بووەتە سەرۆکی[٣٨]. کۆمەڵەکە تا مانگی تەمووزی ئەو ساڵەش دوو ژمارەی گۆڤاری عارەبیی (الکتاب/ کیتاب)ی دەرکردووە.

---

[٣٤]- تاریخ الاحزاب العراقیة – ص ٢٢٩.

[٣٥]- بنۆڕە: تۆفیق وەهبیی حیاته و دوره – ص ١٣٠.

[٣٦]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕە.

[٣٧]- اعلام الکرد – ل ٤٩٥.

[٣٨]- = = — =

- لە حوزەیرانی ١٩٧٨دا کە (کۆڕی زانیاریی کورد) لە بەغدادا پێك هات، ت. وەهبیی وەك ئەندامی ڕیزداری هەڵ بژێردراوە[٣٩].

وێڕای ئەو تێکەڵییانە دیسان هێندێ تێکەڵیی دیکە و ڕەنجی ڕۆژنامە نووسییشی هەیە وەك: بۆ هەڵ کەوتنی یێکەم ڕادیۆی کوردیی لە عێراقدا (١٩٣٩/١١/١٩) ئەو و محەممەد ئەمین زەکیی دەووری چاکیان نواندووە[٤٠]. تەنانەت ئەو خۆی، لە سەرەتاکانی دووەم جەنگی گێتییدا بە خۆڕایی بەشداریی وەرگێڕاندنی دەنگ و باسەکان بووە بۆ ڕادیۆی ناو براو[٤١].

---

[٣٩]- بنۆڕە: تۆفیق وەهبیی حیاته و دوره – ص ١٣٢.

[٤٠]- بە گوتەی کۆچ کردووەکان، کامیل کاکە ئەمینی یێکەم بێژەری ڕادیۆکە لە نێوان ١٩٧٨ – ١٩٨٥دا بۆ من. هەروەها بە گوتەی وەرگێڕی ڕادیۆکە حەسەن شێخ حەمە مارف لە ١٩٨٤دا بۆ من. جێگەی باسە، هەتا من ئەم هەواڵەم نەگێڕابووەوە، چ کەسێ لەمەڕ تێکەڵیی ت. وەهبیی لە ڕادیۆدا، هیچی نەنووسیی بوو. دوایی د. مارف خەزنەداریش قسەی ئەوتۆی بڵاوکردەوە کە پێشتر – وەك لە ١٩٦٧وە دۆست و ئاشنامە – هەرگیز لە لای من باسێکی ئەوتۆی نەکردبوو.

لە لایێکی دیکەوە د. مارف خەزنەدار هەواڵێکی نووسیوە و دەبێژێت کە ت. وەهبیی بۆ هەڵ کەوتنی (ڕادیۆی کوردستان) لە نێو ڕادیۆی شەرقول ئەدنا لە یافادا (ساڵانی ١٩٤٢ – ١٩٤٣) دەووری هەبووە*.

ئەز – بە پشتیوانی سەرچاوەی باوەڕ پێ راو – دەتوانم ببێژم کە بە پێشنیازی سەی، جەی، ئەدمۆن Edmondzi – وەك ڕادیۆیێکی تاکتێکی ڕۆژگاری دووەم جەنگی گێتیی – هەڵ کەوتووە** و بۆ ئەوە دەچم کە ناوبراو پرسیشی بە ت. وەهبیی کردبێ، بەڵام بۆ هەناردنی بێژەرەکان – کارمەندەکانی ئەو ڕادیۆیە کە: عەبدوڵلە سلێمان (گۆران)ی شاعیر و ڕەمزی قەززاز و ڕەفیق چالاك بوون، ئەوە لە چەند سەرچاوەییێکدا بە ناو هەڵ دان و هەڵ بژاردنی ڕەفیق حیلمیی سەرکردەی (کۆمەڵەی هیوا) لە قەڵەم دراوە نەك د. مارف گوتەنیی – ت. وەهبیی.

* - بنۆڕە: زانای گەورە تۆفیق وەهبیی – کاروان، ژ ٧١

** بنۆڕە: ڕشتەی مرواریی – ج٦، ل ؟

[٤١]- بە گوتەی کامیل کاکە ئەمین و حەسەن شێخ حەمە مارف لەلای من، جێگەی باسە خاوەندی کتێبی (تۆفیق وەهبیی حیاته و دوره السیاسیی والثقافی – ص ٣٥) بە زمانی عارەبیی دەبێژێت، (له دور فعال فی ادراة الاذاعات/ دەورێکی کارامەی لە بە ڕێگەوە بردنی ڕادیۆکان

- له مه‌یدانی ڕۆژنامه‌نووسییشدا — بێ ناو هاتنی — سه‌رپه‌رشتی ئه‌م گۆڤارانه بووه: (ده‌نگی گێتی تازه: نیسان ١٩٤٣ — ١٩٤٥)[٤٢]، (په‌یام: حوزه‌یران ١٩٥٣ — حوزه‌یران ١٩٥٨)[٤٣]، (پێشکه‌وتن — شوبات ١٩٥٨)[٤٤]،

له‌ڕووی ڕۆشنبیرییه‌وه، به‌شی هه‌ر گه‌وره‌ی ڕه‌نجی خۆی بۆ لێ کۆڵینه‌وه له زمان و کولتووری ئه‌ده‌بیی کورد، که‌لاوه دێرینه‌کانی کوردستان، ئایینه کۆنه‌کانی کوردستان، ڕیشه‌ی ناوی ده‌شت و ڕوبار و ئاوایی و باژێڕ و نێوچه‌کانی کوردستان — هه‌روه‌ها هێندێکی عێراق — دانابوو.

ئه‌و — وێڕای زانینی زمانی کوردیی و شێوه‌کانی — زمانه‌کانی ئاڵه‌مانیی، ئینگلیزی، تورکیی، عاره‌بیی، فارسیی، فڕانسیی، هه‌روه‌ها هێندێ زمانی کۆنی هێند و ئێرانی وه‌ك: ئاڤێستا، ئه‌فگانیی، بلووشیی، سانسه‌کریتیی، فارسیی کۆن و نیۆنجیی زانیوه.

هه‌بووه). ئه‌م قسه‌یه ناته‌واوه، چونکه — با ده‌وری کارامه‌ی بووبێ — هه‌رگیز ڕێبه‌ر یا به‌رپرسی چ ڕادیۆێیکی کوردیی نه‌بووه.

[٤٢] -گۆڤارێکی مانگانه بوو به‌شی پێوه‌ندیی گشتیی باڵیۆزخانه‌ی بریتانیا له عێراقدا ده‌ری ده‌کرد.

[٤٣] - گۆڤارێکی هه‌واڵ به‌خشی وێنه نوێندی پرۆپاگه‌نده‌ی ده‌زگه‌ی، (کاروباری ئاڵ و گۆڕی خوێنده‌واریی ئامریکا) بووه که له به‌غداددا په‌خشی ده‌کرد.

[٤٤] - گۆڤارێکی حه‌وتانه‌ی گشتیی کوردیی — عاره‌بیی بوو، محه‌ممه‌د بریفکانی به سه‌ره‌وه بوو. له دوای ١٤ی ته‌مووزی ١٩٥٨ه‌وه بوو به ڕۆژنامه و له شوباتی ١٩٦٣دا داخرا. ئه‌وها بۆ م. هاوار گێڕاوه‌ته‌وه، (پێش ئه‌وه‌ی ته‌قاعودی عه‌سکه‌ریم له کیس بچێ — ڕێبه‌ری گشت زه‌ویی پێوان بوو که ده‌ستی هه‌ڵ گرت — ده‌ستم کرد به قۆنته‌رات گرتن و وه‌زعم باش بوو. ئه‌وه بوو ئه‌و خانووه‌ی به‌غدادم دروست کرد. هورده هورده هاتمه‌وه سه‌رخۆم. زه‌غتم له‌سه‌ر لاچوو، ده‌ستم کرد به"بلاوکردنه‌وه‌ی نه‌شره‌یێکی ده‌وریی" که له ئه‌و نه‌شره‌یه‌دا باسی ئه‌وه‌م ده‌کرد که: چۆن ئاڵه‌مانه‌کان له ئه‌م شه‌ڕه‌ی هه‌ڵیان گیرساندووه ده‌شکێن و حیلف سه‌رده‌که‌ون.ئینگلیزه‌کان ئه‌مه‌یان زۆر لاخۆش بوو. ئه‌و نه‌شره‌یه به‌ناوی"به‌یانی حه‌قیقه‌ت"ه‌وه ده‌رده‌چو).
بنۆڕه: له‌گه‌ڵ مامۆستا تۆفیق وه‌هبیی — ل ٤٢.

له‌ڕووی ژینی کۆمه‌ڵیی خۆیه‌وه، ساڵی ١٩٢٧ هاوژینی خۆی — ئاسیا ڕیزه‌لیی — هه‌ڵ بژاردووه و نها هه‌ر ته‌نها کوڕێکی ماوه و له (لۆندۆن)دا ده‌ژیی.

ت. وه‌هبیی که مرد — له‌سه‌ر وه‌سیه‌تی خۆی — ته‌رمه‌که‌ی له لۆندۆنه‌وه گه‌هێندرایه‌وه سلێمانیی و له ئه‌وێدا به ده‌م ڕه‌وت و مووسیقه‌ی سوپاوه به‌ڕێ کرا بۆ چیای (پیره‌مه‌گروون) و به‌ڕێزه‌وه ئه‌سپارده‌ی خاك کرا[٤٥].

★★★

---

[٤٥] - وێنه‌کانی به‌ڕێ کردن و ناشتنی — له ئێره‌دا بڵاون — له هه‌لی ناشتنیدا به کامیرای دۆستم زانا عه‌بدورڕقیب یووسف گیراون و ئه‌وێ ڕۆژێ پێشکه‌شی کردم و بڵاوم کردنه‌وه.

بەرهەمەکانی تۆفیق وەهبیی

١- بڵاوکراوەکان

١/١ گوتار و لێ کۆڵینەوە و چیرۆك لە پەخشنامە، ڕۆژنامە، گۆڤاری کوردییدا.

١/١/١- پەخشنامە: بەیانی حەقیقەت – بەغداد[٤٦] چاپخانەی نەجاح ١٩٤١,

٢/١/١- ڕۆژنامە: پێشکەوتن – سلیمانیی (سلێمانیی)

- س١، ژ ٣، ١٣ / ٥ / ١٩٢٠ (موراجەعـــەت بـــە حەمییـــەتی میللییـــە – لـــە سلێمانییدا مەکتەبی سەنابیع)[٤٧].

٣/١/١- گۆڤار: پەروەردە و زانست (بەغداد)

- س ٣، ژ ٥، بەغداد ١٩٧٥ (کۆڵینەوە لە مانای پەروەردە و زانست)[٤٨].

٤/١/١- گۆڤار: پەیام (بەغداد)

- بەرگ ٧، ژ ٣٠٥، ١٩٥٥ (زمانی کوردیی)

٥/١/١- گۆڤار: پێشکەوتن/ التقدم (بەغداد)

- س ١، ژ ٤، ١٩٥٨ (بەخێوکردنی زمانی کوردیی).

- س ١، ژ ٤، ١٩٥٨ (تکایێکی تایبەت لە کۆواری بەڕێزی هەتاو)[٤٩]

- س١، ژ ٥، ١٩٥٨ (سوپاس)[٥٠]

[٤٦] تۆفیـق وەهبیـی حیاتـە و دورە – ص ١٤٦، لـە پـەروێزدا چـاپ کراوەکـەی سـاڵی ١٩٥٦ی بـە ٦٥لاپەڕە لەقەڵەم داوە. ئەگەر ئەوە دووەم چاپ بێ، ئـەوە یێکـەم چاپەکەی کـە ڕێکـەوتی سـاڵی ١٩٤١ - بەپێی سەرنجی ئەمیر حەسەن پوور – هەمووی (٥٠) لاپەڕەیە.

[٤٧] - (یێکەمین گوتاری (کوردی)ی نووسراوییێتی لەهەموو ژیانیدا .

[٤٨] - بە زانستی خۆی، ڕاستەکە (پەروەرشت و زانشت)ە.

[٤٩] - تکایتی لە خاوەندی گۆڤارەکە ئەویی هێندێ وشەی ناکوردیی دەنووسێت و بڵاوی دەکاتـەوە و کوردییش نین.

[٥٠] - لەمـەڕ کوردێکـە بـۆ یێکـەمین جـار هێنـدێ تیپـی عـارەبیی بـەکار بـردووە کـە نیشـانەی کوردییان هەیە.

- س ١، ژ ٥، ١٩٥٨ (بێژاندنەوەی وشە)[٥١].

- س ١، ژ ٦، ١٩٥٨ (گۆبەند)[٥٢].

- س١، ژ ٦، ١٩٥٨ (دەستوور، مەنووسن، ((برایەك))، بنووسن ((برایێك)).

- س ١، ژ ٦، ١٩٥٨ (فۆتۆگراف)

- س ١، ژ ٧، ١٩٥٨ (کوردستان نیشتمانی کورد)[٥٣].

- س ١، ژ ٨، ١٩٥٨ (پیرەمەگروون)[٥٤].

- س ١، ژ ٨، ١٩٥٨ (بۆ جەنابی مامۆستا سەعید سدقی بەڕێز)[٥٥]

٦/١/١- گۆڤار: دەنگی گێتیی تازە (بەغداد)

- بەرگ ١، ژ ١، تەشرینی یێکەم، ١٩٤٣ (تەنقید)[٥٦].

- بەرگ ١، ژ ١، تەشرینی یێکەم، ١٩٤٣ (مستەر سۆن)[٥٧]

- بەرگ ١، ژ ١، تەشرینی یێکەم، ١٩٤٣ (یێك دواندنی یارییێکە)[٥٨].

- بەرگ ١، ژ ١، تەشرینی یێکەم، ١٩٤٣ (پارلەمانی بریتانیا)[٥٩].

- بەرگ ١، ژ ١، تەشرینی یێکەم، ١٩٤٣ (چیرۆکی بەختیار و بەدبەخت)[٦٠].

- بەرگ ١، ژ ١، تەشرینی یێکەم، ١٩٤٣ (شیعرەکانی ((مەلیکولکەلام))ی سنە)[٦١].

[٥١] -لەمەڕ پێ ویستیی بەکاربردنی کوردیی پەتیی.

[٥٢] -لەمەڕ ڕیشەی وشەکەیە.

[٥٣] -لەمەڕ هەڵ کەوتی جوگرافیی کوردستانە

[٥٤] - لەمەڕ ڕیشەی ناوەکەیە.

[٥٥] - وەڵام نامەیێکە و لە ئێرەدا ڕوون کراوەتەوە.

[٥٦] - گوتارێکـە بـۆ ڕوون بوونـەوەی بـەهای (ڕەخنـە) و کـاری چـاکی بـۆ پێشـکەوتنی کۆمـەڵ و ڕۆشنبیریی.

[٥٧] - وەرگێڕاندنە.

[٥٨] -. =

[٥٩] - = . بابەتێکە لەمەڕ مێژوو، ڕەفتاری پارلەمانی باس کراو.

[٦٠] - چیرۆکێکی بیرەوەریی ڕۆژگاری منداڵییێتیی و بەشێوەیێکی نوێ نواندوویێتی

[٦١] - بەشی ١.

- بەرگ ١، ژ ١، تەشرینی یێکەم، ١٩٤٣ (تەنقیدی وتاری ڕۆژهەڵاتناس سەر هەنری ڕۆڵینسن)[٦٢].

- ب ١، ژ ١، تەشرینی یێکەم ١٩٤٣ (باکوور — شیمال، نیوڕۆ — جنووب)[٦٣].

- ب ١، ژ ٢، تەشرینی دووەم ١٩٤٣ (یێك دوو وێنە لە شیعر و فەلسەفەی بەرزی ئەحمەدی خانیی).

- ب ١، ژ ٢، تەشرینی دووەم ١٩٤٣ (هەجوو کەرێکی کورد: شێخ ڕەزای تاڵەبانی)[٦٤]

- ب ١، ژ ٣، کانوونی یێکەم ١٩٤٣ (شیعرەکانی ((مەلیکوکەلام))ی سنە)[٦٥].

- ب ١، ژ ٣، کانوونی یێکەم ١٩٤٣ (پسپۆر، أزاد، أزا، آزات، شارەزوور)[٦٦].

- ب ١، ژ ٣، کانوونی یێکەم ١٩٤٣ (ئەحەی کوڕنوو — حاجیی ئەحمەد)[٦٧].

- ب ١، ژ ٤، کانوونی دووەم ١٩٤٤ (ئەڵەمان — ئەڵەمان)[٦٨].

- ب ٢، ژ ٥، شوبات ١٩٤٤ (ئەزخۆڵامی چاوی دەکلۆڵم)[٦٩].

- ب ٢، ژ ٦، مارت ١٩٤٤ (سەلام سەردەقی شکاند)[٧٠].

- ب ٢، ژ ١، نیسان ١٩٤٤ (چیرۆکی کەر ئەحمەد)[٧١].

---

[٦٢]- ڕەخنە لە خۆرهەڵات ناسەکەیە لەسەر نووسینەکانی لەمەڕ مێژووی ئێرانی پێش لە دایبك بوونی عیسا پەیامبەر.

[٦٣]- لەمەڕ ڕیشەیانە.

[٦٤]- وەرگێراندنی گوتاری، سێ. جێ. ئەدمۆندزە لەمەڕ شاعیرەکە.

[٦٥]- بەشی ٢.

[٦٦]- لەمەڕ ڕیشەیانە.

[٦٧]- بیرەوەرییێتیی لەمەڕ کەسە ناسراوەکەی سلێمانیی کە پیاوێکی دەست و دڵ پاك و قسە و ڕەفتار جوان و شیرین بووە.

[٦٨]-گوتارە.

[٦٩]- بەیتێکی کوردیی کۆنە کە بەکاری بردووە بۆ لێ کۆڵینەوە لە ڕیشەی ناوی (کەیغان)ی گۆیا هاوژینی فەقێ ئەحمەدی دارشمانە و خەملاندنی مێژووی خانەدانی بەبە.

[٧٠]- گوتارێکە بۆ پەرچ دانەوەی گوتارێکی بێ کەسی شاعیر.

١/١/٧- گۆڤار: دیاریی کوردستان (بەغداد).

- س ١، ژ ٦، ١٩٢٥/٥/١٢ (کوردییێکەمان بە چۆن حەرفێك بنووسین؟)[٧٢].

- س ١، ژ ٧، ١٩٢٥/٥/١٩ (= = = =؟)[٧٣].

١/١/٨- گۆڤار: شەفەق (بەغداد).

- س ١، ژ ٢، ١٩٥٨/٢/١٥ (لێ کۆڵینەوە لە مانای شەفەق)[٧٤].

١/١/٩- گۆڤار: کۆڕی زانیاریی کورد (بەغداد).

- بەرگ ١، ژ ١، ١٩٧٣ (ئەسڵی تیپە ڤاڵبی ((ئە))ی شێوەی سلێمانیی)[٧٥].

١/١/١٠- گۆڤار: گەلاوێژ (بەغداد).

- س ١، ژ ١، ١٩٣٩.

- س ١، ژ ٢، ١٩٤٠

- س ١، ژ ٣، ١٩٤٠

- س ١، ژ ٤، ١٩٤٠

- س ١، ژ ٥ — ٦، ١٩٤٠

- س ١، ژ ٧، ١٩٤٠

- س ١، ژ ٨، ١٩٤٠

- س ١، ژ ٩، ١٩٤٠

(لە مەڕ بنج وبنەوانی زمانی کورد)

- س ١، ژ ١١ — ١٢، ١٩٤٠

---

[٧١]- چیرۆکێکی بیرەوەریی ڕۆژگاری منداڵییێتیی و بەشێوەیێکی نوێ نواندوویێتی کە ڕێ کەوت کەسێکی ترسنۆك و بوودەڵە و نەکارە دەگەهێنێتە ڕیزی پاشایانەوە.

[٧٢]- بەشی ١ — (لە ڕاهێڵەی هەڵ کەوتنی بیروڕای جودا لەمەڕ نووسینی کوردیی بەتیپی عارەبیی یان لاتینیی).

[٧٣] - بەشی ٢.

[٧٤]- لە ئەم گوتوبێژەی ئێرەیدا دیسان باسی (شەفەق = ئاسۆ)ی کردووە.

[٧٥]- واتە (ئە)ی سەرکردار، ئەویی لە دوای (دەستووری زمانی کوردیی — ١٩٢٩)ەوە، بەکاربردنی باوی پتر بوو کە سەرئەنجام هەرخۆی — لە ئەم لێ کۆڵینەوەی ئێرەیدا — بەکاربردنی (دە) بەڕاستر دەزانێت.

- س ۲، ژ ۱ — ۲، ۱۹٤۱
- س ۲، ژ ۳ — ٤، ۱۹٤۱
- س ۳، ژ ۷ — ۸، ۱۹٤۲
- س ۳، ژ ۹ — ۱۰، ۱۹٤۲
- س ۳، ژ ۱۱ — ۱۲ ۱۹٤۲
- س ٤، ژ ۱، ۱۹٤۳
- س ٤، ژ ۳، ۱۹٤۳

(فەرهەنگی گەلاوێژ - قاموس گلاوێژ)[٧٦]

- س ۳، ژ ٦، ۱۹٤۳ (بەرامبەر بە ((غارە، عارەبیی لە کوردییدا چ وشەیێك بەکاربهێنین؟)[٧٧].
- س ۳، ژ ۷ — ۸، ۱۹٤۳.

۱۱/۱/۱- گۆڤار: هاوار (دیمەشق)

- س ۳، ژ ۲٦، ۱۹۳۵ (مامەیارە)[٧٨].

۱۲/۱/۱- گۆڤار: هیوا (پاریس)

- س ۱، ژ ۱، تەشرینی یێکەم ۱۹۸۳ (زانیاری گشتیی/ پێشەکیی)[٧٩].

۲/۱: ڕۆژنامە و گۆڤاری عارەبیی

۱/۲/۱- جریدة التآخی (بغداد)

- ع ۱٤٥٤، ۱۹۷۳/۱۰/۸ (أصل اسم ((قەڵاچوالان)) ومعناه)[٨٠].

---

[٧٦]- ڕستی'وشەی کوردیی- عارەبیی کە حەوتانە بڵاوی کراوەتەوەو گشتی ۳٦۲ وشە بووە.

[٧٧]- بەکاربردنی وشەی (پەلامار)ی پەسەند کردووە نەك (هێرش) کە تورکییە و تا ئەم ڕۆژگارەش بە هەڵە بەکاردەبرێت.

[٧٨]- سوپاییێکی سەر تۆپخانەی لەشکری دوامیری بەبە (ئەحمەد پاشا) بووە کە لە دوا شەڕی ساڵی ۱۸٤۷دا شکا، کەچیی ئەو سوپاییە لە تۆپ هاویژتنی خۆی نەکەوتووە بەڕادەیێك فەرماندەی لەشکری تورکی سەرسام کردووە و لەبریی بەدیل گرتن و سزادانی، بە ئازای ژماردووە و خەڵاتی کردووە.

ئەم پیاوە ئازایە وەك قارەمانێ دەناسرێت و گۆڕەکەی بە گردێکی سلێمانییەوەیە کە بەناوی خۆیەوە ناسراوە.

[٧٩]- ئەمە یێکێکە لە دوا کارەکانی کە بەر بڵاوکردنەوە کەوتووە.

---

[٨٠]- لەمەڕ ڕیشەی ناوی (قەڵاچوالان)ی کۆنە پێتەختی میرنشینی بەبە. ت. وەهبیی لە لێ کۆڵینەوەیدا پشتی بە مێژووی (جەودەت پاشا) و قسەی سەرزاری (مەحموود پاشای ئەوڕەحمان پاشای بەبە) بەستووە کە ساڵی ۱۸۲۰ — وەك جەودەت پاشا- ناوەکەی بە شێوەی (قەرەجوالان) بۆ (مستەر ریچ)ی گەشتوانی میوانی گێڕاوەتەوە.

ت. وەهبیی لە ناوی (قەرجوالان)ەوە چووەتە سەر وشەی (قەراچوریان) کە خەیروڵڵە ئەفەندیی مێژوونووسی تورك بە مانای (خاوەند شیرەکان) یا (هەڵ گری شیر) یا (شیر باز)ی لە قەڵەم داوە و گۆیا نەوەییێکی بنەماڵەی (قەراچوران)ی تورکیش ناوی (بەرلاس) و لە ساڵی ۷٦۱ك — ۱۳٥۹ز دا والیی باژێڕی (سەبز) بووە. ت. وەهبیی پتر ڕۆییشتووە و دەبێژێت: (بە ڕۆشنایی ئەو باسانە دەتوانین ببێژین، ڕیشەی ((قەڵاچوالان))ی کۆنە پێتەختی بەبە لە (قەراچوران)ەوە داتاشراوە کە مانای (شوێنی خاوەند شیرەکان — قاراچور)ە.

ئەو لە لێ کۆڵینەوەکانیدا پشتی نەبەستووە بە (دەست نووس، فەرمان) و(وەقفنامە)ی عارەبیی و فارسیی ڕۆژگاری میرنشینەکانی کورد، دیارە چاوەنۆڕ دەکرێ بیروڕاکانی ڕاست دەرنەچن، وەك ئەو بیروڕایەی لە ئەم بارەیەوە کە بە ئەم شێوەیە ڕوونی دەکەمەوە:

۱- وەقفنامەییێکی عارەبیی زمانی ساڵی ۱۱۷٤ك — ۱۷٦۰ز، (سلێمان پاشای خالید پاشای کوڕی بابا سلێمان کوڕی فەقێ ئەحمەدی دارشمانە) کە لە نێوان ساڵان ۱۷٥۷ — ۱۷٦۳زدا پاشای بەبە بووە و کۆمەڵێ زانای میرنشینی بەبەش ناو و مۆری خۆیان — وەك شایێت حاڵ — لە وەقفنامەکەداوە، لە ئەوێدا ڕستەی (مدارس قلعة چوالان/ فێرگەکانی قەڵاچوالان) نووسراوە*.

۲- لە پەراوێزی (قرآن)ێکدا کە پشتاوپشت نەوە و زاناکانی (بلباس) یاداشتی خۆیانیان نووسیوە و یێکەمیان کە باپیرە گەورەی هەمووانە لە ساڵی ۲٥۸ك — ای تەشرینی دووەمی ۱۱۳٥ز دا لە باژێڕی (خورماد — خورماڵ)ەوە دەستی بە یاداشت نووسین کردووە، لە ئەو یاداشتانەدا نووسراوە گۆیا، ڕیشەی ناوی (قەڵاچوالان)، (قلعة چهارلا/ قەڵای چوار لا)یە و (خاوەندەکەی عومەر ئاغای ناوێ بووە کە خۆی تێیدانیشتووە) و (سلێمان پاشای دانەری بنچینەی میرنشینەکە — واتە سلێمان پاشای کوڕی فەقێ ئەحمەدی دارشمانە/ K — داوای لێ کردووە بی داتێ، بەڵام عومەر ئاغا بە گوێی نەکردووە و لەسەر ئەوە کوژراوە و ماڵەکەی لێ زەوت کراوە. دوای ساڵەها و لە ڕۆژگاری سلێمان پاشای خالید پاشا — کوڕەزای سلێمان پاشای فەقێ ئەحمەدی دارشمانە — یێکێ لە نەوەکانی عومەر ئاغا کە ناوی فەقێ ئیبراهیم بووە، شەو چووەتە زووری خەوتنی پاشا و ساڵی ۱۱۸۷ز — ۱۷٦٥ ز بە خەنجەر لە تۆڵەی عومەر ئاغای باپیرەی کوژتوویێتی)**.

- ٢/٢/١- مجلة: سومر (بغداد)

- ع ٢، سنه ١٩٤٨ (المنحوتات الصخرية في كهف گندوك)[٨١].

- مجلة ١٣، سنة ١٩٥٧ (ملاحظات عن تكوين سهل السليمانية)[٨٢].

- مجلة ١٧، سنة ١٩٦١ (أصل تسمية شهرزور)[٨٣].

٣/٢/١- مجلة: المجمع العلمي العراقي (بغداد)

= به ڕۆشنایی ئەم یاداشتە کۆن و نووسراوانەی سەر ئەو (قرآن)ە، دەرکەوت کە ناوی کۆنی (قەڵاچوالان)ی ئیستە و ڕۆژگاری پاشای کوژراویش، (قەڵا چهارلا) بووە و بە تەنها لە نووسیندا (چهار) لەبریی (چار)ی سەر زاری بەبەکان بەکار براوە و (لا)یش بووە بە (لان)ی کۆو ئیستەش ئەو دەستوورە باوە کە دەبێژرێ، (چوار لان ئاوە، چوار لان باخە، چوارلان دوژمنە و هتد..)

کەواتە دوو بەڵگە نووسراو و باوەڕ پێ کراو و کۆنتر جەخت بۆ ڕاستیی دەکەن کە (قەڵا چهار لا) بووە بە (قەڵا چوارلان) و دوایی دەنگی (ر)ی وشەی (چوار) خوراوە و بووە بە (چوا) و هەموو ڕستەکەش بووە بە (قەڵا – چوا – لان/ قەڵاچوالان) و هەرچیی (قەرەجولان) و (قەراچوران)ی زمانی تورکیشە قەڵاچوالان نین:

*- بۆ وەقفنامە عارەبییێکەی میر سلێمان پاشای کوڕی خالید پاشای بەبە بنۆڕە: الشيخ معروف النوديهى البرزنجى – ص ١٨.

**- بۆ یاداشتە عارەبییەکەی نەوەی بلباسەکان، بنۆڕە: کاروان – ژ ٥، هەولێر ١٩٨٦/ محمود احمد محمد – حلقة مفقودة من تأريخ شهرزور أو مذكرات مجموعة علماء البلباسيين.

[٨١]- لە گۆڤاری عارەبیی: سومر – ع ٢، ١٩٤٨دا بە زمانی ئینگلیزیی بڵاوی کردووەتەوە: The Rock Sculpture in Cunduk Cave.

هەر بابەتەکەش – بەشێوەی کتێب – بەکوردیی چاپ کراوە. دیسان شنە موفتیی لە (گۆڤاری: کوڕی زانیاریی کورد – دەستەی کورد، بەشی عەرەبیی، جزء١٦ – ١٧، بەغداد ١٩٧٨)دا بە عارەبیی بڵاوی کردووەتەوە.

بابەتەکەیش لەمەڕ دوو وێنە هەڵ کوڵدراوی کۆنی نێو (ئەشکەوتی گوندۆك)ی نێوچەی ئاکرێیە.

[٨٢]- لەمەڕ چۆنیی هەڵ کەوتنی دەشتی سلێمانیی چاخەکانی پێش مێژووە. هەروەها باسە لەمەڕ سروشتی جوگرافیای.

[٨٣]- لەمەڕ ڕیشەی ناوەکەیتی و دوای بەراوردی ناوە مورەککەبەکە (شهره – زور) لەگەڵ زمانە کۆنەکان و خوێندنەوەی مێژوو، ڕای وەهایە – گۆیا – مانای (شارێکی نشێوە)ە. هەڵبەت ڕای ئەوتۆش هەیە بە (شاری زۆرداریی) لەقەڵەم دەدەن و دەی بەنەوە سەر (زۆری کوری زوحاك).

- جزء ١، سنة ١٩٥٠ (القصد والاستطراد في اصول معنى بغداد)[٨٤].

- مجلة ٤، جزء ٢، سنة ١٩٥٦ (آلتون كوپرو – الجسر الذهبى)[٨٥].

٤/٢/١- مجلة: المجمع العلمى الكردي – القسم العربى (بغداد)

- مجلد ٢، ع ٢، سنة ١٩٧٤ (أصل الاكراد ولغتهم)[٨٦].

٥/٢/١- مجلة: الكتاب

- س ١، ع٤، حزيران ١٩٥٨ (أصل اسم كركوك)[٨٧].

- س ١، ع ٢، تموز ١٩٥٨ (قلعة كيانية في شمال السليمانية)[٨٨].

٣/١- کتێب

١/٣/١- کوردیی

١/١/٣/١- دەستووری زمانی کوردیی – جزم ١، بەغداد ١٩٢٩[٨٩].

٢/١/٣/١- خوێندەواریی باو – بەغداد ١٩٣٣.[٩٠]

٣/١/٣/١- ئەشکەوتی گوندوك – وەرگێڕ بەکر دلێر، بەغداد[٩١] ١٩٥١

---

[٨٤]- لەمەڕ ڕیشەی ناوی بەغدادە.

[٨٥]- لەمەڕ ڕیشەی ناوەکە باسی هێندێ ڕووداوی مێژوویش کە لە نێوچەکەدا قەوماوە.

[٨٦]- لەمەڕ ڕیشەی کورد و زمانەکەیتی و بە تایبەتیش وەڵام و پەرچ دانەوەی ڕای (ماکەنزیی)ە کە گومانی کردووە، زمانی کورد سەر بە زمانەکانی خۆرئاوای ئێران بێ کە ئەو نێوچەیە مەڵبەندی (ماد)ە.

[٨٧]- ئەم بابەتە کە خۆی کردوویێتی بە عارەبیی، لە ساڵی ١٩٨٣دا (تەها فەیزیی زادە) لە مەهاباددا بە کوردیی بڵاوی کردووەتەوە.

[٨٨]- لێ کۆڵینەوەیە لەمەڕ شارستێینی چەمی (چەرمەگا) و (قەڵای جولۆندیی) و ڕیشەی ناوو مێژووی هەڵ کەوتنی.

[٨٩]-نوخشەی ڕەنجییێتی کە لە ساڵی ١٩٢٣ بە دواوە خەریکی بووە و لە گوتوبێژەکەی ئێرەیشدا باسی کردووە. مخابن جزمی دووەمی دەرنەکردووە (بنۆڕە: وێنەی بەرگی).

[٩٠]- بە تیپی لاتینیی نووسیویێتی.

[٩١]-هەمان لێ کۆڵینەوەیێتی کە ساڵی ١٩٤٨ لە گۆڤاری (سۆمەر)دا بە ئینگلیزی بڵاوی کردووەتەوە.

٤/١/٣/١- كورد و زمانى كوردیى – وەرگێڕی لە ئینگلیزییەوە: عەزیزگەردی، هەولێر[٩٢] ٢٠٠٤ .

١/٢/٣/١- عارەبیی:

١/٢/٣/١- قواعد اللغة الكردیة أو (دەستووری زمانی کوردیی) ج ١، (الباب الأول والثانی) بیروت ١٩٥٦[٩٣].

٢/٢/٣/١- رجعیة المانیة وعبادة القوة (لماذا تنحدر المانیا النازیة؟) – بغداد ١٩٤٢[٩٤].

٣/٢/٣/١- أبعاد معنى الیحمور عن إسم الملك بهرام گور – بغداد ١٩٥٧[٩٥].

---

[٩٢]- چوار گوتاری کورتە لەمەڕ (کورد) و زمان و ڕیشەی و چیرۆکێکی کوردیش (سێ کۆستە) کە بە ئینگلیزیی و تیپی لاتینیی لە سەرەتای ساڵەکانی شەستەکانی سەدەی ڕابردوودا نووسیونی و بە شێوەی نامیلکە چاپی کردووەن و ئەمەن:

1- who arethe Kurds
2- The proto – indo – Iranian passie particle – y
3- Is (Kurdu) not progenitor of the name (Kurd?).
4-The Etmology of Kurdish word (seplot).
5- The tree kostas.

جێگەی خۆیتی ئاماژە بکەم بۆ کردەوەی در. عەزیز گەردیی کە ئەو بابەتانەی گۆڕیوە بۆ کوردیی و بەشێوەی نامیلکە چاپی کردوون*.

* بنۆڕ: تۆفیق وەهبیی حیاتە و دورە، ص ١٥٢ – ١٥٣ .

[٩٣]- ئەو دەستوورەی کە ساڵی ١٩٢٣ وەزارەتی مەعاریفی عێراق داوای لێ کردبوو لە ١٩٢٩دا تەواوی کرد، بەڵام دوایی حوکوومەت فەرامۆشی کرد و ڕێگەی نەدا بخرێتە نێو بەرنامەکانی خوێندنی کوردیی لە قوتابخانەکاندا. دیارە ئەوەش کاری تێ کردووە درێژەی پێ نەدا و جزمی دیکە دەرنەکات.

شایانی باسە لە ئەم دەستوورەدا (دوو) چیرۆکی یادگاری ڕۆژگاری منداڵیی بە ناوی: (بەختیار و بەدبەخت) و (بووەکە سووری)ەوە بە کوردیی و عارەبیی بڵاوکردووەتەوە.

[٩٤]- لەمەڕ لایەنگیرییێتی بۆ بەرەی دیموکراسیی بەرهەڵستی نازییێکانی ڕۆژگاری دووەم جەنگی گێتیی.

[٩٥]- لەمەڕ ڕوون کردنەوەی ڕیشەی ناوی (گور)ە کە ناس ناوی پاشای وڵاتی فارسی بەهرامی پێنجەمی کوڕی یەزد گوردە.

٤/٢/٣/١- سفرة من دەربەند (مصیف) بازیان الی ملەی تاسلوجة (قمة طاسلوجة) – بغداد ١٩٦٥[٩٦].

٥/٢/٣/١- بقایا المیثرائیة فی الحَضر وکردستان العراق وأثرها فی الیزیدیة – نقله الی العربیة شوکت ملا اسماعیل، لندن ١٩٦٤[٩٧].

٦/٢/٣/١- الابحاث الکردیة – الفارسیة (أو اثران تاریخیان عن الکرد – تحقیق محمد جمیل الروژبیانی) – بغداد ١٩٩٥[٩٨].

بە ئینکلیزیی 4\1-in English

1|4|1- W . E. Taufiq wahby, Roc – Scupljures in Cunduk Cave with Anthropoloical Notes Reprinted frome Sumer vol. Ir . *No2. September 1948, Baghdad- Iraq*[٩٩]

1|4|2- Yazidees are the remnants of

1|4|3-Mithrism Qy: H . E. Taufiq wahty, London, 1965[١٠٠].

1|4|4 -The Yazidis are not Davilwor shippers, London, 1962[١٠١]

1|4|5- The Origins of the Kurds, and their Language, London, 1964[١٠٢]

---

[٩٦]- لێ کۆڵینەوەییێکی جوگرافیی نێو جەرگەی شوێنەکەیە.

[٩٧]- خۆی بە ئینگلیزیی دای ناوە و لەمەڕ کاریگەری ئایینی (میترائیی) لە ئایینی ئێزیدییێکان دواوە و هەر لە ئەوێدا سەلماندوویێتی کە ئێزیدییێکان شەیتان پەرست نین.

[٩٨]- دوو لێ کۆڵینەوەی دەست نووسییێتی کە بیروڕای خۆرهەڵات ناسەکان و نووسەرانی دیکە و لەییێك دانەوەی خۆی لەمەر (گۆران) و (باجەڵان) نواندووە و مەلا جەمیل ڕۆژبەیانی لێیان هوردبووەتەوە و رتگار و چاپی کردووە.

[٩٩]- بابەتەکەیتی لەمەڕ (ئەشکەوتی گوندی)ی باس کراو.

[١٠٠]- ناونیشانی کتێبەکە لە (الاعمال الکاملة لتوفیق وهبي- ل ١٢٣)دا نووسراوە و لەمەڕ ئەوەیە: ئایا ئێزییدیدییێکان کاریگەریی میترائییان پێوەدیارە؟

[١٠١]- ئیزییدیدییێکان شەیتان پەرست نین.

[١٠٢]-ئەسڵی کورد و زمانەکەیان.

1|4|6- Taufiq Wahty and C . J. Edmonds, A Kurdish English Dictionary, oxford, First Putlished, London, 1966[١٠٣]

★★★

---

[١٠٣]- فەرهەنگی ئینگلیزی – کوردیی، تۆفیق وەهبیی و سیٚ . جیٚ ئەدمۆندس، چاپی یێکەم، لۆندۆن ١٩٦٦.

٢- بڵاونەکراو[١٠٤]

---

[١٠٤]- بنۆڕە: تۆفیق وەهبیی حیاتە و دورە – ص ١٥٧ (وەرگێڕاو لە مستەفا نەریمان – گۆڤار: ئاسۆی زانکۆ – ژ ١٢، سلێمانیی ١٩٧٧٨، فریای ئەم گەنجینەیە بکەون).

جێگەی باسە، دوای مردنی تۆفیق وەهبیی کۆچ کردوو م. ر. هاوار گەنجینەی نووسراوەکانی ت. وەهبیی بەسەرکردووەتەوە و لێیان هوردبووەتەوە و بە ئەم جۆرەیش لەیادگارە چاپ نەکراوەکانی ئاخاوتووە و نووسیوییێتی کە ئەمەن:

١-باسی دیانەت و مەزەبەکان بە تایبەتیی زەرتەشتیی و ئێزیدیی و کاکەیی و هێندێك لە بەشەکانی ئایینی ئیسلام.

٢-چەند باس و کورتە باس دەربارەی مێژووی کورد، جگەلە ئەوانەی لەکاتی خۆیدا لە ڕۆژنامە و گۆڤارەکاندا بڵاوی کردوونەتەوە.

٣-باسێکی یێکجار دوور و درێژی شارەزوور و نێوچەکانی کە فرە بایێخی پیٚ داون و بەئەم شێوەیەن:

ئە: تۆبۆگرافیا و جیۆلۆژیی شارەزوور.

بیٚ: ئاوی شارەزوور لە کوێوە هاتووە؟

جیٚ: شوێنی شارەزوور.

حیٚ: حەزارەتی شارەزوور.

خیٚ: شارەزوور لەپێش پەیدابوونی کشت و کێڵ و لە دوای ئەوەشەوە:

دیٚ: مێژووی شارەزوور. بەسەرهاتی تا ئێستە.

زیٚ: باسی ئەو سەرچاوانەی کە لەسەر شارەزوور نووسیویانە.

ڕیٚ: ئەو شوێن و شار و جێگەیانەی کە لە نێو شارەزووردا بوون و ئەو باسانەی کە دەربارەی ئەو شوێنانە ئامادەکراون.

٤-هێندیٚ دیراسات لەسەر (ئاڤێستا) و بەراهورد کردنی ژمارەیێك وشەی کوردیی کە بە تەواویی لەگەڵ ئاڤێستا یێکن. (تۆفیق وەهبیی لە ئێرەدا توانیوییێتی بگاتە ئەوەی کە زمانی کوردیی کە زمانی ماد بوو، زمانی ئاڤێستا بەو ئاڤێستا لە هەموو زمانێك پتر لە کوردییەوە نزیکە. ئەمەش هەر بۆ ئەوە بووە کە بۆ دوژمنانی کوردی ڕاست بکاتەوە، باوو باپیری کورد ماد بووە و زۆڵ نییە و زمانی زکماکی خۆی هەیە و دەری خستووە کە زمانە ئارییێکانی دیکە هەموویان دوورن لە ئاڤێستاوە کە دەتواندریٚ ئەو وشانە لە شێوەی نیمچە فەرهەنگێکدا بڵاوبکرێتەوە).

١/٢- فەرهەنگ، کوردیی — ئاڤێستای — سانسەکریتیی — فارسی.

٢/٢ — قاموس، کوردیی — فورثیی

٣/٢- قاموس، بۆ سەرچاوەکان لە ئاڤێستاییدا — کوردیی.

٤/٢- فەرهەنگ لەمەڕ گەردانی کرداری مووڕەککەبی کوردیی.

٥/٢- مێژووی شارەزوور لە دەوورەی بەردەوە تا ئەمڕۆ لەگەڵ پێ ناسینی ئەو (١٥٠) قسن — گۆڕەی کە تێیدایە.

٦/٢- تەئریخی خوسرەو پاشا.

٧/٢- نووسین دەربارەی ئێزیدییێکان.

٨/٢- نووسین دەربارەی تەسەووف.

٩/٢- قامووسی زمانی ئاوێستایی.

١٠/٢- دەستووری زمانی کوردیی بە شێوەییێکی فراوان.

★★★

= ٥-دەستووری زمانی کوردیی.. هەر چەندە لە ساڵی ١٩٢٩دا دەستووری زمانی بڵاوکردووەتەوە، بەڵام لەبەر تیشکی ئەو تاقی کردنەوانەی ڕۆژانی دوایی، پێ ویستی زانیوە کە پێیدا بچێتەوە. بۆ ئەم مەبەستە هەوڵی داوە نووسینی کوردیی بە تیپی لاتینیی بڵاوبکرێتەوە.

٦-فۆنیم و فۆنیتیك، کە ئەمەش باسێکی زۆرە و بە بەڵگەو باسی دوور و درێژەوە بۆیی چووە.

٧-هەروەها هێندێك چیرۆکی کوردیی: هێندێکی وەرگرتووە لە ئەم و ئەو و نووسیونییێتیەوە، هێندێکیش خۆی دەستکاریی کردووە و تشتێکی تازەی لێ هێناوەتە بەرهەم کە بەشێکی زۆر لە ئەمانە فۆلکلۆریین. ئەمەیش لە خۆیدا سامانێکی ئەدەبیی زۆر بەنرخە/ تەواو★

★ - بنۆڕە: لەگەڵ مامۆستا تۆفیق وەهبیی — ل ٧١ — ٧٢.

☼ عەزیز ژیان[*] (در)

(ژ: ١٩٤٢ مەهاباد — زیندووە)

خوێندنی سەرەتایی و ئامادەیی لە باژێڕی مەهاباد و خوێندنی کۆلیژی زانستەکانی مرۆڤ ناسیی لە دانیشتگەی تاران — بەشی زمان و ئەدەبی ئینگلیزییدا وەرگرتووە. دوای ساڵێك ڕێچکەی خۆی گۆڕیوە بۆ خوێندنی قانوون و دوای چوار ساڵ خوێندن باوەڕنامەی لیسانسی وەرگرتووە. ئەوجا لەبەشی زمان ناسییدا وەرگیراوە و خەریکی خوێندنی زمانە کۆنەکانی ئێران — وەك ئاڤێستا و فەهلەویی — بووە. دوای تەواوکردنی ڕووی کردووەتە بریتانیا و لە دانیشتگەی مانجستەر — بەشی فەلسەفەدا وەرگیراوە و دکتۆرای وەرگرتووە. ئەوجا ڕووی کردووەتە ئامریکا و لە دانیشتگەی باڵای دەوڵەتدا وەرگیراوە و دوای دوو ساڵ دکتۆرای لە زانستی سیاسەت و کۆمەڵ ناسییدا وەرگرتووە. دوایی کەوتووەتە کۆڕی کارەوە و سەرەتا لە دانیشتگەی تاران و ئەوجا لە (دانیشتگەی دە خودا — قەزوین و دانیشتگەی میللیی تاران)دا مامۆستایێتیی کردووە.

لە نێوان ساڵانی ١٩٨٠ — ١٩٨٤ و لە کۆلیژی نێودەوڵەتیی ئەسپاندا مامۆستایێتیی کردووە. لەساڵی ٢٠٠٦ دا لەلایێن دەوڵەتی ئەسپانەوە ڕێزی لێ گیراوە. لە ئەوە بەدواوە دەستی لە دەرز گوتنەوە هەڵ گرتووە. ئەمێستە لە ئەسپانیادا دەژیی.

عەزیز ژیان ئەندامی دانەری (کۆڕی زانستی زمانی کوردیی)ە لە ئێراندا.

لە گۆڤاری (سروە)ی چاپ و بڵاوکراوی تاراندا چەند گوتارێکی ئەدەبیی و ناساندنێکی داستانی (دۆن کیشۆت)ی بڵاوکردووەتەوە.

---

[*] - سەرچاوە: ئیمێل نامەییێکی خۆی — بە داخوازیی من — کە لە ٢٠٠٩/٤/٢دا بۆ منی هەناردووە. (دوای چەند ئیمێل هەناردن و تەلەفوون بۆ تاران)

هەروەها دەروازەی ئینتەرنێت: کۆڕی زانستی زمانی کوردیی — ئێران (فۆتۆگرافیشی خۆی بە ئیمێل بۆ منی هەناردووە).

- ٦ -

☼ گوتوبێژە دەگمەنەکەی تۆفیق وەهبیی

(بۆ پێشەکییێکی میوانەکان، خۆراستان ت. وەهبیی دەستی کردووە بە باس کردنی بابەتی: کەی و چۆن خووی داوەتە دەستووری زمانی کوردیی؟)

ت. وەهبیی: لە مانگی حوزەیرانی ١٩٢٣دا، دەستم کرد بە نووسینەوەی (دەستووری زمانی کوردیی) لەسەر (دەستووری زمانی فڕانسیی) — ئێوە فڕانسیی پێ دەڵێن، ئێمە فڕانسزیی — کە لەلایێن (لاریف . ئێف، فلۆری)[1] یەوە نووسرابوو.

کتێبەکە سەد و حەوت لاپەڕەی پچووك — لای من هەبوو — و کتێبێکی سەرەتایی بوو، ناوی (سەرەتای گرامێر) و لەساڵی ١٩١٠دا چاپ کرا بوو. خۆم لە پۆلەکانی ئیعدادیی عەسکەریی و کۆلێجی جەنگاوەریی[2]، هەموو ساڵەکانی (گرامێری لاریف)م خویندبوو. چاکم دەزانیی. شارەزای بووم ڕەووشتەکەی کە شارەزای هەبووم، کردم بە ڕێبەری خۆم، بەپێی ئەوە نزیکەی دوو دەفتەری پچووکم لە دەستوورەکە، لە (دەستووری کوردیی) نووسییەوە. دەفتەری یێکەمم دا بە در. پاکیزە ڕەفیق حیلمیی[3] لە ساڵی ١٩٧٠، لە لۆندۆندا دەفتەری دووەمم لە لا ماوەتەوە.

---

[1]- چەندم کرد بەهۆی دۆستمەوە، در . نەجات عەبدوڵڵەی پاریس نشیین، ناوە ڕاستەکەی کتێبەکە و ژیننامەی نووسەرەکەم دەستگیر نەبوو.

[2]- خۆی گوتوویێتی: (کۆلێجی جەنگیی). ئەز (جەنگاوەریی)ەکەم پێ ڕاستتر و جوانترە لە (جەنگیی)ەکە کە لە (حەربیی) عارەبییەوە داتاشراوە.

[3]- پاکیزە ڕەفیق حیلمیی: (ژ ٩٢٤ سلێمانیی — م: ٢٠٠٢، بەغداد)، کچە گەورەی ڕۆشنبیر و ئەدیبی کۆچ کردوو ڕەفیق حیلمییە. لە ساڵی ١٩٥٢ — دانیشتگەی هارڤەردی ئامریکادا ماجستێر و ئەوجا دوکتۆرای لە لۆندۆندا وەرگرتووە. هەروەها دوکتۆرایشی لە زمانە سامییێکان لە قاهیرەدا پێ بڕاوە. یێکەم ژنە کوردی کوردستانی باشوورە کە خوێندنی باڵای دەستگیر کردبێ. سەردەمێك مامۆستا، ئەوجا ڕاگری کۆلێجی ئاداب — بەشی کوردیی دانیشتکەی بەغداد بووە. ڕۆژگاری مامۆستای زمانی عارەبیی بووە لە زانکۆی عەممان — ئووردندا.

لە ئەم نووسینانەدا نیشانەی تایبەتیم بۆ (دەنگی کوردیی) بە کارهێناوە هەرچەندە لە بەرەوە تێ گەهیشتم کە (تیپەکانی عارەبیی) بەس نین بۆ نووسینی دەنگەکانی کوردیی.

لە ئەم کاتەدا وەزارەتی مەعاریفی عێراق، بە نامەیێکی ڕەسمیی داوای نووسینی (قەواعیدێکی زمانی کوردی)ی لێ کردم بۆ ئەوەی لە دەرس خانەکاندا — من بە مەدرسە دەڵێم دەرسخانە — لە دەرسخانەی کوردییدا بخوێندرێت. ئەمە ساڵی ١٩٢٣.

ئەمیر: بەڵێ.

ت. وەهبیی: لەگەڵ نامە ڕەسمییێکەی وەزارەتی مەعاریف، (گرامێرێگی ئینگلیزیی)شیان ناردبوو کە لە نووسینی گرامێرەکەدا پەیڕەویی بکەم. بەڕاستیی گیرۆدەی کردبووم[4].

لە ئەو وەختەدا، خۆراستان نامێلکەکەیێکم لە (نامەفرۆشیی ماکەنزیی)دا دیت — نامەفرۆشێکی ئینگلیز بوو لە بەغدادا — لە ئەو نامێلکەیەدا گشت ئەو زمانانەی کە بە ئینگلیزیی (ئینجیل)[5] یان تەرجومە کردووە، هەبوو، نموونەیان لێ نووسرابوو. لە گشت ئەمانەدا (نیشانە)ی پێ ویست داندرابوون — کوردییێکەم ڕاست نییە کە قسە دەکەم، چونکە ئەمەم نووسیوە و دەی خوێندمەوە. گوێ مەدەرێ، تێ دەگەهەیت، وەها نییە؟-[6] لەسەر دەنگە تایبەتییێکاندا، یەعنی کە هەر زمانێ ئاییێتێکی (ئینجیل) یان نووسیی بووە بە پێی دەنگەکانی زمانەکان،

= دەستی لە شیعردا هەبووە. گوتاری ئەدەبیی و زمانەوانیی فرەیە ساڵانی ١٩٦٧ — ١٩٧٠ لەبەشی کوردیی ڕادیۆ بەغدادا گوتاربێژبووە.
ئەندامی کۆڕی زانیاریی عێراق — کورد بوو. خاوەندی چەند داندراوێکی زانستیی وئەدەبیی و زمانەوانییە.

[4]- خۆی گوتوویێتی؛ (داگیرکرد بووم) و ئەوەم پێ ڕاست و جوان نەبوو. کورد (گیرۆدە) بەکار دەبات.

[5]- کتێبی پیرۆزی خودا کە بۆ (عیسا) پەیامبەری هەناردووە.

[6]- خۆی فرە نارێك قسەی کردووە و من ڕاستەکەم نووسیوە.

(نیشانه) یان لەسەر حەرفەکان دانابوو. ئەمە بۆ من زۆر موهیم بوو. منیش کەوتمە بەستی ئەوەوە[٧] ئەمە تەعبیری منە – یەعنی کەوتمە بەندی ئەوەوە، بەسترام. یەعنی دەربەستی بووم – کە نیشانە لەسەر (تیپەکانی عارەبیی) بۆ نووسینی کوردیی دابنێم.

فارسەکان دەمێ بوو نیشانەی تایبەتییان بۆ خۆیان دانابوو لەسەر (چوارتیپی عارەبیی) کە بریتیی بوون لەسێ خاڵ (∴)[٨] بۆ تیپەکانی (پێ، چێ[٩]، ژێ/ پ، چ، ژ) و (سەرێك) بۆ دەنگ (گاف – گ)[١٠] .

تورکەکان بێجگە لە ئەمانە؛ (هێ)ی زەبەری فارسیی، یەعنی (هێی مودەووەر/)[١١] یان دانابوو. لە هەردوو زمانەکەدا چونکە دەنگی (واو/ و)[١٢] وەك (ڤێ) دەردەپەڕێندرێ، ئەم تیپە ئیشارەتی بۆ دانەندرابوو. چونکە خۆیان (واو)ەکە وەك (ڤێ) دەخوێندنەوە. فارسیی وەها نییە، دەڵێن؛ (ڤە)، وەك (ڤە مەن هەم رەفتم/ ومن هم رفتم – منیش هەروەها ڕۆییشتم/K -) ئێمە دەڵێن، (وە).

پێش ئەوەی دەست بدەمە نووسیینی[١٣] (دەستووری زمان) بە پێی نامێلکە ئینگلیزییێکە، هۆشم هۆگری دۆزینەوەی (دەنگەکانی زمانی کوردیی) کرد[١٤] بەڵام – نامێلکە/K – ئینگلیزییێکە (فۆنۆلۆژیی/ زانستی دەنگەکان – K) نەکردووە

---

[٧]- ئەز نازانم بۆچیی خۆوڕاستان وشەی (دەربەست)ی بەکارنەبردووە کە لە ئەوانی دیکە ڕاست و ڕەوانترە.

[٨]- ئەو سێ خاڵە – بە ڕۆشنایی بەکاربردنی – من لە ئێرەدا دام ناوە.

[٩]- تیپەکەی بە (چیم) دەربڕیوە و ڕاستەکە (چێ)یە.

[١٠]- تیپی (گ) خۆم دام ناوە چونکە ئەو سێ خاڵەی لەسەرە.

[١١]- تیپی (ە). = = =

[١٢]- تیپی (و). = = =

[١٣]- خۆی گوتوویێتی: لە پێش ئەوەدا کە دەست بدەمە نووسینی..

[١٤]- خۆی گوتوویێتی: (هۆشم دایە سەر دۆزینەوە). ڕاستییێکەی وشەی (هۆگر) جوانترە و ڕستەکەی لە عاربییەوە داتاشیوە.

بەسەرەتاکەی خۆی. (منیش باسی (فۆنۆلۆژیی)م دانا بۆ دوای (ڕستە بەندیی – ڕستە سازیی)، یەعنی: نەحوو، ڕستە سازیی بڵێین!

ئەمیر: بەڵێ

ت . وەهبیی: ئەمە هەندێ تەفسیلاتە، پێ ویست ناکات، پچڕ پچڕ پێت دەڵێم.

دانانی (نیشانە) لەسەر وشەکانی (قرآن)یکەریم.. ئەوانیش – مەبەست موسڵمانەکانە/ K- لە پێش ئێمە کردوویانە.

(قرآن)ی پیرۆز بە خەتێك نووسراوە کە وەختێ هاتووەتە خوارەوە، هیچ نیشانەییێکی لەسەر نەبووە. کەسانێ کە نوخشەی (نیشانە) یان لەسەر تیپەکانی (قرآن)ی کەریم داناوە، زاناکانی ئیسلام خۆیان بوون، نە عارەب. عارەب ئیحتیاجیان پێ نەبوو، وەك ئێرانیییێکان، وە (نیشانە)ی نوختەیان لە (زمانی سریانیی)ەوە وەرگرت، لە خەتی سریانییەوە فێربوون.

من لە کوتوبخانەکەی خۆمدا، کتێبم لەلا هەیە، کتێب (بەبێ نوختە)، کتێبی کۆن، موخەتتەت و – دەست نووس/ k – چاپ نەکراو. ئێستە دامن بە (ئەنجوومەنی زانستیی کوردیی[١٥] – کۆڕی زانیاری کورد/ k -).

من لەسەر (گیرامێر)ەکەم ڕۆییشتم، هەموو ساڵێك (نیشانەکان)م بۆ تەجروبە دەگۆڕیی.

(باسەکە دەباتە سەر کێشەی لەگەڵ وەزارەتی مەعاریف/k) لەساڵی ١٩٢٦دا، حوکوومەتی عێراق بیستی کە من ئەم ئیشە دەکەم. حوکوومەتی عێراق بۆ هەموو ڕۆشنبیرێکی کوردستان، هەموو ڕۆشنبیرێکی کورد کە لە بەغداد و وڵاتانی عارەبدا هەبوون، نامەی نووسیی کە، (تۆفیق وەهبیی ئیشارەتی لەسەر حرووفی "قرآن" داناوە و ئەمە کفرە)، بە کفریان ئیعتیبار کرد. لەبەر ئەوە باوکی ئەو منداڵانەی کە ئەم کفرە لە مەرەسەکاندا دەخوێندنەوە، عەجەب رەئیان چییە؟ دەوام بکەن لەسەر ئەمە؟[١٦] .

---

[١٥]- ت. وەهبیی وشەکانی (زانشت، پەروەردە) بە (زانشت، پەروەرشت) دەناسێت.

[١٦]- ئەمانە قسەی خوێتی و لە (بەڵگەنامە)ی بابەتەکەدا قسەی ئەوتۆ نەنووسراوە. بنۆڕە: داوێن: ١/کێشەییێکی سیاسیی: هەروەها، داوێن: ٣/ بەڵگەکان.

ئێمەیشیان بانگ کرد. چەند جارێك کۆمیتەی دروست کرد، جارێکیان رەئیس ووزەرا خۆی هات[١٧].

مـن هـەر ئیسـرارم کـرد. تـەقریرێکی ئـەم ئیجتیماعاتـە ئیسـتە لـەلام هەیـە، فۆتۆکۆپییێکەی لەلام هەیە لە (موزەککەراتی – مـودیری مـەعاریفی گشـتی) ئـەو ساتەوە کە ناوی (ساتیع ئەلحوسەریی) بوو.

بیتتەبوع بەلای خۆیدا دای دەتاشیی. لەگـەڵ ئەمـەش، ئێـوە بـێ خوێندنـەوە، دەبینن کابرا ڕقی لە ئێمەیە. هەرچەند دەڵێت، (مـن بـۆ چاکیی ئێـوەم دەوێـت – ئەو نیشانانە/ k – نووسیینەکەتان سست دەکات، بـۆ ئێـوە چاك نییـە)[١٨]. درۆی کـرد، تـا ڕۆژێ بـەجلی عەسـکەرییەوە چـوومە سـەری. ئـەو وەختـە (لێفتینانـت کەڵـەنێڵ – عەقیـد روکـن/ k) بـووم. بەسـواریی چـوومە داییرەکـەی، دابـەزیم، چوومە سەری بۆ ژوورەکەی، گوتم؛ (تۆ پێم دەڵێیـت کفـرم کـردووە کـە ئیشارەتم لەسەر "قرآن" دانـاوە. مـن موسڵمانم، ئیعتیقـادم بـە ئیسلامییەت، بـە "قـرآن"ی کەریم هەیە، وەلاکین ئیعتیقادم بە "قرآن" نابێت کە مانیعی خوێندنی من بێـت. ئەگـەر وەهـای بزانیـت، مـن "قـرآن"ەکـە کۆدەکەمـەوە و دەی خەمـە سەرپشـتی حوشترەکان، دەیان نێرمەوە بۆ حیجاز[١٩] لە داییرەی ڕەسمییدا پێم گوت. هاتمـەوە – میوانەکان و خۆی پێ دەکەنن/ k -).

---

[١٧]- دیارە مەبەستی سەروەزیران عەبدولموحسین سەعدوونە : (ژ ١٨٨٩- م: ١٩٢٩) ئەفسەرێکی عوسمانیی بووە. دوای داگیربوونی عێراقی عارەب لەلایێن بریتانەکانەوە یێکێك بووە لە ئەندامەکانی ئەنجوومەنی بنیاتنەری دەوڵەت. دوای یێکەم سەروەزیران عەبدوڕڕحمان نەقیب، لە ١٩٢٢دا بووە بە سەروەزیران. لە نێوان ساڵانی ١٩٢٢، ١٩٢٥، ١٩٢٨، ١٩٢٩دا چوارجار وەزیر بووە.نەیاری سیاسەتی بریتانیا بوو، مۆرکردنی پەیمانی بریتانیا – عێراقی لە ساڵی ١٩٢٥دا پەسەند نەکرد. مردنەکەی هێشتا جێگەی گومانە و هەیە دەبێژێت. کوژراوە، هەیشە دەبێژێت، خۆی کوژتووە* .

* بنۆڕە: ویکیپیدیا، الموسوعة الحرة.

[١٨]- بنۆڕە: داوێن: ١/ کێشەیێکی سیاسیی.

[١٩]- بەکاربردنی ئەم ڕستەیە هەروەك ڕستەکەی کەمال ئەتاتورکە لە هەلی گۆڕینی (تیپی عارەبیی بۆ لاتییینیی)دا گوت بووی.

خۆی نووسیویێتی، دەڵێت (هاتە سەرم زۆر تووڕە بـوو). ئـەم باسـانە ناکاتـەوە، بەڵام دەڵێت؛ (بەحیددەت قسەی کردووە).

مابەینمان تێك چوو ، فۆتۆی نووسیینەکەی ئا لە ئەویـدا هەیـە، نـازانم چـیی لێ هـات! مـن کـە موتەعەهھیـدی حوکوومـەت بـووم گیرامێریـان بـۆ دابنـێم، لێـی دەرچـووم. مـەلاییێکیان بـانگ کـرد[٢٠]، دوو سـەد ڕووپییـەیان پـێ دا، تشـتێکی نووسیی، (موختەسەر سەرف و نەحوویی کوردیی)[٢١]، ناوی مـەلا سـەعید سـدقیی کابـان بـوو[٢٢] لەگـەڵ ئەمـەش لـە پێشـنیارەکانیدا/ k – لەبـەر خـاتری ئـەوان (ئیشارەت)م بۆ هەنـدێ حـەرف دانـەنا. مەسـەلەن دەنگـی (ئـوو) بـزوێن – ڤـۆیس voice[٢٣] کـە دوو (وو)م نووسـیی نـەك (ئیشـارەت). تـەبیعیی ئیشـارەت دانـانی ئاسانترە. (ئیی) درێژ بە دوو (ی ی)م نووسیی.

ئاخیریی، لەبەر خاتری ئەوان، (نیشانە)م بۆ چوار (بزوێن) دانەنا.

ناردم بۆ میسر – تەبیعیی ئەو وەختە لیرەی ئـاڵتوون هـەبوو – بـە واسـیتەی مەتبەعەی حەدیسەوە – مطبعة الحديثة/ k – لە بەغداددا، حەرفیان بـۆ هێنـام. کتێبەکەی خۆم چاپ کرد. ئەو چاپ کراوە کە لە ئێرە، لەژێر ئەو کتێبەدا..

ئەمیر: دەستووری زمانی کوردیی؟

ت. وەهبیی: نا! ساڵی ١٩٢٩ من کە ئەمەم بڵاوکردەوە، حوکوومەت ئەهمییەتی نەدایێ. پارەی چاپیش هەمووی هی خۆم، بەڵام حوکوومەت داوای کرد منداڵـەکان هی مەلاکە بخوێندن کە هیچ نازانێت[٢٤]. مەلاکە تورکیی خوێندبوو، وەختی خۆی

---

[٢٠]- مەبەستی مامۆستا سەعید شدقیی کابانە کە ئەو وەهای نواندووە گۆیا مەلای مزگەوتە. هەرچۆنی بێ ئەم باوەڕەی تا ساڵی گوتوبێژەکە سەرسامیی پێ دەوێت. چونکە هەرخۆی لە نامەیێکی ساڵی ١٩٥٨دا، بۆیی نووسیوە، (لە تەئریخی خوێندەواریی کورددا جێگەی ئێوە بێ گومان باڵایە). بنۆڕە: داوێن: ٢/ دەنگە دەنگێ لەسەر ڕێنووسیی کوردیی.

[٢١]- بنۆڕە، داوێن ٣/ بەڵگەکان.

[٢٣]- ئەز شێوە ئینگلیزییێکەیم نووسیوە.

[٢٤]- ئەم قسەیەی بەڵگەی خۆپەرستیی و لووت بەرزییە نەك ڕەووشتی زانا. وێڕا قسەکەیشی ڕاست نییە.

– پیربوو – فارسییشی دەزانیی. عارەبییش، لاکین کابراییێکی مۆدێرن – نوێ ناس/k – نەبوو لە پاشدا منیان کرد بە موتەسەڕڕیفی سلێمانیی.

(بابەتەکە دەقرتێنێت و دەچێتە سەر باسی ڕۆژگاری فەرمانڕەوایی بریتانەکان و مێجەرسۆن Soane لە سلێمانیدا).

من سیاسەتم دەکرد. لە ساڵی ١٩١٩دا، لە سلێمانییدا، لە عەلیهیی حاکمی سیاسیی بووم، لە زددی بووم. لیژنەییێکم هەبوو لە کوردەکان، گەنجەکان دەهاتنە ماڵەوە، قسەمان دەکرد[٢٥].

(٢٥)- ڕەفیق حیلمیی باسێکی ئەو دانیشتن و خەڵکانەی ڕۆژگارەکەی نووسیوە و دەبێژێت: (تۆفیق وەهبیی هێندێ لە زابتە کوردەکانی دیکە تازە لە ئەستەنبووڵ هات بوونەوە. شەوان لەگەڵ ئەوان کۆ دەبووینەوە زۆری کۆبوونەوەکانمان لە ماڵی تۆفیق وەهبیی ڕێ دەکەوت، چونکە ئەو لە ئەو ڕۆژەدا ماڵ و ژنی نەبوو، لە خانووەکەی ڕەشید مەستیی خالیدا بە تەنها دادەنیشت. شەوانی دوور و درێژی زستانمان بە سکالا و باس و هەواڵی ئەو ڕۆژە و بە خواردنەوە و بەزم و سازندەییەوە دەبردە سەر. لە نێوماندا هەر تۆفیق وەهبیی کاربەدەستی میریی بوو. لە دوای هاتنەوەی بۆ سلێمانیی بە ماوەییێکی کەم، کرا بە قائیمقامی ڕانیە. دوای ئەوە کرا بە (ئامیری لیویی) سلێمانیی، بەڵام ئەوەندە نەدەچووە سەرئیش و زۆر کاتی خۆی لە ماڵەوە ڕادەبوارد. زۆر ساردو بێ دەنگ و کەم دەوام دەدیترا. لەبەر ئەمە ئێمەش هەلمان دەست کەوت بوو و نزیکی هەموو شەوەکانمان لەلای ئەو بەسەر دەبرد.

مێجەرسۆن Soane لە ئەم کۆبوونەوانە و بەزم و ڕەزمەی ئێمە زۆر قینی دەبووەوە. هێندێ شەو یێکێ لە ئەوانەی کە شکیان لێ دەکرا، لە گەرمەی بەزم و خواردنەوەداو لە درەنگ وەختدا دەی کرد بە ژوورداو سەربەستیی ئەو جۆرە ساتانە و چاو قاییمیی کاتی مەستیمانی بە هەل دەژمارد و بە خەیاڵی ئەو و کەم تەرخەمیی، چیمان لەدەم دەترازا لە ڕەوانی پاکی خۆشییەوە، تشتێکی دەخستە سەر و دەی بردەوە بۆ خەفییێکیانی – نهێنبڕەکان/ k – ی سۆن Soane. بەڵام لەگەڵ ئەمە، ئەو کە لە ئێمە بەکین بوو، چارەی نەدەکرد لە ئێمە دەبورد، وە یا پێ ویستی نەدەزانیی پەلە بکات و هەڵی دەگرت بۆ کاتی خۆی.

ئەگەر ڕاستت دەوێت، ئێمە دەم درێژییمان دەکرد و زیادە دەڕۆییشتین، بەتایبەتیی لە نیوە شەو بە ئەولاوە و لە کاتێکدا کە سەرمان گەرم دەبوو، بەجارێ شووڵمان لێ هەڵ دەبڕیی و لە شیرازە دەچووینە دەرەوە. خەفییێکان بە ئەوە شەقیان دەبرد کە زوو ڕانەدەکێشراینە نێو پۆلیس و داخی دڵی خۆیان پێ نەدەڕژتین.

کابرا – فەرمانڕەوای سیاسیی/ k – حەزی لە کورد دەکرد، دۆستی من بوو. منی زۆر خۆش دەویست؟ کابرا دەی ویست کەلیمەیێ عارەبیی لە کوردییدا نەمێنێت[٢٦] ئەو حاکمە سیاسییە ناوی (مستەر سۆن Mr Soane) بوو[٢٧]. لاکین موعامەلەی لەگەڵ کوردەکان موعامەلەی نە ئەم بەعسیانە، نەهیتلەر[٢٨]،

= ئەم خەفیانە زۆرتر لە من و ماجید مستەفا و مەحموود جەودەتی خودا لێ خۆش بوو بە داخ بوون. لەبەر ئەمە سۆن Soane دەی ویست ئێمە عاقڵ بکات. بەڵام بۆ هەڵی دەگەڕا. یێك دوو جاریش بیانوویان پێ گرتین و چووینە پۆلیسخانە. بەڵام تێیان هەڵ نەدایین، چونکە دەیان زانیی کە لە نێو خەڵکدا خۆشەویستین و ناوێکی باشمان هەیە*.

* بنۆڕە: یاداشت – ب ٢، بەشی ١، ل ٣٣ و ٣٥ – ٣٦.

(٢٦)- گرەوەکەی سۆن Soane بۆ نووسینی کوردیی پەتیی، بەڵگەی ڕاستیی ئەم قسەیە کە لە ڕۆژنامەی؛ (پێشکەوتن – سلێمانیی: س ١، ژ ٢٧، پێنجشەممە، ٢٨ / ١٠ / ١٩٢٠)دا بڵاوە. بەڵام وێرا لەبەر بەهێزیی ڕەگ و ڕیشەی سەختی زمانەکانی فارسیی و عارەبیی لە زمان و بە تایبەتیی لە ئەدەبییاتی کورددا، ئەوە دەمو دەست بەکار نەبردنی نووسینی ئەو زمانە بنەبڕ نەکرا و لە دام و دەزگەکانی سەردەمی ئەو فەرمانڕەوایەشدا هەر کەم و زۆر بە کاردەبران.

(٢٧)- ئە – بێ. سۆن Ely Banistar Soane (مێجەر سۆن – فەرمانڕەوای سیاسیی بریتانیای داگیرکەری سلێمانیی، ژ: ١٦ / ٨ / ١٨٨١. کەنزیگتون Kanisgton – بریتانیا – م: ٢٤ / ٢ / ١٩٢٣ بیزەرت – توونس).

ئا . تێ. وێڵسن نووسیوە: بابی؛ ولیام سۆن W. soane ئامۆزای سێرجۆن Sir J Soaneی بیناسازی بە ناوبانگە. ماری ستێل M. stealی داییکی لە خێڵی سێر ریچارد ستێل R. Stealی سەر بە گۆڤاری سپەکتاتۆر Spectatormە، هەردوو بەرە باب و داییکی، خانەدانن و لە هۆنەر و جوانیی و شۆخیدا بە ناوبانگن. بابی کە مرد، سۆن Soane بیست مانگانی تەمەن تەواو =نەکردبوو. داییکە بێوەژنەکەی توانای کڕینی شیری ترشەڵۆکیشی بۆ ساواکەی نەبوو، ناچار خستوویێتە بەر فێرگەی (مەتران لانمیەر)ەوە.

سۆن Soane لە س ١٨٩٥دا پێی ناوەتە قواتابخانەی باڵای فێرگەی ناوبراوەوە و تا تەمەنی شازدە ساڵانی ماوەتەوە.لە ئەو قوتابخانەیەدا ئەستێرەی گەش بووە و لە تاقیمانەی Cambride local Exams لە کانوونی یێکەمی ١٩٨٦دا هەروەها دووای ساڵێ لە تاقیمانەی Sanior Exams، پلەی شەرەفمەندیی بەرکەوتووە.لەڕۆژگاری خویندندا ئەگەرچیی هێندێ مەدالیای لە سەول لێ دان تەنها کەسدا وەرگرت بوو. زۆر پەرۆشی گەمە کردن بوو، بەڵام تواناییێکی یێکجار گەورەی بۆ فێربوونی زمانی فرانسیی هەبووە، هەروەها لە نماییشەکانی

=قوتابخانەدا وەك ئەكتەرێ، شوێنی دیاربوو. دیارە هەر لە زووەكەوە بەهرەی زمان فێربوون و گوتوبێژی هەبووە كە ئەمەی كەڵكی دوارۆژی گرت لە وڵاتی فارسدا.بەر لەساڵی ١٨٩٨ و بەجێ هێشتنی قوتابخانە، كەوت بووە سەر كەڵكەڵەی دیدەنیی خۆرهەڵات، بەڵام تا شوباتی ١٩٠٢ ئەم هەلەی بۆ نەڕەخسا. لە ئەو هەلەشدا بەهۆی كۆمپانیای (جێ . سێ. لیگ)ەوە كە وەك كۆمپانیای هیندوستانیی خۆرهەڵات و جێگرەكانی بوو، سۆن Soane ڕەوانەی وڵاتی فارس كراو لە (بانكی شاهانەی فارس) داندرا.

دوای رابواردنیی ماوەییێكی كورت لە تاراندا، ڕەوانەی باژێڕی (یێزد) كرا. لە ئەوێدا و ساڵی ١٩٠٣ خۆی نووسیوییێتی – لە دوای تاقیمانە و خۆ خەریك كردن بە زمانەوە، دەستی داوەتە وەرگێڕانی بەرهەمی شاعیری بەناوبانگ (عومەر خەیام). ئیدی زۆری نەبردووە یێكجار هۆگری وڵاتی فارس بووە. بە ئەو شێوەیە لە ساڵی ١٩٠٣ و هێندێكی ساڵی ١٩٠٤دا ژینی لە باژێڕی (بووشێر) ڕابواردوە. دوایی بە (ژمێریاری بانكی شاهانەی فارس) لە باژێڕی (شیراز) داندراوە. لە ئەم هەل و هەڵ كەوتانەدا، جڵەوی نیازی، بەتایبەتیی بۆ ناسینی خوو و نەریتەكانی ئەو وڵاتە، بەرداوە. گەڵێ شەو بە جلوبەرگی عەجەمانەوە چووەتە نێو باژێڕەكە و تێكەڵی مەلایان بووە، تەنانەت لە ساڵی ١٩٠٥دا - بەفێڵ / k – چووەتە سەر مەزەبی شیعەی ئیسلام ودەش بێژن كیژی موجتەهیدێكی خواستووە.

ئا . تێ. وێلسن پتر دەبێژێت: لە ساڵی ١٩٠٦دا و دووای ڕابواردنی مۆڵەتێكی كورت و كاری بۆ ئاسان كراوە كە ببێت بە (ڕێبەری لقی كرمانشان بانكی شاهانەی فارس). بەڵام زۆر نەماوەتەوە و ساڵی ١٩٠٧ لەبەر دەمەقاڵێییێكی گەرمی لەگەڵ كارگێڕەكانی كونسوڵی ڕووس لە ئەو باژێڕەدا دەستی لە كار و فرمانی هەڵ گرتووە. لە ڕاهێڵەی كاری لە كرمانشاندا خۆی دابووە خوێندن و فێربوونی (زمانی كوردیی).

دوای گەڕانەوە بۆ ئینگلتەرا و ڕابواردنی ماوەیێكی كورتی ساڵی ١٩٠٧ ئەم جارە بە خۆگۆڕیی و بە ناوی (میرزا غولام حسێن شیرازەیی)ەوە، دەستی كردووە بە گەشتێكی دوورو درێژ بەناو وڵاتی نێوان هەردوو ڕووبار و كوردستان)دا.

ئەم گەشتەی بەناوی بازرگانییەوە لە ئەستەنبووڵەوە دەست پێ كرد و بە (قوبرس، بیروت، بەعلەبەك، حەڵەب، دیاربەكر، مووسڵ، نێوچەی ئیزیدییێكان هەولێر، كەركووك. سلێمانیی هەڵەبجە – شەش حەوت مانگی تێدا بووە – بیارە، تكریت، بەغداد) و تا كۆتایی ١٩٠٩ی خایاندووە كە لە ئەم هەلەدا بە جلی عەجەمانەوە، لە باژێڕی (محەممەڕە)دا دەركەوتووە، لە ئەم هەلەدا ئا. تێ. وێڵسن A .T. Willsonی (كونسۆڵی پاشایێتی بریتانیا لە باژێڕی محەمەڕە)دا قۆستوویێتیەوە و داوای لێ كردووە كە ڕاپۆرتنامەیێ – ڕێنویندنامەیێ – لەمەڕ باشووری كوردستانی بۆ گەڵاڵە بكات، ئەویش بە گوێی كردووە. هەر لە ئەم هەلەشدا خراوەتە

=بەر كار و فرمانی (كۆمپانیای نەوتی ئەنگلۆ فارسیی). دوای چەند مانگێ نێردراوە بۆ (چیای سوور/ چیای سورخ)ی نزیك باژێڕۆكی (خانەقین) بۆ بووژاندنەوەی كار لە كانی نەوت و دوو پاڵێوخانەی پچووكدا. لە پاداشتی خزمەتگوزاریی لە (چیای سوور) و لە (بەغداد)دا – كە چاك جووڵابووەوە و لەگەڵ فرمانبەرانی عەجەم و توركی نێو ئەو دوو وڵاتە و لەگەڵ خێڵە یاخیی بووەكانیش كارامە =بووە لە س ١٩١٣دا بە (جێگری كونسوڵی بریتانیا لە قەسری شیرین)دا.كاتێ كە (١. ج . گ) قەوما، سۆن Soane لە بەغدادا بوو، لەگەڵ كۆمەڵە كەسێكی دیكەی ئەوروپایی گیراوە و دوایی دوورخراوەتەوە بۆ باژێڕی (مەرسینە) و ئەوجا لە (میسر)دا ئازاد كراوە و دەمودەست گەڕاوەتەوە بۆ (بەسرە) و لە ئەوێ ڕاشەوە چووەتەوە سەر فرمانی جارانی.

شارەزایی بێ وێنەی لە كاروباری خۆرهەڵات و قەوماوەكاندا، بوو بەمایەی هەڵ بژاردنی بۆ كار و فرمانێكی تایبەتیی كە لە سەرەتای س ١٩١٥دا داندرا بۆ (پەلامارێكی شوێن هەڵگریی/ حملە استكشافیە). دوای ماوەیێكی كورت و مەشق پێ كردنی لە دەزگەی (چاوەڕاوی – نهێنبڕیی)دا، كرا بە نووسەری ڕۆژنامەی (بەسرە تایمس Basra timesدا كە ڕۆژنامەیێكی ئینگلیزیی – عارەبیی ئەو كاتەی نێوەڕاستی خۆرهەڵات بوو.سۆن Soane هێندە بەهرەمەند و كارامە بووە، گەڵێ چاكی بەڕێگەوە بردووە و پەرەی پێ داوە، تەنانەت (بەشی فارسیی) خستووەتە پاڵ.زۆری نەبردووە خراوەتە سەركارێكی دژوارتر كە راسپێردرا بۆ سەركوت كردنی نهێنبڕەكانی سەر بەئاڵەمان و تورك كە لە نێوچەی (بەختیاریی)دا بوون. ئەویش بە پشتیوانی شەش سوارچاكی جەربەزەی كورد، كارەكەی جێ بە جێ كردووە.

لە سەرەتای ١٩١٦ و لە باژێڕی (دزفوول)دا كرا بە (جێگری كونسۆڵی بریتانیا)، دوای داگیركردنی بەغداد لە مارتی ١٩١٧دا، لەبەر شارەزایی كرا بە (فەرمانڕەوای سیاسیی مەندەلیی) بەڵام لەبەر هەمان مەڵامەت لە كانوونی یێكەمی ١٩١٧دا كرا بە (فەرمانڕەوای سیاسیی خانەقین) و پلەی سەرهەنگ بوو.

خانەقین پەرێشانی جەنگ و چەپاو و تاڵانی ڕووس و توركانی عوسمانیی بوو. ئەو لە ئەم باژێڕە – كوردستانیە – دا كەوتووەتە چالاكیی و خزمەتگوزاریی و بووژاندنەوەی خەڵكیی و بەجێ هێنانی هێندێ كاروباری ئاوەدانیی، بەڵام هەر ئەو كاتە كە پەتای (دەردە باریكە/ سیل) لە باژێڕەكەدا بڵاوبووەوە، تووشی پەتاكە بووە و ناچار لەسەر داخوازی خۆی و لە پێناوی چاك بوونەوەی تەندورستیدا، لەسەرەتای هاوینی ١٩١٨دا ڕووی كردووەتە وڵاتی (ئوستڕالیا)و شەش مانگی تێدا ڕابواردووە؛ بە ڕوواڵەت چاك بووە و جارێكی دیكە هاتووەتەوە سەر كار و فرمانی بۆ (خانەقین) و لە مارتی ١٩١٩شدا كراوە بە (فەرمانڕەوای سیاسیی سلێمانیی) كە لە ٢٤ / ٤ / ١٩١٩دا گەهیشتووەتە باژێڕەكە و مەبەستی نەخشە بۆ كێشراویشی (تەسك و بەربەست كردن، بگرە لاوازكردنی یێكەم حوكوومەتی كوردستان – حەفید زادە محموود) بوو.

=سۆن Soane لە هەلی ڕوودانی شۆڕشی ٢١ / ٥ / ١٩١٩ی حەفید زادە مەحمووددا، بەرەو باژێڕی کەرکووك چووبوو بۆ پێشوازی کابانەکەی لە (بەسرە)دا. وێڕای ئەوەی مۆڵەتەکەیشی ماوەی دوو هەفتە پتر نەبوو، بەڵام تا ١٨ / ٨ / ١٩١٩ نەگەڕایەوە بۆ سلێمانیی. لە ئەم مێژووە بە دواوە تا ١ / ٣ / ١٩٢١ فەرمانڕەوا و یێکەم دەسەڵاتداری بریتانیا بوو لە سلێمانیدا و لە ٣/٦شدا – گۆیا – ئیزنی شەش مانگێکی وەرگرتووە – چاوپۆشیی لە کار و فرمانی کراوە و لا براوە و گەڕاوەتەوە بۆ بریتانیا کە لە ئەوانەیە لە مانگی نیسانی ١٩٢١دا گەهیشتبێتەوە .

ئا. تیَ. وێڵسن لێی نووسیوە؛ نەخۆشییێکەی جارانی کە هەرگیز بەری نەدابوو، تا دەهات کنەی تیَ دەکرد، بۆییێکا پزیشك ئامۆژگاریی کرد و ئەویش لە تەشرینی دووەمی ١٩٢٢دا ڕووی کردە دەریا و باژێڕی (بیزەرتە)ی وڵاتی تونس، بەڵام هێندە نەخۆش بوو، ئامۆژگاری کراوە کە بگەڕێتەوە و پرس بە پزیشکی پسپۆڕ بکات، کە چیی نەگەهێشتووەتەوە لۆندۆن و لە واپۆڕدا دەستی لە ژیان بەربووە و ڕووی لە دنیای نەبوون کردووە.

لەمەڕ ڕەووشت و ئەتوار و کرداری سۆن Soane، دوو دەستە لە نووسەرانی (ئینگلیز) و (کورد) بیروڕایان هەیە:

١- ئا. تیَ. وێڵسن، ئەدمۆندس، لیز G.M.Leesلێیان گوتووە؛ زۆردارێکی یاخیی وجڵەوگێڕی ڕای خۆی، توندوتیژ، هێمن، گەلیَ لووت بەرز، ناسك و سەرچڵ لە خۆشویستن و بۆغزاندندا، لیَ نەبوردوو، ئازا و کارامە، سامدار لە کاروباردا کە کەمتر بە تەبیاتی ئێنگلیز چووە.

لایێنگری جووتێر و پاڵە و ڕێزگری چاکییێکانی گەلانی خۆرهەڵات، شەیدای وڵاتی (فارس) و (کوردستان). لە سلێمانیدا – سەردەمی داگیرکاریی دوای یێکەم حوکوومەتی کوردستان/ k – دڵنیایی هێوریی گیڕاوەتەوە و دز و جەردە و ڕێگری نەهێشتووە و خەڵکیی لە چەك داماڵیوە، لە ماوەی کارو فرماندا سزای جەستەی بەسەر خەڵکدا نەسەپاندووە. بە تەنها یێك پیاوکوژ لە سێدارە دراوە و خەڵکەکە ڕیزیان لیَ گرتووە و بە دادپەروەریان داناوە. ڕێگەوبان و قوتابخانەی کوردیی کردووەتەوە. جلی کوردیی تەواو، خوێندن و نووسینی کوردیی بەسەر خەڵك و دامودەزگەکاندا سەپاندووە. خۆیشی شارەزاییێکی تەواوی کوردستان، مێژوو، زمان، خوو و ڕەوشتەکانی کورد بووە و بەڕەهایی بەکوردیی ئاخاوتووە.

٢- ئەحمەد تەقی، ئەحمەد خواجە، ڕەفیق حیلمیی – ئاشناکانی سەردەمی – لەمەڕ خوو و ڕەوشت و ئەتوار و کرداری بیروڕای نزیك و دووری دەستەی یێکەمیان هەیە.. ئەمان نەك هەر بەچەتوون و لووتبەرز و ڕقاویی و جوێن فرۆشی دەژمێرن، بگرە بە زۆردارێکی ئەوتۆیان ژماردووە کە فەرمانڕەواییان هێناوەتە ڕێزی (حوکمی قەرەقۆشی میسر) و دەش بێژن ئەگەر ڕێزی لیَ گیرابێت لە ترسی سام و زۆرداریێکەی بووە.

=لە سەرێکی دیکەوە هەموو ئەو نووسەرانە، بەدوژمنی سەرسەختی بزاڤی کوردایێتی حەفید زادە مەحموودیان ژماردووە، بەڵام بۆ سەپاندن و بڵاوبوونەوەی نووسین و خوێندنی زمانی کوردیی، دانانی یێکەم چاپخانە، یێکەم ڕۆژنامە، کردنەوەی قوتابخانە، ڕێگەوبان بە (پیلانێکی سیاسیی بریتانیا) دەژمێرن و ئەم بڕوایەیشیان لە بەرامبەر پیَ لیَ نانی سەردارەکەیدا؛ ئا . تیَ. وێڵسن، بەڕاست دەگەڕێت کە نووسیوییێتی (ئەو سیاسەتەی سۆنی ئازا – سیاسەتی باڵا دەی سەپاند و کەڵکی گفتەکانمانی دەگرت بەرامبەر بەندەکانی "٢٢ "ی ڕێکەوتنەکانی کۆمەکی گەلان).

هەر ئەم دەستە کوردەو نووسەرانی دیکەی وەك ئەمین زەکیی، پیرەمێرد، بە کوردناس و زانای زمانی کوردیی دەژمێرن، بەڵام ئەمان و چ نووسەر و لیَ کۆڵەکانی ئینگلیز، هێشتا زانستانە – کردەوە زمانەوانییێکانیان هەڵ نەسەنگاندووە و باری کاری ڕۆژنامەوانیشیان تەواو ڕوون نەکردووەتەوە.

سۆن Soane، هەرچۆنێکی لیَ گوترابیَ و هەرچییێکی لە سەردەمی فەرمانڕەواییدا – کردبیَ، زووتر لە گەشتەکەی س ١٩٠٧ – ١٩٠٩دا، بەشێوەییێکی گشتیی بێروڕاکانی لایێنگری نەتەوەی کورد، مێژوو، زمان، ڕەووشت و خووی بووە.

سۆن Soane لە گەشتە چاپ کراوەکەیدا؛ کوردستانی بەوڵاتی دێرینی گەلی کوردی ئاریی نەژاد و خاوەند زمان و بەتایبەتیی بەوەچەی (ماد) ژماردووەو ڕەووشت و خوو تەبیاتی کوردی بەگشتیی بەرز و جوان ڕاگرتووە... بە ئازا، زیرەك، جوامێر، پەیمان پەروەر، میوان دۆست، داوێن پاك، قەدرزانی ژنی ناسیوە. توند و تیژیی خێڵەکانی بە کارێکی ناچاریی و ئەنجامی پەلاماری هەمیشەیی داگیرکەران و بەرگریی کردن لە خۆ و پاراستنی هەبوون ناسیوە. تەنانەت هەر بۆ بەراوورد، کوژتنی لە کوردستاندا بە کەمتر لە بەرامبەر هەر وڵاتێکی ئەوروپا ڕاگرتووە. سۆن Soane وەك کوردی بە ئاریی نەژاد ناسیوە، بە خاوەند زمانی ئاریانەی پیرۆز و ڕەسنتر و کۆنتر و ساختری لە فارسیی داناوە و شێوەکانی کوردیی – وێڕای هێندیَ جوداییان – بە ئاسایی زانیوە و هەموویشیانی بەخاوەند یێك ڕێزمان و ئازاد – پێچەوانەی فارسیی– لە عارەبیی و ڕەوان و بە نزیکترین شێوە لە (ئاڤێستای زەرتەشت)یی دەناسێت.

سۆن Soane، کورد بە خاوەندی ئەدەب، بەهرەمەند لە ئەدەب و شیعردا، سەربەرز لە گەورە پیاواندا – وەك سەلاحەددین – دەزانێت. شەیدایی کوردیش بۆ زانست و فێربوون، دەخاتە تای تەرازووی پەڕۆشیی بۆ چەپاو و تاڵان کردن... زۆریشی پیَ جوان بووە کە کوردیَ بە شانازییەوە خۆی نواندبیَ و هاواری کردبیَ:

=(ئەز کورمانجم) یا (من کوردم)!

=ئەگەر سۆن Soane لە لای شارەزایان بە (کوردناس) ناسرابێت، ئەوە ئەز پێوەندییێکەی لە سێ قۆناغدا دەخوێندمەوە:

١- ساڵانی ١٩٠٦ – ١٩١٤ کە لە ئەم مەودایەدا بەهۆی وڵاتی فارس و زمان و ڕێنووس و ئەدەبیاتی فارسییەوە – چۆن فێری زمانەکە و "قرآن" و ئاشنای شیعایێتی بووە – تێکەڵی کورد و لەسەردەستی خەڵکیی و بە سەلیقەی خۆیشی فێری زمانی کوردیی و ئاشنای بەشێکی ئەدەبیاتی بووە.لە ئەو مەودایەدا تا قەومانی (١ . ج . گ) بە تایبەتیش لە ساڵی ١٩٠٩ ڕاوە، لەمەڕ کورد و زمان و شێوەکانی – گۆڕان، کرمانجیی شێوەی شادیی، سلێمانیی و ڕێزمانی کوردیی لێ کۆڵینەوەی بە ئینگلیزیی بڵاوکردووەتەوە . شایانی گوتنە کە لە ئەم قۆناغەدا دەستی پیلانی سیاسیی و جێ بەجێکردنی لە دژی کوردایێتی، دیار نییە!

٢- ساڵانی ١٩١٨ – ١٩٢١ کە وەك ئەفسەرێکی سیاسیی لە (١ . ج . گ) و دواتردا لە مەندەلیی و خانەقین و سلێمانییدا خۆ و ڕاستان تێکەڵی سەپاندنی دەسەڵاتی سیاسیی بریتانیای داگیرکەر بووە، بەشێوەیێکی تایبەتیش لە ساڵی ١٩١٩ دا دەستی لە تەسك کردنەوە و لاوازبوونی یێکەم حوکوومەتی کوردستاندا هەبووە. هەروەها لە هەمان مەودادا – وێڕای پێوەندیی بە ڕۆژنامەی تێ گەیشتنی ڕاستییەوە!! – لێ کۆڵینەوەی ئینگلیزیی و داندراوێکی کوردیی لەمەڕ ڕێزمانی کورمانجیی، بڵاوکردووەتەوە و وەك بێژراشە یێکەم چاپخانە و ڕۆژنامەی کوردیی لە سلێمانییدا داناوە.

٣- ساڵانی ١٩٢١ – ١٩٢٣ تا گەڕاوەتەوە بۆ وڵاتی خۆی : بیروڕای سیاسیی لاییێنگیریی بۆ کورد نواندووە. لەلاییێکی دیکەوە لەمەڕ هۆنراوەی شێوەی گۆران، فۆنۆلۆژیی کورمانجیی باشوور، لێ کۆڵینەوەی ئینگلیزیی بڵاو کردووەتەوە. دیسان لە دوای گەڕاندنەوەیشی خۆی داناوە بۆ گەڵاڵەکردنی (فەرهەنگێکی کوردیی) کە مردنەکەی بەری هاتنە دیی گرتووە(؟). شایانی باسە، لە ئەم قۆناغەدا، کۆمەڵێ لێ کۆڵینەوەی گرنگی لەمەڕ خێڵەکانی کورد، هەروەها زمانی کوردیی – وەك لێ کۆڵینەوە زمانەوانییێکەی ساڵی ١٩١٨ – و کۆمەڵێ ڕاپۆرتی سیاسیی ڕەسمیی گرنگی بڵاوکردووەتەوە.

سۆن Soane – لە هەرسێ قۆناغدا – وەك کوردناسێ بۆ ژینی ڕۆشنبیریی گەلی کورد، کەڵکی گرنگ و گەورەی هەبووە. هەروەها – بەبڕوای من – وەك فەرمانڕەواییێکی سیاسیش لە خانەقین و سلێمانییدا، بەهۆی کارەساتەکانی جەنگەوە، بەرامبەر بەخەڵکی کورد، دیسان کەڵکی گەهاندووە.

کردەوەکانی لە ڕووی یێکەم حوکوومەتی کوردستان و توندوتیژیشی لەدوای سەپاندنی دەسەڵاتی داگیرکەرانەی بریتانیاوە، چەند وێنەی زیانن، دیسان وێنەی چاکیشن، چونکە چارەسەرکردن و ڕێك خستنی دامودەزگەکان، گوزەران، بڵاوکردنەوەی خوێندەواریی کوردیی،

=سەپەرشتیی تەندروستیی، هان دانی خەڵك بۆ کشت وکێڵ، سەپاندنی ئاسایش، بگرە رزگارکردنی خەڵکی سلێمانیی لە بەڕەڵایی و توندوتیژیی خێڵەکیی، کەڵکی دووەم حوکوومەتی کوردستانیشی گرت و کە حەفید زادە هاتەوە سەر تەخت – وەك ساڵی ١٩١٨ – نەهاتەوە سەر کەلاوەیێکی پەریشان و برسیی و برینداری کارەساتە جگەربڕەکانی (١ . ج . گ) کە بێ گومان ئەو بارە هۆییێکی گەورەی لە نێوچوونی یێکەم حوکوومەتەکە بووە!.

سۆن Soane ئەگەر داردەستێکی پیلانە ساسییێکانی بریتانیا بووبێ – کە تا لە کۆنگرەی قاهیرەشدا تێکەڵی نەکرد – ئەوە خۆی وەك ئینسانێ، بە کرداری چاك لە ئەو کوردە دەسەڵاتدارە گەورانەی سەردەمی عوسمانیی پتر خزمەتگوزار و دڵسۆزی مێژوو، زمان، خوێندەواریی، گوزەرانی خەڵکی کورد بووە، هەروەها هەزاران جاریش لە ئەو زڕکوردانە – جلخوارە تورکخوازەکان – چاکتر و پەسەندتر جووڵاوەتەوە کە ئەوان بۆ مشتێ لیرای عوسمانیی، حوکوومەتی کوردستان سەربەخۆیی گەلی کورد و پێشکەوتنی نەتەوەکەیان بە قوربانی تورکایێتیی کرد. بەکورتیی دەتوانم ببێژم بە فرمانەکەیەوە خزمەتی گیانی کوردناسیی و بە ئەمەشەوە خزمەتی فرمانەکەی کرد.

کردەوەکانی سۆن، ئەگەر لەلای نووسەری ئینگلیز (ئە . مێین Main . A) بە (کردەوە گرنگەکانی لۆرانسی عارەب و کەمتر بەناوبانگ) لەیێك درابێتەوە، ئەوە من بڕوام هەیە کە ئەو کردەوانەی سۆن Soane بۆ کورد لە (لۆرانس) گەورەتر دەبوو، ئەگەر پیلانی سیاسیی بریتانیا سۆن Soaneی بەهەمان ڕێگەی لۆرانسدا ببردیایە... هەڵبەت کە وایشی نەکردووە و (سۆن) نەبووە بە (لۆرانسی کورد)، دیارە ئەو پەڵەی شورەییە بەر تەوێڵی مێژووی سیاسیی و تاجی بریتانیا خۆی دەکەوێت، نەك هەر بە تەنها بەر تەوێڵی (سۆن)ێکی ئەفسەر و ئینسانێکی لەش بەبار کە هەر بەریشی ناکەوێ!

بەرهەمە چاپ کراوەکانی(*)

1- Notes on a Kurdish dialect the Shadi branch of Kurmanji, In: J . R . As, London 1909, pt: Iv . pp: 895 – 921

=(چەند تێ بینییێك لەمەڕ شێوەی کوردیی، لقی شادیی ی J . R . A . S, کورمانجیی، لۆندۆن ١٩٠٩، بەش ٦، لاپەڕە: ٨٩٥ – ٩٢١)

2- A Southern Kurdish Folksong in Kermanshahi dialect, in: J .R.A.S, London 1909, pt 1. pp: 35 – 51

=(سترانی فۆلکلۆری کوردیی کرمانشایی، شێوەی J.A.R.S لۆندۆن ١٩٠٩، ب ١، لاپەڕە: ٣٥ – ٥١)

3- To Mesipotamia and Kurdistan in disguise, with historical notes of the Kurdish tribes and the Chaldeans of Kurdistan, London 1912, First Edition, J . Murray, (IX – 421p), till, I map.

(گەشتی خۆ گۆڕیوێك بۆ مێزۆپۆتامیا و کوردستان، لەگەڵ چەند تێ بینیێکی مێژوویی لەمەڕ هۆزەکانی کورد و کلدانییێکانی کوردستان، لۆندۆن ١٩١٢، چ ١، ژ مورڕای، لاپەڕە: 1x -٤٢١، جزم ١،٦ نەخشە).

4- Notes on a Kurdish dialect, Sulaimaia (Southern Turkish= Kurdistan) In: J.R.A.S, London 1912, pt I 1, pp: 891 – 945

(چەند تێ بیینیێك لەمەڕ شێوەی کوردیی سلێمانیی (باکووری کوردستانی تورك)، J.R.A.S، لۆندۆن ١٩١٢، ب ٦، لاپەڕە: ٨٩١ – ٩٤٠).

5- Grammar of the Kurmanji of Kurdish Language, London 1913, Luze, (Luzacs Oriental Grammar Series, no: 6), xv1 + 289p.

ڕێزمانی کورمانجیی زمانی کوردیی، لۆندۆن ١٩١٣، لوزە Luze، (گرامەری خۆرهەڵاتیی لوزە، ژ ٦)، پەڕە:
(xv1 + 289

6- Notes on the tribes of Southern Kurdistan, Baghdad 1918, prinited at the government press, (40p).

(چەند تێ بیینیێك لەمەڕ هۆزەکانی کوردستانی باشوور، بەغداد، چاپ کراوی چاپخانەی حوکوومەت، پەڕە:٤٠)**

7- Report on the Sulaimania District of Kurdistan, Calcutta 1918. Superintenden government printing press (161p).

(ڕاپۆرتی لەمەڕ نێوچەی سلێمانیی کوردستان، کەلکەتتا ١٩١٨، چاپخانەی حوکوومەتی چاودێر، پەڕە: ١٦١).

8- Elemantary Kurmanji grammar (sulaimania district) Baghdad 1919 (197p).

(ڕێزمانی سەرەتایی کورمانجیی – نێوچەی سلێمانیی، بەغداد ١٩١٩، پەڕە: ١٩٧).

9- A short anthology of Guran poetry, 1N J.R.A.S London 1921, pp: 57 – 81.

(هەڵ بژاردەیێك لە شیعری – شێوەی/k – گۆران، J.R.A.S، لۆندۆن ١٩٢١، لاپەڕە: ٥٧ – ٨١).

10- Notes on the phonology of Southern Kurmanji, In: J.R.A.S, London 1922, pt 11, pp: 191 – 226.

=(هێندێ تێ بینیی زمانەوانیی لەمەڕ کورمانجیی باشوور، J.R.A.S، لۆندۆن ١٩٢٢، ب ٢، لاپەڕە: ١٩١ – ٢٢٠).

11- Evacaution of Kurdistan an ill – fated expedition, in: J.R.C.A.S, London 1923, vol x, pt 1, pp: 73 – 74.

(چۆڵ کردنی کوردستان، چارەنووسێکی ڕەش، J.R.C.A.S، لۆندۆن ١٩٢٣، جزم x، ب١، لاپەڕە: ٧٣ – ٧٤.

12- The Tale of Suto and Tato, In Bulletin of School of Orientand African Sutudies, London 1923, vol: I, pp: 69 – 106.

(چیرۆکی سوتۆ و تاتۆ، بڵاوکراوەی فێرگەی لێ کۆڵینەوەی خۆرهەڵاتیی ئافریکایی، لۆندۆن ١٩٢٣، ب ١، لاپەڕە: ٦٩ – ١٠٦).

*- ئەم بەرهەمانەی هێندێکی وەك کتێب و هێندێکی وەك گۆڤار لە دوو گۆڤاری ئینگلیزیی: Journal of the Central Asian Society – J.R.C.A.S گۆڤاری مەڵبەندی کۆمەڵەی ئاسیا ناسیی، گۆڤاری Journal of – J.R.A.S the Royal A siatic Society گۆڤاری کۆمەڵەی پاشایانەی ئاسیاناسیی بڵاوکراونەتەوە.

دڕ. نەجات عەبدوڵڵەی گەڵاڵەکردەی ئەم بەرهەمانە لە کتێبەکەیدا، (چەند سەرنجێك دەربارەی هۆزەکانی کوردستانی خواروو – ل ٢٤ – ٢٩) تەنها ناونیشانی ئینگلیزیی بەرهەمەکانی نووسیوە و بەکوردیی نەی نواندوون و ئەز نوواندومن.

**- دڕ. نەجات عەبدوڵڵەی لە ڕیزەکانی بەرهەمە ناوبراوەکاندا، ڕۆژنامەی (تێ گەییشتنی ڕاستیی: ١٩١٨ – ١٩١٨) و (کتێبی ئەووەڵین قرائەتی کوردیی محەمەد باشقە و محەممەد زەکیی، ١٩٢٠)یشی داناوە. ئەز ئەوانە بە بەرهەمیی پەتیی سۆن Soane دانانێم بۆیێکا – با پێوەندیشی پێیانەوە هەبووبێ – نەم خستووەتە ڕیزی بەرهەمەکانیەوە.

سەرچاوە و تەماشاکراو:

١- تێ گەییشتنی ڕاستیی و شوێنی لە ....

٢- شیعر و ئەدەبییاتی کوردیی – ب ٢,

٣- چیم دیی – ب ١ – ٣,

٤- مستەفا سایب ئەستێرە گەشەی..

٥- چەند سەرجێك دەربارەی هۆزەکانی کوردستانی خواروو.

٦- دليل الجرائد والمجلات العراقية.

٧- كرد ترك و عرب.

٨- فصول من تأريخ العراق.

موعامەلەی شا کۆنەکان بوو کە دەم و چاوی خۆیان دادەپۆشیی، کەس چاویان پێ کەوێت.

عەزیز ژیان: ئەو هەر مێجەر سۆنەکەی نییە؟

ت. وەهبیی: بەڵێ لە پشت پەردەوە، لە پشت پەردەوە حوکمیان دەکرد — واتە شا کۆنەکان/ K ئەویش ئا لە ئەو چەشنە بوو[٢٩]. بە بازاڕدا دەگەڕا، دەبوو هەموو کەسێك هەڵ بستێتە سەر پێ، ئیشەکەی تەرك بکات.. حیکایێتی ئەمە زۆر درێژە.

بیتتەبوع هەرچەندە ئەمەم دەبیست، موتە ئەسسیر دەبووم، (مەجلیسێکی بەلەدییە)ی تەشکیل کرد. من داخلی ئەو مەجلیسە بووم: ڕەئیسی بەلەدییەی هەبوو[٣٠] ئەشرافی سلێمانیی، هەشت ، نۆ، دە، کەس.

ژوورێکی ئەوها، دەرگەکە لە ئەوێدا بوو، مێزێکی دانابوو خۆی لە ئێرە دادەنیشت، ئەوانە هەموو کورسیی. سکرتێرەکەیشی کوردی بوو[٣١]،دادەنیشت. من

٩- رحلة متشكر في بلاد ما بين النهرين وكردستان.

١٠- بلاد مابين النهرين.

[٢٨]- ئەو بەراوردە ناپەسەندە و ڕاست نییە.

[٢٩]- هەر بە ڕۆشنایی قسەی خۆی، سۆن Soane بەدەرەوە بووە و تێکەڵی خەڵك و نێو بازاڕ و قوتابخانەکانیش بووە.

[٣٠]- ئەنجوومەنی بەلەدییەی سلێمانیی لە ئەم کەسانە پێك هات بوو کە ڕۆژی ١٧ / ٤ / ١٩٢٠ بە سەرۆکاریی مێجەر سۆن Soane یێکەم کۆبوونەوەی کردبوو. کەسەکان ئەمەن:

- سەرۆکار: فەرمانڕەوای سیاسیی بریتانیی.

- ئەندامان: عەبدوڵڵە بەگی سەرۆکی بەلەدییە (بێکباشیی)، تۆفیق وەهبیی (بێکباشیی)، میرزا فەرەج، حاجیی ئیبراهیم ئاغا، خواجە یونتوب*

*- بنۆڕە: پێشکەوتن — سلێمانیی، س ١، ژ ٢، پێنجشەممە ٦ / ٥ / ١٩٢٠.

[٣١]- سکرتێرەکەی، مستەفا مەزهەر (ژ: ١٨٨٨. سلێمانیی — م: ٢٤ / ٥ / ١٩٤٦. کەرکووك — سلێمانیی) کە لەهەلی سۆندا و دوای ئەویش سەرپەرشتیی ڕۆژنامەی، پێشکەوتن — سلێمانیی بووە. دوایی لە مەملەکەتی عێراقدا — خۆیشی ئەسڵەن مامۆستای قوتابخانە بووە — پێش کەوت تا بوو بە ڕێبەری مەعاریفی سلێمانیی*

*- بنۆڕە: ژیننامەی، ئەدەبی نامەنووسینی کوردیی — ج ١، ل ٥٤٧ — ٥٥٠

لە پێش هەموویاندا دەچوومە ژوورەوە. کە من دەگەهیشتمە بەردەمی، بە فرانسیی دەی گوت: (دانیشە)، هەردووکمان دادەنیشتین، ئەوجا ئەشرافی سلێمانیی دەهاتن. یەعنی ئەم پیاوە ڕووییێکی ئەوهای بە من دابوو. لەگەڵ ئەوە، من مەمنوون نەبووم. چونکە، مەسەلەن، (سمێڵی ڕەئیسی بەلەدییەی دەگرت، ڕای دەکێشا) بۆ تەحقیر — بەگرژییەوە/ k — دەری بکە! تۆ کە کردووتە بە ڕەئیسی بەلەدییە، ئەم کابرایێ چ شەرەفێکی دەمێنێت؛ وەها نییە؟ لێی عاجز بووم. منی نەفیی کرد. چوومە لای، گوتم: زۆر مەمنوون بووم، تۆ چاکیت لەگەڵ من کردووە. لە ئێرە بمامایەوە چیم بە سەردا دەهات؟

گوتی: (ناوەڵڵە، خراپیم لەگەڵ کردوویت. کەیفی خۆتە).

خراپییێکەی ئەوەیە؛ من دەمەوێت لە وڵاتی خۆمدا ببم، بەڵام چاکییێکەی ئەوەی لێی دەبینم، لێی مەمنوون نەبووم.

خۆی هەر چییێکم بگوتایە، دەبوو. هەموو حەوتەیێك، جەدوەلێکم دەهێنا، وەك: خەزێنەی حەمامەکان دەبێت دابخرێن. نەخۆشیی تێدا هەیە. کەسێ بچێتە ئاوەوە نەخۆش دەکەوێت، وەهایە؟! ئەو هەمووی بۆ دەکردم. گوتم: خودا حافیز.

چووم .. منیان بردە جێگەیێك — من لە زەمانی عوسمانییدا حاکم بووم — منیان کرد بە (مەئمووری ئاخوڕ)، قنگی ئەسپەکان گەنەی پێوەیە هەیە، بەسەر سەربازەکانەوە — پێ دەکەنێت/k- ڕادەوەستام تەماشایان بکەم، چۆنی دەکەن، چۆنی پاك دەکەنەوە؟؟ یەعنی من مەسئوولی ئەوە ببم، ئەمە بۆ تەحقیر.گوێم نەدایێ، چونکە حەقیقەتەن کە من لە تورکیاوە گەڕامەوە مەوقیفم گەورە بوو.

من زانیم ئەوە، (شێخ مەحموود)[٣٢] حوکمدارە و دۆستی منە، **ئینگلیزەکانیشم زۆر خۆش دەویست، چونکە دەزانم (حەقیقەتەن عادیلن، چاکن)، بە غەڵەت نەچووم تا**

[٣٢]- حەفید زادە مەحموود — کوڕی شێخ سەعید شێخ محەممەد پچکۆلە (ژ: ١٨٨٦ سلێمانیی — م: ٨/١٠/ ١٩٥٦ بەغداد — سلێمانیی)؛ وەچەی ئایین ناسی بەناوبانگ کاك ئەحمەدی شێخە. دایکی ئامینەی وەچەی بابەعەلیی ڕەسووڵی پلاو خۆرە.

حەفید زادە مەحموود خۆی — بۆڕۆژنامەی حەبەزبووز — دەگێڕێتەوە، خوێندنی زانستەکانی ئایین و زمانەکانی عارەبیی، فارسیی، تورکیی لەلای مامۆستای تایبەتیی وەك خواجە ئەفەندیی

=عەزیزی وەسمان ئاغا، هەروەها وەك عەلیی باپیر ئاغا دەگێڕێتەوە – لەلای شێخ ئەولای هەولێریی دەستگیربووە. هەر خۆی – لەلای حەبەزبوز – دەبێژێت، ساڵی ١٣١٧ / ١٩٠١ز، سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم، باب و مام و خزمانی داوەت كردووە بۆ ئەستەنبووڵ. (زێوەر دەگێڕێتەوە، دوای سێ مانگ لەگەڵ حەفید زادە مەحموود گەڕاوەتەوە بۆ سلێمانیی).

پتر گووتوویێتی؛ ساڵانی ١٣٢٢ – ١٣٢٣ر/ ١٩٠٦ – ١٩٠٦ز لە نێوچەی سلێمانیدا دووجار بەگژ دەسەڵاتی عوسمانییدا چووە. (هێندێ نووسین دەبێژن لەسەر بەگژداچوونی خێڵی جاف و هەمەوەند بووە. جارێ یێکەم لە سەردەشت و جاری دووەم لە گوندەكانی سلێمانییدا خۆی ون كردووە).

هەواڵی – پتر بۆ حەبەز بووز – گێڕاوەتەوە كە، ساڵی ١٣٢٤ر/ ١٩٠٩ز والیی مووسڵی عوسمانیی، باب و مام و خزمانی بانگهێشت كردووە بۆ مووسڵ و لە ئەوێدا پیلانێكی دەست كرد خوڵقاوە – سەرچاوەی ئینگلیزیش باسی كردووە – بە هۆیەوە شێخ سەعیدی بابی و هێندێ لە خزمانی و سیی تا پەنجا كەسی لایێنگیریان كوژراون و خۆیشی بە برینداریی‌یەوە ڕستگاری بووە و بەڕێگەی كەركووكدا هاتووەتەوە بۆ سلێمانیی! (عەبدولونعیم غولامیی شایێتی حاڵ نووسیوییێتی: ڕووداوەكە لە ١٩٠٩/١٢/٤دا بووە (كونسوڵی ئینگلیز دەبێژێ لەنیوە ڕۆژی سێشەممە ١٩٠٩/١/٥دا بووە).

بەڵگەنامەی ئینگلیزیی دەگێڕێتەوە، دوای قەوماوەكە، لەنێوان حوزەیران – كانوونی یێكەمی ١٩٠٩دا، شێخ مەحموود بە پشتیوانیی خێڵی هەمەوەند كەوتووەتە دەست لێ وەشاندنی نێرووەكانی لەشكری عوسمانیی لە نێوچەی خۆیدا. (بەهۆی قەماوەكەی بابیەوە – كە جێگەی گرتووەتەوە – ناوبانگی پتر بووە).

هەر خۆی دیسان – بۆ حەبەبووز – دەگێڕێتەوە؛ وەك كەسێكی موسڵمانی نێودەوڵەتی عوسمانیی، لە (١ . ج . گ)دا و لەگەڵ لایێنگرەكانی كورد – هێندێ سەرچاوە بەهەزار تا هەزار و پێنجسەد كەسیان خەملاندووە – لە شەڕی شعێبە؛ ١٩١٥/٤/١٢دا، دژی بریتانیا جەنگاوە و دوای شكستی لەشكری عوسمانیی لە شەڕەكەدا، بەبرینداریی‌یەوە گەڕاوەتەوە بۆ سلێمانیی!

ئەحمەد بەگ تۆفیق بەگ دەگێڕێتەوە؛ بەر لە ئەوەی بریتانیا باژێڕی كەركووك داگیربكات – ١٩١٧/٥/٧، لەگەڵ شێخ مەحموود نامەیان بۆ سەر فەرماندەی نێرووەكانی بریتانیا ناردووە و گوتوویانە: (بریتانیا بۆیی هەیە چاودێری نێوچەكەیان بێت بەمەرجێ ئیدارەكردنی وڵاتی كوردان بەدەست نیشتیمانپەروەرانی كوردەوە بێت).

سەرفەرماندەی باس كراو، ئا تێ. وێڵسن A. T. Willson جەخت بۆ ئەو هەواڵە دەكات و دەبێژێت؛ كارێكی ئەوتۆی پێ پەسەند بوو، بەڵام بەر لە ئەوەی بەیاننامەیێ لەئەو بارەیەوە

=بڵاو بكاتەوە، لە ١٩١٧/٥/٢٤دا، لە كەركووك كشانەوە و توركان باژێڕەكەیان گرتەوە و نێرووەكانیشیان ناردە سەر سلێمانیی و شێخ مەحموود و چەند ناسروێكیان گرت.

چەند سەرچاوەیێكی دیكە دەگێڕنەوە؛ شێخ مەحموود ڕەوانەی دادگەی سەربازیی مووسڵ كراوە و حوكمی خنكاندنی دراوە، بەڵام لەبەر هێندێ مەلامەتی سیاسیی و پێ ویستیی عوسمانییێكان بە جەنگاوەرانی كورد لێ بوردنی خۆی و ناسراوەكانی دەرچوو.

خۆی – بۆ حەبەزبووز – دەگێڕێتەوە؛ دوای ئەوە، توركان دەسەڵاتی سەرپەرشتیی هەموو نێوچەكەیان پێ داوە و چووەتە كۆڕی جەنگیشەوە لە دژی لەشكری ڕووس كە لە سنوورەكانی باكووری ئێران و كوردستانی خۆرهەڵاتەوە پەلاماریان هێنابوو. (بەڕۆشنایی چەند سەرچاوەیێ، ڕووس لە نێوان س ١٩١٦ – ١٩١٧دا بە كوردستانی هۆرهەڵاتدا هاتن و مەهاباد، مەریوان، خانەقین، پێنجوینیان داگیركرد – لە ٣٠ / ٥ / ١٩١٧دا باژێڕۆكی پێنجوین، هەروەها ئەو سەرچاوانە دەش بێژن، توركانی عوسمانیی، هەروەك ڕووسەكان، لەبریی ساریش كردنی زامەكانی خەڵكی كوردستانی لێ قەواماو و تاڵان كراو و برسیی، هەمان ڕەفتاریان نواندووە و ئەوەش برینێكی قووڵی لە دڵ و دەروونی حەفید زادەدا هەڵ كەند).

سەرچاوەی دیكە دەگێڕنەوە؛ كە پەیمانی ئاگربڕ – مۆدرۆس Mudros – لە ١٩١٨/١٠/٣٠دا مۆركرا، عەلیی ئیحسان پاشای سەرفەرماندەی لەشكری شەشی عوسمانیی، فەرمانی داوە كە سەربازگەی سلێمانیی و كاروباری كارگێڕیی باژێڕەكە لەژێر سەرپەرشتیی حەفید زادەدا بن و بەناوی دەوڵەتی عوسمانیی‌یەوە – وەك قائیمقام – كارگێڕی بێت. (عەلیی ئیحسان پاشا لە ١٩١٨/١٠/١دا بارەگەی لە مووسڵدا داخست و لەدوای ئاگربڕەوە هەر مایەوە تا ناچار كرا لە ١٩١٨/١١/١٠دا باژێڕەكە چۆڵ و ڕوو لە باژێڕ و نێوچەكانی نیسبین و هەكاریی كوردستانی باكوور كرد.

عەبدورڕزاق ئەلحەسەینی دەگێڕێتەوە؛ لە ئەو هەلانەدا شێخ مەحموود بۆ دووەم جار، نامەی ناردووەتە كن سەرفەرماندەی نێرووەكانی بریتانیا و دووبارە ڕای گەهاندووە؛ ئامادەیە گوێ ڕایێڵی ماددەی شازدەی پەیمانی ئاگربێت بەمەرجێك كوردستان لەنێو نەتەوە ئازادەكاندا بناسرێت.

بەڕۆشنایی ئا. تێ. وێڵسن A.T. Willson و هوردبوونەوەیشم، لە ١٩١٨/١١/١٦دا بەڕێگەی قەرەداخدا – فەرمانڕەوای سیاسیی بریتانیا لە نێوچەی كەركووكدا، مێجەر نوییێل E.W. Noiel هاتووتە سلێمانیی و لە ١٩١٨/١١/١٧دا. ئاهەنگێكی جەماوەریی سلێمانییدا گوتاری داوە و ئاشكرای كردووە:

(بەفەرماییشتی فەرمانڕەوای گشتیی بریتانیا لە عێراقدا، مژدەتان دەدەمێ كە ئیدی سەربەخۆن و شێخ مەحموود حوكمداری كوردستانە)*

=ئا. تیَ. ویڵسن A.T.Willson خۆی باس دەگێڕێتەوە کە لە ١٩١٨/١٢/١دا چووەتە دیدەنیی سلێمانیی و لەگەڵ شێخ مەحموود و چل سەرخێڵی کوردستان – هەروەها چەند سەرخێڵێکی کوردستانی خۆرهەڵات – کۆبووەتەوە و هەردوو لا، دوو بەڵگەنامەی دڵنیاییان مۆر کردووە** (ئەم کارە وەك باوەڕکردنێکی ڕەسمییانە بوو بەحەفید زادە و فەرمانڕەوایی).

حوکمداریی – فەرمانڕەواییێکە – بە فەرمانی ویڵسن A.T.Willson سنووری لە زێی گەورەوە تا دیالیی بووە و – کەرکووك و کفری لێی دەرهاوێژراوە – مێجەر نوییێلش Noielش بەڕاوێژکاری حوکمدار ناسراوە؛ (حوکوومەتی یێکەمی کوردستانی باشوور – حوکمدارییێکە – بیَ کابینەی وەزارەت، بیَ بودجەی ساڵانە و گشتیی، بیَ بەرنامەیێکی دیار بۆ گۆڕینی باری سیاسیی و ئابووریی و ڕۆشنبیریی و کۆمەڵیی بووە... ئەویی ل دیارە – وەك نامەیێکی ڕەسمی حوکمدار بەڵگەیە – مەبەستی؛ (نەشری عیلم و فونوون و تەرویجی ئەحکامی شەریعەتە و خیدمەت و موحافەزەی ئایینی ئیسلامییە و لە ژێر حیمایەی دەوڵەتی فەخیمەی بریتانیا دەست بەکارە).هەروەها ئەویی لێی دیارە، دەزگەیێکی پچووکی موتەسەڕڕیفییەتیی کورد و لەشکرێکی پچووکی کورد بەناوی لیڤی – و بەسەرپەرشتیی ئەفسەرانی ئینگلیز پێك هێنراون و کارگێڕە تورکەکان و هاوتایان پاك کراونەتەوە و زمانی کوردیش بووە بەزمانی ڕەسمیی دەزگەکان و حوکمداری کوردستانیش مووچەیێکی پازدە هەزار ڕوپیەیی بۆ بڕاوەتەوە).

وێرای ئەم بارە ناتەواوە – کە هەرگیز لەگەڵ چوونە پێشەوەی ئاشتیی خوازانەی کورد و حوکمدار و هیوای دوای ڕۆژیان نەگونجاوە – ئەم حوکوومەتە لەلای خەڵکی ستەم لیَ کراو و =ڕزگاریی خوازی کورد، هەر ڕێز لیَ گیراو و مایەی شادیی بووە! لەلاییێکی دیکەوە بنچینەی خانەدانی حەفیدزادە و خەباتی سیاسیی و ئازاییێتیی خۆیشی، پتر پتەو و بەهێز بووە.

لە ئەم هەڵانەدا وەك گەلیَ سەرچاوەی مێژوویی و بەڵگەنامەی ڕەسمییانەو و نهێنییانەی بریتانیا ئاشکرایان کردووە – بریتانیا لە هێزگرتن و پەرەسەندنیی حوکمدارییێکە گەلیَ ترساوە، بۆیێکا دەستی داوەتە پیلان و گێچەڵ کردن بە حوکمدارییێکە و هەر بۆ ئەم مەبەستەی گەرماو گەرم لەسەرەتای شوباتی ١٩١٩دا کەوتووەتە خۆی و ئەوپەڕی ئامانجیشی هەڵ گێڕاندنەوەی حوکوومەتی کوردستان و چەسپاندنی دەسەڵاتی سیاسیی و سوپایی داگیرخوازانەی خۆوڕاستانی بووە لە کوردستاندا. لە ئەو پێناوەدا، لەلاییێکەوە بەبیانووی گەشت کردن بە کوردستانی باکووردا، لە ١٩١٩/١/١دا نۆییێلی ڕاوێژکاری حوکمداری کوردستان دوورخستەوە. لەلاییێکی دیکەوە لە مارتی ١٩١٩شدا مێجەر سۆن E.B.Soaneی توندوتیژ و ئاشنای کورد و کوردستانی لە شوێنی دانا ئەم پیلانانە بۆ خەڵکی بەهیوا، چ بۆ حوکمداری کوردستان دژوار و ناپەسەند بوو، بۆیێکا – وەك زۆر بێژراوە – حوکمداری کوردستان حەفید

=زادە مەحمود، چارێکی دیکەی نەمابوو لە شۆڕش بە ئەولاوە تا ڕای بگرێت و سنووری تەواوەتیی حوکمدارییێکەی و دەسەڵاتی سەرکردەیی خۆیشی بەسەر بریتانیادا زاڵ بکات.

بە ئەم پێیە لە ١٩١٩/٥/٢٠دا، کڵپەی شۆڕش لە سلێمانییدا کارگێڕە بریتانیاییێکانی گەماڕۆدا و دیلی کردن! یێکیَ لە ئامانجە گەورەکانیش ئازادکردنی باژێڕی (کەرکووك) بوو کە حەفید زادە بە لەشکرێکی پچووکەوە – دەبێژرێت سێسەد سوارەییَ بووە – ڕێگەی گرتە بەر. بریتانیاش بەنێرووی هەوایی و هەموو تواناییێکی نێرووی زەمینیی و هاریکاریی هێندیَ کوردی بەکریَ گیراو، لە (دەربەندی بازیان) و ڕۆژی ١٩١٩/٦/١٨دا بەرەو ڕووی شۆڕشگێڕان و حەفید زادەی سەرکردە بووەوە و سەرئەنجام لە شەڕێکی نابەرامبەردا (یێکەم شۆڕشی کوردستانی باشوور) نوشوستیی هێنا، حەفید زادە مەحموودی سەرکردە و حوکمداری کوردستان بەبریندارییی دیل کرا و بەقۆڵ بەستیی ڕەوانەی دادگەیێکی سەربازیی بریتانیایی لە بەغدادا کرا، لەلاییێکی دیکەوە سلێمانییش لە ١٩١٩/٦/٢٣دا بە یێکجاریی کەوتە بن دەسەڵاتی سوپای بریتانیاوە.

دوای داوەرییێکی ناڕەوایانە، لە ١٩١٩/٧/٢٥دا حوکمی خنکاندن بەسەر (حوکمداری کوردستان) حەفید زادەدا درا، بەڵام کاربەدەستە گەورەکانی (لۆندۆن) ناچاربوون بڕیارەکە بگۆڕن بۆ (دە) ساڵی بەندیی لە دوورگەی (ئەندامان Andaman)ی هێندوستاندا: (لە شۆڕشەکەدا دەیان جەنگاوەری گیانفیدای کورد و کوردستان شەهید کران یا گیران، یا ئاوارە بوون، هەروەها گەلیَ کەس و کابانەکان و منداڵانی حەفید زادەش ئاوارەی کێوان و پەرەوازەی ئێران و تورکیا بوون و ماڵ و ماڵاتیشیان بەتاڵان چوو).

دوای داگیر بوونی سلێمانیی، مێجەر سۆن Soaneیش – لە سەفەری تایبەتیی – گەڕایەوە و ئەو کاتەش لە هەموو نێوچەکاندا هەرچیی جم و جووڵێکی سەربازیی هەبوو، کۆتایی پیَ هات بوو... ئیدی بەناوی بریتانیاوە، فەرمانڕەوایی سۆن Soane و دووای خۆیشی مێجەر گوڵدسمیت Goldthimis بەسەر باژێڕەکە و نێوچەکانی سلێمانیی، لە قەڵادزیَ ڕاوە تا کفریی، سەپێندرابوو.

(لە ماوەی بەندیی و ئاوارەیی حوکمداری کوردستان، گەلیَ ڕووداوی سیاسیی گرنگ کە پێوەندییان بە چارەنووسی کورد و کوردستانەوە، هەروەها بە ئازادبوون و گەڕاندنەوەی حەفید زادە مەحموود خۆیەوە هەیە، قەومان ... ئاشناکردنی هێندێکیان پیَ ویستە:

١- لە ١٩٢٠/٨/١٠دا هاوپەیمانەکانی (پەیمان سەڤەر Sêvres یان بەسەر تورکدا سەپاند. ماددەکانی ٦٢، ٦٣، ٦٤ لەمەڕ چارەنووسی گەلی کورد بوو، باسی خودموختارییان هێنایە مەیدانی سیاسەتی وڵاتانەوە و تەنانەت ماددەی ٦٤یشی دەرگەی بۆ جویَ بوونەوەی کوردستانی خستە سەرپشت).

=٢- لە ١٩٢١/٣/١٢دا بە سەرۆکایێتیی وەزیری وڵاتە داگیرکروەکانی بریتانیای مەزن؛ وینستۆن چەرچێل W.Churchill (کۆنگرەی قاهیرە) دەست پێ کرا بۆ لێ کۆڵینەوە لە کێشە و باسەکانی دەوروبەر و یێکی لە بابەتەکانیشیاندا؛ بابەتی کورد و کوردستان بوو! م. ر. هاوار بەوێنە بەڵگەنامەیێکی نوێنەری باڵای بریتانیا لە عێراقدا – دووای وێڵسن – سێر پێرسی گۆکس Sir Percy Coxی خستووەتە ڕوو کە گوتوویێتی؛ (دوو باسی سیاسیی خرابووە پێش چاو:

١- یا نێوچەکانی کورد بلکێندرێن بە عێراقەوە و بە بەشێکی نێودەسەڵاتی حوکوومەتی عێراق بژمێردرێن!!

٢- یا لایێنگیریی جویێ بوونەوە و سەربەخۆیی کورد بکرێت!!

م. ر. هاواری لێ کۆڵی مێژوو، بەڕۆشنایی نووسراوی مێژوویی، بەڵگەنامەی بریتانیایی، لێ کۆڵینەوەی نووسەرانی دیکە ئەنجامی کۆنگرەکەی ڕاست لەیێك داواەتەوە و دەبێژێت؛ (کۆنگرەی قاهیرە چ پێوەندییێکی بەمافی کورد و دوواڕۆژیەوە نەبوو، کاری بۆ کرد پشتگوێ بخرێن... فەیسەل هێندرا و داندراو بە پاشای عێراق و هوردە هوردە چاڵ بۆ پەیمانی سەڤەریش هەڵ کەندرا و لە (پەیمانی لۆزان Lusane)دا نێژرا.

٣- لە ١٩٢١/١٠/٢٥دا، حوکوومەتێکی دەمەکیی عێراقی عارەبدا و بە چاودێریی بریتانیا پێك هات. فەیسەڵ داندرا بە پاشای ئەم دەوڵەتە – حوکوومەتە داتاشراوە.

٤- لە کوردستانی باشووردا – لەلایێکەوە بە هاندانی تورك و لە پێشیەوە بەگیانی نەتەوەییەوە – کرد و کۆشی چەکداریی، خەباتی سیاسیی نهێنیی گڕیان دیاربوو، لە هەمان هەل و هاوینی ١٩٢١دا. پەلاماری لەشکری تورك لە کوردستاندا و بۆ دەرپەڕاندن و جێگە پێ لێژکردنی بریتانیا، پەرەی سەند... بریتانیاش خۆی لەشەڕ لادەدا، بە ڕادەیێك باژێڕۆکەکانی (ڕواندز، ڕانیە) کەوتنە چنگی لەشکری تورك و خێڵە کوردەکانی لایێنگیریەوە. هەروەها پڕۆپاگەندەی تورکان تا دەهات تاووتینی دەکشا و دۆستانی بریتانیاش – لە کوردستاندا – دەتۆقان!

لە لایێکی دیکەوە، لە ساڵی ١٩٢١دا کۆششێکی سیاسیی گەرمی بریتانیا بۆ لکاندنی تەواوی کوردستانی باشوور بە عێراقی عارەبەوە، سەری نەگرت و ئەگەر فێڵێکی زۆریشی بۆ بەکاربرا، زۆربەی جەماوەری کورد، بەتایبەتیی سلێمانیی هەرە ناڕازیی بوون).

بریتانیا جارێکی دیکەی نەمابوو کە بۆ دوورخستنەوەی ئەو مەترسییانەی بەرەو ڕووی هاتوون، هەر ڕەفتاری سیاسیی بەکار ببات و لەنێو کوردیشدا کەسێکی لێ هاتوو، هەڵ کەوتووی نەدیتەوە. بۆیێکا ناچار بڕیاری دا حەفید زادە مەحموود ئازاد بکات و بگەڕێتەوە بۆ کوردستان.

بە ئەو پێیە، حەفید زادە ئازاد کرا و بە پاپۆڕ لە هیندوستانەوە ڕۆژی ١٩٢٢/٩/١٢ گەهیشتە بەغداد و دوای ڕابواردنی هەفتەیێك و دیدەنیی نوێنەری بریتانیا و پاشای عێراقی عارەب، لە

=١٩٢٢/٩/٣٠دا. گەهیشتەوە سلێمانیی (ڕۆژنامەی بانگی کوردستان) دەگێڕیتەوە: (فەرمانڕەوای سیاسیی بریتانیا لە سلێمانییدا؛ مێجەر گوڵد سمیت Goldsmith ڕۆژی ١٩٢٢/٩/٥ دەسەڵاتی کارگێڕیی و کلیلی گەنجینەی دارایی و بارەگەی سەربازیی داوەتە دەست "ئەنجوومەنی میللیی سلێمانیی" کە شێخ قادری برای حەفید زادە سەرۆك کاری بووە. نێرووەکانی بریتانیا و ئەفسەر و کارگێڕەکانیان هەموو، لە هەمان ڕۆژدا باژێڕەکەیان چۆڵ کردووە).

حەفید زادە مەحموود کە هاتەوە بۆ سلێمانیی وەك پێشوازییێکی نەتەوەیی لە ئامێزی گرت، هاتەوە سەر زەوییێکی سیاسیی کەم ناسراوی، بەڵام وێرا لە ١٩٢٢/١٠/٩دا دەسەڵاتی گرتە دەست و لە ١٩٢٢/١٠/١٠دا (بە ناوی حوکمداری کوردستان)ەوە کابینەی دووەم حوکوومەتی کوردستانی پێك هێنا و – وەك ڕۆژی کوردستان بەڵگەیە لە نیوەی هەمان مانگەوە خۆی بە (مەحموود – مەلیکی کوردستان) ناساند.

لە بەیاننامەی ١٩٢٢/١٠/٩دا – فەرمان ژ: ١ – دەبێژێت؛ (مووەففەق هاتوومەتەوە. لە ئەمڕۆوە دەستم کرد بە تەدویری پەروانەی حوکوومەت و موحافەزەی مەوجوودییەت و ئیستیقلالییەتی کوردستان!

ئەی میللەتم، ئەمین بن کە زامن و سەعادەت و مووەففەقییەتی ئەقوام، ئیتتیحاد و ئیتتیفاقە و میللەتێ کە خوێنی ڕژتبێ بۆ حەققی خۆی، قەتعییەن مەحرووم و ئەسیر نابێ و قەراری عالەمی مەدەنییەتیش ئەمەیە، کە هەر قەومێ و هەر عونسورێ، خۆ بە خۆی ئەبێ ئیدارە بکا).

لە ئەم سەردەمەدا، لەشکر و فێرگەی سەربازیی ڕێك خراو ئاوەدان کرایەوە. ئاڵای کوردستان هەڵ کرا. ڕۆژنامەی زمان حاڵ (ڕۆژی کوردستان) بڵاوکرایەوە. کارگێڕەکانی دەزگە جۆر بە جۆرەکان، بە فەرمانی خۆی دامەزراند، زمانی کوردیی – لە بارگەی خۆیەوە – تا دەزگەکان و قوتابخانەکان – هێندێکیان بۆ یێکەم جار ئاوەدان کرانەوە – کوردیی بوو. (ئەم حوکوومەتە کارامەترە لە حوکوومەتی یێکەم بە ڕاستیی لەبەر دەم بارێکی دژوار و ناسکی نێوخۆیی و نێودەوڵەتییدا بوو. گەلی کورد و مەلیکی خۆی، بەهیواوە دەیان نۆڕیە جێ بە جێ بوونی (پەیمانی سەڤەر). لە بەرامبەریشەوە، بریتانیا – هەروەها حوکوومەتی عێراقی عارەبی بنیات نراوی – وەك تورك، چاویان لە پووچەڵ بوونی پەیمانەکە و بردنەوەی کێشەی – بەناو هەرێمی مووسڵ – کوردستانی باشوور بوو تا بەر یێکیکیان بکەوێت. دیاریشە هەر ڕەفتارێکی ئەوان لەگەڵ حوکوومەتی کوردستان، سیاسەتی فرت و فێڵاویی و دەمەکییانە بوو! لە گەرمەی چالاکیی ئەم حوکوومەتەشدا، هەرە ڕووداوی گرنگ، گرێ دانی کۆنگرەی وڵاتان (کۆنگرەی لوزان – ١٩٢٢/١٠/٢٠) بوو. لە ئەم کۆنگرەیەدا تورك و بریتانیا ڕووبەڕوو بوونەوە... یێکەم داوای هەرێمەکەی دەکرد تا چیای حومرین! دووەم داوای سنوورێکی فراوانتر لە هەرێمەکەی دەکرد!

=بە ئەم جۆرە، کەسیان لە گوتوبێژدا، لە داوای خۆ دانەبەزیی و کۆبوونەوەی یێکەم بێ ئەنجام تەواو بوو.

لە ئەم هەلەدا وەك ڕاپۆرتێکی ڕەسمیی مێجەر نوییێل E.W.C.Noiel بۆ نوێنەری باڵای بریتانیا لە عێراقدا نیشانی داوە — نامەکەم. هاوار بڵاوی کردووەتەوە — شێخ مەحموود بەهیچ شێوەی قاییل نییە، دەسەڵاتی عێراقیی بەسەر کوردستاندا زاڵ بێت. کەچیی هەر لە ئەم هەلانەدا — بەفێڵ چ بریتانیا و عێراقی عارەب، بەیاننامەیێکی ڕەسمییان بڵاوکردەوە گۆیا؛ (قاییلن لە سنووری عێراقدا، حوکوومەتێکی کورد دابمەزرێت و چاوەنۆڕە نوێنەرانی کورد بگەنە بەغداد تا ڕێگە و شوێن و هاریکارییان بۆ بنوێندن***).

ڕاستیییێکەی لە چەند سەرچاوەدا باس کراوە کە مەلیکی کوردستان چەند جارێ نوێنەر و نامەی هەناردووەتە کنیان و هەر جارەش دەستی دەستییان پێ کراوە و وەڵامێکی ڕاستیان چنگ =نەخستوون.لە پاڵ ئەم ڕووداو باسانەشدا، حەفید زادە مەحموودی مەلیکی کوردستان، لەسەرەتای مانگی کانوونی دووەمی ١٩٢٣دا فەرمانی هەڵ کردنی ئاڵای کوردستانی لە (رانیە) داوە، هەر لە ئەو هەلانەشدا، تورکیا کۆششی خۆ نزیك خستنەوەی دەکرد. لە ئەم کاتانەشدا؛ (کۆنگرەی لوزان) لە ١٩٢٣/٢/٤دا ئەنجامەکەی بە ئەوە شکاندەوە بریتانیا و تورکیا ڕێك کەوتن، کێشەی — بەناو هەرێمی مووسڵ — لە بەرنامەی کۆنگرەکەدا دوور بخرێتەوە و هەلی یێك ساڵی بدرێتێ تا (هەردوو حوکوومەت، خۆوڕاستان ڕێك بکەون، خۆ ئەگەر ڕێك نەکەوتن، ئەوە ناکۆکیییێکە دەخرێتە بەردەم کۆمەڵی گەلان و لە ئەم ماوەیەشدا بارەکە — بێ چارەسەرێ — هەروەك خۆی دەمێنێتەوە و پێ ویستە هەردوو لاش ڕێزی لێ بگرن).

لە سەرەتاکانی مانگی شوباتی ١٩٢٣دا تورکیا، ئەفسەرانی نوێنەری خۆی ناردە کن مەلیکی کورستانی هاوئاییینیەوە لە دژی بریتانیا — بەسەرزاریی گفتی کۆمەکیی و پشتیوانیی دەدا بەگوێ دا. هەر بۆییێکا مەلیکی کوردستان لە ١٩٢٣/٣/٢١دا دەستەیێکی سێ ئەندامی نارد بۆ (ئەنکەرا) بۆ گوتوبێژکردنی سیاسیی، بەڵام — تا دوای دووەم شۆڕش — نوێنەرەکانی بەدەستی سپیی گەڕانەوە. لە هەمان هەلدا، لەشکری تورکیا لە نێوچەی (جزیرە/ کوردستانی باکوور)دا خۆی گورج دەکردەوە و هەڕشەی کشاندی لە نێرووەکانی بریتانیا دەکرد. وێڕاش پڕوپاگەندەی تورکان، هەروەها ڕەفتارێکی مەلیکی کوردستان و جم و جووڵی هێندێ نێوچەی دەرەوەی دەسەڵاتی حوکوومەتی کوردستان — وەك کەرکووك — هەموو کارمەند و لایێنگرەکانی بریتانیایان شپرزە دەکرد.

ئەحمەد تەقیی — کوردی سلێمانیی — ئەندامێکی ڕاسپێردرا و بۆ گوتوبێژ لەگەڵ مەلیکی کوردستان، لە یاداشتی خۆیدا دەگێڕێتەوە؛ (شێخ مەحموود دەستی لە ئینگلیز شوشت بوو، چاری نەما بوو کە لە تورك نزیك ببێتەوە، بەشکو هەر هیچ نەبێت — ئەگەر کوردستانی

=باشوور خرایە پاڵ تورکیا — بکرێت بەوالیی کوردستان). ئەدمۆندز C.J.Edmonds ئەفسەری سیاسیی بریتانیا — تاوانباری جەنگ بەرامبەر بە کورد — دەگێڕێتەوە کە دڵنیان شێخ مەحموود لە سەرەتای مانگی مارتی ١٩٢٣دا شۆڕش دەگێڕێت و ئازادکردنی باژێڕەکانی کەرکووك و کۆیەش نیشانەی یێکەمی دەبن).

بە ئەو ڕۆشناییە، هەر لە نیوەی کانوونی دووەمی ١٩٢٣ ڕاوە کاربەدەستەکانی بریتانیا لە عێراقی عارەبدا، کەوتنە خۆ و پیلان چنین بۆ بەرهەڵستی ئەو شۆڕشە: پیلانەکان سیاسیی و سەربازیی بوون — وەك ئەدمۆندز Edmonds باس دەگێڕێتەوە و دەبێژێت: داوەت کردنی شێخ مەحموود بۆ بەغداد و بۆ ئەوەش پێنج ڕۆژێکی مۆڵەت دەدرێتێ و ئەگەر نەش چوو، کارکەنارکردنی ئاشکرا دەکرێت. ئەگەر ئەم کارەش سەری نەگرت، بەفڕۆکە و بۆ چۆڵ کردنی سلێمانیی، بەیاننامەی هەڕشە بڵاو دەکرێتەوە، ئەگەر هەر نەکشایەوە باژێڕەکە بۆردومان دەکرێت. هەروەها نێرووەکانی ((سیخ))ی بەکرێ گیراو بەپەلە ڕادەگوێزتنەوە بۆ کەرکووك تا نێرووەکانی ((لیڤی)) نەستووریی بەکرێ گیراو بەهێزتر بکرێن بۆ بەرهەڵستیی هەر پەلامارێ).

پیلان و تاوانی بریتانیای دوژمن کەوتە گەڕ کە لە سەرەتادا و ڕۆژی ١٩٢٣/٢/٢٩دا، بەیاننامەی هەڕەشەی بەسەر سلێمانییدا هەڵ ڕژت کە داوای چۆڵ کردنی سلێمانیی دەکرد، هەروەها بۆ تۆقاندن دوو بۆمبایشیان دا بە باژێڕەکەدا.

حەفید زادە مەحموود مەبەستی بوو بەری تاوانی دوژمن بگرێت، لەلاییێکەوە کۆششی ئاشتیی خوازانەی کرد کە بەر لە چۆڵ کردنی سلێمانیی، دەستەییێکی بەسەرۆکاییێتیی شێخ قادری برای ناردە کەرکووك تا لەگەڵ کاربەدەستەکانی بریتانیا گوتوبێژ بکات و بەری خوێن ڕژتن بگیردرێ، بەڵام بریتانەکان سووربوون بۆ کارکەنارکردنی حەفید زادە، هەروەها چۆڵ کردنی سلێمانیی. سەرئەنجام حەفید زادە شەوی ٣-٤ /١٩٢٣/٣، بارەگەی فەرماندەیی و کارگێڕیی مەملەکەتی کوردستان و چاپخانەکەی ڕاگواستەوە بۆ ئەشەکوتی جاسەنە/ سلێمانیی. لە بەرامبەریشەوە بریتانیای دوژمن بێ بەزەییانە، کەوتە بەکاربردنی نێرووی هەوایی و لەشکری پیادە و بەتوندیی لە هەموو نێوچەکەدا خوێنی کوردی ئازادیی خواز و بێ گوناهی ڕژت و باژێڕی سلێمانیشی بۆمباردومان کرد. بە ئەم جۆرە شۆڕشی دووەمی کورد لە پێناوی مافەکانی گەلێکی چەوساوەدا دەستی پێ کرد: وێڕای ئەوپەڕی توندوتیژیی و چالاکیی دوژمن — ڕواندز و کۆیە و ڕانیەیشی لە تورکان و لایێنگرانیان سەند بووەوە — ئەوجا لە ١٩٢٣/٥/١٦زدا چەند نێروویێکی توانیی بگاتە سلێمانیی و دەزگەکەکان بخاتەوە گەڕ.لە ئەو مەودایەشدا حەفید زادەی مەلیکی کوردستان و فەرماندەی گشتیی لەشکری کوردستان، پەڕیی بووەوە نێوچەی (پیران) و ئیدی لە ١٩٢٣/٥/٢٨دا نێرووەکانی بریتانیا توانییان بەتەواویی بەسەر سلێمانییدا زاڵ بن و جێگیربن!

=هـــەر دەمودەســـتیش ڕۆژی ۱۹۲۳/۵/۲۹، (ســەروەزیرانی عێراقــی عــارەب) و ڕۆژی ۱۹۲۳/٦/۲ (نوێنەری باڵای بریتانیا)ش گەهیشتنە باژێڕەکە و لەگەڵ پیاوە ناسراوەکان کەوتنە گوتوبێژ تـا کـارێ بکـەن (سـلێمانیی بـە عێراقـی عارەبـەوە بلکێنـدرێت). ئـەم کارەیشـیان سـەری نـەگرت، ئەگەرچـیی لـە ۱۹۲۳/٦/۱۱دا، بەفـەرمانی کـارگێڕی سیاسـیی لەشـکری بریتانیـا، ئەدمۆنـدز Edmonds و بەسـەرۆکایێتیی شـێخ قـادری حەفیـد (تەشکیلاتی حوکوومـەتیی) داتاشـرا کـە ئەمــەش – وەك گوتوبێــژەکان – بــڕی نــەکرد و بــەری نــەگرت و بــەفوویێك ســەرۆکی و ئەندامەکانی وێکڕا (دەستبەرداریی/ ئیستیقالە)یان دا، تەنانەت – وەك شێوە پیلانێکی سیاسی بۆ خۆپاراستن =لە تەڵەی شەڕی دژوار – نێرووەکانی بریتانیـا، هـەروەها لایێنگریـان و کەسـانی ترسـاوی شـەڕ، لـە ۱۹۲۳/٦/۱۷دا سـلێمانییان چـۆڵ کـرد و بەپەلـە پرووزکـێ خۆیـان گەهانـدە کەرکووك. (ڕۆژنامەی ژیان ڕۆژی ٦/۱۷ی بە "ڕۆیيشتنە عومووميیێکەی ناساندووە!" ئـەو ڕۆژە دەمودەست شۆڕشگێڕان بەسەرکردایێتیی کـەریم بـەگی هەمەوەنـد، هاتـەوە نێـو سـلێمانیی و ئەوجا لە ۱۹۲۳/٦/۲٦دا مەلیکی شۆڕشگێڕی کوردستان هاتـەوە سلێمانیی پێتـەخت و سـەرلەنوێ ((تەشـکیلاتی حوکوومــەت))ێکـی نـوێ و ڕۆژنامــەی زمانحـاڵی نـوێ (ئومێـد ئیتسـیقلال)ی دامەزرانـد، تەنانــەت بــۆ کاروبــاری نێوخــۆیی دەزگــەکان، ســێ جــۆر ((پــوول))ی ڕەسمیــی ((حوکوومەتی کوردستانی جونووبیی)) چاپ کردا.

ئەحمــەد خواجــەی تێکــەڵی شــۆڕش و نووســەری مــەلیك، نووســیویێتی کــە دوای دەســەڵات گرتنەوەی مەلیکی کوردستان؛ (یاسا و شەریعەت لە کاردا بوو. ژیان بەئاسوودەیی دەبرایـە سـەر و ڕۆیشتووەکان هاتنەوە سلێمانیی و حوکوومەتێکی پوختی تازەی کوردستان دامەزرایەوە. ئیش و کاری خەڵك بە باشیی بەڕێگەوە دەبرا و کەس لە کەس نەدەکەوت).

لە ئەم سەردەمەدا، ماکینـەی پیلانـی بریتانیـای دوژمـن، خێراتـر لـە گـەڕدا بـوو... لەلایێکـەوە بـەنهێنیی، لـە تورکیـای کـەمالیی پـتر نزیـك دەبـووەوە. لـە سـەرێکی دیکـەوە دام و دەزگـەکانی مەملەکەتی عێراقی عارەبی بەهێزتر دەکرد و وێکڕاش کرد و کۆشیان بوو بۆ (لکاندنی باژێڕ و قـــەزا و ئاوایيـــەکانی کوردســـتان بـــەعێراقی عارەبـــەوە). هـــەروەها بـــە نهێنیـی و ئاشـکرا، خێڵـەکانی کوردیـان لـەخۆ نزیـك دەکـردەوە و لـە (مـەلیکی کوردسـتان)یـان دادەبڕین. سـەرئەنجام (پـەیمانی لـوزان) لـە ۱۹۲۳/۷/۲٤دا هاتـە دی و (پـەیمانی سـەڤەر)ی زێنـدە بەچاڵ کرد و چارەنووسی گەلی کورد و کوردستان ڕووی لە تاریکیی کرد.

بۆ ناسینی وێنەیێکی نهێنیی بیروباوەڕ و پیلانەکانی بریتانیا، ئەم بروسکەیەی نوێنەری بـاڵای بریتانیـا لـە عێراقـدا کـە لـە ۱۹۲۳/۱۰/۱دا نـاردوویێتی بـۆ چەرچێل W.Church شـایانی لێ ڕامانە... دەڵێت (وەهابزانم دەتوانین زۆر بەئاسانیی و بەشێوەیێکی باش، کێشەی سنوور لەگـەڵ تورکـان چارەسـەر بکـەین ئەگـەر بێـت و ئێمـە، تورکـان دڵنیـا بکـەین کـە بارەکـان گـۆڕدراون و

=سـەربەخۆیی کـورد بـەپێی ((پـەیمانی سـەڤەر)) وازی لێ هێنـدراو ئەمێسـتە ئێمـە خـەرێکی ئەوەین کە هەموو نێوچەکانی کورد بەیێکجاریی بخەینە سەر عێـراق). (بروسـکە – بەڵگەنامـە – ی ئینگلیزیی بڵاوکراوەی م. ر . هاوار).

ڕۆشناشە، ڕۆژ بە ڕۆژ بریتانیا – ئەو بیروباوەڕ و پیلانانەیەوە – لاپەڕەکانی داگیرکاریی خۆی، بۆ ئامانجێکی دووربڕ جێ بە جێ و هاریکاری تەواوی مەملەکـەتی عێراقـی عـارەبی دەکـرد. بـۆ =ناسـینی وێنـەی ئـەو پێوەنـدیی و پشـت ئەسـتووریە، لـە ۱۹۲٤/۱/۲۰دا مـەلیکی عێراقـی عـارەب فەیسـەڵ – ئـاڵای مەملەکەتەکـەی لـە کەرکووکـدا هـەڵ کـرد، زۆریشـی نـەبرد – بـەبیانووی پووچـەوە – فڕۆکـەکانی بریتانیـا لـە مـانگی مـارتی ۱۹۲٤ بـە دوواوە، کەوتنـە بۆمباردومـانی نێوچەکانی لایێنگرەکانی مەلیکی کوردستان، تەنانەت لە نێوان ۲٦ – ۱۹۲٤/٦/۲۸دا بۆمباردومانی سلێمانییان کرد و (مەلیکی کوردستان) ناچار لە ۱۹۲٤/٦/۲۰دا باژێڕەکە چۆڵ و ڕوو لـە نێوچـەی (قەرەداخ) بکات!

هەڵبـەت بڕیـاری تـەواوی بریتانیـا و عێراقـی عـارەبی دەسـتکردی خسـتنە ژێـر بـاری هـەموو کوردســتان و کــەوتنی حەفیــد زادە مــەحموودی مــەلیکی کوردســتان بــوو، بۆیێکـا نێــرووە هـەواییێکان پیـادە و بـەکرێ گـیراوی بریتانیـا و چـەند پـەلێکی سـوپای عێراقـی عـارەب لـە ۱۹۲٤/۷/۱۹دا (پـەلاماریی سـلێمانیی)ان دا و بـەزۆری زۆردارەکیـی داگیریـان کـرد و دەمودەسـت سـەرفەرماندەی نێرووەکـانی هـەردوو لایـان؛ کاپیتـان چـاپمان A.J.Chapman بـەناوی موتەسەڕڕیفی سلێمانییەوە کارگێڕیی داگیرکاریی گێڕا و لە ۱۹۲۵/۳/۷زدا جێگـەی چـۆڵ کـرد بـۆ نوێنەری ئیداریی مەملەکتی عێراقی عارەب – ئەحمەد بەگی تۆفیـق بـەگی هاریکاریـان! لـە دوا مێژووش لە ۱۹۲۵/۲/۱٦دا، (کۆمەڵی گەلان!!) لەمەڕ (مادده – ۳)ی باس کراو لەمەڕ کورد، بڕیاری دا؛ (لە حوکوومـەتی بریتانیـای خاوەنـد دەسـەڵاتی چاودێریی کردنـی عێـراق داوا بکرێـت ئـەو تـەگبیرە ئیدارییـە دڵنیـا و زامنانـە بـۆ دانیشـتووەکانی کـورد، بخاتـە بـەردەم ئەنجوومەنەکـە – کۆمەڵەکە – کە لیژنەی لێ کۆڵینەوە لە دوا ئەنجامدا حوکمی ئیدارەیێکی نێوچـەیی/ نێوخـۆیی ڕاسپاردبوو).

هەر ئەم کۆمەڵەی گەلانە لە ۱۹۲۵/۷/٦دا بڕیاری دا (هەرێمی مووسڵ – کوردستانی باشـوور/ k – بلکێندرێت بەمەملەکەتی عێراقەوە) و لە ۱۹۲۵/۱۲/۱٦شدا بڕیارەکە پەسەند کرا و ددانـی پـێ دانـا.لـە هـەمان مەوداشـدا، لـە پێنـاوی دامرکاندنـەوەی (سـێیەم شۆڕشـی کوردسـتان) و لـەدوای داگیرکردنـی سـلێمانییەوە نوێنـەری بـاڵای بریتانیـا لـە عێراقـدا؛ هێنـری دوبـس H . Dobbs (خـەڵاتێکی شـەش هـەزار روپیـەیی) جـاڕ دا بـۆ گـرتن یـا کـوژتنی سـەرفەرماندەی شـۆڕش حەفیدزادە مەحموود).

=شۆڕش له نێوچەکانی دەرەوەی سلێمانییەوە لەلایێن کۆمەڵانی گەلەوە کۆمەك دەکرا و پەلاماری شۆڕشگێڕانەش جێگەی بە داگیرکەران و دوژمنان لێژ دەکرد کە ئەوان بەنێرووی هەوایی و دەشتانیی و بەکرێ گیراویانەوە، تەنانەت — بەقەڵەم و شیعری هێندێ خۆ بەرەپێشی کوردەوە — بە ڕاگەهاندنیش بەربەرەکانییان دەنواند. مخابن پیلانەکانی دوژمنان کارێکیان کرد، لە بەرەوە سەر خێڵەکانی هاریکاری شۆڕش، تەنانەت خزمانی هەر نزیکی حەفید زادەی لێ بتەکێندنەوەو پشتی شۆڕش بەربدەن، وێڕای بێ دارایی و بێ تیفاقیی شۆڕشیش بوونە هۆی کاریگەر تا حەفید زادە داوێنی سیاسەتێکی نەرم و ئاشتیی خوازانە بگرێت، هەر بۆیێکا لە مانگی تەشرینی یێکەم ١٩٢٦دا — نهێنیانە کەوتە گوتوبێژی دووراو دوور لەگەڵ کاربەدەستە گەورەکانی بریتانیا لە عێراقدا کە ئەوان هەر بۆ ئەوە قاییل بوون؛ (شۆڕش بڵاوەی پێ بکرێت و گوند و موڵکەکانی حەفید زادە بدرێتەوە و لێی ببوورن بەمەرجێك توخنی کێشەی کورد نەکەوێت و ئەوە بهێڵێتەوە بۆ بریتانیا و حوکوومەتی عێراق و لە گوندی "پیران"دا نیشتەجێ بێت).

سەرئەنجام — درەنگێ — ڕێك کەوتنەکە ڕووی دا و مەلیکی کوردستانی شۆڕشگێڕ لە ١٩٢٧/٧/٢دا هاتەوە سلێمانیی و لە ٧/٤دا چووە بەغداد و — دوای کۆبوونەوەی لەگەڵ گەورەکان — بە ئەو مەرجانە قاییل بوو. دوایی گەڕایەوە نێوچەی پێنجوێن و گوندی (پیران) و نیشتەجێ بوو. لەشکر و ئەفسەرانی شۆڕش و کەسانی دیکە هاریکاری دوور لە کوردستانەوە — بەتایبەتی لە باشووری عێراقدا — خرانە سەر کارێکی پچووکی حوکوومەتیی و کەسانی دیکە لێ بووردنیان بۆ دەرچوو، لە شوێنی نیشتەنیی خۆیاندا مانەوە... ئیدی لەبەرەوە، دەسەڵاتی مەملەکەتی عێراقی عارەب بەسەر هەموو نێوچەکەدا زاڵ بوو!

حەفید زادە — بۆ حەبەزبووز — دەگێڕێتەوە کە لە س ١٩٢٨دا ڕاپەڕیوەتەوە. ڕاستییێکەی ئەمە ڕووی نەداوە و — لە ئەوانەیە ڕۆژنامەنووس تێی نەگەهیشت بێ — و ڕاستەکە ئەوەیە کە باوەڕ پێ کراوی (کۆمەڵی زەردەشت) مستەفا سابیب لە ژین نامەیدا نووسیویێتی و دەبێژێت: (لە ئەو ساڵەدا داوایێکی هەڵستاند لە حەفید زادە کراوە و پەسەندی نەکردووە). دوای ٦ی ئەیلوولی ١٩٣٠ی خوێناویی؛ "شەڕی بەردەرکی سەرا" و کوژتاری داگیرکەران لە جەماوەری ئازادیی خواز، نەتەوەپەروەرە بەشەرەفەکان بێ دەنگییان پەسەند نەکرد و سێ ئەفسەری ناسراو (مەحموود جەودەت و ڕەشید جەودەتی برای و ئەفسەر کامیل حەسەن) لە سوپای عێراق هەڵ گەڕانەوە و بەنهێنیی شەوی ٧-١٩٣٠/٨/٨ز لە بەغدادەوە خۆیان گەهاندەوە کوردستان و گەهیشتنە پیران و هانی (حەفید زادە مەحموود)ی دڵ برینداریان دا بۆ شۆڕش و تۆڵەسەندنەوەی گەلی کورد.

=حەفید زادە مەحموودیش، دوای هەڵ سەنگاندنی بارودۆخەکە، سەرلەنوێ لە زستانی ١٩٣٠دا؛ (چوارەم شۆڕش)ی دەست پێ کردەوە و نامەیشی کردووەتە سەر نوێنەری باڵای بریتانیا لە عێراقدا و بۆیی ئاشکرا کرد؛ (دەبێت لە خانەقینەوە تا زاخۆ، دەوڵەتێکی سەربەخۆی کورد دابمەزرێت و بریتانیا خۆی چاودێری بێت).

وەڵامی داگیرکەرەکان — پشت ئەستوورەکان بەبڕیارەکانی کۆمەڵی گەلان — دیسان پەلاماری نێرووی هەوایی و سوپای دەشتانی و نۆکەرەکانیان گرتەبەر کە لە ئەنجامدا لە ١٩٣١/٤/٥دا =(شەڕی ئاوباریك) قەوما و حەفید زادە و لەشکرەکەی شکا و ناچار ما — بەتایبەتی کە لەشکری ئێران و عێراقی عارەبیش گەلەکۆمەکێیان لێ کرد کە لە پێنجوێندا پەلاماری بدەن — لە ١٩٣١/٥/١٣دا خۆی (بەدەستەوە) بدات! ئیدی دەست بەجێ بەقۆڵ بەستیی ڕەوانەی بەغداد کراو دواتر وەك دەست بەسەر ئاوارە، لە (حیللە، ناسرییە، عانە/ رومادیی)دا تا ساڵی ١٩٣٣ مایەوە و ئەوجا تا قەومانی ڕووداوی (ڕەشید عالیی گێلانیی) لە ١٩٤١/٤/١دا، هەر لە بەغدادا گوزەرانی کرد، ئەو دوا ڕووداوە، هەلێکی بۆ ڕەخساند — بەپشتیوانیی لایێنگر و دۆستەکانی — لە ١٩٤١/٥/٢٠ دا بەغداد بەجێ بهێڵێت و بەنهێنیی بگاتەوە کوردستان و لە گوندی (دارێکەلیی) خۆیدا جێگیربێت.

هێندێ نووسراو دەبێژن گۆیا، نیازی شۆڕشی هەبووە!! هێندێکی دیکە دەبێژن؛ خۆی بارەکەی تاووتوێ کردووە و تێ گەهیشتووە کە کارێکی ئەوتۆ کەڵکی ئینگلیز دەگرێت، هەر بۆیێکا دەستی نەداوەتێ و چمکی بێ دەنگیی گرتووە.

بە ئەو جۆرە — وێڕای هێندێ گێچەڵی کاربەدەستانی حوکوومەتی عێراقی عارەب بەخۆی و دۆستانی — هەر لە گوندەکەیدا ژینی بردە سەر تا بە هۆی نەخۆشییەوە لە خەستەخانەی حەیدەرییەی بەغداددا کۆچی ماڵئاوایی کرد... تەرمەکەیشی بە کاژاوەیێکی گەورەوە ڕووی کردەوە (سلێمانیی) خۆشەویستی کە بەدەیان هەزار ژن و منداڵ و پیر و لاو، بە قوڕپێوان و گریە و بەخۆنیشاندانێکی خوێناویشەوە بۆ ڕستگارکردنی (شێخ لەتیف)ی کوڕی لە بەندیخانەی سلێمانییدا، گرتیانە ئامێز و — لەتەنیشت کاکە ئەحمەدی شێخی باپیرە گەورەیەوە — ئەسپاردەی خاکی پاکی کوردستانە پیرۆزەکەی کرا!.

حەفید زادە مەحموود موسڵمانێکی نەتەوەپەروەری سەرڕاست، ئازا و گیانفیدای کورد و کوردستان بوو. بنیاتنەری بنچینەی باوەڕی دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆیی کوردستانە و ژینی بۆ ئەو مەبەستە دانا.

یێکەم مەلیکی کوردستان، ئەگەرچیی بەکامی هیوای و گەلەکەی نەگەهیشت، بەڵام لە مێژووی کورد و کوردستاندا، قارەمانی یێکەمینی نەتەوەی کوردە لە سەدەی بیستدا.

نووسەرانی بێگانە، تا خۆمانە، زۆر و کەمیان لێ نووسیوە و تابێت پتریشی لێ دەنووسرێت...

=مێژوونووسی عارەبی عێراق عەبدوڕڕزاق ئەلحەسەنی بە (بابی مەسەلەی کوردی سەدەی بیست)ی داناوە.

تویێژاڵە کلێکی زۆر کاڵ لە ڕۆژنامەی (پەیام)ی لۆندۆندا ڕەخنەی لێ گرتووە، گۆیا؛ بە فەقیانەکەیەوە تەوقەی لەگەڵ ئینگلیزان کردووە بۆییکا کورد نەبووە بە تشت!!

= حەفید زادەش تا مرد، باوەڕی ئەوەبوو؛(دوژمن بەتەنها بەلوولەی تفەنگ دهێتە ژێر بار)!

لە ڕووی کۆمەڵییەوە، حەفید زادە مەحموودی کوڕی سەعید دوو جار هاوسەری هەڵ بژادووە و سێ کوڕ و کیژێکی لێیان بووە؛ کابانی یێکەمی؛ بەهییەی ئەمینی عەتار، داییکی ڕەئووف، بابەعەلیی، حەلاوە. (پیشتر کابانی مستەفا نەقیب – مامی حەفید زادە) کابانی دووەمی؛ ئاییشێی شێخ مارف، دایکی لەتیف. (کیژی مامی خۆی و پێشتر کابانی شێخ ئەحمەدی برای.

لە ڕووی ڕۆشنبیرییەوە، وێڕای کوردیی، فارسیی و تورکیی و عارەبیی زانیوە و بەکوردیی و فارسیی دەستی لە شیعری سیاسییدا هەبووە.

دڵنەرم، بەخشندە، نوکتەگۆ، دەنگ خۆش و دۆستی ئەدەبییات و ئەدیب و شاعیران و دەنگ خۆشان.

ئەمەش وێنەی شێعرێکی حەفید زادە مەحموودی یێکەم مەلیکی کوردستانی باشوورە:

مووددەتێ عومرم بە تالاَن چوو لە سووچ و قوژبنا
پێ مەلەم زۆر کرد لەبەر ئیمان لە بەحری بێ بنا
جەهلی میللەت، بوو بەزیللەت، هات بەسەر شانی منا
شاهبازێ بووم لە مەیدانی شکاری دوژمنا
سەیری جێگەی زەخمی پەنجەم کەن بەداییم شاهیدە
دوو دڵیی لێم بووەتە زنجیر، حەوسەڵەی داوم نییە
بۆ نەمانی ئەجنەبیی، ژینم لەبەر چاوم نییە
بۆیێ ئیتر ئارەزووی دیداری تالاَوم نییە
گورگی پیر، کەڵبە شکاوم، تاقەتی ڕاوم نییە
دڵ بەم ئەحواڵەش لە ڕێگەی میللەتمدا فاسیدە!
ئێوە ناودارانی کوردن. حەیفە دواکەوتن لەگەڵ
دەست لە دەست کەن، ڕێ مەدەن قەت، نەك لەدەست دەرچێ ئەمەل
عەزم و وریایی و سوباتە بۆ دەست هێنانی هەل
دوژمن و بێگانە حەققی میللەتی پێ نابێ حەل
حوببی ئەوتانە کە لای خوا عەینی زوهدی زاهیدە.

پەراوێزەکان:

=بۆ پتر تێ گەهیشتنی خوێندەوارەکان پێ ویستم زانیی کە مەتنی ڕێنوێندییێکەی ئا. تێ وێڵسن A . T. Willsonی جێگری فەرمانڕەوای گشتیی بریتانیا لە عێراقدا بۆ مێجەر نۆییێل Noiel =بخەمە بەرچاو:

(تۆ لە ١ی تەشرینی دووەمی ١٩١٨دا داندرایت بەفەرمانڕەوای سیاسیی نێوچەی کەرکووك. نێوچەی کەرکووکیش لە زێی گەورەوە دەکشێت تا دیالیی و تا سنووری تورکیا و ئێران لە باکووری خۆرهەلاَتدا کە ئەوەش کەرتێکی هەرێمی مووسڵە، ئەویی ئێستە حوکوومەتی خاوەند شکۆ مشووری دۆزینەوەی چارەسەرێکی کۆتایی بۆ دەخوات، بەلاَم لە هەنوکەدا دەتوانێت ئەو نێوچەیە بە داگیرکراوێکی سەربازیی بژمێردرێت و بەڕێگەوەی ببەیت! بە ئەو ڕووناکییە، لەسەر تۆیە کە لەگەڵ سەرکردەکانی نێوخۆ ڕەفتار بکەیت. ئەوەیشت لەبیر بێت کە دەسەلاَتداریی سەربازیی، سەربەستە بۆ ماوەیێ بەشێکی سوپای بنێردێ بۆ سلێمانیی و هەر لایێکی دیکە خۆرهەلاَتی هێلی ئێستەمان! لەسەرتە کە ئامانجت لەگەڵ سەرکردەکانی نێوخۆیی ئەوە بێت ڕێگە و شوێن دابنێیت بۆ گێڕاندنەوە و سەقامگیربوونی ئاساییش و پاراستنی لە نێوچەکانی دەرەوەی سنوری داگیرکراوی سەربازیمان تا بتواندرێت نۆکەرانی دوژمن دوور بخرێتەوە یا ناچار بکرێن خۆ بە دەستەوە بدەن! هەروەها تا پێ ویستییێکانی لەشکرەکانیشمان دابین بکرێن! تۆ چۆنی پێ ویست دەزانیت، دەسەلاَتی خەرج کردنت هەیە، بەلاَم بۆ خەرجییێکی گەورە، پێ ویستە پێشتر پرس و ڕەزامەندیی بۆ وەرگیردرابێت و لە کن سەرەکانی ژووررادا مەبەستەکەی ڕوون بێت! هەر ڕێگە و شوێن و تەکبیرێکیش بی گرێتە بەر، کاتییە و جێگەی ئەوەن هەر ساتێ تەماشا بکرێنەوە. تۆ ئەگەر بەکەڵکی بزانیت، دەسەلاَتت هەیە کە ((شێخ مەحموود)) لە سلێمانییدا بەنوێنەری ئێمە دابندرێ ، هەروەها خۆت چۆنی بەباش دەزانیت، دەسەلاَتت هەیە لە چەمچەماڵ و هەڵەبجەشدا، دانانێکی لە ئەو چەشنە بکەیت! پێ ویستە بۆ ئەو سەرخێلاَنەش ڕوون بکەیتەوە کە هیچ نیازێ نییە ئەرك و فەرمانێکی نەخۆیی – غەریب – بەسرووشت و ئارەزوویان بەسەردا بسەپێت! هەروەها پێ ویستە ئەو سەرخێلاَنەش هان بدرێن کە لە نێوخۆیاندا یێك گرتوو بن تا بە چاودێریی فەرمانڕەوا سیاسییێکانی بریتانیا، هەموو کێشەیێکیان چارەسەر بکرێت! هەروەها دەبێت داواشیان لێ بکرێت کە بە پێی قانوونە تورکییێکانی دەستکاریی کراو چ باجێکیان لەسەرە و چەند پێ ویستە بی دەن تا بۆ ئاساییش و پێشکەوتنی ولاَتەکەیان خەرج بکرێت/ تەواو).

دیسان هەر بو کەڵکی خوێندەوارەکان، کورتیی دوو – بەشە – بەڵگەنامەی دڵنیایی مۆرکرا و دەخەمەڕوو کە یێکەمیان لەلایێن حەفید زادە مەحموود و چل سەرخێڵی کوردەوە لە =١٩١٨/١٢/١دا دراوە بە جێگیری فەرمانڕەوای گشتیی بریتانیا لە عێراقدا. دووەمیان؛ بەڵگەنامەی مۆرکراوی جێگیری نێوبراوە کە لە هەمان ڕۆژدا، وەلاَمی بەڵگەنامەی یێکەمی داوەتەوە: یێکەم:

(وەك حوكوومەتی خاوەن شكۆی بریتانیا ئاشكرای كردووە، نیازی جەنگ گێڕانی ئازادیی نەتەوەكانی خۆرهەڵاتی ژێر چەپۆكەی ستەمی توركان بووە و مەبەستی یارمەتیی و پتەوكردنی كۆڵەكەكانی سەربەخۆییانە، ئەوە سەركردەكانی نوێنەری خەڵكی كوردستان، داوا لە حوكوومەتی خاوەند شكۆی بریتانیا دەكەن كە بیان خاتە ژێر چاودێرییەوە – بش بەسترێن بەعێراقەوە تا لە كەڵكی ئەو پێكەوە گرێدانە بێ بەش نەبن!![١] ئەوان تكایشیان لە فەرمانڕەوای گشتیی عێراقدا كرد تا نوێنەرێكی خۆی بنێرێتە لایان و یارمەتیی پێ ویستیان بدات، بەشكم گەلی كورد بەچاودێریی بریتانیا و لەبواری شارستانییدا، بەشێوەییێكی ئاشتیی خوازانە پێش بكەوێت! ئەوان بەڵێنیش دەدەن، ئەگەر حوكوومەتی خاوەند شكۆی بریتانیا دەستی یارمەتیی و پاراستنیان بۆ درێژ بكات، فەرمانەكانی حوكوومەتی خاوەند شكۆی بریتانیا جێ بە جێ و ڕاوێژی پەسەند بكەن.

دووەم: (هەر هێڵێكی دانیشتووی سنووری نێوان زێی گەورە تا دیالیی – بێ لە خێلەكانی نێوچەی ئێرانیی – تەواو سەربەستە سەركردایێتیی شێخ مەحموود پەسەند بكات! شێخی ناوبراویش كە وەك فەرمانڕەوا – حوكمدار – ی نێوچەی باس كراوە و ئێمە پشتیوانین، نوێنەری حوكوومەتی بریتانیاو لەسەریەتی گوێ ڕاهێڵی فەرمانەكانی بێت![٢]

(١) م . ر. هاوار لە وەرگێڕاندنی مەتنە ئینگلیزییێكەوە ئەم ڕستانەی وەرنەگێڕاوە و لەبریی نووسیوییێتی؛ (تكایان لە حوكوومەتی بریتانیا كرد كە ئەوانیش – كوردەكان – قوبوولْ بكات لەژێر سایەی بریتانیا، وەك چۆن پارێزگاریی عێراق دەكات و سوود لەو كەڵكانەی كە بە عێراقی دەگەهێنێت بە ئەو جۆرەش بە كوردیش بگات/ بنۆڕە: م . ر. هاوار ج ٢، ل ٤١٩). من نازانم وەرگێڕدراوە عارەبییێكە – ئەم مەتنەی من خستوومەتە ڕوو – ڕاسترە یا ئەوەكەی م. هاوار؟

(٢)- لە مەتنە بلاوكراوەكاندا، ئا تێ. وێڵسن A . T . Willson دەیش گێڕێتەوە كە؛ (خێڵەكان و دانیشتووەكانی كەركووك و كفریی، نەیان دەویست لەژێر باری سەركردایێتیی شێخ مەحموود بن، بۆییێكا ئەو نامەیە – بەڵگەنامەیە – درا بەشێخ مەحموود باسی ئەو نێوچانەی تێدا نەكرا و كوردەكانی ئێرانیش ئاگەهدار كران كە حوكوومەتی بریتانیا بە تەنها كوردەكانی كوردستانی باشوور دەگرێتە خۆی. بەئەو پێیە لە ئەستۆیاندایە هەر لەژێر دەسەڵاتی حوكوومەتی ئێراندا بمێندنەوە! =وێڕاش، شێخ مەحموود بەئەوە قاییل نەبوو و ڕایشی دەگەهاند كە هەموو كوردەكانی هەرێمی مووسڵ و زۆربەی خێڵەكانی ئێرانیش =بەسەركردایێتیی قاییلن و لەبەر ئەمە داوا دەكەن كە ئۆتۆنۆمییێكی یێك گرتوو هەبێت و خۆی شێخ مەحموود سەركردەی بێتو بریتانیاش چاودێریی بكات و بیپارێزێت).

***- هەر بۆ تێ گەهیشتنی ڕاستی و كەڵكی خوێندەوارەكان مەتنی ئەو (بەیاننامە)یە دەخەمە ڕوو كە لە لاپەڕە: ٢٥٥ – ٢٥٦ی ئەو ڕاپۆرتەدا بڵاوە و حوكوومەتی بریتانیا ناردوویێتیی بۆ (كۆمەڵەی گەلان). ئەم (بەیاننامەیە) هەر هەمان بابەتیشە كە (دەستەی نیشتیمان پەروەران – هەیئەی وەتەنییە)ی سلێمانیی لەكاتی هەڵ كەوتنی (چوارەم پەیمانی بریتانیا – عێراق) كردبوویان بە بەهانە و داخوازیان لە یێكەم چارەكی ساڵی ١٩٣٠دا

مەتنە ئینگلیزییێكە و كوردییێكەی ئەمەیە:

١- مەتنە ئینلگیزییێكە:

His Britanic Majesty’s government and the government of Iraq recognize the right if the Kurdish living within the boundaries of Iraq to set up a Kurdish government within the boundaries and hope that the different Kurdish elements will as soon as possible arrive at an agreement between themselves as to the form which they wish that government should take and the boundaries within which they wish to cxtend and will send responsible delegate to Baghdad to discusstheir economic and political relations with His Britanic Mritanic Majesty’s government and the government if Iraq.

٢- مەتنە كوردییێكە:

(حكومتی خاوەند شكۆی بریتانیا و حوكوومەتی عێراق دان بە مافی ئەو كوردانەدا دەنێن كە لە نێو چاورچێوەی سنوورەكانی عێراقدان بۆ ئەوەی حوكوومەتێكی كورد پێك بهێندن و ئومێدەوارن ئەو كوردانە بەزووترین كات لەنێو خۆیاندا لەسەر شێوەی ئەو حكومەتە رێك بكەون كە دەویسترێ دروست بكرێ و دەست نیشانی سنوور بكەن و نوێنەری دەسەڵات پێ دراو بنێرن بۆ بغداد بۆ ئەوەی دەست بكەن بە گوتوبێژ لەمەڕ پەیوەندیی ئابووریی و سیاسیی لەگەڵ حوكوومەتی خاوەند شكۆی بریتانیا و حوكوومەتی عێراقدا)[٣].

(٣)- بنۆڕە: شێخ مەحموودی قارەمان و دەوڵەتەكەی – ج٢، ل ٤٦٩.

سەرچاوە و تەماشاكراو:

١- كوردیی:

١/١ تێ گەییشتنی ڕاستیی و شوێنی.

١/٢- خەباتی گەلی كورد لە یاداشتەكانی ئەحمەد تەقیدا.

١/٣- یاداشت – ب ١ – ٣ هەولێر ١٩٦٨، ب٤، بەغداد ,١٩٩٣

١/٤- چیم دیی – ب ١ – ,٣

١/٥-گەنجینەی مەردان و یاداشتی ڕۆژانی دەربەدەریی.

١/٦- مستەفا سابیب ئەستێرە گەشەی كورد.

ئێستە[٣٣]. لاكین ئەم كابرایە – سۆن/k – موعامەلەكەی، لەگەڵ ئەوەی منی خۆش دەویست، كوردی خۆش دەویست، دەی گوت، (تابیعی عێراق مەبن)[٣٤] شەڕی

٧/١- سەردەمی قەڵەم و موراجەعات.

٨/١- شێخ مەحموودی قارەمان و دەوڵەتەكەی..

٢- عارەبیی:

١/٢- كرد و ترك و عرب.

٢/٢- فصول من تأريخ العراق القريب.

٣/٢- القضية الكردية في العشرينات.

٤/٢- تاريخ الاحزاب السياسية في العراق.

٥/٢- العراق في ظل معاهدات.

٦/٢- البيتوشي.

٧/٢- الضحايا الثلاث.

٨/٢- العراق في الوثائق البريطانية.

٩/٢- التعريف بمساجد السليمانية.

١٠/٢- اربعة قرون من تأريخ العراق الحديث.

١١/٢- مذكرات عبدالعزيز ياملكي.

٣- گۆڤار و ڕۆژنامە:

١/٣- دەنگی گێتیی تازە – ج٢٦، ژ ١٥، ١٩٤٦/٢/١١ (باسێكی كوردی ئێران پاش مەشرووتییەت/ حسێن حوزنیی).

٢/٣- ڕۆژنامەی، حبزبوز – ١٩٣٦,

٣/٣- ڕۆژنامە و گۆڤارەكانی، بانگی كوردستان، ڕۆژی كوردستان، بانگی حەق، ئومێدی ئیستیقلال، ژیانەوە، ژیان، كاروان.

٤- هێندێ بەڵگەنامە و بەیان نامەی بەردەستم.

[٣٣] ئەگەر ت. وەهبیی بۆیی هەبێ تا هەلی ئەم قسەیەی، ئازاد و ڕەها باوەڕی خۆی – بە ئەم شێوەیە – بەگوێی خەڵكدا بدات، ئەوە بۆ هەر كوردێكی ژیر هەیە، پەرچی بداتەوە و مێژووی بە گژدا بكات و ببێژێت: بەپێی بەڵگەكانی نێو گەنجینەی بریتانیی و وڵاتەكانی دیكە، بەڵگەكانی ساڵانی ١٩١٦ – ١٩٢٥ و پیلانی سیاسیی و شەڕخوازیی سوپای بریتانیا و بەكرێ =گیراوەكانی بەرامبەر بە میللەتی كورد، هەروەها بە ڕۆشنایی دابەش بوونی كوردستان – پێش ساڵی ١٩١٤ كە داگیركراوی دوو دەوڵەتانی عوسمانیی و ئێرانیی بوو – بەسەر دوو دەوڵەتی

بۆ ئێمە دەكرد، ئەوەیشی كرد، سمێڵی ڕەئیسی بەلەدییەی ڕادەكێشا. تەبیعی ئەمە ئیستیبدادێكی زۆر خراپ بوو بۆ ئێمە[٣٥]. وەها نییە؟ من لە دەوڵەتی عوسمانییدا وەها تەربییە نەكرابووم، تەحەممولم نەكرد. هیچمان نەكردبوو، هەر قسەمان دەكرد. شەو كە دادەنیشتین هەر قسەمان دەكرد – مەبەستی دانیشتنەكانە لەگەڵ میوانە لاوەكان/k -. لە پاش ئەوە شەڕی عێراق بوو، سەورەی ساڵی ١٩٢٠، شۆڕشی مەشهووری عێراق لە ١٩٢٠دا[٣٦]..

دیكەی دەست كردی فڕانسە و بریتانیا كە (سووریا و عێراق)ی عارەبانن، هەروەها بە ڕۆشنایی ئەو هەموو كوژتار و وێرانییەی تا ئێستە بەسەر كوردستان و كورددا هاتووە و بە تایبەتیش بریتانیا بەری دروست بوونی (دەوڵەتی سەربەخۆیی كوردستان)ی گرت، ئەوە بریتانیا هەرگیز (دادپەروەر) نەبووە و جانەوەرە و پیرەمێرد گوتەنیی؛ (ڕەگی گولیی) بووە*.

* بنۆڕە: ژین – س ٢١، ژ ٨٧٦، پێنجشەممە ١٩٤٧/٦/٢٦ (سەر گوتار: بەندەیی).

[٣٤] - تانها هێندێ لێ كۆڵ وەك خەڵكانێكی خوێندەوار، سۆن Soane بە دوژمنی سەرسەختی میللەتی كورد دەژمێرن كە ڕاستییێكەی وەها نییە. بۆ پتر دڵنیابوون لە ئەو بارەوە ڕاستەی ت. وەهبیی و دۆستیی سۆن Soane بۆ كورد، سەرچاوەی دیكەش دەنگ دەكەن. شاگردی قوتابخانە و هاوڕۆژگاری سۆن Soane، مامۆستای كۆچ كردوو فوئاد ڕەشید بەكر (ژ: ١٩٠٥/٧/١٠ – م: ١٩٩٤/٨/٩) ڕۆژی ١٩٩٤/٤/١٩ و لە بەرچاوی كیژ و زاواكەیدا باسی بۆ كردم و گوتی: (سۆن Soane باوەڕی وەهابوو كە كورد و كوردستان نابێت ژێردەستەی عێراقی عارەب بن)*.

سەرچاوەیێكی دیكەش لێ كۆڵینەوەی كۆچ كردوو جەرجیس فەتحوڵڵەیە كە لایێنگیری ت. وەهبیی و فوئاد ڕەشید بەكرە و لە كتێبیی خۆیدا دەبێژێت: (سۆن Soane بە ئاشكرا ڕای بۆ وەزارەتی داگیركراوەكان – موستەعمەڕات – ی بریتانیا نواندووە و گوتوویێتی: ئەگەر سلێمانیی بخرێتە ژێر باڵی حوكمی عارەبەوە، ئەوە دەبێت دەمەكیانە – مووەققەت بێ و ئەوەش ڕێگە خۆش كەر بێ بۆ دروست بوونی دەوڵەتێكی كورد).

لێ كۆڵەكە ئەنجامی ئەو هەڵوێستەی ڕوون كردووەتەوە و دەبێژێت: (لەسەر ئەو بیروباوەڕە لە فرمانەكەی خرا)**.

* بنۆڕە: ئەدەبی نامەنووسینی كوردیی – ج١، ل ٢٨٧، پ ١٩٩.

** بنۆڕە: يقظة الكرد – تاريخ سياسيى، ص ٢٤٤ – ٢٤٥.

[٣٥] - ڕەفیق حیلمییش لە (یاداشت)ی خۆیدا وشەی (ئیستیبداد)ی بەرامبەر بەكارهێناوە.

[٣٦] - شۆڕشی ١٩٢٠ی عارەبی عێراق، ڕاپەڕینێكی هێندێ خێڵی عارەبی عێراق بوو لە ڕووی فەرمانڕەوایی بریتانیای داگیركەردا.

شۆڕش تەواو بوو، عەفووی عومـوومیی هات، تـەبلیغی منیـان کـرد کـە تـۆش عەفووکراویت. منیان بردەوە بۆ بەغداد[٣٧]. بردمیانـە دایێـرەی حـاکمی عـام[٣٨] —

ڕاپەڕینەکـە لـە ١٩٢٠/٨/١٣ و لەباشـووری عێراقـەوە، لـەلایێن خێڵـەکانی (زەوبـەعیی) وەچـەی (بـەنی نـەعیم)ەوە و بـە سـەرۆکاریی عـەلیی عوبەیـدیی سـەری هـەڵ دا. بلـەز — خێـرا — نێوچەکانی دیکەی عارەبی عێراقی گرتەوە. بریتانەکان فرە توند و تیژ دەستیان لێ کردنـەوە و بە کوژتن و گرتن شکستی پێ هێنـان. لەهـەمان هەلـدا هـەر زوو بریتانـەکان ناچـار بـوون (مـیر فەیسەڵ کوڕی شەریف حسێن)ی دەرکراو لەسووریای داگیرکراوی فڕانسە، بهێنن بۆ عێراق و لـە ١٩٢١/٨/٢٣ دا بی خەنە سەر تەختی پاشاییێتی.

جێگەی خۆێتی لە ئێرەدا ئاماژە بۆ در. کەمال مەزهەر ئەحمەد — پسپۆری مێـژوو — بکـەم لـە خوتو خـۆڕایی کتێبێکـی عـارەبیی دەرکـردووە و لاف لێ دەدا گۆیـا (گـەلی کـورد دەووری لـە ئـەو شۆڕشە)دا هەبووە. ئەمە لە هەلێکدا گەلی کوردستانی نێوەند — لکێندراو بە عێراقـی عارەبـەوە — بۆ سەربەخۆیی خۆی ڕوو بە ڕووی بریتانیـا خـەباتی دەکـرد. تەنانـەت کـە (فەیسـەڵ)یشـیان کرد بە پاشا، زۆربەی گەلی کورد (نەیان ویست) و نووسییان (نای ناسین).

ئەز نازانم ئەو بەندو باوەی لە کوێوە هێناوە کە هیچ خێڵ و هۆزێکی کوردی سلێمانیی، هەولێر، کەرکووك، دهۆك، هەرگیز پێوەندییان بە ئەو عارەبانەوە نەبووە ئەگەر نەبێژم نەیشیان ناسیوون.

[٣٧] - ئـەم باسـەی لەمـەڕ شۆڕشـی عارەبـەکان و لێ بـووردنی ئـەو، هـەرگیز بـاوەڕی پـێ ناکرێـت. چونکە لەلایێکەوە، ئەو — محەممەد نـاجیی گوتـەنیی — تـەحویل بـووە و ڕۆییشـتووە، کـە ئـەم هەواڵەیش لە ١٩٢٠/٦/١٧دا بلاوە*.

لەبەرامبەریشـەوە، وەك بـاس کـرا، شۆڕشـەکە لـە ١٩٢٠/٨/١٣دا قـەوماوە و ئیـدی نـازانم ئـەوێکی فرمانگێر و نیشتەنیی سلێمانیی و ڕاگواستراو، ئەو لاف و گەزافەی لەچیی؟

لەلایێکی دیکەوە، ئەز باوەڕێکم هەیە کە خۆی نامە یا کەسێکی ناردبێ بـۆ لای نوێنـەری بـاڵای بریتانیـا لـە بەغـداددا و سـکاڵای لەمـەڕ بـاری نالـەباری خـۆی کردبـێ و ئـەویش فـەرمانی ڕاگواستنەوەی دابێ.

* بنۆڕە: پێشکەوتن — سلێمانیی؛ س١، ژ ٨، پێنجشەممە ١٩٢٠/٦/١٧.

[٣٨] - مەبەسـتی نوێنـەری بـاڵای بریتانیایـە کـە ئـەوێ ڕۆژێ جێگیرەکـەی بـوو، ئارنۆلـد تـالبۆت وێڵسن Arnold Talbot Wilson (ژ: ١٨٨٤ — ١٩٤٠). دوایـیش سـێر پێرسـی زەخریـا کـۆکس Sir persy S. Cox (ژ: ١٨٦٤ — م: ١٩٣٧) بوو بە نوێنەری بـاڵا کـە لـە ١٩٢٠/١٠/١٥دا گەهیشـتە بەغداد.

فەرمانڕەوای سیاسیی بریتانیـا لـە هـەموو عێراقـدا/k — کاپیتانێـك هـات، گـوتی: دابنیشە!

دانیشـتم، کاپیتانەکـە عارەبیشـی دەزانیـی، دوایـی بـووین بـە دۆسـت کـە هاتـە سوپای عێراقەوە. بـەمنی گـوت: تۆچیی دەکـەیت؟ گـوتم: مـن نـازانم! هاتوومەتـە ئێرە. گوتی: ئەوە عێراق دروسـت دەبێـت، سـوپای عێـراق دروسـت دەبێـت، ئەگـەر حەز دەکـەیت نەسـیحەتت بکـەم، بچـۆ ئـەوێ. جەعفـەر پاشـایش دەبێتـە وەزیـری دیفـاع[٣٩]. ئـەمری دەرچـووە. بچـۆ بـی بینـە. وەلحاسـڵ مـن چـوومە جەیشـی عێراقییەوە، ئۆردووی عێراق[٤٠].

جێگەی باسە ئەم دوو کەسە هەرە تاوانباری گەورە و نەخشەکێشن بۆ نووساندنی کوردستانی باشـوور بـە عێراقـی عارەبـەوە، بگـرە هـەرە دوژمنـی سەرسـەختی هـەڵ کـەوتنی (دەوڵـەتی کوردستانی سەربەخۆ) بوون.

[٣٩] - جەعفـەر عەسـکەریی (ژ: ١٨٨٦ — م: ١٩٣٦) ئەفسـەرێکی پـێ گەهیشـتووی سـەردەمی فـەرمانڕەوایی عوسمانییێکانـە و خوێنـدنی لـە بەغـداد و کۆلێجی جـەنگاوەریی ئەسـتەنبووڵدا تەواو کردووە. تێکەڵی جەنگی دووەمی گێتیی بووە — هەرچەندە خۆی دەبێژێ خوێنی کوردیی تێدا =هەیە بەڵام هۆشی عارەب پـەروەر بـووە و لەگـەڵ نـووریی سـەعیدی مێـردی خوشـکەکەی چـووەتە پـاڵ (لۆرانسـی عـارەب) و شـەڕی عوسمانییێکانیـان کـردووە. فەیسـەڵی یێکـەم پاشـای عێراق، لە یێکـەمیین حوکوومـەتی عێراقـدا — بەڕاسـپاردنی بریتانـەکان — دای نـا بـە وەزیـری بەرگریی دیسان لە وەزارەتی یاسین هاشمییـدا هـەمان فرمـانی هـەبووە. سـاڵانی ١٩٢٧ و ١٩٣٤یـش دوو جار سەرەك وەزیران بوو تا لە یاخیی بوونەکەی بەکر سدقییدا بە کوشت چوو*

* بنۆڕە: ویکیپیدیا — الموسوعة الحرة.

[٤٠] - خۆی بـە بۆنـەی پێـك هێنـانی سوپای عێراقـی عارەبـەوە، گوتـارێکی عـارەبیی نووسـیوە و تێیـدا دەبێـژێت؛ (چـووبوومە دیـدەنیی پایەبـەرز جەعفـەر عەسـکەریی یێکـەمین وەزیـری بەرگریی یێکەمین حوکوومەتی عێراق — وەزارەتی سەماحەتی عەبدوڕڕەحمان نەقیب.

=پێی گوتم! ئێمە پێ ویستمان بە داناندی بنچیینەیێکی نوێ هەیە بۆ سوپا. دەبا پێك هاتەکانی وەها بێ"کەتیبەیێکی سوارە، فـەوجێکی پیـادە، بـە تەڕییـەیێکی تـۆپ". ئـەزیش داخوازییێکـەیم پەسەند کرد. یێکەم کۆبوونەوەی ڕەسمیـی بـۆ دانـانی بنچینـەی سـوپا لـە ٦ی کانوونی دووەمـی ١٩٢١دا بـوو کـە لـە کۆمـەڵێك ئەفسـەری بـرادەر پێـك هـات. ئەنجوومەنەکـەمان بڕیـاری دا چـوار دەزگە لە وەزارەتی بەرگرییدا دابمەزرێ: (دەزگەی جم و جووڵ، کارگێڕیی و پـێ ویسـتییێکانی،

(هاتووەتە سەر باسی سەفەرێکی ساڵی ١٩٢٢ بۆ سلێمانیی/k). لەساڵی ١٩٢٢دا من چوومەوە بۆ سلێمانیی. دوو مانگ لە سلێمانییدا مامەوە. تەبیعیی بۆ سیاسەت. تەسادوف لە ئەو وەختەدا (حەمدیی پاشای بابان)[٤١] مرد!!

پزیشکیی، ئەژمار ڕاگرتن)*. تۆفیق وەهبیی خۆیشی لە دەزگەی جم و جووڵ — حەرەکاتدا دەست بەکار بووە**.

* بنۆڕە: ذكرى تأسيس الجيش العراقي — ص ٤٢ — ٤٣، هەروەها تۆفیق وەهبی حیاتە و دورە — ص ٥٤.

** بنۆڕە: اعلام الكرد — ص ٨٤.

[٤١] - حەمدیی بەگ کوڕی محەمەد کوڕی ڕەشید پاشای ناسراو بە خدێویی کوڕی سلێمان پاشا کوڕی عەبدوڕڕەحمان پاشای بەبە (ژ: ١٨٨٧. ئەستەنبوول — م: ١٩٦٠ لۆندۆن). خوێندنی لە کۆلێجی شاهانە — مەدرەسەی سوڵتانیی — لە ئەستەنبووڵدا تەواو کردووە. لەسەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمدا، لەسەر بیری ئازادیی خوازیی زیندانیی کراوە و دوای هەڵ کەوتنی مەشرووتە — ژینی دەستووریی ساڵی ١٩٠٨، ئازاد کراوە. دوای ماوەیێ ئەستەنبووڵی بەجێ هێشتووە و هاتووەتە بەغداد و جێگیر بووە و سەرپەرشتی موڵکەکانی خۆی کردووە.بریتانەکان ویستیان — وەك نەوەیێکی دیاری بەبەکان — بۆ سیاسەتی خۆیان بەکەڵکی بهێنن و جێگەی حەفید زادە مەحموودی پێ پڕ بکەنەوە. ئیدی حەمدیی بەگ هاتووە بۆ سلێمانیی و میوانی حەمە ئاغای ئەوڕەحمان ئاغا بووە. هەنگی دەستی بە گەشتێ کردووە و لە هەڵەبجە و پێنجوێن و پشدەردا دیدەنیی ناسراوەکانی کردووە و دیاریی پێ داون. دوای خوێندنەوەی بارەکە، گەڕاوەتەوە بۆ بەغداد و تێ گەهیشتووە کە ئەو و ئامانجەکانی بریتانەکان لەیێك دوورن و ناگونجێن، تەنانەت پێوەندیی خۆی لەگەڵ بریتانەکان و پاشا فەیسەڵی عارەب دابڕیوە. بریتانەکانیش لێی ناهومید بوون و جێگەیان پێ لێژکردووە، بگرە هانی پاشا فەیسەڵیان داوە موڵکەکانی زەوت بکات. سەرئەنجام دەرقەت نەهاتووە و لەترسی سەری خۆیشی ناچار بووە ڕوو بکاتە بریتانیا و تا مردن تێیدا بژیی*.

=ڕەفیق حیلمیی لە (یاداشت)ی خۆیدا لێی گوتووە، (حەمدیی بەگ لە ئەو ڕۆژەدا تەمەنی لە دەوروبەری بەنجادا بوو. ڕووخۆش و دەم بە خەندە و تا بڵێیت بە تەربییەت و قسەخۆش و ڕاست گۆ و میوان دۆست بوو، بەڵام پێوەندی تەقالید و ژینی ئۆرۆستۆکراتیی بوو، خۆی لە ئەم پێوەندانە بۆ ڕستگار نەدەکرا. وێڕا دڵی ناسك و تۆرینۆك و کەمێکیش توندە تەبیات بوو. لە هەڵستاند و دانیشتندا لاسایی میرێکی دەکردەوە شارەزای زمانی ئینگلیزیی و فڕانسیی بوو.

شەوێ لەماڵی (حەمە ئاغا)دا[٤٢]، ڕەمەزان بوو، بانگ کرابووم، مودیری تەلگراف ئەویش بانگ کرابوو. دواکەوت. هات گوتی: تەلگرافێکی وەها هاتووە! (واتە گۆیا حەمدیی بەگ مردووە/k).

گوتم: بنووسن هەموو، تا بەکوردیی تەلگراف بۆ بەغداد بنووسن — تا ١٩١٩ تەلگراف بەکوردیی نەبوو. کوردییێکەش چۆن بوو، تەقریبەن عارەبیی بوو — (ئیشتراکی تەعزییەتان دەکەین). هەر ئەوەند، دوو کەلیمە، هەموو نووسییان (بەغداد، بۆ حەمدیی بەگ بابان)، ئەویی مرد!!

بۆ سبەینێ ئەمە بڵاوبووەوە لە دێکان، ناحییەکان، قەزاکانی سلێمانیدا. هەندێ کەس نووسیی بوویان (پرینس/ میر — k).

ئیدی حەماسەتێکی زل گرتنی. خۆی گێڕایەوە — واتە حەمدیی بەگ کە هەواڵەکە دەست کرد بووە و نەمردووە/k — دەی گوت، (ئینگلیزەکان چیم پێ دەڵێن؟ دەڵێن ئەمە تۆ کردووتە). ئەمە من کردم. هەر ئەو شەوە لەماڵی ئاغادا.. دەزانیت حەمە ئاغا کێیە؟ کچەکەی حەمە ئاغا ژنی (ئیدریس)ە.

لەگەڵ من و هاوڕێکانی دیکە بە تورکیی قسەی دەکرد. داخەکەم کوردیی کەم دەزانیی و کەمێ تێ دەگەهیشت، چونکە لە ئەستەنبووڵدا هات بووە دنیا)**.

* بنۆڕە: اعلام كرد العراق، ل ٢٧٢ — ٢٧٣.

** بنۆڕە: یاداشت — ب ٢، بەش ١، ل ٩٠ — ٩١.

[٤٢] - حەمە ئاغا کوڕی عەبدوڕڕەحمان ئاغای کوڕی عەبدوڵڵە ئاغای کوڕی عەزیز ئاغا کوڕی مەحموود ئاغای مەسرەف (ژ: ١٨٩١ سلێمانیی — م: ١٩٦٢ سلێمانیی). مەحموود ئاغای مەسرەف لە دەوروبەری ساڵی ١٨٢٠دا وەك سەروەزیرانی میرنشیینی بەبە بووە.

حەمە ئاغا لەسەردەمی فەرمانڕەوایی عوسمانییێکاندا، هەروەها لەسەردەمی داگیرکاریی بریتانەکان لە سلێمانیی (١٩٢٠ — ١٩٢٢)دا، ئەندامی ئەنجوومەنی شار بووە. لە دووەم حوکوومەتی کوردستان (١٩٢٢)دا وەزیری نافیعە — کارو ڕێگەوبان بووە. یێکی بووە لە ئەندامەکانی (دەستەی نیشتیمانپەروەران — هەیئەی وەتەنییە — ١٩٣٠). لەساڵی ١٩٣٧ و لە حەوتەمین خولی پارلەمانی عێراقدا نوێنەری سلێمانیی بووە. دواتر بە کاروباری موڵکەکانییەوە خەریك بووە*.

* اعلام كرد العراق — ل ٧١٧.

ئەمیر: ئیدریس کێ هەیە؟

ت. وەهبیی: ئیدریس بارزانیی.

عەزیز ژیان: بەڵێ.

ت. وەهبیی: تەبیعیی من دوو مانگ لە ئەوێدا بووم، تەواو بوو، گەڕامەوە بۆ بەغداد.

(باسی گەڕاندنەوەکەی و دیدنیی بریتانەکان دەکات/k).

ڕۆژێك لە دایێرەی – مەندووبی/k – سامییەوە، مەندووبی سامیی نا، با. مەندووبی سامیی خۆی چوو بوو بۆ لۆندۆن، وەکیلەکەی لە ئەوێدا بوو، بانگیان کردم.

گوتی: ئێمە شتێك دەکەین بۆ کورد، تۆ حەز لە کێ دەکەیت ببێت ڕەئیسی ئەم ئیشە؟

گوتم: حەمدیی بەگ بابان.

گوتی: حەمدیی بەگ بابان خۆی نای دەوێ – ئینجا ڕاستییش درۆی لەگەڵ من نەکرد. نەی دەویست. شێتن، نەم دەزانیی شێتن – گوتی: ئەو خۆی نای دەوێ.

گوتم: سەیید تەها – ئەوەی لە تاراندا مرد – سەیید تەها[٤٣].

گوتی: سەیید تەها لەگەڵ (سمکۆ)[٤٤] مەشغوولە، خەڵك تالان دەکەن. سابلاخ، کوێ و کوێ تالان دەکەن. دەستمان ناکەوێت (ئەوجا هەڵوێستی بەرامبەر حەفید زادە دەنوێندێ/k)

---

(٤٣)- سەیید تەها، کوڕی شێخ محەمەد سدیق کوڕی شێخ عوبەیدوڵڵەی نەهویی – نێریی (ژ: ١٨٩٢ – م: ١٩٣٦) وەچەی خانەدانێکی ئایین پەروەرە. باپیری خەلیفەی مەولانا خالیدی نەقشبەندیی بووە.

سەیید تەها لە دوای یێکەم جەنگی گێتییەوە تێکەڵی ڕووداوەکان بووە و ناسراوە بە تایبەتیی کە ژن برای (سمکۆی شکاك)یش بووە. سەیید تەها وەك نەیارێکی سەرسەختی تورکانی عوسمانیی بوو، پشتی بە بریتانەکان دەبەست و لەگەڵ حەفید زادە مەحموودی سەرکردەی شۆڕشگێر ناکۆك بوو، بەڕادەیێك هەرگیز دیدەنیی نەکردووە. دیار بوو مەبەستی ئەو بۆ =فەرمانڕەوایی کوردستانو جێگە گرتنەوەی حەفید زادە بوو، بەڵام هەرگیز وەك حەفید زادە پێگە و ناوبانگ و دەسەڵاتی نەبوو، خەونەکەیشی نەهاتە دیی.

گوتی: ئەی ڕەئیت چۆنە بۆ شێخ مەحموود؟

گوتم: نە(شێخ مەحموود)تان تەجروبە کرد، شەڕی لەگەڵ ئێوە کرد. برینداربوو، ئێستە حەپسە، مەحکوومی ئیعدام بوو، عەفووتان کرد، ئێستە لە هیندوستانە!

گوتم ئەگەر ئێوە هەر حەز دەکەن شێخ مەحموود بهێندنەوە ئێستە مەی هێندنەوە، بی هێندن بۆ عێراق، لە جێگەیێکدا دای بنێن، ئێمە دەچین، من دەچم زابتەکان لەگەڵم، دەچین (ئیدارەیێکی کوردیی) لە سلێمانییدا دروست دەکەین. تەبیعیی ئێوە زابتێکی

---

(٤٤)- سمکۆی ئیسماعیل ئاغای کوڕی محەمەد ئاغای شوکاك (ژ: ١٨٧٥ – حوزەیران ١٩٣٠ شنۆ). نەوەی هۆزی شوکاکی بە ناوبانگی کوردستانی خۆرهەڵات و باکوورە کە لە کۆتایی سەدەی ١٢ و سەرەتای سەدەی ١٣ای کۆچییەوە لە نێوچەکەدا دەنگی بەرزبووە. باپیرانی (سمکۆ)ش هەمیشە نارەزاو نەیاری فەرمانڕەوایی عەجەم و شەیدای ڕستگاریی بوون. لە دوای ژینی دەستووریی – مەشرووتەی ئێرانەوە (١٩٠٦)، ئەم هۆزە بەهێزە لایێنگیری خودموختاریی کورد بوو. دووای هەڵ کەوتنی سمکۆ بە تایبەتیی لە ساڵی ١٩١٣ بە دوواوە و بەهاریکاریی عەبدوڕڕزاق بەدرخانی نەتەوە پەروەری شەهید. تێ کۆشانی ڕووی لە سەربەخۆیی کوردستان و ڕستگاریی گەلی کورد بووە. لە پێناویدا و لە باژێڕی (خۆی)دا یێکەم کۆمەڵی سیاسیی و ڕۆشنبیریی (جیهاندانیی) لە کوردستانی خۆرهەڵاتدا دامەزراند.

سمکۆ لە یێکەم جەنگی گێتییدا جم و جووڵێکی چەکداریی نەنواند و تێکەڵی شەڕگێرەکان نەبوو، بەڵام لە دوای ئاگربڕەوە (١٩١٨) و بە تایبەتیی لە نێوان ١٩١٩ – ١٩٢٢دا چەکی بۆ ڕستگاریی گەلی کورد لە چنگی ڕژێمی عەجەم بەرزکردوە، نێوچەیێکی کوردستانی خۆرهەڵاتی ئازاد کرد و ڕۆژنامە نووسینی داهێنا، بەڵام نەی توانیی وەك (حەفید زادە مەحموود) حوکوومەتێکی کوردستانیی دابمەزرێنێت و پێش بکەوێت.

سمکۆ لەپێناوی ئامانجەکانییدا هەوڵی دا بەهۆی سەیید تەهای ژن برایەوە یارمەتیی لە بریتانەکانەوە دەستگیر ببێت بەڵام بێ سوود بوو. پێوەندیشی لەگەڵ کەمالییێکان – تورك – هەبوو، بەڵام ئەوانیش درۆیان لەگەڵ دەکرد. تەنانەت ڕووسەکانیش کەڵکیان نەگرت. سمکۆ چەند جارێ لە لایێن ڕووس، تورك، عەجەمەوە گیراوە. عەجەم و تورك چەند جارێ پیلانی کوشتنییان لێ کرد. عەجەم – چۆن باب و باپیرانی و دوو برای کوشت – جارێ بەناوی دیارییەوە نارنجۆکێکیان بۆ هەناردو بەرنەکەوت، بەڵام دواجار هەر بەپیلانیان شەهید بوو.

سمکۆ – پێچەوانەی سەیید تەهای ژن برای – دۆستی حەفید زادە مەحموود بوو، خۆشەویستی کۆمەڵانی خەڵکی کوردستانی نێوەند – بە هەڵە باشوور – بوو.

ئینگلیز دەنێرن بۆ موعاوەنەت. لەشکرێکی کورد تەشکیل دەکەین – خۆ حەقیقەتەن کردیان – کە شێخ مەحموود قووەتی نەبێت، زەعیف بمێنێت. ئەو وەختە پاش ئەوەی قانوون، هەموو تشتێ دروست دەبێت قەیدی ناکات[٤٥].

---

[٤٥] - ت. وەهبیی دو وای ٥٤ ساڵ ئەم قسانەی – بێ هوردە کاریی باسەکە – گێڕاوەتەوە. مێژوو نووس م. ر. هاواری دۆستی نزیکی، لە بەڵگەنامەی ڕەسمییانەی بریتانەکانەوە، قسە و پێشنیازیان ت. وەهبیی ئەوهە بڵاوکردووەتەوە.

بەڵگەی بریتانیی؛ ژ C . E 730 – 230 ی ڕۆژی ١٩٢٢/٦/١٥ ئەوها دەگێڕێتەوە: (پێشنیازێکی بە کەڵك و بەنرخ لەمەڕ باری نێوچەی سلێمانیی لەلایێن تۆفیق وەهبیی بەگەوە پێشکەش کراوە.

تۆفیق وەهبیی ئێستە ئەفسەرێکی نێو سوپای عێراقە و خەڵکی سلێمانییە و یێکێکە لە کوردە نەتەوە پەروەرە سەرگەرمەکان و فرە دوژمنی تورکانە، بەپێی بۆچوون و لە یێك دانەوەی تۆفیق وەهبیی، پێ ویستە کوردەکان دڵنیا بکرێن کە دەزگەیێ لە سلێمانییدا دادەندرێ بۆ ئەوەی بە چاودێریی ئەو دەزگەیە دەست بکرێت بە هەڵ بژاردنێ بۆ حوکمدارییێتیی و شێوەیێ لە ئیدارەییێکی کوردیی دابمەزرێ، لەگەڵ دانانی بەڕێوەبەرێ بۆ کاروباری نێو خۆ و بەرزکردنەوە و پێشخستنی باری خوێندەواریی و ڕۆشنبیریی لەژێر ئینتیداب و چاودێریی بریتانیا و چەند موستەشارێکی بریتانییدا. (ئەو ڕۆژگارە حەفید زادە مەحموود هات بووە کوێت و بڕیاری گێڕاندنەوەی نەدرابوو/ م.ر. هاوار).

وێڕا تۆفیق وەهبیی ددان بە ئەوەدا دەنێت کە خەڵکی نێوچەی سلێمانیی خوازیاری هێنانەوەی شێخ مەحموودن، بەڵام بەلای ئەوەوە – ت. وەهبیی/ k – چاکترە هەڵ بژاردنەکە بکرێت و حیساب بۆ هەموو جۆرە ئحیتیمالاتێك بکرێ کە دوور نییە سەرگەرمیی و سەرخێڵیی شێخ مەحموود وەهای لێ بکات خۆی نەگرێت و بێ دەنگ دانەنیشێت. لەبەر ئەوە، ئەو باشی دەزانێت جارێ پەلە لە هێنانەوەی شێخ مەحموود نەکرێت تا ئەو ئیدارە کوردییەی کە پێ ویستە دادەمەزرێ، ئەوسا، دوای ئەوە شێخ مەحموود بهێندرێتەوە.

=تۆفیق وەهبیی دەبێژێت: دوو مەترسیی و دوو هەڕەشە بۆ ئەو باسە هەیە: ئەگەر هەڵ بژاردن بکرێت، لەلای وەهایە (حەمدی بەگی بابان) دەرفەتی ئەوەی دەبێت هەڵ ببژێردرێت، بەڵام تاکە سەرنجێکی لە بەرامبەر حەمدیی بابان هەیە و دەبێژێت: حەمدیی بابان گوتوویێتی؛ (بە هیچ جۆرێ ناخوازێت لەژێر تاجی حوکوومەتی عێراقدا بێ و لەلای وەهایە کە دەتوانێت بە ڕێگەی لامەرکەزییەوە چارەسەری ئەوەیش بکرێت)/ تەواو)*.

* بنۆڕە: شێخ مەحمووی قارەمان و دەوڵەتەکەی، ب٢، ل ٢٧١ – ٢٧٢.

گوتی: باشە.

هاتمە دەرەوە. شێخ مەحموودیان هێنایەوە. منیش پێنج زابتم[٤٦] لەگەڵ خۆم هەڵ گرت، چووم بۆ سلێمانیی. درێژە ئەمە، نای کەم. لە ئێرەدا دەی بڕمەوە.

شێخ مەحموود، بەرقییەیێکیان لە بەغداوەوە بۆ هەنارد – زستان بوو – هەردووکیان، مەندووبی سامیی، مەلیك، هەردوکیان ئینگلیز و عارەب، دەڵێن: (ئیستیقلالتان دەدینێ، تەواو بوو. هەیئەتێك بنێرن، لە نێو خۆتاندا ئیتتیفان بکەن، حودوود تەحدید بکەن، چی بکەین، چیی بکەین)[٤٧].

---

[٤٦]- بە ڕۆشنایی ڕۆژنامەی (بانگی کوردستان)* ئەفسەرەکان ئەمەن:

١- بێکباشی ئەرکان حەرب، تۆفیق وەهبیی.

٢- بێکباشی خالید سەعید.

٣- یوزباشی ڕەشید ئەفەندیی (کوڕی ئەمین ئاغا/ k).

٤- مولازم عەزیز حیکمەت (قەززار/ k).

٥- مولازم عەبدولعەزیز (عەزیز کوردیی/ k).

٦- مولازم ئەمین ڕواندزیی.

ڕەفیق حیلمیش لە (یاداشت)** دا ناوی کەسانی دیکەیشی هێناوە وەك: فائیق کاکە ئەمین، سدیق ئەلقادریی.

* س١، ژ ٨، هەینیی، ١٩٢٢/٩/٢٩.

** ب٣، بەغداد ١٩٢٢، ل ٢٩.

[٤٧]- ئەم باسەی ت. وەهبیی ڕێکەوتی مانگی کانوونی یێکەمی ١٩٢٢ کە حوکوومەتی عێراق و نوێنەری باڵای بریتانیا لە عێراقدا، بە یێکەوە بەیاننامەیێکیان دەرکرد گۆیا: (هەردووکیان ددان دەنێن بە دروست بوونی حوکوومەتێکی کوردیی) لە چێوەی عێراقدا. داواش دەکەن کورد =نوێنەری خۆی ڕێك بخات و بچێت بۆ بەغداد بۆ دەست نیشان کردنی سنوور و هتد... (بنۆڕە باسی ڕوونتر لە ژیننامەی حەفید زادەدا).

لە ئێرەدا باس کردنی چەند خاڵێك پێ ویستە:

١- ئەو بەیاننامەیە کە وێنەی لەلایێن حوکوومەتی بریتانیاوە دراوە بە کۆمەڵەی گەلان*، بە پێی قسەی بریتانەکان چ لێ کۆڵەکانی کورد و هێندێك لێ کۆڵی عارەب، تەنها (فڕوفێڵ) بووە.

بۆ وێنە در. جەعفەر فەحجوڵڵە لەمەڕ دەرچوونی بەیاننامەکە دەبێژێت؛ (ساتێك پرۆتۆکۆڵی نێوان بریتانیا و عێراق لە ١٩٢٣/٤/٣٠دا مۆرکرا، لە ئەوەدا بە تەواویی دەرکەوت کە مەبەستی

حوكوومەتی بریتانیا لە (دەركردنی ئەو بەیان نامە دوو قۆڵییە)دا تەنها شتێك بوو بۆ چاوو ڕاو، سلێمانیی بە تەواوەتیی و بە یێكجاریی بخرێتە سەر عێراق و لە ئەو پڕۆتۆكۆڵەشدا هەستی نەتەوایێتی كورد پشت گوێ خرا)**.

لە لایێكی دیكەوە ئەگەر هورد بنۆڕین دیارە كە وەفدیش ڕەوانە كراوە، بەڵام دەستی دەستیی پێ كراوە بنۆڕە:

- حەفید زادە مەلیكی كوردستان — دوای بەیاننامەكە — چەند كەڕەت كە نوێنەری خۆی ناردووە، وەك دەستیی دەستیی پێ كراوە، بە دەستی سپیی گەڕاوەتەوە.

م. ر. هاوار لە كتێبی (مس بیل Miss Bell)ەوە قسەی هەڵ گرتووە، (دەستەیێك لە سلێمانییەوە هاتن بۆ بەغداد كە لە ١٤ كەس پێك هات بوو بۆ ئەوەی باسی مەسەلەی كورد بكەن .. هتد)***.

م. هاوار لە یاداشتەكانی شێخ ڕەئووفی كوڕی حەفید زادە وە باسی دەگێڕێتەوە، (كە ئەو بەیان نامە دوو قۆڵییە دەرچوو، لە سلێمانییدا بڕیار درا بە ڕەزامەندیی هەموو لایێك وەفدێك لە پیاوە ناسراوەكانی كورد بنێردرێت بۆ بەغداد ئەو وەفدە بە سەرۆكایی سەیید ئەحمەدی بەرزنجەیی و ئەندامان حاجیی مستەفا پاشا یامەلكێ و حەمە ئاغای ئەوڕەحمان ئاغا و كەریمی فەتاح بەگی جاف و چەند كەسێكی دیكە بوو كە چەند ڕۆژێ مانەوە بۆ دیتنی مەندووبی بریتانیا و كاربەدەستەكانی حوكوومەتی عێراق تا لەمەڕ جێ بە جێ بوونی بەرنامەیێك گەڵاڵە بكرێ. بەڵام مەندووبی سامیی دەستیی پێ كردن و ڕێگەی نەدا بیان بینێت. لەمەڕ ئەنجام وەفدەكە ئاگادار كرا گۆیا؛ (ئەو بەیاننامەیە بۆ هەموو كورد دەرچووە نەك بۆ شێخ مەحموود كە ئێوە تەنها نوێنەری ئەون. با نوێنەرانی هەموو كورد كۆ ببنەوە و بۆ دانانی وەفدێك ڕێك بكەون ئەو ساتە وەفد بهێت بۆ باس كردنی بەیاننامەكە). بۆ جاری دوایی وەفدەكە دیسان تەقەللای دا دیدەنیی مەندووبی سامیی بكا، بەڵام وەك ئەنجامی پێشوو، چیی دیكەی دەستگیر نەبوو)****.

* بنۆڕە: شێخ مەحموودی قارەمان و دەوڵەتەكەی — ب٢، ل ٤٧٥.

=** = = = = = — ل ٤٧٥.

*** = = = = = — ل ٤٧٤.

**** = = = = = — ل٤٧١.

شێخ مەحموود بە ئەمە ڕزایی نەبوو. شێخ مەحموود دەترسا نەوەكا خۆی بچێت بی گرن. چونكە یاخیی ببوو، گوێی نەدەدانێ. لەئەوە دەترسا(٤٨).

ئینگلیزەكان تووڕە بوون. ئینزاریان كرد سمكۆ هاتە سلێمانیی ئیستیقبالیان كرد(٤٩). سمكۆ لە مانگی مارتدا هات و هەر لە ئەو مانگەدا ڕۆیشت. گوت بووی (زستان بڕوات من لەئێرە نامێنمەوە). ڕۆییشت من، دوو زابتم لەگەڵ (سمكۆ) هەنارد. دوو مولازمم هەڵ بژارد(٥٠) لە مەعییەتیدا بچن. لەئەو وەقتەدا ئینگلیزەكان ئینزاریان كرد — مەبەست حەفید زادە مەحموودە/k — و گوتیان؛ (ئێمە سلێمانیی بۆمباردوومان دەكەین بە تەیارە — هەوا پەیما، فرۆكە).

منیش حاڵم زۆر خراپ بوو، ویستیان بم كوژن. شەوێك جەماعەتێ لەگەڵ شێخ مەحموود دادەنیشن؛ ئەشرافی سلێمانیی. پاش نان خواردن — من لەئەوێدا نەبووم — پیاوێكیش (عەلیی ئاغای زەنگەنە)(٥١)، عەشیرەتە، خزمی مێردی پوورمە، ئەویش لە ئەوێدا بووە. ڕەئیسی شورتەی عامی كورد كە ئەویش خزمی شێخ مەحموودە، لە دەرگەكەوە — تفەنگ و دەمانچە و فیشەكی لەخۆی داوە، پۆلیسی لەپشتە — دەڵێت؛ ئەوە دەڕۆیین! ئەوان گوتیان: ئەمانە بۆ كوێ دەچن؟

(٤٨)- ئەم قسەیەی ت. وەهبیی بێ بنچینەیە. ئەگەر قسەكەیشی ڕووی لە ڕۆژگارەكانی پێش دووهەم شۆڕشی پاش شەوی ٣ — ٤ /١٩٢٣/٣ بێ كە بریتانەكان گێچەڵیان بە حوكوومەتی كوردستان دەكرد و ناڕەزابوون حەفید زادە مەحموود خۆی بە مەلیكی كوردستان هەڵ داوەو ئاڵای كوردستان لە چەند شوێنێكدا هەڵ كرا. ئەوە بریتانەكان گفت و بەڵێنەكانیان بەجێ نەهێنا و خۆیان بۆ لێ دانی هیوای سەربەخۆیی نیشتیمانی كورد ئامادە دەكرد، بەیان نامەی هەڕەشە ئامێزیان بە فڕۆكە بەسەر سلێمانییدا هەڵ دەڕژت.

ئەگەر ڕووی قسەی ت. وەهبیی لە ئەو هەلە بێ، دیارە حەفید زادەیێكی مەلیكی كوردستان — كە داوای لێ دەكرا بچێتە بەغداد — ڕەوایە خۆی بپارێزێت و خۆیشی قورس ڕابگرێ.

(٤٩)- سمكۆ لە ١٩٢٣/١/٧ دا گەهیشتە سلێمانیی و بە شێوەیێكی ڕەسمییانە و نەتەوەییانە پێشوازیی لێ كرا.

(٥٠)- لە ئەوانەیە ئەو دوو ئەفسەرە ڕەشید جەوددەت و ئیسماعیل فائیق بووبن!!

(٥١)- عەلیی ئاغای زەنگەنە سەرۆك هۆزی زەنگەنە و یێكێ بووە دڵسۆزەكانی حەفید زادە مەحموود كە كردبووی بە (یاوەر)ی خۆی.

ئەو جوابی دانەوە و گوتی: تۆفیق وەهبیی و جەماعەتێ لە هەیوانی ماڵی ڕەشید جەودەتدا[٥٢]. عارەق دەخۆنەوە — لە مونەوویرەکان ئێستە پێیان دەڵێێن ڕۆشنبیر — دەچینە سەریان دەیان کوژین.

ئەوان گوتیان: مەکە چۆن دەبێت؟ تۆفیق وەهبیی پیاوێکە ئەوەندە خوێندوویێتی. ئەوانە هەموو خوێندەواری ئێمەن. یەعنی کە وەهابێ هیچ کەس نامێنێ!

ئەو عەلیی ئاغایەی خزمی پوورم، هینی کردووە، مومانەعەی کردووە. هەروەها شاعیرێ هەبوو؛ ئەحمەد بەگی ساحێبقڕان[٥٣] — شیعرەکانی دەزانن؟ - ئەو گوت بووی: (من شاهیدم تۆفیق وەهبیی تۆی — حەفید زادە مەحموود/ k — دەوێ سبەی وەسیقەت بۆ دەهێنم). حەقیقەتەن کە هاوینێ، دوو مانگ چوومەوە بۆ سلێمانیی؛ (منیان ئیجبار کرد) کە شێخ مەحموود بهێندنەوە[٥٤] بۆم ئیمزا

[٥٢]- برای ئەفسەری شەهید مەحموود جەوددەت.

[٥٣]- ئەحمەد بەگی ساحێبقڕان: ئەحمەد حەمدیی (ژ: ١٨٧٦ — م: ١٩٣٦) کۆڕی فەتاح بەگی کوڕی ئیبراهیم بەگ کوڕی مەحموود بەگ کوڕی ئەحمەد بەگی ساحێبقڕان. ساڵی ١٩١٦ لە سەردەمی عوسمانییێکاندا سەرۆکی بەلەدییەی سلێمانیی بووە. لە دووەم حوکوومەتی کوردستان — ١٩٢٢دا وەزیری کاروباری گومرگ بووە*. دوای دووەم شۆڕشی حەفید زادە لە ١٩٢٣دا تێکەڵی شۆڕش و حەفید زادە نەبووە بەڵکە لە (تەشکیلاتی حوکوومەتی: ١٩٢٣/٦/١٠)ی داتاشراوی بریتانەکاندا داندراوە بە سەرۆکی کاروباری گومرگ، بەڵام دووای سێ ڕۆژ لەگەڵ سەرۆك و ئەندامەکانی دیکەدا دەستی لە فرمانەکە هەڵ گرتووە. دواتر تێکەڵی کاروباری سیاسەت نەبووە و خەریکی کاروباری موڵکەکانی خۆی بووە.

ئەحمەد بەگی شاعیری ناسراوی کورد یێکێك بوو لە ئەو کەسانەی بە (شیعر) ڕەخنەی لە کاروباری حوکمڕانیی حەفید زادە گرت بوو، بەڵام گیانی نەتەوەپەروەریی لە ساڵی ١٩٣٢ و چوارەم شۆڕشی حەفید زادەدا، هانی دا دیسان لایێنی خەباتی نەتەوەیی حەفید زادە و شۆڕشگێڕان بگرێت و شیعری بە باڵادابڕین.

★ بنۆڕە: ڕۆژی کوردستان — س ١، ژ ٣، ١٩٢٢/١٢/٦.

[٥٤]- ئەمە بەڵگەیێکی دیکەیە بۆ ئەوە کە هەرگیز لایێنگیری حەفید زادە مەحموود نەبووە و پێوەندییێکانی بە ئەم شێوەیە بووە.

کردن، پێ نیشانی دابوون، گوت بووی: (فەرموو، ئەمە کێ ئیمزای کردووە؟ لە عەلیهی تۆ نییە؟ دەی کوژن!).

لە پاش یێك دوو ڕۆژ کە ئەو خەبەرەم بیست، ویستم هەڕا بکەم. هەموو تشتێکم حازر کردبوو. من خزمم لە هەڵەبجەدا هەیە. خزمم لە نێو (جاف)دا هەیە. عەشیرەتی جاف خزمی منن. ویستم لەئەوێوە بچم بۆ بەغداد. لە پڕێکدا پیاوێك هات و (وسوو ئاغا)ی پێ دەڵێن[٥٥]- من لە زەمانی ئینگلیزدا بە واسیتەی مێجەر سۆنەوە چاکیم لەگەڵ کردووە. دەوڵەمەندم کرد. قۆنتەراتێکم پێ دا.

گوتم: بی دە بە ئەوو دایێ.

گوتی: هەستە بچین بۆ لای شێخ!

گوتم: من بچم بۆ لای شێخ؟

گوتی: باوەڕ بە من ناکەیت؟ کێ دەتوانێت دەست بۆ تۆ درێژ بکات؟ ئەوجا ئەو موحاریب، یێکە پیاوی سلێمانیی بوو. ئەو شەوە من حارز بووم بڕۆم، لەگەڵی چووم. تەبیعیی شێخ مەحموود ئیستیقبالی کردم، گوتی: فلاّن و فلاّن تۆیان خۆش ناوێت، لە عەلیهیی تۆ، لەلای من، قسە دەکەن.

گوتم: تۆ یا بەڕلاّم بکە بڕۆم، یا ئەگەر (**لە من دەترسیت**) لەماڵی خۆتدا ژوورێکم بدەرێ تێیدا بنیشم، من ئیشت بۆ دەکەم، ناچمە دەرەوە.

گوتی: نەء. تۆ قانوونی تەعلیم و موعەللیمیی عەسکەرەکەم بۆ دروست بکە.

[٥٥]- وسوو ئاغا، کوڕی عەبدوڵڵە ئاغای خەڵکی سلێمانییە (ژ: ١٨٨٥ — م: ١٩٥٧)* پیاوێکی ئازا و دڵسۆزی حەفید زادە مەحموودی مەلیك بووە. ئەحمەدی خواجە و ڕەفیق حیلمیی لە نووسراوەکانیاندا باسی هەڵوێست و دڵسۆزیی و جوامێرییان کردووە. لەلای خەڵکی سلێمانییش بە کەسێکی پیاو چاك، نەرم، ڕوو خۆش ناسراوە.

★ بنۆڕە: شاری سلێمانیی — ب٢، ل ١١٥.

کردم. چاپ کرا[٥٦]. من هەر بۆ فورسەتێکیش دەگەڕام هەڕا بکەم[٥٧]. **(باسی بۆمباردوومانی سلێمانیی – هەڕاکردنی بۆ بەغداد/k).**

ئینگلیزەکان کە گوتیان، (ئێرە بۆمباردومان دەکەین)، هاتنە سەر شار. چەند بۆمبایێکی پچووکیان بەسەر قەراخی شاری سلێمانییدا فڕێ دا. بەیانیان فڕێ دا بوو، گوتیان؛ (ئەمانە پچووکن، ئەگەر شێخ مەحموود لە سلێمانییدا دەرنەچێت، لەپاش چەند ڕۆژێکی دیکە بۆمبای گەورە فڕێ دەدەین)[٥٨].

حەقیقەتەن هاتنەوە.. بەیانیی بوو، من نوست بووم. ژنێ هاتە سەرم، گوتی: هەستە!

گوتم: چییە؟ (بەپێکەنینەوە/k) تەیارە هاتووە. **خەڵقیش منیان بە دۆستی ئینگلیز دەزانیی.** ماڵێ لە تەلگرافچییێکانی (چەمچەماڵ)ەوە هەواڵی/ k بۆ هاتووە،

[٥٦]- مەبەست چەند نامێلکە سەربازییێکەیتی بە ناوی (تەعلیم تاقم)ەوە. بنۆڕە وێنەیێکی کە ساڵی ١٣٣٨ی ڕۆمیی = ١٩٢٢ز (لە چاپخانەی حوکوومەت – سلێمانیی)دا چاپ کراوە. بنۆڕە: داوێن: ٤/ بەڵگەکان.

[٥٧]- هەڕاکردنی ت. وەهبیی گۆیا هێندێ کەسانی نزیك حەفید زادە قسەی خراپیان لەمەڕ گوتووە، تەنانەت لە کەسانی دیکەش، مەلامەتی ڕاست نییە، بەڵکە – وێڕای ڕوون کردنەوەی پترمان لە خوێندنەوەی ڕەفتارەکانییدا – ئەم، بە دڵ و بەگیان لەگەڵ حەفید زادە و حوکوومەتی کوردستان نەبووە. بۆچیی؟ خۆی لەلام م. ر. هاوار دەستی کردووەتەوە و دەبێژێت: (ئێمەش لە دوای ماوەیێك – خۆی و ئەفسەرە هاوەڵەکانی/k – بۆمان دەرکەوت کە لە سیاسەتی ئینگلیزدا نەبووە حوکوومەتێکی کوردیی دابمەزرێت، بۆیێکا زۆرمان هیوامان بڕاو یێکە یێکە لەشێخ مەحموود دوور کەوتینەوە)*

بنۆڕە: شێخ مەحموود قارەمان و دەوڵەتەکەی .. – ج٢، ل ٣٥٩.

[٥٨]- لە نێو ئەو بەیان نامەیەی بریتانەکاندا کە بەرچاوم کەوتوون (ڕستەیێك)ی ئەوتۆ دەرنەکوتووە. بۆ وێنە بەیان نامەی فڕێ دراو بە فڕۆکە بەسەر سلێمانیدا کە مێژووی ٢٤ی شوباتی ١٩٢٣ لەسەرە لە داوێندا دەبێژێت: (ئەم چەند بۆمبایە کە ئەمڕۆ بە عەمدیی درا بە ئەترافی شاردا درا مەقسەدمان ئەوە بوو کە بەعزێ کەسانی گۆیا بەعزێ تشتیان لەبیر چوو بوو، بۆ خاتری بهێتەوە فکریان. لەئێرەدا ئەگەر بۆمباکان نەتەقاون کەس نزیکیان نەچێت چونکە تەهلوکەیە)*.

* بنۆڕە: سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٩٣.

ئەوە تەیارە هات. ئیتتیجاهی ماڵی منیان کردووە، گوتوویانە: ئینگلیز بۆ ئەوێی ناهاوێژێت. **منیان بە دۆستی ئینگلیز دەزانیی**[٥٩]. هاتمە خوارەوە، هاتمە حەوشەکە. بەس نەبوو هاتمە حەوشەکە ئەگەر نا کوژرابووم.

بۆمبا بە بەردەمی منداهات، هینەکان چوون بە ئاسماندا، دای بە پەنجەرەکاندا، هەمووی شکاند. یێکێکی دیکە بە ئەولادا، لە ئەو لاوە. خانوویێ لە پێشمەوە بوو، دوو قات بوو، وەك کەللە شەکر لەهوردە دروست کرا بێ و فڕێی بدەیتە نێو ئاوەوە، چۆن بڵاودەبێتەوە؛ ئەو خانووە چاووم لێ بوو، هاتە خوارەوە، بوو بە عەرز. بەڵام بەر خانووەکەی ئێمە نەکەوت[٦٠].

دەرحاڵ سواری ئەسپ بووم، هەڕام کرد، چوومە دەرەوەی سلێمانیی[٦١]. لە ئەوێوە چوومە بەغداد. حیکایەتەکە درێژە چۆن چووم! **(باسی گرتنی خۆی لە بەغداددا دەگێڕێتەوە)** منیان خستە حەپسخانەوە. چیم کردووە؟ کەسیش ناهێت بم بینێت.

من چیم کردووە؟

گوتیان: تۆ پیاوی تورکیت! پیاوی تورك[٦٢]!؟

[٥٩]- لە سەردەمی دووەم حوکوومەتی کوردستاندا، لە سلێمانییێکی ١٠ – ١٢ هەزار کەسدا، ئاسان بووە خەڵکیی هەڵست و کەوتی پیاوەکانی بناسێتەوە. ئەوەتە ت. وەهبیی ڕای خەڵکەکەی دەوروبەری نواندووە و دوو جار گوتوویێتی: (بە دۆستی ئینگلیزیان دەناسیم). ئەمە وێڕای ئەوەی هەتا ئەم گوتوبێژەی، لەسەر ئینگلیز – بریتانیا – دەکاتەوە و بە دادپەروەری دەزانێت؟!

[٦٠]- ئەز دڵنیام بریتانەکان ماڵی ئەویان ناسیوە.

[٦١]- بێژراوە چووەتە هەڵەبجە و جافەکان – گۆیا خزمین – یارمەتییان داوە.

[٦٢]- ئەم باسەی سەر ناسوڕێنێت. چونکە ئەویی تۆزەڵقانی سەر لە سیاسەتی ئەو ڕۆژگارانەی عێراق دەربکات، تێ دەگات کە ئەم (گرتنە)ی ت. وەهبیی و بە ئەو تۆمەتە، تشتێکی ناماقووڵە. چونکە لەلاییێکەوە بریتانیا دەسەڵاتداری یێکەم بووە پتر لە حوکوومەتە تازەکەی عێراق کە خۆی دای مەزراند. لە لاییێکی دیکەوە – وەك پێشنیازی تۆفیق وەهبیی بۆ کاربەدەستی ئینگلیز باس کرا – ناوبراو بە ئاگەهداریی و ڕەزامەندیی بریتانەکان خۆیان هاتووەتەوە بۆ سلێمانیی تا لە حوکوومەتەکەی کوردستان بچێتە پێشەوە لەلاییێکی دیکەشەوە، بە ئافەرینی بریتانەکان

من لای تورك بووم، پیاوی تورك بوومایە بۆچیی دەهاتمەوە ئێرە؟ نا!

چل و دوو ڕۆژ لە حەپسخانەدا مامەوە[٦٣]. ئینگلیز زۆر عاقڵە، لە خۆیەوە ئیش ناكات، تەحقیقاتیان كرد.

ڕۆژێك لە حەپسخانەوە وەزیری داخلییە بانگی كردم. چووم، گوتی: (عەفوومان بكە، ئێمە غەڵەت بووین. تۆ پیاوی چاكیت. ئەوە ئێستە ئێمە حازرین چیت بوێت بۆت بكەین. ئێمە غەڵەتمان كرد).

گوتم: من پیاوێكی عەسكەرییم، دەمەوێت عەسكەریی بكەم، دەچمەوە جێگەی خۆم[٦٤] منیان تەعین كرد بە قوماندان – فەرماندەی مەدرەسەی تەدریب. (دار التدریب العسكری/ فێرگەی مەشقی سەربازیی، یا كۆلێجی سەربازیی/k). زابتەكان كە لە لای توركەكان دەهاتنەوە، بەئوسووڵی ئینگلیز فێرمان دەكردن. منیان كرد بە قوماندانی ئەوێ.

ئیدی ئەو وەختە ساڵی ١٩٢٣ بوو، دەستم كرد بە (گرامێر) نووسیین. ئەوەیشم پێ گوتن كە حوكوومەتی ئینگلیز قەراری دا بوو خوێندنی بە كوردیی بێ، وەهانییە؟

=نەبووایە هەرگیز نەدەكرا بە فەرماندەی مەشقی سەربازیی – كۆلێژی سەربازیی كە گەلێ سەرچاوەی باوەڕ پێ كراو دەگێڕنەوە؛ بریتانەكان سڵیان لە ئەفسەرە عارەبەكانی پاشماوەی سەردەمی توركی عوسمانیی دەكردەوە و پتر لە كوردەكان دڵنیا دەبوون و لە ئەو شوێنە ناسكەدا دایان دەمەزراندن.كورتییێەكەی، بە ڕای من، گرتنەكەی ت. وەهبیی بە ئەو تۆمەتە، تەنها كارێ بووە بۆ شیرنتر كردنی ناوبراو لەلای حوكوومەتی عێراق و ڕێگە خۆشكەریش بووە بۆ دانانی بە فەرماندەی فێرگەی مەشقی سەربازیی.

[٦٣]- مخابن هێندێ لێ كۆڵ و نووسەر ئەم گرتنەیان وەها هاتووەتە بەرچاو گۆیا (لەسەر كوردایێتیی و لایێن گرتنی حەفید زادە مەحموود بووە) كە وەهایش نییە.

[٦٤]- ئا لە ئەو هەلەدا كە داوای دەكرد بچێتەوە سوپای عێراقی عارەب، هاونەتەوەكانی لە چیاكاندا مەشخەڵی، شۆڕشیان ڕوو بە ڕووی دوژمن هەڵ گرت بوو.

(باسی دانانی بە موتەسەڕیفی سلێمانیی – ١٩٣٠ دەكات) لەپاشدا مەلیك فەیسەڵ[٦٥] – فەیسەڵی یێكەم/k – منی كرد بە موتەسەڕریفی سلێمانیی.

[٦٥]- فەیسەڵ، یێكەم پاشای عێراقی عارەب (ژ: ١٨٨٣/٥/٢٠ تائیف – م: ١٩٣٣/١١/٨ بەغداد) سێیەم كوڕی شەریفی مەككە؛ شەریف حسێن. شەریف عەلیی كوڕی محەممەد.

لە ساڵی ١٩١٣ دا وەك نوێنەری (جەددە) ئەندامی پارلەمان عوسمانیی بووە. لە دووەم جەنگی گێتییەوە هاریكار و دۆستی بریتانەكان بووە. لە ١٩٢٠دا بۆ ماوەیێكی كورت پاشای سووریا بووە و دواتر فڕانسەكان ڕاویان ناو بریتانەكان هێنایانە عێراقەوە و لە نێوان ١٩٢١ – ١٩٣٣دا كردیان بە پاشای عێراق.

لە ١٩١٩دا كۆنگرەی ئاشتیی پاریس بۆ وڵاتە براوەكانی جەنگ ڕێك خرا، ئەو وەك نوێنەری عارەب بەشدار بوو، تەنها یێك جار قسەیێكی كورتی كرد بوو: (داوای سەربەخۆیی وڵاتەكانی عارەب دەكەم و فەلەستینیش لەبەر شێوە گێتیگیرییێكەی بەجێ دەهێڵم!

دوای كۆنگرەی قاهیرەی ساڵی ١٩٢٠ و لە پاش شۆڕشەكەی عارەبی عێراق لە دژی بریتانەكان، ئەنجوومەنی دامەزرێند لە سەركردەكانی عێراق و سیاسەت بازە ناسراوەكان پێك هات. لە نێویاندا؛ نووریی سەعید، ڕەشید عالیی گێلانیی، جەعفەر عەسكەریی، یاسین هاشمیی، عەبدوڕڕەحمان نەقیب، عەبدولوەهاب نعیمیی هەبوون. سەرئەنجام لە ١٩٢٠/١٠/٢٥دا حوكوومەتێكی دەمەكیی بە سەرۆكاریی عەبدوڕڕەحمان نەقیب، دامەزرا. ئەویش جاڕی دا بۆ بە مەلیك بوونی فەیسەڵ كە لە ١٩٢١/٩/٢٣دا تاجی پاشایێتیی عێراقی لەسەرنا*.

(لەسەردەمی فەیسەڵدا – پاشای عێراقی عارەب – سێ پەیمانی گرنگ لە ساڵانی ١٩٢٢، ١٩٢٦، ١٩٣٠دا لەگەڵ بریتانەكان مۆركرا. لە هەموویاندا مافە ڕەواكانی گەلی كورد – بە زۆر نووسێنداراوە بە عێراقی عارەبەوە – پێ شێل كرا.

لەسەردەمی ئەودا بە پشتیوانیی بریتانیا – چەند پەیمان و پرۆتۆكۆڵیی سیاسیی و سەربازیی لەگەڵ ئێران، توركیا، سووریادا مۆركرا و مەبەستیان لێ دانی بزاڤی ڕستگاریی خوازی میللەتی كورد بوو لەهەر شوێنێكی كوردستانی گەورەدا. هەرچیی شۆڕش و ڕاپەڕینەكانی گەلی كورد هەیە وەك؛ ڕماندنی حوكوومەتی مەملەكەتی كوردستانی باشوور لە ١٩٢٤دا، سەرنانەوەی چوارەم شۆڕشی حەفید زادە مەحموود لە ١٩٣١دا، شۆڕشی بارزان لە ١٩٣١ – ١٩٣٢دا، هەروەها كۆژتاری ٦ی ئەیلوولی ١٩٣٠ی سلێمانیی لە دەست هات. بۆ یێكەم جاریش لەمێژووی هاوچەرخدا، سیاسەتی بە عارەب كردنی كورد و كوردستان، سەپاندنی خوێندنی عارەبیی لە قوتابخانە و دەزگەكاندا، نیشتەجێ كردنی خێڵەكانی عارەب لە ئەم شوێن و ئەو شوێنی =كوردستاندا پەیڕەو كرا. نەوتی كوردستانی كرا بە سامانی عارەب، سیاسەتی لە یێك ترازاندنی نەتەوەیی

من زابتێك بووم، وەهانییە؟ بووم بە موتەسەڕڕیفی سلێمانیی[٦٦]. بووم بە سیاسیی لاکین کە چووم تەشەککوری بکەم، ڕجای لێ کردم، گوتی، (سیاسەت مەکە!). دەی زانیی دەی کەم، چونکە موعاهەدە هەبوو[٦٧]، عێراق دەچووە عوسبەتول ئومەمەوە[٦٨].

ئێمە حوقووقمان هەبوو، ویلایێتی مووسڵ[٦٩] بە شورووت دراوە بە عێراق. هەر ئەوها نەدراوە. شێخ مەحموود حەربی کردووە، چیی کردووە. من نەفیی کراووم[٧٠]، ئەوە وەهابوو، وەها و وەها... چوومە سلێمانیی. ئەهالیی مەمنوون نەبوو لەحاڵی ئەم. خەبەرە کە (ناوی ئێمە لە موعاهەدەکەدا نییە).

تەلگرافیان لێ دا بۆ بەغداد. داوای مەتالیبێکی زۆر سووکیان کرد.. هیچ، نەموختارییەت – ئۆتۆنۆمیی/k – نەهیچ.

=کوردی پەیڕەو کرد و جاشایێتیی هێندێ خێڵی کوردی باوکرد و کوردی بە کورد بە کوشت دەدا و خەڵات و بەراتی بەسەر نۆکەرانیدا دەبەخشییەوە.. هتد).

★ بنۆڕە: ویکیپدیا الموسوعة الحرة.

[٦٦]- ئەنجوومەنی وەزیرانی عێراق لە ١٩٣٠/٤/٢٨دا بڕیاری دانانی دا. لە ٤/٣٠دا فرمانی ژمارە (٥) پاشایانە بۆ پەسەندکردنی دانانی دەرچوو. وەزارەتی ناوخۆی عێراقیش لە ٥/٦دا فرمانەکەی بەجێگە گەهاند و لە ٥/١٠دا گەهیشتە سلێمانیی★.

★ بنۆڕە: بەڵگەنامەکانی دۆسیێی خۆی و وەرگیراوم لە پارێزگەی سلێمانیی – س ١٩٨٥ (**بە کاربردن و بڵاوکردنەوەی بەڵگەکان بۆ کەسێکی دیکە ڕەوا نییە کە بۆ یێکەمین جاریشە بڵاودەکرێتەوە**).

[٦٧]- مەبەستی پەیمانی ٣٠ حوزەیرانی ١٩٣٠ی بریتانیا – عێراقە کە بۆ مەودای (٢٥) ساڵە و ڕێگە خۆشکەربوو بۆ بە ئەندام بوونی عێراق لە کۆمەڵەی گەلاندا.

[٦٨]- عێراق لە ١٩٣٢/١١/٣دا بوو بە ئەندامێکی کۆمەڵەی گەلان.

[٦٩]- ویلایێتی مووسڵی سەردەمی عوسمانیی. بەتایبەتیی لە نێوان ساڵانی ١٩٠٨ – ١٩١٨دا لە باژێڕەکانی مووسڵ، کەرکووك – هەولێر، ڕواندز، کۆیێ، ڕانیە سەر بە کەرکووك بوون – سلێمانیی پێك هات بوو کە دیارە زۆربەی وڵاتی کوردستانی نێوەندە. (بە هەڵە نێوبراوە بە باشوور).

[٧٠]- بۆ لوبنان لە ١٩٣١دا (بنۆڕە ئێرە و بابەتی: خوێندنەوەیێکی ڕەخنەگرانە/ خوێندنەوەی ڕەفتاری سیاسیی).

بەغداد تووڕە بوو، ئەمە چییە؟ بەرقییە بۆ من، سیڕڕیی. من خۆم جوابم دایەوە، گوتم: (لەبەسڕەدا هەزار تشتی وەها دەبێت ئێوە تووڕە نابن، بۆچ ئێوە لە ئەمانە تووڕە دەبن؟ با بی ڵێن). وەلحاسڵ مووەففەق نەبووم لەگەڵی. (**من لە ژێرەوە تەحریکم دەکردن[٧١]، کردیان بە موختارییەت)[٧٢]. ئەووەڵ جار تشتێکی**

[٧١]- ئەم پێ لێ نانەی ئێرەی هەموو گومانێ پاکۆدەدا. ئەز لە (تۆفیق وەهبیی کوڕی پیرەمەگروون)دا باوەڕم نواندبوو کە (ئاگری بن کایە). ئەوەتە نامەی نووریی سەعیدی سەر وەزیرانی عێراقیش بۆ نوێنەری باوەڕێی کراوی بریتانیا لە عێراقدا کە لە ١٩٣٠/١٠/١٨ ناردوویێتی، ڕووداوەکانی سلێمانیی – پێش ٦ی ئەیلوول – ی خستوەتە ئەستۆی ت. وەهبیی★.

★ بنۆڕە: تۆفیق وەهبیی، حیاتە ودورە السیاسیی والثقافي – ل ٧٣.

وێڕای ئەوە کە ت. وەهبیی – بە دەنگی خۆی – ددان بنێت بە ئەوەی (خۆی هانی داون) و لە (**داوایێکی پچووکەوە پێی گۆڕیون بۆ خودموختاریی**)، دیارە کە ئەم قسانەی لە هەر گێڕاندنەوەیێکی دیکە – با لە خۆیشی وەرگیرابێت و نووسرابێت – ڕاستتر و باوەڕ پێ کراوترە.بۆیێکا ئەوەی م. ر. هاوار لە زمان ئەوەوە نووسیوییێتی؛ (ڕاستییێکەی من ئەو دەوورە سەرکییەم نەبوو کە منی پێ تاوانبار کرام کە گۆیا من خەڵکم هان دەدا تەلگراف بۆ عوسبەتولئومەم و بۆ مەندووبی سامیی بنێرن کە داوای دروست کردنی حوکوومەتێکی کوردیی بکەن.. هتد)★، لە ئاستی ئەم ددان پێ دانانەی خۆیدا – بەدەنگی خۆی – تەواو باوەڕ پێ راوە. جێگەی باسە م. ر. هاوار لە ساڵی ١٩٨٢دا گۆیا ئەو قسانەی لە ت. وەهبیی بیستووە. بەڵام ددان پێدانانی (هاندان)ەکەی لە ساڵی ١٩٧٦دا تۆمار کراوە.

★ بنۆڕە: شێخ مەحموودی قارەمان و دەوڵەتەکەی – ج٢، ل ٧١٥ – ٧١٦.

[٧٢]- موختارییەت: ئۆتۆنۆمیی Autonomy کە ڕیشەکەی Autonomosی یۆنانیە و مانای سەربەخۆیی، ئازادیی خۆ بە ڕێگەوە بردنی هەیە.

ئەم زاراوەیە لە سەرەتادا ئاماژە بووە بۆ مافی هەر دەوڵەتێ دەکات کە دەسەڵاتی خۆ بە ڕێگەوە بردنی هەیە بەبێ تێکەڵیی دەسەڵاتێکی بێگانە. بەڵام لە ئەم ڕۆژگارەدا ئەو ڕژێم و دەسەڵاتە دەگرێتەوە کە هەرێمی وڵاتێ مافی خۆ بەرێگەو بردنی کاروباری نێوخۆیی هەیە و دەسەڵاتەکانی سیاسیی، بەرگریی، ئابووریش بەشی دەوڵەتە مەرکەزییێکەیە ! بەیاننامەکەی ١١ی مارتی ١٩٧٠لەنێوان حوکوومەتی عێراق و سەرکردایێتیی بزووتنەوەی چەکداریی کورد بۆ ئەو مەبەستە بوو، هەروەها باری ئێستەی کوردستانی باشوور – ڕاستتر نێوەند – لەگەڵ حوکوومەتی عێراق هەمان شێوە دەگرێتەوە.

سووکیان دەویست – بە پێکەنینەوە/k – کردیان موختارییەت. موختارییەتمان دەوێت!

لە بەغدادەوە جەریدە دەهات، پڕە لە جنێو! (نفر/ نەفەرون – کەسێك/k)، نەفەرون مەقسەدیان من بوو. دەیان زانیی من دەی کەم!

قۆمیتەییێکم – کۆمیتەییێکم/k – دروست کرد بوو لە یازدە کەس[٧٣].

(دووازدە سوارەی مەریوان)[٧٤]مان هەیە، ئەوانە **(یازدە سوارە)** بوون، باشە[٧٥].

مێژووی هەڵ کەوتنی داخوازیی میللەتی کورد بۆ دەسەڵاتی خۆ بەڕێگەوەبردنی دەگەڕێتەوە بۆ دوای یێکەم جەنگی گێتیی (١٩١٤ – ١٩١٨) کە پەیمانی سیڤەر (١٩٢٠/٨/١٠) پەسەندی کرد وەك سەرەتایێ بۆ سەربەخۆبوونی یێکجاریی و دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کورد.

ئەم ئامانجە – گەلی کوردیش چەند شۆڕشێکی لە پێناودا کرد – بە پیلانی سیاسەتی بریتانیای مەزن نەهاتە دیی و لەبریی ئەوە کوردستان و گەلی کوردستان بوو بە چوار بەشی و ژێرماڵەی چەند دەوڵەتێکی دیکە . هەر بۆیێکا ئەوە سەدەیێکە میللەتی کورد هەر قوربانیی دەدات و کۆڵ نادات.

جێگەی باسە هۆشمەندی ئامریکا و سێیەمین سەرۆك: تۆماس جیفرسۆن Tho,as Jeffron (ژ: ١٩٤٣/٤/٣ – م: ١٨٢٦/٧/٤) یێکەمین کەسە کە وشەی سیاسیی موختارییەت – ئۆتۆنۆمیی بۆ ئازادیی هەرێمەکانی ئامریکا داڕژت*.

* بنۆڕە: دیکیپیدیا الموسوعة الحرة.

[٧٣]- کۆمیتەی هەیئەی وەتەنییە – دستەی نیشتیمان پەروەران – کەلای ت. وەهبیی بە یازدە سوارەی ژماردووە (!!)، ئەم کەسانەی خەڵکی سلێمانیی بوون: تۆفیق قەزاز، ڕەشید نەجیب، ڕەمزیی فەتاح، حەمدی عەبدورڕەحمان ئاغا، ئەحمەد پاشا، عەزمی بەگ بابان، عیززەت تۆبپیی، عیززەت بەگ، عوسمان پاشا، فائیق بەگ بابان، شێخ قادر حەفید، محەمەد ساڵح بەگ، شێخ محەمەد گولانیی*.

لەمەڕ ئەم دەستەیە – لەمانگی مایسی ١٩٣٠دا پێك هاتووە – هێندێ کەس دەبێژن کە (١٣) کەس بووە و دووانەکەی دیکە، (مەجید بەگ حاجیی ڕەسووڵ بەگ و شەفیق بەگ ڕەشید پاشا) بوون.

* بنۆڕە: تۆفیق وەهبیی حیاتە و دورە – ل ٧١، ه ١.

[٧٤]- پیرەمێردی شاعیرو رۆژنامەوان لە (ژیان-س٨،ژ٣٦٦-٣٦٧، ١٩٣٢/٦/٨- ١٩٣٢/٩/٧دا بەشە نووسینی بەناوی "دووازدە سوارەی مەریوان"ەوە- ناتەواو- بڵاوکردووەتەوەو چ ئاماژەیێکی بۆ

=سەرچاوەکانی مێژوو نەکردووە، بەڵکە ڕووداوەکانی بەشێوەیێکی ئەدەبیی- وەك داستانێکی مێژوویی نواندووەو شانازیی پێوە کردووەو ناوی پاڵەوانەکانی هێناوە.

دووازدە سوارەی مەریوان: کۆمەڵە شۆڕە سوارێکی لەشکری بەبە – بابان بووە کە لەشکرێکی دووازدە هەزارەی ئێرانیان لە (مەریوان)دا تەفروتوونا کردووە.

حسێن نازمی مێژوونووسی باسەکە دەگێڕێتەوە و دەبێژێت؛ (سلێمان پاشای کوڕی خالید پاشای بەبە لە ساڵی ١١٦٤ك/ ١٧٥٠ – ١٧٥١دا چووە سەر تەختی میرنشیینی. سەلیم بەگی پاشای بەبەی لێ خراویش هەڕای کردبوو بۆ ئێران. هەنگی ئێران لە دوای کوژتنی نادر شاوە شێوا بوو. سەلیم بەگیش دوو ساڵ بوو لە هەموو دەرگەیێکی دەدا یارمەتییێکی پێ بدرێ بەشکۆ بگەڕێتەوە سەرتەختی میرنشینیی. دوا جار لەلایێن ((کەریم خانی زەند))ی سەرکردەی هۆزی زەند و هەڵ کەوتووی سەردەمەکەوە، لەنێوچەی ((ئەسفەهان))دا شوێن و قەدرێکی دەستگیر بوو. لە بەرامبەریشەوە گوێ ڕاهێڵ و خزمەتگوزار بوو.

دوای ئەوەی کەریم خانی زەند خۆی گرت، لەشکرێکی دووازدە هەزار شەڕکەری بۆ سەلیم بەگ ئامادەکرد تا پەلاماری ((قەڵاچوالان))ی پێتەختی میرنشینیی بەبە بدات. ئەم هەواڵە فرە بلەز گەهێشتە ((قەڵاچوالان)) کە هەر هەشت سەعاتە ڕێگە لە مریوانەوە دوور بوو.

سلێمان پاشای بەبە شێوی خواردبوو، نوست بوو. کەسیش نەی دەوێرا بە ئاگەهی بهێنێتەوە کە هاکا لەشکرەکەی ئێران پەلاماریان دا. هەروەها کەسیش نەی دەوێرا بێ پرس و تەگبیری بجولێتەوە. دوایی یێکێ لە متمانە پێ کراوەکانی پێی بە جەرگی خۆیدا ناو بە پەنجەیێکی نەرم پاشای لەخەو هەڵستاند کە دەمودەست تووڕە بوو، پرسیی: ((چیت دەوێ؟)).

پیاوەکەی دەبێژێت: ((قوربان پاشا، دوژمن گەهیشتووەتە مەریوان و هاکا پەلاماریان داین. ئێمەیش هێزێکی ئەوتۆمان ئامادە نییە بۆ بەرپەرچی. فەرماندەکانیشمان چاوەنۆڕی فەرمانتن).

پاشا توندتر لێی تووڕە بووە و گووتوویێتی ((فەرماندە و ئەفسەران چاوەنۆڕی چین؟ ئایا دەخوازن وەك ژن سەردابخەن و بێ دەنگ بن؟ دەخوازن من بچم بۆ شەڕ و بیان پارێزم؟ بڕۆ وەل بە)). پاشا خەوتووەتەوە.

ئەم هەواڵە گرانە دەگاتەوە فەرماندەکانی لەشکری بەبە و هەموو برینداد دەبن، بەڵام غیرەتیان دەهێتە جۆش و دووازدەیان دەکەونە خۆیان کە ئەمەن: ((سەلیم بەگی سی تەنگەی نەوەی خانەدانی بەبە، مەحموود بەگ، جوامێر ئاغای ڕەنگینە، بریندار ئاغا، زوڵاڵ ئاغا، محەمەد =بەگی مەرگەیی، ئەحمەد ڕەشی دارۆغا، ئەکرەمی مەلا هەمزە)) و چواری دیکە – پیرەمێردی شاعیر و ڕۆژنامەوانیش ناوی هێناون؛(فرامەرزی زەنگەنە، سوار ئاغای بڵباسیی، مامەند ئاغای میراودەلیی، زینەڵ بەگی مەسرەف) .

=ئەم دەستە شۆڕە سوارە هەریێکە و نۆکەری خۆی هەڵ دەگرێ و دەکەونە ڕێگە و نەخشەیێك بۆ پەلاماری دوژمن بە ئەم شێوەیە دادەنێن: لە دەروبەری خێوتگەی لەشکری دوژمندا، هەریێکە خاڵێ نیشانە دەکات بۆ ساتی پەلامار بەمەرجێ پەلامارەکەیان لە یێك هەل و لەدوا چارەکی شەودا بەدەم تەکبیر و تەپڵ لێ دانێکی گەرمەوە دەست بدەنێ. بە ئەمەش کارێ بکەن ئێرانیێکان هەست بکەن تووشی پەلامارێکی گەورە و سەرتاسەریی بوون و شپرزە ببن.

کوتوپڕو لە وادەی نیشانەکراودا، هەموو پەلاماریان دان و لەشکری دوژمن داچڵەکی و سەری لێ شێوا، بەڕادەیێك لەترسی هەر تارامییێ. ئێرانیێکان لەنێو خۆیاندا پەلاماری خۆیان دەدا، سوارەی بەبەش لە ڕاست و چەپ و سەر و خوارووەوە لێیان دەدان، ئەم بارە تا بەرە بەیانی خایاند و ئێرانیێکان تاك و تەرایان سەری خۆی پێ ڕستگار کرا. هەرچیی کەرەستە و تیفاقی جەنگیشیان هەبوو، وەك لاشەی کەوتوو، لە ئەو نێوەدا بوو. بەڵام لەئەنجامی ئەم داستانەی شۆڕە سوارانی بەبەدا، ئەم پاڵەوانانە شەهید ببوون؛ ((سەلیم بەگی سێ تەنگە، ئەکرەمی مەلا هەمزە، جوامێر ئاغای ڕەنگینە، ئەحمەد ئاغا – ئەحمەد ڕەشی دارۆغا، زوڵاڵ ئاغا، حەمەد بەگی مەرگەیی و چوار هاوەڵی دیکەیان. هەروەها سیانی دیکەیشیان بریندار ببوون)).

سلێمان پاشای بەبە کە هەواڵی ئەم نەبەردەی بیست ڕووی کردە ((قزڵجە)) و فەرمانی دا هەرچیی تیفاقێ بە کەڵکی شەڕ دهێت گرد بکرێتەوە و چیش کەڵکی هەژاران دەگرێت بە سەریاندا دابەش بکرێت. تەرمی شەهیدەکانیشیان گێڕایەوە بۆ قەڵاچوالان. ئەم داستانە بوو بە ئالاییێکی بەرزی کورد و بەبەکان.

سەلیم بەگ سەرشۆڕ و سەرگەردان لە ئێراندا دەسووڕایەوە تا ساڵی ١١٧١ك/ ١٧٥٧ – ١٧٥٨ز سەرلەنوێ کەریم خانی زەند سەر خێڵەکانی نێوچەکانی ((سنە)) و ((بێجار))ی بۆ کۆکردەوە پەلاماری سلێمان پاشای بەبە بداتەوە.

سلێمان پاشایش لەنێوچەی هۆرامان دا شکاندنی و سەلیم بەگ هیچی بۆ نەمایەوە و لەنێو چیا و دارستانەکاندا خۆی شاردەوە. ئیدی ئێرانیێکان ڕوویان لێ وەرگێڕا و ئەویش ناچار لە ژێرەوە کرد و کۆشی نواند بەشکو والیی بەغداد ((سلێمان پاشا – ئەبولێلە)) بەزەویی پێدا بهێتەوە و بی بەخشێ. بەڵام والیی بەر لە ئەوەی هەواڵی خۆ بەدەستەوە دانی بڵاوبکاتەوە، بڕیاری دا بە نهێنیی لەناوی ببات و ئەمەیشی کرد)*.

جێگەی باسە مێژوونووس محەممەد ئەمین زەکیی لە کتێبی خۆیدا دەبێژێت گۆیا مێجەر لۆنگریکی خاوەندی کتێبیی (اربعة قرون الاخيرة للعراق/ دوا چوار سەدەی عێراق) دەبێژێت گۆیا، ئەم ڕووداوە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی (سلێمان بەبەی کوڕی ماوەند)دا قەوماوە. هەروەها گۆیا، مستەر ڕیچی خاوەندی (رحلة ريج في العراق سنة ١٩٢٠/ گەشتی ریچ لە عێراقی ساڵی ١٩٢٠)دا لایێنگیری ڕای پێشووە و دەبێژێت: (شەڕی دووازدە سوارەی مەریوان بە دووریی

(باس هورد ناکاتەوە و دەچێتە سەر ئەوە گۆیا کۆششی بۆ هەڵ گیرساندنی شۆڕش کردووە!!/ k).

ئەمیر: بەڵێ.

ت. وەهبیی : ئەوجا من گوتم؛ **(سەورە دەکەم)**[٧٦]. هەیئەتێك لە بەغدادەوە هاتن[٧٧]، (وەکیلی مەندووبی سامیی)، (وەکیلی ڕەئیسی ووزەرا)، (وەزیری داخلییە)، (وەزیری عەدلییە) هاتن. بەعزێکیان لە ماڵی مندا میوان بوون.

=میلێك لە ئاوایی ((ئەحمەد کەڵوان))ەوە و لەسەردەمی فەرمانڕەوایی سلێمان پاشای بەبەدا قەوماوە کە باوەڕ هەیە فەرمانڕەواییێکەی ڕێکەوتی ساڵانی ١٠٧٧ – ١٠٩٢ك/ ١٦٦٦ – ١٦٨١ز دا بووبێ**.

★ بنۆڕە: تأريخ الامارة البابانية، ط١، ص ١٠٥ – ١١٢ (بەکورتیی).

★★ بنۆڕە: تأريخ السليمانية وانجاءها، ص ٧٦، ه.

(٧٥)- ت. وەهبیی (دووازدە سوارەی مەریوان) و ئەو یازدە کەسەی بە یێك چواندووە کە ئەز بەچەوت و ناڕەوای دەزانم، چونکە لەڕووی مێژوو، ڕەفتار، مەبەستەوە یێکجار جودایی گەورەیان هەیە، بەتایبەتیی کە دووازدە سوارەی مەریوان داستانێکی گیان بەخشین بووە و یازدە کەسەکەی ئەویش لە چەند مانگێك گرتن، ئەوجا ئازاد بوون چییان بەسەردا نەهاتووە، تەنانەت هێندێ سوارەی نێو ئەو یازدە کەسە (!!) وەك تۆفیق قەززاز، حەمەی ئەوڕەحمان ئاغا بوونەتە ئەندام پارلەمانی عێراق و ڕەمزیی فەتاحیش فرمانی کارگێڕیی وەك قائیمقام و جێگیری موتەسەڕڕیفی پەسەند کردووە، واتە لە دروشمەکانیانەوە (حوکوومەتێکی سەربەخۆی کورد لەژێر چاودێری کۆمەڵەی گەلان – یا بریتانیادا) هاتە سەر ڕازیی بوون بە (کورسیی) خۆیان لە دام و دەزگەی دەوڵەتی عێراقی عارەبدا.

(٧٦)- بنۆڕە ئێرە و پەراوێز ٨١.

(٧٧)- پێش هاتنی کاربەدەستەکانی مەملەکەتی عێراق؛ جێگەنشینی پاشا – وەلیی عەهد میر غازیی لە ١٩٣٠/٧/١٦ هات بۆ سلێمانیی.

دوایی بەپێی بڕیاری کۆبوونەوەی ١٩٣٠/٨/٥ی ئەنجوومەنی وەزیران ئەو دەستە باڵایەی مەملەکەتی عێراق؛ (جێگیری سەرەوەزیران و وەزیری نێوخۆ؛ جەعفەر عەسکەریی، وەزیری داد جەمال بابان) هەروەها جێگیری نوێنەری بریتانیا لە عێراقدا؛ مێجەر یۆنگ، ڕۆژانی ٨/٨ دەیدەنیی کەرکووك ٨/٩ دیدەنیی هەولێر، ١٩٣٠/٨/١٠ دیدەنیی سلێمانیان کردووە. جێگەی باسە، نووریی سەعیدی سەرەوەزیران چووبووە لەندن و جەعفەر عەسکەریی ژنبرای لەبڕیی خۆی

ئەشـرافی سـلێمانیی لـە سـاڵۆنی سـەرادا[٧٨] کۆبوونـەوە موتەسـەڕڕیف بـووم. جێگـەی خـۆم دا بـە رەئـیس ووزەرا. خـۆم لـە ئەوێـدا — ڕاسـتتر لـە ئـەولاوە/ k دادەنیشتم.

بوو بە موناقەشە[٧٩]. وەکیلیان تەعین کرد، ناوی ڕەمزیی فەتاح بوو[٨٠]. ڕەفیق سونفی من بوو. ئەویان تەعین کرد بوو، موناقەشەی لەگەڵ کردن.

حاسڵیی تەواو بوو. ئەمانە ڕۆییشتن. من لەگەڵیان نەچووم. گوتم؛ (نەخۆشم) کە دەبوو تا حودوودی لیواکەی خۆم لەگەڵیان بچم، نەچووم.

قەرارم دا (سەورە) بکەم، یەعنی شۆڕش[٨١] بکەم. هەڵستام چووم بۆ (هۆرامـان)، (جەعفەر سوڵتان)م[٨٢] دۆزییەوە لە ماڵی کوڕەکەیدا لە (تەوێڵە)دا. لە ماڵی ئـەودا میوان بوو.

=راسپاردبوو. هەروەها سێر هەمفریدی نوێنەری باڵای بریتانیاش چوو بوو بۆ لەندن و ئـەویش مێجەر یۆنگی ڕاسپاردبوو.

بۆ تێ گەهیشتنی قسە و باسەکانی کۆڕ و کۆبوونـەوەکانی ئـەو ڕۆژگارانـەی کاربەدەسـتەکان و نەیارە بەرامبەرەکانیان، بنۆڕە: داوێن: ٣/٣، بەڵگەکانی کێشەی کورد — س ١٩٣٠.

[٧٨]- مەبەست ساڵۆن- ڕاڕەوی دەزگەی موتەسەڕڕیفییەتە.

[٧٩]- بنۆڕە: داوێن: ٣/٣، بەڵگەکانی کێشەی کورد — ١٩٣٠.

[٨٠]- ڕەمزیی فـەتتاح (ژ: ١٩٨٠ سـلێمانیی — م: ١٩٧٩/١٠/٢ سـلێمانیی) داییکـی حـەلاوەی ڕەشـید ئیبراهیم بووە. خوێندنی سەرەتایی و ڕوشدییەی سـەربازیی لـە سـلێمانیی و فێرگـەی ئامـادەیی سەربازیی لە بەغدادا و کۆلێـژی سـەربازیی لـە ئەسـتەنبوولی پێتـەختی دەوڵـەتی عوسمانییـدا تەواو کردووە و بووە بە ئەفسەر بە پلەی مولازیمی یێکەم.

لە سەردەمی مەملەکەتی عێراقی عارەبدا، لەنێوان ساڵانی ١٩٣٧ — ١٩٤٧دا قائیمقامی خانـەقین، شـەنگال، چەمچـەماڵ هـەروەها جـێگیری موتەسـەڕڕیفی کـەرکووك بـووە.لـە دوا مێـژووەوە کـە خانەنشین بووە، لە سلێمانییدا بە کاروباری بازرگانیی و کشت و کێڵەوە خەریك بووە. هاوسەری هەبووە و تاقە کوڕی سیروان دانیشتووی سلێمانییە*.

* سەرچاوەی باس و فۆتۆگرافی نامەی سیروانی کوڕی بۆمن؛ ٢٠٠٩/٤/١ سلێمانیی. (هاوینی ساڵی ١٩٧١ ویستم گوتوبێژی لەگەڵ بکەم، مخابن ڕێك نەکەوت)

[٨١]- لە ئەم گوتوبێژەدا دووجار وشەی (سەورە — شۆڕش)ی بە دەمداهاتووە کە بۆ ئەو مەبەستە ڕووی کردووەتە هۆرامان و (جەعفەر سوڵتان)ی سەرخێڵی ناسراوی هان داوە تا هاریکاریی بێ.

=ئەم ددان پێ دانانە و بە دەنگی خۆیشی تەواو دەق دەگری لەگـەڵ ئـەو (تـاوان بەسـەردانانە)ی وەزارەتی نێوخۆی عێراق؛ ژمارە ٢٢/٦/٤؛ دۆسێی موتەسەڕڕیف تۆفیق وەهبیی*.

دیارە هەر ئەم ددان پێدانانە ئـەو بۆچوونەی خاوەنـدی کتێبـێ** پـووچ دەکاتـەوە کـە خاوەنـد کتێبەکە نووسیویێتی: (چوو بۆ هەڵەبجە بۆ تەماشاکردنی کاروباری کارگێڕیی)***.

* بنۆڕە: تۆفیق وەهبیی حیاتە ودورە — ص ٢٧٣ ه ٢٨٠.

** هەروەها.

*** = — ص ٧٣.

لە لایێکی دیکەوە ئەز بۆم هەیە لە شارەزایانی هونەری سیاسەت و شۆڕش بپرسم: ئایـا شـۆڕش گێڕاندن باوەڕو بڕیارو بنچینەی زانستیی و هـەل و مـەرج و دەسـتمایە ، کـات و شـوێنی خـۆی هەیە یا نا؟ ئایا پەسنی شۆڕشگێڕ ئەمەیە لە (باری قۆمار کردن)دا چاو بۆ شـۆڕش هـەڵ بخـات؟ ئایـا پەسـنی شۆڕشـگێڕ ئەوەیـە — وەك لەبەرچـاوە — لـە ناسـکترین سـاتی جـۆش و خرۆشـی جەماوەری کورد و بەتایبەتیی سلێمانییدا، (شۆڕشگێڕ ناو/ موتەسـەڕڕیف تۆفیـق وەهبیـی) مـل کەچی بڕیاری لابردنی بێ؟ ڕاستییێکەی بۆم هەیە ببێژم کـە ئـەم بیرۆکەیـە بـۆ فیلمـی کـارتۆن یێکا و یێکە!

[٨٢]- جەعفـەر سـوڵتان؛ (ژ: ١٨٨٥ — م: ١٩٤٢)* کـوڕی محەمـەد سـەعید سـوڵتان کـوڕی عوسمـان سـوڵتان**. سـەرۆکی هۆزەکـانی هۆرامـانی تـەخت - کوردسـتانی خۆرهـەڵات- و هۆرامـانی لهوون: کوردستانی باشوور.

م. ر. هاوار لە کتێبی خۆیدا لێی گوتووە: (سەرۆکێکی گەورەی هۆرامان بـووە لـە نێـوان سـاڵانی ١٩٣١ — ١٩٣٢دا بەرهەڵستی حوکوومـەتی ئێرانـی کـردووە. ئـەوجا ناچـار هاتووەتـە نێوچـەکانی هۆرامانی لهوون و عێراقەوە).

هاوار پتر دەبێژێت: (بەهیچ جۆرێ هاریکاری حەفیـد زادە مـەحموودی شۆڕشـگێڕی کوردسـتان نەبووە. پێچەوانە زۆر گەرم هاریکاریی کاربەدەستەکانی ئینگلیز بووە لە عێراقدا)***.

عەبدولمەجیـد فـەهمی حەسـەن دەگێڕێتـەوە، (ڕێـز لێ گیراوی پاشـا فەیسـەڵی یێکـەم بـووە کـە داوەتی کردووە بۆ کۆشکی خۆی و سەعاتێکی زێڕی خـەڵات کـردووە. هـەروەها غـازیی پاشـایش، عەبدولئیلاهی جێگەنشینی پاشایش داوەتیان کردووە****.

حـاجیی عەبدوڵڵـەی ئیسـماعیل ئەفەنـدیی — عوسمانـە سـوور — لـەلای زانـا عەبـدوڕڕەقیب یووسف قسەی خۆی تۆمار کـردووە و لەمـەڕ جەعفـەر سـوڵتان گوتـوویێتیی؛ (دوو ڕۆژ بـەر لـە مردنی مانگ گیراوە و لە عەبابەیلێدا نێژرا. شاعیر عەلیی باپیر ئاغا — کەمالیی — چەند بەیتە شیعری فارسیی داناوە تا بەسەر کێلەکەیەوە نەخش بکرێ، بـەڵام ئـەوە نەڕەخساوە شـیعرەکان ئەمەن:

شەو قومارمان دەکرد. شەو دائیمەن دەبێت قومار بکات خودا عافووی بکات. **بردمە لاییێکەوە، گوتم: (من هاتووم کە تۆ هەڵ بستێنم و لەگەڵتان بم، ناچمەوە سلێمانیی).**

گوتی: بەڵێ باشە، ئەمر دەکەیت.. نە ئەسلیحەمان هەیە، نە پارەمان هەیە، نەفیشەکمان هەیە.

گوتم: لە ئاخیرییدا تۆ دەی خۆیت. ئەوەبوو خواردی! لە بەغداددا لە برساندا مرد[٨٣].

گوتی: بەخودا حاڵمان وەهایە و چیی بکەین؟!

=نەبیند دیدە، گردون نەزانید مادر دوران
عدالت پرور عالی همت چون جعفر سلطان
چو رحلت کردە أز دنیا همان شب ماه گردون گفت
بگو تاریخ از بحر خسوف ماه کوردستان
(کمالی) بحر تاریخش بمحزون زیان بگشاد
بگو؛ (ای ماه شد به باغ عدن سلطان هورامان)*****

جەعفەر سوڵتان یێکێ بووە لە دۆستە نزیکەکانی ت. وەهبیی بەڕادەییێك کە ت. وەهبیی لە موتەسەڕڕیفیی خرا، لەنێو چەند ناسراوێکی هۆرامانـدا ڕۆژی ١٩٣٠/٨/٢٤ برووسکەییێکی لێ داوە بۆ گێڕاندنەوەی ت. وەهبیی بۆ سەر فەرمانەکەی******.

* نامەی تایبەتیی زانا عەبدوڕڕەقیب یووسف بۆ من، ٢٠٠٩/٤/١٢، سلێمانیی.

** بنۆڕە: تاریخ مشاهیر الالویة العراقیة — ج١، ل ١٦٦ بە (مستەفا جەعفەر سوڵتان)ی نێو بردووە و ساڵی ١٨٩١ی بۆ لە دایك بوونی داناوە. هەروەها تۆفیق وەهبیی حیاتە ودورە — ل ٧٤، هـ ٨٣، بە مستەفا جەعفەر سوڵتانی ناو بردووە.

** بنۆڕە: شێخ مەحموودی قارەمان و دەوڵەتەکەی — ب ١، ل ٢١٨.

*** هەمان سەرچاوە.

**** بنۆڕە: تأریخ المشاهیر الالویة العراقیة — ج١، ل ١٦٦.

***** نامەی زانا عەبدوڕڕەقیب یووسف — ٢٠٠٨/٤/١٢.

****** بنۆڕە: ژیان — ژ ٢٥٩، ١٩٣٠/٩/٤.

[٨٣]- هەواڵێکی پشتیوانی ئەم قسەیەیم دەستگیر نەبووە!!

تەماشام کرد نییەتی نییە. گەڕامەوە بۆ سلێمانیی. من گەڕامەوە، تەماشام کرد لەسەر مێزەکەم تەلگرافێك داندراوە، دەڵێت؛ (دەبێت ئێستە بهێیت بۆ بەغداد)[٨٤].

ئەو ڕۆژە سلێمانیی خەریك بوو شۆڕش بکات، خەبەرم نارد" (لە ڕێگەی خودادا هیچ مەکەن، دەم کوژن لە ئاخیرییدا)[٨٥].

چۆن لە سلێمانییدا شۆڕش دەکرێت، ئای؟! دوو فەوج — عەسکەر/ k — لە ئەوێدا هەیە. عەسکەر لە ئەوێدا هەیە. تەبیعیی ئیمکان نییە هیچ بکرێ.

(**باسی گەڕاندنەوەی بۆ بەغداد و ڕێگە پێ گرتنی دەکات**/ k) .

سوار بووم خاڵم لەگەڵم هات[٨٦]. دەچین بۆ کەرکووك، لەنیوەی ڕێگەدا — سلێمانیی و کەرکووك/ k — تەماشام کرد عەشیرەتێکی (ڕەئیسی گەلاڵیی)[٨٧]،

---

[٨٤]- لە دۆسیێی خۆی لە پارێزگەی سلێمانییدا بەڵگەییێکی ئەوتۆم نەدیتووە بیێژێت لە (وەرەوە بۆ بەغداد) بەڵام (برووسکەی لەکارخستنی) کە لەلاییێن وەزارەتی نێوخۆی عێراقەوە (بۆ موفەتتیشی ئیداریی سلێمانیی — ژ ١١٣١٦، ڕۆژ ١٩٣٠/٨/٢١) هاتووە ئەمەیە: (ئیعلامتان دەکەین کە ئیستیغنا کرا لە خەدەماتی موتەسەڕڕیف تۆفیق وەهبیی/ تەواو).

جێگەگرەوەی موتەسەڕڕیفیش — وەکلیی موتەسەڕڕیفی سلێمانیی کە بە ئیمزا ئینگلیزییێکەوە دیارە (پشکنی کارگێڕیی سلێمانیی)ە و بریتانییە، بەناوی (دەزگەی موتەسەڕڕیفی لیوای سلێمانیی. ژ ١٨٢٥/٨٢، ڕۆژ ١٩٣٠/٨/٢٤)ەوە وێنەی ئەو فەرمانەی وەزارەتی نێوخۆی عێراقی بەرەو ڕووی سەرۆکارەکانی دەزگەکان کردووەتەوە و ئاگەهداری لە کارخستنی ت. وەهبیی کردوون*.

* بنۆڕە: داوێن ٤/ بەڵگەکان.

[٨٥]- ناچارم بپرسم: شۆڕشی بۆ چ پیاوێ؟

[٨٦]- ڕەشید مەستیی.

[٨٧]- خەلیفە یوونسی سەرخێڵی گەلاڵیی: (ژ: ١٨٩٣ — م: شوباتی ١٩٤٤ گوندی سۆڵە/ قەرەداخ)، کوڕی مەوالیی کوڕی سەرحەدی ڕوغزاییی هۆزی جاف*، یێکێك بووە لە کەسە ئازا و دڵسۆزەکانی سێیەم شۆڕشی حەفید زادە مەحموودی شۆڕشگێڕی کوردستان کە لە ساڵی ١٩٢٤ بە دواوە لە شەڕەکانی نێوچەی شارەزووردا بەرامبەر لەشکری عێراقی عارەب و بریتانیا کارامە بەشدار بوو**.

موحاریب لە (سکۆچ)[٨٨] دەچوو، درێژ، ڕیش و سمێڵ سوور، چاوشیین، نێرەکەرێکە.

گوتی: بۆ کوێ دەچیت؛

گوتم: (بەپێکەنینەوە/k) دەچم بۆ بەغداد.

گوتی: نابێت بچیت!

من چیی بکەم؟ گوتم: بۆ کوێ؟

گوتی: ئێوە دەشتەکیین — عەشیرەتی جاف لە دەشتدا دەژین — لە هۆرماندا بۆ من نەکرا، ئەگەر بڵێم ناهێم؟! — گوتم: ڕجات لێ دەکەم خەلیفە یوونس واز لە من بهێنە. ئینشاڵڵە ڕۆژێ دەهێت، من ئەو وەختە تۆ بانگ بکەم.

تەبیعیی نەی دەتوانیی ئیجبارم بکات.

گوتی: خودا حافیزت بێت.

(باسی گەهیشتنە بەغداد و دەست بەسەریی خۆی/k) هاتمە کەرکووک. لە ماڵی موتەسەڕیفی کەرکووکدا میوان بووم، نانم خوارد و سواری ترەێین — شەمەندۆفەر/k — بووم، هاتمە بەغداد. لە پاش چەند ڕۆژێ منیان خستە حەپسخانەوە، چەند ڕۆژێ منیان خستە حەپسخانەوە — ڕوو لە میوانەکانی دەکات/k — ئەوە بوو بۆم گێڕانەوە.. نا، ئەوەیان تەوقیف خانە بوو. ئەم جارە حەپسخانەی عوموومیی بوو. داییکی سزا — کابانی/k — تەلگرافی بۆ عوسبەتول ئومەم لێ دا، (مێردەکەم گیراوە. نەخۆشە، هیچ قەباعەتێکی نییە، جوابی بۆ هاتەوە؛ ((مەترسە)) (خۆی و کابانی پێ دەکەنن/ کابانی وشەی ((مەترسە))ی کوردیی دەبێژێتەوە/k). مەترسە هیچ نابێت. لەپاشدا منیان بانگ کرد، لە ئۆتۆمۆبێلی ڕەشدا، پەنجەرەی نییە، گەرمای مانگی حوزەیران، زۆر گەرما بوو، هەمووی ئاسن، ئۆتۆمۆبێلی حەپسیی، هیی موجریم، بە ئەوە بردیانم (پەشێمان

=★ نامەی ٢٠٠٩/٦/١١ی زانا عەبدوڕڕەقیب یووسف بۆ من کە دەیش بێژێت ئەو هەواڵانەی لە سەر کێلی گۆڕەکەیدا نووسراون کە لە نێو تەکیەی گوندی سۆڵەی قەرداخدا نێژراوە.

★★ بنۆڕە: شێخ مەحموودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان — ب١، ل ٢٠٥.

[٨٨]- شۆڕە سوارەکانی سکۆتلاندیی.

دەبێتەوە/k) نە، ئەو ساڵە کە هاتم.. ساڵی .. نەنە، ئەم جارە حەپسیان نەکردم، ئەم جارە گوتیان؛ (دەبێت لە ماڵی خۆتدا دابنیشیت، بەنیوە مەعاش[٨٩]. (کابانی بە عارەبیی هەڵ دەداتێ: بعد شهر حبسوە/ بەعد شەهر حەبسۆهـ - دوای مانگێك گرتیان/k)[٩٠].

(باسی چوونی بۆ بەیرووت دەکات/k)

منیش قەرارم دا کە بچمە (بەیرووت)، شکات بکەم، چونکە لە بەغدادا ناکرێت، زەحمەتە.

هاتم، مانگی نیسان بوو. چوومە بەیرووت[٩١].

ئێستە ئەو (عەریزە)یەم لە لاهەیە، لە ئێرە دەستم کەوتووە. مەرکەزێ هەیە، دەتوانیت لە ئەوێدا وەری بگریت.

عەزیز ژیان: مەرکەزی ئیسناد! (گەنجینەی بەڵگەنامە/k)

(ت. وەهبیی. باسی گەڕاندنەوەی دەکات/k)

ت. وەهبیی: کە گەڕامەوە — بۆ عێراق/k لە پاش دوو سێ ڕۆژ پۆلیس دایان بە سەرماندا گوتم: بابە لەسەر مێزەکەم داناوە[٩٢]، وازم لێ بهێنن لە گەڵتان دەهێم،

[٨٩]- دانیشتنی لە ماڵی خۆیدا و بە نیو مەعاشەوە، مانای ئەوەیە — بەپێی قانوونی عێراقیی — بەتەواوەتیی دەرنەکراوە — فەسڵ نەکراوە، بەڵکە (دەستی لەسەر کار هەڵ گیراوە — سەحبولیەد)ە. لە ئێمەش ڕوون نییە ئەم بارەی چەندی خایاندووە هەر چەندە مێژوونووس عەبدوڕڕەزاق ئەلحەسەنیی باسی فەسڵ کردنی لەلایێن حوکوومەتەوە نواندووە★، بەڵام بروسکەی وەزارەتی نێوخۆ (فەسڵ) کردنی نەنواندووە و بەتەنها وشەی (ئیستیغنا — چاوپۆشیی کردن)ی بەکاربردووە.

★ بنۆڕە: تاریخ الوزارات العراقیة — ج٣، ص ٥١.

[٩٠]- کابانی لە کوردییێکە نەگەهیشتووە و وەهای زانیوە کە لەمەڕ ساڵی ١٩٣١ ەوە(دووای مانگێك) گیراوە.

[٩١]- بۆ پتر تێ گەهیشتن بنۆڕە ئێرە:

١- خوێندنەوەییێکی ڕەخنەگرانە — خوێندنەوەی ڕەفتاری سیاسیی.

٢- داوێن: ٤/٣، بەڵگەکانی تۆفیق وەهبیی لە نێوان ١٩٣١ — ١٩٣٢دا.

لاكين كتێبەكانم تێك مـەدەن. گوێیـان لێ نـەگرتم، چووم، حەپسیان كـردم (باسـی شوێنەكە دەكات/k) میزیـان تـێ دەكـرد، پـیس، بـۆ تـەحقیر. سـێ ڕۆژ لـە ئەوێـدا مامـەوە. لـە پاشـدا بردمیانـە مەحكەمـە (دیسان باسـی زیندانەكـە دەكاتـەوە/k) جارێ ئەو شەوە كێ سەرخۆش، كێ پیاو كوژ بـوو، دەیـان هێنـا. منیـان خسـتە لای ژووری موجرمین، سەرسەریی.

هیچ عاجز نەبووم، قەتعییەن، قەتعییەن. هـەر پـێ دەكـەنیم. لەپاشـدا منیـان برد بۆ مەحكەمە.

ڕەئیسـی مەحكەمـە نـاوی (شـەهابەددین) بـوو. (كابـانی هـەڵ دەداتـێ و نـاوە تەواوەكە دەبێژێت: شەهابەددین گێلانیی/k).

ت. وەهبیـی: (بـە لاسایی كردنـەوەی دەمـو دووی خـاوی دادوەرەكـە/k) گـوتی: تۆفیق بەگ تۆ وەهات كردووە، وەهات كردووە. ئەوەت كردووە و ئەوەت كردووە.

گـوتم: شـەهابەددین بێـە – بـەگ/k – مـن وەهـام كـردووە، وەهـام كـردووە و وەهام كردووە.

گوتم: من لە ئەم حەپس خانەیەدا دەردەچم و من دەوام دەكـەم، وەهـا دەكـەم، وەهاو وەها دەكەم تا هەقی كورد وەردەگرم.

گوتی: كاتبەكە ئەمە دەنووسێت، تۆ چۆن...؟

گوتم: ئای؟! ئەی بۆچیی وەها دەڵێم؟ بۆییێكا وەها دەڵێم تا بی نووسێت.

كـاتبی مەحكەمـە، كـاتبی زەبـت (قسـەنووس/k) دەی نووسـێت، ئـەی مـن ئـەم قسانە بۆچیی دەكەم، بـۆ ئەوەیـە كـە بـی نووسێت، كـە خەبـەری ببێـت كورد بـۆ حەقی خۆی ئەبەد واز ناهێنێت.

---

[92]- مەبەسـت (یاداشـت)ەكـەیتی كـە لـە ١٩٣١/٤/١٩دا داوییێتـی بـە كۆمەڵـەی گـەلان. تـەواوی یاداشـتەكەش نەوشـیروان مسـتەفا لـە كتێبـی (سـەردەمی قەڵـەم و موراجـەعات)دا بـڵاوی كردووەتەوە و دوای **مۆڵەت لێ وەرگرتنی** – بۆ كەڵكی خوێندەواران و ئەم كتێببەش، لە (داوێـن – ٤/٣)دا پێ نیشانم داوەتەوە.

گـوتی: بـڕۆ، خوداحـافیز (پـێ دەكـەنێت/k)، منیـان خسـتەوە حـەپس خانـە (كابـانی بـە عـارەبیی بـیری دەخاتـەوە كـە بـە دادوەری گوتـووە: مـا عنـدك حـق تحاكمنی أنت مدعی علیه وأنا المدعی/ ما عیندەك حەق تحاكمنی. ئەنت موددەعا عەلیهی وە ئەنا لموددەعی – تـۆ مـافی دادگـەیی كردنـت نییـە. مـن شـكاتكەر و تـۆ شكات لێ كراویت/k).

(ت. وەهبیی لەسەر قسەی دەڕوات/k).

ت. وەهبیی: ئەوجا لـە حـەپس خانـەدا نـانی موجریمـەكانیان بـۆ مـن دەهێنـا. چۆن دەی خۆم؟ تشتی پیس؟! چارپاییێكیان هێنا، بـەتانیی حەپەسـەكانیان لەسـەر دانابوو، ئەوانەی پیاویان كوژت بوو، تا منیشی لەسەر بنووم.

گوتم: نـانووم! وەڵڵـە بـۆ سـبەینێ سیاسـەتیان لەگـەڵم گـۆڕیی. گوتیـان، نـوێنی خۆت لە ماڵی خۆتەوە بهێنە. چیی دەهێنیت بی هێنە. بانانیشت بۆ بهێندن.

ئەوجا دەیان بردم بۆ مەحكەمە و دەهاتم و دەچووم، درێژە ئەویش.

نەتیجە ئەوراقەكەمیان بردە لای (مەلیك فەیسەڵ)[93]. ناڵێم پیاو بوو، بـەمنی گوت؛ (مەكە!)، من كردم – واتە كە كاتی خۆی پێـی گوتـووە سیاسـەت مەكـە/k) تەبیعیی ئەوراقەكانمیان بردە لای ئەو، دەبێت دوژمن بێت!؟ وەها نییە؟

سـەیید ئەحمـەد ڕاویـی – ئێسـتە مـاوە لـە بەغـدادە – دوو جـاری بـۆ منـی گێڕاوەتەوە. دەی گوت: كە چووم – پاشا/k – یاریی دەكرد. كە لێ بـووەوە، گـوتی؛ (احمد شكو عندك/ ئەحمەد شەكو عیندەك؟ - ئەحمـەد چیت هەیـە؟/k). گـوتی: سیدی – سەییدی ئیشی تۆفیق وەهبیی چییە؟ ئیفادەی وەهایە – مـن نووسـیومە – لەژێر سێبەری تاجی مەلیك فەیسەڵدا موختارییەتی ئیدارەمان دەوێت.

---

[93]- دەبێژێت: (ئەوراقەكەمیان بردە) لای (مـەلیك فەیسـەڵ) و هـەر دوای ڕسـتەیێك دەبێـژێت؛ (ئەوراقـەكانمیان) بـردە لای ئـەو هەڵبـەت خوێنـدەوار دەبێـت بزانێـت كـە ئـەو ئەوراقانـەیان – كێشەی ئەو و هاوتای – بەییێكەوە خراوەتە بەردەمی پاشای عێراق. بۆ پتر تـێ گەهیشتنی ئـەو باسە، بنۆڕە: خوێندنەوەییێكی ڕەخنەگرانە – خوێندنەوەی ڕەفتاری سیاسیی.

ئەحمەد ڕاویی گوتوویێتی؛ ئەی ئێوە جەریدەکانتان دەنووسن (إنفصالی/ ئینفیسالیی – جوداخواز) بۆچیی وەها دەنووسن؟ ئەم بەستە زمانە دەڵێت: لەژێر تاجی مەلیك فەیسەڵدا، کوا ئینفیسالیی؟ ئەمە نابێت.

سەیید ئەحمەد دوو جار ئەمەی بۆ گێڕاومەتەوە. ئەمە پیاوەتییە، وەنییە؟ حاسڵیی بەبێ موحاکەمە دەرچووم[٩٤].

(باسی دوای ئەو ڕووداوە و سەردەمی بەکر سدقیی دەکات/k).

ئەم جارە کە دەرچووم، چەند ساڵێ بێ ئیش مامەوە. برسیی، بێ ئیش، قۆندەرەکانم پینە دەکرد.

حەز بە گەڕان دەکەم، گەنج بووم، دەبێت بگەڕێم، پیاسە بکەم. من ئەسڵەن چا دەخۆمەوە، هەموو عەسرێك وەك ئێستە نا کە ئەهمییەتی پێ نادەم .. پارەی چام نەبوو.

[٩٤]- هەرچەندە ت. وەهبیی بەئەم شێوە ساکارە باسی (بەربوون)ەکەی دەکات، ئەوە ڕاستییێکە – لەلای عەبدوڕڕزاق ئەلحەسەنیی مێژوونووس – بەشێوەییێکی دیکەیە. دەبێژێت: (دوای گرتنی ئەو کەسانەی کە لە بەغداد و مووسڵدا بە فەرمانی وەزارەتی نێوخۆ جێ بە جێ کرا – مەبەستیش کەسە ئاسووریی و کوردەکانە بە ت. وەهبیشەوە/ K – **نوێنەری باڵای بریتانیا لە بەغدادا**، نامەیێکی ڕەسمیی لە ١٩٣١/٥/١٥دا نارد بۆ پاشا فەیسەڵ و **ناڕەزایی نواندو** داوای کرد کە بێ ئاگەهداریی **کەسێکی دیکە** نەگیردرێت. هەروەها **گیرواەکان نەدرێن بە دادگە.**

پاشا فەیسەڵ لە ١٩٣١/٥/٢٤دا بەنامەیێکی ڕەسمیی پشتگیریی بۆ نواندووە، بەڵام لەژێرەوە ئاماژەی بۆ نووریی سەعیدی سەر وەزیران کردووە هەڵوێستەییێکی توند پێ نیشان بدات. بۆیێکا لە ١٩٣١/٥/٣٠دا سەروەزیران نامەیێکی ڕەسمیی بۆ مێجەر یۆنگی ڕاوێژکاری نوێنەری باڵای بریتانیا ناردووە و – کورتییێکەی/ K – گوتوویێتی، تاقە ڕێگەی قانوونیی ئەوەیە ئەو کەسانە بدرێن بە دادگە، بەڵام نوێنەری باڵای بریتانیا بڕوبیانووەکانی سەروەزیرانی عێراقی پەسەند نەکردووە، بەڵکە فشارێکی توندی خستووەتە سەر لایێنەکان و حوکوومەتی ناچار کردووە – بەکەفالەتێکی ڕەمزیی – یێکجاریی بەرەڵایان بکات)★.

★ بنۆڕە: تأريخ الوزارات العرقية – ج٣، ل ١٣٤ – ١٣٥.

جەریدە هەموو ڕۆژی دەردەچوو، باسی منیان دەکرد کە (لە ئینگلیزەکان زهب الوهاج – زەهبولوەههاج - زێڕی بریسکەدار /ڕاستییێکەی پڕشنگدار/k – وەردەگرم .. من برسیی بووم.

ئاخریی تا ڕەفیقێکی سونفم – لەسەردەمی عوسمانییدا/k – کوودەتای کرد، جەعفەر پاشای کوژت[٩٥]. بوو بە دیکتاتۆری عێراق؛ بەکر سدقیی[٩٦].ڕەفیق سونفمە، وەك برام بوو، منی کرد بە مودیری عامی ئەشغاڵ[٩٧].

[٩٥]- جەعفەر عەسکەریی؛ (ژ: ١٨٨٥ – م: ١٩٣٦) خەڵکی گوندی عەسکەرە. بابی ئەفسەری عوسمانیی بووە. لە بەغدادا چووەتە فێرگەی سەربازیی عوسمانییەوە. ساڵی ١٩٠١ چووەتە ئەستەنبووڵ و تێکەڵی مەکتەب – کۆلێژی جەنگاوەریی بووە. لە ١٩٠٤دا بە پلەی مولازمی دووەمەوە دەرچووە. عارەبیی، تورکیی، کوردیی، فارسیی، ئاڵەمانیی، ئارمەنیی، ئینگلیزیی، فڕانسیی زانیوە. دووجار سەر وەزیربووە. لە دووای یاخی بوونە سەربازییێکەی بەکر سدقیەوە کوژرا★.

★ بنۆڕە: جعفر العسكرى ودوره السياسيى والفكرى فى الغراق – ل ٢٤ – ٢٧.

[٩٦]- بەکر سدقیی؛ (ژ: ١٨٨٦ – م: ١٩٣٧) داییك و باب کوردە و خەڵکی گوندی عەسکەرە، دەرچووی فێرگەی – کۆلێژی جەنگاوەریی ئەستەنبووڵە و بووە بە ئەفسەری عوسمانیی. لە یێکەم جەنگی گێتییدا بەشدار بووە. دووایی گەڕاوەتەوە. بە کارامە و هوردبین و توندوتیژ ناسراوە، لەگەڵ سوپا بۆ لێ دانی سەر هەڵ دانی ئاسوورییێکان لە ١٩٣٣دا، سەرهەڵ دانی هۆزەکانی نێوچەی نێوەندی فورات لە ١٩٣٥دا، ڕاپەڕینی بارزان لە ١٩٣١دا، گەلێ توند و تیژ جووڵاوەتەوە.

ناسراوە بە یێکەم ئەفسەری باڵای سوپای عێراق کە یێکەمین یاخیی بوونی لە ڕووی حوکوومەتدا نواندووە. ئەوەبوو سپێدەی ١٩٣٦/١٠/٢٧ بە نیرووەکانی سوپاوە دەستی بەسەر =بەغداددا کێشا و وەزارەتی تەها ئەلهاشمیی خست و وەزارەتی نوێی حیکمەت سلێمانیی هاوەدەنگی دامەزراند.

بەپێی هێندێ نووسراوی عارەبان، گۆیا هوگری عارەب پەروەریی بووە و دەسەڵاتدارەکانی عێراق لە ئامێزیان گرتووە. هێندێکی دیکەیان ناحەزی بوون بەڕادەیی لە هەل و هەڵ کەوتی دیدەنیی مەشقێکی سەربازیی لە تورکیادا کە دەبوو ڕۆژی ١٩٣٧/٨/١٨ سازبدرێ لە فڕۆکەخانەی مووسڵدا سەربازێکی تەلەعفەریی کوژتی★.

چەند قەڵەمێ دەبێژن، گۆیا – زۆر نهێنبڕانە – نیازی هەبووە دەوڵەتێکی سەربەخۆیی کورد بنیاتبنێ. ئەم باسە بەڵگەی ڕەسمیی لێ هەڵ نەکەوتووە بۆیێکا هێشتا هەر قسەیە. بەڵام ئەویی دیارە ئەفسەرە کوردەکانی نێو سوپای عێراق و خانەنشین کراوەکانی وەك ت. وەهبیی، مستەفا

بەکر سدقیی مووددەتێکی کەم مایەوە، کوژتیان! پاش کوژتنی ئەو زۆر عەزیێتی منیشیان دا. جاسووس و ماسووس و ئەمانە.چونکە یێکێ لە دوژمنەکانی من، تەقریرێکی دابوو گوت بووی: بەکر سدقیی دۆزەخی جهەننەمیی کردووە، تەتبیقەکەی – بەجێ گەهاندنی/k – بەدەست تۆفیق وەهبییە.

ئەوجا حوکوومەت چیی دەکات؟ ڕوئووسی عادیی چیی دەکەن؟ زۆر عەزیێتیان دام.

(باسەکە دەگۆڕێت و بازدەدا بۆ بابەتێک کە هیی ڕۆژگاری ۱۹۳۰ – ۱۹۳۲ ە/k).

ڕۆژێ لە ڕۆژان، جەمال بابان[٩٨]، ژنی هێنابوو بۆ براکەی لە کلەب – یانە/k – ی هین .. ئینگلیزەکان (کابانی دەبێژێت: علویە/ عولوییە)دا، زیافەتێکی چاکیی کردبوو. هەموو وزەرا و ولاتی عێراق، هەمووی لە ئەوێدا بوون. منیش هەروەها.

=شەوقیی، مەحموود جەوددەت، دەسەلاتی ئەویان پێ خۆش بووە و بە هۆیەوە هاتونەتەوە سەر وەزیفە و مووچەیان.

★ بە کورتیی؛ ویکپیدیا الموسوعة الحرة.

[٩٧]- لە ١٣/١/١٩٣٧دا.

[٩٨]- جەمال بابان، (ژ: ١٨٩٥ – م: ١٩٦٥) کوڕی ڕەشید بەگی عەبدوڵلە بەگی خالید پاشا بەبەیە. ئەفسەرێکی عوسمانیی، پارێزەر، دادوەر لە دادگەکانی عێراقی عارەبدا (١٩٢٣ – ١٩٢٦). لە نێوان ١٩٢٨ – ١٩٤٧دا چەند جارێ وەك نوێنەری هەولێر، مووسڵ، سلێمانیی بووە. لەنێوان ١٩٣١ – ١٩٣٥دا وەزیری داد، لە ١٩٤١دا وەزیری کاروباری کۆمەڵیی، ئەوجا =وەزیری ئابووریی – جێگیری سەروەزیران – لە نێوان سالانی ١٩٤٧ – ١٩٤٨دا، دیسان لە ١٩٥٢دا وەزیری داد بووە. کەسێکی هەل پەرست بووە.

خاوەندی یێکەم گۆڤاری تورکیی – کوردیی بەغدادی سەردەمی عوسمانییێکان بووە؛ (بانگی کورد: ١٩١٣ – ١٩١٤)*.

بنۆڕە: کەمال رەئووف محەممەد دەفتەری ڕۆژنامەوانانی کورد (دەست نووس).

من لەگەڵ داوود پاشا حەیدەریی[٩٩] – ئەویش کوردە – لەگەڵ کوردێکی دیکە ڕاوەستابووین. یێکێکیان گۆیا شاعیر بوو، شیعری دەخوێندەوە، ئێمەیش پێ دەکەنین.

لە ئەوێوە، ڕەئیسولوزەرا هاتە لام[١٠٠]... سەلاموعەلەیکوم.. دۆستمە، لە منداڵییەوە دۆستمە. گوتی: تۆفیق وەهبیی وەڵڵە تۆ پیاوێکی چاکیت.

گوتم: ئای تەشەککورت دەکەم، لاکین ئێوە خراپیتان چییە؟

گوتی؛ بەڵێ ئێمەش پیاوی چاکین، ئەگەر ئێمە پیاوی خراپ بووینایە دەمان کوژتیت! نەمان کوژتیت، دەرچوو کە تۆ پیاوی چاکیت. ئەلحەمدولیللە.

گوتم: باشە مەمنوون.

(باسی ڕۆژگاری هەڵ کەوتنی ڕەشید عالیی گێلانیی دەکات/k) ئیدی لە ئەو وەختەدا (سەورەیێ) لەنێو خۆیاندا قەوما؛ شەڕی ڕەشید عالیی[١٠١] ڕەزالەت بووە.

---

[٩٩]- داوود حەیدەریی: (ژ: ١٨٨٦ – م: ١٩٦٥) کوڕی وەهبیی کوڕی ئیبراهیم پاشای عاسم حەیدەریی شێخو ئیسلامی دەوڵەتی عوسمانیی. ساڵی ١٩٠٨ فێرگە – مەکتەبی قانوونی ئەستەنبووڵ تەواو کردووە. ساڵی ١٩٢١ هاتووەتەوە بۆ عێراق و بووە بە پشکنی قانوونیی. لەیێکەم خولی پارلەمانی عێراق؛ ١٩٢٥ – ١٩٢٨دا، هەروەها لەچوارەم خولدا؛ ١٩٣٣ – ١٩٣٤ نوێنەری هەولێر بووە دووای ١٤/٧/١٩٥٨ عێراقی بە جێ هیشتووە و لەنێوان تورکیا و سویسرا و فرانسە ژیاوە تا لە ئوردوندا مردووە*.

ئەم کەسە لەلای ڕۆشنبیرەکانی کورد چارەگران و بێ قەدر بووە بەتایبەتی کە لە پارلەمانی عێراق؛ ساڵی ١٩٢٧دا (دژی خوێندن و خوێندەواریی کوردیی) ڕاوێستاوە. خاوەندی گۆڤاری (زاری کورمانجیی) تەنانەت کۆمەڵێ کەسی وەك سەرۆکی دەرگەڵە، سەرۆکی باڵەك، سەرۆکی بەلەدییەی ڕواندز، ئەندامی بەلەدییە، سەرۆکی زراریی، لە ڕۆژنامەی (ژیان) سلێمانییدا بە ئاشکرا ناڕەزاییی نامەیان بەرەو ڕوو کردووەتەوە**.

★ بنۆڕە: ئەندامە کوردەکانی ئەنجوومەنی نوێنەرانی عێراق؛ ١٩٢٥ – ١٩٥٨، ل

★★ ژیان – س ٢، ژ ٦٩، سێسەممە ٧/٦/١٩٢٧.

[١٠٠]- سەروەزیری باس کراوی، جەمیل مەدفەعیی بووە کە ساڵی ١٩٣٣ فەرمانڕەوا بووە. ت. وەهبیی هەمان قسەیشی لەلای م. ر. هاوار دووبارە کردووە.

★ بنۆڕە: شێخ مەحموودی قارەمان و دەوڵەتەکەی ب٢، ل ٧١٦.

ئەوە تەواو بوو، من (ئەو نووسینانە)م دەرهێنا بۆ ئینگلیزەکان[١٠٢]. ئەو (قامووس)ە بدۆزەرەوە.. دوو هەزار کەلیمە دەبێت. هەموو حەوتەیێك دەردەچوو[١٠٣]، نیتە؟

عەزیز ژیان: حەوتەیی بوو؟

ت. وەهبی: حەوتەیی بوو. ئەگەر دۆزیتەوە پێم بڵێ، منیش کۆپیی وەردەگرم.

ئەمیر: بەڵێ

ت. وەهبی: من لە بەغدادا هەمە، خودا دەزانێت چیی لێ هات؟!

ئەوجا لە پاش ئەوە ـ دوای ڕووداوەکەی ڕەشید عالیی/k ـ منیان بردە ((مەساحە))، لە ئەشغالەوە هەڵیان گرتم. مەساحە ساکینتر بوو. لە ئەوێدا دەرحەقم دوژمنایێتیی کەم بوو. لە ئەوێدا خەریکی خەریتەیێکی ڕەنگاو ڕەنگم

[١٠١]- ڕەشید عالیی گێلانیی (ژ: ١٨٩٢ بەغداد – م: ١٩٦٥. بەیرووت) سێ جار لە سەردەمی عێراقی پاشایەتییدا سەرەوەزیران بووە؛ ساڵانی ١٩٣٣، ١٩٤٠، ١٩٤١. ناسراوە بە نەیاری بریتانەکان و هۆگری ئازادبوونی وڵاتەکانی عارەب.

گێلانیی لە ڕۆژگاری دووەهەم جەنگی گێتیدا. دوا وەزارەتی لە مایسی ١٩٤١ پێك هێنا کە زۆربەیان ئەفسەرە عارەب پەروەرەکان بوون، ئەوانەی گۆیا بۆ سەربەخۆیی عێراق عەودالٚ بوون، وەك: عەقید سەلاحەددین سەبباغ، فەهمیی سەعید، مەحموود سلێمان، کامل شبیب، یوونس سەبعاویی، هەرە مەڵامەتی شکستی ئەوە بووە لە ئەو جەنگەدا پێوەندیی لەگەڵ ئاڵەمانیا و ئیتالیا بەهێز کردووە و چووە بۆ دیدەنیی هیتلەر و لە ئەوێشدا ڕادیۆیێکی عارەبیی بە ناوی (ڕادیۆی سلاو لە عارەب)ی دانا. کورتیییێکەی ئەو پێوەندییە شکستی پێ هێنا و سەرئەنجام تەمەنی فەرمانڕەوایی کورت بوو، ناچاریش بوو هەڕا بکات و لە وڵاتی سعوودی عارەبدا ببێ بە پەنابەر.★

★ بنۆڕە: ویکیپدیا ـ الموسوعة الحرة.

[١٠٢]- دەبێت مەبەستی: (بەیانی حەقیقەت ـ س ١٩٤١) و دوایی نامێلکە عارەبیییێکەی: (رجعیة المانیة وعبادة القوة ـ لماذا تنحدر المانیا النازیة؟ - س ١٩٤٢) بێ.

[١٠٣]- ئەز نازانم مەبەستی لە چ فەرهەنگێکە.

بۆ (لەهجەکان)ی کوردی دروست کرد. چونکە خۆم مودیری عامی مەساحە بووم[١٠٤].

عەزیز ژیان: مامۆستا پێم وەهایە ئیشی دەریا و ئاو و تشتە؟!

ت. وەهبیی: ڕاوێستە. تۆ پەلەپەل مەکە!

عەزیز ژیان: مەساحە چییە؟

ئەمیر: نەخشەکێشاندنی زەویی.

عەزیز: ئەها.

ت. وەهبیی: لە پاش ئەم هەمموو شەڕە شەقە (قانوونی لوغاتی محەللیی ـ قانوونی زمانەکانی نێوخۆ/k) دەرچوو[١٠٥]. یەعنیی لەپاش ئەم هەمموو شەڕە شەقە ـ (حوقووقێك)مان وەرگرت، ناوی قانوونی لوغاتی محەللییە و دەبێت لە لیواکان ـ ئوستانەکانی کورددا، مەدرەسەکان چەند ساڵێك بە کوردیی بێ. ئەوە تۆ ئەوەت دەوێت!؟

[١٠٤]- لە ١٩٣٨/٣/١ەوە تا ساڵی ١٩٤١.

[١٠٥]- قانوونی زمانەکانی نێوخۆ، ژ ٧٤، مادده: ١٠ی ساڵی ١٩٣١ بڕیاری داوە؛ زمانی کوردیی ڕەسمیی بێ. بەڵام لە دوای ١٠٣٢ەوە ناتەواو جێبەجێ کراو دام و دەزگەو قوتابخانەکانی هەندێ شوێنی باژێڕەکانی کوردستانی نەگرتەوە.

جێگەی باسە کاتێ قانوونی زمانەکانی نێو خۆ ـ لە ڕۆژگاری سەروەزیران نووریی سەعیددا ـ دەرچوو، لە سلێمانییەوە بروسکەی خۆشیی و ڕەزامەندی بەرەو ڕووی حوکوومەت کرایەوە، بەڵام دوایی دەرکەوت کە قانوونێکی بێ گیانە. بۆ ڕاستیی، بەڵگەنامەی بریتانیی کە ڕاپۆرتێکی کورنوالێس Sirkinhan Cornwalli’s ی ڕاوێژکاری وەزارەتی نێوخۆی عێراق و لە ١٩٣٠/٨/١٨دا ناردوویێتی بۆ سەروەزیران جەمیل مەدفەعیی، دەبێژێت: (زۆری نەخایاند ئەو کارتێ کردنە باشە کاری هەڵ کەوتنی قانوونەکە لە دەروونی خەڵکدا/k ـ تا ڕادەیێکی زۆر بە ئەو ڕاگەهاندنەی نووری سەعید خۆی ـ شێوەێندرا کە تێیدا گوتی: زانینی زمان ـ واتە زمانی کوردیی ـ نەی گوتووە نەتەوە، مەرجە بۆ دانانی کارمەندان)★

★ بنۆڕە: کورد و کوردستان لە بەڵگەنامە نهێنیییێکانی حوکوومەتی ـ ب١، چ٢، ل ١٨٣.

تەبیعیی من بە ئەوە مەمنوون نەبووم، ئەو فیداکارییەی ئێمە کردبوومان، ئەو هەموو شەڕە کە کرا، (شێخ مەحموود) تا ساڵی ١٩٣٣ شەڕی کرد، نە ١٩٣٢[١٠٦]، ئا لە ئەو وەختانەدا بوو کە قانوونەکە دەرچوو. لاکین من لە وەزعێکدا نەبووم سیاسەت بکەم. منیان فڕێ دابووە دائیرەی مەساحەوە، خەڵك لەمن دوور دەکەوتنەوە. دیسانەوە شورتیی ـ پۆلیس/ K ـم بەسەرەوە هەبوو. شەدید، هیچم پێ نەدەکرا[١٠٧]. لە پاش نەختێك شەڕ بوو، شەڕی جیهانی دووەم[١٠٨].

(**هوردتر باسی ڕەنجی خۆی دەکات بۆ زمانی کورد**) ئەو وەختە (گەلاوێژ)[١٠٩] دەرچوو. گەلاوێژ کە دەرچوو خەبەریان پێ دام تشتێکی وەها دەردەچێ.

من گوتم: مانگیی پاوەندێك ـ دینارێك هەدییە لەمنەوە بۆ ئێوە. نەء. ساڵانەی دینارێك بوو. من گوتم: (مانگیی دینارێك و مەقالەیێك). ناوم نابوو ((وتار)).

[١٠٦]- حەفید زادە مەحموودی شۆڕشگێڕ لە شەڕی ئاوباریك: ١٩٣١/٤/٢٠دا شکاو لە ١٩٣١/٥/٣١ دیل کرا.

[١٠٧]- ڕەوا نییە هەر کەسێ پرسیار بکات؛ ئەمە باری بووبێ، ئەی بۆچیی کورسییی وەزیریی پەسەند کردبوو؟

[١٠٨]- دووەم جەنگی گێتیی؛ ١٩٣٧/٧/٧ لە ئاسیاوە سەری هەڵ دا، ئەوجا لە ١٩٣٧/٩/١ لە ئاورووپادا، لە ١٩٤٥دا بە خۆ بەدەست دانەوەی ژاپۆن کۆتایی پێ هات. حەووت دەوڵەت بە چەکی هەوایی و دەریایی و دەشتانییەوە تێیدا بەشدار بوون. سەد و پەنجا و پێنج ملیۆن سەربازی تێکەڵ بوو، سەری حەوت ملیۆن کەسی سیویل و سەربازی خوارد و ملیۆنەهاش بریندار و ماڵ کاوڵ و سەرگەردان بوون.

ئەو وڵاتانەی لە جەنگەکەدا دوژمنی یێکدی بوون، لە ئەم ڕژگارەدا دۆست و پێشکەوتوون و پەندیان لە جەنگەکە خۆی وەرگرت.

نێوەڕاستی خۆرهەڵاتی چونکە جەنگەکەی بەخۆوە نەدیتووە و چ پەندێکی لێ وەرنەگرتووە، بۆیێکا لە دوای ئەو جەنگەوە، بووە بە مەیدانی شەڕی خۆتڕێنیی و ماڵ وێرانیی و قەڵاچۆکردنی ڕەش و ڕووت گەلەکانیان و گەلە ژێر دەستەکانیان.

[١٠٩]- گەلاوێژ؛ (گۆڤارێکی ئەدەبیی، سەقافیی مانگیی کوردییە، خاوەند ئیمتیاز و مودیری مەسئوول ئیبراهیم ئەحمەدی مەحامیی (بێ ناوبردنی عەلائەددین سەججادیی سەرنووسەر)؛ س١، ژ ١٢، کانوونی یێکەم ١٩٣٩، دووا ژمارە؛ ئابی ١٩٤٩، چاپخانەی نەجاح، بەغداد.

ئیدی ئەوە بوو، دەی بینیت لەگەڵ ئەوە خەریك بووم. لە پاشدا، تەبعەن زۆر دەوامی نەکرد، ساڵێ، دوو ساڵ[١١٠]، تشتێکی وەها. (مەبەستی گوتار نووسینە نەك گۆڤارەکە کە دە ساڵی خایاند/k)

ئەوجا ئەویی ئینگلیزەکانم دەرهێنا؛ (دەنگی گێتیی تازە)[١١١]. ئێستەش شەش نوسخەم لەلا هەیە. مەقالەی جوان جوانی تێدا هەیە. ئینشاڵڵە ڕۆژێکی دیکە نیشانت دەدەم.

(**دەگەڕێتەوە دواوە بۆ لای قانوونی زمانەکانی نێوخۆ**/k)

ئەوە قانوونی لوغاتی محەللیی تەتبیق نەکرا.

ئەمیر: چ ساڵێ بوو مامۆستا؟

ت. وەهبیی: قانوونەکە ساڵی ١٩٣١ دەرچوو. لاکین تەتبیق نەکرا. من، لە ساڵی ١٩٣٣دا (خوێندەواری باو)م دەرهێنا. یەعنیی نووسین بە زمان ـ بە حرووفی لاتینیی. تۆ دەڵێیت مانیع هەبوو؟ هیچ مانیعێ نەبوو، قەتعییەن. هەرچییم

[١١٠]- مەبەستی ئەو ڕستە گوتارانەیێتی کە بە ناونیشانی (لە بابەت بنج و بناوانی زمانی کوردیی)یەوە لە؛ گۆڤاری گەلاوێژ ـ س١، ژ ١؛ س ١٩٣٩، هەروەها ژمارەکانی: ٢، ٣، ٤، ٥، ٦، ٧، ٨، ٩، ١١ ـ ١٢ی ساڵی ١٩٤٠، ژمارەکانی: ١ - ٢، ٣ - ٤ی ساڵی دووەمەوە، ١٩٤١ بڵاوی کردووەتەوە.

[١١١]- دەنگی گێتیی تازە ـ س١، ب١، ژ ١، تشرینی یێکەم ١٩٤٣ (بڵاوکراوەیێکی پرۆپاگەندەی لیژنەی پێوەندیییێکانی باڵیۆزخانەی بریتانیا) بوو لە عێراقدا. بایێخی تایبەتیی دەدا بە شکاندنی بەرەی فاشیزم و نواندنی سەرکەوتنەکانی بەرەی نەیاری فاشیزم بە سەرۆکایێتی بریتانیا.

ت. وەهبیی ـ بی دەرکەوتنی ناوی ـ سەرنووسەری بووە، ئەگەرچیی لە گوتارێکیدا گوتوویێتی ((سەرپەرشتی زمانەوانیی بووم))*.

ئەم بڵاوکراوەیە؛ بە نامەی ڕێبەرییێتیی گشتیی پرۆپاگەندەی سەر بە وەزارەتی نێوخۆی عێراق ـ ژ ١٤١٦ی ١٩٤٥/٧/١٩ ـ بووە بە (کۆوارێکی ئەدەبیی، خوێندەواریی، زمانیی، =خاوەندی ئیمتیاز؛ مەحامیی فائیق تۆفیق، مودیری مەسئوول محەممەد بابان، ڕەئیسی تەحریر حوزنیی موکریانیی)؛ تا ساڵی ١٩٤٧ بڕی کرد.

* بنۆڕە: حول مقال مسؤولية الاديب الكردي ـ ل ١٣.

بنۆڕە ئێرە: داوێن: ٤/ بەڵگەکان.

دەکرد، دەم کرد. بەڵام حەرفەکانی منیان نەدەویست. حەرفەکانیان شکاند. نازانم چیان لێ کرد؟! گومیان کرد، شکاندیان!! نە کتێبی منیش ما. لاکین (دەنگی گتێبی تازە) هەرچەندە ڕەغبەتیان نەدایێ، کوردەکان دەیان برد. فییاتی ـ نرخی/ k ـ روپییەیێك بوو. [113] کچێ لە ئەشرافی کوردستان لە یونیڤەریستی بەیرووتدا – دانیشتگەی بەیرووتدا/k دیویێتی و فۆتۆکۆپیی کردووە بۆ من. ئێستە لەلای من هەیە.

ئەمیر: هیی خوێندەواری باو؟

ت. وەهبیی: ئا.

ئەمیر: لە ئیرەشدا ـ لە لۆندۆندا/k ـ هەیە.

ت. وەهبیی: لە کوێدا؟

ئەمیر: لە یونەڤەرسیتی ئۆف لۆندون University of London[114].

ت. وەهبیی: ئەوە هی ئەدمۆندزە Edmondz[115].

---

[113] ڕوپییێك دەکاتە ٧٥ فلس کە کۆن خۆی پارەیێکی هیندوستانیی بووە.

[114] دانیشتگەی لۆندون.

[115]- C. J. Edmondz سیسێل جۆن ئەدمۆندز (ژ: ١٨٨٩- م: ١٩٧٩) پێ گەهیشتووی کۆلێژی کامبردج ـ بریتانیایە. لە نێوان ١٩١٩ ـ ١٩٢٥دا ئەفسەرێکی سیاسیی خەریکی کاروباری کوردستانی (داگیرکراوی بریتانیا ـ عێراقی عارەب/k) بووە. لە ساڵی ١٩٣٧دا ((میدالیای ڕافیدەین))ی لە لایێن عێراقەوە پێ دراوە. لە نێوان ١٩٣٥ ـ ١٩٤٥دا ڕاوێژکاری وەزارەتی نێوخۆی عێرۆاق بووە. لە ١٩٤٨ و لە وەزارەتی کاروباری هەندەرانی بریتانیادا پلەی وەزیری هەبووە. لە ١٩٥٠دا خانەنشین کراوە. زمانەکانی عارەبیی و فارسیی، هەروەها کوردیی ـ تۆفیق وەهبیی فێری کردووە/k ـ شارەزابووە. لە ١٩٥١ ـ ١٩٦٧دا لە مەعهەدی لێ کۆڵینەوەی کاروباری خۆرهەڵات و ئافریکا لە دانیشتگەی لۆندوندا دەرز بێژ بووە.★

دوو کتێبی پێوەندیی بە کوردەوە هەیە:

١- کرد ترك و عرب ـ ترجمة جرجيس فتح الله، ط١، بغداد ١٩٧١ و ط٢، أربيل ١٩٩٩ (سیاسەت و گەشت و گێڵی لە کوردستانی باشوور: ١٩١٩ ـ ١٩٢٥دا).

٢- فەرهەنگی کوردیی ـ ئینگلیزیی Kurdish ـ English Dictionary ـ لۆندون ١٩٦٦ (بە هاریکاریی تۆفیق وەهبیی)

ئەمیر: بەڵێ.

ت. وەهبیی: ئەوە تشتی چاکی تێدا هەیە. ئا لە ئەوێدا دەستم کردووە بە عارەبیی گۆڕین بۆ کوردیی. بە شیددەت.

ئەمیر: یەعنیی ـ کوردیی/k ـ تیپەکانی بکەین بە لاتیینیی.. مامۆستا مەنزوورت ـ مەبەستت چییە لە.. (ت. وەهبیی قسەیی پێ دەبڕێت/k).

ت. وەهبیی: کەلیمەی ((بزوێن)) ئەووەڵ جار لە ئەوێدا بەکارم هێناوە. ((نامێلکە)) ئەوە من دروستم کردووە. بزوێن، وشە، نازانم چیی؟! لە ئەوێدا ئیشی زۆرم کردووە.

من لە ساڵی ١٩٢٥ دا، ئەو وەختەی ئامیری کوللییەی عەسکەریی بووم، کتێبێکم ـ هاوین بوو ـ لە ماڵی حەمدی بەگی باباندا دۆزییەوە؛ (ئاڤێستا). ڕجام لێ کرد بم داتێ. گوتم: ئەم هاوینە پاش نیوەڕۆ ئیشمان نییە، من لەگەڵ ئەم کتێبە خەریك دەبم[116]. ئێستە دەفتەرەکەم لەلا هەیە (ڕوو دەکاتە کابانیو بە کوردیی دەبێژێت/k) ئوم سزا ـ داییك سزا، من ڕجام لەتۆ کردبوو کە ئەو دەفتەرە

=ئەز ـ بەعارەبیی قسەم لێ کردووە ـ دووبارەی دەکەمەوە کە ناوبراو تاوانباری جەنگە بەرامبەر کورد و کوردستان و تاوانەکانیشی لە کتێبی یێکەمیدا ڕوونە.

★ بنۆڕە: کرد ترك عرب، ط١، (الصورة الثانية من الغلاف) هەروەها: العراق في الوثائق البريطانية سنه ١٩٣٦ ـ ل ١٩ ـ ٢١.

[116]- خۆی لە سەرچاوەیێکی دیکەدا دەبێژێت: لە بەغداددا چوومە ماڵی حەمدیی بەگی بابان لە ساڵی بیستەکاندا. گەلێ کتێبی هەبوو. دوو کتێب لە ئەوانەدا بە دڵم بوون، بە فڕانسیی و ناوی (ئیتود ئیرانیان سندس) بوو هی دار مستەتەر. ئەو دوو کتێبەم لەلا مایەوە، مخابن ماوەکەی کەم بوو. عیززەت مەدفەعیی ـ تۆپچیی/k ـ بە گاڵتە و هەراوە بە حەمدیی بەگی گوت؛ ئەو دوو کتێبە لای وەهبیە بۆچ وەری ناگریتەوە با نەفەوتێ. بەڕاستیی منیش نەم ویست لە ئەوەندە پتر لەسەری بڕوات، گێڕامەوە. بەڵام خەفەتیشم زۆر خوارد. لە دواییدا حەمدیی بەگی بابان هەموو کتێبەکانی فرۆشت. ڕۆژێکی ساڵ ١٩٢٧ چوومە مەکتەبەی ((مەکەنزیی))، ئەو دوو جلدەی کە من خەفەتم بۆ خوارد هەردووکی لای ((مەکەنزیی)) بوو بۆ فرۆشتن. منیش بە ((١٥)) ڕووپییە لێم کڕیی، زۆر دڵم خۆش بوو.

★ بنۆڕە: لەگەڵ مامۆستا تۆفیق وەهبیی ـ ل ٤٠.

بچووکانە بخەرە تشتێکەوە. مومکینە بی هێنیتە خوارەوە! کتێب نا، هەر دەفتەرەکان.

ئاسیا وەهبیی: (بە کوردیی/k) بچووك، بچووك؟

ت. وەهبی: بەڵێ.

ئاسیا وەهبیی: (بە عارەبیی) هسّە تریدها؛ (ئێستە دەی خوازییت؟/k).

ت. وەهبیی: (وەڵام دانەوەی کابانی فەرامۆش دەکات و لەسەر قسەیی خۆی دەڕوات/k) وەك سینەما دەبینن. وەك سینەما؛ ساڵی یێکەم، ساڵی دووەم، ساڵی سێیەم، ساڵ چوارەم تا بیست و نۆ. هەموو ساڵێك دەفتەری خۆی هەیە، تەئریخی لەسەرە.

ئاسیا وەهبیی: (بە عارەبیی - وین هي؟/ لە کۆیدایە؟ /K). ت. وەهبیی: (علی الرّف. إنتِ خطیتِ بقوطیە، ما أعرف وین؟! الدفاتر اللي چانت علی الگاع/ عەلالڕەفف. ئیذتی حەتتێتی بیقۆتییە، ما ئەعرف وێن؟! ئەددفاتیر ئیللیي چانت عەلالگاع ـ نازانم لە کوێدا؟ لەسەر ڕەففەکەدا. تۆ خستتە نێو قوتوویێکەوە، نازانم لە کوێدان؟ ئەوانەی سەر عەردەکە/k) ـ ئا.. من کە (ئاڤێستا)کەم برد ـ فڕانسیی دەزانم ـ دەستم کرد بە تەدقیقی ئاوێستایی.

عەزیز ژیان: فەرمووت ساڵی ١٩٢٤؟

ت. وەهبی: ١٩٢٥. تەماشام کرد تەعبیرەکانی کابرای فرانسز ئەوەندە بەدڵم نییە. گوتم: با موفرەداتەکانی وەربگرم. ئێستە ئەو قامووسە لە ئێرە هەیە. کتێبەکە خۆی. ناردم بۆ بەغداد، ئیحتیاجم بە قامووسەکەی هەبوو.

چووم لە: ـ سوکوولْ ئۆف فڕانس School of France. (فێرگە ـ دەزگەی خۆرهەڵاتناسیی فڕانسە/k) ئەوە ئاوێستاکەیە؛ سێ جلْدە، دووانیان گرامێرە. یێکیان ئەو قامووسەیە کە بۆ سێ مانگ لەلام بوو. ئاخیری ـ حەمدیی بەگ/k ـ داوای کردەوە و من دامەوە. فەقەت ئینگلیزێکی دۆستم[117]، گوتی: (فڕێی بدە!

[117]- ئەو کەسە (مێجەر ئیدی) ڕاوێژکارێکی بریتانیا بووە لە عێراقدا. خۆی ت. وەهبیی لە پێشکەکیی (خوێندەواریی باو)دا ناوی هێناوە کە ساڵی ١٩٢٦ مامۆستای بووە فێری ئینگلیزی کردووە. هەروەها لە شوێنێکی دیکەشدا دیسان باسی کردووەتەوە. (لە ئەو بەینەدا مێجەر ئیدی

گرامێرەکەت تەواو بکە! ئەمەیە خزمەتی تۆ. بۆ ئەویی دیکە ـ کە گرامێرەکەت تەواو کرد ـ ئیشت نامێنێت. دەتوانیت وەختی خۆت سەرف بکەیت بۆ ((ئیتمۆلۆجیی Etmology))[118] و ببێت بە ئەساسێ بۆ کوردان.

من دەم زانی ئەو کابرایێ ـ دیارە مەبەستی کابرای فڕانسیی خاوەن فەرهەنگەکەیە/k ـ ئەساسی کوردیی دۆزیوەتەوە و بە مەقالە نووسیوەتەوە، قسەی قۆڕی نووسیی بوو.

ئەوەیە ئیش، ئێستەیش لە ئەوەدا ئیش دەکەم، هیچم بڵاو نەکردۆتەوە. بەقسەی کابرای دۆستم کرد. ئەوجا لە ساڵی ١٩٣٣ بە ئەولاوە دەستم پێ کرد.

لە ساڵی ١٩٢٧دا دوو مجەللەدم کڕیی، هیی (دار مستتر)[119]. مەعلوومە عالمێکی گەورەیە، بوو بە مامۆستای من. تەماشای ئەویشم کرد تا ساڵی ١٩٣٣. تەبیعیی (دار مستتر) لە ئەویی دیکە عالیمترە. لە خاوەندی کتێبەکەی لای حەمدی بەگ.

کە موستەشارێکی ئینگلیز بوو، فێری ئینگلیزیی دەکردم، لە دواییدا منیش ئەوم فێری تورکیی و کوردیی کرد)★

★ لەگەڵ مامۆستا تۆفیق وەهبیی ـ ل ٤٠.

[118]- Etymoloogy ئیتیمۆلۆژی: زانستی کۆڵینەوە لە بنچ و مێژووی زمان.

[119]- دار میستتر ـ جەیمس Jemes Darmesterer (ژ: ١٨٤١/٣/٢٨ ئاوایێکی ئالزاس-- م: ١٨٩٤/١١/١٩ فرانسە). خۆرهەڵات ناس و زمانەوان ولێ کۆڵ.. وەچەی خانەدانێکی جووە. ناس ناوەکەیشی لە مەڵبەندی خانەدانەکەیەوە ـ دار منشتات ـ وەرگرتووە. لە باژێڕی پاریسدا دەستی داوەتە خوێندن. لە زووەکەوە هۆگری خۆرهەڵات ناسیی بووە.لە ساڵی ١٨٧٥دا کتێبێکی لە مەڕ ئەفسانەکانی (زەند ئاڤێستا)ی چاپ و بڵاوکردووە. دواتر لە ساڵی ١٨٧٧دا بووە بە مامۆستای زمانی فارسیی لە کۆلێجی زمان ـ فرانسەداو درێژەی بە کردوکۆششی داوە تا لە ساڵی ١٨٨٣دا کتێبێکی دیکەی لەمەڕ ئێران چاپ کردووە. دە ساڵی دیکە (زەند ئاڤێستا)ی تەواو وەرگێڕاوە و ڕوونی کردووەتەوە، ئەم کارەی بە سێ جزم لە نێوان ساڵانی ١٨٩٢ ـ ١٨٩٣دا چاپ و بڵاو کردووەتەوە. لە ساڵی ١٨٨٥دا وەك پڕۆفیسۆر مامۆستای (کۆلێژی دوفرانس) بووە و سەرگەرمی کۆکردنەوە و وەرگێڕاندنی سترانی خۆیی و نیگار، زمان و ڕۆشنبیریی ئەفگانستان بووە و بڵاوی کردوونەتەوە. تا مردنیش هەر خەریکی هوردبوونەوە و لێ کۆڵینەوە بووە. جێگەی گوتنیشە لەمەڕ (مەهدیی و مەهدییایێتی)ش لێ کۆڵینەوەی بڵاوە. دار مستەتەر هاوژینی خۆی؛ (ماری. ف. ڕۆبنسن)ی تا مردن لەگەڵ بووە.★

ئێستە، ئەمڕۆ بەدەستمەوە بوو. ویستم بی هێنمە خوارەوە، گوتم: نا لازم نییە. ئەوجا دەستم کرد بە کەلیمە دۆزینەوە. لە ئەو ڕۆژەوە تا گەهیشتینە ساڵی ١٩٤٢. ئەوە بوو لە (گەلاوێژ)دا بەعزێکم بلاوکردەوە، بۆ ئینگلیزەکان کە دەم نووسیی. خەڵك لە کەلیمەکانی من تێ نەدەگەهێشتن. قامووسم دروست کرد کە تێ بگەهن. چوون شکاتیان کرد. ئینگلیزەکان گوتیان؛ (تۆ مردیت.. ئا، نەك کە مردیت، لە پاش ١٥٠ ساڵی دیکە کورد بۆ تۆ هەیکەلت لە ئالتوون بۆ دروست دەکات[١٣٠].

گوتم: عەفوو دەکەیت. تۆ من تەحقیر دەکەیت! **(چۆن، کورد تا ١٥٠ ساڵی دیکە بە کەریی دەمێنێتەوە؟**[١٣١] پێ دەکەنین، گاڵتەمان دەکرد ـ دەبێت زووتر پێ بزانێت کە من خزمەتی دەکەم).

لە ١٩٢٥دا دەستم کرد. ئەوە هەردووکیان، زۆر موهیممە، بۆ تۆ موهیممە، بۆ هەموو کەسێك. ئێستە نییە، دەست ناکەوێت. هەزار و پێنج سەد نوسخەم هێنایەوە عێراق. حوکوومەت لێی کڕیم. موتەسەڕڕیفی سلێمانیی چوار سەد نوسخەی لێ کڕیم[١٣٢]. (واتە لە؛ دەستووری زمانی کوردیی/k/) لە پاش ئەوە، حەتتا من وەزیری مەعاریف بووم[١٣٣]، ویستم مەتبەعە بهێنم ئەم حەرفانەی تێدا هەبێت.. (ئەمیر، ویستوویێتی پرسیار بکات، ئەو بەری گرتووە و لەسەر قسەکەی ڕۆییشتووە/k/) مووەففەق نەبووم. کێ نەیهێشت؟ نازانم!! خۆم وەزیر،

=(ئێرانیییێکان زۆر بایەخیان بە کردوکۆششی داوە و کردەوەکانیان گۆڕیوە بۆ فارسیی، وەك:
١- کۆمەڵە قانوونەکانی زەرتەشت یا (وندیدات ئاڤێستا).
٢- لەیێك دانەوەی ئاڤێستا و وەرگێڕاندنی گاتاها.
★ سەرچاوە: دەروازەی ئینتەرنێت: دانشنامەء آریانا (لە لوغەتنامەی دەهخداوە)
★ سەرچاوە: = = : لغت نامەدهخدا (لە دائیرەتولمەعاریفی بریتانیەوە)
[١٣٠]- هەڵبەت ئەو بریتانیانە، ئەوانەن کە شارەزاییان لە زمان و ڕۆشنبیریی خۆرهەڵاتدا هەیە.
[١٣١]- ئەم قسەیەی کە وێنەی لووت بەرزییە، لە زانای کامڵ و گەورە ناوەشێتەوە.
[١٣٢]- واتە: دەستووری زمانی کوردیی ـ ج١، بەغداد ١٩٢٩.
[١٣٣]- ساڵی ١٩٤٧.

مەتبەعەی مەعاریف بەدەست منە، من وەزیرم، نەم توانیی! لاکین لە ساڵی ١٩٢٦دا، کابرایێ هات، گوتی: (تۆ داوای حورووف دەکەیت؟). گوتم: ئا! گوتی: (من وەکیلی چاپخانەکانی ئینگلتەرەم، بۆت بهێنم؟)، گوتم: وەڵڵە زۆر تەشەککورت دکەم.

گوتی: (شکڵەکانم بدەرێ). شکڵەکانم بۆ برد، شەش مەتبەعەی هێنایە عێراقەوە[١٢٤]. ئێستە نازانم چەند هەیە؛ لە سلێمانیشدا هەیە.

ئەوجا (پێشکەوتن)م[١٢٥] وەرگرت بە ناوی یێکێکی دیکەوە ـ خودا عافووی بکات ـ محەممەد بریفکانی ناو بوو[١٢٦]. مەجەللەی "پێشکەوتن"، لاکین بە شەرتێ من تێدا بنووسم، بۆ خۆشی چیی دەکات بی کات. موددەتێکیش لە ئەوەدا ئیشم کرد.. لە پاشدا (گەرووم) گیرا. لە چیی؟ لە شەڕە شەقی ـ خودا عافووی بکات ـ ئەو محەممەد بریفکانییە کە غەڵەتی دەکرد، نازانم چیی دەکرد؟! (مەبەستی چاپ کردنی نووسینەکانە/k/)، ئەوەندەم بە تەلەفوون دەباراند؛ دەنگم نووسا. موراجەعەتی دوکتورم کرد. گوتی: هیچ نییە و ئەمە... ئیدی هاتم بۆ ئێرە.

[١٢٤]- ئەمە یێکێکە لە کارە گرانبەهاکانی ت. وەهبیی.
[١٢٥]- پێشکەوتن؛ کوواریێکی حەوتەیی گشتیی ـ مجله اسبوعیة عامة باللغتین الکردیة والعربیة؛ ژمارە: ١، شوباتی ١٩٥٨، بغداد دووای ١٩٥٨/٧/١٤ لە ژمارە ((٦٥))ەوە بوو بە ڕۆژنامە و تا شوباتی ١٩٦٣ ژیا خاوەند و ڕێبەری محەممەد بریفکانیی بووە.★
بنۆڕە: تێ گەییشتنی ڕاستیی و شوێنی ـ ل ٢٤٢ و ٢٢٤.
[١٢٦]- محەممەد بریفکانیی (ژ ـ م؟؟) ڕۆژنامەوان و نووسەرێکی شێوەی کورمانجیی باکوور و پتر بە عارەبییەوە خەریك بووە. ئەم داندراوە عارەبییانەی هەیە:★
١- الخدمات الاجتماعیة في العراق؛ بغداد ١٩٥٦ (خزمەتگوزاریی کۆمەڵیی لە عێراقدا)
٢- الاکراد في القرن العشرین؛ ١٩٦٨ (کورد لە سەدەی بیستدا)
٣- حقائق تأریخیة من القضیة البارزانیة ـ ١٩٥٣ (ڕاستیی مێژوویی لەمەڕ مەسەلەی بارزان).
★ بنۆڕە: فەرهەنگی ئەدیب و نووسەرانی کورد ـ ل ١٢٢

تەسادوف ئەو نەخۆشییەی من دوو ڕۆژ پێش (شۆڕشی عێراق)[١٢٧] بوو. داخڵم کە حەپسم بکەن، لە جەدوەلەکەدا من داخڵم حەپس بکرێم، لە ئەوێدا نەبووم.

ئەو ڕۆژە لە ((ئەستەنبوول))دا بووم. کتێبی کۆنم دەکڕیی. دەم ویست لەگەڵ خۆم بیان بەم بۆ بەغداد ـ کتێبەکانی خۆم هەمووم دا بە خەڵك، ئەو وەختە گەنج بووم، پیر نەبووم. گەنج بووم؛ شەست و هەشت ساڵ عومرم هەبوو. ئەو وەختە خۆم بە کەسێکی بیست ساڵ دەزانیی ـ کتێبم دەکڕیی. گەنجێکی کورد هاتە لامەوە وەك تۆ، گوتی: (تۆ فلان کەس نیت؟). گوتم: بەخێر بهێیت کوڕم، چۆنیت، چاکیت؟. گوتی: (نەت بیستووە؟) گوتم: چیی بووە؟. گوتی: (لە عێراقدا سەورە بووە. شۆڕش! مەلیکیان کوژتووە، فلان، فیساریان کوژتووە). گوتم: کورە نەکەیت؟! گوتی؛ (بەخودا). یەعنی من لە ئەوێدا بیستم[١٢٨]. ئیدی هاتم بۆ ئێرە ـ بریتانیا/k ـ و تا ئەمڕۆ لە ئێرە دانیشتووم. ئەمە وەزعییەتمە لە ئێرە.

---

[١٢٧] کۆمەڵێ فەرماندەی نێو سوپای عیراق کە بە ئەفسەرە ئازادەکان ـ زوببات ئەلئەحرار ـ ناسرابوون لە ڕژێمی مەملەکەتی عێراق هەڵ گەڕانەوە و بە هاریکاریی کۆمەڵانی خەڵك ئەو شۆڕشە ڕژێمەکەی پاکۆ داو ڕژێمی کومار ـ کۆماری عێراق ـ ئاشکرا کرا. سەرکردەی ئەو هەڵ گەڕاندنەوە زەعیم عەبدالکەریم قاسمی عارەب بوو کە ساڵی ١٩٦٣ هەڵ گەڕاندنەوەکەی حیزبی بەعسی عارەب — بێ دادگایی کردنێکی قانوونی - لە نێو هۆڵی مووسیقە تۆمار کردنی ڕادیۆی بەغدادا دەستڕێژیان لێ کرد و کوژتیان.

شۆڕشی ١٩٥٨/٧/١٤ بۆیێکا ڕووداوێکی مێژوویی بوو، ڕژێمی پاشایێتی ڕیشەکێش کرد و عێراقی لە پەیمانی بەغداد ـ پەیمانی سەنتۆ- حیلفی بەغداد، بنەکەکانی بریتانیای لە عێراقدا هەڵ کەند، لە بەرەی خۆرهەڵات نزیك بووەوە. لە نێو خۆشدا، لە دەستووری عێراقی نوێدا کورد و عارەب بە شەریك و لە دروشمی کۆمار و ئاڵای عێراقیشدا نیشانەی تێکەڵیی کورد دیار بوو. ڕێگەی بەجم و جووڵی سیاسیی و حیزبایێتی دا بە کورد. بارزانییێکان بە سەرۆکایەتی (مستەفا بارزانی)ی لە هەندەران هاتنەوە. قانوونی چاککردنی گشت و کێڵ و بۆ فەڕی جووتێران دەرچوو. بەڵام بەرەبەرە هەڵوێستی بەرامبەر گەلی کورد و مافە ڕەواکانی ڕووی لە خراپیی کرد کە هەمووی کارێکی کرد؛ شۆڕشی گەلی کورد لە ١٩٦١دا بقەومێ.

[١٢٨] - دەشیێ ئەم چیرۆکە سادەیە ڕاست بێ، بەڵام لە سەروویەوە نهێنییێك هەیە کە ت. وەهبیی شاردوویێتییەوە. بنۆڕە ئێرە: (خوێندنەوەیێکی ڕەخنەگرانە ـ خوێندنەوەی ڕەفتاری سیاسیی)

ئێستەش بە شوێن کەلیمەی تازەدا دەگەڕێم. ئەوە دەفتەری ئەم ساڵمە، لە ئێرە دایە.. نازانم کەوتووەتە کوێوە؟! هەموو ساڵێك و دەفتەرێك، دوو دەفتەر بەتشتی تازە پڕ دەکەمەوە. دوێنێ کاغەزێکم وەرگرت، داوای ناوی مەجەللەیێکم لێ دەکەن؛ (ئاسۆ)[١٢٩]. (ئاسۆ)م دانا بوو. (ئاسۆ)ش من خستمە کوردییەوە.

عەزیز ژیان: یەعنیی ئوفوق.

ت. وەهبیی: حەقیقەتەن ئوفوق نییە. ئەوە ویستم مەقالەیێك بنووسم، بەغەڵەت بە منیان گوتووە.. هۆرامییێك، شێخێك پێی گوتم: (شێخ خالید نەقشبەندیی)[١٣٠]؛ شاعیرە، ئیستە مردووە. ئەو پێی گوتم مەعنای ((ئوفوق))ە. تێی گەهاندم، دەی گوت؛ (ئاسکەکان بەیانیان لە ئاسۆوە دیارن)، شاخەکانی هۆرامانەوە.

گوتم: ئاسۆ چییە؟ نەی دەزانیی تەعریفی بکات. گوتی: (ئوفوقە، لە تاریك و ڕوونییێکەوە دیارن). خێرا نووسییم ((ئوفوق)) لە حەقیقەتدا (ئاسۆ) نییە. ئاسۆ یەعنی ڕووناکیی ـ بەرە/k ـ بەیانە! (کابانی بە عارەبیی هەڵ دەداتێ و دەبێژێت: فەجر/k) إی ـ ئیی.

تابیع بە ((ئاسۆ))، لە ((ڤیدا))دا[١٣١]، لە ((سانسکریتیی))دا[١٣٢] مەقالەیێکم دیت. ئەمەندە جوانە، لە دینەکەیا وەرگرتووە؛ ئەوە وەك کوڕێکی گەنج، عاشقی هینە،

---

[١٢٩]- لە ئەوانەیە ئەو داوایە لە لایێن (زانکۆی سلێمانیی)ەوە بۆیی هاتبێ، چونکە لە ئەو ڕۆژگارانەدا گۆڤارێکی ڕۆشنبیریی ئەو دانیشتگەیە بە ناوی (ئاسۆ)وە دەرچوو.

[١٣٠]- هەرچەندە ئەم ناوە لە ١٩٢٠ بەدوواوە دەرکەوتووە، بەڵام ژین نامەی لە لای ڕوون نییە.

[١٣١]- ڤیدا: کتێبی پیرۆزی هیندۆسەکان.

[١٣٢]- سانسکریتیی ـ samskrtam؛ زمانی کۆنی خەڵکی هیندوستان و زمانی ئایینی هیندۆسەکان، بوودییێکان، جاوایێکان.

ئەم زمانە لە خانەدانی زمانەکانی هیند و ئاوروپایە.⋆ وشەی ((سانسکریتیی))ش لە خۆیەوە داڕێژدراوە و مانای (سازدان)ە. لە زمانی سانسکریت (سانسکریت واك)دا، مانای زمانی ڕۆشنبیریی باڵا دەستە کە زاراوەی (دیوا یاگا) دەگرێتەوە و مانای (زمانی خودایان)ە.⋆⋆

⋆ هیندو ئاوروپایی Indogermanish گەلانی دەگرێتەوە کە لە هیندوستانەوە کۆچیان کردووە بۆ ئاوروپا.

رۆژ هەڵ دهێت، دەبێت خەڵك لە خەو هەڵ بستێنێت، پشتێنەکەی ببەستێت، لە پێش هەموو تشتێکدا بچێتە لای حەیوانەکانی و دەرگەهی ئاخوڕەکەی ـ ڕاستر: گەوڕەکەی/k ـ بکاتەوە، بیان باتە دەرەوە.. ئیدی ئەوە حەیاتێك دەبێت بۆ بەشەرییەت. ئەمە بە هاتنی ((ئاسۆ)). ((ئووشە))یشی پێ دەڵێن. ((ئاسۆ))یشی پێ دەڵێن. بە لاتینیی ((ئۆرۆر)).

ئەوجا من ئێستە ناوی دەنێم ((دار)). ئەو کەیفی خۆیێتی، هەر کەسێ بهێت و ناوی بنێت.

((چریکە))، ئەم ناوە ـ هەموو تشتێکیان گوتووە ـ گەلاوێژ، هیوا، ئەستێرە، ڕۆژ، ڕۆژێ نوێ.

چریکە هیی بازە. باز مەلێکی موقەددەسە. تا (عەبدولقادر گێلانیی)[133] پێی دەڵێت ((باز)) باز تشتێکی جوان و موقەددەس و موعتەبەر نەبوایێ، بە عەبدولقادری گێلانییان نەدەگوت: باز. چریکەی عەبدولقادر.

ئێستە جوابم بۆ نووسیوە. ئەگەر بیەوێت ئەوە کەیفی خۆیێتی، من مەبەستم نییە.

عەزیز: مامۆستا ئەگەر ئیجازە دەفەرموویت، تشتێکت عەرز بکەم.ئەوەی فەرمووت زۆر جوان بوو. بۆ من وەك بۆ ئەمیریش زۆر تشتی تازەی تێدا هەیە.

=★★ بنۆڕە: ویکیڤیدیا الموسوعة الحرة.

[133]- شێخ عەبدولقادری گێلانی (ژ: ١٠٦٨— م: ١١٦٢) کوڕی ئەبیساڵح کوڕی عەبدڵڵەی گێلانییە کە گێلان نێوچەیێکی کوردستانە.ساڵی ١٠٩٥ هاتووەتە بەغداد و لە زانا بەناوبانگەکانیەوە خوێندنی زانستەکانی ئایین و زانستی دیکەی وەرگرتووە، بە تایبەتیش لە ئەبی سەعید موخەڕڕەمیی کە پێش مردنی لە جێگەی خۆیدا دایناوە. بێژراوە کە دەوری کاریگەری هەبووە بۆ گۆش کردنی نەوەی هاوڕۆژگاری سەلاحەددینی ئەیبووبیی و پێوەندییێکی توند و تۆڵی لەگەڵ خۆشیی هەبووە.

کۆمەڵێ کتێبی چاپ کراوە و هێندیچکی دەستنووسە و ماوەتەوە. ڕێچکەی قادریی کە پێگەیشی لە کوردستاندا هەیە، ڕێچکەی ئایینیی ئەوە.مەزاری لە مزگەوتەکەی خۆیدا (مزگەوتی شێخ عەبدالقادر) لە بەغدادە کە لە سەردەمی سوڵتان موورادی چوارەمدا دروست کراوە.★

★ بنۆڕە: ویکیپیدیا الموسوعة الحرة.

تشتی جوان ڕوون دەکاتەوە، تەئریخچەییێکی موختەسەر.ئێستە ئەوەی بۆ کاك ئەمیر زۆر موفید بێت، دوو تشتن: یێکێك ئەوە کە تۆ بفەرموویت؛ (پایەی زمانی ڕەسمیی و ئەدەبیی کوردیی ئەمڕۆ، لەسەر کام لەهجە داندراوە؟).[134]

---

[134]- بۆ ڕوون بوونەوەی پرسیار؛ زمانی ڕەسمیی ئەدەبی کورد ئەمڕۆ لەسەر کام شێوە ـ لەهجە ـ هەڵ چندراوە، هەروەها وەڵامەکەی ت. وەهبیی کە دەبێژێت؛ (سلێمانیی)، پێ ویستی دەبینم ببێژم کە: تا هەڵی کەوتنی یێکەمین حوکوومەتی کوردستان ـ حوکمداریی کوردستانی باشوور لە نێوان ١٩١٩/١٩١٨/١١/١٧دا لە سلێمانییدا، هەرگیز لە چ میرنشینێکی کۆنی کورددا ـ لە کوردستانی گەورەدا ـ زمانی کورد خۆی، زمانی فەرمانڕەوایی و ڕەسمیی نەبووە، چ لە کاروباری فەرمانڕەواییدا چ لە خوێندنگەکاندا کە حوجرە و فێرگەکانی ئایین ناسیی دەگرنەوە. بەڵام لە هەموو نێوچەییێکی کوردستاندا ـ لە سەردەمی میرنشینەکاندا ـ چۆن ئەدەبیی میللیی نەنووسراو لە نێو میللەتی کورددا باو بووە، ئەوە هێندێ زانای ئایین، شاعیر، زمان ناس، بەشێوەکانی زمانی کوردەوە خەریك بوون و بەرهەمیان پێشکەش کردووە کە ـ بێ لە مێژوو نووسین بە کوردیی ـ هێندێ لق و پۆپی ئەدەبیان بەسەر کردووەتەوە، چ بە شێوەی گۆران، شێوەی موکریی. شێوەی بەبە ، شێوەی کورمانجیی.

لە دوای هەرەسی دەوڵەتی عوسمانیی دۆڕاوی یێکەم جەنگی گێتییەوە (١٩١٤ ـ ١٩١٨٩) و زاڵ بوونی دەسەڵاتی بریتانیای براوەی جەنگ لە کوردستانی باشوور و عێراقدا و دابڕاندنی (هەرێمی مووسڵ) لە عوسمانییێکان و هەڵ کەوتنی حوکمرایی کوردستان، ئەو بارە گۆڕ درا. یێکێ لە هەرە کۆڵەکە گرنگەکانی ئەو دابڕاندنە دوای دابڕاندنی دەسەڵاتی فەرمانڕەوایی و سنووری جوگرافیی ـ ئەوە بوو؛ (زمانی تورکیی) فەرمانڕەوا، پەراوێز خرا، بگرە بەکار نەبرا.

حوکمداریی کوردستان بۆ سەلماندنی سەربەستیی نیشتیمان و خۆ جوی کردنەوە و دابڕاندنی لە ڕژێمی عوسمانیی دەسەڵات دوڕاو ـ بە هاندانی بریتانەکان ـ زمانی کوردی کرد بە (زمانحاڵی ڕەسمیی) کە بێ گومان هەموو دەزگەکانی کاروباری سیاسیی، کارگێڕیی، خوێندەواریی و ڕۆشنبیریی گرتەوە. بۆ وێنە هەر لە (دەزگەی حوکمدار)ەوە فەرمانەکان بە زمانی کوردییەوە هەڵ کەوتن، تەنانەت دەزگەیێکی وەك (دادگەی شەرعیی سلێمانیی) لە ١٩١٨/١١/٩دا (کاروباری نووسین بە تورکیی ڕاگرت) و لە ٢٣ی سەفەر ١٣٣٧ك ـ ١٩١٨/١١/٢٨دا (بەکار بردنی زمانی کورد)ی دەست پێ کرد.

ئیدی لە ئێرەوە زمانی کورد بوو بە زمانێکی ڕەسمیی و لە هاوینی ١٩٢٥شدا لە باژێڕی هەولێریشدا دیسان کوردیی بوو بە زمانێکی ڕەسمیی.★

ت. وەهبیی: سلێمانیی[١٣٥].

عەزیز ژیان: ئەمە یێك.

ت. وەهبیی: ئاخر نەم گوت ئەمە بخوێندەوە!

عەزیز: ئەوە دەخوێندینەوە.

ت. وەهبیی: ئەوە پێت دەڵێت: سلێمانیی.

عەزیز ژیان: کۆپییێکەی هەڵ دەگرین. ئێمە دەخوازین لە زاری خۆتەوە بی بیستین.

ت. وەهبیی: لەسەر سلێمانی من تەوسیەم کردن، چونکە ئەوانە زۆر داوا دەکەن کە زمانەکەیان ـ ڕاستر شێوەکانی/K ـ یێك بگرن.

من تەوسیەم کردن، سێ پێشنیاری هەیە، تەقدیمم کردن، گوتم: ئەمە بەرکۆڵە. ئێوەش خۆتان حازر بکەن، بنووسن! کەس نەی نووسیوە. ئەمە چەند ساڵە؟! ئێستە ١٩٧٣یە؟

ئەمیر: بەڵێ حەفتاو سێیە!(!!)

ت. وەهبیی: یێك کەس ئیشی بۆ کەلیمەیێ نەکردووە[١٣٦]. لاکین من پێم گوتوون پێشنیاری من ئەمەیە: ئەمە بگۆڕن! مەسەل: (ئە) بکەن بە (دە)[١٣٧]، مەسەل: (من) بکەن بە (ئەز) لە فیعلی ئەفعالی ((ئینترانسیتیف Intransitive))[١٣٨] ئیلا ئاخیریهی. پێشنیار بنێرە! نای نێرم. پێشنیارم زۆرە، نووسیومە، بۆیان نانێرم.

بۆ ئەوەی زمانەکان ـ شێوەکانی/k ـ یێك بگرن.. من وەهام دەزانیی ئەم کابرایێ[١٣٩]، تشتێکی وەهام پێ دەڵێت، دەڵێت: کەس هیچی نەکردووە، وەڵڵە فلان وەهای گوت، فیسار وەهای گوت[١٤٠]، ئەمە قسەی قۆڕە. ئەوە بۆ پارە وەرگرتنە. دەبێت پێ نیشانمان بدات چیی بکەین!

ئەوجا وەك تۆ ویستت، ئەو زمانە ئەدەبییەی ئەمڕۆ مەوجوودە، لەسەر زمانی ـ شێوەی/k ـ سلێمانیی بنیات کراوە. پێم گوتن؛ ئێوە ئەگەر تشتێکی چاك ببینن و لە زمانی ـ شێوەی سلێمانییدا نییە، تێی بخەن: ئەگەر هەیە نابیت خشتێکی ئەم بینایە لەجێگەی خۆیدا هەڵ بگرن، نابێت!

=ئەگەرچیی حوکوومەتی عێراقی عارەب تا ساڵی ١٩٣٢ باوەڕی نەهێنا بە ڕەسمیی ناساندنی کورد، ئەوە گەلی کورد و ڕۆشنبیر و خوێندەوارەکانی هەمیشە نووسینی کوردییان پەیڕەو دەکرد.

جێگەی باسە شێوەی بە بە ـ سلێمانیی کە بەهەڵە (سۆرانیی) پێ دەبێژرێت، لەگەڵ هەڵ کەوتنی ڕادیۆی کوردیی بەغداد (١٩٣٩/١١/١٧) بەکاربرا و شێوەی بادینیش دوای ١٩٥٨/٧/١٤ هەڵ کەوت.

=بەڵگەییێکی ڕەسمیی ئەو دەزگەیە ـ لەبەر دەستمە ـ ڕای گەهاندووە؛ بۆییێکا ئەو شێوەیە بەکار برا، چونکە شێوەکە زمانی ڕەسمییە!

★ بۆ پتر تێ گەهیشتنی ئەو بابەتە بنۆڕە: ئەدەبی نامەنووسینی کوردیی ـ ج ١، ل ٢٦٠ و بەرەو دوا.

[١٣٥] مەڵبەندی یێکەم حوکوومەتی کوردستان لە سەدەی بیستدا.

[١٣٦]- ئەمە بڕیارێکی پەلەو ڕەهایە و زانستانە نییە. لە کۆنەوە زاناکان، ئایین پەروەرەکان، شاعیرەکان، نووسەرەکان، هەرییێکە لەلای خۆیەوە ڕەنجێکی داوە.

[١٣٧]- ئەم پێشنیازە تشتێکی نوێ نییە. دەست نووسە کۆنەکانی بەرهەمی شێوە زمانی کورمانجیی باکوور، شێوەی بە بە ـ سلێمانیی هەموو (دە) یان لەبریی (ئە) بەکار بردووە. تەنانەت ت. وەهبیی ـ لە ڕقی مامۆستا سەعید سدقی کابان کە ((دە))ی بەکار بردووە ـ لە نووسینەکانییدا (ئە)ی بەکاربرد و جاڕی بۆدا. گوتاری ناسراوی بە ناوی (ئەسڵی پیتە قاڵبی ((ئە))ی شێوەی سلێمانیی)★ بەڵگەییێکی زیندووە.

★ بنۆڕە: تۆفیق وەهبیی ـ گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، ب ١، ژ ١، ل ٩ ـ ٣٨، بەغداد ١٩٧٣؟.

[١٣٨]- Intransitve؛ کرداری تێ نەپەڕ (فعل لازم غیر متعدی).

[١٣٩]- نازانم مەبەست چ کەسێکە، بەڵام لە ئەوانەیشە مەبەستی کەسێکی ئەندامی کۆڕی زانیاری کورد بووبێ.

[١٤٠]- دیارە مەبەستی ئەو نووسەرانەیە کە بەشێوەییێکی ڕاپۆرت ئاسا (کوردناسە بیانەکان) یان ئاشنا کردووە وەك هێندێ ئەندامی کۆڕی زانیاریی کوردی ساڵانی حەفتاکانی سەدەی ڕابوردوو. هەڵبەت لە ڕووی زانستەوە، دەبوو ئەو نووسەرانە خۆیان بە ئەوکارەوە خەریك بکەن و خوێندەواری بێ ئاگەهی کورد شارەزا بکەن، بۆییێکا ئەز ئەو قسانەییم پێ ڕاست و پەسەند نییە.

به ئەو تەعبیرە نابێت خشتێکی لە جێگەی خۆیدا هەڵ بگرن و فڕێی بدەن و خشتێکی دیکەی تێ بخەیت، نابێت!

ئەگەر نییەتیی ـ قسەکە تەواو ناکات/k ـ قەید ناکات.. مەسەلا، (خواهم رفت) ـ فارسییە/k ـ لە کوردیی ئێمەدا نییە[١٤١]. ئەمە لە کوردیی شیمالدا ـ کورمانجیی باکوور/k ـ هەیە؛ (ئەز دێ بچم)، وەری بگرن، قەید ناکات، وەها نییە؟!

ئەمیر: هەروەك پیچەك[١٤٢].

ت. وەهبیی: ئەمە قەید ناکات. کوردیی سلێمانیی پڕە پڕ، لاکین کەلیمەی دیکەی تێ دەهاوون.

عەزیز ژیان: باشە مامۆستا..

ت. وەهبیی: (قسەکەی پێ دەبڕێت/k) هەر (د)ێی تێدا هەبێ فڕێیی دەدەن.

عەزیز ژیان: باشە مامۆستا چ عەوامیلێ باعیس بووە کە لە لەهجەی سلێمانیی تەوسیعە بکات ـ پەرەبستێندێ/k ـ ببێتە زمانی ستانداردی کوردیی[١٤٣]؟.

ت. وەهبیی: (بەجۆشەوە/k) بووە!

عەزیز ژیان: باشە، بە عەقیدەی جەنابت چ عەوامیلێ باعیسی بووە؟

ت. وەهبیی: (بە دەنگێکی زوڵاڵەوە/k) ئاه ه هە... ئەوەشم نووسیوە. عەوامیل ئەوەیە کە وەختێ، لە سلێمانییدا (مێجەرسۆن Soane)ێك پەیدا بووە، لە هیچ کوێیێکدا پەیدا نەبووە.. ساڵی ١٩١٩.

عەزیز ژیان: یەعنیی شەخسێ باعیس بووە؟

ت. وەهبیی: مێجەرسۆن soane لە ١٩١٩دا لە سلێمانییدا زمانی کوردیی تەشجیع کرد، بە زۆر، هەرچیی کوردێ کوردیی پەتیی بنووسیایێ، پارەی دەدایە.

---

[١٤١]- بۆچیی نییە؟ ئەدی نابێژرێ؛ (ئەز دەخوازم بڕۆم).

[١٤٢]- ئەم وشەیە کە مانای (هێندێ، کەمێ)ی هەیە، لە زمانی هۆڵەندەکاندا ـ لە گۆکردندا ـ بەشێوەی (بێچە)یە و لە نووسیندا ئەوها یە: Beetije

[١٤٣]- ستاندارد Standard؛ واتە: کۆڵەکە، پێشەنگ (لە ئێرەدا زمانی باو و بەکاربراوی گشت دەگرێتەوە) یا (زمانی باڵا دەست و ڕەسمیی).

ئەمیر: مامۆستا مەبەستی میجەرسۆن Soane لە ئەم کارەیدا چ بوو؟

ت. وەهبیی: حاکمی سیاسیی بوو.

ئەمیر: بۆچ دەی ویست کوردیی پەرەبستێندێت؟

ت. وەهبیی: حەزی لێ دەکرد. خۆیشی وەهای دەزانیی لە ئەوێدا دەمێنێتەوە. (نەی دەویست لەگەڵ عێراق ببین. نەی دەویست)[١٤٤]. جەریدەیێکی هەبوو ناوی (پێشکەوتن) بوو[١٤٥]. چاپخانەی هەبوو. یێکێ لە عامیلەکان چاپخانە بوو. لە ((دیاربەکر))[١٤٦]دا چاپخانە هەبوو؟ نەبوو.

کە حوکوومەتی عێراق تەشەککولی کرد[١٤٧]، نووسیی[١٤٨]: (ئەم دەزگەو بەرەیە بۆ ئێوە نییە!)[١٤٩]. ئەوراقی بە نێو خەڵقی سلێمانییدا بڵاوکردەوە؛ (لام باشە، لام باش نییە!!)[١٥٠] دەیدایە هەموو کەسێك، چیت دەوێت بی نووسە! لە ئەوێدا

---

[١٤٤]- بنۆڕە ئێرە و پەراوێزی: ٣٤.

[١٤٥]- پێشکەوتن ـ سلێمانیی (ڕۆژنامەیێکی حەوتەیی کوردیی، س١، ژ١، پێنجەمی ٢٩ی نیسان ١٩٢٠ س٣، ژ ١١٨، پێنجەممە ٢٧ی تەمووز ١٩٢٢ (مێجەر سۆن Soane دانەرو سەرنووسەری بوو تا ١ی مارت ١٩٢١، دواتر ـ وەك ناوی کەسی بەسەرەوە دیار نییە ـ کەوتووەتە بن دەسەڵاتی مێجەر گولد سمیت Gold Smithی فەرمانڕەوایی سیاسیی، بەڵام ئەو وەك سۆن کوردیی زان نەبووە، سکرتێرەکەی سۆن و خۆی؛ مستەفا مەزهەر نووسەری یێکەمی بووە)★

★ بنۆڕە: ئەدەبی نامەنووسینی کوردیی ـ ج١، ل ٥٤٧ ـ ٥٥٠.

[١٤٦]- دیاربەکر: ئامەد؛ باژێڕێکی ئاوەدانی کوردستانی باکوورە دەکەوێتە سەر لێواری چەپی ڕوباری دیجلە. لە ڕابوردوودا مەڵبەندی میرنشینەکانی کورد بووە تا لە ساڵی ١٥١٥دا تورکانی عوسمانیی داگیریان کرد. لە کۆنیشەوە مەڵبەندی کوردایێتییە.

[١٤٧]- لە ١١٩٢٠/٢٥دا پێکەمین حوکوومەتی دەمەکیی عێراقی عارەب هەڵ کەوت.

[١٤٨]- واتە سۆن Soane.

[١٤٩]- سۆن Soane لە ڕۆژنامەکەیدا کە هەواڵی دروست بوونی یێکەمین حوکوومەتی دەمەکیی عێراقی عارەبی نووسیوە، دوا ڕستەی هەواڵەکەی بە ئەم شێوەیە نووسیوە (ئەم دەزگە و بەر و حوکوومەتە دەخڵی بەسەر کوردستانەوە نییە).★

★ بنۆڕە: پێشکەوتن ـ سلێمانیی ـ س١، ژ ٢٩، پێنجەممە ١٩٢٠/١١/١١.

[١٥٠]- ئەم باسە ڕێکەوتی فەرمانڕەوایی سۆن Soane نییە و ئەو گەڕابووەوە وڵاتەکەی خۆی. ڕستەکەش بە ئەو شێوەیە نییە و ڕاستییێکە ئەمەیە کە لە ئەم هەواڵەدا هاتووە: (حەزرەتی

ئیمزای بکە؛ (لام باشە)، (لام باش نییە)، مەبەستی حوکوومەتی عێراقە، لەگەڵ عێراق بوون. (بە پێکەنینەوە/k) هەموو نووسییان؛ (لام باش نییە!!). ئەوجا سوئال بکە! عەوامیل ئەمەیە.

=مەندووبی سامیی ـ سێر پێرسی کۆکس★/k ـ ئەمری داوە کە میللەتی کوردیی لیوای سلێمانیی تێ بگەهێندرێ مەئزوونن و بە کەیفی خۆیان دەتوانن شەریکی ئەم ڕەئیی نواندنە ببن و هەرچی لە ئەو خوسووسەوە ((یەعنی لە خوسووسی شەریکیی ڕەئییی نواندن بوون یا نەبوون)) بە موناسیبی دەزانن، هیچ تەئسیر و دەخڵی نابێ بەسەر تەرێبات و ئینتزاماتی دوارۆژی حوکوومەتی ئەم لیوایە. وەها زاندراوە کە کاغەزی ڕەئیی ڕەسمیی لە پاش چەند ڕۆژی دیکەوە بگاتە سلێمانیی/ تەواو)★★

★ سێر پێرسی زاخریا کۆکس Sir Percy Z. Kocks (ژ: ١٠:٢٠/١٨٦٤ - م: ١٩٣٧/٣/٢٠)؛ ئەفسەر و دیپلۆماتێکی باڵای بریتانیا. ساڵی ١٩٠٢ ڕاوێژکاری دەوڵەتی عومان بووە. ساڵی ١٩١٣ لە ڕاهێڵەی کۆنگرەییێکی بریتانیی ـ عوسمانییدا نەخشەی بۆ جوداکردنەوەی ((کوێت)) لە دەوڵەتی عوسمانیی دانا. لە ئێرانیشدا چووە جێگەی سێر تشارلز مارلینج و ساڵی ١٩١٩ پەیمانی بریتانیی ـ فارسیی بەست و تا ساڵی ١٩٢٠ لە ((تاران))دا مایەوە. لە نێوان ١٩٢٠ ـ ١٩٢٣دا فەرمانڕەوای باڵای بریتانیا بوو لە عێراقدا.★★★

★★ بنۆڕە: پێشکەوتن ـ سلێمانیی؛ س ٢، ژ ٦٥، ١٩٢٠/٧/٢١.

★★★ بنۆڕە: ویکیپیدیا الموسوعة الحرة.

جێگەی باسە دوای هەواڵی باس کراو ـ وەك ڕۆژنامەکەی سلێمانیی هەواڵی نواندوە ـ بیروڕای خەڵکی سلێمانیی بەرامبەر هەڵ بژاردنی (فەیسەڵ) بە پاشا وەرگیراوە و باسیان بە ئەم جۆرە نووسراوە: (بیست کەسێك لە ئەشڕافی شار تەشریفیان چووە ماڵی ـ گوڵد سمیث G. k/Smeth ـ حاکم. لە لایێنی حاکمەوە پرسیاریان لێ کرا؛ ئایا لیوای سلێمانیی بە مەلیکیێتیی ئەمیر فەیسەڵ ڕەئیی دەدەن یا نا؟ ئەمیر فەیسەڵ بۆ مەلیکیی عێراق بە باش دەزانن یا نا؟ لەلایێن کۆمەڵەکەوە جواب درایەوە: چونکە لیوای سلێمانیی جیاوازە لە حوکوومەتی عێراق، پێ ویست نییە ڕەئیی بدەن بۆ دانانی مەلیك. لەبەر دووریی لە ئێمەوە و کردەوە و چۆنیێتیی حەزرەتی ((ئەمیر فەیسەڵ))یش نەناسراوە، لەبەر ئەوە بۆمان نییە لە ئەم ڕووەوە بدەێین).★★★★

★★★★ بنۆڕە: پێشکەوتن ـ سلێمانیی؛ س٢، ژ ٦٦، پێنجشەممە ١٩٢١/٧/٢٨.

عەزیز ژیان: مامۆستا ئایا، لە چاوی مامۆستاییێکی زاناوە، تەنها یێك نەفەر دەتوانێت ببێت بە عامیلی تەوسیعی زمانێ؟ باوەڕ دەکەیت یێك نەفەر باعیس بووە ئەم زمانە لە سلێمانییدا پەرە بستێندێت، لە جێگەکانی دیکەدا نە؟

ت. وەهبیی: بەڵێ! ئەمە لە دنیادا هەر وەها بووە. ئەی تۆ بخوێندەوە؛ (سیبویە/ سێبەوێه)[151]، ئێستە مەشهوورە. فلان.. ناوەکانیان مەعلوومە ئەوانەی خزمەتیان کردووە. ئەمانە (تەقلید کراون)، تەقلید هەیە، دەبێت سیقەیان پێ بکرێت.

ئەمانە ـ مەبەست کوردەکانە/k ـ تەقلید ناکەن تشتی وەها خراپ دەکەن من لە ئێرەدا شێت بووم. منیان شێت کردووە. کەلیمەی وەها پیس، غەڵەت دەنووسن.. (زانکۆ) یەعیی چیی؟[152]

عەزیز ژیان: باشە مامۆستا بەر لە ئەوەی زمانی سلێمانیی ـ ڕاستتر شێوەی سلێمانیی/k ـ ببێتە زمانی ستاندارتی کوردیی، خۆ نووسیین هەبووە؟

ت. وەهبیی: پڕە لە شیعر، بۆت دەهێنم[153]!

[151]- سێبەوێه؛ (ژ: ٧٦٠ز — -م: ٧٩٦ز). ئەوە ناسناوێتیی و ناوی خۆی ئەبو بەشەر عەمر و کوڕی عوسمان کوڕی قەنبەر ئەلبەسڕییە. ڕەگەزی ئێرانییە و لە باژێڕی ((بەیزا))دا کە نزیك بە باژێڕی ((شیرازە)) لەدایك بووە و هەر لە ئەوێشدا مردووە. شازدە ساڵان بووە هاتووەتە باژێڕی ((بەسڕە)) و لە ئەوێدا نەش و نمای کردووە، زانستی لە زانا بە ناوبانگەکانەوە، بە تایبەتیی لە خەلیل ئەحمەد ئەلفەراهیدییەوە وەرگرتووە.لە لای عارەب بە ئیمامی عارەبیی و پیری زمان ناسان ناسراوە.کتێبی (ئەلکیتاب)ی یێکەمین کتێبی ڕێزمانی عارەبیی بەرنامەدارە کە لە پێشیەوە هاوتای هەڵ نەکەوتووە.★

★ بنۆڕە: ویکیپیدیا الموسوعة الحرة (لکی فارسیی و عارەبیی)

[152]- مەبەستی لە ناڕاستیی هەڵ کەوتنی وشەی (زانکۆ)یە کە لەگەڵ هەڵ کەوتنی دانیشتگە ـ University‌ی سلێمانیی لە ساڵی ١٩٦٩دا کەوتە نێوانەوە.

ڕاستییێکەی هەتا ئەو هەلە، هەمیشە وشەی (دانیتشتگە) بەکار برابوو، چ لە ڕۆژنامە نووسیی چاپ کراودا، چ لەسەر ڕادیۆدا.

[153]- بە ڕای لێ کۆڵەکانی ئەدەبی کورد، کۆنترین بەرهەمی شیعری نووسراو؛ یادگاری شاعیری بەناوبانگ بابا تاهیری هەمەدانییە (دەوروبەری ساڵی ١٠١٠) ژیاوە، کە شێوە زمانی ((لوڕیی))

عەزیز ژیان: چەند ساڵ بەر لە ئەوە؟

ت. وەهبیی: نای زانم. من شیعری کوردیی زۆر کۆنم لەلا هەیە بە حورووفی عارەبیی نووسراوە ـ ڕاستتر بە حورووف و ڕێنووسی عارەبیی/k ـ.

عەزیز ژیان: ئەوە لەسەر ئەساسی چ لەهجەیێ نووسراوە؟

ت. وەهبیی: (گۆران)[154] هەبووە. بۆم گێڕایتەوە، وەها نییە؟

=تێدا نواندووە. ئەوجا بە شێوەی ((گۆران)) یادگاری ئەبولقاسم ـ مەلا پەریشانە (ساڵی ١٣٩٨ زیندوو ووە) و دیوانی شیعری هەیە. ئەوجا یادگاری خانای قوبادیی خاوەند داستانی شیعریی (شیرین و خوسرەو) کە ساڵی ١٧٢٥ نووسیویێتیی. ئەوجا چەندی دیکەی وەك شاعیر مەولەویی ـ مەعدووم (١٨٠٦ ـ ١٨٨٢).

بە شێوەی کورمانجیی باکووریش؛ جزیریی ـ بۆتانیی، یادگاری شاعیر و سۆفیی مەلای جزیریی (١٤٠٧ ـ ١٤٨١)، خاوەندی (دیوانی مەلای جزیریی). ئەوجا یادگاری شاعیری بەناوبانگ و نەتەوە پەروەر ئەحمەدی خانیی ١٦٥٠٠ ـ ١٧٠٦) خاوەندی داستانی شیعریی (مەم و زین).

بەشێوەی کورمانجیی باشوور ـ شێوەی بە بە یا سلێمانیی ـ مەنزوومەی (مەهدی نامە)ی مەلا محەممەد ئیببنولحاج، (تذكرة العوام/ تەزکیرە ئەلعەوام)ی مەلا محەمەدی سێوجیی (١٧٧٨) ژیاوە. ئەوجا هێندێ پارچە شیعری زانا و شاعیر مەلا عومەری زەنگەنە ـ ڕەنجووریی (١٧٥١ ـ ١٨٠٩؟) ژیاوە. ئەوجا کۆمەڵێ شاعیری دیکە، وەك بە ناوبانگ شاعیر خدری مەلا شاوێسی ـ نالیی ـ کە لە (١٧٩٧ ـ ١٨٧٣)دا ژیاوە و هتد..

کۆنترین پەخشانی کوردییش بە شێوەی کورمانجیی باکوور، (كتاب صرف لسان كردى/ کیتابی سەرف لیسانی کوردیی) عەلیی تەرەماخییە کە لە ١٥٩١ بە دواوە هەڵ کەوتووە. ئەوجا (طُبا كردى ـ توببا کوردیی) مەلا مەحموود ناوێکە کە ساڵی (١٧٩٧ ـ ١٧٩٨) ڕوونووس کراوەتەوە.

کۆنترین پەخشانیش بە شێوەی کورمانجیی باشوور ـ شێوەی بەبە یا سلێمانیی ـ یادگاری مەلا خالیدی شارەزووریی ـ مەولانایە کە کۆنترین دەست نووسی (عەقیدەی ئیمان ـ عەقیدەی کوردیی/ لبّ العقائد ـ لوببەلعەقایید)ی لە ١٨١٩/٣/١دا نووسراوەتەوە و لەبەر دەستە.★

★ بۆ پتر بنۆڕە: ئەدەبی نامەنووسینی کوردیی ـ ج١/ ل ٢٤

هەروەها؛ عەقیدەی ئیمان ـ عەقیدەی کوردیی ـ ل ١٥٤

(١٥٤)- گۆران: ناوی هۆز و شێوەیێکی زمانی کوردە! زانا ڤ.. مینۆرسکی لە داندراوی خۆیدا بە ناوی ((گۆران))ەوە کە ساڵی ١٩٤٣ چاپی کردووە، دەبێژێت کە وشەی ((گۆران)) دەشیێ ڕیشەکەی یێکێ بێ لە ئەم دووە:

ئەمیر: بەڵێ.

د. وەهبیی: ئەو ژێری (زابی پچووك)[155] بۆ جەنووب، هەمووی (گۆران) بوو، چونکە (ئەردەڵان)[156]، حوکوومەتی ئەردەڵان، هەرە ـ حوکوومەتی/k ـ گەروەی کوردە.

=١- وشەی گابرال ـ لاییێنگیرەکانی زەرتەشت ـ گەوران ـ گۆران.

٢- ناوی هۆزی کەوبەرکان ـ گەروەکان ـ گورگان ـ گۆران. لێ کۆڵ فوئاد حەمە خورشید لە گوتاری خۆیدا. دابەش بوونی جوگرافیی شێوەکانی زمانی کوردو سنوور (شێوەی گۆران)ی کێشاوە و دەبێژێت: لە نێوچەی باکووری ڕێگەی نێوان هەردوو باژێڕی ((قەسری شیرین))، تا باشووری ((کرماشان)) و تا چیاکانی هۆرامان، لە سەرچاوەکانی خۆرئاوای ڕوباری ((سیروان))یشە وە تا خۆرهەڵاتی ((کرماشان))ە گۆرانەکان لە ئەم هەرێمەدا یێك بوونێکی خێڵەکییان هەیە و بەتاکە شێوە زمانێك قسە دەکەن کە ناوبراوە بە (شێوەی گۆران). تیرەکانی هۆرامان، ریجاب Rijab، "کاندوله" Kandule ی نزیك کرماشان، لکە ڕەسەنەکانی هۆزەکانی سنجابیی و گۆران و باجەڵانی هاوزمانن.

ئەم شێوە بەشی چوار لکی هەیە:

١- گۆرانی ڕەسەن.

٢- هۆرامانی.

٣- باجەڵانیی.

٤- زازایی.

بۆ پتر ناسیینی ئەم بابەتە، بنۆڕە: التوزيع الجغرافي للهجات اللغة الكوردية ـ فؤاد حەمە خورشید؛ مجلة المجمع العلمي الكردي ـ مجلد ٣/ عدد ٢، بغداد ١٩٧٥.

(١٥٥)- زابی پچووك: لە ئێرەدا مەبەستی نێوچەکانی (گەرمیان)ە کە هەر لە ((پردێ)) ڕاوە دەکشێ تا دەگاتە ئەو پەڕی ((کفریی)).

(١٥٦)- ئاردەلان و ئاردەلانیییێکان.. ئاردەلان؛ میرنشیینیی کورد بووە لە نێوان ساڵانی (١١٦٩ ـ ١٨٦٧)دا. سنوورەکەیشی نێوچەکانی ئێستەی کوردستانی خۆرهەڵات ـ ئێران و کوردستانی نێوەند ـ عێراقی گرتووەتەوە، هەر لە خانەقین و کفریی و کەرکووکەوە تا باژێڕی ((سنە)) کە پێتەخت بووە. پتریش ((شارەزوو)) پێتەختی کۆنی بووە.

ئەم میرنشینە لە سەردەمانێکی جودادا هاوپەیمانی سەفەوییێکان و عوسمانییێکان بووە، بەڵام قاجارەکان بە ڕابەریی ناسرەددین شا (١٨٤٨ ـ ١٨٩٦) لە ساڵی ١٨٦٧دا کۆتاییان بە دەسەڵاتی ئاردەلانییێکان هێنا.

حوکوومەتی ئەردەڵان (خان ئەحمەد خان)[١٥٧] بەغدادی گرت. مووسڵی گرت. ئۆردوو ـ لەشکر/k ـی (شا عەباس)ی[١٥٨] لەگەڵ بوو. لاکین عەشیرەتی ئەو ـ خان

=بنیات نەری ئەم میرنشیینە گەروە و توانایە (باوە ئاردەلان) بووە و بێژراویشە گۆیا ئاردەلانییێکان وەچەی سەلاحەددینی ئەیووبیی بوون.★ یێکێ لە میرە ئازاو تواناکانی میرنشیینی ئاردەلان خان ئەحمەد خان بووە★

★ بنۆڕە: ویکیپیدیا الموسوعة الحرة.

[١٥٧]- خان ئەحمەد خان: (ژ: ١٠٠٢ ك/١٤٢٨ ز- م: ١٠٤٦ ك/ ١٤٧٢ز). لە قەڵای حەسەن ئاوادا لە داییك بووە و بابی چاودێریی کردووە. دوایی شا عەباسی سەفەویی بانگی دەکات لە کۆشکیدا بژیی. ئەویش ڕووی کردە باژێڕی ((ئەسفەهان))ی پێتەخت و کۆشکی شا. هەنگی شا ((زەڕین کلاو))ی خوشکی خۆی لێ مارە کرد. هەروەها هانی دا لە بابی یاخیی ببێ و جێگەی بگرێتەوە. ئەویش بە گوێی کرد و ساڵی ١٠٢٥ ك/ ١٤٥١ ز فەرمانڕەوا بوو.ساڵی ١٠٣٨ ك/ ١٤٦٤ز کە شا عەباس مرد و شا سەفیی کوڕی جێگەی گرتەوە ـ فرەیش لە دەسەڵاتی خان ئەحمەد خان دەسڵەمییەوە ـ داوای لە خان ئەحمەد کرد لە قەڵای حەسەن ئاواوە بگواستێتەوە بۆ ((سنە))، بەڵام ئەو گوێی لێ نەگرت. هەنگی کە (سرخان)ی کوڕی لە کۆشکی شادا بوو، شا سەفیی فەرمانی دا چاوی هەڵبکۆڵن. کە خان ئەحمەد ئەو هەواڵەی پێ زانیی، شێواو تێك چوو. بەڵام وەزیرە داناکەی (ئیسماعیل بەگ)، خان ئەحمەد لە ماڵی خۆیدا دەست بەسەری کرد و ساڵێك کاروباری وڵاتەکەی ڕاپەڕاند تا خان ئەحمەد چاك بووەوە.

دوای چاك بوونەوەی بوو بە لایێنگری دەوڵەتی عوسمانیی، بەڵام نەی توانیی بەرهەڵستیی ئێران بکات. ناچار ڕووی کردە دەوڵەتی عوسمانیی و لە باژێڕی موسڵدا ژیا تا مرد و لە گۆڕستانی ((نەبی یوونس))دا نێژرا.★

★ بنۆڕە: ویکیپیدیا الموسوعة الحرة. هەروەها: داقوق ـ دقوقاً في التأريخ؛ محمد جميل الروژبياني ـ مجلة المجمع العلمي الكوردي، مجلد ١٠، س ١٩٨٣؛ ل ٤٣٠، ث ٣٧٩.

[١٥٨]- شا عەباس ـ شا عەباسی یێکەم: (ژ: ١١٥٧١/٢٧- م: ١٦٢٥/١/١٩). هەرە فەرمانڕەوای باڵادەستی خانەدانی سەفەوییێکان، ناسراویش بە عەباسی بزووگ ـ مەزن.

لە ساڵی ١٥٨١دا ببووە فەرمانڕەوای ((خوراسان)) و دوایی لە بابی یاخیی بوو ـ زیندانیشی کرد ـ لە قۆناخێکی وڵاتی فارسی شێواودا بوو بە شای ئێران. پێتەختەکەی لە ((قەزوین))ەوە ڕاگواستەوە بۆ باژێڕی ((مەشهەد)).شەڕی ئۆزبەکەکان، عوسمانییێکانی کرد. ساڵی ١٥٩٧ یێکەمیانی بەزاند، بەڵام بەشێکی وڵاتەکەی کەوتە بن دەسەڵاتی عوسمانییێکان.

شا عەبباس، وێڕای جەنگاوەریی، شارەزاییێکی توانابوو لە بازرگانیی، بیناسازیی، ئەدەبییاتدا.★

ئەحمەد خان/k ـ، قووەتی ئەو بوو، هەر ئەو ئەم ئیشانەی دەکرد. هەموو ئعتیماد لەسەر ئەو بوو.

تەبیعیی تۆ ئەگەر بچیتە سلێمانیی، جێگەیێك هەیە پێی دەڵێن: ((خورماڵ))[١٥٩]، زۆر جوانە. من تەوسیەم کرد ـ لەسەر خورماڵم نووسیوە، ئێستە دەچێت بۆ چاپخانە ـ کە لە ((خورماڵ))دا (میهرەکان ـ میهرەجان ـ میهرەگان)

=★ بنۆڕە: ویکیپیدیا الموسو عة الحرة.

[١٥٩]- خورماڵ: هەندێ نووسەر لە ڕیشەیان کۆڵیوەتەوە گۆیا (خورماڵ ـ خوڵمار ـ گوڵمار ـ گوڵ عەنبەر ـ گرماڵ ـ خڕماڵ)ە. یا (خور مار ـ خاکی مارە)★. بەڵگەیێکی دەست نووس بەسەر (قرآن)ێکی پیرۆزەوە هەیە کە وەچە لە دوای وەچەوە نووسیویانە. یێکەمیان باپیرە هەرە گەورەی هەمووانە و ساڵی ٢٥٨ ك ـ ١ی تەشرینی دووەمی ١١٣٣ زاینیی لە دەرەوەی شارەزوورەوە هاتووەتە نێوەوە و ساڵی ٥٤٠ ك ـ ٣٠ی نیسانی ١١٥٠ ز لە باژێڕی ((خورماڵ))ی ئێستەدا ئەم هەواڵانەی نووسیوە: باژێڕی ((خورماد)) ناوەکەی لە ئەوەوە هاتووە کە پاشایێ هەبووە ناوی ((ماد)) بووە. قەڵاییێکی سەختی دروست کردووە و ناوی ناوی ناوە ((.خۆر)) کە کوڕی تاقانەی بووە.★

یاداشتی وەچەیێکی دیکەی ئەو کەسە (محەممەد مەنسوور) لە ٧٧٠ ك ـ ١٦ ئابی ١٣٦٧ز بە عارەبیی نووسیویێتی: ئیبراهیم حەسەن لە ساڵی ٥٣٠ ك ـ ١١ تەشرینی دووەمی ١١٣٥ز لە باژێڕی ((خۆرماد))دا ((عەنبەر))ی کیژە تاقانەی ((بەدر پاشا))ی خۆرمادی لێ مارە کراوەو خۆیشی بووە بە ڕاوێژکاری کاروباری ئایینی ئەو پاشا زادەیە. دوای مردنی پاشا ـ دەوروبەری ٥٥١ ك/١١٥٥ز ـ عەنبەر خاتووەن بووە بە شاژنی ((خورماد)) کە هەتا ساڵی ٥٦٤ ك ـ ٥ی تەشرینی دووەمی ١١٦٨ز. ژیاوە لە پاش مردنی شاژن ((بیلال))ی کوڕە گەرەی بووە بە پاشا)★★

بە ئەوپێیە ناوە هەر کۆنەکەی خورماڵ (خۆرماد) بووە و دوایی تا دوایین ڕۆژگاری فەرمانرەوایی عوسمانییێکان بووە بە قەزای (گوڵ عەنبەر) کە نێوچەکانی هۆرامان و شارەزووریشی گرتووەتەوە تا دواتر بووە بە ئاوایی ـ ناحیە ـ و هەڵەبجە بووە بە قەزا.

★ بنۆڕە: أصول أسماء المدن ـ ج ١، ل ١٦٢

★★ بنۆڕە: گۆڤاری کاروان ـ ژە، ١٩٨٦. هەولێر (محمود احمد محمد ـ حلقة مفقودة من تأريخ شهرزور أو مذكرات مجموعة علماء البلباس/ ئەڵقەیێکی ونی مێژووی شارەزوور یا یاداشتەکانی کۆمەڵێ زانای بڵباسیی - K).

بکەن. یەعنی (ڕۆژی میهر و مانگی میهر) و جەژنی کۆنی کوردە. چونکە (نەورۆز) لە هەموو لایێکدا دەکرێت، فەقەت بۆ (میهرەکان) بچنە خورماڵ.

لە خورماڵ بە ئەولاوە «ئەحمەد ئاوا»[١٦٠] هەیە. ئەو.. (**قسەیێ کراوە و ڕوون نابیسترێت، پێ دەچێ هەر باسەکە لەمەڕ ئەو شوێنە بێ/k/**). بۆ ئەو شوێنە تەئریخی تورك ئەمە دەنووسێت: (خان ئەحمەد خان قەسرێکی دروست کردووە و هێشتا فاتێکە و تەواو نەبووە کە خوسرە و پاشا» وەزیری ئەعزەمی تورك هاتووە بۆ «گوڵعەنبەر» یەعنی خورماڵ، قەسرەکە تەواو نەبووە).

خان ئەحمەد خان مابوو، هێشتا لەگەڵ ئێرانییێکان بوو، پاشان ئێرانییێکان خیانەتیان لەگەڵ کرد، چووە لای تورکەکان، لە «مووسڵ» دامرد، لە «نەبیی یوونس»دا[١٦١] دەفنیان کردووە.

عەزیز ژیان: (لە ڕووی ئەمیردا/k/) کاکە ئەگەر تۆ سوئالی دیکەت لەلا هەیە، فەرموو.

ت. وەهبیی: فەرموو. (پێ دەچێ پرسیارێکی کردبێ و دەنگەکە تۆمار نەبووبێ. دوایی ت. وەهبیی هەڵ دەکەوێتەوە و قسە دەکات/k/) پێم بڵێ ئەم مەلایانە، عارەبیی فێری ئەم منداڵانە دەکەن ـ وەها نییە؟ - بە چ زمانێ فێریان دەکەن؟

عەزیز ژیان: بە کوردیی.

ت. وەهبیی: باشە. بیستووتە مەلایێ، حەرفی «جەڕ» بکات بە کوردیی؟

---

[١٦٠]- ئەحمەد ئاوا: نها گوندێکە بە چیای «سوورێن» وە و سەر بە ئاوایی «خورماڵ ـ خۆرماد»ە کە ٧ کم لێی و ٣٢ کم لە «هەڵەبجە» و ٩٠ کم لە سلێمانییەوە دوورە. ئاوی ڕوباری «زەڵم» لە ئەوێوە هەڵ دەقوڵێت و کارێکی کردووە ببێت بە هاوینە هەوارێك.

ئەحمەد ئاوا کە قەڵاییێکی کۆنی تێ دا هەیە، بە ناوی «خان ئەحمەد خان»ەوە هەڵ کەوتووە. دەبێژرێ ئەو قەڵاکەی ئاوەدان کردووەتەوە، بەڵام بیروڕای ئەو تۆش هەیە گۆیا لە پێش هاتنی ئیسلامەوە هەر هەبووە.

[١٦١]- نەبیی یوونس: مەزاری پەیامبەر یوونس دەکەوێتە سەر ڕوباری فورات لە باژێڕی مووسڵدا. بێ لە خان ئەحمەد خان هەروەها مەزاری خالید پاشای بەبە لە ئەوێدایە!

عەزیز ژیان: نا.

ت. وەهبیی: ئەها! هیچیان نەکردووە[١٦٢]. هیچیان نەکردووە هەر عارەبییێکەیان بەکار هێناوە. وەزیفەیان ئەوە بوو لە پێش هەموو تشتێکدا «موستەلەحەکان/ زاراوەکان ـ k»، ئەوانە بکەن بە کوردیی. ئەلحەمدولیللە (سطر)یان کردووە بە (دێر). چاوت لێ هەیە چۆنی دەدۆزمەوە؟ ماندوو دەبم، بەشوێن تشتێکی وەهادا، کەلیمەیێ، تا دەی دۆزمەوە ماندوو دەبم.

لای ئێوەش وەهایە (سەتر)یان کردووە بە (دێر). لە پێشدا ئەلحەمدولیللە (فەتحە)یان کردووە بە (سەر).

عەزیز ژیان: سەر و بۆر و ژێر.

ت. وەهبیی: ئا، ئەوەش. داکێشراویی (بە پێکەنینەوە/k/) ئەو قسە قۆڕانە و تەواو[١٦٣].

ئەمیر: مامۆستا ئەمن پرسیارێکی دیکەم هەیە.

ت. وەهبیی: فەرموو.

ئەمیر: لەشێوەی سلێمانییدا، لە نووسییندا، لە قسەکردنی سلێمانییدا ـ ڕاستتر سلێمانییێکاندا/k ـ لەگەڵ نووسیین برێك فەرق هەیە. مەسەلەن ئەوان بە (چەند) دەڵێن (چەن - ن)ئەوە چۆنە؟

ت. وەهبیی: ئا، ئەمە، لە ئێرەدا، یێکێکە لە پێشنیازەکانم. دەبێت (چەن - ن) فڕێ بدەن! دەبێت بنووسرێت (چەند).

مەسەلەن: (دەن - ن) دەبێت بنووسرێت (دەنگ).

ئەمیر: ئەمە تا ئێستە کەمێك وەهایان کرددوە، چۆن بووە وەهایان کرددوە؟

ت. وەهبیی: دەی نووسن، بەڵام بە (دەنگ) دەی خوێندنەوە.

ئەمیر: ئاخر چۆن بووە وەهایان نووسیوە؟ مەسەلەن وەختێکی لە سلێمانییدا دەست کرا بە نووسین و چاپ کردنی ڕۆژنامە و تشتی وەها، خۆ ئەوان نەیان

---

[١٦٢]- دیسان ئەمە ڕاییێکی ڕەهایە و پەسەند نییە. پێچەوانەی ئەوەش، مامۆستا مەلا سەعید سدقی کابان لە پێش ئەوەوە خەریکی ڕێنووسی کوردیی بووە.

[١٦٣]- ئەم قسەیە لە زانای گەورە ناوە شێنەوە.

دەگوت: (چەند)، دەیان گوت: (چەن - ن). چۆن تا ئێستە بە (چەند)یان نووسیوە؟

ت. وەهبیی: هەر بە (چەن- ن) نووسراوە، نازانم.

ئەمیر: (قسەی پێدەبڕێ/k/) عیللەتەکەی چییە؟ چۆن لەسلێمانییدا، لە قەدیمەوە (چەنگ)یان نووسیوە؟ تا ئێستە (چەند)یان نەنووسیوە[١٦٤]؟ یەعنیی لە

---

(١٦٤)- ئەز بە شێوەیێکی پێچەوانە بڕوام هەیە، چونکە ئەو وشانە کە بە شێوەی (هەنن ـ هەن ـ هەنێ، چەنن/ چەن) لە ساڵی ١٩٢٠ەوە لە ڕۆژنامەی (پێشکەوتن.. سلێمانی)دا دەرکەوتوون، لە کۆندا، لە ئەدەبییاتی کوردی وڵاتی بەبەدا ـ بە پەخشان و شیعرەوە ـ هەرگیز ئەوها دەرنە کەوتوون، بەڵکە وەك (هێندێك) و (چەند) لە دەستنووس و شیعری شاعیراندا، لە ڕۆژنامە یێکەمەکاندا دیارن. بۆ وێنە:

١- هەرە کۆنترین دەست نووسی (لوببەلعقایید ـ عەقیدەی ئیمان ـ عەقیدەی کوردیی) زانای ناسراو مەلا خالید ـ مەولانا ـی شارە زووریی نەقشبەندیی کە لە ١٨١٩/٣/١دا نوسراوە و ئەوێ دەمێ خۆی سلێمانیی نشیین بووە، ئەوەهای نووسیوە:

- هێندێکی ئیجاد کردنە و هێندێك باقیمانیشیان کوتووە.
- هێندێك ئەولییا لێ کەووتوون.
- هەرچەند ئەو وەجهانە لە حیساب نلیێن.
- وە چەند جار بە ئیشاراتێ مووسا پێغەمبەر بۆ کەم کردنیان چەوە بەرەو ژوور.*

* عەقیدەی ئیمان ـ ل ١٥٦، ١٦٠.

٢- نالیی شاعیر (ژ: ١٨١٠ م: ١٨٧٣) دەبێژێت:

- هێندە دڵ خۆشە لەبەر سەبزی یو دار و دەوەنی
کە دەڕەقسێ وەکو شاخ و خەنەن و نەسرەنی.*

* دیوانی نالیی ـ ل ٦٦٨.

- هەر چەندە کە عومری ((خضر)) و جامی جەمت بوو
چونکە ئەمەلت زۆرە چ عومرێکی کەمت بوو.**

** ئەنجوومەنی ئە دیبان ـ ل ١٢٤.

٣- سالمی شاعیر (ژ: ١٨٠٠ /: ١٨٦٦) دەبێژێت:

- میحنەت ئەوەندە زۆرە دڵم هێندە تەنگ بووە
دووی هەناسەکەی سەحەرم هەوری گرتە بەر*

* دیوانی نالیی ـ ل ١١٩.

=- بە تەحسیل مەتڵەبی چەندی بەڕێ دا
کە بگری دامەنی دارا نە دارا**

* دیوانی سالم ـ ل ٢٥.

٤- مستەفا بەگی کوردیی (ژ: ١٨١٢ م: ١٨٥١) دەبێژێت:

- من غەمم خوارد و غەمیش خوێنی جگەرمی خواردووە.
بۆیێ گریام چەند بە چەند فرمێسکی خوێنینم نەهات*

* ئەنجوومەنی ئەدیبان ـ ل ٧٤

٥- عەبدولکەریم سلێمانیی (ژ: ١٨٨٠ م: ١٩٢٩/٩/١٨) خاوەند و ((سەرنووسەری گۆڤاری ڕۆژی کورد، لە ١٩١٣/٨/١٤ و گۆڤارێکی خۆیدا نووسیوێتیی:

- مەعلوومی هەمووکەسە کە کورد (چند = چەند) پیاوی عالیم، چند - چەند ـ شاعیر، چند ـ چەند ـ سیاسیی، چند ـ عابیدی هەیە.
- فەوائیدی ئەم جەمعییەتە (اوندە = ئەوەندە) زۆرە کە لە ژماردنی زبان عاجیزە.*

* ڕۆژی کورد ـ ژ ٢، ١٥ شەعبان ٣٣١ ـ ١٩١٣/٨/١٤. گوتاری: عیبرەت، ل: ٢٢، دێر: ٨٦ و ١٧، ل: ٢٢، دێڕ: ٨ (ڕۆژی کورد ١٩١٣٩)

٦- سدقی ناوێ (؟) لە یێکەم ژمارەی گۆڤاری: بانگی کورد ـ ١٩١٤/٢/٨دا نووسیوییێتیی:

- ئەمڕۆ لە کوردستاندا لە هەر شارێکدا (چند = چەند) مەدرەسەیان بینا کردووە.. لە غەریب و غورەبا (چند = چەند) تەلەبەییێکیش لە ئەو مەدرەسانەدا خەریکی تەحسیلن*

* بانگی کورد ـ ژ ١، ١٩١٤/٨. گوتاری تەرەققیی مەعاریف (چەند لا پەڕیێك لە مێژووی ڕۆژنامەوانیی کوردیی: ١٨٩٨ ـ ١٩١٨، ل ١٦٦)

٧- ڕۆژنامەی: تێ گەیشتنی ڕاستیی لە ٦٥ ژمارەیدا ـ بێ لە ژمارە: ٦٤ ـ لە نێو گوتار و تێ چێنیی و دیدار و هەواڵەکانییدا فرە جار (چەند) و (هەندیك)ی نووسیوە، بۆ وێنە:

- لە زەرفی (چند = چەند) ڕۆژێکدا لە خەڵقی عێراق، لە هەموو جێ پیاوی چاك و پاکیان هەڵ بژارد.
- بە (چند = چەند) پاسەوانی نیگەهداریی دەکرێ.
- چند ـ چەند ـ مانگێ لەمەو پێش بۆ چرایێکی تەنەکە هەموو ئاواتیان دەخواست.*

تێ گەیشتنی ڕاستیی ـ ژ ١، ١٩١٨/١/١. گوتار: چاکەی حوکوومەتی بریتانیای موعەززەم بۆ عێراق، ل ١، دێر: ١٥، ل ١، دێر: ٢٤ ل ٣، دێڕ: ٣٣ (ڕۆژنامەی تێ گەیشتنی ڕاستیی: ١٩١٨ — ١٩١٩)

- (هند یکیان = هەندێکیان) بە قسەی خۆش و (هندیکیان = هەندێکیان) بە دەوامی حەرب بە خۆی ڕام دەکا.*

=★ تێ گەیشتنی ڕاستی ـ ژ ٧، ١٩١٨/١/٢٢. گوتار: بە قییەی نوقمی لوید جۆرج. ل ١، دێڕ: ٢٦ ـ ٢٧.

- (هندیك = هەندێك) لە موئەڕڕیخەکانی پێشووی عارەب و فورس و کورد لەسەر ئەمەن کە کورد لە قەومی عارەب موتەشەعیبە. (هندیکتریان = هەندێکی دیکەیان) دەڵێن لە قەومی فورس جوێ بووەتەوە.★

★ تێ گەیشتنی ڕاستی ـ ژ ١١، ١٩١٨/١/٥، گوتارە قەومی کورد، ل ١، دێڕ: ٧ ـ ٨

٨- تۆفیق وەهبیی، لە یێکەمین گوتاری کوردیی خۆی و لە ١٩٢٠/٥/١٣دا نووسیوییێتی:

- لەگەڵ (هندی = هەندێ) توجاری بە حەمییەت مولاقاتم کرد.

- بە سالێك (چند = چەند) نان بە فەقیرەکان ئەدات.★

★ پێشکەوتن ـ سلێمانیی؛ س١، ژ ٣، ١٩٢٠/٥/١٣. گوتار: موراجەعەت بە حەمییەتی میللییە، لە سلێمانییدا مەکتەبی سەناییع. ك، دێر: ٢، ٤.

کەواتە ـ بە ڕووالەت ـ دەردەکەوێ کە ئەو (دەنگانە) لە کۆنەوە لە ئەدەبییات و ڕۆژنامە نووسیی کورددا نەبووە و ـ وەك زووتر گوتم ـ لە پڕێکدا هەڵ کەوتووە. دەی ئەمە کەنگی و چۆن؟

بۆ وڵامێکی ڕاست و زانستانە دەبێژم کە ئەگەر - بە ڕووالەت ـ کوتوپڕ دەرکەوتبێ، ئەوە زۆر پێ دەچێ کە ڕیشەکەی لە سلێمانیی پێتەختی میرنشینی بەبەدا کۆنترە و مەڵامەتی خۆی هەیە و فرە دەگمەن لە (ئەدەبی نووسراو)ی ئەو ڕۆژگارەیشدا دەرکەوتووە.

بە پێی هوردبوونەوەییێکی چڕم لە کۆمەڵێ دەست نووسی ئایینی و ئەدەبییاتی کۆنی کورد، ئەوە (بە تەنها) لە دەست نووسێکی (عەقیدەی ئیمان ـ عەقیدەی کوردیی) داندراوی مەلا ـ مەولانا ـ خالیدی شارەزووریی نەقشبەندییدا کە ڕوونووس کراوێکی بێ مێژووە و تایبەتە بە جووتە برای زانا؛(مەلا محەممەدی مەزنازێ کە ساڵی ١٩٢٠ مردووە، مەلا مەحموودی مەزناوێ کە لە ـ تەمەنی نەوەد ساڵاندا ـ ساڵی ١٩٢١ مردووە)، ئەوە لە دەست نووسی باسی کراودا ئەگەر (چند = چەند) وەك خۆی نووسرابێ، ئەوە وشەی (هندیك = هەندێك) بە دوو شێوە؛ (هندیك = هەندێك) و (هندیك = هەنندێك) نووسراوە و یێکەمیان فرە جار دووبارە و دووەمیان تەنها (دووجار) هەڵ کەوتووە. بنۆڕە:

- (هندیکیان) واسیتەن لە بۆ (هندیك) لە خۆیان؛ ل ٤، دێڕ: ٩.

- (هندیکیان) فەزڵیان هەیە بەسەر (هندیکیان)؛ ل ٥، دێڕ:٤.

- (هندیکیان) دەربەوان ـ دەرگەوان ـی جەهەننەمێن، ل ٤، دێڕ ١٣.

کەواتە؛ کۆنترین شێوەی هەڵ کەوتنی دەنگی (نّ = نن) لە ئەدەبی نووسراودا ئەوەیە کە بڕوا دەکەم ڕوونووسی دەست نووسەکە تەمەنی لە نێوان ١٨٠ ـ ١٩٠ شاڵدا بێ.

=ئەگەر کەسێ بش پرسێ؛ داخۆ نووسەری وشەی (هنّدیکیان) بە هەڵە (ّ شەددە ـ گیرە)ەکەی لەسەر دەنگ ـ تیپی (ن) داناوە، ئەوە دبێژم؛ دەست نووسەکە لەبەر دەستەوە دەتوانن دڵنیا بن.

ئەز ـ وەك تۆ ـ لە خۆمم پرسی؛ داخۆ مەڵامەتی هەڵ کەوتنی ئەم (شێوە دەنگە) چییە بەتایبەتیی لە یادگارێکی زانایێکی وەك مەلا خالید ـ مەولانا کە هەرە کۆنترین دەست نووسی ساڵی ١٨١٩، ئەم (شێوەیە)ی بەخۆیەوە نەدیتووە؟

پرسیارم ـ بە تەلەفۆن ـ لە پسپۆڕی زمان و فەرهەنگی فارسیی و کوردیی پڕۆفیسۆر محەمەد محەممەد نووری عارف کرد؛ (ئایا لە زمانی فارسییدا شێوەیێکی ئەوتۆ هەیە کە دوو تیپ ـ دەنگ، گۆڕدرابن بۆ دەنگێکی دیکە؟). لە وەڵامدا گوتی: دوو تیپ ـ دەنگی (ن، گ) وەك (سەرهەنگ)، (چەنگ)، (سەنگ)، (ڕەنگ) و هتد.. بە شێوەی (سەرهەنّ — نن) و هاوتای دیکەش هەروها گۆ دەکرێن.

کەواتە هەر وشەیێکی کوردیی کە کۆتاییێکەی هەردوو تیپ ـ دەنگی (ن، گ) بێ وەك (هەنگ، مانگ، ڕەنگ، پەنگ، دەنگ) و هتد.. بە سەرزاری خەڵکی سلێمانییەوە بووە بە (هەن ـ هەنن، مانّ ـ مانن، ڕەنّ ـ ڕەنن، پەنّ ـ پەنن، دەن ـ دەنن) و ئەمەیش مایەی زەبر و کاریگەریی زمانی فارسییە.

بەڵام ـ وەك لە پڕۆفیسۆری ناوبراوم پرسی ـ ئایا لە فارسییدا وەك کوردیی سلێمانیی وشەیێ کە بە تیپ ـ دەنگەکانی (ن، د) وەك (هێندێ)، (چەند) هەیە کە لە گۆکردندا ببنە (هەنّی ـ هەننێ، چەنّ ـ چەنن) و هتد..؟

وڵامیشی ئەوەبوو کە تشتی ئەوتۆ نییە، بەڵام وشەیێکی وەك (اندّەك) دەکەن بە (اندّەك ـ ئەندەدەك، هەندەك)، واتە گیرە دەخەنە سەر دەنگ ـ تیپی (د)، بەڵام بەشێوەکەی پیتە ـ دەنگەکانی (ن، گ)ی لێ ناکەن و (اندّەك) نابێت بە (ئەننەك).

بە ئەو ڕۆشناییە زۆر پێ دەچێ لە لای کوردانی سلێمانیی بە لاسایی کردنەوەی (ن. گ) بۆ (هەنّ ـ هەنن) و هاوتای، (ن، د)یشیان بە هەمان دەردبردبێ و بۆیان چووبێتە سەر. بۆیێکا هەر یێکەم دەردوو (ئەنددەك) یان کردووە بە (ئەننەك) وەك دەبێژێ: (ئەننەك دۆننەك).

داخۆ بە چ دەسەڵاتی ئەم گۆڕینە لە زمانە ڕەسەنە کوردییێکەدا ڕووی داوە، بە ڕادەیێك ـ نەك هەر لەنێوخەڵکدا ـ لەسەر لاپەڕەی ڕۆژنامەشدا ڕووی خۆی بنوێندێت؟

هورد بوونەوە، لێ کۆڵینەوەم لەمەڕ ژینی ڕۆشنبیریی سلێمانیی کۆن دەی سەلمێنێت کە ئەو باژێڕە، بگرە پێش هەڵ کەوتنی و تا سەرەتای سەدەی بیست ـ وەك کۆنە مەڵبەندی میرنشینی بەبە ـ مەڵبەندی زانست و زانایان و خوێندەواریی ئایین و لانەی ئەدەبییات بووە.دیاریشە — بەڵگەو دەست نووس فرەیە - مامۆستاکانی حوجرەکان، مزگەوتەکان، فێرگەکان، بە تایبەتیش

=کۆمەڵە زانایێکی بەناوبانگی وەك شێخ مارفی نۆدێیی بەرزنجەیی و مەلا ـ مەولانا خالیدی نەقشبەندیی و دەیانی دیکەیش، دەورێکی گەورە و گرنگیان لە ژینی ڕۆشنبیریی باژێڕەکەدا گێڕاوە.

ئەمانە، هەتا سەرەتای سەدەی بیست. پێوەندکراوی زمان و ڕێنووس و ئەدەبییاتی هەردوو میللەتی عارەب و فارس بوون، کوردییێکەی خۆیان تەنها بۆ شیعر بەکار دەبرد. خوێندن و نووسینی کوردییان پێ پەسەند نەبوو، چۆن داگیرکەرانی کوردستان کوردییان قەدەغە کردبوو.

= بە ئەو ڕۆشناییە، ئەوانە بۆ خۆیان وەك دەسەلاتی بوون و کاریان لە میشك و زمان و دەروونی خەڵکی نەخوێندەوار کردبوو، ئەمانە بوون (زەبری زمان و ڕۆشنبیریی غەیرە کورد) یان بڵاو کردووەتەوە، بە تایبەتیش زەبری زمانی فارسیی.

کەواتە بێ سڵەمینەوە، دڵنیا دەبێژم کە ئەم چینە، (ئەو شێوە دەنگانە) یان هێناوەتە ناو شێوەی ئاخاوتنی سلێمانیی نەك زەبری هێندێ شێوەوبێچوە شێوەو ئاخاوتنی هۆزێ ،عەشیرەتێ، وەك هێندێ نووسەر لاف لێ دەدەن.

کورتییێکەی ـ هەرچەندە قسەوباس فرەیە و ئێرە بەرگەی ناگرێت ـ گەورە ئاوی ڕژتووە و خەڵکی نەخوێندەوار و نەزان لاساییان کردوونەتەوە و پێی ڕاهاتوون تا تشتەکە بوو بە باو.

بەشە پرسیارێ کە مابێتەوە ئەوەیە، ئەگەر ئەوەی ڕابوورد ڕیشەی کۆنی هەڵ کەوتنی ئەو (دەنگانە) بێ، دەی لە ڕۆژنامە نووسیی کورددا لە کەنگیەوە و چۆن هەڵ کەوت و پەرەی سەند و بوو بە باوێکی دیاری سەر قاقەزی ڕۆژنامەئەدەبییات؟

بەپێی هوردبوونەوەم، یێکەمین وێنەی ئەو دەنگە؛ (چەنێ ـ چەنن)، ڕاست و ڕەوان لە تاکە گوتارێکی ڕۆژنامەی کوردیی (تێ گەیشتنی ڕاستیی)دا دەرکەتووە، واتە لە هەر ((٦٥)) ژمارەکەیدا ا. بەتەنها لە ((ژ ١٦ و ١٧))دا وێنەی ئەو (دەنگە) و نووسینی وشەی (هێند) بە ئەم شێوە هەڵ کەوتوون:

١- (فابریقەی هێندە نییە کە ئەسبابی حەرەب و گولۆڵە و فیشەك بەقەدەر کیفایەت بگەیێنێ)★

★ تێ گەییشتنی ڕاستیی ـ ژ ١٦، ١٩١٨/٢/٢٣، گوتار: نوقمی عالیمێکی گەروەی کوردا بۆ ڕوئەسای عالیی قەدری کوردان، ل ١، دێر: ,٣٣

٢- (بۆچ لە خوێنی هیندە ئەرمەنیی تێر نەبوون؟)★

★ هەمان ژمارە، ل ٢، دێڕ: ٧٨

٣- (چین و چن ـ چەند ـ دەوڵەتی تریش داخڵی ئیتتیفاقی ئینگلیز بوون).★

★ هەمان ژمارە، ل ١، دێڕ: ,٢٣

٤- (هەموو ڕۆژێ چن ـ چەند ـ سەد کاغەزی قائیمەی بۆ خۆ بە ئاڵتوون دەگۆڕیی)★

=★ تێ گەییشتی ڕاستیی ـ ژ ١٧، ١٩١٨/٢/٢٦، گوتار: نوتقی عالیمێکی گەورەی کوردان، بەشی ٢؛ زوڵمی تورکان لە بەغدا، لە ١، دێڕ: ,٢٠

٥- (حەیفە ئەمڕۆ بە دەس چن ـ چەند ـ تورکێکی برسییەوە زەلیل بن)★.

★ هەمان ژمارە ـ ل ٢، دێڕ: ,٧٦

٦- (عەدوڵڵە پاشای بابان چن ـ چەند ـ جار لەگەر ئێران شەڕی کرد)، (باز عەبدوڵڵە پاشا چن ـ چند ـ دەفعە هەم لەگەڵ لەشکری عوسمانیی هەم لەگەڵ ئێرانیی شەڕی کرد). (زۆر دوور نەڕۆین چن ـ چەند ـ ساڵ لەمەوپێش هەمەوەند کە عەشرەتێکن لە کوردان زۆر دەفعە لەشکری تورك و عەجەمیان زەلیل کرد)★

★ هەمان ژمارە، لە ٢، دێڕەکانی: ٧٩، ٨٣، ٨٤.

دەرکەوت کە یێکەمین ڕۆژنامەیێکی کوردیی وێنەی (دەنگە) داتاشراوانەی نێو شێوە ئاخاوتنی سلێمانیی نواند، ڕۆژنامەی لە تێ گەیشتنی ڕاستی)ی بووە، ئەوێ کە ئەفسەرێکی سیاسی یا ـ کوردناسێك ـ مێجەر سۆن Soane - سەرنووسەری بووە.

داخۆ دواتر ئەم شێوە دەنگە ـ نووسینە لە ڕۆژنامەنووسیی و چاپ کراوی دیکەدا چۆن و کەنگی نەش و نمای کرد و بەکار برا؟

لە نێوان ١٩١٨/١١/١٧ ـ ١٩١٩/٦/٢٣ یێکەم حوکوومەتی کوردستان ـ بەناو ـ جونووبیی دامەزرا. ئەو ماوەیە لە دەزگەی حوکمداری کوردستانەوە تا دادگەیش، نووسینیان بە کوردیی بوو، بە واتایێکی دیکە بۆ یێکەم جار زمانی کوردیی بوو بە زمانێکی ڕەسمیی.

بەڵام هەنگی و دواتریش تا هەڵ کەوتنی یێکەم ڕۆژنامەی سلێمانیی (پێشکەتنی ـ سلێمانیی، ١٩٢٠/٤/٢٩) باری(ڕۆشنبیریی کورد یی) یاکورتتر (باری نووسین وخوێندنەوەی کوردیی)چۆن بووە؟

ئەز ناخوازم لە خۆڕاوە قسە بکەم، چاکترە قسەی دوو نووسەری ساڵی ١٩٢٠ بگێڕمەوە کە زۆر جوان وەڵاممان دەدەنەوە.

کەسی یێکەم نووسیویێتی: (تا ئەمڕۆ چونکە لە کیتابەت و موحەڕەراتی ڕەسمیی و غەیرە ڕەسمییەدا ڕاهاتووە، زیهنمان بە تەتبیقی قەواعیدی سەرف و نەحوو وە ئوسووڵی ئەو زمانانە فێربووە، لە تێ گەهیشتنی مەعنای حەقیقیی، بەعزێ تەعبیراتی کوردیی، ئینسان تەرەددود دەکا، زەریف تێی ناگا کە مەقسەد لە ئەم تەعبیرە چییە.

یا پێچەوانەی ئەمە: ئینسان تەعبیرێکی عارەبیی، تورکیی. فارسیی بە کوردیی بنووسێ، هەر چۆنێکی بنووسێ هێشتا ئەمین نییە کە ئەوانەی دەیخوێندنەوە، بە تەواویی تێی دەگەن یا نە؟

=ئەمڕۆ هەرکەسێ هەوەسی دەهێنێ لە موحەڕەراتی ڕەسمییە و غەیری ڕەسمییەدا سەربەخۆ تەعبیراتی کوردیی ئیجاد کردووە. چونکە نە قامووسێکی کوردیی نە نەحوو و سەرفێکی کوردیی نەنووسراوە).★

★ پێشکەوتن ـ سلێمانیی: س ۱، ژ ۱۹، ۱۹۲۰/۱۰/۲ گوتار: (بۆ دائیرەەی عەلییەی پێشکەوتن؛ م. ج. دەربەندی ڕانییە - ل۱).

نووسەری دووەم کە لە گوتارێکی بێ ناونیشاندا ستایششی بەکاربردنی زمانی کوردیی دەکات و هێندێ پێشنیازی بۆ پێشکەوتنی نواندووە، پێشنیازێکی ئەوەیە؛ (بۆ جودا کردنەوەی قسەی ساغ و ناساغ وەك زمانەکانی دیکە ـ کوردیش ـ سەفەرێکی پێ دەوێت).★

★ هەمان ڕۆژنامە، س ۱، ژ ۱۰، ۱۹۲۰/۷/۱؛ گوترێکی «بێ ناونیشان»ی قەرەداخیی مستەفا). ل ۱.

کەواتە باریی خوێندەواری کورد، تەنانەت نووسین و خوێندنەوەی کوردیی هێندە تووش و ئالۆز بووە، کار گەهیشتووەتە ئەوەی، تازە بە تازە ڕۆژنامەکە گوتارێك دابنێت بۆ ئاشناکردنی (تیپ ـ حەرفی لە یێك چوو) لە کوردییدا.★

هەڵبەت مێجەر سۆن Soane ـ بێ ناوهێنانی خۆی ـ لە گوتارێکی خۆیدا لەمەڕ نووسینی کوردیی، ناهەقی نەبووە ببژێت؛ (دەتوانم بڵێم ۳ ساڵ لەمەوپێش ـ ئەوانەی ئەمڕۆ بە کوردیی دەنووسن ـ دوو دێڕیان بە تەواویی لە کوردیی نە دەنووسیی، پێشیان نەدەخوێندرایەوە).★★

★ هەمان ڕۆژنامە، ژ ٤٤، ١٩٢٠ /٢/٢٤.

★★ هەمان ڕۆژنامە، ژ ٤٢، ١٩٢١ /٢/١٠.

کەواتە لە بارێکی ئەوتۆ سەختدا، دیارە ئەو کەسانەی لە ڕۆژنامەکەی سۆن Soane ـ پێشکەوتن؛ سلێمانیی —دا دەیان نووسیی زۆربەیان یێکەمین جاریان بووە کوردیی بنووسن. دیاریشە وەك هەموو لە یێك ئاستی خوێندەواریدا نەبوون ـ بەپێی نەشارەزایی و دیسان خووگرتن ـ هێندێ جار (قسەی ساغ و ناساغیان لەیێك جوێ نەکردووەتەوە) و شێوەی ئاخاوتنی نێوخۆیان تێکەڵی ڕۆژنامە و نووسین کردووە.

بەپێی هوردبوونەوە و لێ کۆڵینەوەشم ـ هێشتا تەواونەبووە ـ ئەم ڕۆژنامەیە (پێشکەوتن ـ سلێمانیی) دیارترین ڕۆژنامەی کوردییە کە ئەو (دەنگە) داتاشراوانەی فرە نواندووە. ئەز بۆ نموونە هێندێکیان وەردەگرم.

١- بۆ وشەی (چەند) بە چوار شێوە دەرکەوتووە:

- چند (چەند). (پێشکەوتن ـ سلێمانیی؛ ژ ٣، ١٩٢٠/٥/٣، ل ٢)

- چن (چەند). ـ پێشکەوتن ـ سلێمانیی، ژ ١، ١٩٢٠/٤/٢٩، ل ١)

- چنّ (چەند) (پێشکەوتن ـ سلێمانیی، ژ ٢٠، ١٩٢٠/٩/٩، ل ٢)

=- چننی (چەندێ) (پێشکەوتن ـ سلێمانی، ژ ٩، ١٩٢٠/٦/٢٤، ل ١)

٢- بۆ وشەی (هەندێ) بە پێنج شێوە دەرکەوتووە:

- هندێ (هەندێ)؛ هەمان ڕۆژنامە، ژ ٢، ل ٢.

- هندیکی (هەندێکی)؛ هەمان ڕۆژنامە، ژ ٢، ل ٢.

- هیندە (هێندە)؛ هەمان ڕۆژنامە، ژ ٢، ل ٢.

- هنی (هەنێ)، هەمان ڕۆژنامە؛ ژ ٢، ل ١.

لە لایێکی دیکەوە، بۆ وشەی (ئەمەندە ـ ئەوەندە) کە فرە جار لە ڕۆژنامەدا دەرکەوتووە، لە پڕێکدا، بە دەم دەنگێکی ناسازەوە، لە (ژ ٧، ١٩٢٠/٦/١٠ ـ ل ٤)، ٠ژ ٩، ٦/٢٤/ ١٩٢٠ ـ ل ٢)دا بەشێوەی (امنگە = ئەمەنگە) دەرکەوتووە کە ئەمە یێك دەنگێکی ئەوها ناساز و داتاشراوی ئاخاوتنی خەڵکیی بکەوێتە سەر لاپەڕەی ڕۆژنامە.

ئەز وەك باسەکان لەیێك دەدەم، باوەڕم بەهێزە ببێژم کە نووسەرەکانی ئەو ڕۆژنامەیە، بە هەوای خۆیان، بەپێی تواناو زانستی خۆیان نووسیویانە و ڕۆژنامەکەش وەك پەرۆشی بڵاوکردنەوەی کوردیی بووە، نە پەرژاوەتە سەر بژارکردنی تەواوەتیی نووسراوەکان و سەپاندنی دەستووری زمان، یا ڕێنووسێکی یێك گرتوو. بەڵام داخۆ ئەوانە چ کەسانێ بوو کە ئەو دەنگە ناسازانەیان بەکار بردووە؟

ڕاستییێکەی هێندەی هورد بوومەتەوە، کەسانی مامۆستای ئایین، مامۆستای قوتابخانە، هێندێ کۆنە ئەفسەری عوسمانیی، کەمتر و بەدەگمەن ئەو دەنگە ناسازانەیان بەکار بردووە و کەسانی نیمچە خوێندەوار پتر لێیان وەشاوەتەوە. بەڵام مایەی سەر سڕمان ئەوەیە کە مێجەر سۆن Soane (پتر لە هەر کەسێ ئەو دەنگە ناسازانەی بەکار بردووە) چ لە گوتاری ئیمزاکراو و نەکراویدا، یا بە ناوی (پێشکەوتن)ەوە، چ لە هێندێ هەواڵی داڕێژراوی خۆی و بێ ئیمزایدا، چ لە وەرگێڕاندنی هێندێ بابەتی مێژوودا وەك؛ (سلێمانیی سەد ساڵ لە مەوپێش/ گەشتەکەی ١٩٢٠ی گەشتوان کلۆدیۆس جەیمس ریچ) و (نەسەب و ڕەووشتی کوردان/ چەند بەشێکی شەڕەفنامەی شەرەفخانی بەدلیسییە).

بۆ نموونەش ئەوهەی نووسیوە:

- هەر (چند = چەند) خەریکی دایکەکەی دەبێت، ڕێگای نادا کە ئەوشەو لەوێ بمێنێتەوە.

- پیاوێك (چن = چەن) هەزار ماڵی سووتانن گەیاندووە و (چن = چەن) هەزار خان و مانی کوژانووەتەوە.★

★ پێشکەوتن ـ سلێمانیی، س، ژ ٤، ١٩٢٠/٥/٢٠ (گۆڤار: تەمەع و چاوبرسیی، ل ١ ـ ٢)

- عیزەت ئەفەندیی مودیری سەنگاو (چنّ = چەنن) مانگ لەمەوپێش بەرەڵا بوو.★

- خاوەندی (چنّ = چەنن) زەوی و زار و موڵکە.★★

=- هەر (چنێ = چەنێ) کە لە دەستت یەت.***

* هەمان ڕۆژنامە؛ س ١، ژ ٢٠، ١٩٢٠/٩/٩، هەواڵ (عیززەت ئەفەندیی مودیری سەنگاو، ل ٢).

** هەمان ڕۆژنامە، س ١، ژ ٢٤، ١٩٢٠/١٠/٧، (سەد ساڵ لەمەوپێش، ل ١).

*** هەمان ڕۆژنامە؛ س ١، ژ ٩، ١٩٢٠/٦/٢٤، سەرگوتاری بێ تیمزا (زیافەت، ل ١).

- (هندیك = هەندێك) کەل و پەل و شتومەکیان لێ دەسێنن. (هندێك = هەندێك) بزن و کار و مانگا و گوێرەکە...*

* هەمان ڕۆژنامە؛ س ١، ژ ١، ١٩٢٠/٤/٢٩، هەواڵ (جەردەیی وا دەبێ، ل ٢).

- (هنی = هەنێ) قسەی بێ جێ و فەسادی لەگەڵ کردبوو.*

- لە زستاندا (هنی = هەنێ) ساڵ زۆر ساردەبێ.**

- (هننێ = هەنێ) کەس لێی ئەدوێم.***

- پەلاماری ناو قەڵاکە دەدەن (هنیك = هەنێك) لە «دنبلی» بەڵێ دانی تیغ دەخەنە سەرزەویی و (هنیکیان) بە تیری زەهراویی دەمار دەردەهێنن.****

- (هنیکانی = هەنێیانی) کوشت و (هنیکیانی = هەندێکیانی) دڵخۆشیی دایەوە و دای مرکانن.*****

* هەمان ڕۆژنامە؛ س ١، ژ ٢٠، ١٩٢٠/٩/٩ (عیززەت ئەفەندیی مودیری سەنگاو، ل ٢).

** = = ، س ١، ژ ١٠١٩٢٠/٧/٢٤ (سەد ساڵ لەمەوپێش، ل ١).

*** = = ؛ س ١، ژ ٢، ١٩٢٠/٥/٦ (بەرتیل و دیاریی/ م...، ل ١).

**** = = ؛ س ١، ژ ٢٩، ١٩٢٠/١١/١١ (ڕەووشتی کوردان، لە ٤)

***** = ، س ١، ٣٦، ١٩٢٠/١٢/٣٠ (ڕەووشتی کوردان، ل ٣)

کەواتە ئۆباڵی فرە بەکار بردنی ئەو دەنگە ـ تیپە ناسازانە لە ئەو ڕۆژنامەیەدا، لە ئەستۆی نووسەرەکاندا و بە تایبەتیی لە ئەستۆی مێجەر سۆن Soaneی سەرنووسەری ڕۆژنامەکە دایە.

ئەز چەند هوردەبمەوە، دەپرسم داخۆ بۆچی سۆن Soane ێکی زیرەك ئەم ڕەفتارەی نواندووە؟ وەڵامێکی ڕاستم چنگ ناکەوێت.. نازانم مەڵامەتەکە ئەوەیە؛ بنچینەی کوردیی فێربوونی ناتەواوە و لەسەر دەستی زاناکاندا نەی خوێندووە و لە گەشت و گێڵەکانی و لە خەڵکەوە ـ بە تایبەتیی ساڵانی ١٩٠٧ و ١٩٠٨ لە سلێمانیی و هەڵەبجەدا ـ فێری کوردیی =بووە؟! یا ئەوەیە وەك کەسێکی خۆرئاوایی ئەو (شێوە ئاخاوتنەی سلێمانیی) سەرنجی ڕاکێشاوە و ئەمیش پێی خۆش بووە بی نوێندێت!؟

ڕاستییێکەی ـ وێڕای کوردیی زانیینی و دانانی چەند بابەتێ لەمەڕ زمانی کوردیی ـ سۆن Soane لەلای من شارەزای مێژووی زمان و ئەدەبییاتی کورد و بەتایبەتیی یادگار و دەست نووسی کۆن نەبووە، بە ڕادەیێك لە هیچ داندراوێکیدا ئاماژەی بۆ دەست نووسێکی کۆنی

=کوردیی نەکردووە. بۆیێکا باوەڕم هەیە کە مەڵامەتی بایێخ دانی و بڵاوکردنەوەی ئەو (دەنگ)ە ناسازانە، ئەنجامی ئەو نەشارەزاییێتی.

هەر چۆنێ بێ، بەشێوەیێکی گشتگیر، مەڵامەتی گەروەی هەڵ کەوتن و بڵاوبوونەوەی ئەو (دەنگ)ە ناسازانە، هەروەها هەر گۆڕینێ، هەر چەوتییێ لە بەکاربردن و نووسینی کوردییدا ئەوەیە کە:

لە هیچ ڕۆژگارێکی ژینی میللەتی کوردی پاش ئیسلام و تا ساڵی ١٩٢٠ هەرگیز زمانی کوردیی، زمانێکی ڕەسمیی و مۆڵەتی خوێندن و نووسینی نەبووە.

تا ساڵانی ١٩٢١ ـ ١٩٢٩ هەرگیز ڕێزمانێکی کوردیی، فەرهەنگێکی کوردیی، ڕێنووسێکی تەواوی کوردیی نەبووە. هەمیشە پشت بەستراوە بە ڕێزمان و ڕێنووسی عارەبیی و فارسیی - ئەدەبی گەل و شێوەکانی چڕتر و کارێگەرتر لەپێش ئەدەبی نووسراوەوە هەڵ کەوتووە، بۆیێکا لەنێو شێوەکانی زمانی کورددا، باری هەڵ کەوتنی شێوەی نێوخۆییش ئاسان کردووە، بە ڕادەیێك تا نها هێندێ دەنگ گۆ ناکرێن یا گۆڕدراون، یا هێندێ وشە پێچەوانەو خراپ بەکار دەبرین، بۆ وێنە؛ (دە)ی سەرکرداریان کردووە بە (ئە)، دەنگەکانی (ع، ح) پێچەوانە دەگۆڕن وەك بە (عەلیی) دەبێژن (حەلیی) و بە (ئەحمەد) دەبێژن (ئەعمەد). یا (دا)ی پاشگر، (دا)ی کرداریان گۆڕیوە بۆ (یا) وەك دەبێژن (تیایا) لە بریی (تێیدا) (قەولی یا) لە بریی (قەولی دا) و هتد..یا دەنگی ئەوتۆش هەیە ـ وەك دالی پێشوو ـ کە گۆی ناکەن. بۆ نموونە دەبێژێت : (لێی بە) لە بریی (لێی بدە)، یا دەنگی (ب) گۆ ناکات و دەبێژێت (دایگرە) لە بریی ببێژێت (دای بگرە). یا دەبێژێ (باوەڕکە) لە بریی ببێژێ؛ (باوەڕبکە). هەروەها دەنگی (ك)یش هێندی جار گۆ ناکرێ وەك دەبێژن؛ (چاتر) لە بریی (چاکتر)، یا دەنگەکانی (د + ی) گۆناکەن وەك دەبێژرێ (کە) لە بریی (دیکە) لە وشەی (پیاوێکی کە) کە لە ئەوە خراپتر نەزانانە دەی گۆڕن بە (پیاوێکی تر)، واتە؛ (دیکە) کەی جارێك کرد بە (کە) و جارێکی دیکە بە (تر) و هتد...

کورتییێکەی قسە و باسەکانم ئەوەیە؛ دڵنیا دەبێژم کە هەرە گەورەترین مەڵامەتی ئەم دیاردەیە؛ هەڵ کەوتنی شێوە ئاخاوتنی نێوخۆیی؛ (نەبوونی خوێندەواریی و نووسینی کوردیی بووە) و پێچەوانەیشی ئەوەتە لە ئەم ڕۆژگارەدا، بەهۆی گوڕی پێشکەوتنی ژین و ماریفەت و خوێندەوارییەوە، ئەو (دەنگە ناسازانە) لە نووسینی کوردیدا پاکۆ بوون و کەس توخونیان ناکەوێت مەگەر کەسێکی نەشارەزا، یا هەندێ کەس کە مەبەستیانە مەتن ـ تێکستێکی کۆن بۆ بەراوورد بەکار ببەن.

دوا جار، ئەز ـ وەك لە پەراوێزی ئاییندەدا تاریفی شێوەی ئەدەبی نووسراو شێوەی ئاخاوتنی نێو خۆییم کردووە ـ پێ ویستی دەبینم بیری خوێندەواران ڕۆشنتر بکەمەوە و سێ

=وێنەی (شێوەی زمانی کوردیی) وڵاتی بەبە ـ سلێمانییان پێ نیشان بدەمەوە کە چەند هورد ببنەوە، فرە مانای تێ دەگەهن:

١- کەرتێ پەخشانی ئەدەبی نووسراو (عەقیدەی ئیمان ـ داندراوی مەلا ـ مەولانا ـ خالیدی شارەزووریی نەقشبەندیی، دەست نووسی ١٨١٩/٣/١)؛

(... تەفسیل ئەمەتە بە یەقین بزانیی عەزابی قەبرێ بۆ کافر و بەدکاران وە ڕاحەتی قەبر بۆ موسڵمان وساڵیحان دەبێ. کە مردوو زیندوو دەکەنەوە، لە قەبریدا ڕۆی دەنێن و مونکیر و نەکیر دێن و لێی دەپرسن کە خودای تۆ وە پێغەمبەری تۆ کێیە؟)★

٢- کەرتێ پەخشانی ئەدەبی میللیی ـ گەل (داستانی میهر و وەفا ـ داندراویی عەلی بەردەشانیی، بێژراو بۆ ئەوڕەحمان پاشای بەبە کە ساڵی ١٨١٣ مردووە)؛

(... ناز خواجە سەرایێکی نارد کە پێی بڵێ ـ خدری عاشقی/k ـ خاتر جەم بێ، بەخواهیشت بابم نای داتێ. بێ هەڵم گرێ و بم با. هاتن خەبەریان بە خدر دا. جا دەست بەجێ خدر سوار بوو. کورتی ببڕێتەوە، هات پێشی پێ گرتن. بێخسیری کرد. یازدە ژن و کچی دەگەڵ بوو. کوتی: مامم هەچ خەڵەتێکی دەکا و بکا!

ئەگەر خەبەر بۆ مامی چووە، وەك تیخی دەکاڵاندا ڕانەدەوەستا)★★

٣- هێندێ ئاخاوتنی شێوەی بەبە ـ سلێمانیی (ئاخاوتنی میری بەبەی لێ خراو؛ ئەحمەد پاشای ئەوڕەحمان پاشای بەبە، ساڵانی ١٨٥٣ ـ ١٨٥٤ لە پاریسدا میوانی شاعیر و زاناو دیپلۆماتی پۆڵۆنیی؛ ئالێکساندەر خۆدزکۆ ((١٨٠٦ ـ ١٨٩١)) بووە، ئەم نموونە قسانەی گێڕاوەتەوە:★★★

- کەیفت خۆشە؟ خودا خۆشت بکا. نەختێك سەرم دەچێ، هەرامەتمە. (هەڵامەتمە/k)

- کوێیە دەچیی؟ ئەکوێیە دێی؛ دەچمە ماڵەوە، نەختەك دەرمان دەخۆم. بەعەقڵ سەرمام بووە.

- لە بازاڕەوە هاتم. کاروان هات. زۆر کوتاری (کوتاڵێ/k) هێناوە. ماڵی عەجەم و ماڵی فەڕەن (فەڕەنگ/k). دوکانی پڕن لە چشتی چاك و جوان.

- قاتیل زامن بدا کە هەموو سارەك (ساڵەك/k) سەت قووڕش بدا تا خوێنەکەی تەواو دەبی. منیش دەست لە حەققی خۆم هەڵ دەگرم.

- لە هەموو لاوە دووام دەکەون. یێك بە یێك دەرێن (دەڵێن/k) و یێك بانگ دەکەن؛ (نامەرت - نامەرد/k ـ خەڵاسی نەکەی!)، تفەنگ نەهاوێژن، قەباڵق زۆرە.

- لە کەیف خۆشییان حارم (حاڵم/k) نەبوو.

★ عەقیدەی ئیمان ـ عەقیدەی کوردیی، لوببە لعەقایید ـ ل ١٦٣.

★★ مهر و وفا ـ ل ١٥٦.

★★★ چەند لێ کۆڵینەوەیێکی فیلۆلۆژیی زمانی کوردیی ـ ل ١١٧، ١١٨، ١٢٣، ١٢٥، ١٢٧.

واقیعدا نووسینەکەی وەك نووسینی هیی موکریانە، نەك وەك هیی سلێمانیی. چۆنە؟

ت. وەهبیی: لەهجەی محەللییە. محەللییە[١٦٥]. لای ئێمە ((دال)) قوڕی بە سەریدا دەکرێ، قوڕ! ئەوەتە لە ئەم مەقالەیەدا زۆر تشتی تێدا هەیە. ئەوە ((دال))ی کلۆری پێ دەڵێن.

---

[١٦٥] لەهجەی محەللیی ـ شێوە ئاخاوتنی نێوخۆیی، ئەوە دەهێنێت هێندێ هورد ڕوونی بکەمەوە.

سەرەتا دەبێژم؛ زمانە زیندووەکان، بە زمانی کوردییشەوە، زمانی ئەدەبیی ـ ڕەسمیی، شێوە زمان، شێوە ئاخاوتنی نێوخۆییان هەیە. تەنانەت هێندێ چین و کۆمەڵ شێوە ئاخاوتنی تایبەتیان هەیە وەك سەنعەتکارەکانی ڕاگواستن، کارمەندەکانی زانستی پزیشکیی و کیمیاگەریی، سەنعەتکارەکانی دەنگ و سازەکانی مووسیقە.. سەنعەتکارانی فیتەریی و هتد...

زمانی ئەدەبیی ـ ڕەسمیی چییە؛

ئەم زمانە زمانێکی هورد و هێوورە. دەنگەکانی پێزی ئاوازیان هورد و جوان دەپارێزن و تەواو چەسپە بە دەستووری زمانەوە. بە واتاییێکی دیکە، ئەم زمانە زمانە ڕەسەنەکەی نەتەوەیە، زۆربەی خەڵکیی قسەی پێ دەکەن و پێی دەنووسن، بەرهەمی لەچاو شێوەکانی خۆیدا فرەیە و نووسراو و بڵاوە. بۆ مێژوو چووەنە سەر قاقەز، هەتا هەتایە پەیڕەو دەکرێت و وەك ئاڵاییێکی بەرزی ناس نامەی نەتەوە تەماشا دەکرێت. دەشیێ دەوڵەمەند بێت و پێشتر بکەوێت، بەڵام ناشێت لەنێو بچێت. لەبەر تواناو هێز و بەرهەمی، دەوڵەت یا حوکوومەت ناچارە باوەڕی پێ بکات و وەك زمانی نووسینی کارگێڕی پەسەندی بکات.

شێوە ئاخاوتنی نێوخۆیی چییە؟

بێچووی زمانە ڕەسەنەکەیە. لە سنووری شوێنێك، کۆمەڵێکدا هەڵ دەکەوێت. پەلەیە، دەربەستی هورد نواندنی دەنگەکان، پاراستی ئاوازە یان نییە. کەمتر هۆگری دەستوورە، پتر پەرۆشی خولڤاندنی لە یێك تێگەهیشتنێکی خێرا و ئاسانە. دەربەستی مێژوو، شەیدای قاقەز نییە. کورتییێکەی شێوە زمانی ئاخاوتنی نێو ماڵ و بازاڕ و زمانی خەڵکە.

دەشیێ لە هەر ڕۆژگارێکدا گۆڕینی تووش بێ، تەنانەت ـ بە زەبری هێز و پەرەسەندنی زمانە ڕەسەنەکە ـ دەشیێ بپووکێتەوە، بەرە بەر پاکۆ بێت.

شێوە ئاخاوتنی نێوخۆییش نەك ڕۆژگارێ هەر لەلای کورد چووەتە سەر قاقەز، بەڵکە تا ئێستاش شێوە ئاخاوتنی هێندێ وڵاتی عارەب لە ڕۆژنامەنووسیی چاپ کراو و بیستراو و دیتراودا دەنگیان دهێت، لە هەلێکدا زمانی عارەب یێکە و زمانی (قرآن) کۆڵەکەیێتی.

(به) لای ئێوه ئەوه نییه، ئێوه دەڵێن: (بده).

ئەمیر: بەڵێ وەهایه.

ت. وەهبیی: ئەه. ئەم «دال»ه قوڕی بەسەر زمانی کوردییدا کردووه. گوتم ناوم ناوه «جۆکەر» و دەبێت ئەم جۆکەره دەربکەن.

ئەمیر: باشه تا ئێسته کەمێك وەهایان کردووه. له (گەلاوێژ) دا کەمێك وەهایان کردووه. چۆن بووه وەهایان کردووه؟

ت: وەهبیی: هیچیان نەکردووه. حەرفیان نەبووه.

ئەمیر: حەرفیان نەبووه که وەهایان نووسیوه؟

ت. وەهبیی: ئەو حەرفەی که من دام نابوو. ئا له ئەوێدا ـ له گوتاره باسکراوەکانیدا/k ـ دەی بینیت. له ئەوێدا پێ نیشانم داوه که (چەن) چۆن دەنووسرێت. گوتم: فڕێی بدەن! (واته "چەن ن" فڕێ بدرێ/k).

=کەواته هەبوونی شێوه ئاخاوتنی سلێمانیی، هەولێریی و هاوتایان چ سەرسامییی پێ ناوێت.

جێگەی باسه، چۆن ت. وەهبیی (له ئەم گوتوبێژه)ی خۆیدا، (یێکجار شێوەی ئاخاوتنی خەڵکی سلێمانیی بەکار بردووه) ئەزیش ساڵی ١٩٧٤ که کۆمەڵه کورته چیرۆکێکم به ناوی (بژی مرۆڤ)ەوه چاپ و بڵاوکردەوه، وێڕای بەکار بردنی زمانی ئەدەبیی باو، کەسەکانی چیرۆکەکانم بەشێوه ئاخاوتنی سلێمانیی هێنابووه زمان که ئەو کارەم بەلای هێندی ئاشنامەوه مایەی سەر سڕمان بوو، نەیان دەزانیی که ئەز به ئانقەست ئەو کارەم نواندبوو تا ڕوون بێ؛ شێوه ئاخاوتنی خەڵك جوداتره له زمانه ڕەسەنەکه و شێوەی ئەدەبییاتی یا زمانی خوێندەواریی.

بۆ نموونه دوو کەسێکی چیرۆکێکم گوتوویانه:

- (ئەفەننی ئەم حەرامزایه کوا ڕاستی له مەزەبایه؟ هەر ئەوەننەت زانیی ئەییانه بەر جوێنو شەڕی لەگەلا ئەکردن).

- (بەس تۆ هەر ئەوەننه ڕێممه. تۆ ئەوەننەم تێ گەیەنه!).

دیاره خوێندەوار لەنێو ڕستەکان ـ وشەکاندا دەبینێت که دەنگی (د) له وشەکانی (ئەفەننی = ئەفەندیی)، (حەرام زایه = حەرام زادەیه)، (له مەزەبایه = له مەزەبدایه)، (ئەوەننەت = ئەوەندەت)، (ئەییانه = دەی دانه)، (لەگەلا ئەکردن = لەگەڵ دەکردن)دا فەرامۆش کراوه.

هەروەها دەنگی (د) له ڕستەی (ئەوەننه = ئەوەنده)، کرداری (بده) له وشەی (ڕێممه = ڕێم بده)، دەنگەکان (ب، ه) له وشەی (تێ بگەهێنه)دا فەرامۆشه.

دەڵێن: (با ـ هم)، (با هم) چییه؟ (بادەم). یا: (نای یەم) (پتری لێ نەگوتووه که مەبەستی وشەی: نای دەم ه/k)، ئەوه کرماشان[١٦٦] بەربادە، هەموو «یێ»یه (نایا)، (نایا) چییه؛ (نای دا)، بلێ (نای دا ا). «دا» فعیله «ی»ەکه زەمیره، «نا» ئاداتی نەفییه، ئەوەش کەلیمەکەیه.

ئەمیر: تا ئێستا وەهایان نووسیوه. هەمیشه نا، کەمێکیان نووسیوه. من دەمەوێ بزانم ئەو کەمەشش که نووسراوه، چۆن بووه؛

ت. وەهبیی: حەرفیان نەبووه[١٦٧]، وەهایان نووسیوه. نووسیویانه (نای ـ یا).

ئەمیر: یا (ددان)، نووسیویانه (دان)، ناڵێن ـ (ددان).

ت. وەهبیی: ئا ئا- به پێکەنینەوه/k ـ بەڵێ به (ددان) دەڵێن (دان). لەپاش حەرفی «ڕێ» ئێمه «دال» بەکار دەهێنین. شیمالییێکان ـ کوردستانی باکوور/k ـ لەپاش حەرفی «ڕێ/ ڕ»، «دال» فڕێ دەدەن. ئەوانیش «دال/ د» یان کوژتووه. له ئەوێدا ئەو باسانه هەیه.

ئەمیر: له ئەو مەقالەیەدا. بەڵێ.

(قسەکانی دواتر هێندێ ڕوون نییه و پێوەندیی به باسەکانی پێشوووه نییه. پێ دەچێ "ئەمیر" هێندێ پرسیاری لەمەڕ هێندێ بەیت و حەکایێتی کوردیی لێ کردبێ بۆییێکا ئەو بابەته دەهێته پێشەوه/k)

ئەمیر: مامۆستا ئەوانەت له کوێوه بیستووه؛

[١٦٦]- کرماشان: یێکێکه له سیی پارێزگاکانی ئێرانی ئەم ڕۆژگارەدا. بەری ٩٩٨، ٢٦ کم٢، نێو باژێڕەکه نزیکەی ملیۆنێك کەسه، بەڵام به باژێڕۆك و ئاوایییێکانی دەوروبەریەوه له ژوور ملیۆنێك و سێ چارەکه میلیۆنێکه.

ئەم باژێڕه کۆنه که مەڵبەندێکی کورد نشیینه، له ڕۆژگاری دێرینی خۆیدا، مەڵبەندی (ساسانییێکان) بووه و یادگارەکانی (تاقی بوستان)، (کێوی بێستوون)، (پەرستگەی ئەناهیتا)، (ئەشکەوتی قورقەڵا)ی هێشتا زیندووه.

[١٦٧]- ت. وەهبیی؛ مەڵامەتەکه هەر به نەبوونی تیپ ـ حەرف له قەڵەم دەدات. ڕاستییێکەی تیپ ـ حەرف هەبووه، بەڵام خوێندەواریی کوردیی، نووسینی کوردیی نەبووه. ئەگەر هەیش بووبێ دەگمەن بووه یا تەنها چینه خوێندەواره (کەمەکه) ڕەفتاری لەگەڵ کردووه. بەڵام بەدەم ڕێنووسی عارەبییەوه.

ت. وەهبیی: (گەرم قسان دەکات/k) لە سلێمانییدا. هەموو تشتێکی ئێوە دەهێتە لای ئێمە. زۆر تشتی وەها لە زەمانی منداڵیی دا بیستوومە. منداڵیم..

ئەمیر: بەڵێ.

ت. وەهبیی: لە پاش ئەوە، (بە دەنگ و ئاوازەوە دەبێژێت/k)

چووم بە پیر خەسوومەوە
دەستێکی نا بە ڕوومەوە
وەك تەشیلە خل بوومەوە
وەك شەمامە گل بوومەوە
هە کوڵپەکانی کوردیی
هێلکە و رشۆنم بۆ کردیی
چووم بە پیر خەسوومەوە..

ئەوەت بیستووە؟

ئەمیر: ناوەڵڵە، نەم بیستووە.

ت. وەهبیی: ئەوە کچان، فەقیر، دەهاتن بۆ نانێ، بۆ پووڵێ، بە ئاوازەوە دەیان گوت؛ بالۆرە. ئەمانە نابێت بمرن.

ئەمیر: وەڵڵە مامۆستا ئەغلەبی نەماوە.

ت. وەهبی: من ئەوەندە حیکایێتی کۆنی کوردیی دەزانم کوردێکی سلێمانیی، عومری چل ساڵە، دەڵێت: نەم بیستووە.

چیی دەکەیت؛ ئەی چۆن؟ ئەی من چۆن بیستوومە؟ نەماوە ئەم حەربانە، شۆڕش، جەنگی یێکەم و دووەم هیچی نەهێشت[١٦٨].

---

(١٦٨)- مەبەستی لە ئەوەیە جەنگەکان سەری ئەو خەڵکانەی خواردووە کە میراتی ئەدەب و هونەر و زانستی باو و باپیریان لە بیر و هۆش و دەست و پلیاندا پاراست بوو، بە تایبەتیی میللەتی کوردی نەگبەت و ژێر دەستەی داگیرکەرە زۆردارەکان، وێڕای نەخوێندەواریی و بێ بەش بوونی لە ڕۆژنامە نووسیی و چاپ و بلاوکردنەوە، زانا و توانای ئەوتۆی تێدا هەڵ نەکەوت بوو، چیکەنەکانی چاپ و دەنگ وەرگرتن بهێنن بۆ کوردوستان و یادگارەکانی باب و باپیران وەربگرن، چاپی بکەن، هەڵی بگرن.

ئەمیر: بەڵێ

ت. وەهبیی: حاجیی قادری کۆیی شکات دەکات، دەڵێت؛ (بەیتی حاتەم) نەماوە. من دۆزیمەوە. من، ئەساسەن نەختێکم دەزانیی، (بابەکر ئاغی پشدەریی)[١٦٩] خودا عافووی بکات ـ مرد، عومری سەد ساڵ بوو ـ ئەو بۆیی ناردم. لاکین مەعەلئەسەف هێندێکی بە زمانی ـ شێوەی/k ـ سلێمانیی نووسیی بوو. من نامەوێت بە زمانی سلێمانیی، من وەك خۆییم دەوێ، فەقەت من زۆرم لەبیرە.

ئەمیر: بەڵێ.

ت. وەهبیی: (پێ دەچێ باسێ لەمەڕ بەیتێ کرابێ و دەنگەکەی دەرنەچووە بۆیێکا دووایی ت. وەهبیی بە ئەم شێوەیە ئاخاوتووە/k)

=مخابن لە ئەم ڕۆژگارە پێشکەوتووەشدا، ژیرانە و بەپێی بەرنامەکانی کۆکردنەوە و هەڵ گرتنی یادگاری ئەدەب و هونەر و زانستەکانی میللەت، ڕەفتار ناکرێت. ئەز مەلامەتی یێکەم بە گەمژەیی سیاسەت بازە دەسەڵاتدارەکان دەزانم کە فریان بە ناسینی نرخی بێ هاوتای کەلەپوور و پاراستنیەوە نییە.

(١٦٩)- بابەکر ئاغا: کوڕی سەلیم ئاغا (ژ: ١٨٧٥ - م: ١٩٦٢) سەرۆکی هۆزەکانی پشدەری سەر بە باژێڕی سلێمانیی.

خوێندنی لەلای ئایین ناسەکانی نێوچەکە دەستگیر بوون و وێڕای زمانی خۆی، فارسییش فێر بووە. بابی لە ١٨٩٣دا، لە فەرمانڕەوایی عوسمانیی یاخی بووە و سەر ئەنجام کوژراوە.

وێڕای ناکۆکیی لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیی، ساتێ کە یێکەم جەنگی گێتیی ڕووی دا، چووەتە پاڵ لەشکری عوسمانیی بۆ بەرهەڵستی پەلامارەکانی ڕووسەکانی سەر سنووری ئێران ـ کوردستانی خۆرهەڵات و کوردستانی نێوەند/K ـ تورکەکان ئەم هەڵوێستەیان پێ زانیوە و کردوویانە بە قائیمقامی قەزای پشدەر (قەزای ئەلحەمیدییە/K).

فەرمانڕەوای نێوچەکە بوو. ئەوێ دەمێ دەوڵەتی عێڕاقی عارەب، دام و دەزگەکانی فەرمانڕەوایی خۆی لە نێوچەکەدا دانا.

بابەکر ئاغا تا دەمی مردنی سەرۆکاری هۆزەکانی بووە و دوای خۆیشی بایزی کوڕی.

سەرچاوەکان بابە ئاغا یان بە لایێنگیری بریتانەکان ناساندووە.★

★ اعلام کُورد العراق، ل ١٥٠.

ئەوجا کە لەکەللە، سەری کابرای دەدا، سەری دەچێت بە ئاسماندا. حەزرەتی (عەلیی)[١٧٠] لەژێر چنگیدا، دەڵێت:

عەلیی هەستا بەبێ فەنگ
مشتێکی دا لەژێر چەنگ

(کەللە) دەچێ بە ئاسماندا. لە ئەوێدا نووسیومە. چووە ئاسمان، سووڕایەوە، لەپێش ئەوەدا کە ڕووسەکان ئەستێرە دروست بکەن ـ ئەو وەختە؛ ١٩٥٨ ١٩٥٩ ئەستێرەیان هەڵ دا ـ ئەووەڵ جار ئەوان کردیان.

(کابانی بە عارەبیی دەپرسێ داخۆ شێویان ـ بامیە و برنجیشیان هەیە ـ بۆ ئامادە بکات! ت. وەهبییش دەپرسێ داخۆ هەیە" مخابن لە ئێرەدا دەنگە تۆمار کراوەکان دابڕاندنێکیان پێوە دیارە و دواییێکەی دەنگ و ئاوازی ت. وەهبی هەڵ دەکەونەوە/k)

ت. وەهبیی: پەنجەیە.. (نەم زانی مەبەست چییە؟/k). بڵێم بۆ ئەو باڵا بەرزیە. (بەشێوەی قسە/k)

---

[١٧٠] عەلیی: ئیمام ـ ئەبولحەسەن؛ عەلیی کوڕی ئەبی تالیب (ژ: ١٣ی ڕە جەب/ ٢٣ی پێش کۆچ ـ ١٧ی مارت ٥٩٩ز م: ٢١ی ڕەمەزان ٤٠ك/ ٢٨ی شوباتی ٦٦١ز): کوڕە مامی پەیامبەری ئیسلام محەممەدە (د) و چوارەم خەلیفەی ڕاشیدینە لەلای خەڵکی سوونەنە، یێکەم ئیمامە لای خەڵکی شیعە.

محەممەدی پەیامبەر بە فەرمایشتی خودا داوای لە کەس و کار و خزمانی کرد ببنە موسڵمان، عەلییش منداڵ بوو، بەگوێی کرد.

بێژراوە لە ساڵی ٩٣ك/ دەوروبەری ٦٩٥ ز، بەرامبەر (خەواریجەکان/ نەتەوە جوداکان لە عارەب) شەڕی ((نەهرەوان))ی بردووەتەوە.

عبدولڕەحمان کوڕی مەلحەم ناوێ لەکاتی نوێژی باژێڕی ((کووفە))دا، شیرێکی ژەهراویی کێشاوە بە سەریدا و بەوەش مرد.

عەلیی قسەیێکی دەگمەنی ئەو ساتە سەختەی هەیە کە لەگەڵ شیر بەرکەوتنە، هاواری کردووە؛ (وربّ الكعبة فُزتُ ـ بەخودای کەعبە بردمەوە/ واتە پلەی شەهید بوونی بۆ بەهەشت بەرکەوت).*

* بنۆڕە: ويكبپيديا الموسوعة الحرة.

ئەوا شەو هات بۆ حاڵی من
بۆ دڵەکەی پڕ مەئالی من
عالەم نەسرەوتن لە ناڵە ناڵی من

ئەمیر: مامۆستا ئەوەیان زیندوو کردووتەوە.

ت. وەهبیی: کۆنە. (گەرم قسە دەکات/k) بەڵێ ئەوە دەبێت ببێت. لە ئەوە جوانتر هەیە، بچن. (دیارە مەبەستی بووژاندنەوەی کەلەپوورە/k).

ئەمیر: مامۆستا چیی دیکەت لەبیرە؛ لە گۆرانییی ئەوها؟

ت. وەهبی: زۆر.. هین، هینم لەبیر بوو. (سەرداری بۆکان) یان کە هەڵ واسیی[١٧١]، ژنەکەی ناوی (مەفارە) بوو، دەڵێت؛ (بە دەنگ و ئاوازەوە دەی گێڕێتەوە/k)

ئەوا هەڵ خریا سێدارەی وەرشاو
خانم تکای کرد بی خەنە نیوەشەو
(ئەوجا بەشێوەی بەستە دەی چڕێت/k)
(...) بۆ سەرشێو دەچێ جەرگم دەکات ژان

---

[١٧١]- سەرداری بانە، یا سەرداری هوزی موکریی: محەممەد حسێن خان کە کەسێکی بەناوبانگی کوردستان بوو. بە ڕۆشنایی قسەوباسێکی حوزنیی موکریانیی لە ڕۆژێکی مانگی کانوونی دووەمی ١٩١٤ ـ لە یێکەم جەنگی گێتییدا ـ لە لایێن تورکانی عوسمانییەوە خۆی و سەیفەددینی کوڕی کوژراون.*

سەیید عەبدووڵڵەی شەمدینیی ـ ساڵی ١٩٢٥ ـ لە ڕواندزەوە گوتارێکی بۆ گۆڤارێ نووسیوە و دەبێژێت کە؛ (حیلمیی بەگ)ی سەر لەشکری تورکانی عوسمانیی فەرمانی کوژتنی داوون و سەر و سامانیشی تاڵان کردوون. تەنانەت دەبێژێت کە تورکان کوژتار و تاڵان بڕۆیان بەرامبەر خەڵکیی کرد و سەدان کەسی بێ گوناه، ژن و منداڵیان یێخسیر کرد بە ڕادەیێ شاعیر موکریان "عەلیی بەك سالار سەعید" شیعرێکی نایابی لەمەڕ ئەو قەوماوانە نووسیوە.**

* گۆڤاری: دەنگی گێتیی تازە ـ ب ٢٦، ژ ١٥، شوباتی ١٩٤٦/ باسێکی کوردی ئێران پاش مەشرووتییەت ـ حوزنیی موکریانیی.

** گۆڤاری؛ دیاریی کوردستان ـ س ١، ژ ٧، ١٩٢٥/٦/١٨؛ خووی چاك و تالیعی خراپ ـ موهاجیری شەمدینان عەبدڵڵە.

لایێق بە تۆیە (مەفارە سوڵتان)

عەزیز ژیان: مەفارە سوڵتان ژنی سەرداری بۆکانە؛

ت. وەهبیی: ئا. ژنی سەرداری بۆکان.

عزیز ژیان: سەرداری بۆکان کوژراوە.

ت. وەهبیی: تورکە سەگ بابەکان هەڵیان واسیی، هیچ قەباعەتی نەبوو. بێ نامووسن.

عەزیز ژیان: تورکی عوسمانیی.

ت. وەهبی: ئەی! کابراکە ناوی (ئەرکان) بوو.

ئەمیر: ئەرکان. بەڵێ.

عەزیز ژیان: ئەرکانە خڕەیان پێ گوتووە.

ت. وەهبیی: (دیپچك)؛ یەعنیی بنە خڕەکەی تفەنگ. تورکەکان خۆیان ناویان نابوو (دیپچك)، قۆناخە تفەنگ.

عەزیز ژیان: لە وڵاتی ئێمەدا پیاوێکی گەورەی کوشتووە؛ (شێخ بابا)[١٧٢]، بیستووتە مامۆستا؛

ت. وەهبیی: نازانم.

(دەنگ تۆمارکراوەکان قرتاندنیان هەیە. نازانم مەڵامەت چییە؟ خۆی لە ئەسڵدا وەهابوو یا ئەمیر لێی فڕێ داوە؟! بەڵام دووایی دەنگ و ئاوازەی ت. وەهبیی هەڵ دەکەوێتەوە/k)

ئەو کچە لە ئەو ماڵە قەولی داوە پێم
دەرکی دەروازە داخــــــراوە لێم [١٧٣].

ئەمیر: ئەمە مەهابادییە.

---

[١٧٢]- دیسان لە ساڵی ١٩١٤ و لەلایێن تورکانەوە کوژراوە.

[١٧٣]- ئەم دوو تاکە کوتێکی هەڵبەستی سترانێکی کوردییە کە هەر بەناوی (ئەو کچە لەو ماڵە)وە، سترانبێژی کورد مەلا کەریم ئەحمەد (ژ: ١٨٨٥ - م: ١٩٣٨) لەلای کۆمپانیای قەوانی (ئۆدیۆن Odion) بە ژمارە: Es 1037/LA 220615، لە ساڵانی ١٩٢٧ _ ١٩٢٩دا تۆماری کردووە.

ت. وەهبیی: ئا. یەعنیی دەی زانیت؛

عەزیز ژیان: ئەوەم بیستووە.

ت. وەهبیی: هەرچ گۆرانییێ کە لە لای ئێوەوە هاتووە[١٧٤]... دەزانیت موواسەڵاتی بەینی سلێمانیی و سابلاخ وەك مواسەڵاتی بەینی کەرکووك و سلێمانیی بووە. تیجارەت لەگەڵ ڕووسیا، ڕووسیا.. چونکە تشت لە ڕووسیاوە دەهات.

عەزیز ژیان: لە ڕێگەی سابڵاخەوە دەهات.

ت. وەهبیی: ئا. شەکر، سلێمانیی پڕ بوو لە سەڕڕافە. پڕ بوو. (چیت) لە ئەشرەفخانەوە. (مسکاو) دەچوون بۆ (موسکاو)، بۆ کوێ دەچیت؛ دەچم بۆ موسکاو، یەعنی مۆسکۆ[١٧٥].

ئەوە نییە دەڵێت: سێدارەی وەرشاو[١٧٦].

عەزیز ژیان: مامۆستا دەچوونە ((وارشۆ))[١٧٧]؟

---

[١٧٤]- ئەم قسەیە ڕاستە، ئەز چەند بەڵگە _ دەنگ _ ی تۆمار کراوم هەڵ گرتووە کە ئەو ڕاستییە چەسپ دەکەن.

[١٧٥]- مۆسکۆ Moskva پێتەختی وڵاتی ڕوسیایە و دەکەوێتە سەر ڕووباری مۆسکاڤ. بەرەکەی ٨٧٨٠٧ کم٢. بەپێی سەرژمێری ساڵی ٢٠٠٤ لە سەرو و یازدە ملیۆن کەسی تێدا دەژیی کە خۆی بیست و یێکەمین گەورەترین وڵاتی دنیایە.

مۆسکۆ لە سەردەمی فەرمانڕەوایی پاشا (ئیڤانی چوارەم)دا بووە بە پێتەخت.★

★ بنۆڕە : ویکیپیدیا الموسوعة الحرة.

[١٧٦]- ئەم ڕەستەی (سێدارەی وەرشاو) مەبەستی لە ئەوە نییە سێدارەکە لە وەرشاو _ وارشۆدا دروست کراوە، بەڵکە لەوانەیە مەبەستی لە زەردیی داری سێدارەکە بووبێ و بە مەتاڵی زەردی وەرشاویی شوبهاندبێ. دەشێ زەردیییێکەش زەردی خۆرهەڵاتن یا خۆر ئاوابوون بووبێ و لە دارەکانی سێدارەکەی داوە.

[١٧٧]- وارشەو _ وارشۆ Warszawa پێتەختی وڵاتی پۆڵۆنیایە و دەکەوێتە سەر ڕووباری ڤیستولا Vistula و هەشتەمین گەورەترین باژێری یێکیێتیی ئەورووپایە و ژمارەی دانیشتووەکانی _ بەپێی سەرژمێریی ساڵی ٢٠٠٦ _ ملیۆنێك و حەوت سەد هەزار کەسە، بەڵام بە باژێڕۆك و ئاوایی و گوندەکانی دەوروبەرەوە نزیکەی سێ ملیۆن کەسە.★

★ بنۆڕە: ویکیپیدیا الموسوعة الحرة.

ت. وەهبی: بەڵێ. (لە هەستان)[١٧٨]، ئەمە چۆن ئەو عەشیرەتانەیان ڕازیی کردووە؟ تەبیعیی پارەیان داونەتێ، کاروانە. ڕووتیان دەکردنەوە. دەبێت پارە بە ئاغاکان بدەن! ئەوجا بە چ حاڵێ ئەو تشتە دەگەهیشتە سلێمانیی؟ جوولەکە لەگەڵیان دەچوون، جوولەکەی سلێمانیی دەچوون بۆ وارشۆ.

(قرتاندنێ بە دەنگ تۆمار کراوەکەوە هەیە.. دوواین ت. وەهبیی بە دەنگ و ئاوازەوە هەڵ دەکەوێتەوە/k)

گوێ بگرە دەڵێت: (بە دەنگ و ئاوازەوە/k)

(ئای حایشێحە مەمین

ڕیش دێزە و بۆزە

کێشیای وەکێریا

---

[١٧٨]- لە هەستان؛ ناوی کۆنی مەملەکەتی پۆڵۆنیای ئێستەیە. ساڵی ١٠٢٥ ز خروبری Chrobry وەك یێکەم پاشای پۆڵۆنیی چووە سەرتەخت. ساڵی ١١٦٣ فرە بەشی گەروەی وڵاتەکە خرایە پاڵ ئیمپراتۆرییەتی ڕۆمانیی. ساڵی ١٢٤١ مەگۆلەکان پەلاماریان داو میرنشینەکانی باشوور پاکۆ بوون و وڵاتەکە تووشی چەپاو و تاڵان و کاول بوون بوو. لە سەدەی پازدەدا کە لەبەرەوە ڕەنج دەدرا بۆ یێك گرتنەوەی، ساڵی ١٤٤٧ لەگەڵ لیتوانیا یێکی گرت. پۆڵۆنیا سێ جار و لە ساڵانی ١٧٧٢، ١٧٩٣، ١٧٩٥ دابەش کرا. دوای بەزینی ناپلیۆن، وڵاتە سەرکەوتووەکان ڕووسیا وو برووسیا و نەمسا، ساڵی ١٨١٥ بڕیاری کۆتاییان دا پۆڵۆنیا دابەش بکرێت. بە ئەو پێیە ـ دوای خەباتێکی گران ـ ساڵی ١٩١٦ سەر لەنوێ مەملەکەت بنیات کرایەوە.

دووای یێکەم جەنگی گێتیی، لە ساڵی ١٩١٨دا وڵاتەکە بوو بە وڵاتێکی کۆماریی. لە دووەم جەنگی گێتیی ١٩٣٩ ـ ١٩٤٥دا وڵاتەکە تووشی گەورەترین کارەسات بوو، ٨٥٪ی کاوول بوو، چەندەها ملیۆنی لێ کوژرا.

وڵاتەکە بە هاریکاری یێکێتیی سۆڤیەتی جاران لە ئەو جەنگە گرانەدا ڕستگاری بوو، بۆییێکا کۆماری پۆلۆنیا چووە پاڵ بەرەی وڵاتە کۆمەنیستەکان و وەها مایەوە تا ساڵی ١٩٨٩ کە پالەکانی باژێڕی گدانسك Gdansk لە حوکوومەت یاخی بوون و سەرئەنجام حوکوومەتێکی بێ سەرۆکێکی کۆمەنیست داندرا کە دواتر لە ١٩٩٠دا (لیخ ڤاوێنتسا)ی سەرکردەی پاڵەکان بوو بە سەرکۆمار. ساڵی ١٩٩١ پۆلۆنیاو مەجەرستان و چێك و سلۆڤاکیا ئارەزوویان نواند و چوونە پاڵ خۆر ئاوا، ئیدی پۆلۆنیا لە ١٩٩٩دا بوو بە ئەندامی پەیمانی★ ناتو، لە مایسی ٢٠٠٤دا بوو بە ئەندامی یێکێتیی ئەورووپا.

کیژ حاجیی سەوزە)

بیستووتە؟

عەزیز ژیان: نەوەڵڵە.

ت. وەهبیی: ئەمە هیی ئێوەیە.

عەزیز ژیان: ئەوە هیی ئێمە نییە.

ت. وەهبی: حایشێحەمین ـ حاجیی شێخ حەمە ئەمینە.

(حایشێحەمەمین

ڕیش دوو فیلیچخانە[١٧٩]

بە فوززەڵقورتت بێ

ئەو شەش حەوت گانە،

(هەموویێ دەکەنن/k)

شەش، حەوت؟!

ئەوە یێکێ هات بوو، کوڕێکی ڕۆشنبیر (ئەنوەر سایب)[١٨٠]، خودا عافووی بکات. ئەمەی بۆ من دەگوت و منیش پێ دەکەنیم. ئەمە گۆیا؛ (حاجیی شێخ حەمەمین) دەوڵەمەندە، بە پارە کچێکی گەنجی خواستووە... جنێوی پێ دەدەن[١٨١]. ئەی چیی لێ دەکەن؟ ئێستە من دەتوانم کچێکی گەنج بخوازم بە هەزار

---

[١٧٩]- خۆی وەهای بەدەمدا هاتووە. دیارە مانای (دووفاق) یا (دوو لا)یە.

[١٨٠]- ئەنوەر سایب (ژ: ١٩٠٥ــ م: ١٩٦١) کوڕی مەلا ئەحمەد سایب و برای شاعیران و نووسەران؛ عارف سایب، جەمیل سایب، هادیی سایب، مستەفا سایب، جەلال سایب. ئەنوەر ئەندازیار بووە و ساڵی ١٩٢٦ چووە بۆ بریتانیا بۆ خوێندن.

[١٨١]- بە شوودانی کیژانی کەم تەمەن و هەرزەکار و جوان بە پیاوانی پیر و پارەدار دیاردەیێکی کۆمەڵیی گەلانی نێوەڕاستی خۆرهەڵاتە و میللەتی کوردیش بەشی خۆی بەرکەوتووە. بەڵام ـ بەپێی گێڕاندنەوەکەی ت. وەهبیی کە لە ئەنوەر سایبی هەرزەکاری یێکەم جەنگی گێتییەوە بیستوویێتیی - دیارە کە بەسەرهاتەکە لە ڕۆژگاری ئەو جەنگەدا (١٩١٤ ـ ١٩١٨) بووە کە کارەساتەکانی هەژاریی، قات و قڕیی، برسیێتیی، تەنانەت لەش فرۆشیش لە (سلێمانی)دا تووشی کۆمەڵ ببوو، خەڵکانێ بۆ ڕستگارکردنی وەچەکانیان ناچار بووبوون کیژی منداڵ و

=هەرزەكار و جوانیان بە كەسانی پیر و پارەدار بەشوو بدەن. ئەم بەسەرهاتە، هەر لە ئەو ڕۆژگارانەدا، هەروەها وێنەی لە شوێنی دیكەی كوردستاندا هەڵ كەوتووە.

زێوەری شاعیر ـ هاریكار و دڵسۆزی سەرڕاستی حەفید زادە مەحموودی حوكمداری كوردستان و شۆڕشگێڕی دیل كراوی بریتانەكان ـ لە دوای نوشوستیی یێكەم شۆڕش (١٩١٩)ەوە كە ئاوارەی كوردستانی خۆرهەڵات بووە و لە باژێڕۆكی ((بانە))، پیاوێك كە ناوی وەستا بیلال دەبێ، تەمەن نزیك هەشتا ساڵان، پیر و لەرزۆك، دەوڵەمەند، حەز لە كیژێكی جوانكەی چوارەدە پازەدە سالان دەكات و بە زەبری پارە داییكی كیژە تەفرە دەدات و دەی خوازێت، بەڵام وەستا بیلالی چرووك و نەكارە چوار مانگێ لەگەڵ بووكێ خەریك دەبێت و چیی پێ ناكرێت، كیژەش شەوێ لەگەڵ داییكی هەڵ دێن. بۆ سبەینێ وەستا بیلال لەلای گوندی ((بەكراوا))وە دەیان دۆزێتەوە و بە پارە و خەڵات دەیان باتەوە و سەرلەنوێ بۆ سێ مانگی دیكەش هەمان باری پێشوو بەسەر كیژی بێ گوناهدا دەهێتەوە. دووبارە كیژەی نەگبەت هەڵ دێت، بەڵام وەستا بیلال دیسان دەیان دۆزێتەوە و دەیان گێڕێتەوە. ئەم جارە كارێكی دیكە دەكات، كە دەرگەو بان لە بووكێی نەگبەت كڵۆم دەدات و ناهێڵێت كەس بی بینێت و سەرلەنوێ ـ لە ئەو زیندانەدا - باسەكە دووبارە دەبێتەوە.

زێوەر ـ بە گوتار و شیعرەوە باسەكەی بە ناوی كوڕەكەیەوە ـ فائیقەوە ـ بڵاو كردووەتەوە وشیعرێ لەسەر ئەم قەوماوە دەنووسێت و دەی نێرێت بۆ مەلای گوندەكەی وەستا بیلال، مەلایێ كە كیژەكەی لێ مارەكردووە. ئەز بۆ خۆشیی ئارەزووم كرد، شیعرەكەش بخەمە ڕوو:

مەسئەلەی وەستا بیلال و بووكی تازەی بوو بە باو
وەقتی پەردەی پیرە زاڵ، وەقتی مەجلیسی نێرە پیاو
گوڵ كە ماڵیی بولبولە زۆر حەیفە كوند زەوتی بكا*
پیری هەشتا ساڵەگیی چیی بكا لە یاری مەستە چاو؟
تەسكەڵەی پێ لازمە وەستا نەوەك تەسكۆڵەیی
ناسمێ دوورِی نەسفتە كەس بە زەڕبی نەرمەساو
كاری وەستا كوورە بازیی و لوولە سازیی ئاسنە
نەك عەقیق كون كردنە، لادە لە عەقڵی ناتەواو
ئەی مەلا فەسخی نیكاحی پیری بێكێرجائیزە؛
هیمەتێ؛ سا تۆ ڕەهاكە ئاسكی ناسك لەداو**

* كوند: كوندە پەپو.

** بنۆڕە: پێشكەوتن ـ سلێمانیی؛ س ١، ژ ٢٣، پێنجشەمە ١٩٢٠/٩/٣٠.

میلیۆن دینار؟.. لە پاشدا لە لای ئێمە حەز لە ژنێ دەكات... (قسەكەی تەواو ناكات/k).

مەلا كوێرەیێ، كوێر، ئێمە پێی دەڵێین: حافز.

عەزیز ژیان: بۆچ پێی دەڵێن؛ حافز؛ چونكە حافزی (قرآن) بووە؛

ت. وەهبیی: ئێمە سەگ بێ، پێی دەڵێین: حافز (بە پێكەنینەوە /k) دەڵێن: سەگەكەم حافزبووە. (هەموو پێ دەكەنن/k).

عەزیز ژیان: بە ڕاستی؟

ت. وەهبیی: (بە پێكەنینەوە/k) بەڵێ.

عەزیز ژیان: چاوت لێ هەیە؛ (مەعنا لە یێك مەفهوومی مەحدوود....)[١٨٢].

ت. وەهبیی: (بە دەم تشت خواردنەوە/k) لە سلێمانییدا دائیما ئاژانسی سەڕڕافیی ـ وەكیلی پارە گۆڕینەوە/k ـ هەبووە، توجار بوون، بوون بە كورد، بوون بە خەڵكی سلێمانیی، بوون بە بابان. (پێی دەچێ مەبەستی جووەكان بووبێ/k).

(لە ئێرەدا ـ وەك پرسم بە ئەمیریش كردووە ـ ت. وەهبیی خەریكی هەڵ ڕژتنی توورەكەیێكی قاقەزی فستقە. خڕە خڕی هەڵ ڕژتنەكە بەری دەنگ و قسەكانی دەگرێت و تێ ناگەهیت چ دەبێژن. دوایی ئەم قسانە هەڵ دەكەون/k)

عەزیز ژیان: (دیارە باسی بابی دەكات/k) لە سلێمانییدا ئاشقی كچی بووە، ناوی كچەكە (ئاسكی ـ ئاسكۆڵ) بووە. مووەففەق نەبووە ئەو كچە بهێنێت. نازانم چ بووە؟ نەیان داوەتێ، نازانم چ بووە!؟ دوایی هاتووە بۆ سابلاخ ـ مەهاباد/k[١٨٣]

(١٨٢)- ڕستەكە جوان نەبیستراو چەندەها جار داوام لە ئەمیر حەسەن پوور كرد گوێی لێ بگرێ‌و قسە ڕاستەكەم پێ بڵێ، كەچیی لا گوێی دامێ!.

(١٨٣)- مەهاباد: گەروەترین و بەناوبانگترین ـ لە ڕووی سیاسیی و ئەدەبییەوە. باژێڕی كوردستانی خۆرهەڵاتە (داگیراوی ئێران)ە. لە سەردەمی حوكمڕانیی ڕەزاشادا ـ بۆ دابڕاندنی لە كوردستان ـ خستوویێتە پاڵ باژێڕەكانی ئازەربێجانی خۆرئاوا.

بەپێی سەرژمێری ساڵی ٢٠٠٦ دانیشتووەكانی ١٣٣ هەزار و هێندێكە. مێژووی بنیات نانی ((مەهاباد)) دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی سەفەوەییێكان كە سارم بەگ ناوی میرزادەی ساوجبلاغی

ـ و ژنی هێناوه، داییکی منی هێناوه. ئەووەڵین کچێ کە بوویتی ناوی ناوه (ئاسکۆڵ). ئەلئان خوشکی من ناوی ئاسکۆڵە. (کابانی ت. وەهبیی لە واتای ئاسکۆڵ دەپرسێت/k)

ت. وەهبیی: "بە کوردیی وەڵام دەداتەوە/k" ئاسکۆڵ یەعنیی (غوزەیلە). (کابانی بە کوردییێکی ناتەواوەوە دەبێژێت: (زۆرە لە سلێمانیی ئاسکۆڵ! ئەوجا بە عارەبیی دەبێژێت: أُم جمال و کمال إسمها اسکولْ/ ئوم جەمال و کەمال ئیسمها ئاسکۆڵ ـ داییکی جەمال و کەمال ناوی ئاسکۆڵە/k)

ت. وەهبی: ئامە دەم کوڵ لەلای ئێوە هەیە؟

عەزیز ژیان: قوربان، دەم کوڵ لە (سنە)[184]دا هەیە. دەم کوڵ یەعنیی دەم پچکۆلە. یەعنیی دەم پچووك.

=موکریی لە سەدەی ١١ی کۆچیی و لەنزیك باکووری چەمی ((مەهاباد))دا ـ ئێستە بە باخی سیسە و دەباغیان ناوبانگی هەیە ـ ئاوەدانی کردووەتەوە.

ڕیشەی ناوی ((مەهاباد)) دەچێتەوە سەر ئایینی مانناییێکان کە وشەی ((مە)) و ((ئاباد))ە، واتە ئەو شوێنەی مانگی لێ هەڵ دێ. مانگیش هیمیاییێکی پیرۆزی ئایینی ناوبراوە.

لە سەردەمی تورکانی قاجارەکانی حوکمڕانی ئێراندا، ناوی ((مەهاباد)) کراوە بە ((ساوجبلاغ)) کە مانای (کانیاوی سارد)ە. بەڵام لە سەردەمی ڕەزا شای ئێراندا ناوە مێژووەکەی خۆی ((مەهاباد))ی وەرگرتەوە.

لێ کۆڵینەوە نیشانی داوەکە شوێنی ئێستەی مەهاباد هەزارساڵ پێش هاتنە دنیای عیسا پەیامبەر شارستێن بووە.

مەهاباد پێتەختی ڕۆشنبیریی و سیاسیی سەدەی بیستی کوردستانی خۆهەڵات بووە. یێکەم کۆماری کوردستان لە مێژوودا لە ساڵی ١٩٤٦دا لە ئەوێدا بنیات نراو پێشەوا قازیی محەممەد سەرۆکی بوو کە لە دوای بێ دەنگیی وڵاتان لە مەیدانی ((چوار چرا))دا لە سێدارە درا.★

★ بنۆڕە: ویکیپدیا (لکی کوردیی)

[184]- سنە؛ باژێڕێکی کوردستانی خۆرهەڵاتە (ئوستانی کوردستان/ داگیرکراوی ئێران). بە پێی سەرژمێریی دووەمین باژێڕی گەروەی کوردستانە. بەپێی سەرژمێری ساڵی ٢٠٠٦ دانیشتووەکانی تەواوی باژێڕەکە ٤٢٠ هەزارە و ((سنە))یش خۆی ٨٥ هەزار کەسە.

سلێمان خانی ئاردەڵان لە ساڵی ١٠٤٦ك/١٣٨٣ز، بووە بە والیی سنە. بە فەرمانی پاشا سەفیی شەشەم پاشای سەفەوییێکان قەڵای زەڵم، حەسەن ئاوا، پاڵەنگانی وێران کردووە و لە گوندێکدا

ت. وەهبیی: لەگەڕەکی ئێمەدا کچێك هەبوو ناوی (ئامە دەم کوڵ) بوو. لە ئێرەدا کوڕێکی دۆستم کچێکی دۆستی هەبوو؛ (ئێرلاندیی)[185]، فێری کوردیشی کردبوو، من ناوم نا (ئامە دەم کوڵ). (پێ دەکەنن.. لە ئێرەدا کابانی ت. وەهبیی بە عارەبیی و ئینگلیزیی قسە دەکات. عەزیز بە ئینگلیزی وەڵامی دەداتەوە، دوایی ڕوو لە ت. وەهبیی دەکات/k)

عەزیز ژیان: مامۆستا، ئەمن دەهێمەوە خزمەتت. نووسراوەکەش دەهێنم، حازری دەکەم. من هێندە تەمبەڵ نیم، کە کەوتمە سەرکار، ئیش دەکەم. کاك ئەمیر حەوتەییێکی لە ئێرە دەمێنێتەوە، دوایی دەڕوات بۆ ئاڵەمانیا (**هێندێ قسەوباس دەکەن کە شایانی نووسینەوە نین، بە تایبەتیی کە ناونیشانی چەند کەسێ هەڵ دەدەن. دووایی عەزیز قسە دەکاتەوە/k**) مامۆستا ئەمن حەز دەکەم، کەمال فوئاد، جەمال نەبەز، ئیبراهیم ئە حمەد ببینم[186]، مەبەستم یێك تشتە. من دەمەوێ لە (تەئریخی کورد و زمانی کورد) ئیتیلاعاتم زۆرتر ببێ.

=کە ناوی ((سنە)) بووە بارەگەی خۆی خستووە و کردوویێتی بە پێتەختیو لە دەوران دەووری قەڵاکەشدا، بازاڕ و مزگەوت و ماڵی ئاوەدان کردووەتەوە.★

★ بنۆڕە؛ ویکیپیدیا/ لکی کوردیی.

[185]- ئێرلاند Irland، ئێرلاندیی Eire؛ وڵاتێکی ئەوروپا و دوو بەشە. لە دووەم سەدەی عیساییدا یێك دەوڵەت بووە، بەڵام ئەوێ دەمێ ئەوروپاییێکانی وەك فڕانسیی و هێندێ ئینگلیز ڕوویان تێ کرد، کۆماری ئێرلاندی باشوور کە بەتەنیشت بریتانیاوەیە، زۆربەی بەشی دوورگەی ئێرلاندە. شوێنی لە باکووری خۆرهەڵاتی ئۆقیانووسی ئەتلانتەوەیە؛ کەناڵی باکوور، دەریای ئێرلەندیی، کەناڵی سانت ژۆرژ، دەریای کیلتیی لە ئێرلاندی باکووری سەر بە بریتانیا جوێیان کردووەتەوە.

لە دوای جەنگی نێوان بریتانیا و ئێرلاند و دابەش بوونی ناسراو بە (ئەلیستەر)ەوە، ساڵی ١٩٢١ بەشی باکووری نووسێندرا بە بریتانیاوە.

پێتەختی ئێرلاندی باکوور ((بێلفاست))ە و نزیکەی ٥ ملیۆن و ناوی تێدا دەژیی. پێتەختی ئێرلاندی باشووور ((دبلن))ە و نزیگەی ٤ ملیۆن و چارەکی تێدا دەژیی.★

★ بنۆڕە: ویکیپیدیا الموسوعة الحرة.

[186]- کەسەکان نووسەر و سیاسەتبازی ناسراون. هێندێکیان ماوە و هی دیکەیشیان مردووە.

مەبەستی دیکەم نییە. مەسەلەن یێکیان سیاسییە و یێکیان ئینقیلابیی و یێکیان شۆڕشگێڕ و یێکیان ڕاست و...

ت. وەهبیی: هەموو بە شۆڕشەوەن! (پێ دەکەنن/k)

عەزیز ژیان: منیش شۆڕش پەروەرم، بەڵام بە قەڵەم و کتێب. شۆڕشگێڕی چیا نیم. (کابانی ت. وەهبیی هەڵ دەداتێ و بە عارەبی دەبێژێت گۆیا؛ قەڵەم و کتێب باشترە ـ خۆی گوتەنیی ـ لە قەتڵ و عامی بەشەر/k)

عەزیز ژیان: بەڵێ.

(کابانی ت. وەهبیی لە هاوژینی پرسیار دەکات داخۆ لە چ دەگەڕێ. ئەویش دەبێژێت کە لە ناونیشانی فلان و فیسار دەگەڕی.

کابانی بە عارەبیی دەبێژێ کە لە ئەو دەفتەرەدا نییە و لە ئەویی دیکەدا هەن.. مەودایێ بێ دەنگ دەبن، ئەوجا ت. وەهبیی ناونیشانێ دەدات بە عەزیز ژیان و دەبێژێت: بنووسە/k).

عەزیز ژیان: مامۆستا ئیجازە دەفەرموویێت ئەو مەقالەیەی جەنابت لە گۆڤاری کۆڕی زانیارییدا ببەین، کۆپیی لێ هەڵبگرین و بۆتانی بهێنمەوە؟[١٨٧].

ت. وەهبیی: زۆر مەمنوون دەبم. لە ئەوێدا مەعلووماتی زۆر هەیە، زۆرتشتی تێدا هەیە.

عەزیز ژیان: زۆر جوانە. زۆر جوانە مامۆستا، تەئریخی هاتنی تورکمانەکان بۆ کوردستان ڕووناك دەکاتەوە. (هێندێ پرسی عەزیز ژیان لەمەڕ ناوەکانی: دوزخورماتوو، تازە خورماتوو، ئەسکی کەڵەك، قسەیان لێ کەوتووەتەوە/k)

عزیز ژیان: توزخورماتو؟

ت. وەهبی: تووز خورماتوو[١٨٨]... تووز بە تورکیی یەعنیی: خوی.

---

[١٨٧]- لە مەنفادا بۆم نەکرا ئەو نووسینەی بناسمەوە و ئاماژەی پێ بدەم.

[١٨٨]- دوز خورماتو: نها قەزاییێکی سەر بە باژێڕی ((سەلاحەددین))ە کە ڕژێمی بەعسی عارەب لە دوای ساڵی ١٩٦٨ەوە لە باژێڕی ((کەرکووك))ی دابڕیی. دانیشتووەکانی کورد، تورکمان، عارەبن. لەمەڕ ڕیشەی ناوەکەی بیروڕای جۆربەجۆر هەیە.. بێژراوە ناوە ڕەسەنەکەی ((خورما ـ تی)) بووە کە لە زمان و شارستێنیی ((خور ـ هور، ڕۆژ)) پەرستەکانی پێش مێژووەوە هەڵ کەوتووە

عەزیز ژیان: ئەویی دیکە چییە، توخورماتووە؛

ت. وەهبیی: تازە خورماتوو[١٨٩]، عەلوییین؛ عەلیوللّٰەهی. تووز خورماتوو بوون بە شیعە، دەگۆڕدرێن. سووننەیشی، کوردیشی تێدا هەیە.

عەزیز ژیان: ئەسکی یاسین ئاغا؟

ت. وەهبیی: پردی هین؟! کەڵەکی یاسین ئاغا. بە تورکیی (ئەسکی کەلەك)؛ یەعنیی کەڵەکی کۆن. دەزانیت کەڵەك چییە؟

عەزیز ژیان: بەڵێ چۆن نازانم؟ من، خۆم سواری بووم.

ت. وەهبیی: کەڵەك ئێستە بووەتە پرد. من ناوم ناوە (کەڵەکی یاسین ئاغا)، ئەوە ئەسڵەکەیە. حەقیقەتە[١٩٠].

(هەڵدەستن برۆن. مایکرۆفۆن دەهەژێ، قسەکان ڕوون نین. دوایی دەنگی عەزیز دەکەویتەوە/k)

عەزیز ژیان: مامۆستا کەی دەفەرموویت لەگەڵ من سوار بیت بڕۆین بۆ نێو شار؟

ت. وەهبیی: ئای؟! خۆزگەم بە ئەو ڕۆژەی چووم بۆ (شێخ هەباس)[١٩١]. تورکەکان دارەکەیان بڕیی بوو. شێخ هەباس جێگەیێکی خۆشی بوو لە سلێمانییدا[١٩٢].

=دیسان بێژراوە کە ((دز ـ خۆر ـ مات/ماد))ی مادەکان و واتا ((قەڵای خۆر ـ ڕۆژی کوڕی ـ ماد)). لە سەردەمێکی درەنگی بە ئیسلام بوونی نێوچەکەیشی بووە بە ((خانجار)) و دواتر لە سەردەمی فەرمانڕەوایی عوسمانییێکاندا بووە بە (توز ـ خورماتو).

[١٨٩]- تازە خورما توو: ئاواییێکی نزیکی باژێڕی کەرکووکە و دانیشتووەکانی تورکمانن. لە ڕۆژگاری ڕژێمی بەعسی عارەبدا گەلێ دانیشتووی ڕاگواسترانەوە و عارەبیان خرایە جێگە.

[١٩٠]- کەڵەکی یاسین ئاغا: قەزاییێکی کوردنشیینی سەر بە باژێڕی هەولێرە. دوو سەدەییێك لە ئەمەوبەر دانیشتووەکانی ((ئێزدیی)) بوون و تووشی پەلاماری لەشکری میری سۆران (محەمەد پاشا)ی کۆڕ بوون.

[١٩١]- شێخ هەباس: شێخ عەباس. بێژراوە پیاوچاکێ بووە و مەزارەکەی کەوتووەتە باشووری سلێمانیی. خەڵك بۆ هاتنەدیی مرازیان چوونەتە سەری و پارچە پەڕۆی کەسکیان پێوە کردووە. ئێستەش ئەو نەریتە هەر ماوە.

عەزیز ژیان: سەرچنار چۆنە مامۆستا[١٩٣]؟

ت. وەهبیی: ئەوە من ئاوەدانم کردووەتەوە. لاکین شێخ هەباس زۆر خۆش بوو، ئاویشی تێدا نییە.

عەزیز ژیان: لە ڕۆژنامەی (ژیان)ی ١٩٣٣دا نووسراوە: (بۆچیی یارمەتیی ئەم ڕۆژنامەیە نادەن؟ ئابوونە نانێرن؟ خۆ پووڵەکەی ناکاتە خەرجیی ڕۆژێکی سەرچنار).[١٩٤]

---

[١٩٢]- سلێمانیی: باژێڕێکی تەواو کوردنشینی کوردستانە. لە ١٧٨٤دا ئیبراهیم پاشای بەبە ـ بابان بۆ ڕێزی (سلێمان پاشای گەروە)ی مەمالیکە فەرمانڕەواکانی بەغداد ناوی نا. تا ساڵی ١٨٥١ پێتەختی میرنشینەکانی بەبە بوو، ئیدی تورکی عوسمانیی داگیر کرد. لە نێوان ١٩١٨ ـ ١٩٢٤دا دەمێ فەرمانڕەوایی حوکوومەتی کوردستان، دەمێ داگیرکاریی بریتانیای بەخۆوە دیت تا لە دوامێژوودا بریتانیا بە زۆری زۆردارەکیی نووساندی بە عێڕاقی عارەبەوە.
ساڵی ١٩٢٠ ژمارەی دانیشتووەکانی ١٠ ـ ١٢ هەزار و ئەمێستە پتر لە یێك ملیۆن کەسە. مەڵبەندی کوردایێتیی و ڕۆشنبیرییە، ١٠٥ کم لە باژێڕی کەرکووکەوە و ٣٧٠ کم لە بەغدادەوە دوورە.

[١٩٣]- سەرچنار: کانیاو و سەیرانگەیێکی دڵفڕێنی سلێمانییە کە ٧کم دوورە. ئەمێستە ـ لە ساڵی ٢٠١٠ەوە ـ ئەو جوانیی و شینایییەی نەماوەو پڕە هوردەکابینە و مەیخانە و قومارخانە.
ساڵی ١٨٥٣ (نالیی) شاعیری بەناوبانگ ـ لە ئەستەنبووڵەوە ـ شیعرێکی بۆ سالمی هاودەنگی ناردووە و تێیدا دەبێژێت:

ئەمجا مەوەستە تا دەگەییە عەینی (سەرچنار)
ئاوێکە پڕ لە نار و چنار و گوڵ و چونوور
چەشمێکە میسلی خۆر کە لەسەر جێ بە ڕۆشنیی
فەورانی نووری سافە لەسەر بەردی وەك بلوور
یا عەکسی ئاسمانە لە ئاوێنەدا کەوا
ئەستێرەکانی ڕابکێشن وەك شەهابی نوور

[١٩٤]- ڕۆژنامەی (ژیان ـ ٨، ژ ٣٧٢، ١٩٣٣/٩/٣) کە ڕۆژنامەیێکی حەوتەیی کوردیی و خاوەندەکەیشی (پیرەمێرد)ی ڕۆژنامەوان و شاعیر بووە، هەواڵێکی لەمەڕ ڕۆژنامەکەی و کڕینی تیپی نوێ و ئابوونەی کڕیارەکان نووسیوە، لە ئەوێدا دەبێژێت: (فیداکارییێکی دیکەمان کرد، لە بەدەلی سێ یێکیمان لێ فڕێ دا، هێنامانە سەر سێ سەد فلس ـ ساڵانە/k ـ کە پارەی ئێوارەیێکی سەرچنارە).

ت. وەهبیی: چیی چیی؟

عەزیز ژیان: (پووڵێ کە بۆ منی دەنێرن ئەندازەی پارەی ڕۆژێك نییە؟ (پێ دەکەنن/k)

ئەمیر: جێگەی ئارەق خواردنەوە بووە.

ت. وەهبیی: کە من موتەسەڕڕیفی سلێمانیی بووم ـ ساڵی ١٩٣٠/k ـ کوڕێ هەبوو، ناوی (میرزا تۆفیق قەزازاز)[١٩٥] بوو کوڕەکەی؛ شەفیق قەززاز سەردەمێ لە ئێراندا[١٩٦] بوو.

ئەمە ـ واتە میرزا تۆفیق/k ـ زۆر نزیکی من بوو. تا دەم کرد بە (وەکیلی خیتابەی کوردیی) کە وەلیی عەهد بهاتایە[١٩٧]. (مەبەستی جیگەنشینی پاشای عێراقە/k). پیاوێکی خۆش بوو، نێربوو.

ڕۆژێکیان پێم گوت: میرزا تۆفیق بچۆ بپرسە ئەم گردە پچکۆلەیەی لە کن سەرچنارە، هیی چ کەسێکە؟ ئەگەر دەی فرۆشێت با بی کڕین بە شەریکیی و بی

---

[١٩٥]- تۆفیق قەزاز: کوڕی حاجی ئەحمەد کوڕی کەریمی نەنێ (ژ: ١٨٩٩٨- م: ١٩٥٥). دوای شەڕی بەردەرکی سەرا؛ ٦ی ئەیلوولی ١٩٣٠ ناوی کەوتە سەردەم. گۆیا یێکێ بووە لە ڕابەرەکانی، بەڵام لە خولی حەوتەمی ئەنجوومەنی نوێنەرانی ـ پارلەمان ـ عیراقدا بوو بە ئەندام (شوباتی ١٩٣٧ ـ ئاب ١٩٣٧). دوایی وەك دەوڵەمەند بوو، بە بازرگانییەوە خەریك بوو.

[١٩٦]- شەفیق قەزاز: نها سەرۆکی کۆڕی زانیاریی کوردە لە هەولێردا.

[١٩٧]- مەبەست لە وەلیی عەهد ـ لە ئەو هەل و مێژووەدا ـ غازیی کوڕی فەیسەڵی یێکەم کوڕی شەریف حسێن هاشمییە (ژ: ١٩١٢. مەککە - م: ١٩٣٩/٤/٤ بەغداد). دواتر کە بابی مرد بوو بە دووەم پاشای عێراق و ساڵانی ١٩٣٣ ـ ١٩٣٩ فەرمانڕەوابوو. بێژراوە بە پیلانی بریتانەکان کوژراوە ئەگەرچیی ـ لە باری مەستییدا ـ بە ئوتومۆبێلەکەی لە دار ئەلکترێکی داوە و بەسەریدا کەوتووە!! ناوبراو بیروباوەڕی بۆ یێك بوونی هەرێمەکان ـ وڵاتەکانی عارەب و ئازادبوونی فەلەستین لە داگیرکاری بریتانیا پەرۆش بووە؛ هەر بۆیێکا لە حوکوومەتی هیتلەری ناحەزی بریتانیا نزیك بووەتەوە. هەروەها سەرگەرمی گێڕاندنەوەی (کوێت) بووە بۆ سەر عێراق و لە (ڕادیۆی قەسرو زوههور)ەوە بانگەوازی پەخشی کردووە و کوێتییە ناڕازییێکانی لەخۆی کۆکردبووەوە.*

* بنۆڕە: ویکیپیدیا الموسوعة الحرة.

کەین بە پارك!). چوو، پرسیی و هاتەوە، گوتی: (هیی پیرێژنێکە، دەی فرۆشێت بە سێ سەد ڕوپییە).

سێ سەد ڕوپییە یەعنیی بیست وییك پاوەند[198].

گوتم: برۆ بی کرە! چوو، کڕیی، بوو بە هیی هەردووکمان، وەها نییە؟ من لەگەڵ سیاسەت خەریك بووم، دەریان کردم. چوومە بەغداد. پوولێکم نەبوو ـ نەم گوت دەنووسن: ئاڵتوون، زێڕ وەردەگرم ـ قۆندەرەکەشم پینەی پێوە هەبوو.

ڕۆژێکیان هاتە لام ـ تۆفیق قەزاز/k ـ گوتی: بەخوا دە هەزار ڕوپیەم تێدا سەرف کردووە.

گوتم: موبارەکتە، هیچی منی تێدا نییە! گوتم دە هەزار؟

عەزیز ژیان: موبارەکی خۆت.

ت. وەهبی: ئەی کوڕەکەش قوسووری نەکرد کردی بە پارکێکی گەورە.

عەزیز ژیان: سەرچنار، جێگەی سیاحەت و گەردشی خەڵك.

ت. وەهبی: ئەی، زۆر خۆش بوو! زۆر مەمنوون بوو. من بۆ چیمە؟ منیش دەم دا بە ئەهالییێکە. من خۆم .. دوایی حوکوومەت کڕیی. ئێستە هیی حوکوومەتە، هینی بەلەدییە[199]. ئەوەیە کە من ویستم، من چیی لێ دەکەم؟ دەم ویست مەملەکەتەکە ئاوەدان بکەمەوە.

ت. وەهبیی: لە ئەوێدا عارەقیان دەفرۆشت و دەخواردەوە. (پێ دەکەنن/k).

عەزیز ژیان: من نەم زانیی چییە! تۆ فەرمووت و حاڵیی بووم. من فکرم دەکردەوە جێگەیێکی خۆشە.

---

(198)- پاوەند: پارەیێکی بریتانییە. لە ئەم ڕۆژگارەدا نرخی لە دۆلار و یۆڕۆ گرانترە. پاوەندێکی ئەمڕۆ ١١٧٦ دیناری عێراقییە کە بە پێی ڕۆژ دەگۆڕێ.

(199)- ئێستە کە ساڵی ٢٠١٠یە، بەدەست بەلەدییەوە نەماوە و کۆمپانیای خەڵکیی سەرپەرشتی دەکەن.

ت. وەهبیی: دێییێکی چۆڵ بوو. قەبرستانێکی لێ هەبوو. دوو داریشی لێ هەبوو. یێکێکیان گوتیان: ئەوە حەزرەتی (علیی) هاتووە، دوو داری لە ئێرە چەقاندووە. ئەسپەکەی لە ئێرەدا بەستووەتەوە؛ ((دوڵدوڵ))، ناوی دارەکان (.....،.....)[200]

ئەو سەرچنارە حەزرەتی عەلیی ڕمەکەی لێ داوە و ئەو ئاوە دەرچوو، نووسیومە، هەموویم نووسیوە[201].

ڕجام لە میرزا تۆفیق کرد، گوتم: (ئەم دارانە نەبڕن). حەقیقەتەن یادگارە. وەها نییە؟ موقەددەسە. نەتیجەن موقەددەسە مەسەلە (علیی) نییە، هیی مەملەکەتەکەیە؛

لە ساڵیی سیی.. نە، چل و شەش لەگەڵ خانم چوومەوە، تەماشا دەکەم دارێکیان بڕیوە. ئێستە دەڵێن ئەویی دیکەیشیان بڕیوە. چیی لە ئەو قەومە دەکەیت[202]؛ ئەو دارانە ئەوەندە گەروە بووبوون، داری بە ڕوو، هەردووکیان بە

---

(200)- ناوی دارەکانی هێناوە بەڵام بەشێوەیێك گۆی کردوون توانام نەبوو تێی بگەهم و بی نووسمەوە!

(201)- ئەم قسەو باسەی متمانەی زانستی پێ نابردرێت، چونکە ئەوە قسەی زارەکی خەڵکە و خەڵکیش لە هەموو ڕۆژگار و وڵاتێکی ئەم سەرزەمینەدا دەتوانن بە هەوای دڵی خۆیان قسەو باس بهۆندنەوە.

ئەم قسەیە ساتێ باوەڕی پی دەکراو بەڕاست دەگەڕا ئەگەر نووسینێکی عارەبیی یا فارسیی یا تورکیی یا خۆر ئاوایی کۆن ئاماژەیان بۆ بکردبایە.

باژێڕی سلێمانیی خۆی لە ١٧٨٤دا ئاوەدان کراوەتەوە، دەی داخۆ پێش سلێمانیی و هەتا خودا حەزبکات برۆ بۆ لای ڕۆژگاری حەزرەتی عەلیی کە ساڵی ٦٦١ز مردووە، ئەو (سەرچنارە) ناوی چیی بوو و کێی لێ هەبووە و کێ لەسەر تاشە بەردێ، لە دەفتەرێکدا ئەو قسانەی نووسیوە؟

جێگەی گێڕانەوەیە، گەشتوانی ئینگلیز؛ ریچ Rich لە گەشتنامەکەی ساڵی ١٨٢٠دا، یێکەم کەسە باسی سەرچنار و ئەو دوو درەختەی کردووە.

(202)- لە یاداشتەکانییدا دەبێژێت: لە ئەم شوێنەدا ـ سەرچنار/k ـ دوو درەختی بەرز بەگردێکەوەیە. دەبێژن ڕۆژگارێکی کۆن ئەوە شوێن شەڕێ بووە کە (ئیمامی عەلیی) لەگەڵ گاوورەکان کردوویێتی و سەری ڕمەکەی تێدا چەقاندووە و ئاوی لێ تەقیوەتەوە. عەبدوڕڕەحمان ئاغا ـ یاوەڕی ریچ/k ـ دەبێژێت. ئەمە تەنها ئەفسانەییێکی سەرزاریی کوردانە و نازانێت چ

ڕوو.. (کابانی بە کوردیی دەبێژێت: حەیفە/k) مردنە! نەء هەر نەك موقەددەسە، ئەوە فۆلکلۆری کوردە.

عەزیز ژیان: لە ئایینی (زەرتەشت)یدا[٢٠٣] دار موقەددەشە مامۆستا.

ت. وەهبی: بەڵێ دەزانم. (کابانی پرسی بە عەزیز دەکات کە ئایا: شیعەیە یا چییە؟)

عەزیز ژیان: نەء شافیعیی[٢٠٤].

=خەڵکانێ شەڕیان کردووە.٭ (وێڕاش- بەپێی مێژوو- حەزرەتی عەلیی هەرگیز نەهاتووەتە کوردستانەوە/ K.)

٭ بنۆڕە: رحلة ريچ في العراق ١٨٢٠ ج ١، ل ٤٨.

[٢٠٣] زەرتەشت Zerthust ـ بە ئینگلیزیی کە پێ دەچێ ڕیشەکەیشی یۆنانیی بێ ـ Zerthust. پەیامبەرێکی ئاریانیی یێکتاپەرست بووە کە خەڵکانی ئێرانیی، پاکستانیی، ئەفگانیی، کوردستانیی باوەڕیان پێ هەبووە. کتێبی پیرۆزیشی ((ئاڤێستا))یە کە زمانەکەی لە سانسکریتی ـ هیندوستانیی کۆن ـ و پارسیی و کوردیی کۆن بووە.

دەبێژرێ لە نێوان سالآنی ١٣٠٠ ـ ١٤٠٠ یا ١٥٠٠ ـ ١٦٠٠ی پێش هاتنە دنیای عیسا پەیامبەر ژیاوە. قسەوباس لە مەڕ خانەدان و شوێنی هەڵ کەوتنی فرەیە، پتر دەبێژرێ کە لە نێوچەی باکووری خۆرهەلآتی ئێرانی ئێستەدا هەڵ کەوتووە.

هەرە پەیامی دیاری ئایینەکەی بۆ (بیری چاك، کرداری چا، قسەی چاك) عەودالٚ بووە.

یۆنانی کۆن ـ لە ئەوانیشەوە عارەب ـ بە مەجووس Magus ناویان بردووە.

ئەمڕۆ ژمارەی خەڵکی ئایین زەرتەشتیی لە ولآتانی ئێران، هیندوستان، پاکستان، ئامریکای باکووردا هەن و ژمارەیان لە نێوان ١٩٠ ـ ٢٥٠هەزار کەسێ دەبێت.٭

٭ بە کورتیی لە چەند سەرچاوەیێکەوە.

[٢٠٤]- شافیعیی: مەزەبێکە لە مەزەبەکانی داهێندراوی زانا موسڵمانەکان و ئەم مەزەبەش بە ناوی خاوەندییەوە؛ محەممەد بن ئدریس ئەلشافیعیی (ژ: ٧٦٦ز ـ ٨٢٠ز) کە گۆیا نوێ کەرەوەی ئیسلامە لە سەدەی دووی کۆچییدا. هەروەها دامەزرێندی زانستی (ئوسووڵی فیقھ)ە کە ناوی لێ ناوە (الرسالة).٭

جێگەی باسە زۆربەی کوردە سوننەکان لەسەر مەزەبی ئەوون و سەلاحەددینی ئەییووبیی زۆر بایێخی پێ دا.٭

٭ بنۆڕە: ویکیپیدیا الموسوعة الحرة.

ت. وەهبیی: منیش شافیعیم. (هێندێ قسەی کوردیی و عارەبیی ت. وەهبیی و کابانی، هەروەها تێ چێنیی عەزیز ژیانیش لەمەڕ بابەتی مەزەبەکان دەبیسترێ کە لای من بۆ بڵاوکردنەوە ناشێن. دووایی ت. وەهبیی دەبێژێت کە: لە ئیسلام و ڕۆژکاری پەیامبەر دا ((د. خ)) مەزەب نەبووە و ئەم باوە لە دوواڕۆژدا کەسانێ خولقاندوویانە. ئەوجا عەزیز ژیان و ئەمیر حەسەن پوور ماڵ ئاوایی دەکەن/k).

ت. وەهبیی: (بە سۆزێکی جوانەوە/k) من کە چاوم بە ئێوە دەکەوێت، دڵم دەگەشێتەوە. (کابانی بە عارەبیی دەبێژێت: شوفون شوفو شگد فرحان/ شوفو، شوفو شگەد فەرحان ـ تەماشا بکەن، تەماشا بکەن چەندێ شادومانە؟!. ئەوجا ت. وەهبیی لەسەر قسانی دەڕوات/k) عومرم هەشتاو شەش ساڵە، کورد دەبینم، حەز لە کورد دەکەم. بۆ کورد مردووم[٢٠٥] هیچم لە کورد دەست نەکەوتووە، دەڕۆم. وەك کابرا گوتی: نارۆییت، سەد ساڵی دیکە دەی بینیت.

عەزیز ژیان: لە کوردستانی ئێراندا، خەڵك مونەوویرەکان ـ ئێستە ئەلحەمدولیللە هەموو مونەوییرن ـ زۆر ئیحتیرامی جەنابت دەگرن. کەسیش تۆی نەدیتووە، هەر ئەوها دەتناسن.

ت. وەهبیی: منیش ئەوانم بەقەدەر کوڕی خۆم خۆش دەوێ. هەموو کوردێك، هەموو کوردێك.

عەزیز ژیان: من هاتمە ئینگلستان، هەوەڵ سفارشێ ـ ڕاسپاردەیێ/k ـ لێیان کردم، گوتیان: فەرامۆشی نەکەیت، بچۆ بۆلای ئوستادە دەستی ماچ بکە!

ت. وەهبیی: ئافەرم. زۆر مەمنوونم.

(عەزیز ژیان و ئەمیر حەسەن پوور، خودا حافیزیی گەرم لە خۆی و کابانی دەکەن و دەڕۆن... تا چەند دەققەیێ ـ ئەمیر ئاگەهدار نییە ـ مایکرۆفۆن ڕیکۆردەرەکە والآیە و دەنگی ڕەوتیانی تۆمار کردووە، دووایی دەبڕێتەوە/k)

(تەواو)

---

[٢٠٥]- ڕاستیی ئەم قسەیەی بەدەمی خۆی نابێ بەڵکە بە تەرازووی زانست و ڕاستییە و خوێندەوار بۆیی هەیە بڕیار بدات.

خوێندنەوەییەکی ڕەخنەگرانە

ئەگەر گوتوبێژەکەی خۆی، کارنامەی ژینی و تێ چێنییێکانی من و کەسانی دیکەیش بەرامبەری، ئەمانە (ڕەفتار) یان ڕۆشنا کردبێتەوە، ئەوە ـ بەڕای من ـ تا ڕادەییێکە و هێشتا دڵی خوێندەواری ژێر ئاوی نەخواردووەتەوە و کۆمەڵێ پرسیاری لەسەرە و پەرۆشی وەڵامە.

ئەز بۆ ئەو مەبەستە و لە سەرووییشیەوە بۆ خزمەتی ڕاستیی کۆششێ دەکەم، سەرلەنوێ (ڕەفتارەکان)ی بخوێندمەوە و لێیان هوردببمەوە و بکۆڵمەوە.

بۆ ئاسانیی ئەو کارەش بەچاکم زانیی (ڕەفتارەکان)ی دابەش بکەم بۆ خوێندنەوەی:

- ڕەفتاری ڕۆشنبیریی
- ڕەفتاری سیاسیی

بەشی یێکەم ـ ڕەفتاری ڕۆشنبیریی

ـ ١ ـ

بێ دوودڵیی، هەر لە سەرەتاوە دەبێژم؛ هەرچیی (ڕەفتاری ڕۆشنبیریی) ت. وەهبییە، سەرچاوەکەی پێوەندی و تێکەڵ بوونە لەگەڵ ڕۆشنبیریی خۆرئاوا.

یێکەم هەنگاویشی بۆ ئەو تێکەڵییە، چوونە (فێرگەی ڕوشدییەی سەربازیی سلێمانیی)[1] بووە کە بەخت یاری بووە و فێرگەکە لە ڕۆژگارەکەیدا هەڵ کەوتووە و ئەوێ دەمێ بەرنامەی خوێندنی نوێی عوسمانیی — لاسایی کراوی بەرنامەی خوێندنی خۆرئاوایی ـ پەیڕەو کراوە، چ بۆ فێربوون و ناسینی زانستەکانی سەربازیی، چ بۆ فێربوونی (زمانی فڕانسیی) کە دواتر لە بەغداد و ئەستەنبووڵدا درێژەی کێشاوە، تەنانەت. وەهبیی لە ئەو ڕۆژگارانەشدا فێری (زمانی ئاڵەمانیی)ش بووە و دواتر ـ لەوڵاتی عێراقدا ـ فێری (زمانی ئینگلیزیی)ش بووە.

ئەو، کە ئەفسەرێکی ـ کوردی ـ عوسمانیی بووە، لەساڵی ١٩١١دا، بە زمانی تورکیی کتێبێکی لەمەڕ بابەتێکی سەربازیی نووسیوە و چاپ کردووە کە ناوی (ماکینەسی تفنگ) بووە و[2] چەندیش لێی هورد دەبیتەوە سەرت دەسووڕێت کە؛ دوای هەڵ کەوتنی ژینی دەستووریی ـ ١٩٠٨، هەرگیز لە بزاڤی سیاسیی و ڕۆژنامە و گۆڤارێکی کوردیی ـ تورکییدا ڕەنگی بیر و قەڵەمی دەرنەکەوتووە. کەچیی

[1]- فێرگەی ڕوشدییە ـ نێوەندیی سەربازیی سلێمانیی لە ساڵی ١٣٠٩ڕ/١٨٩٣زدا کراوەتەوە.⋆

⋆ بنۆڕە: تأريخ السليمانية وانحاءها ـ ص ٢٥٧.

[2]- بنۆڕە: لەگەڵ مامۆستا تۆفیق وەهبیی ـ ل ٤٣.

جێگەی گوتنە خۆی دەبێژێت کە لە ڕۆژگاری بەسەرهاتەکانی ئەرنائووط ـ ئالبانەکاندا لەمەڕ جم و جووڵی و خەباتی گەریللایی دای ناوە و ئەوێ دەمێ. کەساسیی ئەو نەتەوەیە، هەستی کوردایێتیان(!!) بزواندووە. دیسان لە هەمان لاپەڕەدا ئاماژە کراوە کە دانەیێکی ئەو کتێبە لە کتێبخانەی Soasی بریتانیا دایە.

تێکەڵی یانەی کوردانی ئەستەنبووڵ و ئاشنای کەسانی ناسراوی وەك حاجیی مەلا سەعید کەرکووکی زادە، حاجیی توفیق بەگ ـ پیرەمێرد، مەلا مەعسوومی کوڕی مەحویی شاعیر، حاجیی مستەفا پاشا یا مەلکێ و کەسانی دیکە بووە[٣].

جێگەی باسە، ئەوێ لە پاشەڕۆژدا بوو بە زمانەوانێکی بەناوبانگی کورد، نە لە ڕۆژگاری فرمانەکەیدا لە دەوڵەتی عوسمانییدا، نە لە دوارۆژی ژینیدا، هەرگیز ئاماژەی بۆ ئەو کۆششە یێکەمە بەنرخە نەکردووە کە (م. ص. آزیزی ـ محەممەد ساڵح بەدرخان) لە گۆڤاری (ڕۆژی کورد)دا، لەبەر ڕۆشنایی ئەلفا بێی عارەبیی ـ بۆ ئاسان کردن و پێشکەوتنی ڕێنووسی کوردیی ـ هێندێ تیپی تایبەتیی بۆ تیپ ـ دەنگەکانی کوردیی داتاشیی بوو[٤].

دیارە چەند لە ژینی ئەستەنبووڵی هورد ببیتەوە، لە ئەوانەیە ببێژرێ کە دەبێت ڕاگواستنی بۆ شوێنان مایەی دوورە پەرێزیی لە کوڕ و نووسینی بابەتی کوردیی بووبێ، بەڵام ڕاستییێکە ئەوەیە؛ ئەوە مەڵامەت نییە و دەتوانین ببێژین کە خۆی دەربەستی بزاڤی ڕۆشنبیریی نەتەوەکەی نەبووە[٥].

- ٢ -

لە هاتنەوەکەی ساڵی ١٩١٩دا بۆ سلێمانیی، دیسان ئەو بارەی پێشووی لێ دەدیترێ. ئەوەتە لە هەلێکدا فەرمانڕەوا؛ مێجەرسۆن Soaneی ئاشنای[٦]، خۆی و

[٣]- سەرچاوەی پیچشوو، لاپەڕەکانی: ١٥، ١٤، ١٣، ٢٠.

[٤]- ڕۆژی کورد ـ ژ ٢، ١٩١٣/٧/١٩ (بەشی تورکیی: حروفمزتسهیل قراءتی/ تیپەکانمان و خوێندنەوەیان بە ئاسانیی)؛ ل ١٢ ـ ١٦.

[٥]- بەڵگەیێکی پێچەوانەی ئەو، ئەفسەری دیاری عوسمانیی ئەمین زەکیی بەگە کە هەستی ڕۆشنبیریی و نەتەوەیی هێندە کامڵ بووە، لە تورکیادا کەوتووەتە کۆکردنەوەی کەرەستەکانی نووسینی مێژووی کورد و کوردستان و وێڕای سۆتنی ماڵەکەی و کۆکراوەکانی لە ئەستەنبووڵدا، کۆڵی نەداوە و سەرلەنوێ ڕەنجی داوەتەوە و کەرەستەی کۆکردووەتەوە و شەونوخنیی کردووە تا خزمەتی خۆی بەرامبەر نەتەوەکەی بەجێ هێناوە.★

★ بۆ تێ گەهیشتنی بەسەرهاتی بنۆڕە: مێژووی کورد و کوردستان ـ پێشەکیی.

[٦]- سۆن Soane چ پێشنیازێکی وەهبیی لەمەڕ زمان و ئەدەبییاتی کورد باس ناکات. پێچەوانە ـ بۆ ڕاستیی ـ لە گوتارێکیدا پێشنیازێکی بۆ چڵکنیی «خەزێنەی حەمام» کردووەتەوە و

ڕۆژنامەکەی پەلامارێکی فرە بە هێزیان دەدا بۆ بووژاندنەوەی زمانی کورد و بڵاوکردنەوە و نووسینی کوردیی پەتیی و زۆریان دەبرد قەڵەم بەدەستەکان بۆیی بنووسن و زمانی کورد دەنگی بەرز بێ، ئەو، وەهبیی تاکە گوتارێکی ـ بە ڕێنووسێکی کۆن و ناتەواوەوە ـ لەمەڕ کردنەوەی قوتابخانەی پیشەسازیی نووسیوە و هیچی دیکە. ئەوەش یێکەمین گوتاری کوردییێتی.

جێگەی باسە هەر ئەوێ دەمێ، لە سەرەتای ساڵی ١٩٢٠دا، بە ڕاسپاردەی سۆن Soane، دوو مامۆستای قوتابخانەی سلێمانیی؛ محەممەد زەکیی ئەفەندیی و میرزا محەممەد باشکە کتێبی (کیتابی ئەووەڵەمینی قیرائەتی کوردیی:KITABI AWALAMINI QIRAATI KURDI) یان بۆ فێرکردنی نووسینی کوردیی بە ئەلفا بێی لاتینیی دانابوو[٧].

هەروەها هەر بە ڕاسپاردەی سۆن Soane مامۆستای زمانی فارسیی و عارەبیی هەمان قوتابخانە، سەعید سدقیی کابان، لە هەمان ساڵدا (یێکەمین ڕێزمانی کوردیی) بە ناوی (گوڵزار)ەوە داناوە[٨] کە دواتر ـ دوای دەستکاریی ـ ساڵی ١٩٢٨ بەناوی (موختەسەر سەرف و نەحووی کوردیی)ەوە چاپ و بڵاوکرایەوە

=دەبێژێت؛ (لەبیرم دهێت پار لە مەجلیسی شاردا تۆفیق وەهبیی ئەفەندیی هەووەڵ تشتێ کە هێنایە پێشەوە ئەم باسە بوو کە خەزێنەی حەمام زۆر نەخوشیی لێ هەڵ دەکەوێت).★

★ بنۆڕە: پێکەوتن ـ سلێمانیی؛ س ١، ژ ٣٢، پێنجشەممە ١٩٢١/١/١٣/ گوتار: خەزێنەی حەمام ـ سۆن.

[٧]- کتێبەکە ٣١ لاپەڕەیە و بە ئەم شێوەیە ـ بە تیپی لاتیینیی ـ نووسراوە و ساڵی ١٩٢٠ه لە ئەوانەیشە لە مانگی شوباتدا بووبێ کە لە چاپخانەی حوکوومەت لە بەغدادا چاپ کراوە و بەهۆی داییرەی مەعاریفی بەغدادەوە ـ چاودێری کراوی بریتانەکان ـ بڵاوکراوەتەوە.★

★ بنۆڕە: داوێن: ٤: بەڵگەکان.

[٨]- بەپێی قسەو باسی کاك بەهجەت سەعیدکابان ـ لە زمان بابیەوە ـ کە پاییزی ١٩٨٣ بۆ منی گێڕایەوە.★

★ بنۆڕە: داوێن: ٤/ بەڵگەکان. بۆ وێنەی ڕەشنووسی یێکەم جارەی و پاك نووسی گوڵزار، دوا وێنەی چاپی (موختەسەری سەرف و نەحووی کوردیی).

و بەبڕیاری وەزارەتی مەعاریف ـ زانستیی عێراقیش لە قوتابخانەکانی کورددا پەیڕەو کرا.

ڕاستییێکەی ئەوێ کە ـ لە گوتوبێژەکەیدا[٩] ـ باسی تێکەڵیی خۆی و لاوانی ئەو ڕۆژگارەی کردووە، سەرسامان دەکات، چۆن ئەو پەلاماره ڕۆشنبیرییە گەورەیە کانیی بەهرەو توانای نەتاقاندووە و ژینی ڕۆشنبیری ڕۆژگارەکەی ئاوەدان نەکردووەتەوە؟!

لەئەوانەیە بیانوویێك بەری قسەمان لێ بگرێ و ببێژێت کە مەلامەتەکە ئەوەیە؛ زوو لە ئەو کەشە دابڕدراو دوورکەوتەوە و چووە بۆ بەغداد، بەلام بە ڕۆشنایی سالانی ١٩٢٠ ـ ١٩٢٣ کە هاتووەتەوە بۆ سلێمانیی و هیچ نووسینێکی لە ڕۆژنامەکاندا نییە[١٠]، بۆم هەیە ببێژم کە توانای ڕۆشنبیریی لە ئاستی قۆناغەکەدا نەبووە و باسی زمان و ئەدەبییات و مێژوو، کەلەپووری کورد لە هۆش و بیر و قەڵەمیدا جێگەیان نەبووە، بگرە دەربەستیان نەبووە و پتر هۆگری فرمانەکەی و چالاکیی سیاسیی بووە.

- ٣ -

لە تاکە گوتارەکەی سالی ١٩٢٠ەوە تا دوو گوتارەکەی نێو گۆڤاری (دیاریی کوردستان: ١٩٢٥)، ئەوە ت. وەهبیی چ گوتارێکی بلاوکراوەی نییە. بەلام خۆی لە

[٩]- ڕەفیق حیلمییش لە یاداشتەکانیدا باسی کردوون.

[١٠]- ڕۆژنامەکانی سالانی ١٩٢٢ ـ ١٩٢٣؛ بانگی کوردستان، ڕۆژی کوردستان. (بلاوکراوەش لە: الاثار الکاملة لتوفیق وهبي بك ـ ج ١، ل ٣٨٣)

هەروەها: لەگەڵ مامۆستا تۆفیق وەهبیی؛ ل ٤١ ـ ٤٢ (دەبێژێت؛ لە بەریتانیا، لە سالی ١٩٢٣دا کاغەزێکم لە مەعاریفەوە بۆ هات لەگەڵ کتێبی قەواعیدی ئینگلیزییشی و داوایان لێ کردم لەسەر شێوەی ئەو قەواعیدە قەواعیدێکیش بە کوردیی ئامادە بکەم.. لەسەر ئەوە بریارم دا، دەستم کرد بە نووسینی ((دەستووری زمانی کوردیی)) و خۆم پێوە ماندوو کرد، بەلام ساتیعولحوسەریی ئەو سەردەمە زۆر دەستی دەڕۆییشت لە مەعاریفی عێراقدا. بە هەموو جۆرێ بەربەرەکانێی ئەو دەستووری زمانەی کرد و بەهیچ نەوعێك ڕێگەی نەدا کە مەعاریف ئەو کتێبە قوبووڵ بکات و بلاو بکرێتەوە. هتد..).

گوتو بێژەکەی ئێرەدا و چەند شوێنی دیکەدا[١١]، یێك قسەی دووبارە کردووەتەوە گۆیا؛ (لە سالی ١٩٢٣دا، وەزارەتی ماعاریفی عێراق داخوازییێکی ڕەسمییانە و کتێبێکی ئینگلیزیی لەمەڕ ڕێزمان بۆ هەناردووە تا هاوشێوەیێکی کوردیی بۆ قوتابخانەکانی کوردان گەلالە بکات). لە ئەوەیش پتر قسەی بردووەتە پێشەوە گۆیا؛ (سالی ١٩٢٩ ڕێزمانەکەی تەواو کردووە و ڕێبەری گشتیی مەعاریفی عێراق ساتیعولحوسەریی کێشەی بۆ خولقاندووە و بەرهەلستی خوێندنی ڕێزمانەکەی بووە).

ئەم قسەیەی لەمەڕ (ڕێزمانی کوردیی و دەست پێ کردنی لە سالی ١٩٢٣)دا. بە ڕاستیی مایەی گومانە، چونکە:

- ئەو تا دوو گوتارەکەی سالی ١٩٢٥ بە ناونیشانی، (کوردییێکەمان بە چۆن ـ ڕاستر بە چ/k ـ حەرفێك بنووسین؟)[١٢] کە تازە بە تازە گوتاری لەمەڕ زمانی کوردیی نووسیوە، هەرگیز هیچی لەمەڕ ئەو زمانە نەنواندووە[١٣]. ئاشکراشە

[١١]- بۆ وێنە بنۆڕە: حول مقال ((مسؤولیة الادیب الکردي الکردی)) للاستاذ عبدالمجید لطفي ـ جریدة التاخي ـ ع ١٢٧٨، ١٩٧٣.

[١٢]- لە ئەو گوتارانەیدا کە ڕوو بە ڕووی گوتارەکانی کۆچ کردوو ئیسماعیل حەققی شاوەیس قسەی کردووە، لایێنگیری بەکاربردنی (ئەلفا بێی لاتیینیی) نییە.

[١٣]- لە هەلێکدا لە سلێمانیی و بەغدادیشدا کەسانی وەك مستەفا قەرەداخیی، ج. ص لە ڕانیەوە، م. نووریی (نووری شێخ سالح) لە سلیمانییەوە، مەعرووف عەلیی ئەسغەر (جیاووك) لە بەغدادەوە لەسەر دانانی کوڕی زمان ناسان، فەرهەنگ، ڕێزمانی کوردیی، ڕێنووسێکی نوێی کوردیی، خوێندنی کوردیی گوتاریان نووسیوە.. بنۆڕە:

- پێشکەوتن ـ سلێمانیی؛ س ١، ژ ١٠، ١٩٢٠/٧/١ (بێ ناونشان) گوتاری مستەفا قەرەداغیی (پێشنیازی دانانی ڕێزمانی کوردیی دەکات).

- پێشکەوتن ـ سلێمانیی؛ س ١، ژ ١٩، ١٩٢٠/٩/٢ بۆ دائیرەی عەلییەی پێشکەوتن /ج.ص لە ڕانیەوە (پێشنیازی دانانی کۆڕی زمان ناسان، فەرهەنگی کوردیی، ڕێزمان دەکات).

- پێشکەوتن ـ سلێمانیی؛ س ١؛ ژ ٤٤، ١٩٢٠/٢/٢٤/ لە یێك چوونی حەرف ـ م. نووریی (باسی ڕێنووسی کوردیی و چاك کردنی دەکات).

- پێشکەوتن ـ سلێمانیی؛ س ٣، ژ ١١٥، ١٩٢٢/٧/٦/ مەسئەلەی کوردیی /مەعرووف عەلیی ئەغەر (وەلامی ناحەزانی زمانی کوردیی داوەتەوە).

کارکردن لە هەر مەیدانێکی پیشە، زانست، ئەدەب، هونەردا، پێ ویستی بە قاڵ بوونە و هەڵ کەوتنی توانا و دەسەڵاتە. ئەوجا چۆن لە ١٩٢٣دا ڕووی کاری ئەوتۆی لێ نراوە؟ لە لایێکی دیکەوە ئەو لە ١٩٢٣ بە دواوە خەریکی فێر بوونی ئینگلیزیی بووە و شارەزایی ڕێزمانی ئینگلیزیش نەبووە، ئیدی چۆن ئەوکارەی پێ سپێردراوە؟

- ئەو کە لە سەرەتای بەهاری ١٩٢٣دا هەرای کرد بۆ بەغداد و سلێمانیی بەجێ هێشت و لە سوپای عێراقی عارەبدا جێگەی خۆی کردەوە، هەنگی دەسەڵاتی مەملەکەتی عێراق بەسەر هەموو کوردستاندا نەکشابوو. سلێمانیی هێشتا پێتەختی (مەملکەتی کوردستانی جونووبیی) بوو. هێشتا کێشەی بەناو هەرێمی مووسڵ ـ کوردستان ـ و نووساندنی بە مەملەکەتی عێراقی عارەبەوە نەبڕدرابووەوە. ئەو کێشەیە دوای بڕیاردان و ددان پێ دانانی «کۆمەڵەی گەلان» لە ١٩٢٥/٧/٦دا ئەوجا تەواو بوو!

هەروەها بە ڕۆشنایی بڕیاری هەمان کۆمەڵە بۆ (ڕێز لێ گرتن و بەکاربردنی زمانی کوردیی لە کاروبار و خوێندندا) ئەوجا وەزارەتی مەعاریفی عێراقی عارەب هاتە پێشەوە. لە ئەم ڕووەوە لە سەرەتای ١٩٢٦دا (لیژنەیێکی پێك هێنا بۆ وەرگێڕاندنی کتێبەکانی قوتابخانەکانی سەرەتایی بۆ کوردیی) و ت. وەهبیی ئەندامێك بوو. بەڵام وەك لیژنەکە بۆ ئەو مەبەستە ـ نەك بۆ دانانی ڕێزمان ـ پێك هات بوو، ت. وەهبیی پێشنیازی کردبوو (بەر لە کاری وەرگێڕاندن دەبێت کێشەی ڕێنووس چاك بکرێت)[14].

کەواتە تا ساڵی ١٩٢٦ وەزارەتی مەعاریف و دەزگەی مەعاریفی گشت عێراق هیچی لێ دیار نییە بۆ (خوێندنی زمانی کورد) و (دانانی کتێبی کوردیی) و هتد.. وێڕاش ئەو قسەیەی وەهبیی لەمەڕ هەڵوێستی ساتیعولحوسەریی، ئەوە لەسەر کێشەی (چاك کردنی ڕێنووس) بووە نەك لەسەر (ڕێزمان) و بەتایبەتیی لەمەڕ ڕێزمانی گەڵاڵەکراوی ئەو[15].

[14]- بنۆڕە، داوێن: ١/٣ کێشەیێکی سیاسیی بەناوی...

[15]- هەروەها.

بە ئەو ڕۆشناییە، ئەو **ڕوو لێ نانەی لە ساڵی ١٩٢٣دا** بۆ (گەڵاڵەکردنی ڕێزمانی کوردیی) **بەڕاست وەرناگیردرێت** بە تایبەتیی کە هەر خۆی بە شێوەیێکی دیکە، ڕاستیییێکەمان پێ نیشان دەدات کە دەبێژێت؛ (لە ساڵی ١٩٢٣دا ئینگلیزەکان لە بەغدادا مەکتەبی «کەلتوور» یان کردەوە. چووم بۆ مەکتەبەکە بزانم چیی تێدا هەیە. ڕوانیم گەلێ تەرجومەی «ئینجیل»ی تێدا هەیە و بە گەلێ زمانە. سەیری حرووفی ئەو تەرجەمانەم کرد؛ مالیزیی، ئیندەنۆسیی. کۆریی، عارەبیی، ئینگلیزیی و هتد.. کوردیی تێدا نەبوو. سەیرم کرد ئەو زمانانە حەرفەکانی هەموو ئیشارەتی سەیریان لە سەرە بۆ ئەوەی حرووفی عارەبیی کە شێوەی لە ئەو زمانانەدا نییە لێی نزیك بکەنەوە.. ئەو ئیشارەتانە، خستمیانە سەر کەڵکەڵەی ئەوەی هەوڵ بدەم منیش ئیشارەت بۆ ئەو تیپە کوردیانە بکەم کە بە پیتی عارەبیی نووسینی زۆر گران بوو وەك «٨، ٧» و ساڵی ١٩٢٩دا دەستووری زمانی کوردیم دانا)[16].

لە لایێکی دیکەشەوە م. ر. هاوار ـ لە وەهبییەوە ـ باسەکەی بە ئەم شێوەیە نووسیوە؛ (وەزارەتی مەعاریف لە ١٩٢٣دا داوای لێ کرد قەواعیدێك بۆ زمانی کوردیی دابنێت تا لە قوتابخانەکانی کوردانەدا بخوێندرێت. «کە ساڵێك دەستی کرد بە ئەو کارە، بۆیی دەرکەوت تیپی عارەبیی بە کەڵکی هەندێك دەنگ ناهێت لە ئاستی هەندێ وشەی کوردییدا. لەبەر ئەوە کەوتە بنج و بناوانی ئەوەوە تا چارەسەرێکی بکات. هات هەندێ ئیشارەتی دەستنیشان کرد بۆ ئەوەی بخرێتە سەر و ژێر هێندێ تیپی وە: ۆ، ێ، ڕ... بەڵام وەزارەتی مەعاریف ئەو تەقەلایەی پەسەندنە کرد»)[17].

هەڵبەت ئەنجامی لە تەرازو دانی ئەم قسە و باسانە هەر ئەوە دەبێت، (باوەڕ نەکرێ بە ڕێکەوتی ساڵی ١٩٢٣) و ئەو ڕوو لێ نانە. وێڕاش ساتیعولحوسەریی لە ساڵی ١٩٢٩دا ڕێبەری مەعاریف نەبووە! ئەگەر یێکجار نەرمیشمان نواندو گریمان ڕێکەوتەکە ڕاستە، ئەوە دەبێت ـ لەبەر ئاگەهداریی و مەرامی خۆیشیان ـ

[16]- بنۆڕە: لەگەڵ مامۆستا تۆفیق وەهبیی ـ ل ٢٥.

[17]- هەروەها، ل ٦٢.

کاربەدەستەکانی ئینگلیزی چاودێری عێراق، داوایێکی ئەوتۆیان بەرەورووی کردبێ!![18]

دیسان ـ ئەگەر ڕوو لێ نانەکە ڕاست بێ!! ـ ئەوە نوخشەی ڕەنجی (ڕێزمان) نەبووە، بەڵکە خەریك بوون بووە بە (ڕێنووس)ەوە و نوخشەی هۆگرییێکەیشی دوو گوتارەکەی ساڵی ١٩٢٥ە؛ (کوردییێکەمان بە چۆن حەرفێك بنووسین؟)[19].

هەروەها تێ دەگەهین کە ـ چۆن خۆی باسەکەی گێڕاوەتەوە ـ لە پاڵ ئەو کرد و کۆششانەی، ئەوە هێندێ ئەفسەر و کاربەدەوستی بریتانیی (فێری کوردیی و تورکیی) کردووە[20]. لە لایێکی دیکەشەوە لە فێرگەی سوپای پاشایێتی عێراقیشدا زمانی فارسیی فێری شاگردان کردووە[21]. بێ گومان ئەمانەیش کارێکیان کردووە کە وەك کەسێکی هۆگری (زمان) و کوردیی لەلای کاربەدەستەکانی عێراقی عارەب، بە تایبەتیی لەلای وەزارەتی مەعاریف بناسرێت و لە شووباتی ١٩٢٦دا داوەت بکرێ بۆ تێکەڵ بوونی (لیژنە)ی باس کراو. گومانیش نییە، بریتانەکانی چاودێری عێراق دەوریان بۆ تێکەڵ بوونەکەی هەبووە و ئەمەیش لە ڕاهێڵەی (کێشەی ڕێنووس)دا دەرکەوتووە ساغ بووەتەوە.

[18]- ئینگلیزەکان لە مێژەوە خەریکی کورد و زمانی بوون و لە کەمو کورتییێکالنی گەشەکردنی قسەیان کردووە. بۆ وێنە مس بێڵ Mrs. Bell لە داندراوی خۆیدا نووسیویێتی (بۆ بەکار بردنی زمانی کورد و خوێندنی، کێشەی نەبوونی ڕێزمانێکی نووسراو و ڕێنووسێکی تەواو هەیە).*

* بنۆڕە: فصول من تاريخ العراق القريب ـ ل ٣١٥.

[19]- دیاریی کوردستان ـ س ١، ژ ٦، ٧ی ١٢ و ١٩٢٥/٥/١٩.

[20]- بنۆڕە: لەگەڵ مامۆستا تۆفیق وەهبیی ـ ل ١٩ کە دەبێژێت ئەدمۆندزی فێری کوردیی و تورکیی کردووە.

=هەروەها ل ٤٠ کە دەبێژێت؛ مێجەر ئیدی فێری کوردیی و فارسیی و ئەویش ئینگلیزیی فێر کردووە.

[21]- هەمان سەرچاوە؛ ل ٦٠.

دیاریشە تا ئەو هەڵەی ئەو کێشەیە قەوماوە، کەسێکی وەك سەعید سدقیی کابان (لە شوباتی ١٩٢٧دا؛ سەرف و نەحووی کوردیی) هەبووە و[22] وەهبیی هێشتا (دەستووری زمانی کوردیی تەواو نەکردووە، ئەگەر نەبێژم: هەر دەستی نەداوەتێ).

با بۆ دوا جار، سەلەنوێ یادی ئەو ڕوو لێ نانەی بکەمەوە ببێژم: ئەرێ بۆچیی دەخوازێت مێژووی خەریك بوونی بە (ڕێزمانەوە) بخاتە ساڵی ١٩٢٣؟

بڕوام هەیە دوو مەبەستی هەبووە:

- مێژووی ڕەنجی خۆی بەرامبەر زمان ناسیی و بەتایبەتیی بۆ دانانی (دەستووری زمانی کوردیی)ەکەی کۆنتر بنوێندێ و نزیکی مێژووی ڕەنجی ـ خاوەندی ڕێزمانی؛ (گوڵزار ـ سەعید سدقیی کابان) بکاتەوە کە ساڵی ١٩٢٠ دای ناو لە ١٩٢٦دا ـ وەك بەڵگەکانم لەبەر دەستە ـ دوای چەند جار دەستکاریی ئەوجا (موختەسەر سەڕف و نەحووی کوردیی) لێ دەرچووە.

- خوێندەوار ناچار بکات، ئۆباڵی دواکەوتنی (دەستووری زمانی کوردیی) خۆی بخاتە گەردنی ساتیعولحوسەریی، ئەویی لە ساڵانی ١٩٢٣ ـ ١٩٢٧دا ڕێبەری گشت مەعاریف بووە. ئەوەتە دەبێژێت: (گرامەرەکە تەواو نەبوو، بڵاو نەکرایەوە ناچار سەرم کردە سەر ئاوێستا)[23].

ئەگەر دەستوورەکەی لە ١٩٢٩دا چاپ کراو ـ وێڕای؛ لەسەر کردنەوەی ڕۆژنامەنووسیی و بانگ دان بۆیی ـ لە قوتابخانەکانی سەرەتاییدا پەیڕەو نەکرا[24]، ئەوە بەشێکی ڕەنجەکەی کە (ڕێنووس)ە، لە بەهاری ١٩٣٠دا دەروویێکی لێ کرایەوە کە هەنگی بوو بە (موتەسەڕڕیف)ی سلێمانیی.

[22]- بنۆڕە: نامەی سەعید سدقیی کابان بۆ ئەنجوومەنی مەعاریفی سلێمانیی لە؛ داوین: ١/٣ ـ کێشەییێکی سیاسیی بە ناوی...

[23]- بنۆڕە: لەگەڵ مامۆستا تۆفیق وەهبیی ـ ل ٤٠.

[24]- بۆ وێنە بە ئەم جۆرە لێی نووسراوە و لە سەری کراوەتەوە:

١- ژیان ـ س ٤، ژ ١٦٨، پێنجشەممە ١٩٢٩/٤/١٨ سەر گوتارەکەی بەرەو ڕووی (مستر سمیت ـ موفەتتیشی مەعاریف) کردووە و دوای پێدا هەڵ دانێ دەبێژێت: (قەواعیدێك کە لە تەرەف

ڕۆژنامەی نیمچە ڕەسمیی و حەوتەیی سلێمانیی (ژیان)[٢٥]ی ١٩٣٠، دەمودەست لە نێوان ١٩٣٠/٥/٢٢ _ ١٩٣٠/٧/٢١دا[٢٦] بە ئاشکرا کەوتە بەکاربردنی ئەو (ڕێنووس)ە کە پتر بەشی گوتار و ڕاپۆرت _ نەك هەواڵ و جاڕ _ی گرتەوە. لە لایێکی دیکەشەوە ڕۆشنبیرێکی ناسراوی باژێڕەکە و کۆنە مامۆستا[٢٧]؛ ئەحمەدی عەزیز ئاغا، بە پێی دەستووری ڕێنووسەکەی ئەو، (ئەلفبای کوردیی) بۆ دووەم جار چاپ و بڵاوکردەوە[٢٨]. ڕۆژنامەی ناوبراویش داوای لە وەزارەتی مەعاریفی

=زاتێکی کوردی وەك موحتەرەم تۆفیق وەهبیی بەگەوە تەرتیب کراوە و ئەمڕۆ هەموو میللەتی کورد وە بیلخاسسە حەزرەتی عالیتان و مەعالیی مێجەر ئەدمونسیش تەقدیری کردووە، بە مەجلیسی مەعاریف کە بۆ ئەم خوسووسە داندراوە، تەدقیق و پێیان قوبووڵ بفەرموون بەڵکە بخرێتە مەوقیعی تەتبیقەوە و لە ئەمەو دووا ئەلفبایێك کە لە قوتابخانەکاندا دەخوێندرێ و کتێبانی کوردیی لەسەر ئەم قەواعیدە بنووسرێن).

٢- ژیان _ س ٤، ژ ١٩٧، پێنجشەممە ١٩٢٩/٩/١٢ بەسەر ناوی (مژدە بۆ کوردەکان دەستووری کوردیی) سەر گوتاری خۆی بۆ هەواڵی چاپ کردنی ئەو دەستوورە و کێشەی کۆنی زمانی کوردیی بە دەست خوێندنی فارسیی و تورکییەوە، هەروەها بۆ ستاییشی کارەکەی تۆفیق وەهبیش کە گۆیا (لە تەرەف کوللی موتەخەسسینی مەعاریف و پیاوە عالمەکانی عێراق و ئینگلیزەوە تەدقیق کراوە و لە تەرەف هەموویانەوە تەقدیرو بە باش زاندراوە و حەتتا دەڵێن ئەگەر منداڵانی کورد لەسەر ئەم ئوسووڵە بخوێندن، بە سەهلیی بە چوار مانگ فێری خوێندن و نووسین دەبن)، هاتووە تکاش لە دەزگەی مەعاریف دەکات (تکایش لە ئیش بە دەستەکانی مەعاریف دەکەین. لە ئەمساڵەوە ئەمر بدەن ئەو ((ئەلفبا))یەی کە هەمان _ مەبەست داندراوەکەی ئەحمەدی عەزیز ئاغایە/K _ لەسەر ئەم دەستوورە تیکرار تەبع بکرێتەوە و لە هەموو مەکاتیبە کوردییێکاندا تەدریسات لەسەر ئەم ئووسووڵە بکرێ).

[٢٥]- ڕۆژنامەکە سەر بە دەزگەی بەلەدییە بوو.

[٢٦]- بنۆڕە: ژیان _ س ٥، ژ ٢٤٠، پێنجشەممە ٥/٢٢/ ١٩٣٠ ژیان _ س ٥، ژ ٢٥٢، دووشەممە ٢١/ ٧/ ٩٣٠.

[٢٧]- ساڵانی ١٩٢١ _ ١٩٢٢ مامۆستای قوتابخانەی نموونەی سەعادەت، قوتابخانەی لەتیفییەی سەرەتایی سلێمانیی بووە.

[٢٨]- چاپی یێکەم لە ١٩٢٦ و چاپی دووەم لە ١٩٢٩دا بووە. بەڵام کە ت. وەهبیی بوو بە موتەسەڕڕیف و ڕۆژنامەی (ژیان) ڕێنووسی پەیڕەو کرد، ئەو ئەلفا بێیەش ڕەواجی پەیدا کرد و دیسان ڕۆژنامەکە جاڕی بۆدا.

عێراقی عاراب کردووە کە ئەو ئەلفا بێیە لە قوتابخانەی ڕەسمییدا نەك هەر لە سلێمانییدا، لە کوردستاندا پەیڕەو بکات کە پەیڕەوەیش نەکرا[٢٩].

بێ گومان _ لە هەمان ڕۆژنامەدا _ چ هەواڵێ دەرنەکەوتووە قاییل بوونی وەزارەتی ناوبراو بنوێندێ، بۆیێکا گومان نییە داخوازەکە فەرامۆش کراوە[٣٠]، بە تایبەتیی کە ت. وەهبیی موتەسەڕڕیف، خۆی و ڕێنووسەکەیشی کەوتنە نێو گڕەی (کێشە لەگەڵ چوارەم پەیمانی بریتانیا _ عیراق؛ س ١٩٣٠) و سەر ئەنجام بارەکە بە کار کەنار کردن و ڕاگواستنەوەی موتەسەڕڕیف شکایەوە. (ژیان)ی ڕۆژنامەش _ دوای ڕووداوەکانی ٦ ئەیلوولی ١٩٣٠ _ باری خۆی و کارمەندەکانی گۆڕدرا. ئیدی نووسەرەکانی بە هەوای خۆیان و توانایانەوە، بە چەند جۆرە ڕێنووسەوە دەیان نووسیی[٣١].

ت. وەهبیی _ کارنامەیشیمان لەبەرچاوە _ لە نێوەندی ساڵی ١٩٣٠ەوە تا ساڵی ١٩٣٧ تووشی کێشە و تەنگانە و گوزەرانی تاڵ بوو، بەڵام لە هەلێکدا کە بێ کار و فرمان لە بەغداددا ژیاوە، بەرهەمێکی دیکەی زمانەوانیی (خوێندەواریی باو _ س ١٩٣٣)ی چاپ و بڵاوکردووەتەوە.

ئەگەر ئەو مەبەستی بووبێ (نووسینی کوردیی بە تیپی لاتینیی) بنوێندێ، ئەوە کردەوەکەی چەند پەرۆشیی بۆ زمانی کورد و پێش کەوتنی پێ نیشان بدات،

[٢٩]- بنۆڕە: ژیان _ س ٥، ژ ٢٤١، پێنجشەممە ١٩٣٠/٥/٢٩: سەرگوتار

[٣٠]- وێڕای دەرنەکەوتنی چ هەواڵێ، ئەوە لە لایێکی دیکەوە لە دووای لیژنەکەی ساڵی ١٩٢٦ی سەر بە دەزگەی گشت مەعاریفی عێراق و کەوتنەوەی (کێشەی ڕێنووس)، لیژنەیێکی دیکە پێك هات کە سەرپەرشتیی کوردیی و بابەتەکانی کتێبەکانی قوتابخانە سەرەتاییێکانی کوردستانی دەکرد. ئەو لیژنەیە کە کەسانی وەك محەممەد ئەمین زەکیی بەگ، جەمیل سدقیی زەهاویی، نووریی بەرزنجەیی، ئیبراهیم حەیدەریی تێکەڵ بوو، لایێنگیری ئەوە بوو (دەستکاریی ڕێنووسی وشەی عارەبیی نەکرێ). بۆیێکا هەرگیز باوەڕ ناکرێ وەزارەتی مەعاریف دەربەستی بانگەوازەکەی ڕۆژنامەکە بووبێ.

[٣١]- بەهۆی ڕووداوەکەی ٦ی ئەیلوولی ١٩٣٠ی سلێمانییەوە، عەلیی عیرفانی سەرنووسەری ڕۆژنامەکە گیراو باری ڕۆژنامەکە کەوتە لێژیی. دوایی حسێن نام و ڕێنووسە کۆنەکەی هاتنە پێشەوە کە نووسەرانی دیکەیش هەر هەمان ئەتواریان هەبوو.

هێندەش بەڵگەیێك بۆ كۆڵ نەدانی خۆی دەخاتە ڕوو، بگرە دەی سەلمێندێ كە زانستی زمان و خزمەتی زمانی كوردیی هێندە مەستیان كردووە، كێشەكانی ژیان و گوزەرانیش مەحاڵە بتوانن سستی بكەن، نووچی پێ بدەن.

وێڕای ئەو باسە گرنگە، ئەز كە هورد دەبمەوە، پرسیارێكم لێ هەڵ دەكەوێ: داخۆ لە ١٩٣٣دا بۆچیی؛ كوردیی بە (تیپی لاتینیی) نواند؟ خۆ ئەو لە نێوان ١٩٢٥ ـ ١٩٢٦دا، هەروەها لە دەستووری زمانەكەی ١٩٢٩دا، لایێنگیری بەكاربردنی ئەلفابێی لاتیینیی نەبووە بۆ كوردیی؟! هەروەها قانوونی زمانەكانی نێوخۆییش ـ باگۆجیش بووبێ ـ دەرچوو بوو كە بەپێی فەرمانی، خوێندنی كوردیی لە قوتابخانەكانی باژێڕەكانی كوردستاندا ڕەوابوو.

ئەز وەڵامی خۆم ئەوها دەدەمەوە كە ت. وەهبیی لە یێكەم سەوداو مامەڵەیەوە لەگەڵ زمان ـ بە دەستوور و ڕێنووسەوە ـ زمانەكانی خۆرئاواو دەستوور و ڕێنووسیان كاریان تێ كردبوو و بزواندبوویان. تەنانەت ئەگەر لە وێنەی ئەو نیازەی بۆ (چاك كردنی ڕێنووس) كە لە ١٩٢٦دا دابووی بە مەعاریفی عێراق، هوردببینەوە، دەبینین؛ (نیشانەكانی سەرتیپەكان) فرە لە ئەلفابێی لاتینیی و نیشانەكانیەوە نزیكە، بەڵكە هێندێكیان كوتومت لە ئەوەوە وەرگیراوە.

هەرچۆنێ بێ وێڕای ئەوەی ـ پیرەمێرد گوتەنیی ـ بناغەی نووسینی كوردیی بە ئەلفا بێی لاتینیی دانا[٣٢]، دیارە لە لایێكەوە زمانی كوردیی پێ نیشانی شارەزاو پسپۆڕە بێگانەكان داوە[٣٣]، لە لایێكی دیكەوە پەیامێكیشی بە نەیارانی كورد

[٣٢]- بنۆڕە: ژین ـ س ٢٠، ژ ٨٤٦، پێنجشەممە ١٩٤٦/١١/١٤ (گوتار: من و تۆفیق وەهبیی)

[٣٣]- پیرەمێرد ـ لە هەمان سەرچاوەدا ـ دەبێژێت كە: پێیر ڕۆندو⋆ یێكێكە لە كوردناسەكانی فڕانسە و گوتوویێتی؛ (زۆر تەقدیری تۆفیق وەهبیی كردووە).

⋆ پێیر ڕۆندۆ Pierre Rondot (ژ: ١٩٠٤/٦/٢ م: ٢٠٠٠/٤/٦) كوردناس و دۆستێكی نزیكی كوردە. ساڵی ١٩٢٢ چووەتە ئەكادیمیای سانتسیر Saintcyr و پێوەندیی بە دەزگەی كاروباری بێگانەی نێو وەزارەتی هەندەرانی فڕانسەوە كردووە. لە ١٩٢٨ چووتە سەر كار لە دەزگەی كۆمیسیاریی ـ موفەووەزییەی ـ زانیاری باڵای فڕانسە لە سوریا و لوبناندا. هەنگی لەگەڵ خانەدانی (بەدرخانەكان) دۆستایێتی پەیدا كردووە و بەشداری گۆڤاری (هاوار)ی كردووە و یارمەتیی داوە. لە ساڵی ١٩٤٦دا دكتۆرای لە یاسای دەزگەی سیاسیی، لە لوبناندا وەرگرتووە. لە

ڕاگەهاندووە كە (زمانی كوردیی) ئەم دەروازەیەیش ـ ئەلفا بێی لاتیینیی ـی بۆ والآیە.

تا ئێرە تێ دەگەهین كە لە دوای ساڵی ١٩٢٣ەوە، ت. وەهبیی خووی داوەتە فێربوون و لێ كۆڵینەوەی زمان، بەتایبەتیش بایێخی داوە بە زمانی كوردی و بە دانانی (دەستووری زمان) و بە (ڕێنووس)ێكی هاوچەرخانەوە قاڵ بووە و هەموو هەلێكی قۆستووەتەوە بۆ سەپاندن و بەكار بردنیان لە قوتابخانەكاندا، تەنانەت لە ئەو پێناوەشدا ساڵی ١٩٢٦ شەڕێكی مەردانەی لەسەر كردووە.

بێ گومان ت. وەهبیی هەتا ساڵی ١٩٥٨ ـ بەر لە كۆچە كوتوپڕەكەی بۆ لۆندۆن ـ هەمیشە لەگەڵ زمانی كوردیی و چاك كردنی دەستوور و ڕێنووسی خەریك بووە. ئەوجا ئایا خۆی تەواو تەواو لە كارەكانی ڕازیی بوو، بە تایبەتیی لە ڕووی هێندێ نیشانەوە بۆ تیپەكان؟

م. ر. هاوار نووسیویێتیی: (تۆفیق وەهبیی ئیعتیرافی كرد كە ئەو حرووف و ئیشارەتانەی لە سەرەتادا دای نابوو، زۆرجار دەستكاریی كردووە و گۆڕیونیی تا گەهیشتووەتە ئەمەی دوایی)[٣٤].

دیسان نووسیویێتی؛ (ڕۆژێك لە تۆفیق وەهبییم پرسیی: تۆ وەختی خۆی گرامەرت كردووە بۆ زمانی كوردیی، ئیدی بۆچیی هێندە تەنگەتاوی، جارێكی دیكە فریای بكەویت گرامەرێكی كوردیی بنووسیتەوە؟

گوتی: ڕاستە ئەو گرامەرە لە كاتی خۆیدا تشتێكی باش بوو، بەڵام بەپێی تەجرەبەی ڕۆژانەی خۆم، هوردە هوردە هێندە تشتی تازەم بەسەردا دەهێنێت كە پێ ویست دەكات سەرلە نوێ گرامەرێكی تازە كە سەرەتاكەی بە ((لا))ی فۆنیم و فۆنەتیكی كوردییەوە دەست پێ بكەم. گوتم: باشەی ئەی بۆچیی كۆنەكەت بژار

=ساڵی ١٩٦١دا خزمەتی سەربازیی تەواو كردووە و خووی داوەتە لێ كۆڵینەوە و توێژینەوە. سەدان لێ كۆڵینەوەی زانستیی لەمەڕ كورد بە زمانی فڕانسیی نووسیوە و تا نها فرە ئاشنا نەكراون⋆⋆

⋆⋆ ئیمیلینامەی دۆستم در. نەجاتی عەبدوڵڵە، فرانسە ـ پاریس ٢٠١٠/٤/١٧.

[٣٤]- بنۆڕە: لەگەڵ مامۆستا تۆفیق وەهبیی ص ٢٥.

ناکەیت و هەر تشتێك ی تازە هەیە تەنها لە ئەوە بەدوا. ڕۆژێ دهێ دەستێ هەمووی یێك بخات و بیان کات بە یێك. گوتی: ئاخر دڵم ئاو ناخواتەوە ئەگەر هەمووی نەگۆڕم .

گوتم: کەواتە تۆ لەسەر ئەوە ماویت کە پیاو جاروبار دەبێت بە ئەم جۆرە تشتانەدا بچێتەوە؟.

گوتی: تەتەوور تشتێکی سروشتییە لە ژیاندا)[٣٥] .

ئەم قسەو باسانەی خۆی کە چەند ساڵێکی کەم و بەر لە مردنی کردوونیی، بۆ من یێك مانای هەیە کە ئەوە: ئەگەر چیی لە ڕووی زانستی زمانەوە لە ئەوەکەی سەعید سدقیی کابان پێشکەوتووتر و ڕێنووسەکەیشی هاوچەرخ و بەکەڵکترە، بەڵام وێڕا هێندێ پەلەپەلیی پێوە دیارە، بەتایبەتی لە ڕووی ڕێنووسەوە[٣٦] .

---

[٣٥]- هەمان سەرچاوە؛ ل ٢٦ ـ ٢٧.

[٣٦]- بێ گومان تواناو دەرفەتی ئەوەمان نییە لە ئەو بابەتەدا نوقم ببین و لە یێکی بدەینەوە. بەڵام ئەز تەماشای هێندێ وێنەی ڕێنووسی دەکەم کە (لە دوا ڕۆژدا) خۆی لێی پەشیمانە و دەستی لێ هەڵ گرتووە.

یێکێ لە ئەو وێنانە ـ ناتەواوانە ـ ئەوەیە کە؛ خۆی ڕێنووسێکی ڕاستی پەیڕەو نەکردووە. ئەز لە مەنفادا (دەستووری زمان)ەکەیم لە کن نییە کە ساڵی ١٩٢٩ چاپی کردووە، بەڵام هەمان (دەستوور)ی بە عارەبیی و چاپ کراوی ١٩٥٦م لەبەر دەستە کە تییێدا (نووسینی کوردیی)یشی نواندووە.

بۆ وێنە نووسیوییێتی (لە دێ یێکا)، (پەیا بکەن)، (هەریەکە)، (تیا بوو).. هتد★

تەماشا بکە نەی نووسیوە: (لە دێ یێکدا)، (پەیدا بکەن)، وەك لە ئەم گوتوبێژەیشدا دەبێژێت: (نایبا) لەبریی (نای دا)، (هەر چەن) لەبریی (هەرچەند) و هتد... واتە (دا)ی پاشبەندی بە بیانووی (کلۆریی)ەوە فەرامۆش کردووە.

بەڵام لە هەمووی سەرسووڕمێنتر ئەوەیە ئەو تیپ ـ دەنگی (د)ەی لە ئەو (دەستوورە)یدا بە (کلۆر) و بەشێوەی (ذ) نواندووە. هەروەها (دا)ی پاشبەندی دیسان (بە کلۆر) و بەشێوەی (ذا) نواندووە. وەك نووسیوییێتیی: (بەذبەخت)، (بۆ بذەین)، (هەنذی)، (ئەوە ذابوو)، (تونذ)★★ لەبریی: (بەدخت)، بۆ بدەین)، (هەندێ)، (ئەوە دابوو)، (توند) و هتد...

بۆیێکا ـ بە ڕۆشنایی قسەکانیشی ـ دەتوانم ببێژم؛ نەی توانیوە کێشەی باوکردنی ـ ناڵێم سەپاندنی ـ ڕێزمان و ڕێنووسێکی لەبار و بەکار ببڕێنێتەوە کە مخابن لە

=بێ گومان ـ لە پاشەڕۆژدا لێیان پەشیمانە ـ کە ئەو ئەتوارەی نواندووە، لە لاییێکەوە **(هەرگیز لای لە دەستنووسێکی کۆنی شیعر و پەخشانی کوردیی نەکردووەتەوە خوێندەواری پێ دڵنیا بکات کە لەنێو ئەو زمان و ئەدەبییاتە و لە ڕۆژگارێکدا ڕەفتاری ئەوها، ڕێنووسی ئەوها بەکار براوە)** .

ئەوجا کە ساڵانی ١٩٢٩ ـ ١٩٥٦ نووسینی ئەوتۆ پێ نیشان بدات، بێ گومان بۆ کۆمەڵی کوردەواریی بێ بەش لە (ڕێزمان) و (ڕێنووس)ی ڕاست، باری خوێندەواریی ئاڵۆز و گرانتر دەبێت.

وێڕا، ئەو ـ هەروەها هاوتایشی و تا ئەم ڕۆژگارە قسە لە (د)، (ت) کلۆر دەکەن گۆیا لە نێوچەی سلێمانیی و هێندێ شوێنی دیکەدا باوە. بەڕاستی ئەز باوەڕیان پێ ناکەم چونکە لە سلێمانیی بابان، موکریان، جزیرا و بۆتاندا هەمیشە لە شیعر و ئەدەبییات و ئاخاوتنیشدا (د)، (ت) فرە بە کلۆر دەرنەکەوتوونە. ئەگەر هێندێ کەسییش لە ئاوخاوتندا ئەوەیان لێ قەومابێ، دیارە بەهۆی نەخوێندەواریی و (ڕاهاتن) و پەیڕەویی کردنی (زمانی بازاڕ)ەوە ـ نەك زمانی خوێندەواریی ـ ئەوها ئاخاوتوون.

بۆ ڕاستیی؛ ئێستە لە کوردستاندا، بە تایبەتیی لە سلێمانییدا، لە خوێندنی کوردییدا، شاگردەکان فێر دەکرێن کە (د)، (ت) و تیپ و بزوێنەکان وەك خۆیان گۆ بکەن، بەڵام برۆ دەرەوە، هەر ئەو مامۆستاو قوتابیانە - وەك فێرنەبووبن‌و نەکرابن - هەر بەشێوەی زارەکیی ناوبازاڕ قسە دەکەن، چونکە ڕاهاتوون.کەواتە "کلۆریی" لە ناتەواویی زمانەکەوە نییە بەڵکە لە هۆگریی خەڵکەوەیە بۆ بەکار بردنی (زمانی ماڵ و بازاڕ) و نەبوونی (خوێندەواریی کوردیی - خوێندن و نووسینی کوردیی) لە کۆنەوە و سەپاندنی بە زەبری قانوون!

دیسان کردەوەییێکی دیکەی ت. وەهبیی کە درەنگانێ، بگرە لە دوای ١٩٧٠ەوە دەستی لێ هەڵ گرت، ئەوەبوو ـ بەڕای من لە ڕقی سەعید سدقیی کابان ـ (دە)ی سەر کرداری بە شێوەی (ئە) دەنواند، بە مەرجێ لە بابان و لە سۆران و موکریان و جزیرا بۆ تاندا، هەمیشە هەر (دە) بەکار براوە و تا نهاش هەر وەهایە، ئەگەر چیی بە هۆی بڵاوبوونەوەی ئەوا (ئەتوارە)ی ت. وەهبییەوە لە ئەم پەنجا ساڵەی دواییدا، ئەو (ئە)یە پتر باوی پەیدا کرد کە بێ گومان هەڵەیە و (دە) ڕاستەو خۆیشی بای دایەوە سەر لاییێن گرتنی.

★ بنۆڕە: الاعمال الكاملة توفيق وهبي ـ ج ١، ص ٤٩٢

★★ بنۆڕە: هەروەها ـ ل ٤٩٢ ـ ٤٩٣.

ئەو دوا چارەکە سەدەیەی ژینی خۆی لە لۆندۆندا لاییێکی بە لاییێکدا نەخست و[٣٧] ئەوەتە تا ئەم ڕۆژگارەش ژینی خوێندەواریمان بە دەستیەوە دەناڵێندێ[٣٨].

- ٤ -

ئەگەر مێجەر سۆن Soaneی بریتانیی یێکەم کەسێ بووبێ بە (زمانی کورد) گوتاری نووسیی بێ و جەختی هێنابێ؛ کورد لە (ماد)ەکانە. زمانی کوردیش (زمانی ماد) و کتێبی (ئاڤێستا)ی زەرتەشتییە[٣٩]، ئەوە ت. وەهبیی دووەم کەس و یێکەمین کوردە ـ بە زەبری ڕۆشنبیریی خۆرئاواوە ـ تا دواڕۆژی ژینی، خۆی بۆ سەلماندنی ئەو ڕاستییە دانا کە زووتر هێندێ زانای خۆرئاوایی وەك مینورسیکی[٤٠] جەختی هێنابوو.

[٣٧]- تەنانەت لەمەڕ فۆنۆلۆژیی، فۆنیم (حەرف) درەنگ دەستی پێ کردووە. ئەوەتە م. ڕ. هاوار نووسیوییێتی: (وەها بزانم تۆفیق وەهبیی درەنگ دەستی بە ئەم باسە کردووە. بەڵگەیشم ئەوەیە کە ئەو نووسینانەی دوایینی کە هێشتا لە سەرەتای باسەکەیدایە، هەمووی بە شێوەییێکی پچڕ پچڕ و بەدەست و پەنجەییێکی لەرزۆکەوە نووسراوەتەوە و زۆری بریتییە لە کورتەی تیپەکان بۆ ئەوەی ئەگەر ماوەی هەبێ و دەسەڵاتی مابێ بتوانێ لە یێکیان بدات و وەك فۆنۆ لۆژیستیك ئەویش باسێك ئامادە بکات.

هەر چەندە لە موناقەشەی ئەم باسەدا لەسەر زۆر بیر و باوەڕ لەگەڵی یێك نەدەکەوتم، هەروەها، مامۆستا ئیبراهیم ئەحمەدیش هەر لەسەر ڕاکەی من بوو، لەبەر ئەوە نەم توانیوە لە =ئەم ڕووەوە لێی نزیك ببمەوە و بەڵێنی بدەمێ کە دەتوانم یارمەتیی بدەم بۆ کۆکردنەوە و یێك خستن و پوختە کردنی نووسینەکانی.*

* بنۆڕە: لەگەڵ مامۆستا تۆفیق وەهبیی ـ ل ٧.

[٣٨]- بێ گومان ئۆباڵی بنەبڕ نەبوونی ئەو کێشەیە لە پێشەوە لە ئەستۆی زانا و خوێندەوارە پێشینەکانی کورددایە، ئەوجا لە ئەستۆی داگیرکەرانی کوردستاندا کە تا ئەم هەل و ساتە بەرهەڵستی زمانی کورد و خوێندنین.

[٣٩]- بنۆڕە: پێشکەوتن ـ سلێمانیی؛ س ١، ژ ٢٧، پێنجشەمە ١٩٢٠/١٠/٢٢ (گوتارێکی بێ نێونیشان و بێ ئیمزای سۆن خۆیتی)

[٤٠]- مینۆرسکی: ڤلادمیر فەدرۆڤیچ Viladimir Fedrovich Minorsky (ژ: ١٨٧٧/١/٥ ـ م: ١٩٦٦/٣/٢٥) خۆرهەڵات ناسی گەورەی ڕووس کە چاکترین ناسیاری وڵاتی فارسە بە جوگرافیا و مێژوو و ئەدەب و کولتوریەوە. وەك ئێران ناسیشە، دیسان کوردناسە و یێکیکە کە لە نێو

هەڵبەت ئەم ڕەنجەی ت. وەهبیی کە لە بەغدادەوە هۆگری بوو، ڕەنجی فەرهادە، چونکە لە مێژووی ڕۆشنبیریی کورددا، هەرگیز کوردێ هەڵ نەکەوتووە لە ڕووی مێژووەوە، یا ئایینەوە یا زمانەوە تاقە دێڕێکی کوردیی لە ئەو بارەیەوە نووسیی بێ و کاری ئەوی ئاسان کردبێ.

بابەتێکی ئەوها ناسکیش کە بە زانست ساخ دەکرێتەوە، بێ گومان خوێندنەوەی سەدان سەرچاوەی مێژوویی، جوگرافیی، ئایینیی، زمانەوانیی کۆن و نوێی ویستووە، ئەمە بێ لە بەراووردکاریی و هەڵسەنگاندنی بیروباوەڕە جۆر بە جۆرەکانی نووسەر و لێ کۆڵەکانی وڵاتان، بە تایبەتیی ئەوانەی کە مێژووی (ماد) و (زمانی ماد) و کتێبی پیرۆزی زەرتەشتییێکان (ئاڤێستا) یان بەسەر کردووەتەوە.

ت. وەهبیی ـ سەرباز ـ کە ئارەزووی خۆی و کەڵکەڵەی ئەو ڕێچکەیەی هەبوو کاتێ لە بەغدادا فەرماندەی فێرگەی سەربازیی پاشایێتیی بووە و زمانی فارسیی بە شاگردان گوتووەتەوە، چووەتە نێو دەروازەی زمانەکانی هیندو ئاوروپیەوە ـ ئاریی کۆن ـ و گەرم سەری کردووەتە سەر فێربوونی زمانە کۆنەکان[٤١].

ئەو هێندە پەرۆشی بابەتەکەی بووە، نەی ویستووە پشوویشی بە فیڕۆ بچێ، بە ڕادەییێك خۆی قسەی لێ کردووە و دەبێژێت: (سەرم کردە سەر ئاڤێستا و شەو و ڕۆژ خەریکی بووم. هەتا وەهام لێ هات کە یێکەم جار کرام بە وەزیر، لە

=دووسەد کتێب و گوتاردا، کتێبە بەناوبانگەکەی بە ناوی (کورد نەوەی مادەکان)ە داناوە کە لە ڕووسییەوە کراوە بە فارسیی. دیسان نووسینی لەمەڕ (ئەهلی حەق/ حەققەکان) و ڕەگەز و ڕیشەی (گۆران و ئەدەبییاتی گۆران) هەیە.

مینۆرسکیی زانای گەورە لە دوای ساڵی ١٩١٧ و شۆڕشی ئۆکتۆبرەوە لە وڵاتەکەی جوێ بووە و بوو بە پاریسی نشین و مامۆستای زمانی فارسیی. ئەو زمانەکانی ئینگلیزی، فڕانسیی، ئاڵەمانیی، فارسیی، عارەبیی دەزانیی و پێی دەنووسین.

بیروڕا زانستییێکانی مینۆرسکی بەرامبەر بە کورد قسەی پووچی گەلێ نووسەری نەیاری کوردی گڵە کوێر و نابووت کرد.

[٤١]- بنۆڕە: لەگەڵ مامۆستا تۆفیق وەهبیی ـ ل ٦٠.

دائیرەش لای خۆمەوە دام نابوو. هەر فرسەتم بۆ هەڵ بکەوتایە ئیشم تێدا دەکرد)[٤٢].

ڕاستییێکەیشی ئەو ڕەنجەی لە نێو ڕیزی ڕۆشنبیرەکانی کورددا، جێگەی خۆی و پێگەی زانستیی گەورەتر و بەهێزتر کرد؛ بەتایبەتیی بەهۆی بەڵگە بەهێزەکانییەوە بۆ بەرهەڵستی ئەو بیروڕا چەوتانەی کە نیازیان بوو ـ وەك ماکەنزیی[٤٣] ـ زمانی کوردی ببەنەوە سەر دەوری فارسیی ـ دەوری نێوەند و گۆیا کورد و زمانی، پێوەندییان بە مادەکانەوە نییە. ت. وەهبیی بە زەبری زانست سەلماندی کە کوردیی زمانێکی کۆنە و سەر بە مادەکانە و میللەتی کورد هەتیو نییە.

هەڵبەت لە پێناوی ئەو مەبەستەدا، ئەو مەودایێکی دوور و درێژ ـ لە چلەکانەوە ـ خووی دابووە (زانستی وشەناسیی)، بە واتایێکی ڕوونتر خۆی دانابوو بۆ ناسینەوەی ڕیشە و بنج و بناوانی وشەی کوردیی بە بەراوورد کردنی لەگەڵ (ئاڤێستا).

لە ئەم ڕووەوە، سی، جەی. ئەدمۆندز Edmondz هەڵی سەنگاندووە و لێی نووسیوە: (تۆفیق وەهبیی بەگ کە عالێکە ناوبانگی بۆ ئەورووپا بڵاوبووەتەوە.

---

(٤٢)- هەمان سەرچاوە ـ ل ٤١.

(٤٣)- ماکەنزیی داڤید نێیل David Neil Mackenzie (ژ: ١٩٢٦- م: ٢٠٠١). سەربازێکی بریتانیی لە ١٩٤٣ەوە تێکەڵی سوپا بووە. لە نێوان ١٩٤٥ ـ ١٩٤٦دا لە هیندوستاندا سەرباز =بووە. ئەوێ دەمێ خۆی فێری زمانی (پشتکو) کردووە، ئەوجا خووی داوەتە زمانە ئێرانییێکان. سەرئەنجام لە دواڕۆژدا بەکالیۆریۆسی لە زمانی فارسیی نوێ و ماجستێری لە زمانی کۆن و فارسیی نێوەندا وەرگرتووە ساڵی ١٩٦١یش دکتۆرای لە زمانی★ کورددا لە دانیشتگەی لۆندوندا وەرگرتووە.★★ ناوبراو بە زمان ناس و ئێران ناس ناسراوە.

★ لە سەرچاوە ئینگلیزیی و فارسییێکەشدا لە بریی (زمان) دیالەکتیك ـ لەهجە ـ شێوە زمان بەکار براوە. ڕاستییێکەی ئەوە لە باوەڕی چەوتی خۆیەوەیتی کە گومانی هەیە (زمانی کورد) لە ڕەگەزی زمانەکانی خۆرئاوای ئێران بێ کە نیشتمانی (مادەکان) بووە.

★★ بنۆڕە هەردوو دەروازەی ئینگلیزیی و فارسیی:

Wikipedia, the free encyclopedia،

ئەو بەڕستە گوتارێکی عالیمانەیەوە لە بابەت فیلۆلۆژیی ـ عیلمی ئیشتیقاقی زمانە ئێرانییێکانەوە خەریکە و سیانیانی لە ((گەلاوێژ))دا بڵاوە. لە ئەمەدا مەبەستی تایبەتیی ئەو دۆزینەوەی بنج و بناوانی زمانی کوردییە)[٤٤].

لە لاییێکی دیکەشەوە، ئەو کە ڕۆژ بە ڕۆژ زانستەکانی خۆی دەگەشاندەوە، نوقمی لێ کۆڵینەوەی شوێنەوارناسیی و ئایینە کۆنەکان و خوو و نەریتەکانی کۆمەڵانی کوردستان بوو، بە ڕادەیێك سەرنجی لێ کۆڵەکان تا بێگانە شارەزاکانی ڕاکێشا بوو. یێکێ لە ئەو شارەزایانەدا؛ ستۆن لیوید Ston Loiydە کە لێی گوتووە؛ (پایە پەرز تۆفیق وەهبیی کە دەمێکە خەریکی لێ کۆڵینە لە ئەنسروپۆلۆژیای کۆمەڵیی و کۆنە شوێنەوارەکانی لیواکانی باکووری عێراق ـ کوردستان/k ـ پێشنیاز بۆ ئەوە دەکات گۆڕینی ڕمووز و نیشانەکانیان تەقدیر بکرێ. مەقسەد هەڵ کەندراوەکانی لەگەڵ خەرافاتی کۆن تێکەڵ کردووە. ئەنجامی لێ کۆڵینەوە و لێ دوانی بە نیشان دان و وەسف کردنی چەند نموونەیێك لە ڕێ و ڕەسمی ئایینیی، دوایی هێناوە کە دڵ گیرن. بە تایبەتیی چونکە تا ئێستا لێ کۆڵینەوەی ئەنسروپۆلۆژیانە لەنێو کوردەکاندا بە ئەندازەیێکی زۆر، نەبووە)[٤٥].

هەروەها خۆرهەڵات ناس و کوردناسی ڕووسی بە ناوبانگ باسیل نیکتین Basil Nikitin کردەوەکانی هەڵسەنگاندووە و دەبێژێت؛ (یێکێ لە کەسە ناسراوەکانی کورد تۆفیق وەهبیە کە لێ کۆڵینەکانی لەمەڕ زمان، مێژوو، ئەدەب، دەستووری زمانی کورد، مایەی سەر سوڕماند و بایێخ پێ دانە، چونکە فرە کارامە و قووڵن)[٤٦].

هەروەها ئەو لە هەمان مەودادا ـ بە تایبەتیی لە ساڵی ١٩٤٣ بە دواوە ـ کەوت بووە هەڵ هێنجاندنی هێندێ زاراوەی زانستیی هاوچەرخ لە مەیدانەکانی سیاسەت، ئابووریی، پیشەسازیی، هونەردا. گۆڤارەکانی (دەنگی گێتیی تازە) و

---

(٤٤)- گەلاوێژ ـ س١، ژ ٨، تەمووز ١٩٤٠

(٤٥)- پێشەکییە کوردییێکەی (ئەشکەوتی گوندۆك).

(٤٦)- بنۆڕە: توفیق وەهبیی حیاتە و دورە ـ ص ٣٣ (وەرگێڕاو لە: تەها فەیزیی زادە ((مامۆستا تۆفیق وەهبیی))، گۆڤاری: سروە، ب ١، ژ ٣٥، س ١٩٨٩. مەهاباد)

(گەلاوێژ) و (پەیام)یش پڕن لە ئەو وشەسازییەی کە خۆی بە (وشەی کوردیی پەتیی و پڕ مانا)ی لە قەڵەم داون[٤٧]. بەڵام کەسانی دیکە هەبووە کە هاودەنگی نەبوون. بۆ وێنە پیرەمێردی شاعیر و ڕۆژنامەنووسی کوردیی زان لێی نووسیوە: (هێندێ وشەی کەس نەبیستووی هێنایە مەیدان کە لە ئەوەدا من جوێ بوومەوە و لە ئەو زویر بووم)[٤٨].

هەرچۆنێ بێ، ئەو هەموو ڕەنجەی کە شەوگار و ڕۆژگاری ساڵانێکی دوور و درێژی بردووە و خۆ بە خۆی ـ نەك بە چوونە بەر کۆلێژێکی تایبەتیی ـ لە زانستەکاندا قاڵ بووە و سەرکەوتووانە خۆی پێ گەهاندووە و خێری داوەتەوە، لە کەم و کورتیی بە دوور نین، بەڵام گرنگەکە ئەوەیە؛ زیرەکانە، دڵسۆزانە، زانستانە بۆ خزمەتی بنچینەکانی نەتەوەکەی؛ زمان، مێژوو، کولتووری تێ کۆشاوە کە ئەوێ دەمێ کاروانی بزاڤی ڕۆشنبیریی کورد، تازە بە تازە کەوت بووە سەر ڕێچکەییێکی یێکجار سەخت، بە تایبەتیی کە گەلی کورد و نیشتیمانەکەی ـ بە پیلانی نێو دەوڵەتیی ـ خرابوونە بن دەسەڵاتی سیاسیی و قانوونیی مەملەکەتی عێراقی عارەبەوە.

ت. وەهبیی ـ وێڕای جودایی ڕەفتاری سیاسیی ـ وەك محەممەد ئەمین زەکیی مێژوو نووس، پیرەمێردی بڕبڕەی پشتی ڕۆژنامە نووسیی کورد، بێ گومان باڵا دەستیی نواندووە بۆ پێشکەوتنی ئەقڵ و ژینی ڕۆشنبیریی کورد.

ئەو وێڕای کتێب و گوتار و لێ کۆڵینەوە جۆر بە جۆرەکانی کە بەهۆش و بیرێکی وریا و بەرنامەییێکی زانستانەوە پێشکەشی کردوون، ئەوە دوای حسێن حوزنیی موکریانیی ڕۆژنامەنووس، دووەم کەسە کە لە ئەویش پتر، زانستانە نیشانەی بۆ تیپەکانی زمانی کوردیی داڕژتووە و لەسەر مەسرەفی خۆیشی لە هەندەراندا بۆ چاپی کوردیی دروست کراوە. ڕاستییێکەی ئەم کارەی نەخشی گەوهەرە بە تەوێڵی مێژووەوە.

---

[٤٧]- بنۆڕە: گەلاوێژ ـ س ٤، ژ ٣، مارت ١٩٤٥.

[٤٨]- بنۆڕە: ژین ـ س ٢٠، ز ژ ٨٤٦، پێنجشەممە ١٩٤٦/١١/١٤ (گوتار: من و تۆفیق وەهبیی).

هەروەها ئەو دەستووری زمان و ڕێنووسەیشی کە دای نان و بڵاوی کردنەوە ـ ویڕای ناتەواوییێکان و بەرهەڵستەکانی بەردەمیان ـ دیسان هەنگاوێکی مێژوویی بوو بۆ پێش خستنی زمان و ڕۆشنبیریی کورد، بەتایبەتیی کە (دەستووری زمان)ەکەی ـ دوای کردارەکەی سەعید سدقیی کابان ـ دووەم دەستووری زمانی کوردییە لە مێژوودا. هەروەها دانانی (فەرهەنگی کوردیی ـ ئینگلیزیی)ەکەی بە هاریکاریی ئەدمۆندز، یێکەمین کردەوەی زانستیی بە کەڵکە بۆ خزمەتی زمانی کوردیی و ئاشناکردنی بە گەلان.

ئەو لێ کۆڵینە هەمە جۆرو زانستانەیشی کە لە ٩٩٪ دا بۆ خزمەتی ڕۆشنبیریی میللەتی کوردە، تا ئەم ڕۆژگارە و هەمیشە فێرگەییێکیشە بۆ شاگردانی لێ کۆڵینەوەی زانستیی.

وێڕای ئەم ڕاستییانە هەموو، ئەو ڕاستییەش فەرامۆش ناکرێ کە بەرهەمی دوا چارەکی ژینی لە لۆندۆندا، لەچاو بەرهەمەکانی پێشوویدا، یێکجار کەم و ناتەواون. بۆیێکا بێ گومان بەر ڕەخنە دەکەوێت و خۆیشی تا مرد وەڵامێکی بۆ ئەو کەمتەرخەمییە نەدایەوە و ئەوەیشی لە دڵی ئێمەدا کرد بە کەسەر!.

بەشی دووەم

ڕەفتاری سیاسیی ی

- ١ -

وێنـەی ت. وەهبیمـان لەبـەر چـاوەو تـا کۆتـایی یێکـەم جـەنگی گێتیـی چ جموجووڵێکی سیاسیی دیارنییـە، چ لـە نێـو کۆمەڵەکانی تورکانـدا چ کۆمەڵەکان کوردانـدا، بە تایبەتیی لە دوای ژینی دەستووریی (١٩٠٨)ەوە و هەڵ کـەوتنی بزاڤـی سیاسیی کورد.

ئەو، تا ئەوێ دەمێ وەها دهێتە پێش چاو (ئەفسەرێك)ی عوسمانیی دڵسۆزە و فەرمانـەکانی سـوپاکەی جێبـەجێ دەکـات. دیاریشـە چـەند زیرەکـە، فـرە گـوێ ڕاهێڵیشە بۆییێکا پێش کەوتووە.

ئێمە لە یێکەم جەنگی گێتیی و لـە شـەڕی «شعێبە»ی ١٢/نیسان/١٩١٥ی نزیـك گونـدی «شـعێبە»ی سـەر بـە بـاژێڕی «بەسـرە»دا دەی بینینـەوە. ئـەو شـەڕەی لەشکری عوسمانیی و هۆزە تواناکانی عارەب و کوردی (جیهاد) کەری تێدا بەشدار بوو بۆ بەرهەڵستی پەلاماری لەشکری بریتانیای مەزن. بـەڵام شـەڕەکە بەشـکاندن و بـە زینـی عوسمانیێکـان و لایێنگرەکـانی شـکایەوە کـە تەنانـەت سـەرکردەی لەشکری (جیهاد) کەرانی کورد؛ حەفید زادە مەحموودی تێدا برینداربوو.

لـە ئێـرەدا ت. وەهبیـی بەشـداری ئـەو شـەڕە ئـەوها باسـی دەکاتـەوە: (دوای شکستی عوسمانیێکان قسەیان لەگەڵ حەفید زادە مەحموود کـردووە تـا نامـەیێك بۆ بریتانەکان بنێرن بەشکم «ئەگەر هاتو کوردستانیان داگیر کرد مافـەکانی گـەلی کورد دابین بکەن»).

پـتر دەبێـژێت: (دوای ڕێـك کـەوتنمان، داوام لێ کـرا نامەکـە بنووسـم و بـە کوردێکی سـلێمانیی نیشـتەجێی ناسـرییەدا بـی نێـرین، بـەڵام ئـەو کەسـە تونـد بەرهەڵستیی نواند، بە گوێی نەکردین)[١].

ئەم وێنەیە، وەك یێکەم وێنەی هەڵویستی سیاسیی ت. وەهبیـی دەردەکـەوێت، بەڵام ئەوان کە شکستیان خواردووە و لە ئەوپەڕی لاوازیی و لەسەر زەویی عارەبی باشووری عێراقن ـ فرە چاو و گوێی عوسمانیێکانیش لـە دەوورو بەریانـە ـ کێ باوەڕیان پێ دەکـات لـە ئـەو کاتـە ناسـکەدا؛ (مافەکانی گـەلی کـورد) یـان لەسـەر و سەلامەتیی و ڕستگاریی سەری خۆیان و دەوڵەتی عوسمانییەوە دانابێت؟ ئـەز ئـەم چیرۆکەی هـەرگیز پەسـەند ناکـەم، بەتایبـەتیی چ بەڵگـەیێکی نووسـراو و چـەند شایێتێکی دیکە هاودەنگی نین.

ئەگەر ت. وەهبیی هەر لە پاڵ لەشکری عوسمانییـدا مابێتـەوە و لـە سـەرەتای ١٩١٨ دا ڕاگواسـترابێتەوە بـۆ فەلەسـتین و شـام، دوایـی لـە نێوەنـدی ئـەو سـاڵەدا ڕاگواسترابێتەوە بۆ ئەستەنبووڵ و چووبێتە بـەر (کۆلێجی ئـەرکان) و ئـەوجا لـە لایێن ئاڵەمانەکانەوە نیشانێکی ڕێز لێنانی خەڵات کرابێ[٢]، دیارە ئـەو تـا سـەر ـ وێـڕای دۆڕاویـی عوسمانیێکـان لـە جەنگەکـەدا ـ هـەر لایێـنگیر و دڵسـۆزی ئـەو دەوڵەتە بووە بۆییێکا لە ئەستەنبوولێشدا ماوەتەوە.

گوزەرانی خەڵکیی لە دوای جەنگەوە، لە ئەستەنبووڵدا یێکجار سـەخت و تـاڵ بووە و چینی ئەفسەرەکانیشی گرتووەتەوە. لە ئەم بارەیەوە گەلێ نووسین و بڵاوە و چەند نووسەرێکی کورد چ عارەب باسیان کردووە.

محەممەد ئەمین زەکیی ـ بێکباشی ئـەرکان حـەربی لەشـکری عوسمـانیی ـ کـە دواتـر بـوو بـە وەزیـری عێـراق و گـەورە مێژوونووسـێکی کـوردی لێ دەرچـوو، لـە نامەیێکی. ١٩٢٢/٨/٢٢دا کە لـە ڕۆژنامـەیێکی سلێمانییدا بڵاوە، داوای یارمـەتیی و پارەی لە کۆمەڵانی خەڵکی کوردستان کـردووە تـا فریـای ئـەو کۆمەڵـە ئەفسـەرانە بکەون بە شکو لە نێو نەچن و بگەڕێنەوە نیشتمان. ئەو لـە نامەکـەدا کـە بـەناوی

---

[١] بنۆڕە: شێخ مەحمووی قارەمان و دەوڵەتەکەی ـ ج ٢، ل ٢٣.

[٢] بنۆڕە: علام الکورد ـ ص ٢٠١.

کۆمەڵێکەوە بۆ کۆنە ئەفسەری پایە بەرزی عوسمانیی مستەفا پاشا یامەلکیَ هەناردووە، ئەوهای نووسیوە: (ئیستا ئەوانەی ئەجەلیان نەهات بوو ـ مەبەست ئەفسەرەکان/k ـ کە نەمردبوون، لە ئێرە، لە ئەستەنبوولدا غەریب و بیَ کەس، موحتاج و پەرێشان ماونەتەوە. لە ئێرە نەکەس ڕەحم بە حاڵیان دەکات و نە ئێوە لە ئەوێدا فیکریَ لە ئەمانە دەکەنەوە... لە ئەم خوسووسەوە بۆ هەموو لایێك نووسراوە، بە تایبەتیی بۆ ((مەندووبی سامیی/بریتانیی ـ k)) کە لە بەغدادە و موراجەعەتی پیَ کراوە.. هتد)[٣].

نووریی سابیت کە ئەفسەرێکی ڕەگەز کورد بووە ـ ئیمزا کەری نامەکەی محەممەد ئەمین زەکییە ـ و دواتر لە عێراقدا بوو بە خاوەندی ڕۆژنامەی گاڵتە جاڕیی (حەبەز بووز)، لە گوتاریکیدا، یادی ئەو ڕۆژگارانەی کردووەتەوە و دەبێژێت کە؛ (بۆ دابین کردنی بژێویی، ئەوێکی ئەفسەر لە سپێدەوە تا شەوێکی درەنگ چوارکاری دیکەی کردووە، چونکە وەك خۆی دەبێژێت؛ "دوای جەنگ گوزەران لە ئەستەنبووڵدا یێکجار سەخت بووە")[٤].

هەڵبەت گەڕاندنەوەی ئەو کەسانە ـ وێڕای کۆڵی گرانی گوزەرانیان ـ ئاسان نەبووە، چونکە ئەو ئەفسەر و سوپایی و کارمەندانەی لە ئەستەنبووڵ و شوێنەکانی دیکەی تورکیا دا مابوونەوە، لە کن بریتانەکانی داگیرکەری عێراق خۆ وڵاتیی عوسمانیی بوون و بە گومانەوە تەماشا دەکران و ڕێگەیان نەدەدا ئاسان بگەڕێنەوە وڵاتەکەیان.

تەماشا بکە؛ هۆراڵد ڕامبۆڵد H. Ramboldی باوەڕ پیَ کراوی سیاسیی بریتانیا لە ئەستەنبووڵدا، ڕۆژی ١٩٢١/١/١١ بروسکەیێکی بۆ وەزیری هەندەرانی بریتانیا لۆرد کورۆزن G. N. curzon[٥]لیَ داوە و دەبێژێت: (مستەفا پاشامان ـ

(٣)- بنۆڕە: بانگی کوردستان ـ س ١، ژ ٤، ١٩٢٢/٨/٢٢.

(٤)- بنۆڕە: حبزبوز ـ س ٥، ع ٢٣٣، ١٩٣٦/١٢/١٨.

(٥)- لۆرد ژۆرژ ناتانیال کورزۆن George Nathanial Curzon (ژ: ١٨٥٩/١/١١ - م: ١٩٢٥/٣/٢٠). سیاسەت بازی بریتانیی بەناو بانگ، فەرمانڕەوای بریتانیایی لە گشت هیندوستاندا لە نێوان ساڵانی ١٨٩٩ ـ ١٩٠٥ دا. وەزیری هەندەران لە نێوان ١٩٠٩ ـ ١٩٢٤دا.★

میر لیوا یا مەلکیَ/k ـ ئاگەهدار کرد کە دەتوانێت بگەڕێتەوە بۆ وڵاتی نێوان هەردوو ڕوبار ـ عێراق/k ـ و ئەویش ((پێشنیازی کرد بەشکو هێندیَ ئەفەسەری کوردی خەڵکی سلێمانیی لەگەڵ خۆی بگێڕێتەوە)). ئەز بۆ ئەوە هانم نەدا، چونکە ئارەزووی من هەر ((ئاسان کردن))ی گەڕاندنەوەی خۆی بوو بە تەنها)[٦].

بە ڕۆشنایی ئەو بەڵگەیە، ڕوونە کە بریتانەکان ئارەزوویان نەبووە و کارئاسانییان نەنواندووە بۆ گەڕاندنەوەی گشت کوردەکانی نێو سوپای عوسمانیی و دیارە سڵیان لیَ کردوونەتەوە نەبادا ببنە پشتیوان بۆ بزاڤی ڕستگاریی خوازی میللەتەکەیان.

لە ئێرەدا ـ ئەو گەلە ئەفسەرە کوردەیش تا ساڵانی ١٩٢١ و ١٩٢٢ نەگەڕاونەتەوە و هەر هاتو هاواریان بووە ـ پرسیارێکی فرە هوردمان لیَ ڕادەپەڕیَ کە ئەوەیە: ت. وەهبیی ئەفسەری عوسمانیی: چۆن لە حوزەیرانی ١٩١٩دا هاتووەتەوە بۆ سلێمانیی داگیرکراوی بریتانەکان؟ سلێمانیی دوای شکستی یێکەم شۆڕشی حەفید زادە مەحموودی کورد، هەروەها ئەو کە چووەتە لای **ئەدمۆندز** ـ سەرکردەی پەلامارەکەی فریزەر بۆ کوژاندنەوەی یێکەم شۆڕشی کورد ـ **فەرمانڕەوای سیاسیی بریتانیا لە سلێمانیدا، چۆن دەمو دەست پەسەندی کرد و دای نا بەجیَ گرەوەی ئەفسەری سیاسیی بریتانیایی لە ئاوایی ((ڕانیە))دا**[٧]؟

ئایا هەر لەبەر ئاخاوتن بە تورکیییێکی ناسك و جوانو گۆ کردنی ڕستەی ((ڕائید روکن تۆفیق وەهبیی)) و سەرسام بوون بە ڕوواڵەتی توانای[٨]، ئەدموندز Edmondz دەمودەست فەرمانی دانانی دا! بە چیش؟ **بە هەمان پلەی سەربازیی ـ عوسمانیی** ـ جارانیەوە کە تا ساڵی ١٩٢٠ و ئەندام بوونی لە ئەنجوومەنی باژێڕی سلێمانییدا هەر بە (**بێکباشیی ئەرکان حەرب**) ناسرا بوو[٩].

=★ بنۆڕە: Wiikipedia, The Free Encyclopeia.

(٦)- بنۆڕە: القضية الكردية في العشرنيات ـ ص ١٠٩.

(٧)- بنۆڕە: كرد ترك و عرب ـ ل ٨١.

(٨)- هەمان سەرچاوە و لاپەڕە.

(٩)- پێشکەوتن ـ سلێمانیی؛ س ١، ژ ٢.

لە یێك دانـەوەی هاتنەوەكـەی كـە هـەمووی چـەند ڕۆژێكی كەمـە سـەركردەی یێكەم شۆڕشی كورد حەفید زادە مەحموود ـ لە ١٧ حوزەیراندا ـ دەستگیر كراوە و بە برینداریی لە زیندانی سوپای بریتانیادایە لە بەغدادا و چارەنووسی نادیارە و شۆڕشەكەیشی شكستی هێناوە و لە ٢٣ی حوزەیرانیشدا سلێمانیی پێتەختی داگیر كراوە، بەڵێ هاتنەوەكەی و چوونە ژێر ئاڵای ئەو داگیركەرەی كوژتەی خەڵكی بێ گوناهی گەلی كورد، بێ گومان ئەنجامی (هەڵویست)ێكی سیاسیی كەسی ت. وەهبییە و گومانیش دەنێتەوە: سا یا ئەوەتە ـ لە ڕۆژگاری جەنگدا ـ بە نهێنیی لە ژێرەوە هاریكاری بریتانەكان بووە و لە مێژەوە ئاشنایانە؟! یا ئەوەتە لە دوای ئاگر بەستەوە، لە ئەستەنبووڵدا وەك هەر كەسێكی دیكە ـ ناوی هەندێكیشمان هەڵ دا ـ پێوەندیی بە نوێنەری سیاسیی بریتانیا لە ئەستەنبووڵدا كردووە و ئەویش گەڕاندنەوەكەی پەسەند كردووە.

ئەز بۆم نییە ببێژم لە جەنگەكەدا پێوەندیی نهێنیانەی هەبووە[١٠]، بەڵكە پتر باوەڕم بە گریمانەی دووەمە، بەڵام ئەمەیان هەرگیز ئاسایی و ئاسان و بێ نرخ نەبووە و بێ گومانم (گفتی ـ دەمو دوویی یا نووسراوی ـ بە بریتانەكان داوە كە تێكەڵی چ ڕەفتار و ڕووداو كاروبارێكی پێچەوانەی مەسڵەحەتی بریتانیا نەبێت لە گەڕانەوەیدا بۆ وڵاتەكەی و گوێ ڕاهێڵیشیان بێ). دەی بە ئەو ڕۆشناییە باوەڕی پێ كراوە و **زووتر لە هاوەڵەكانی دیكەی هاتووەتەوە وڵاتەكەی و بە پلەو مووچەی خۆیەوە دامەزراوە** پایەو. گومانیش نییە كە هاتووەتە بەردەمی ئەدمۆندز Edmondz و سلاوی سەربازانەی بۆ كردووە و ناوی خۆی داوە، **ئەدمۆندس (زانیویێتیی كێیەو پێشتر هەواڵی ئەوی ـ لە سەرو و خۆیەوە ـ پێ گەهیشتووە** [١١]).

ت. وەهبیی لە گوتوبێژەكەی ئێرەدا دەبێژێت؛ (حەقیقەتەن كە هاتمەوە لە توركیاوە، مەوقیفم لە توركیادا گەورە بوو).

---

[١٠]- ئەو ـ وەك باسم كردووە ـ تا كۆتایی جەنگ و خەلات كردنی لە لایێن ئاڵەمانەكەوە، هەر لە لەشكری عوسمانییدا بووە. دەی ئەگەر توركەكان پەرێشان بووبن، ئەوە ئاڵەمانەكان هێندە گەمژە نین نیشان بە یێكێ بدەن لە ژێرەوە پێوەندیی لەگەڵ بریتانیای دوژمنیان هەبێت.

[١١]- ئەدمۆندز لە كتێبەكەیدا ـ ل ٨١ ـ دەبێژێت كە لە ئەو هەلەوە خۆشەویسترین هاوەڵێیێتی.

ئەو قسەیەی كە بە بۆنەی باسی خۆی و مێجەر سۆن Soaneەوە گێڕاوەتەوە، بۆ ئێمە دوو مانای هەیە: لە لایێكەوە خۆی جەحتی هێناوە كە لە لای بریتانەكان (هەڵوێست) و بارێكی بەهێزی هەبووە بۆیێكا ڕێگەی هاتنەوەی دراوە. لە لایێكی دیكەوە ئەگەر لە مێجەر سۆن Soane دڵ تەنگ بووبێ، بەڵام هێشتا لەلای بریتانەكان باری شلۆق نییە، بەڵكە بەهێزە.

گریمان بەهێز بووبێ، بەڵام (هەڵوێستی چوونە ژێر ئاڵای بریتانیای داگیركەرەوە) بێ گومان هەر زوو لە سەری كەوتووە و كەسێكی وەك مێجەر سۆن Soane یێكەم حسابی لەگەڵ كردووە.

ت. وەهبیی ـ وەك نووسەرێ[١٢] ـ لاف لێ دەدا گۆیا (لە ساڵی ١٩١٩ و سلێمانییدا لە عەلیهیی حاكمی سیاسیی) بووە و (لیژنەیێكی لە كوردە لاوەكان) پێك هێناوە و (لە ماڵەوە قسەیان كردووە) بەڵام (هیچیان نەكردووە، هەر قسەیان كردووە كە شەو دادەنیشتن)[١٣].

دوایی دەگێڕێتەوە كە (لەسەر سمێڵ ڕاكێشاندنی ڕەئیسی بە لەدییە) و (ئیستیبدای سۆن Soane) لێی عاجز بووە و ئەویش (نەفیی كردووە) و كردوویێتی بە (چاودێری ئاخوڕی وڵاخ).

ڕاستییێكەی دانیشتنەكانی ت. وەهبیی و میوانەكانی لە ماڵەكەیدا هەرگیز بۆ (باسی سیاسەتێكی ناحەزانە لە ڕووی بریتانیا) (هان دان و ڕێك خستنی لاوەكان بۆ بەرهەڵستیی) و (دەرپەڕاندنی بریتانیای داگیركەر) و (لە نێو بردنی سۆن Soane) نەبووە[١٤]، بەڵكە ئەو كە شانازیی كردووە بە (پەروەردەی عوسمانیییێكانەوە) و هەر (بێكباشیی ئەركان حەرب) بووە، ئەوە دانیشتنەكانیان - بە قسەی ڕەفیق حیلمیی ـ بۆ (بەزم و ڕەزم) بووە و (لە گەرمەی بەزم و خواردنەوەدا كە سەریان گەرم كردووە، بە جارێ شووڵیان لێ هەڵ بڕیوە و لە

---

[١٢]- بنۆڕە: توفیق وهبیی حیاتە و دورە ـ ل ٥٢.

[١٣]- یادی گوتوبێژەكەی بكەوە.

[١٤]- = = = .

شیرازە چوونەتە دەرەوە)[15]. کورتیییەکەی بۆ قسەو باسی خۆش و خواردنەوە، تەنانەت گۆرانیی چڕین بووە و (مێجەر سۆن Soane)یش ئاگەهداری ئەم باسە بووە و دەنگی نەکردووە[16].

سۆن Soane ـ بە بڕوای من ـ لەسەر ئەو دانیشتنانە یا گریمان لەسەر بیستنەوەی بێزاریی ت. وەهبیی بەرامبەر (سمێڵ ڕاکێشانی ڕەئیسی بەلەدییە)، بە ئەو شێوەیە (سزا)ی ت. وەهبیی نەداوە، بەڵکە بە دانانی لەسەر (ئەو کارە) پێی گوتووە: (کابرا، تۆ بەناو بێکباشیی ئەرکان حەربیو خەڵکانێ بە «بەگ»[17] ناوت دەبەن، تۆ ئەوە نیت خۆت بە زل بهێتە پێش چاوو وەها لە خەڵك بکەیت بە گەورەت بزانن. تۆ گەورە نیت، چونکە تۆ لەژێر فەرمانی منێکی بریتانیدایت و بمەوێت ـ وەك ویستم ـ دەت نێرمە تەویلەی وڵاخان بۆ چاودێریی ئاخوڕەکان و ڤنگی ئەسپەکان. ئەوەتە چوویت و بە گوێشت کردم).

بێ هیچ گومانێ، سۆن Soane ئەوها بەچاوێکی سووکەوە تەماشای کردووە بۆیێکا دوای ڕۆییشتنی وەهبیی بۆ بەغداد، هێشتا بە ئەو شێوەیە تەماشای کردووە. ئەوەتە لە بریی نووسینی (تۆفیق وەهبیی بێکباشیی ئەرکان حەرب) لێی نووسیوە؛ (تۆفیق وەهبیی ئەفەندیی)[18] کە وشەی (ئەفەندیی)ش هەر کەسێکی چاکەت و پانتۆڵ لەبەر، خوێندەوار و نیمچە خوێندەواری ئەو ڕۆژگارە و دواتریشی گرتووەتەوە.

(15)- بنۆڕە: یاداشت ـ بەش ٤، ل ٣٣ و ٣٥.

(16)- نەهەمان سەرچاوە.

(17)- ناس ناوی (بەگ)، ناسنێوێکی ڕەسمییانە نییە کە لە (بەگزادە)ییەوە بەری کەوتبێ، بەڵکە ئەوە بە هۆی فرمانەوە بەسەر هێندێ کەسی ئەوتۆدا بڕدراوە.

(18)- بنۆڕە؛ پێشکەوتن ـ سلێمانیی: س ١، ژ ٣٨، پێنجشەممە ١٩٢١/١/١٣* (گوتاری سۆن: خەزینەی جەمام)

* جێگەی باسە سۆن Soane کە ئەوهە ناوی هێناوە، ت. وەهبیی تازە تێکەڵی لەشکری عێراقی عارەب بووبوو. لەشکرەکەش لە ٩٢١/١/٦ دا دامەزرا.

ت. وەهبیی لافێکی سەرسوڕمێنی لێ داوە، گۆیا (شۆڕشی ساڵی ٢٠ی عارەبی عێراق تەواو بووە و لێ بوردن بۆ گشت دەرچووە و ئەویشی گرتووەتەوە و ئیدی بردوویانە بۆ بەغداد و کن داییرەی فەرمانڕەوای بریتانیا لە عێراقی عارەبدا)[19].

ئەز ـ لە پەراوێز و جێگەی خۆیدا ـ قسەم لێ کردووە و پتر ناهێنێت، بەڵام مادام ـ خۆی گوتەنیی ـ بردوویانەتە کن فەرمانڕەوای باڵای بریتانیا لە عێراقی عارەبدا[20]، ئەوە لە لاییکەوە دەبێت خۆی پێشتر سکاڵا نامەیێکی لەمەڕ بارگرانیی خۆی لە سلێمانییدا گەهاندبێتە فەرمانڕەوای ناوبراو.

لە لاییکی دیکەوە وەك هێنانی بۆ بەغداد ڕێکەوتی ڕۆژگارێك بوو، بریتانەکان ـ دوای شۆڕشی عارەبەکان ـ کەوت بوونە خۆ بۆ دامەزراندنی حوکوومەتێکی دەمەکیی عێراق، (پێ ویستیان بە کەسانی باوەڕپێ کراو) هەبوو تێکەڵی ببن، بە تایبەتیی لە (سوپای عێراق)دا. دەی ئەگەر وەها نەبێت، داخۆ بۆچیی هێندێ ئەفسەری دیکەی کورد کە لە سلێمانییدا بوون ـ وەك جەمال عیرفان، مەحموود جەودەت، ماجید مستەفا ـ لەگەڵ ت. وەهبیی بانگ نەکران؟ ت. وەهبی خۆی ددانی بە ڕاستییدا ناوە کە یێکێکە لە بنیاتنەرەکانی ئەو سوپایە.[21]

کەواتە ت. وەهبیی کە ئەو ڕێگەی هەڵ بژارد، بە قسەی عەقڵ و مەسڵەحەتی خۆی کرد و قسەو ئامۆژگاریی سۆن Soaneی ناحەزی کە ـ وەهبیی گوتەنیی ـ پێی گوت بوون: (تابیعی عێراق مەبن)،[22] نرخی فلسێکی قەڵبی نەبووە و چوونە پاڵ لەشکری عێراق عارەبی گرانتر زانیی.

دیاریشە هەنگی کەسانێ هەبووە لە ئەم ڕەفتارەی بێزار و زویر بوون. بۆ وێنە یێکی لە دۆست و پەرۆشەکانی؛ ڕەفیق حیلمیی لێی نووسیوە؛ (بیستمانەوە کە لە

(19)- یادی گوتوبێژەکەی بکەوە!.

(20)- خاوەندی کتێبی عارەبیی (تۆفیق وەهبیی حیاتە و دورە ـ ل ٥٣) بێ بەڵگە و لە خۆڕا نووسیوییێتیی گۆیا؛ ت. وەهبیی دوور خراوەتەوە.

هەروەها مێژووی ١٩٢٠/٨/١٥ی بۆ ڕۆییشتنەکەی داتاشیوە کە هەڵەیە.

(21)- بنۆڕە: ذکری تأسیس الجیش العراق ـ ل ٢٤/ یا: توفیق وهبیی حیاتە و دورە ـ ل ٥٤.

(22)- گوتوبێژەکەی خۆی.

ئەوێدا ـ بەغداد ـ کراوەتەوە بە زابت و گەڕاوەتەوە جەیش. هەرچەندە حەقیشم نەبوو، بەڵام ئەو ڕۆژە ئەم کارەم بۆ تۆفیق وەهبیی بەکەم و بە ناشایستە زانیی بوو. لەبەر ئەوە لە نامیێکدا کە بۆم ناردبوو، تانووتم لێ داو زۆرم لۆمە کرد. بەینێك زویر بوو. بەڵام دوایی ئاشتمان بووەوە)[٢٣].

ئیدی ـ بە ئەم هەڵویستە سیاسییەوە ـ ت. وەهبیی وەك یێکەم کوردی سلێمانیی و کۆنە ئەفسەری عوسمانیی لە پێك هێنانی سوپای عێراقی عارەبدا بەشدار و پێش خزمەت بووە. ئەمە لە هەلێکدا نیشتیمانی خۆی داگیرکراوە و گەلەکەی ژێر دەستە بووە، خوێنی شەهیدانی ڕێگەی سەربەخۆیی (کوردستانی جونووبیی)ش هێشتا لە «دەربەندی بازیان»دا کزر بووا.

- ٢ -

ت. وەهبیی یێکەم هەنگاوی لە بەغداددا ناوە و بە ڕواڵەت لە سیاسەت دوور بووە، بەڵام لە پڕێکدا ـ خۆی گوتنەیی ـ لە ساڵی ١٩٢٢دا بۆ (سیاسەت) و بۆ ماوەی دوو مانگ هاتووە بۆ سلێمانیی[٢٤]. بۆچیی؟ بۆ برۆپاگەندە کردن بۆ (حەمدیی بەگی بابان)ی کوردیی نەزان و پەروەردەی ئەستەنبوڵ و نیشتەجێی بەغداد، بەشکم لە نێو سلێمانیدا ناوبانگی پەیدا بکات. بۆ ئەوەش (هەواڵی مردن)ی ئەوێکی زیندوو بڵاو دەکەنەوە کە خۆی سەری لێ سوڕما بووا

ت. وەهبیی ـ لە گوتوبێژەکەیدا ـ دەبێژێت؛ (حەمدیی بەگ دەترسا دەی گوت: ئینگلیزەکان چیم پێ دەڵێن؟). لە لایێکی دیکەوە، هەر ت. وەهبیی دەبێژێت؛ (من دوو مانگ لە ئەوێدا بووم. گەڕامەوە بۆ بەغداد، کەس لێی نەپرسیمەوە، چییە و چیی نییە!)[٢٥].

---

[٢٣]- بنۆڕە: یاداشت ـ بەش ٣، ١٣٢ - ١٣٣

[٢٤]- لە پەراوێزمدا بۆ گوتوبێژەکەی ڕوونم کردووەتەوە کە ڕێکەوتەکە ساڵی ١٩٢٢ نییە و لە ئەوانەیە لە ١٩٢١دا سەردەمی فەرمانڕەوای سلێمانیی! مێجەر گۆڵد سمیت Gold Smith بووبێ.

[٢٥]- بنۆڕە گوتوبێژەکەی ئێرە.

ڕاستییێکەی ئەم قسانەی خۆی ـ دەش بێژێت بۆ سیاسەت هاتووە ـ مایەی پێ کەنینە. چونکە ئەوێکی سوپایی لە مەملەکەتی عێراقی عارەبی چاودێری کراوی بریتانیا، داخۆ هەر لە خۆڕاوە هاتووە بۆ سلێمانیی و پڕوپاگەندە کردن و کە هاتووشە و دەڕواتەوە کەس هیچی لێ ناپرسێت؟! نا، ئەو لە خۆڕا و بەبێ ئاگهداریی بریتانەکان نەهاتووە.

ئەوەتە ڕەفیق حیلمیی دۆستی حەمدیی بەگ نووسیویێتیی: (شکی تێدا نییە حەمدیی بەگ لەسەر ئیشارەتی مەندووبی سامیی لە بەغدادەوە هات بووە سلێمانیی)[٢٦]. کەواتە سەرچاوەی هاتنی ت. وەهبیی بۆ پڕوپاگەندە و لێ نەپرسینەوەی کەسێ لە هاتنەکەیشی، تەواو ڕوونە.

بێ گومان ئەو بەخۆ کەوتنەی بریتانەکان، ئەنجامی گەرم بوونی کێشەکانیانە لە دوای شۆڕشی عارەبەکانەوە. لە لایێکی دیکەوە بەهۆی هەڵ کەوتنی کشاند و تێ خزاندی مەفرەزەیێکی تورك لە ڕواندز و لە مانگی مایسی ١٩٢١دا کە دوای مانگێك عەلیی شەفیق ـ ئۆزدەمێر سەرکردایێتیی کرد و ناحەزانی بریتانەکانی کۆدەکردەوە بۆ ئاژاوەنانەوە، یا لێ دانی بریتانەکان. لە هەمان هەلدا، کۆمەڵانی گەلی کورد، تەواو داخ لە دڵ بوون و هەڵپەیان بوو بۆ ئازادبوون و هاتنەوەی حەفید زادە مەحموودی سەرکردەیان و بووژاندنەوەی فەرمانڕەوایی خۆماڵیی کورد.

ئەگەر ڕەنجی ت. وەهبیی بۆ بەناوبانگ بوون و دەسەڵات پەیداکردنی حەمدیی بەگ کەڵکی نەگرت و بریتانەکان چاوپۆشییان لە خۆی و ناونیشانی کرد، ئەوە ت. وەهبیی دەستی خۆی پتر دەکاتەوە کە بێ سڵەمینەوە لەلای (جێگری نوێنەری باڵای بریتانیا لە عێراقدا) وەك (ڕاوێژکار) دەردەکەوێ و هەڵوێستی سیاسیانەیشی، هەڵوێستی کوردێکی سلێمانیی و ئاشنای حەفید زادە مەحموودی زیندانیی و ئاوارەیی هیندوستان دەخاتە ڕوو کە **پێشنیاز دەکاتو** بە بریتانەکان دەبێژێت **(مەی هێندنەوە)!**

---

[٢٦] بنۆڕە: یاداشت ـ بەش ٢، ل ١١٥.

ئەو ئەگەر لە نواندنی هەڵوێستی خۆیدا ئازاد بێ، ئەوە لە هەر زەمان و ڕۆژگارێکدا، زارۆییێکی کورد پێی بزانێت، دەمودەست سەرکۆنەی دەکات و دەبێژێت؛ ئەمە چ کوردێکی بێ ویژدانە؛

ت. وەهبیی بە ئەو هەڵوێستەیشەوە نەوەستاوە، بەڵکە پێشنیازێکی دیکەی بۆ بریتانیا کردووە؛ (**ئەگەر هەر دەی هێندنەوە، با خۆی و چەند ئەفسەرێکی هاوەڵی بچن بۆ سلێمانیی و لەشکرێ پێك بهێنن مەشقی پێ بکەن تا هێزی ئەو لەشکرە حەفید زادە مەحموود لاواز بکات و نەتوانێ سەرپێچیی بکات.** ((واتە لە ڕووی بریتانیا هەڵ نەگەڕێتەوە))[27].

ڕاستییێکەی ـ پێچەوانەی لاف و گەزافی نووسەرێ کە ستاییشی پێشنیازەکانی کردووە[28] ـ ئەو پێشنیازانەی کە بە دەنگی خۆی چ بەشێوەی بەڵگەییێکی نووسراو دەرکەوتوون، کارێ دەکەن هەرچیی نووسراوێ لەمەڕ هەڵوێستی سیاسیی و دڵسۆزیی و هاتنە پێشەوەی نێوبراو هەیە بۆ خزمەت و چاکەی گەلی کورد، ڕەش بکرێنەوە.

- ٣ -

پێچەوانەی سیاسەت و مەبەستی بریتانەکان، حەفید زادە مەحموود ـ دوای هاتنەوەکەی ـ خۆی بە یێکەم مەلیکی کوردستانی جونووبیی ناساند و وڵاتەکەی

(٢٧)- بنۆڕە گوتوبێژەکەی ئێرەی.

(٢٨)- یێکێ لە یێك دانە چەوتەکانی خاوەندی کتێبی (توفیق وهبیی حیاته دوره السیاسي والثقافي ـ ل ٥٨) ستاییش کردنی پێشنیازەکانی ناوبراوە، بە ڕادەییێك دەبێژێت: (بە ڕۆشنایی پێشنیازی، پێش بینییێکانی ئەو هورد بوون. ئەو پێشبینیی کردووە دوای هاتنەوەی شێخ مەحموود ـ حەفید زادە ـ ئاژاوە و کوژتار بقەومێ. ڕاستییێکەیشی ڕووداوەکانی پاشتر ئەو ڕاستییەیان سەلماند!).

ئەز نازانم ئەو نووسەرە باسی کام ئاژاوە و کوژتار دەکات؟ دەترسم بە چاوی ڕووداوەکانی دوای ڕاپەڕینی ١٩٩١ەوە تەماشای ئەو باسەی کردبێ؟!

ناو نا (مەملەکەتی کوردستانی جونووبیی) و ئاڵا و پوول و ڕۆژنامەی زمان حاڵ و لەشکری کوردستانی هێنایە مەیدان.

هەرچەندە ت. وەهبیی هەر لە سەرەتاوە ئاگەهدار بوو کە هێناندنەوەکەی بۆ ئەو مەبەستە نییە و ـ بەڵکە بۆ بەرهەڵستیی تورکانە ـ خۆی و هاوەڵەکانی بۆ مەبەستی باس کراو هاتنە پێشەوە، ئەوە لە هەلی دڵە ڕاوکێ و ترسدا، ت. وەهبیی ناچار بوو بە پێی خواستی دڵی حەفید زادە بجووڵێتەوە و مەشق بە لەشکرەکەی بکات.

ڕاستییێکەیشی **هەرچیی هەواڵێ هەن** و دەبێژن گۆیا؛ ت. وەهبی بە داخوازیی حەفید زادە مەحموود هاتووەتەوە، یا دەبێژن گۆیا؛ **لە دڵسۆزیی خۆی و هاوەڵەکانیەوە هاتوون** مەشق بە لەشکرەکە بکەن، **هەمووی ڕاست نییە**، تەنانەت ئەو هەواڵەش گۆیا ـ دوای کوژتنی ئەفسەر جەمال عیرفان ـ لە ئەوەدا بووە تۆفیق وەهبییش بکوژرێ[29]، ئەمەش هەر ڕاست نییە، بەڵکە وەك ڕوونە ت. وەهبیی کەی و چۆن و بۆچیی هاتووەتەوە، ئەوە ـ خۆی گوتەنیی ـ دوای بانگ کردنی لە لایێن **حەفید زادە** و ڕاسپاردنی بۆ مەشق پێ کردنی لەشکرەکەی، هەر حەفید زادە ـ لەهەمان هەلدا ـ بۆ جوان کردنی ڕوخسار و ناونیشانی و پێگەی **فەرمانی داوە بە دانانی وەك (یاوەری خۆی)**[30]. مێژووی بلاوکردنەوەی ئەو هەواڵەش لە ١٩٢٢/١٢/٩دا، پێش کوژتنی جەمال عیرفانە بە چوار ڕۆژ، واتە لە شەوی ١٢ ـ ١٩٢٢/١٢/١٣دا[31].

لە لایێکی دیکەوە وەك دەمودووی خۆی لەبەر دەستە، چەشنی بیرەوەریی خۆی لە لای م. ر. هاوار، هەرگیز لە شوێنێکدا باسی (یاوەریی) و چالاکیی خۆی نەکردووە. هەروەها نووسراوێکیش باسێکی دیکەی ناکات. بە ئەمەدا دیارە (دانان)ەکەی هەر ڕواڵەت و بۆ ئەو مەبەستە بووە، بەتایبەتیی لە هەلێکدا ـ خۆی

(٢٩)- هەموو نووسەر و لێ کۆڵەکان لە ئاستی ئەم باسەدا کەوتوونەتە هەڵەوە.

(٣٠)- بنۆڕە: ڕۆژی کوردستان ـ س ١، ژ ٣، چوارشەممە ١٩٢٢/١٢/٩.

(٣١)- بنۆڕە: = = ـ س ١، ژ ٥، چوارشەممە ١٩٢٢/١٢/٢٠.

گوتەنیی ـ خەڵکیی ئەویان بە (دۆستی ئینگلیز) لە قەڵەم دەدا. **ڕاستییێکەیشی ئەسڵی کێشەی ئەو** ـ وەك بێـژراوە ـ **ترسی کوژتن نییە لەسەر مەی نۆشین**، یا لەسەر (مونەوویریی ـ ڕۆشنبیریی)[٣٢]، بەڵکە ـ ئەگەر ئەوانە سووکە مەلامەتێ بووبن ـ **مەلامەتە بەهێزەکە (گومان) کردنە لە بیر و ڕەفتاری. ئەی ئەگەر وەها نەبێ بۆچیی بە حەفید زادەی گوتووە: (ئەگەر لە مـن دەترسـیت؟)** گومانەکەش بە ڕاست دەرچووە دەمێ لە دەستپێکی دووەم شۆڕشدا ـ وەك حەفید زادە هەواڵی پرسیوە[٣٣] ـ لە ئەو هەڵە ناسك و مێژووییەدا، (هەڕا)ی کردووە و چووەتەوە بەغداد بۆ نێو لەشکری مەملەکەتی عێراقی عارەب. ئەنجامی ئەم هەڕاکردنەیشی ـ تا نها کەسێ هورد لە یێکی نەداوەتەوە ـ بە ئەوە شکایەوە؛ چەند ئەفسەرێکی هاوەڵی و کەسانی دیکە بە (چەك و تیفاق و سەدان کەس)ەوە پشتی شۆڕشیان بەردا و (خۆیان دا بە دەست دوژمنەوە)[٣٤].

---

[٣٢] بنۆڕە: یاداشت ـ ج ٦، ل ٩٥.

[٣٣] بنۆڕە: چیم دیی ـ ج ٢، ل ٩. (نووسراوە: شێخ مەحموود پرسیی تۆفیق وەهبیی بەگ دیار نییە؛ گوتیان: هەر شەو ڕۆییشت بۆ هەڵەبجە).

[٣٤] ئەو ئەفسەرانە ئەمانە بوون:★

١- خالید سەعید★★

٢- ڕەشید سدقی غەفوور.

٣- عەلیی کوردیی.

٤- ئیبراهیم زوریی.

٥- عەبدولعەزیز ئەفەندیی.

٦- فوئاد مەستیی

٧- مەجید خانەقینیی.

★ چیم دی ـ ج ٢، ل ٢١ ـ ٢٢ (جێگەی باسە کەسانی دیکەیش وەك ئەمین ڕواندزیی — بەبیانووی گومان لێ کردنەوە لەسەر هەڵاتنی ئەو ئەفسەرانە و لەلای لەشکری شۆڕشەوە زیندانیی و دوایی ئازاد کراون و چوونەوە نێو سوپای عارەبی عێراق).

★★ هەر چەندە ئەو خۆ بەدەستەوەدانەی (خالید سەعید) خراوەتە ڕیزی تاوانەوە، بەڵام وەك هورد لە حاڵ نامەی ژین و گوزەران و ڕەفتاریم کۆڵیوەتەوە، ئەو هەمیشە ناحەزی بریتانەکان بووە. بۆیێکا هەر لە هەلی خۆبەدەستەوە دانەوە هەرگیز تێکەڵی سوپای عێراقی عارەب

=نەکراوەتەوە، بەڵکە تا مردن فەرمانبەرێکی سیویل بووە و ژین و گوزەرانی تاڵ بووە. تەنانەت ـ وەك بابم بۆ منی گێڕاوەتەوە ـ ☼خالید سەعید لە دوا ساڵەکانی ژینیدا لە نێو سەرای سلێمانییدا (عەرز و حاڵ نووس)بوو. ئەمیش ژین نامەیتی:

- خالید کوڕی سەعید کوڕی عەبدوڵڵە (ژ: ١٨٨٤. - سلێمانیی م: ١٩٤٧/٢/١٥. سلێمانی).

ڕیشەی بابی پشدەرییە و ڕیشەی دایکی شیوەکەڵەییە. وەك باو بووە، لە سەرەتادا خوێندنی لە حوجرەکانی سلێمانییدا دەست پێ کردووە. هێندە زیرەك بووە لە تەمەنی دووازدە ساڵیدا چووەتە بەر (فێرگەی ڕوشدییەی سەربازیی ـ سلێمانیی). دوایی چووەتە (فێرگەی ئامادەیی سەربازیی ـ بەغداد)، ئەوجا (فێرگەی جەنگاوەریی ئەستەنبووڵ) و ساڵی ١٩٠٤ بە پلەی مولازمی دووەم بووە بە ئەفسەری عوسمانیی. (قسەی عبدولخالقی کوڕی بۆ من: سلێمانیی؛ ١٩٨٤/٨/٣).

لە یێکەم جەنگی گێتییدا ـ پلەی نەقیب بووە ـ لەبەرەی کەوکاسدا جەنگاوەرێکی لەشکری عوسمانیی بووە. یێخسیر و بەندکراو لە (مۆسکۆ، لە لیننگراد، ئەرکجنەری بەندەری ڕووسیا). یێخسیرییێکەی دوو ساڵی خایاندووە. دوایی بە پاپۆڕ هەڕای کردووە و بە فەلاکەت گەهیشتووەتە لۆندون و لە ئەوێ ڕاوە بۆ قاهیرە و لە ئەوێ ڕاشەوە چووەتە پاڵ (لەشکری حیجاز). (قسەی عەبدولخالقی کوڕی بۆ من).

لە ساڵی ١٩١٧ و لە لەشکری باکووردا ـ حیجازیی کە فەرماندەکەی میر فەیسەڵ دواتر پاشای عێراق بووە- وەك فەرماندەی "سرییەی هەججانە/ لەشکری هۆزەکانی عارەب" و بە ناوی (خالد السليمانی)یەوە ناوی دەرکەوتووە.

هەر بە هەمان ناوەوە و لە کۆتایی ساڵی ١٩١٧دا، لە فیرقەی دووی لەشکری حیجاز و لیوای عەقەبەدا؛ بە پلەی موقەددەمیەوە وەك فەرماندەی ئەو لیوایە دەرکەوتووە. (بنۆڕە: تاريخ المقدرات العراق السياسيى ـ ص ٢٠٩).

لە ساڵی ١٩٢٠دا کە فەیسەڵی کوڕی حسێن ـ لە سوریاوە هەڕای کرد و هاتە عێراقەوە ـ خالید سەعیدیش بە پلەی جارانیەوە، بێکباشیی ـ موقەددەمیەوە هاتووەتەوە. دوایی کراوە بە ڕێبەی دەزگەی سەربازگری کەرکووك. (قسەی کوڕی خۆی بۆ من).

لە ١٩٢٢/٩/٢٥ دا ـ لەگەڵ تۆفیق وەهبیی و هاوەڵەکانی ـ هاتوونەتەوە بۆ سلێمانیی و دواتر تێکەڵی لەشکری حوکوومەتی کوردستان بووە. لە سەرەتای شۆڕشی دووەمدا دەستی لە شۆڕشی =هەڵ گرتووە و گەڕاوەتەوە بەغداد و ـ وەك کوڕەکەی دەی گوت ـ چەندانێ بێ کارە بووە. دوایی لە ساڵی ١٩٢٣دا کراوە بە مامۆستای (قوتابخانەی ئەلخزر ـ دیوانییە). ئەوجا لە ١٩٢٤/١/١٤ ـ ١٩٢٤/٩/٢دا مامۆستا (قوتابخانەی بەدرە ـ کووت) . دوایی ڕاگواستراوەتەوە بۆ بەغداد و لە نێوان ١٩٢٤/١١/١٨ ـ ١٩٢٥/١/٨دا مەئمووری (دارولشەفا)ی پێتەخت بووە. ئەوجا لە نێوان ١٩٢٥/١/٨

ئەز بێ گومان ـ چۆن سەرلەشکر ساڵح زەکیی ساحێبقڕان بە نامەی عەلیی کەمالی دۆستی بریتانەکان ساردبووە و پشتی شۆڕشی بەردا[٣٥]- ئەو ئەفسەرانە بە ئامۆژگاریی پێشتر یا هەر بە ئاماژەی ڕۆییشتنەکەی جووڵاونەتەوە و خۆیشیان ـ

=ـ ١٩٢٥/٧/١دا، مەئمووری (مەدرەسەتولئیسلاح)ی بەغداد. لە نێوان ١٩٢٥/٧/١ ـ ١٩٢٥/١٠/١٨دا مەئمووری بەندیخانەی هەولێر و لە نێوان ١٩٢٥/١٠/١٨ ـ ١٩٢٥/١١/٣٠دا مەئمووری بەندیخانەی مووسڵ بووە (نامەی ڕەسمیی موتەسەڕڕیفییەتی سلێمانیی: ژ: ١٩٦١/٣١٥، ڕۆژی: ١٣٦٥/٣/٢٩ك/١٨ ـ ٦ ـ ١٩٣٤).

لە ساڵانی ١٩٢٦دا ڕێبەری (قوتابخانەی ئامێدی) و لە ١٩٢٧دا مامۆستای (قوتابخانەی تەل ئەبوزاهیر ـ تەلەعفەر) و لە ١٩٢٧دا یێکەم مامۆستا ـ ڕێبەری (قوتابخانەی کۆیێ) و لە نێوان ١٩٣٠ ـ ١٩٣٣ مامۆستای (قوتابخانەی ئەیبووبیە) و (فەیسەلییە)ی سلێمانیی بووە.

لە ١٩٣٤دا خانەنشین بووە (قسەی کوڕی خۆی بۆ من. بەڵام بە پێی نامەی موتەسەڕڕیفییەتی سلێمانی: ژ ١١٢٠٥ی ڕۆژی ٤ی ڕەبیعولسانیی ١٣٥٣ی کۆچیی بەرامبەر ١٩٣٤/٦/٢٦، گۆیا فەسڵ ـ دەرکراوە. پێدەچێ ڕاست بێ و دوایی باری چاك کرابێ و مووچەی خانەنشینی وەرگرت بێ کە تا دوای خۆیشی نەوەکانی وەریان گرتووە).

خالید سەعید عەبدوڵڵە ـ دوو ژنی هێناوە. یێکەمیان کیژی عەبدولوەهاب ـ مەهدیی ـ بەگی دیاربەکریی فەرماندەی فیرقەی لەشکری عوسمانیی کەرکووك کە لەبەر ئازاییێتی خالید، کیژەکەی خۆی لێ مارە کردووە. لە ئەم کابانەی دوو کوڕ: مامۆستای قوتابخانەی کۆچ کردوو عەبدوالخالیق، هەروەها جێگیری ئەفسەری خانەنشین عەبدوڵڵە و تاقە کیژێکیان بووە.

لە کابانی دووهەمی تەنها جێگیری ئەفسەری خانەنشین: عبدوڕڕەحمانی هەبووە.

هیچ نووسین و داندراوێکی نییە و بە نەخۆشیی ڕەبوو ـ تەنگەنەفەسیی. مردووە و لە گردی جۆگە ـ سلێمانی نێژراوە.

جێگەی باسە بە ویژدانەوە ببێژم؛ ئەم کەسە کە ئاشنای پاشا فەیسەڵی عێراقیش بووە، ئەگەر کەسێکی دوژمن پەرست بوایە هەڵبەت ـ وەك تۆفیق وەهبیی و هاوتای ـ لە لەشکر و دەوڵەتی عێراقدا پێش دەکەوت. کە وەهایش نەبووە و لە دوا ساڵەکانی تەمەنیدا (عەرزوحاڵ نووس) بووبێ، دیارە کەسێکی بە حورمەت و سەربەرز بووە و گەردنی ئازادە. (خالید سەعید عەبدوڵڵە کوڕە پووری حاجیی فەتاحی دەباخچیی ـ گۆشت نەخۆرە کە دەکاتە باپیری ـ لەداییکەوە ـ بابی نووسەری ئەم بابەتە).

[٣٥]- ئەم باسە لە چەند سەرچاوەیێدا ـ وەك یێك ـ قسەی لێ کراوە.. عەلیی کەمالیش هەنگی ڕێبەری پۆلیسی "کۆیە" بووە.

بە ت. وەهبییەوە ـ هەرگیز بۆ شەڕ کردنی بریتانەکان نەهات بوونە پاڵ دووەم حووکوومەتی کوردستان.

هەر چۆنێ بێ، ورەی گەل و شۆڕشگێڕان و حەفید زادەی سەرکردەیان کارێکیان کرد سەرلە نوێ سلێمانیی پێتەختی مەملەکەتی کوردستانی جونووبیی ئازاد و ئاڵای کوردستان هەڵ بکرێتەوە.

ئەوێ دەمێش ـ لە دووریی ت. وەهبیی نەتەوە پەروەرەوە[٣٦]!! ـ هەموو بەیانییێك قوتابیانی (قوتابخانەی ئامادەیی مەحموودیی) سروودێکی نەتەوەییان بە ئەم شێوەیە دەخوێندەوە:

وا نابێ وا نابێ
ئینگلیز وا نابێ
ئەم خاکە تا سەر بۆ تۆ نابێ[٣٧].

- ٤ -

لە هەڕاکردنەکەیەوە بۆ بەغداد تا سەرەتای ساڵی ١٩٣٠، چ هەواڵێ دەرنەکەوتووە تێکەڵی ت. وەهبیی لە سیاسەتدا پێ نیشان بدات. بەڵام بەپێی هوردبوونەوە، ڕوونە کە ئەو لە لاییێکەوە خەریکی جێگیربوون و بونیات نانی ژینی کۆمەڵیی خۆی بووە[٣٨]، لە لاییێکی دیکەوە لە نێوان ١٩٢٥ ـ ١٩٢٩دا خەریکی لە ئامێزگرتنی دنیای ڕۆشنبیریی بووە. لە ڕووی کارو فرمانیشەوە ئەوە وەك فەرماندەی فێرگەی مەشقی سوپای پاشاییێتیی لە بەغدادا سەرقاڵی فرمانەکەی

[٣٦]- بەڵگەنامە ئینگلیزییێکەی نوێنەری باڵای بریتانیا ـ م. ر. هاوار بڵاوی کردووەتە و لە پەراوێزەکانی گوتوبێژەکەدا نواندوومە ـ بە شێوەی (نەتەوە پەروەرێکی کورد، ڕقی لە تورکانە) ناوی ت. وەهبیی هێناوە.

[٣٧]- بیرەوەریی ئیبراهیم ئەحمەدی پارێزەر ـ بە دەنگی خۆی ـ لە بەرنامەی تەلەڤزیۆنیی ((Kurdsat TV)) بۆ ساڵیادی مردنی. بەرنامەکە شەوی ٧ ـ ٢٠١٠/٤/٨ پێ نیشان درا.

[٣٨]- لە ١٩٢٧دا ژنی هێنا.

بووە و ئەگەر جارجاریش ناوی لە ڕۆژنامەیەکدا دەرکەوت بێ، ئەوە بە بۆنەی دیدەنیی هێندێ باژێڕەوە بووە بۆ تاقی کردنەوەی ئەفسەرەکانی ڕیزی سوپا[٣٩].

ت. وەهبیی لە ئەو بارەدا بوو کە ڕۆژنامەی (ژیان)ی سلێمانیی سەرەتای ساڵی ١٩٣٠، بەناونیشانی (هەموو شەوێك ڕۆژی لە دوایە) سەرگوتارێکی هەڵ خستووەو بەشێوەیێکی سەرسوڕمێن بابەتەکەی نواندووە تا ئەوەی دەبێژێت: (موقابیل بە هەموو فەلاکەت، بۆمباردومان، موهاجەرەت و سەفالەت کە تووشی میللەتی کورد بووە و ـ بەتایبەتیی ـ لیوای سلێمانیی چاوی پێ کەوت.. نەتیجە بە موکافاتی خۆی گەهیشت، ئەوە شەوی لێ ڕۆژبووەوە.. دەرگەی لوتفی حوکوومەتی لێ کرایەوە، لە تێ گەهیشتووترین و چاکترینی میللەتەکامان.. سەعادەت تۆفیق وەهبیی بەگ تەعین کرا بە موتەسەڕڕیفی سلێمانیی)[٤٠].

بە ئەم پێیە ت. وەهبیی جارێکی دیکە ـ بە ڕۆشنایی گوتوبێژەکەیشی ـ تێکەڵی سیاسەت بووەوە.

ت. وەهبیی چوارەمین موتەسەڕڕیفی سلێمانییە. یێکەمیان کاپیتان چاپمان A. J. Chapmanی سەرکردەی پەلاماری بریتانیی ـ عێراقیی بوو بۆ ڕماندنی سێیەم و دوا حوکوومەتی مەملەکەتی کوردستانی جونوبیی لە ١٩٢٤/٧/١٩دا. ناوبراو تا ١٩٢٥/٣/٧ موتەسەڕڕیف بوو، دوای جێگیرکردنی دەسەڵاتی داگیرکەر و نووساندنی سلێمانیی بە عێراق عارەبەوە، جێگەی چۆڵ کردن بۆ ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگی پشدەریی. ئەم زاتە ئەگەرچی یاوەری هەمان پەلامار بوو، کەسێك بوو لە ت. وەهبیی بەناوبانگتر. ئەو لەگەڵ حەفید زادە مەحموودی هاوەڵی، لە یێکەم جەنگی گێتییدا دووجار ـ بە نهێنیی ـ نامەیان ناردبوو بۆ سەرکردەکانی لەشکری بریتانیای داگیرکەری عێراق و پێشنیازیان کردبوو؛ ئامادەی هاریکارییانن بە مەرجێ (وڵاتی کوردان بدەنە دەست نیشتمانپەروەرانی کورد). سەرئەنجام لەگەڵ حەفید زادە لە لایێن تورکانەوە گیراو لە ئەوەدابوو سەری دابنێ، بەڵام بەر

[٣٩]- بۆ وێنە چووەتە سلێمانیی. بنۆڕە: ژیان ـ س ١، ژ ٤٨، پێنجشەمە ١٩٢٦/١٢/٣٠، س ٣، ژ ١١٤، پێنجشەمە ١٩٢٧/٥/١٧.

[٤٠]- ژیان ـ س ٥، ژ ٢٣٩، دووشەمە ١٩٣٠/٥/١٩.

لێ بووردن کەوت. وێڕا، ئەو لە ڕۆژگاری موتەسەڕڕیفییدا بە کەسێکی ئاوەدان کەرەوەی سلێمانیی و بووژێنەوەی خوێندەواریی و بنیاتنەرێکی ژینی ڕۆشنبیری هاوچەرخی سلێمانیی ناسرا. بەڵام کە بریتانەکان پیلانیان دانا بە گوتوبێژ و سیاسەتێکی هێورتر لەگەڵ حەفید زادەی شۆڕشگێڕ بجووڵێنەوە ـ ئەحمەد بەگیش لە ساڵی ١٩٢٢ بە دواوە لە حەفید زادە زویر و جوێ بوو بووەوە ـ ڕایان گواستەوە بۆ هەولێر و ئەویش لە بریی چوون، دەستی لە کار و فرمان هەڵ گرت. بە ئەو شێوەیە سێیەم موتەسەڕڕیف ئەحمەد عوسمان هەولێریی ڕێگەی هاتنی خۆش بوو کە تا ١٩٣٠/٥/٩ موتەسەڕڕیف بوو. ناوبراو ـ ت. وەهبیی گوتەنیی ـ بە بەرقەرارکەری ئاساییش ناسراوە[٤١]، کە بە ئامۆژگاریی بریتانەکان سیاسەتی لەگەڵ حەفید زادە مەحموود گرتە بەر و نامەکاریی و پێوەندیی لەگەڵ بریتانەکان نزیك کردەوە تا سەرئەنجام لە سەرەتای مانگی تەمووزی ١٩٢٧دا حەفید زادە بڵاوەی بە شۆڕش کرد و چمکی ئاشتیی گرت.

ئیدی گومان نامێنێت کە دانانی تۆفیق وەهبیش بۆ مەبەستێکە!

ت. وەهبیی لە ١٩٣٠/٥/١٠دا گەهیشتووەتە ئاوایی «تەینال»[٤٢] و سوپاسی پێشوازی خەڵکانێکی سلێمانیی کردبوو کە بەرە و پیری چوو بوون و پێی گوتوون؛ (بۆ زانست، سیحەت، دەوڵەمەندیی، سەنعەت و تەعمیر و زراعەتی میللەتەکە، لە داخلی هێزی بەشەریدا تێ دەکۆشم)[٤٣].

ئەگەر ئەو قسانە شیرین و جوان بووبن و ڕێکەوتی (زەمانێکی بێ کاسبیی و بێ ئیدارەیی) خەڵکی باژێڕەکە بوو بێ[٤٤]، ئەوە تشتێکی ئەوتۆ گرنگی لەدەست نەهاتووە، چونکە لەچاو موتەسەڕڕیفە کوردەکانی پێشینی کە لە نێوان ٢ ـ ٣

[٤١]- سەرچاوەی پێشوو.

[٤٢]- ئاوایی تەینال: مەڵبەندی کارگێڕی نێوچەی (بازیان)ی نزیك سلێمانییە.

[٤٣]- بنۆڕە: ژیان ـ ژ ٢٣٩.

[٤٤]- بنۆڕە: ژیان ـ س ٥، ژ ٢٤٥، دووشەمە: ١٩٣٠/٦/١٦ (سەرگوتار: تەماشای حیسسییات و سەخای میللەتەکەمان بکەن).

ساڵدا فەرمانڕەوا بوون، ئەو هەرە موتەسەڕڕیفی تەمەن کورت؛ سەد ڕۆژ دەسەڵات بەدەست بوو[٤٥].

---

[٤٥]- هەر بۆ بەرچاو ڕوونیی خوێندەوارەکان، ئەوە ڕەفتارەکانی موتەسەڕڕیف و باری خەڵك و ڕووداوەکانی سەردەمی دەخەمە ڕوو کە لە ڕۆژنامەی (ژیان ـ س ٥، ژ ٢٣٩؛ ١٩٣٠/٥/١٩ ژیان ـ س٥، ژ ٢٤٩، دووشەممە؛ ١٩٣٠/٧/٧)دا دەخوێندرێتەوە و بە ئەم شێوەیەن:

موتەسەڕڕیف ت. وەهبیی لە ئەو مەودایەدا، لە نێوان ـ ١ ـ ٢ ڕۆژدا بە تەنها سێ کەڕەتی ئاشکرا دیدەنیی باژێڕۆك و گوند و ئاواییێکانی ((هەڵەبجە))، ((عەبابەیلێ)) و ((خورماڵ))، ((قەرە چەتان))ی کردووە. ئەم دیدەنییانە بۆ بەسەرکردنەوەی دەزگەکان، قوتابخانەکان، کێشەی زەویی و زار، پیاوە ناسراوەکان بووە. دیسان لە ئەو مەودایەدا ـ وەك باس کراوە ـ تەنها موتەسەڕڕیفی کەرکووك؛ قائیمقامی هەڵەبجە و چەند کەسێکی خانەدانی جاف بۆ بەخێر هێنانی دیدەنییان کردووە. هەرچەندە کەسانی دیکەیش هاتوونە سلێمانیی وەك کۆنە موتەسەڕڕەیف ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ، کەسانێکی سەییدەکانی سەرگەڵوو، سەییدەکانی بەرزنجە، چەند سەردارێکی خێڵەکانی پشدەر، هەروەها ئەفسسەری عێراقیی موقەددەم عیززەت تۆپچیی.*، ئەوە نەبێژراوە ئایا بۆ دیدەنیی ئەو هاتوون یا نا!!

لە ڕووی ئاوەدانیشەوە چ تشتێکی پێ نەکراوە و هەر گفتی داوە لە هەڵەبجەدا قوتابخانەییێکی کیژان و لە عەبابەیلێدا ـ ساڵی داهاتوو ـ قوتابخانەییێکی کوڕان بکرێنەوە.

لە سلێمانیی و یێکەم حەوتەی فەرمانڕەواییدا، دیدەنیی قوتابخانەکان و مامۆستاکانی کردووە. یێك کەڕەتیش لە ئاهەنگێکی (کۆمەڵی زانستیی کوردان)ی سلێمانییدا ئامادە بووە.

لە ڕۆژگارەکەیشیدا ـ وەك ڕۆژگاری پێشینەکانی ـ بایێخ بە خوێندەواریی و پاکۆدانی نەخوێندەواریی دراوە، بە ڕادەیێك کۆمەڵی زانستیی پۆلی شەوانە و قوتابخانەی چەمچەماڵیش دوو پۆلی شەوانە و قوتابخانەی کیژانی سلێمانیش پۆلێکیان بۆ ژنە نەخوێندەوارەکان کردووەتەوە. بەڵام هەرە دیاردە کە سەرنج ڕاکێش بێ، پێکەوەنانی (کۆمەڵی زانستیی ژنان) بووە، بەتایبەتیی کە بۆ یێکەم جار کارێکی ئەوتۆ بکرێت و کابانی موتەسەڕڕیف — ئاسیا ـ سەرۆکاری بێ و گفت بدەن بۆ پێشخستنی ژنان. لە هەمان هەلیشدا، لە ڕۆژنامەدا گوتاری بەنرخ بۆ قەدرگرتنی ژن و ماف و پێ وستەکانی، پێش خستنی ژیانی هەڵ کەوتووە.

لە ڕووی باری ئاساییشی گشتەوە، ئەوە تا ڕۆژی دیدەنیی جێگەنشینی پاشا ـ وەلیی عەهد بۆ سلێمانیی لە ١٩٣٠/٧/١٦دا، چ ڕووداو و تاوانێ نەقەوماوە مەگەر ئەوە نەبێ لە هەڵەبجەدا خەسوویێ لە داخی بووکەکەی، خۆی لەسەربانەوە فڕێ داوە و مردووە هەروەها لە سلێمانیی و

ت. وە هبیی لە چ بارو ڕێکەوتێکی عێراق و سلێمانییدا کرا بە موتەسەڕڕیف؟

بێ درێژ دادڕیی، بە ڕۆشنایی سەرچاوەکانی مێژووی سیاسیی عێراق، ئەم وڵاتە تازە هەڵ کەوتووە، وەك مەملەکەتێکی پاشا نشیین، لە لایێن بریتانەکانەوە بنیات نرا. هەر لە یێکەم ڕۆژی داگیرکردنی بەغدادیشەوە: (١٩١٧/٣/١١) بریتانیای مەزن هەموو جۆرە توانایێکی دارایی، سەربازیی و هەواڵ گریی بۆ داگیرکردن و دەستەمۆکردنی ئەم وڵاتە و خەڵکەکەی دەزانیی و دەناسیی. فەیسەڵی حیجازی دەرکراوی سوریە ـی هێناو کردی بە پاشا بەسەر خەڵکی ئەم وڵاتەوە. لە نێوان ١٩٢٢ ـ ١٩٢٧دا (سێ پەیمانی بریتانیی ـ عێراقیی)ش[٤٦] مۆرکرا و ـ وێڕای بەکار نەبردنی سێیەم ـ هەرسێ پەیمانەکە ڕێگەی دا (چاودێریی ـ ئینتیداب ـماندات)ی بریتانیا بەسەر عێراقەوە بێ. لە ئەم بارەشدا (بریتانەکان) وەك دەسەڵاتێکی باڵا، لە پاڵ دەسەڵاتی مەملەکەتەکەدا ڕەفتاری دەکرد.. لە شکری بریتانیی، بەکرێ گیراوانی لیڤیی[٤٧] و هی دیکە، نێرووی هەوایی و بنەکەکانیان، سەدان ئەفسەر و کارناس لە وەزارەتەکان و دەزگەکانیاندا بە ناوی (خواستنی خزمەتگوزاریی ـ ئیستیعارەت خەدەمات)ەوە کاریان دەکرد. کورتیییێکەی،

=دوکانی دەلاکێکدا، کابرایێك لە پڕێکدا پەلاماری گوێزانی دەلاکیی داوە و بە ملی خۆیدا هێناوە، بەڵام نەمردووە.

* عیززەت تۆبچیی ـ دواتر و بێ دەرکەوتنی ناوی ـ یێکێ بووە لە ڕیزی (دەستەی نیشتیمانپەروەران ـ هەیئەی وەتەنییە)ی سلێمانیی.

[٤٦]- پەیمانی یێکەم لە ١٩٢٢/١٠/١٠دا، دووەم لە ١٩٢٦/١/١٣دا، سێیەم لە ١٩٢٧/١٢/١٤دا مۆرکران، بەڵام دواییێکە کاری پێ نەکرا.

[٤٧]- ئەم لەشکرە ـ لە نەستوورییە دەربەدەرەکانی تورکیای عوسمانیی و لە گەرمەی یێکەم جەنگی گێتییدا ـ لە لاییێن بریتانەکانەوە پێك هات بۆ بەکار بردنیان لە پێناوی داگیرکردن و لێ دانی عارەب و کوردستان و خۆ وڵاتییێکانی. بەپێی بەڵگەییێك و بەپێی (چوارەم پەیمانی بریتانیا ـ عێراق: ١٩٣٠/٦/٣٠) بریتانیا مافی هەبووە کە (نێرووی لیڤیی: ١٢٥٠ کەسیی) بهێڵێتەوە بۆ پاراستنی بنکەکانی نێرووی هەوایی خۆی.* دیارە هەنگی ژمارەکەیش لە ١٢٥٠ پتر بووە.

* بنۆڕە: قوات الليقي العراقية (١٩١٥ ـ ١٩٣٢) ـ ل ٢١٤.

دەسەڵاتی نوێنەری باڵای بریتانیا ـ مەندوویی سامیی ـ لە عێراقدا تا ڕۆژی وەرگیرانی عێراق بە ئەندامی کۆمەڵەی گەلان (١٩٣٢/١١/٣) و کۆتایی هاتنی (چاودێریی ـ ماندات)، خۆی لەشانی دەسەڵاتی پاشای عێراق دەدا، بەڵکە هێندێ جار ئەگەر کێشەیێ قەومابێ، بریتانەکان پێیان داگرتووە و داشیان سوار بووە.

ئەوێ دەمێ ـ سلێمانیی ساڵی ١٩٣٠، وەك لیوایێکی عێراقیی بوو. لە ڕووی کارگێڕییەوە (موتەسەڕڕیف نشیین) بوو، بەڵام لە هەمان هەلدا (پشکنی کارگێڕیی ـ ئیداریی/ حاکمی سیاسیی) بریتانیی[٤٨] ـ وەك جێگری موتەسەڕڕیف دەرکەوتووە ـ و (پشکنی پۆلیس) بریتانیی[٤٩]، (ئەفسەری هەواڵ گریی نێرووی هەوایی) بریتانیی[٥٠]، (دوو فەوج سەربازی عێراقیی)[٥١]، (دوو فەوج سەربازی

(٤٨)- پێش گەهیشتنی ت. وەهبیی، لە ١٩٣٠/٥/٣دا، پشکنی کارگێڕیی ـ موفەتتیشی ئیداریی کاپیتان (گاوون) بۆ حەساندنەوە و ڕابواردنی شەش مانگ چووەتەوە بۆ بریتانیا. پشکنی کارگێڕیی باژێڕی عیمارە، کاپیتان (ئالبان) هاتووەتە جێگەیی و پێش ت. وەهبیی بە چەند ڕۆژی دەست بەکار بووە.★

جێگەی باسە ئەم پشکنانە وەك حاکمی سیاسیی بوون بە ڕادەیێك ـ لە هەلی کار کەنار کردنی ت. وەهبییدا ـ پشکنی کارگێڕیی سلێمانیی بە (جێگری موتەسەڕڕیف) لە لایێن حوکوومەتی عێراقی عارەبەوە تەماشا کراوە.★★

★ بنۆڕە: ژیان ـ س ٥، ٢٣٨، پێنجشەممە ١٩٣٠/٥/٨.

★★ بنۆڕە: بەلگەکان.

(٤٩)- پشکنی پۆلیسی بریتانیی ئەوکاتەی سلێمانیی؛ (مستەر شیپەرد Shepard) بووە کە لە ١٩٢٦ەوە هاتووەتە سلێمانیی★.

بنۆڕە: ژیان ـ س ١، ژ ٤٣، ١٩٢٥/٢٥،١١ و ژیان ـ س ٥، ژ ٢٣٤، پێنجشەممە ١٩٣٠/٤/١٠.

(٥٠)- بە شێوەی (زابت ئیستخبارات قیوای هەوائیی حوکوومەتی فەخیمە بریتانیا) ناوی هاتووە کە تا مانگی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٣٠ - کاپیتان ئەندرسن) ناو بووە و دواتر کاپیتان (ئەی، جەی، ئێم. برنن) جێگەی گرتووەتەوە.★

جێگەی باسە لە هێندێ ژمارەی ئەو ڕۆژنامەیەدا، ناوی (زابت ئیستخبارات)یش هەیە کە ئەز نازانم مەبەستی لە ئەفسەری باس کراوە یا ئەمیان عێراقییە.

★ بنۆڕە: ژیان. س ٥، ژ ٢٢٥، دووشەممە ١٩٧٠/١/٢٧.

(٥١)- بە ڕۆشنایی گوتوبێژەکەی ت. وەهبیی.

لیڤیی)[٥٢] لێ بووە. ئەمە بێ لە ڕێبەری دەزگەی پۆلیسی عێراقیی ـ موراد بەگ ـ و (ئەنجوومەنی کارگێڕێی)[٥٣] و کاربەدەستی دیکە.

کورتییێکەی لیوای سلێمانیی و هەموو کاروبارێکی دامودەزگەکانی موتەسەڕڕیفییەت ـ بەکار گێڕەکانەوە ـ چاودێری کراوی بریتانەکان بوون. ڕوونتریش دەبێژم؛ موتەسەڕڕیف ت. وەهبیی، هەموو تشتێ نەبووە وەك ـ لە گوتوبێژەکەیدا ـ خۆی نواندووە.

زووتر گوتم؛ هەڵ بژاردنی ت. وەهبیی ـ وەك پێشینەکانی ـ بۆ مەبەستێ بووە، دەی چییە؟.

ئەو کە لەلایێن ئەنجومەنی وەزیرانی عێراقی عارەبەوە، لە ١٩٣٠/٤/٢٨دا بڕیاری دانانی درا، هەنگی، ڕاستتر لە ١٩٣٠/٤/٢دا گوتبێژی گەرم لە نێوان عێراق و

(٥٢)- بەپێی هەواڵی ڕۆژنامەیی (ژیان ـ ١٩٣٠/٦/٥) بێژراوە: بۆ ساڵ ڕۆژی لە دایبك بوونی پاشا ژۆرژی ئیمپراتۆری بریتانیا، ئاهەنگیان گێڕاوە.★ دیارە (دوو فەوج نێرووی لیڤیی) لە سلێمانییدا ـ هاوشانی دوو فەوجەکەی سوپای عێراق ـ هەبووە.

بەلگەیێکی بریتانیی درەنگتریش ئەو هەواڵە چەسپ دەکات کە دەبێژێت: (لە ١٦ی شوباتی ١٩٣٢دا سرییەیێکی فەوجی دووەمی ئاسووریی ـ لیڤیی/k ـ سلێمانیی بەجێ هێشتووە و ڕەوانەی بەسڕە کراوە).★★

★ بنۆڕە: ژیان ـ س ٥، ژ ٣٤٣، پێنجشەممە ١٩٣٠/٦/٥.

★★ بنۆڕە: قوات الليقي العراقية ـ ل ١٩٢.

(٥٣)- ئەنجوومەنی کارگێڕیی ـ مەجلیسی ئیداریی لە ڕۆژنامەی (ژیان)ی ڕۆژگارەکەدا، ڕەنگ و دەنگی نییە و ناوی سەرۆك و ئەندامەکانی دیار نییە، هێندە هەیە لە پارە بەخشیندا بۆ (کۆمەڵی زانستیی) ناوی (کاتبی مەجلیسی ئیدارە) غەففور ئەفەندیی هاتووە.★ پێدەچێ ئەنجوومەنەکە لە گەورە پیاوانی دەسەڵاتدار و ناسراوی باژێڕەکە پێك هات بێ و (پشکنی کارگێڕیی) بریتانیی تێکەڵی بووبێ.

جێگەی باسە خاوەندی کتێبی (توفيق وهبيی حياته و دوره ـ ص ٧٣) قسەی لە بەلگەنامەیێکی ئەنجوومەنەکە کردووە کە: (نامەیێکی نهێنیی ژ: س/١٧٥ی ١٩٣٠/٨/١٩)ی بەرەوڕووی (وەزارەتی نێوخۆی عێراق) کردووە و ڕای گەهاندووە: (تۆفیق وەهبیی ـ لە دیدەنییێکیدا بۆ هەڵەبجە، خەڵکی لە دژی حوکوومەتی عێراق هان داوە).

★ بنۆڕە: ژیان ـ س ٥، ژ ٢٤٦، پێنجشەممە ١٩٣٠/٦/١٩.

بریتانیادا دەستی پێ کردبوو بۆ گەلاڵە و مۆرکردنی (پەیمانی چوارەم)ی نێوانیان کە بۆ هەردوولا چارەنووس ساز بوو. گوتوبێژەکان هێندە پڕ کێشە بوون، ڕاگواسترانەوە بۆ لۆندۆن و نووریی سەعیدی سەرۆوەزیران و سێر فرانسیس. هـ. هەمفریس Sir F. H. Hamphrysی نوێنەری باڵای بریتانیا لە عێراقدا چوونە ئەوێ و سەرئەنجام کێشەکانیان چارەسەر کرد. کە گەڕانەوە بۆ بەغداد لە ١٩٣٠/٦/٣٠دا (پەیمانەکە مۆرکرا) و (مایەوە سەر ڕەزامەندیی پارلەمان)ی عێراق کە دوا قوناغێکی فرە ناسك بوو.

ڕێك کەوتەکانی ١٩٣٠/٤/٢ و ١٩٣٠/٤/٢٨ لە بەرامبەر یێکدی ڕابگرین، دەبینین کە دانانی ت. وەهبیی پێوەندیی توندی بە ڕووداوی (پەیمان)ەکەوە هەیە، بەتایبەتیی لە لایێکەوە (سلێمانیی) مەڵبەندی بزاڤی نەتەوەیی ئازادیی خوازی کوردە و هەتا شەش ساڵ لە ئەمەوبەر پێتەختی حوکوومەتی کوردستانی باشوور بوو، لە لایێکی دیکەوە ـ وەك ڕۆژنامەی ژیان بەندەکانی بڵاو کردووەتەوە[٥٤] ـ ئەو پەیمانە (بە هیچ شێوەیێ لای لە گەلی کورد و مافەکانی نەکردووەتەوە).

ئەوجا دانانی ت. وەهبیی لە بارێکی ئەوها ناسکدا ئاسایییە یا ئانقەستە؟ ڕاستییێکەی ئانقەستە، چونکە ناوبراو لەوەتەی ساڵی ١٩١٩ەوە لای بریتانەکان ناسراو و باوەڕ پێ کراو و ڕێزی لێ گیراوبووە بەتایبەتیی کە ئەو لە ئەو هەڵەوە پێچەوانەی فەڕی بریتانەکان چ مەملەکەتی عێراقیی عارەب نەجووڵاوەتەوە، بەڵکە یێکێکە لە بنیاتنەرەکانی سوپای عێراق و فەرماندەی فێرگەیشی بووە. وێڕا کەسێکیشە خەڵکی سلێمانیی و ناوبانگێکی سەربازیی و ڕۆشنبیریی هەیە.

بێ گومان بەڵگە و باسی باوەڕ پێ کراو هەیە کە لە ١٩٢٩/٩/١٤ەوە بریتانەکان گفتیان بە عێراق داوە عێراق لە ساڵی ١٩٣٢دا بکرێ بە ئەندامی کۆمەڵەی گەلان و دەستیش دەکات بە گوتوبێژ بۆ گرێدانی پەیمانێکی نوێ[٥٥]. هەروەها بەڵگەی باوەڕ پێ کراویش هەیە کە لە سەرەتای ساڵی ١٩٣٠دا هێندێ کوردی سیاسەت باز و

(٥٤)- بنۆڕە: ژیان ـ س ٥، ژ ٢٤٩، دووشەممە؛ ١٩٣٠/٧/٧ (بەیانی ڕەسمیی لە بابەت موعاهەدەی تازەوە).

(٥٥)- بنۆڕە: العراق في ظل المعاهدات ـ ط ٥، ل ٢٢٧.

ئەندام پارلەمان گومانیان لە (پەیمانی نوێ) کردووە. بۆ وێنە لە ١٩٣٠/٢/١٣دا مارف جیاووکی نوێنەری هەولێر (لە ئەنجوومەنی نوێنەراندا ئاشکرا پرسیاری کردووە: ئایا مافەکانی کورد لە ئەو پەیمانە نوێیەدا کە لەگەڵ بریتانیا مۆر دەکرێت، دەپارێزرێن؟)[٥٦]. هەروەها پێنج نوێنەری کورد (عەریزەیان داوە بە نوێنەری باڵای بریتانیا)[٥٧].

نها بۆ پتر نزیك بوونەوە، چاکە بش پرسین: کێ هەڵی بژارد؟.

دیارە ناوبراو خۆوڵاتیی و سوپاییێکی عێراقیی بوو بۆیێکا بە فەرمانی پاشایانە و ـ خۆی گوتەنیی ـ بە ئامۆژگاریی پاشا کراوە بە موتەسەڕڕیف، بەڵام ئایا دامودەزگەی حوکوومەتی عێراق خۆی هەڵی بژارد؟

ئەویی شارەزای مێژووی سیاسیی عێراق بێ، چاك دەزانێت؛ تا عێراق نەبوو بە ئەندامی کۆمەڵەی گەلان لە ١٩٣٢دا، دەسەڵاتی حوکوومەتی عێراق لە باژێڕەکانی کوردستاندا، لەچاو دەسەڵاتی بریتانەکان لە ئاستی پلەی دووەمدا بووە. چونکە هێندەی بریتانەکان شارەزای کورد و کوردستان نەبوو. هێندەی بریتانەکان تێکەڵی چینەکانی گەلی کورد و خاوەندی پێوەندیی بەربڵاو نەبوو. وێڕای ئەوانەیش بریتانەکان بە نێرووی پیادە ـ لیڤییێکان ـ و نێرووی هەوایی، هەروەها هەواڵگریی باڵی بەسەر ئاساییشی باژێڕەکانی کوردستاندا کشاندبوو، بۆ حوکوومەتی عێراقیان دەپاراست. لە سەرروو هەمووو ئەمانەیشەوە هەر بریتانەکان بوون کوردستانی باشووریان نووساند بە مەملەکەتی عێراقیی عارەبیی دیجلەو فوراتەوە و لە نێوان ساڵانی ١٩١٩ ـ ١٩٣٢دا (پێنج) شۆڕشی کوردیان کوژاندەوە و کورد و کوردستانیان خڵتانی خوێن و تووشی وێرانیی کرد.

کەواتە بێ هیچ گومانێ، هەڵ بژاردنی ت. وەهبیی ـ سەرباز ـ بۆ فەرمانێکی سیڤیل و لە هەلێکی یێکجار ناسکدا، کردەوەی بریتانەکانە و ئەوان ناویان هەڵ

(٥٦)- بنۆڕە: کورد و کوردستان لە بەڵگەنامە نهێنییێکانی حوکمەتی بریتانیادا ـ ب ١، ل ١٥١.

(٥٧)- هەروەها، ل ١٥٢ ـ ١٥٣ (نوێنەرەکان: ئیسماعیل ڕواندزیی ـ نوێنەری هەولێر، محەممەد جاف ـ نوێنەری کەرکووك، حازم شەمدین ئاغا ـ نوێنەری مووسڵ، محەممەد ساڵح ـ نوێنەری سلێمانیی، مارف جیاووك ـ نوێنەری هەولێر).

داوه و له حوکوومەتی عێراقیان بردووەتە پێشەوە و ئەوجا ئەو حوکوومەتە و پاشای وڵاتەکە فەرمانی پەسەند کردنیان بۆ داوە. گومانیش نییە، هەردوو لایان ـ دوای ڕاوێژ و بە ڕۆشناتیی بەرنامەیان بۆ چوارەم پەیمان پێ ویستیان بە کەسێکی وەك ت. وەهبیی بووە، ئەویی بێ گومان ئاگەهداری دانانەکەیتی و دەزانێت بۆ (سلێمانیی) هەڵ بژێردراوە بۆییێکا گوتوویێتی:(سلێمانیی نەبێت ناچم)[58]، هزریش دەکەم کە هەڵ بژاردنەکەی ڕێکەوتی دوای کۆبوونەوەی مانگی مارتی ١٩٣٠ی نوێنەری باڵای بریتانیا بووبێ لەگەڵ ڕاوێژکاری وەزارەتی نێوخۆ و سێ پشکنی کارگێڕیی کەرکووك و مووسڵ و هەولێر، ئەوانەی بە تایبەتیی لەمەڕ بارودۆخی ئەو ڕۆژگارەی کورد گوتوبێژیان کردبوو[59].

ئەز دەبینم کە هەردوو لا؛ پاشاو حوکوومەتی عێراق، بریتانەکانی دەسەڵاتدار لە عێراقدا، بە رووالەت مەبەستیان لە دانانی ت. وەهبیی بە موتەسەڕڕیفی سلێمانیی (سەقام گیربوونی ئاساییش)ی باژێڕەکەی بووە لە ئاستی تووش هاتنی هەر لەرزەییێکدا کە لە پرێکدا، لە ١٩٣٠/٧/١٦دا یێکەم لەرزەی لێ قەوما.

لە ئەو ڕۆژەدا میر غازیی جێگەنشیینی پاشای عێراق هات بۆ (سلێمانیی) و (دڵنەوایی) خەڵکەکەیی و گشت کورد لە ئاستی (چوارەم پەیمان)دا. بەڵام خەڵکیی بە گەروە و بچووکەوە تا شاگردانی قوتابخانە بە (خۆنواندن) و دروشمی (ڕەوابێ مەتالیبی کورد، بەرقەرارابێ عەدالەتی عوسبەتولئومەم) پێشوازیان کرد. تەنانەت گوتاربێژی هەڵ بژێردراوی ـ گۆیا ـ خەڵکەکە (میرزا تۆفیق قەززاز) ڕووی لە (میر غازیی) کردووە و (داخوازیی ـ مەتالیب)ی خەڵکەکەی پێ گەهاندووە کە (عیبارەتە لە موختارییەتی ئیدارە بۆ کوردستانی عێراق، یەعنی لیوای کەرکووك، هەولێر، سلێمانیی، ئەقزییەی شیمالی مووسڵ و قیسمی سەرووی لیوای سیروان)[60].

[58]- بنۆڕە: مأساة بارزان المظلومة ـ ط ٢، ص ٦٨.

[59]- بنۆڕە: کورد و کوردستان لە بەڵگەنامە نهێنییێکانی حوکمەتی بریتانیادا ـ ل ١٥١.

[60]- بنۆڕە؛ ژیان ـ س ٥، ژ ٢٥٢، دووشەممە ١٩٣٠/٧/٢١.

هەر لە هەمان ڕۆژدا ـ گۆیا ـ حوکوومەت چەند هەوڵ و تەقەڵای داوە، کەڵکی نەبووە و (ئەهالیی سلێمانیی بە عومووميی ئینتیخاباتی مەبعووسان ـ نوێنەران بۆ پارلەمان/k ـی ڕەفز کردووە)[61].

هەر ئەوێ ڕۆژێ (وەکیلی دەستەی نیشتیمان پەروەران ـ هەیئەی وەتەنییە) ڕەمزیی فەتاحی کۆنە ئەفسەری عوسمانیی، گوتارێکی لە ڕووی جێگەنشینی پاشای عێراقدا خوێندووەتەوە و مەڵامەتی (خۆنواندنی جەماوەر) و (هەڵ کەوتنی دەستەی نیشتمانپەروەران)ی گێڕاوەتەوە و دەبێژێت: (حوقووقی ئێمە لە مادده ٣، ٤ی قەراری مەجلیسی عالیی عوسبەتولئومەم و مادده ٣ی موعاهەدەی ١٩٢٢ و مادده ١٠٩ و ١١٠ی قانوونی ئەساسیی حوکوومەتی عیراقییە تەسبیت کرابوو وە کە لە تەرەف حوکوومەتی فەخیمەی بریتانیاوە و جەلالەتی مەلیك و ڕەئیسی حوکوومەتی عیراقیەوە ڕەسمەن تەئیید و ئیعترافی پێ کراوە. مەعەلئەسف هێشتا ئەسیری دۆسییە و کاغەزە و لەشکڵی عەنقادا ـ باڵندەی ئەفسانە/k ـ ماوەتەوە و حەتتا لە ئەم موعاهەدە تازەیەشدا کە یێك دەفعە موناسەبەتی ئینگلیز و عێراق قەتعییەتی کردووە و ئینتیداب ـ چاودێریی/k ـ نیهایێتی هاتووە، دیسانەوە خراوەتە گۆشەی نسیانەوە، موعاهەدەکە وەك فەلاکەتێکی تاك زوهور، ئومێدی ئیستیقبالی ـ پاشەڕۆژی/k ـ مەحوو کردووینەتەوە)[62].

ئەم ڕووداوە، بەتایبەتی (خۆ نواندنی جەماوەر) لە ڕووی دەسەڵاتی بێگانە و داگیرکەردا[63]، لە مێژووی باژێڕی سلێمانییدا یێکەمە، بۆییێکا ـ وەك بەڵگەی

[61]- بنۆڕە؛ هەمان ژمارە.

[62]- بنۆڕە: ژیان ـ س ٥، ژ ٢٥٤، دووشەممە: ١٩٣٠/٧/٢٨.

[63]- یێکەم خۆنواندنی خەڵکی شارستێن ـ سیڤیل ـ لە مێژووی باژێڕی سلێمانی و لە ڕووی بێگانە و داگیرکەردا، ڕێکەوتی مانگی کانوونی دووەمی ١٩٠٢ە کە خەڵکی باژێڕەکە (بۆ ماوەی مانگێك دوکان و بازاڕیان داخست بوو) بۆ بێزاریی نوواندن لە ڕووی (موتەسەڕڕیفی سلێمانیی جەمال بەگ) و ئەوجا زاناکان، بازرگانەکان و خوێندەوارانێکی باژێڕەکە سێ کەڕەت ـ بەشێوەی برسوکە ـ مەزبەتەیان لە دژی موتەسەڕڕیف کردووەتەوە و ناردوویانە بۆ (سوڵتانی عوسمانیی) و سەروەزیرانی.★

★ بۆ تێ گەهیشتنی ئەو ڕووداوە بابەتە بنۆڕە:دەستەوارەبێ نان بۆ مێژوو ـ ل ١٥ ـ ٢٧.

ڕەسمییانە شایێتە[٦٤] ـ هەڵ کەوتنی وەك لەرزەیێك بوو کە بەشێوەیێکی ڕێك و پێك و بەرنامەیێکی یێك گرتوو، ئاشتیی خوازانە بە ڕێگەوە دەچوو[٦٥].

ت. وەهبیی موتەسەڕڕیفی نوێنەری دەسەڵاتی مەملەکەتی عارەبی عێراق، لـە کـوێی ئەو ڕووداوانەدا بوو؟

بۆ ڕۆشن بوونی زەینی خوێندەوار لە سەرچاوەی باوەڕ پێ کراو و تۆفیق وەهبیی خۆیشیەوە قسە و باس وەردەگرم:

١- بەڵگەی ڕەسمییانە ـ نامەی نووریی سەعیدی سەرۆوەزیرانی عێراق بۆ (سکرتێری دارول ئیعتیماد/ نوێنەری باڵای بریتانیا لە عێراقدا) کە لە ١٩٣٠/١٠/١٨دا نووسراوە، ڕووی قسەی لە موتەسەڕڕیف ت. وەهبییە و دەبێژێت:[٦٦]

- ڕووداوەکان لە ئەو ڕۆژەوە دەستیان پێ کردووە کە فرمانەکەی دەرکرتووە!
- مستەر ئالبان ـ پشکنی کارگێڕی بریتانیی لە سلێمانییدا/k ـ شایێتیی دەدات کە؛ هەتا مێژووی خۆنواندنەکە، سلێمانیی کۆبوونەوە و خۆنواندنی ئەوتۆی نەدیتووە!
- هاندانی خەڵك بۆ بەرهەڵستیی هەڵ بژاردن.
- چاو پۆشیی لە ئەو تانە و تەشەرەی کە تووشی کاربەدەستێکی یاوەری دەستەی وەزیرانی عێراق بوو لە دیدەنییێکەی ١٩٣٠/٨/١٠دا بۆ سلێمانیی.
- بڵاوکردنەوەی هێندێ مەزبەتە لە ڕۆژنامەکەی سلێمانییدا و ناوهێنانی کەسانی وەك شێخ نووریی بریفکانیی و بە هاددین بامەڕنیی کە دوایی دەرکەوت ساختەیە.

---

[٦٤]- بنۆڕە: ژیان ـ ژ ٢٥٤.

[٦٥]- بنۆڕە: بەڵگەنامەی عێراقیی ـ نامەی سەرۆوەزیران نووریی سەعید بۆ سکرتێری سیاسیی دارولئیعتیاد ـ نوێنەری باڵای بریتانیا لە عێراقدا/k ـ ڕێکەوتی ١٩٣٠/١٠/١٨، بڵاو کراوەی: توفیق وهبیی حیاتە و دورە ـ ل ١٩١ ـ ١٩٥.

[٦٦]- بنۆڕە: توفیق وهبیی حیاتە و دورە ـ ص ١٩٣.

٢- بەڵگەنامەی دیوانی مەلەکیی ـ پاشایانەی ڕێکەوتی ١٩٣٠/١٠/١٨ دەبێژێت: کە ت. وەهبیی چووە ـ گۆیا بۆ تەماشاکردنی کاروباری کارگێڕیی[٦٧] ـ بۆ هەڵەبجە، هانی خەڵکەکەی داوە بۆ بەرهەڵستیی[٦٨].

٣- تۆفیق وەهبیی خۆی لە گوتوبێژەکەی ئێرەدا دەبێژێت[٦٩]:

- **داوای مەتالبێکی زۆر سووکیان کرد.**
- **نە موختارییەت نەهیچ.**
- **من لە ژێرەوە تەحریکم دەکردن. کردیان بە موختارییەت.**
- **کۆمیتەیێکم دروست کردبوو لە یازدە کەس.**
- **قەرارم دا سەورە بکەم!**

تا (چوارەم پەیمان) کە لە ١٩٣٠/١٠/١٦ و لە لایێن پەرلەمانی عێراقەوە ڕەزامەندیی وەرگرت، لە نێوان ٧/١٢ ـ ١٩٣٠/٩/٦ و لە باژێڕەکانی دهۆك، سلێمانیی، کەرکووك، هەولێردا، بانگ بۆ (موختارییەتی ئیدارە بۆ کوردستانی عێراق)[٧٠]، (تەشکیلی حوکوومەتێکی موستەقییللەی کورد، موافیق بە قەراری عوسبەتولئومەم)[٧١]، (تەشکیلی حوکوومەتێکی کورد لەژێر نەزارەت ـ چاودێری/k ـی عوسبەتولئومەمدا)[٧٢] دەدرا. لە لایێکی دیکەوە ت. وەهبیی موتەسەڕڕیفی کارکەنارکراو، لە ١٩٣٠/٨/٢٠دا گەڕایەوە پێتەخت و ـ خۆی گوتەنیی ـ بەنیوە مووچەوە، لەژێر چاودێرییدا دەژیا. لە ٦ی ئەیلوولی ١٩٣٠شدا (شەڕی بەردەرکی سەرا) لە نێوان پۆلیس، سەرباز و جەماوەردا قەوماوە.

---

[٦٧]- ئەو سەرچاوەیە ئەم گوتوبێژەی لەبەر دەست نەبووە تا بزانێت کە ئەو دیدەنییە دەکەوێتە ڕێکەوتی (سەفەرەکەی ت. وەهبیی بۆ لای جەعفەر سوڵتان لە پێناوی شۆڕش کردندا) وەك لە گوتوبێژەکەیدا ئاماژەی کردووە.

[٦٨]- هەمان سەرچاوە ـ ل ٧٣.

[٦٩]- گوتوبێژەکەی ئێرەی.

[٧٠]- بنۆڕە: ژیان ـ ژ ٢٥٢.

[٧١]- بنۆڕە: = ـ ژ ٢٥٤.

[٧٢]- = = =.

لە ئەم ئاستەدا پێ ویستە دەوری کەسەکان، بنچینەی باسی ڕووداوەکان، ئەنجامەکانی شەڕەکە و گیراوەکان، نهێنییێکانی پشت دروشم و ڕووداوەکان، لەلای سەرچاوەی جۆربەجۆر بخوێندینەوە:

١- ئەنجامی (شەڕی بەردەرکی سەرا ـ ٦ی ئەیلوول ١٩٣٠) لە نێوان پۆلیس، سەرباز و جەماوەردا؛ برینداربوونی ((١٠)) پۆلیس کە ((٩)) یان بە دار و بەرد و یێکیان بە خەنجەر بووە. کوژرانی سەربازێك و برینداربوونی دووی دیکە ـ بە گوللە ـ و یێکێکیش بە بەرد[٧٣].

لە ڕیزی جەماوەریشدا ((١٣)) شەهید کە ((٥)) یان بە نێزە و ((٨))یان بە گوللە و ((دە))یش لە ئەو سیازدەیە یێکسەر گیانیان دەرچووە و ((سێ))کەی دیکەیش دواتر مردوون. سەرجەمی پێکراوەکانی جەماوەر سەر بە چینەکانی خوارەوەی کۆمەڵن و یێکێك شاگردێکی فێرگەبووە[٧٤].

لەنێو کوژراوەکاندا ((٣)) منداڵ هەبوون کە تەمەنیان؛ ٩، ١٠، ١٢ ساڵان بووە[٧٥].

ژمارەی گیراوەکان خۆی لە ((١٠٠)) کەسێك داوە[٧٦]. بەڵام بەڵگەنامەی بریتانیی دەبێژێت؛ ئەو ((٨٧)) تۆمەتبارەی کە لە سلێمانییدا ـ لە ڕووداوەکەدا/k ـ گیران ((٩)) کەسیان هەر لە ئەوێدا بە کەفالەت بەردران و ئەوانی دیکەیان لە ڕۆژی دیاریی کراودا ئامادەی دادگە ببن و ئەوانیش پاش چەند ڕۆژێکی ئازاد دەکرێن[٧٧].

بەڵگەنامەی بریتانیی دەگێڕێتەوە؛ شەوی ٦/٧ ئەیلوول/١٩٣٠ ((دە)) کەسی (دەستەی نیشتمانپەروەران ـ هەیئەی وەتەنییە)) گیراو ڕاگواستراونەتەوە بۆ

---

[٧٣]- بنۆڕە: تاریخ الوزارات العراقية ـ ج ٣، ل ١٩.

جێگەی باسە هەژمارەکە وەك هەژماری نێو بەڵگەنامەی بریتانییە ئەگەرچیی ئەمەی دوایی چڕترە.

[٧٤]- بنۆڕە: کورد و کوردستان لە بەڵگەنامە نهێنییێکانی حوکمەتی بریتانیادا ـ چ ٢، ب ١، ل ١٧١.

[٧٥]- هەمان سەرچاوە ـ ل ١٧٤.

[٧٦]- بنۆڕە: تأريخ الوزارات العراقية ـ ج ٣، ل ١٩.

[٧٧]- بنۆڕە: کورد و کوردستان لە بەڵگەنامە نهێنییێکانی ـ چ ٢، ب ١، ل ١٩٣ ـ ١٩٤.

بەندیخانەی کەرکووك و یێکێکی دیکەیان ـ شێخ محەممەد گوڵانیی ـ لە هەڵەبجەدا بووە و لە ئەوێدا خۆی داوە بە دەستەوە[٧٨].

هەر هەمان بەڵگەنامەی بریتانیی دەبێژێت؛ سێر هەمفریز Sir Humphrysی نوێنەری باڵای بریتانیا لەعێراقدا ـ دوای شەڕی بەردەرکی سەرا ـ لەمەڕ گیراوەکان پێشنیازی بۆ نووریی سەعید سەر وەزیران کردووە تا (کارئاسانییان لەگەڵ بکرێ)[٧٩].

بەڵگەنامەی بریتانیی دەگێڕێتەوە: لە نێو یازدە کەسە گیراوەکەی (دەستەی نیشتمان پەروەران — هەیئەی وەتەنییە)دا کە ڕەوانەی کەرکووك کراون؛ ((٨)) کەسیان: ١- عەزمیی بەگ بابان ٢- فائیق بابان ٣- مەمەد ساڵح بەگ ٤ ـ حەمە ئاغا ٥ ـ عیززەت بەگ ٦- مەجید ئەفەندیی ٧- شێخ محەممەد گوڵانیی ٨- عبدوڕڕەحمان ئاغا بە کەفالەتی ((٣)) هەزار روپییە و بەمەرجی نەنانەوەی هیچ کێشەیێك لە مەودای ساڵێکی تەواودا، لە ١٩١٠/١١/١٦دا بەرەڵا کراون. بەڵام شێخ قادری حەفید نەدراوە بە دادگە و بڕیاری بۆ دراوە کە لە باژێڕی ((ناسرییە))ی باشووری عێراقدا بژیی و مافی دیدەنیی بەغدادیشی هەبێ بە مەرجێ کەفالەتی ((٥)) هەزار ڕوپییە بدات و لە مەودای ساڵێکی تەواودا هیچ کێشەیێك نەنێتەوە.

ڕەمزیی فەتاح و تۆفیق قەززازیش ـ دوای لێ کۆڵینەوە و دادگەیی کردن ـ لە نێو بەرەڵاکراوەکاندا بێ تاوان دەرچوون و لە ١٩٣٠ /١١/٢٤دا گەڕاونەتەوە بۆ سلێمانیی[٨٠].

بەڵگەیێکی دیکە کە ئیفادە و قسەی شێخ قادری حەفید و تۆفیق قەززاز دەنوێندێت، دەگێڕێتەوە کە (تۆفیق قەززاز ـ وەك شێخ قادر ـ گوتوویێتی؛ عەسری ٦ی ئەیلوول لە ماڵی خۆیدا بووە و هاتوون گرتوویانە و بە هیچ جۆرێك پێوەندیی بە ڕووداوەکەی ٦ی ئەیلوولەوە نەبووە). تۆفیق قەززاز پتر گوتوویێتی؛ (کە چووەتەوە سلێمانیی، پۆلیس چەندجار بانگیان کردووە و ئەویش بە گوێی

---

[٧٨]- بنۆڕە: هەمان سەرچاوە، ل ١٧٢.

[٧٩]- = = = .

[٨٠]- = = = .

نەکردوون)[٨١]. ئەوان گوتوویانە کە تاکە تۆمەتێ خرابێتە پاڵیان ئەوە بووە؛ (مەزبەتە و بروسکەیان هەناردووە بۆ کۆمەڵەی گەلان و دەسەڵاتی ئینتیداب)[٨٢]. لە ئەوە پتر تۆفیق قەززاز ـ لە بەڵگەنامەکەدا ـ گوتوویێتی؛ (ئێمە توانیمان بۆ مەحکەمەی ئیسپات بکەین کە ئێمە هیچ پێوەندییێکمان نەبووە لەگەڵ ئەو پشێویەی لە سەرەوە باس کرا ـ واتە شەڕی بەر دەرکی سەرا/- k)[٨٣].

٢- پارێزەر ئیبراهیم ئەحمەد ـ برازای ڕەمزیی فەتاح ـ لەمەڕ ڕۆژی ٦ی ئەیلوول بیرەوەریی خۆی گێڕاوەتەوە و لە شێوێنێکدا دەبێژێت: (دەستمان کرد بە هاوار و بانگەواز و ((بێ کەس ـ شاعیر)) ((ڕەشۆل عەبدوڵڵای کۆیی ـ دەنگ خۆش)) بەرز بانگیان دەدا بە ڕادەیێك کارێکی گەورەیان کردە سەر زۆربەی خەڵکی بازاڕ کە دوکانەکانیان داخست و دەهاتنە ڕیزمانەوە. هەر ئەوانیش کاریان دەکردە سەر دۆست و ناسیاوانیان تا بهێنە ڕیزی خۆنواندووەکان.

ئەوجا نزیك ((گومرگە سووتاو)) بووینەوە تا گەهیشتینە بە ((سەرا)) و کۆبووینەوە. لە نزیك دوکانی ((عبدوڵڵەی دەلاك))ەوە تێ بینیی میرزا تۆفیق قەززازمان کرد کە یێکێك بوو لە ئەندامەکانی لیژنەی سەرکردایێتی، دەستەی نیشتیمانپەروەران/k .

قەززاز کەسێکی چاونەترس بوو، بە دەنگێکی بەرزەوە پیرۆزبایی لە پشتیوانیی جەماوەری کورد. ڕاستییێکەی وشەکانی کاریگەر بوون بۆ هەستی خۆ وڵاتییێکان کە بەرەبەرە لە ((سەرا))وە نزیك دەبوونەوە[٨٤].

---

(٨١)- بنۆڕە: سەردەمی قەڵەم و موراجەعات ـ ل ٢٦٤

=جێگەی باسە ئەو بەڵگەیە ـ ئیفادە و قسەیە ـ تۆفیق وەهبیی لە ئەو دوو کەسەی وەرگرتووە و خستوویێتییە داوێنی یاداشت ـ عەریزەی خۆی بۆ کۆمەڵەی گەلان.

(٨٢)- بنۆڕە: سەردەمی قەڵەم و موراجەعات ـ ل ٢٦٣.

(٨٣)- بنۆڕە: = = = .

(٨٤)- بنۆڕە ڕۆژنامەی: الاتحاد ـ ع ٤٣٩، جومعة ٢٠٠١/٩/٢١ (گوتار: شاهد علی العصر: ذکریات کتبها المرحوم الاستاذ ابراهیم احمد/ لە کوردستان نوێ ـ ذ ٥٦٩، ١٩٩٣/٢/٢٣دا)

٣- کۆنە ئەفسەریی سەردەمی پاشایێتیی ـ یاوەری پاشا غازیی ـ و وەزیری چەند وەزارەتی کۆماری عێراق و کەسی بەناوبانگی عێراق و کورد، فوئاد عارف لە بەرامبەر پرسیارێکی مندا لەمەڕ ((دانانی تۆفیق وەهبیی بە موتەسەڕڕیف و شێوەی ڕووداوەکانی سلێمانیی؛ ئایا دەست کرد بوو؛ ئینگلیز دەستی تێدا هەبوو؟ یا ئەو ڕووداوانە بە ڕاستیی خواست و مەبەستی کۆمەڵانی کوردەواریی بوو؟)) وەڵامی بە ئەم شێوەیە داومەوە: (من عومرم حەڤدە ساڵان بوو، لە سونفی یێکی کوللییەی عەسکەریی ـ بەغداد/k ـ دابووم. تەعتیل بوو. هات بوومەوە بۆ سلێمانیی جەمعییەتێك لە حەمەی ئەوڕەحمان ئاغاو ڕەمزیی فەتاح و میرزا تۆفیق قەززاز و ئەمانە پێك هات بوو.

بەفیکرمدا دهێت، ڕۆژێ حاجی مستەفا پاشا ـ یا مەلکێ/k ـ کە پیاوێکی موهیم بوو، پیاوێکی گەروە بوو، کوردێکی پاك بوو، شەخسێکی ناسراوی ئەو وەختانە بوو، دەگەڕا بەسەر خەڵکەکەدا، دەی گوت: ((باوکم تشتی وەها مەکەن! موزاهەرە مەکەن! ئەمە خەتەرە. ئەمە کوردایێتیی نییە! ئەمە ئینگلیز دەیەوێ بەعزێ وەسائیق بە حوکوومەتی عێراق ئیمزا بکات، مەشاکیل بۆ خەڵك بکات. وەڵڵەهی وەبیللەهی ئینگلیز کە کاری نەما، حوکوومەتی عێڕاق لە ئێمە دەدات. ئەم موزاهەرەیە مەکەن.

حەتتا شەوێ ـ بۆ بەیانیی شەشی ئەیلوول بوو، بەیانیی زوو گەڕایینەوە بۆ بەغداد ـ من لە ماڵێ ئەحمەد تەقییدا میوان بووم. ڕەمزیی قەززاز هەبوو، خوشکەزای تۆفیق قەززاز بوو. ئەو زۆر ڕەفیقم بوو. گوتم: ((بابچین بۆ لای تۆفیق قەززاز، بزانین باس چییە؟))[٨٥].

---

(٨٥)- تۆفیق قەززاز هەر ئەو کەسەیە کە لەلاییێن ـ گویا ـ خەڵکەوە کرابوو بە وەکیل ـ دەم ڕاست بۆ گوتاربێژین لە ڕووی (میر غازیی) جێگە نشینیی پاشای عێراق. بەڵام ئەو خەڵك هەڵی بژاردبوو یا تۆفیق وەهبیی دای نابوو؟

تۆفیق وەهبیی لە گوتوبێژەکەی ئێرەیدا دەبێژێت: (کە من موتەسەڕڕیف بووم، میرزا تۆفیق قەززاز، ئەمە زۆر نزیکی من بوو. حەتتا دەم کرد بە وەکیلی خیتابەی کوردیی کە وەلیی عەهد بهاتایە).

چووین. گوتی: ((ئەوە کەس نییە مستەفا پاشا بکوژێت؟)) من لەگەڵ ڕەمزی قەززاز چووم بۆ ماڵی ئەحمەد تەقیی.. ئەم کاتانە بوو. وەڵڵە سەعات هەشتی شەو دەبوو. خۆی لە ماڵدا نەبوو. دەمانچەیێکی پەرەبێلی لەژێر سەرینەکەیدا دانابوو، هەڵم گرت، ((چووین حاجیی مستەفا پاشا بکوژین)).

گەنج بووین، نەمان زانیی مەوزوع چییە! ماڵی حاجیی مستەفا پاشا ـ ئێستەیش لەبیرمە لەکن حەمامی موفتییەوە بوو ـ ستارەی هەبوو. شەو بوو، تاریك، کارەبا نەبوو.

لە دەرگەمان دا. هاتە بەر ستارەکە و گوتی: کێیە؛ ((من بەر دەمانچەم داو هەڕامان کرد)).

دوایی، پۆلیس و ئەمانە هات بوون. من زۆر لە مەراقدا بووم، دەترسام ناسرابمەوە. ئەو شەوە حاجیی مستەفا پاشا ـ هیچی لێ نەهات بوو ـ لە پۆلیسخانەدا بۆ سەلامەتیی مایەوە.

بەیانیی زوو، پێش ئەوەی ((شەڕی بەردەرکی سەرا)) بقەومێت، ئوتۆمۆبێل هات بوو، هەشت تەلەبەی کوللییەی، حەربییە بووین، زوو چووین بۆ کەرکووك، لە ئەوێوە بڕۆیینەوە بۆ بەغداد.

لە کەرکووك و ماڵی ((حەپسە خان))دا نانی نیوەڕۆمان خوارد، دوایی خەبەرهات ((شەڕی بەر دەرکی سەرا)) قەوماوە و خەڵك کوژراوە. ئێمە سواری ئوتۆمۆبێل بووین و گەڕاییینەوە بۆ بەغداد[٨٦].

---

[٨٦]- ڕۆژی ٢٠٠٩/٥/١٩ لە سلێمانیی و ماڵی خۆیدا ـ بە ڤیدیۆ کامێرا ـ گوتوبێژم لە ئەوێکی نەوەت و شەش ساڵە ـ هەرەبیرتیژی کە لە ژینمدا دیتوومە* - وەرگرت کە ئەوەتە وەك خۆیشی نواندوومە. ڕاستییێکەی ئەمە یێکەم جارم بوو ئەو زاتە ببینم و پرسیارەکەیشم کوتوپڕ و پێشتر =پێی نەزانیی بوو، بەڵام ئەو هێندە گورج و حازر بەدەست بوو، خۆوڕاستان وەڵامی دامەوە. فوئاد عارف شەوی ٢٠١٠/٦/٤/٥ کۆچیی ماڵئاوایی کرد.

* لە ژینی ڕۆژنامەنووسیمدا دوو کەسی بیرتیژ و بەتەمەن سەرنجیان ڕاکێشاوم کە یێکەم شاعیری کۆچ کردوو عەلیی باپیر ئاغا (کە مالیی) بوو**، دووەم ئەم زاتە بوو، بەڵام بە ئەو پییەی ئەم زاتە بە تەمەنترە، دیارە هەر خۆی دەبێتە یێکەم.

** ساڵی ١٩٧١ گوتوبێژی ڕادیۆییم لەگەڵ تۆمار کردووە و ئەمێستەش هەر لە لام پارێزراوە.

٤- مارف جیاووکی ئاگەهدار و تێکەڵی ڕووداو و کەسەکان کە پێش هاتنەکەی میر غازیی بۆ سلێمانیی، لە ١٩٣٠/٧/٣٠دا هاتووە بۆ سلێمانیی[٨٧] و لە ماڵی ئەندامی (دەستەی نیشتمان پەروەران ـ هەیئەی وەتەنییە) حەمە ئاغای ئەو ڕەحمان ئاغادا میوان بووە، ئەوەهای نوسیوە[٨٨]: (دوای گەهیشتنە سلێمانیی بە مەودایێکی کەم، ڕەمزیی فەتاح و عیززەت مەدفەعیی هاتن.

ڕەمزیی پرسیی: "بۆچ هاتوویت بۆ ئێرە؟" گوتم: "پرسیارەکەت سەرسووڕمێنە! بۆچ نازانیت من هاتووم تۆ ببینم؟". ئەوو هاوەڵەکەی بە یێك زمان و چەقاوە سووانە پێیان گوتم: "دەبێت هەر ئێستا بڕۆییت. چونکە ماندنەوەت لە ئێرە پەسەند نییە و تۆ پێشتر لە هەولێردا خەڵکت لە برا ئاسوورییێکانمان پڕ کردووە و دەیش خوازیت لە ئێرەشدا ئەوە دووبارە بکەیتەوە". پیم گوتن: "کێ ڕای سپاردوون داوای گەڕاندنەوەم لێ بکەن؟ ئەو برا ئاسوورییانەش کە باسیان دەکەن، کامەن؟ هەست دەکەم کە ئێوە داوای گەڕاندنەوەم دەکەن ((موتەسەڕڕیف فێری کردبن))، بە تایبەتیی دوای ئەوەی ((کینك ـ پشکنی کارگێڕیی بریتانیی لە هەولێردا/k)) لە هەولێرەوە تەلەفوونی بۆ کردووە، یا تەلەفوونی بۆ پشکنی کارگێڕیی ئێرە کردبێ".

---

[٨٧]- بنۆڕە: ژیان ـ س ٥، ژ ٢٥٥، پێنجشمەممە؛ ١٩٣٠/٧/٣١.

[٨٨] ئەم قسەو باسانەی لە کتێبی (مأساة بارزان المظلومة ـ ض ١، بەغداد ١٩٥٤)دا بڵاو کردووەتەوە کە هەنگی ئەو کەسانەی ناوی هێناون، زۆربەیان زیندوو، کاربەدەستی باڵاو ناسراو، تەنانەت وەزیر و ڕێبەری گشتیی، ئەندام پارلەمان بوون.

لە ئەم ڕۆژگارانەدا کە دووەم چاپی بڵاوبووەتەوە، کەسانێ هەن گومان لە هەندێ بیروڕاو لە یێك دانەوەی دەکەن.

ئەز هەرگیز نووسینەکانی بە ڕاستێکی ڕەها وەرناگرم وەلێ قسە و باسەکانیشی ئەگەر ڕاست نەبووبن، بە تایبەتیی لەمەڕ (ڕووداوەکانی سلێمانیی ١٩٣٠ ـ ١٩٣٢)، ئەوە دەبوو کەسەکانی نێو ئەو ڕووداوانە ـ بە تۆفیق وەهبییەوە- لە کاتی خۆیدا وەڵامیان بدابایەوە.

بێ دەنگیی ئەو کەسانە، کەم کەم یانی ڕاست و دروستیی قسەو باسی ئەو کابرایەیە کە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی عوسمانییێکانەوە تا مردنی، کەسێکی دیاری نێو کۆمەڵی کوردەواریی و وڵاتی عێراق بوو.

گوتیان: "خەبەربێژەکە هەرکەسێ بووبێ مەبەست نییە و تۆ دەبێت بگەڕێیتەوە". گوتم: "گەمەژەینە کێ دەتوانێت لە ئەم باژێرەم دەربکات؟ دەمی خۆتان بگرن و ئێوە کەسێ نین توانای قسەی ئەوهاتان بێ". ئیدی بێ دەنگ بوون.

دوای قسە هێنان و بردن ئەنجامەکە بە باسێ شکایەوە کە بۆیان گێڕامەوە و گوتیان: لەگەڵ ئەفسەرانی لیڤیی ـ جێگیر لە سلێمانییدا/k ـ تێ دەکۆشن بۆ گەلاڵەکردنی ڕێك کەوتنێکی نهێنیی کە تشتێکی ئەوتۆی نەماوە و هەر نووسینەوەی پێ دەوێت)[٨٩].

پێم گوتن: "شێوەی ئەم ڕێك کەوتنە چۆنە؟". گوتیان: "ئێمە دەوڵەتێکی سەربەخۆ دروست دەکەین و میرنشینێکی سەربەستیش لە چێوەی دەوڵەتەکەماندا بۆ ئاسوورییێکانە". پرسیم: "چۆن ئەمەتان بۆ دەچێتە سەر؛ ئایا پشتتان بە بەڵێنێکی بریتانیی بەستووە؟ کێش زەمانتان دەداتێ ئەو ئاسووریانە بە یارمەتیی بریتانەکان لێتان هەڵی نەگەڕێنەوە و ئەوێ دەمێ ئارەزووتان و گیانتان لە دەست نەچێ کە ئێوە پشتیوانیتان نەبێت؟". لە وەڵامدا گوتیان:" ئێمە دەزانین تۆ دەتەوەێ چیمان بنیات ناوە بی ڕووخێنیت". گوتم: "بەڵام ئێوە دەتانەوەێ کورد لە نێو ببەن و نیشتمان وێران بکەن ئێوە ئەگەر بەڕاست بۆ کەڵکی کورد کار دەکەن، ڕێگەم بدەن ئەو ئەفسەرە ئاسوورەیانە ببینم و قسەیان لەگەڵ بکەم تا بزانم پێشنیازەکانیان ڕەوایە یا نا؟". ئەوانیش ڕازی

---

[٨٩] نێرووی لیڤییێکان ـ نەستوورییێکان ـ لە نێوان سالآنی ١٩١٩ ـ ١٩٣١دا هەمیشە دار دەستی یێکەم بوون بۆ شکاندنی هێزی کورد و شکستی شۆڕشەکانی.

هەنری دوبس Henry Robert Conway Dobbsی نوێنەری باڵای بریتانیا لە عێراقدا ـ لە ١٩٣٤دا لە بەغداددا مردووە ـ لە ئەو ڕاستییە دڵنیا دەکات. ئەوەتە لە نامەیێکی ڕەسمییانەی کە ناردوویێتیی بۆ حکوومەتەکەی، دەبێژێت: (تەنها سوپای بریتانیایە کە لە نێرووی ((لیڤیی))ی ئاسوورییێکان و نێرووی هەوایی بریتانیا پێك هاتووە، توانیویێتی تا ئێستە ڕاپەڕین و بزووتنەوەکانی کورد پان بکەنەوە)★

★ بنۆڕە: شێخ مەحموودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان ـ ج ٢، ل ٢٥٩ ـ ٢٦٠.

بوون و دوای سەعاتێ گەڕانەوە و گوتیان: "ئەفسەرەکان دوای شێوان لە دەرەوەی باژێڕەکە، لە نزیك ـ سەرچاوە/k ـ کانیسکانەوە دەت بینن".

ڕۆییشتن، لە کات و شوێنی دیاریی کراودا دوو ئەفسەری ئاسووریی چاوە نۆڕمان بوون. دوای یێکەدیی ناسین پێم گوتن: "شەرفمەندم بتان ناسم و ئارەزووش دەکەم لە زارتانەوە ئەو مژدەیە ببیستم کە ئەم دوو برایە پێیان داوم گۆیا ڕێك کەوتوون بۆ ڕستگاریی وڵات".

یێکیان کە کەتەیێکی قەڵەو و پلەی بەرز و گەورەتر بوو، بە عارەبییێکی ناتەواوەوە پێی گوتم: "ئێمە ڕێك کەوتنمان لەسەر بنچینەی سەربەستیی و یێکسانیی دەوێت جا بە هێز بێ یا بە ئاشتیی".

پرسیم: "چۆن بەهێز دەکرێ و حوکوومەت لەشکر و هاوپەیمانێکی وەك بریتانیای هەیە؟". لە وەڵامدا گوتی: "ئێمە دەبێت یێك بگرین. بۆ ئینگلیزیش، ئەوە خۆیان بەڵێنی سەربەستییان پێ داوین".

گوتم: "کەواتە دەبێت دوو دەوڵەت؛ یێکیان کوردیی و ئەویی دیکەیان ئاسووریی پێك بێت. ئەوجا پێتەختان کوێ و پێتەختمان کوێ دەبێت؟". گوتی: "ئەمە مەسەلەیێکی ئاسانە، هەر دەوڵەتە و مەڵبەندێك بۆ خۆی هەڵ دەبژێرێت". منیش پرسیارم لێ کرد؛ "دەتوانیت سنووری دەوڵەتەکەتان و نێوچەکانی سەر بە خۆییم بۆ نیشانە بکەیت؟". گوتی: "ئەم باسە دوای ڕێك کەوتن لەسەر نیشانەکردنی سنوور و دوای یێك لایی کردنەوەی حساب لەگەڵ دوژمن تەواو دەبێت". ئیدی لە ئێرەدا کابرای ئەفسەر لە ئەوەندە پتر قسەو پرسیاری پێ هەرس نەکراو هەڵستاو ئیزنی ڕۆییشتنی لێ خواستین و خۆی و هاوەڵەکەی ڕۆییشتن.

لە ڕێگەدا بە هاوڵەکانی خۆمم گوت؛ "ئا ئەمەیە ئەو پەیمان و ڕێك کەوتنەی کە نیاز هەیە گەلاڵە بکرێ و ئەو دوو شەیتانە باسی دەکەن؟ ئایا ڕازیی دەبن دەوڵەتێکی ئاسووریی لە نیشتیمانێکدا بنیات بنێرێت کە سەدەها سەدە باب‌و با پیران پاراستوویانە؟ تەڵڵە ئەمە ناپاکییە هەرکەسێ دەستی بۆ ببات. چونکە ئاسوورییێکان هێدی هێدی و چەند هەلیان بۆ بڕەخسێ و یارمەتیی بێگانەیان

دەستگیر ببێ، ئەم وڵاتە داگیر دەکەن و چارەنووسی کوردیش لە نێوچوون و پاکۆ بوونە".

ڕۆژی دووم چوومە لای موتەسەڕڕیف کاك تۆفیق وەهبیی تێم گەهاند کە لە ئەم باژێڕەدا کاروباری لە گەڕ و خولدایە کەڵکی کورد و کەڵکی خۆیشی وەك موتەسەڕڕیفێ ناگرێ. چونکە ئینگلیز، ئامانج و نیازیان هەرچییێ بێ لە ئەم جۆرە ڕەفتارانەدا، لە کاتی پێ ویستیدا دەست بە ڕووی داخوازیی ((پاشا))وە نانێن ئەویش لە وەڵامدا گوتی: "بڕۆ لە مستەر ئالبانی پشکنی کارگێڕیی ـ جێگێری مستەر گاوون ـ بپرسە. ئەو پتر لە من شارەزای ئەم کارو بارانەیە". گوتم: "قسەی لەگەڵ بکە تا بچم و بی دوێنم".

چووم بۆ لای کە کەسێکی درێژی سپیکەلە بوو. دوای یێکدیی ناسین، هێندێ پرسیارم لێ کردوو ئەویش هەموو جارێك دەی گوت: "هەر تشتێ لە قانووندا بێ چاکە و پێچەوانەش خراپە". دواجار گوتم: "بیستم تۆ لایێنگری ئەو بزاڤ و دەنگە دەنگەیت کە لە ئەم باژێڕدایە". کەچیی وەڵامەکەی هەر وەك پێشوو بوو؛ "هەرتشتێ لە قانووندا بێ چاکە و پێچەوانەی خراپە". چوومەوە بۆ لای موتەسەڕڕیف و پێم گوت ئەو کابرایە یا کەڵەکچییە یا گێلە". موتەسەڕڕیف گوتی؛ "لێت دڵنیا نەبووە بۆیێکا قسەی لەگەڵ نەکردوویت". گوتم: "بەڕاست؟ کەواتە ئێمە بۆچ بە دەنگی زۆڕنایان هەڵ پەڕین؟". ئیدی هاتمە دەرەوە و بڕیارم دا بگەڕێمەوە بۆ کەرکووك. ئەوجا خوێندەوار بۆیی هەیە لەبەر ڕۆشنایی باسەکان و ڕووداوەکان، تێ بگات کە؛ ((ئینگلیزەکان بەهۆی نۆکەرانیانەوە، بزاڤێکیان تەرتیب دەکرد بۆ ئاژاوە نانەوە و داواکردنی دەوڵەتێکی کوردیی و یێکێکی دیکە ئاسووریی))، چونکە لە ئەو ڕۆژگارانەدا ئاسوورییێکان خۆیان گەهاندبووە کۆمەڵەی گەلان و داوای سەربەخۆییان دەکرد و ئەم بزاڤەش کە بریتانەکان لە باکووردا ـ واتە لە کوردستاندا/k ـ دەی گێڕان، پشتگیرییە بۆ مەسەلەی ئاسوورییێکان لە لای، کۆمەڵەی گەلان)[٩٠].

---

[٩٠]- بنۆڕە: مأساة بازيان المظلومة ـ ص ٧٨ ـ ٨٠.

٥- حاجی تۆفیق بەگ ـ پیرەمێردی سیاسەت ناس و شاعیر و ڕۆژنامەوان کە وەك مستەفا پاشا یا مەلکێ[٩١]، ڕەفیق حیلمیی[٩٢]، بە هیچ شێوەیێك تێکەڵی (دەستەی نیشتیمان پەروەران ـ هەیئەی وەتەنییە) و بەرنامەیان نەبووە، دوو جار لە ساڵی ١٩٤٨دا، یادی ئەو ڕووداوانەی کردووەتەوە و نووسیوییێتیی[٩٣]:

١/٥- کاتێ گەردشگیرەکانی سیاسەت کە خۆیان بۆیان نەچووە سەر، لە مەنفەعەتی شەخسییەی خۆیاندا تێك شکان، ئەوجا دەبنە شەیتان و دەچنە کلێشەی لاوە خوێن گەرمە جگەر گۆشەکانمانەوە؛ (هەی ئێمە ئەوەمان بوێت و ئەمە داوا بکەین!)، تا دەیان خەنە سەر ڕێگەی سیاسەت. ئەوانیش بە چاکی

---

[٩١]- بە پێی قسەو باسەکانی مارف جیاووك لەمەڕ دیدەنیی خۆی بۆ سلێمانیی لە ١٩٣٠/٨/١٠ (ڕۆژی دیەنیی دەستە باڵاکەی عێراق ـ بریتانیا بۆ سلێمانیی) و باسی (مستەفا پاشا یامەلکێ)، هەر هێندەی گوتووە: لە ماڵی حەمەی ئەوڕەحمان ئاغادا، مستەفا پاشا یامەلکێم نەدیت. پرسیم مەڵامەت چییە؟ کەچیی ڕەمزیی فەتتاح ڕاپەڕیی و دەستی کرد بە جوێن پێ دانی.

چووم بۆ ماڵی پاشا و کۆششم کرد ڕازیی ببێ بە هاتن و بەشداریی، بەڵام ئەو سووربوو لەسەر گۆشەگیریی. پتر گوتیشی: ناتوانێت لەگەڵ ڕەمزیی فەتاح و عیززەت مەدفەعیی دابنیشێت.★

★ بنۆڕە: مأساة بارزان المظلومة ـ ل ٨٥.

لە لایێکی دیکەوە، بەپێی بەڵگەنامەی بریتانیی، ئەوە مستەفا پاشا بەر لە تەڤینەوەی ٦ی ئەیلوول ـ وەك حاجیی مەلا محییەددینی بازرگانی ناسراوی سلێمانیی، لایێنگیری هەڵ بژاردن بووە کە خەڵکەکە دژی بوون.★

★ بنۆڕە: کورد و کوردستان لە بەڵگە نهێنییێکانی حوکمەتی بریتانیادا ـ چ ٢ ـ ل ١٦٢.

[٩٢]- بە هیچ شێوەیێك ناو و باسیی تێکەڵیی لە چ سەرچاوەیێکیدا نەهاتووە و هەیە و نییە ئەوەیە کە لە بەڵگەنامەی بریتانیی (ئاماژەیێکی خێرای بۆ کردووە گۆیا لەگەڵ مامۆستایان عەلیی ئاگە و ساڵح قەفتان، قوتابیی هێناوە بۆ بەشداریی لە خۆ نواندنەکەی ٨/١١.★

جێگەی باسە ڕەفیق حیلمیی سیاسەت بازی دیار و ڕۆشنبیری ناسراو لە ئەو هەلەدا (سەرۆکی کۆمەڵی زانستیی کوردان)ی سلێمانیی بوو، کەچیی گەرم تێکەڵ نەبووە.

★ بنۆڕە: کورد و کوردستان لە بەڵگە نهێنییێکانی حوکمەتی بریتانیا ـ چ ٢، ١٦٤.

[٩٣]- ئەز کاتی خۆی ـ بەر لە نووسین و چاپ کردن ـ سەرنجی خاوەندی (سەردەمی قەڵەم و موراجەعات) نەوشیروان مستەفام بۆ ئەم باسانە ڕاکێشا، کەچیی گوێی پێ نە دا.

دەزانن، لەگەڵ ئەمە کە هێشتا شارەزای هیچ سیاسەتێ نەبوون، مەسلەك و ئیستیقبال ـ دوا ڕۆژ/k ـ و حەیاتی خۆیان دەنێن بەلاوە، تێ هەڵ دەچن، بە هیچ ناگەڕێنەوە. کە تووشیش بوون، تەفرە دەرەکەیان باکی هیچی نییە.

ئێمە بە چاوی خۆمان دیتمان و بە گوێی خۆمان بیستمان کە لاوەکانمانیان هەڵ فریواند، تەفرەیان دان، بە خەنجەر، هەڵیان کوتایە سەر مەترالیۆزی بەر دەرکی سەرا، خۆیان بە کوشتدا. ئەوان پێیان دەگوتن: "دە بمرن". دەتان گوت: "بە کۆمەڵ دەمرین!" غایەکەیشیان ئەمە بوو، ڕایان سپاردبوون؛ (عێراقمان ناوێت، ئینگلیزمان دەوێت).

دیسان بە پیرەمێردیان دەگوت؛ "تۆ خائینی لەگەڵ ئێمە نیت". دەریان کرد، هەڕای کردە کەرکووك. دوایش هەر ئەو بۆیان گریاو شێوەنە مەشهوورەکەی ((شەشی ئەیلوول))ی بۆ کردن و چووە بەغداد ڕستگاری کردن[٩٤].

٢/٥- ئەگەر نا منیش وەك (شیپەرد ـ پشکنی پۆلیسی ڕەگەز بریتانیی لە سلێمانیدا/k) کە هەڵی فریواندن و گوتیان (بەغدادمان ناوێت) و (بە کوشتی دان) و دوایش ئەوانەی مابوون، قۆڵی بەستن و ناردنیە حەپسخانەی کەرکووك[٩٥] و گوتی (گۆڕتان بێ)، منیش دەم گوت (گوڕتان بێت).

ئاخ چیی لە جەرگ دەکەیت؟ مەرسییەیێکی دیکەمان بۆ زیاد بوو[٩٦].

٦- م. ر. هاوار لە کتێبەکەیدا دەبێژێت؛ ئەمین زەکیی بەگ ـ بەناوبانگی کورد/k ـ لە ئەو ڕۆژانەدا لە بەغدادەوە نامەیێکی ناردبوو بۆ دۆستەکانی نێو

---

(٩٤)- بنۆڕە: ژین ـ س ٢٢، ز ژ ٩٣٤، پێنجشەممە؛ ١٩٤٨/٩/٩ (گوتاری: دووبارە)

(٩٥)- پیرەمێردی شاعیر لە شیعری خۆیدا بۆ نواندنی شین و زاریی لە ئاستی کوژتارەکەی ٦ی ئەیلوولدا، پەنجەی بۆ (ئینگلیز) و پشکنی پۆلیس (شیپەرد) ڕاکێشاوە و دەبێژێت:

ئەو کەسەی خۆیان بۆدا بە مردن

ئەو بە دەستی خۆی کەلەپچەی کردن.★

★ بنۆڕە: شێخ مەحموودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان ـ ج ٢، ل ٧٤٦.

(٩٦)- بنۆڕە: ژین ـ س ٢٢، ز ژ ٩٣٦، پێنجشەممە: ١٩٤٨/٩/٢٣ (گوتار: ڕۆژەکەیە لێی دەترسام).

سلێمانیی و (تکای لێ کردبوون کە تشتێکی ئەوتۆ نەکەن ببێتە هۆی کوشتار و خوێن ڕژتن).

عیززەت مەدفەعیی ـ ئەندامی دەستەی نیشتیمان پەروەران/k ـ کە هەواڵی ئەو نامەیەی پێ دەگات، بە ناوی خۆیەوە نامەیێك بۆ ئەمین زەکیی دەنووسێت؛ (کورد لە ئەوەندە پتر وزەی نییە بێ دەنگ دابنیشێت بەرامبەر بێ بەڵێنیی حوکوومەتی عێراق کە بە هیچ جۆرێ ناخوازێت مافی کورد لە ئەو پەیمانەدا باسی بکرێ. لەبەر ئەوە بڕیارمان دا ڕاپەڕینێك بکەین).

ئەمین زەکیی لە وەڵامی ئەودا دەنووسێت؛ (عیززەت تشتی ئەوها مەکەن، چونکە ئەوە کارێکی بێ ئەنجام و بێ سوودە و پەشیمانیی لە دوایە).

عیززەت دووبارە نامەیێك بۆ ئەمین زەکیی دەنێرێت و دەبێژێت؛ (ئەگەر لە ڕاپەڕینەکەماندا سەرکەوتین، ئەوە لە ((کەرترێنە))کەی سەر ڕێگەی کەرکووك ـ سلێمانییدا، پەیکەرێکت بۆ دروست دەکەین)[٩٧].

٧- م. ر. هاوار لە کتێبەکەیدا، بیروڕای ڕەئووفی حەفید زادە مەحموودی نواندووە و هەڵی سەنگاندووە کە ئەو لە (یاداشت)ی خۆیدا سەرنجی خۆی لەمەڕ ٦ی ئەیلوولی ١٩٣٠ نووندووە و گوتوویێتیی: (ئەو ڕاپەڕینە بۆ مەبەستێکی کاتیی و تایبەتیی بووە).

هاوار، قسەکانی ئەو یاداشت نووسەی لە یێك داوەتەوە و دەبێژێت: لام وەهایە، ئەگەر چیی ددانیشی پێدا نەناوە، بەڵام بەلای ئەوەوە وەهابووە کە لە ئەو ڕۆژنەدا پەیمانی عێراق و بریتانیا تەنها لە لایێن مەجلیسی وزەرای عێراقەوە مۆرکراوە و دەبووایە ئەو مۆکردنە مەجلیسی نووابی عێراقیش ددانی پێ دا بنێ و مۆر بکرێ، ئەو ساتەش دەبوو بە پەیمانێکی ڕەسمیی. ئینگلیز بۆ ئەوەی فشار بخاتە سەر ئەو مەجلیسی نووابە کە هەڵ دەبژێردرا بۆ بەرهەڵستیی نەکردنی ئەو پەیمانە و دەست و برد کردن بۆ مۆرکردنی، چەند کەسێکی ڕاسپاردبوو ئەو

---

(٩٧) بنۆڕە: شێخ مەحموودی قارەمان و دەوڵەتەکەی ـ ج ٢، ل ٧٥١ ـ ٧٥٢.

کاره بکەن کە بێ لە شێخ ڕەئووف هێندێ کەسی دیکەی ئەو سەردەمەش هەر وەهای بۆ چوو بوون[٩٨].

٨- ڕەئووفی حەفید زادە مەحموود لە یاداشتی نووسراوی خۆیدا دەبێژێت: (شۆڕشی ئەیلوولی ١٩٣٠ _ مەبەست لە ڕاپەڕینەکەیە/k _ بەهۆی لیژنەیێکی یازدە کەسییەوە دەستی پێ کرد بە سەرۆکاریی عەزمیی بەگی بابان و تۆفیق وەهبیی. بەڵام تۆفیق وەهبیی بەر لە ئەوەی هەراکە بقەومێ لە موتەسەڕڕیفیی سلێمانیی خرا.. ئەوانەی ئەو شۆڕشەیان ڕێکخست و دەستیان کرد بە بڵاوکردنەوەی پڕوپاگەندە لە ڕووی شێخ مەحموود داو بە خەڵکیان دەگوت: ئەم جارە شێخ مەحموود لە ئارادا نییە و دەستیان کردەوە بە لێ دانی قەوانە کۆنەکەیان کە دەیان گوت: ئەگەر شێخ مەحموود نەبوایە کورد سەر بەخۆیی دەستگیر دەبوو)[٩٩].

ڕەئووفی حەفید زادە لە یاداشتەکانیدا وەها پێ نیشان دەدات کە ڕاپەڕینەکە لە جێگەی خۆیدا نەبووە و هی ئەوتۆ هەبوو بۆ مەبەستێکی پاك بەشدار نەبووە. هەروەها ئەو ڕاپەڕینە لە سنوورێکی تەسکدا، هەر لە سلێمانییدا بووە و نەخشەیێکی فراوانی بۆ نەکێشرا بوو باژێڕەکانی دیکەش بگرێتەوە.

ڕەئووف دەبێژێت: من خۆم یێکێك بووم لە خۆ نواندووەکانی بەر دەرکی سەرادا کرد. لە ئەوە دەچوو ئەو ڕاپەڕینە بۆ مەبەستێکی کاتیی و تایبەتیی بووبێ، چونکە ئەو لیژنەیە لایان وەهابوو سەرکەوتنیان مسۆگەرە، بۆیێکا نەیان هێشتووە شێخ مەحوود ئاگەداربێ)[١٠٠].

ت. وەهبیی ڕێك خەری (دەستەی نیشتمان پەروەران _ هەیئەی وەتەنییە) کە خۆی ناوی ناون (یازدە سوارە!!) لە بەغدادا _ گۆیا _ لە ژێر چاودێریدا بووە،

---

[٩٨]- هەمان سەرچاوە _ ل ٧٤١.

[٩٩]- بنۆڕە: = = - ج ٢، ل: ٧٤٠.

[١٠٠]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕە.

دیسان کەوتوەتەوە سیاسەت. ئەوەتە تۆفیق قەززازی[١٠١] کەسی هەرە نزیکیشی کە لەنێو ئەو هەمووە گیراو و بەڕەڵاکراوانەدا _ لەگەڵ ڕەمزیی فەتتاح _ نەك هەر بێ تاوان، بەڵکە (بێ کەفالەت) و ئازاد دەرچووە، لەگەڵ شێخ قادری حەفیدا _ ئازادکراو بە کەفالەت و نیشتەنیی ناسرییە و بەغداد _ پێکیان گرتووەتەوە و خەریکی پڕۆژەیێکی سیاسیین کە لە ئەوە دەچێ (زیندوو کردنەوە)ی هەمان پڕۆژەی پێشوو بێ لەگەڵ (نەستورییێکان) و بە ئەم بابەتە گرنگ و ناسکە یشکە ت. وەهبیی لە گوتوبێژەکەیدا توخنی نەکەوتووە، لەلای چەند سەرچاوەیێك ئاشنا و قسەی لێ کراوە، بۆیێکا تێ گەهیشتنی پێ ویستە:

---

[١٠١]- بە قسەی مەعرووف جیاووکی ئاشناو تێکەڵیان، تۆفیق قەززاز لە بەغداد و ماڵی (سەعید قەززاز)*ی برازایدا بووە.**

جێگەی باسیشە؛ تۆفیق قەززاز کە سەرلەنوێ تێ هەڵ چووەتەوە، لە هەلی گرتنی ت. وەهبیدا _ دوای ١٩٣١/٤/١٩ و هاتنەوەی بۆ بەغداد _ نەگیراوە و تووشی چ کێشەیێك نەبووە.

ڕاستیییێکەی لە هەشتاکانی سەدەی ڕابردووەوە، هێندێ نا سیاو پێیان دەگوتم کە ناوبراو گەلێ نیشانەی پرسیاری بەدواوە بووە، بەڵام لە هەمان ساتدا کەسانی دیکەیش هەیە کە بە نیشتمان پەروەرێکی چالاکیان ژماردووە. بۆ وێنە در. کەمال مەزهەر ئەحمەد لە مەڕ ئەو کەسە و دوای شەڕی بەردەرکی سەراو لە بەندیخانەی کەرکووکەوە _ گیرابوو _ ناردبووی بۆ نوێنەری باڵای بریتانیا لە عێراقدا و لە دوا دێڕدا گوتوویێتی :(نۆکەری بریتانیای مەزن لە پێناوی کورد و کوردستاندا).***

* سەعید قەززازی برازا و زاوای تۆفیق قەززاز _ لەبەر هەتیو بوونی _ لە منداڵییەوە پەروەردەی ئەم مامەیێتی. ئینگلیزەکان لە ١٩٢١ و سلێمانییدا، سەعید قەززاز و چەند کەسێکی دیکەیان فێری ئینگلیزیی کرد و دەستەمۆی خۆیانیان کردن، بە ڕادەیێك سەعید قەززاز لە نێوان ساڵانی ١٩٢٥ _ ١٩٢٩دا (نووسەر)ی پشکنی کارگێریی بریتانیی سلێمانیی و مووسڵ بوو. بەرە بەرە چووە پێشەوە تا بوو بە وەزیری نێوخۆی عێراق و سەر ئەنجام دووای ١٩٥٨/٧/١٤، ساڵی ١٩٥٩ لە سێدارە درا.

** بنۆڕە: مأساة بارزان المظلومة _ ط ٢، ل ٩٥.

*** بنۆڕە: دەروازەی ئینتەرنێت، گلگامش، السبت: ٢٠٠٩/٩/٩؛ الیساریة و تاجر کوردی کبیر، حلقة ٢، در. کمال مظهر احمد.

١- مێژوو نووسی عێراق عەبدوڕڕەززاق ئەلحەسەنیی، بە ناونیشانی (المؤامرة علی سلامة الدولة/ ئەلموئامەرە عەلا سەلامەتوددەولە _ پیلان لە سلامەتیی دەوڵەت) ئەمەی نووسیوە:

(گوتم هێندێ لە ئەو نەتەوانەی لە عێراقدا کەمن لە دەمەدەمی تەواو بوونی چاودێریی _ ئینتیداب _ ماندانی بریتانیا بەسەر عێراقەوە، هەروەها لە دەمەو نزیك بوونەوەی عێراق بۆ بوونە ئەندام لە کۆمەڵی گەلاندا _ بە ئامازەی هێندێ لایێنی بێگانە _ کەوتنە کۆشش کردن بۆ دەستگیر بوونی هێندی فەڕ و ئیمتیازاتی تایبەتیی. ئەوە بوو لە کۆتایی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٣١دا _ واتە سەرەتای ساڵەکە/k _ ئەفسەرێکی بریتانیی خانەنشین کراو بەناوی ((هورمز ڕەسسام))ەوە گەهیشتە بەغداد. دوای ئەوەی پێوەندیی لەگەڵ کەسانی دیاری غەیرە عارەب گرێ دا، چوو بۆ مووسڵ و بڵاوی کردەوە گۆیا فرە بایێخ بە ئاسوورییێکان دەدات. هێندەی نەبرد هاوەڵێکی خۆی لە لۆندۆنەوە بانگ کرد کە ناوی ((مایسوم کوپ Capitan copa)) بوو کە خۆی ئەفسەرێکی دەریاوان بووە، هات بۆ بەغداد و دوایی لە مانگی مارتدا چوو بۆ مووسڵ و دەستی کرد بە مولاقانی سەرۆکارانی و ناسراوەکانی نەتەوەکانی غەیرە عارەب و هانی دەدان داخوازیی جودابوونەوە لە عێراق بدەن. دەمودەستیش ئەو دوو کەسە خودانێکی خۆیان لە لۆندۆنەوە بانگ کرد کە ناوی ((سیمۆن هۆڵ)) بوو، ئەویش هات بۆ مووسڵ و لەگەڵ هەردوو هاوەڵەکەی دەستیان کرد بە هان دانی هەڵ کەوتنی نەڕەی تایێفەگەریی. ئەوجا ((ڕەسسام)) و ((هۆڵ)) گەڕانەوە بۆ لۆندۆن و لیژنەیێکیان بە ناوی ((لیژنەی ڕستگاریی کەمە نەتەوە ناموسڵمانەکان)) دروست کرد[١٠٢]. ((کۆپ))یش بە نهێنیی و ئاشکراش لە کاردابوو تا مەبەستەکەی کەوتە ڕوو، پۆلیس لە ٥ی مایسی ١٩٣١دا خۆی و ئەو کەسانەی کە لاسی دابوون گرتنی و کەوتنە لێ پرسینەوەیان.

---

[١٠٢]- لیژنەکە ئەم کەسانەیشی تێکەڵ بوو: در. ولیەم جوتسی ئیمهارت، کاپتەن ژۆرژ کرسی، ئەمیراڵ سیمۆن هۆڵ، هیزل، دەبلیو لین، سایس ویگرام، مارجلیوس، مستەر هوڵاندر.★

★ بنۆڕە: تأریخ الوزارات العراقیة _ ج ٣، ١٣١، ٥.

ئەو کەسانەی لە بەغدادا دەستگیرکران ئەمانە بوون:

١- تۆفیق وەهبیی، موتەسەرڕیفی پێشووی سلێمانیی.

٢- سەعید نامیقی پارێزەر، وەرگری ڕەگەزنامەی عێراقیی.

٣- دکتۆر شوکریی محەممەد سەگبان، وەرگری ڕەگەزنامەی عێراقیی کە هەر چەند سەعاتێ گیردراو دوایی بە کەفالەت بەرەڵاکرا.

٤- عەبد نوعمان و کشمش نوعمانی برای کە خاوەندی کتێبخانەی نوعمان بوون و تازە بە تازە ڕەگەزنامەی عێراقییان وەرگرت بوو.

٥- تۆما هورمز، تۆبیا حەننا، داوود تۆما، ئەلیاس حەننا کە خاوەندی گازینۆی داروسسەلام بوون.

ئەوانەی لە مووسڵیشدا گیردران ئەمانە بوون: یووسف ئەندریا، عەبدولکەریم قەرە گولە)[١٠٣].

عەبدوڕڕەزاق ئەلحەسەنیی پتر باس دەگێڕێتەوە و دەبێژێت:(کاك مەعرووف جیاووك ئەم باسانەی بۆ گێڕاومەتەوە: "ڕۆژێك تۆفیق وەهبیی داوای لێ کردم مولاقاتی مستەر کۆپی ئینگلیز بکەم کە لە کۆتایی ساڵی ١٩٣٠دا هاتە عێراقەوە. داوایشی لێ کردم لەمەڕ کێشەی کورد گوتوبێژی لەگەڵ بکەم و لە بریی خۆم داوای مافەکانی کورد و خود موختاریی بکات، چونکە پێشتر ئەو لەگەڵ کاك تۆفیق وەهبیی و کۆمەڵێ لە کوردانی دیکە کۆبووەتەوە. هەروەها ئاگاهداری کردم کە ئەو کابرایە ئاگەهداری ڕەفتاری ئەو کەسانەیە کە لە کاروباری کەمە نەتەوەکاندا چالاکن لە عێراقدا. هەروەها ئاگەهداری کردم کە کابرا سەر بە کۆمەڵێکی لۆندۆنیی بە دەسەڵاتە و ئەو کۆمەڵەیەش نامەکاریی لەگەڵ پاشاو سەروەزیران و مەزبەتەیێکیشی بە دەستەوە هەیە تا سەردارەکانی کورد لە عێراقدا مۆری بکەن کە ئەم باسانە دەگرێتەوە:

١- هەژمارکردنی هورمز ڕەسسام بە وەکیلی کوردان تا لە کۆمەڵەی گەلاندا بەرگرییان لێ بکات.

---

[١٠٣]- هەمان سەرچاوە _ ل ١٣٢.

٢- باوەڕ هێنان بە هەر بڕیارێکی کۆمەڵی گەلان لەمەڕ بڕینەوەی زەویی عێراقی بۆ ئاسوورییێکان.

٣- کوردان ڕەزامەندن خۆیان بە کەم بزانن لە ئەو نێوچانەی ((تیارییێکان))یان تێدا چڕە و مافەکانیشیان دەپارێزدرێت!")[104].

عەبدوڕڕەززاق ئەلحەسەنیی پتر دەبێژێت: (مەعرووف جیاووك پتر گوتی:" لەگەڵ مستەر کۆپ کۆبووەتەوە و وەڵامی مەزبەتەکەیشی داوەتەوە کە؛ کوردان ناتوانن هورمز ڕەسسام بە وەکیلی خۆیان بزانن، چونکە کابرا کورد نییە و هیچ پێوەندییێکیشی بە کوردەوە نییە. هەروەها موستەحیلە کوردان خۆیان بە کەم بژمێردن لە ئەو نێوچانەدا کە ئاسوورییێکانی تێدا دەژیی، بەڵکە کوردان خۆیان زۆرینەی ڕەهان و ئەوان خاوەندە شەرعییێکەن. هەروەها ماقووڵ نییە کورد ڕازیی ببێ بە هەر بڕیارێکی کۆمەڵەی گەلان لەمەڕ بڕینەوەی زەوییە عێراقییێکان بۆ ئاسوورییێکان، چونکە باوەڕ بە مەجهوول ناکرێت. هەر چۆنێ بێ کوردان عێراقین و تشتێکی پێچەوانەی قانوونی عێراقیی ناکەن.

کاپتەن کۆپ لە ئەم ڕوون کردنەوانەی سڵەمیوەتەوە و لە تاوادا چووەتە لای کاك محەممەد ئەمین زەکیی وەزیر و لێ کۆڵی ناسراوی کورد. ئەوجا چووەتە کن هێندێ سەرداری دیکەی کورد تا کاریان لێ بکات مەزبەتەکەی نێو دەستی مۆر بکەن، بەڵام کەسیان لایان لێ نەکردووەتەوە تا نەفیی کردنی بۆ دەرەوەی عێراق")[105].

عەبدوڕڕەزاق ئەلحەسەنیی کەرتێکی گوتاری مەعرووف جیاووکیشی نواندووە کە لە ڕۆژنامەی بەغدادیی (صدى العهد؛ سەدالعەهد: ١٩٣١/٥/٨)دا باسی تەلەکەبازیی مستەر کۆپ و ڕەفتاری تۆفیق وەهبیی کردووە و کوردانی هۆشیار کردووە و تێیدا دەبێژێت: (دواجار تۆفیق وەهبیی چوو بۆ حەڵب _ سووریا/k _ و لە ئەوێدا چاوی بە هورمز ڕەسسام کەوت، ئەویی بۆ ئەو مەبەستە هات بۆ ئێرە.لە ئەو مەودایەدا کەوت بوومە باری سەرسامیی و بێ دەنگییەوە. ناتوانم

(104)- = = = .

(105)- هەمان سەرچاوە _ ل ١٣٣.

ببێژم کە تۆفیق وەهبیی قاییل دەبێت بە مەزبەتەیێك پڕی زیان بێ. لەبەر ئەوە کە هاتووە، من و دەستەیێك لە گەورە پیاوانی کورد داوامان لێ کرد پێ نیشانمان بدات چیی نووسیوە. هەروەها ئاگەهدارمان بکات لە ئەو ڕاپۆرتەی کە هورمز ڕەسسام پێشکەشی کردووە، کەچیی _ ت. وەهبیی/k _ قاییل نەبوو، بۆیێکا زانیمان تشتێ لە پشت پەردەوە هەیە)[106].

٢- مەعرووف جیاووك لە کتێبەکەیدا، مەڵامەتی قاییل نەبوونی ت. وەهبیی ڕوونتر کردووەتەوە و دەبێژێت: (مەڵامەتەکە ئەوە کە بزووتنەوەکەی _ ت. وەهبیی/k _ کەڵکی کورد ناگرێت و ئێمەش کەوتینە گومان کردن لە ڕەفتارەکانی)[107].

٣- لێ کۆڵی ژین و ڕەفتارەکان ت. وەهبیی، هیوا ئەحمەد شەریف لە کتێبی خۆیدا _ لە سەرچاوەی دیکەشەوە _ باسەکەی سەروو بە شێوەیێك دەگێڕێتەوە کە کاکڵەکەی ئەمەیە:

ئاسوورییێکان لە ئاستی پەیمانی نوێی نێوان بریتانیا _ عێراقدا تووشی مەراق بوون. هێندێ کەسی ئینگلیز وەك ((هورمز ڕەسسام، مایسووم کۆپ، سیمون، هۆڵ)) لە بریتانیاوە هاتن و کەوتنە جم و جووڵ و کۆشش و ئاخاوتن بە ناوی ئاسوورییێکانەوە. دواجار (لێژنەی ڕستگار کردنی کەمە نەتەوە ناموسڵمانەکان) یان پێك هێنا. تۆفیق وەهبیی پێوەندیی بە لیژنەکەوە کرد و ڕۆژی ١٩٣١/٣/٢٢ نامەیێکی بۆ هورمز ڕەسسام ناردووە و تێیدا نواندوویێتی:

- کورد تەواو هاوسۆزە بەرامبەر ئەو کەمە نەتەوانە و ئاسوورییێکان و ئارەزوویشی هەیە یارمەتییان بدات تا بە پێی بڕیاری کۆمەڵەی گەلان ((ئیدارەیێکی تایبەتیان)) بۆ پێك بهێت.
- لیژنەکە کارێ بکات کێشەی کوردیش بهوروژێنێ و مولاقاتی سورەییا بەدرخانی نوێنەریان لە پاریسدا بکات.

(106)- = = _ ل ١٣٤.

(107)- بنۆڕە: مأساة بارزان المظلومة _ ل ٩٨.

- تکاکاره پشتیوانی نوێنەری کوردبێ و ڕەنجیان یێك بخەن. هەروەها تکا کاره له ئەم قۆناخەدا ناوی کەسه کوردەکانی هاودەنگیان نەدرکێنن.

- تکا کاره لەنێو وڵاتەکانی ئەوروپادا هەڵمەتێکی پڕۆپاگەندەی هاوشێوەی خۆیان دەست بدەنێ بۆ چاکەی کورد.

- ئەو سەرچاوەیه پتر باس دەگێڕێتەوه گۆیا؛ هەردوو لا لەسەر ئەو بنچینەیه یێك کەوتوون کۆششیان یێك بخەن ڕوووه و دەستگیر بوونی ئامانجەکانیان له لای کۆمەڵەی گەلان.

- سەرچاوەکه پتر دەبێژێت: مەعرووف جیاووك باسەکه به شێوەیێکی دیکه دەگێڕێتەوه که زۆربەی سەرچاوەکانی دیکه لەمەڕ بابەتەکه پشتیان پێ بەستووه.

- مەعرووف جیاووك دەبێژێت: (کۆبوونەوەیێك له نێوان نوێنەری ((لیژنەی ڕستگار کردنی نەتەوه کەمه ناموسڵمانەکان))؛ کاپتەن کۆپ، یووسف مەلەکی ئاسووریی، کوردەکان؛ تۆفیق وەهبیی، ڕەئیسی خانەنشین محەممەد عەلیی عەزیز[108]، ئەمین ڕواندزیی تۆفیق قەززاز، شێخ قادری حەفید، فەتحوڵڵه ـ ئەسعەد/k ـ کوردییدا ڕێك خرا[109].

- کاپتەن کۆپ عەریزەیێکی گەڵاڵه کردبوو بی دات به کۆمەڵەی گەلان و داوای له ئەو کەسه کوردانه کرد که ئیمزای بکەن. عەریزەکەیش ئەم خاڵانەی دەگرتەوه:

---

[108]- ئەو نووسەره به هەڵه ئەو ناوەی خستووەته ڕیزی تێکەڵەکانی باسەکەوه. ناوبراو ـ وەك مەعرووف جیاووك باسی کردووه و ناوی هەڵ داوه ـ تەنها وەك یاوەر و ئاشنایێکی جیاووك لە گەڵ چووه.

[109]- مەعرووف جیاووك له کتێبەکەی خۆیدا که ئەم قسانەی کردووه، به مستەر کۆپیشی گوتووه: دەبێت ڕاستیێك بزانیت که ئێمه کەسمان وەکیلی گەلی کوردنین. چ کەسێکمان بستێ زەویی کوردستانمان نییه . ئەوەیان به ززازه ـ کوتاڵ فرۆشه- مەبەستی تۆفیق قەززازه/K- و ئەوی دیکەیان نووسەرێکی پچکۆلەیه ـ مەبەستی فەتحوڵڵه ئەسعەدی وەرگێڕه له وەزارەتی دادداK/ ـ و ئەوەیشیان ئەفسەره ـ مەبەستی ئەمین ڕواندزییه/K ـ و خۆمیش پارێزەرم★

★ بنۆڕه: مأساة بارزان المظلومة ـ ط ٢، ص ٩٣.

- ڕازین هورمز ڕەسسام نوێنەریان بێ بۆ بەرگریی کردن له لای کۆمەڵەی گەلان.

- باوەڕ هێنان ـ ئیعتیراف/k ـ به هەر بڕیارێکی کۆمەڵەی گەلانی بۆ بڕینەوەی زەویی عێراقیی بۆ ئاسوورییێکان.

- کوردان ڕازین که خۆیان به کەم بزانن له ئەو نێوچانەی ئاسوورییێکان چڕترن و مافیشیان پارێزراوه).

سەرچاوەکه له مەعرووف جیاووکەوه قسەی کردووه و دەبێژێت: (مەعرووف جیاووك دەبێژێت که لایێنگیری ئەو ڕێککەوتنه نەبووه و ئیمزایشی نەکردووه[110]، بەڵام تۆفیق وەهبیی و ژمارەی ئامادەبووەکان و هێندێکی دیکەی ئاماده نەبوو ـ له دواییدا ئیمزایان کرد ـ ئیمزایان کردووه و لەگەڵ لیژنەکه ڕێك کەتوون که له پاشەڕۆژدا ((دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردستان)) پێك بهێنن و ئاسوورییێکان ـ له نێو ئەو دەوڵەتەدا ـ میر نشینێکیان بەر بکەوێ)).

---

[110]- مەعرووف جیاووك له کتێبەکەیدا ئاماژەی بۆ ئەمین زەکیی بەگ کردووه که بەهۆی خۆیەوه ئاگەهداری باسەکه بووه و سەر ئەنجام جیاووکی ڕاسپاردووه (کۆپ)ی بۆ بنێرێ. کابرا چووه بۆ لای ئەمین زەکیی و که هاتووەتەوه، جیاووك پرسیاری لێ کردووه؛ ڕای ئەمین زەکیی چۆنه؟ ئەویش لەوەڵامدا گوتوویێتی، (سەری وەك سەری تۆیه). جیاووك پتر دەبێژێت؛ چوومەوه بۆ لای ئەمین زەکیی بەگ و پرسیارم لەمەڕ ئەو کابرایه لێ کرد و ئەویش گوتی: (ئەم کابرایه کەڵەك چییه و پیلان گێڕه). منیش تکام لێ کرد ڕێگه له (سەر کێشەکان) بگرێت و ئامۆژگارییان بکات ((مەزبەته)) بۆ ئەو کابرایه ئیمزا نەکەن و لییان وەربگرێت تا وەك بەڵگەیێك بەرامبەریان به دەستەوه بێ.

جیاووك پتر دەبێژێت: به یێکەوه چووین بۆ ماڵی سەعید قەززاز تا تۆفیق قەززاز ببینین، بەڵام له ماڵدا نەبوو، هەروەها ئەوانی دیکەشمان نەدیتەوه، ئیدی ئەمین زەکیی گوتی: یێك دوو ڕۆژم بدەرێ تا خۆم بیان بینم و قسەیان لەگەڵ بکەم.

دوای یێك دوو ڕۆژ، ئەمین زەکیی ئاگەهداری کردم؛ (قسه لەگەڵ ئەوانه بێ هوودەیه و کەڵك ناگرێت. تۆش ئازادی چ دەکەیت).★

جیاووك دەبێژێت؛ ئەوه بوو منیش گوتارەکەم له ڕۆژمەی (صدى العهد)دا بڵاوکردەوه.

★ بنۆڕه: مأساة بارزان المظلومة ـ ض ٢، ل ٩٥.

سەرچاوەکە دەگێڕێتەوە کە مەعرووف جیاووك ئەو هاریکارییەی نێوان ئەو کوردانە و ئاسوورییێکان بە شێوە پیلانێك بەرامبەر بە عێراق دەزانێت.

سەرچاوەکە دەبێژێت : (ئەو قسانەی جیاووك لەمەڕ دەوڵەتی سەربەخۆی کورد و ئاسوورییێکان لەگەڵ ئەو نامەیەی تۆفیق وەهبیی کە ناردبووی بۆ هورمز ڕەسسام چوون یێك نییە و هەروەك ئەو جیاوازییەشە لە بەرامبەر یاداشتەکەی تۆفیق وەهبیی کە لە ١٩٣١/٤/١٩دا بەرەو ڕووی کۆمەڵەی گەلانی کردووەتەوە و "داوای مافی چارەی خۆنووسینی لە ژێر سێبەری عەرشی عێراقییدا کردووە")[١١١].

ئەو سەرچاوەیە لە کۆتاییدا، چارەنووسی (لیژنە)ی باسی کراو و تۆفیق وەهبییش ڕوون دەکاتەوە دەبێژێت : (چەند نزیك بوونەوە و ڕێك کەوتن لە نێوان لایێنی ئاسووریی و کورددا بۆ ئامانجەکانیان هەبووبێ، ئەوە؛ "هیچیان بە هیچ نەکرد و کارەکەیان لە لای حوکوومەتی عێراقیی ـ وەزارەتی نووریی سەعید ـ ئاشکرا بوو، لە ١٩٣١/٤/١٩ کاپتەن کۆپ لە عێراقدا دەرکراو لە ١٩٣١/٥/٦ شدا تۆفیق وەهبیی و هێندێ کورد و ئاسووریی بە گوناهی کارکردن دژی دەوڵەت، دەستگیر کران").

ت. وەهبیی لە ٤١٩٣١/١٩ و بەیرووتەوە (یاداشت)ێکی چڕی بە ناوی خۆی و شازدە کوردەوە داوە بە (کۆمەڵەی گەلان و سەرۆکی لیژنەی ئینتیداب ـ چاودێریی/k ـ و کۆمەڵەی گەلانیشی لە ژنێڤدا ئاگەدار کردووە کە ئەو کەسانە دەسەڵاتیان پێ داوە نوێنەری نەتەوەی کورد بێ کە بەرەو ژووری ٨٠٠,٠٠٠ کەسە[١١٣].

---

(١١١)- بنۆڕە: تۆفیق وهبیی حیاته و دوره ل ٨٩ ـ ٩٤.

(١٢)- هەمان سەرچاوە.

جێگەی باسە، سەرچاوەکە دەبێژێت: (قسەکانی جیاووك لە فیشاڵەوە دوور نییە و لە ئەوانەیە مەبەستی بووبێ خۆی لە دەسەڵاتدارەکانی عێراق نزیك بکاتەوە چونکە لە ئەو مەودایەدا چەندانێ بوو بێ کارو فرمان بوو).

=ڕاستییێکەی ئەو بۆچوونە فرە لاوازە و بەڵگەییێکی نووسراو، یان دوو شاهیدی باوەڕ پێ کراوی لەگەڵ نییە تا بەرنامەی لێ کۆڵینەوەی زانستیی بۆچوونەکەی پەسەند بکات.

جیاووك بە ئاشکرا و لە ڕۆژنامەی (صدى العهد) و بە ناوی (الى اخوانى الاكراد/ ئیلا ئیخوانیی ئەلئەکراد بۆ برا کوردەکانم)ەوە گوتارێکی بۆ ئاشکرا کردنی ئەو کەین و بەینە ترسناکە و تاوانبار کردنی کەسانێکی وەك تۆفیق وەهبیی نووسیوە، دیارە لە باسەکان و تێکەڵیی هەمووان و مەبەستەکانیان دڵنیایە و دەخوازێت بەریان لێ بگیردرێت.

ئیدی کەسێ بە ئەم شێوەیە لەسەر (ڕۆژنامە) و بۆ مێژوو کاغەزی دەستی ئەو کەسانە بکاتەوە و بی خوێندێتەوە، داخۆ (فیشاڵە)ەکەی و کەڵکی خۆی چی بن؟ ڕاستییێکەی تاکە کەڵکێ کە خۆی دەستگیری بووبێ ئەوەیە؛ (مستەر کۆپ) نەی توانی بە پارە بی کرێت وەك لە چاوپێ کەوتنیدا لە (ئوتێل مەتروپۆل)ی بەغدادا گفتی پێ دابوو پارەیێکی زۆری پێ ببەخشی★

جێگەی باسە، مەعرووف جیاووك دەگێڕێتەوە؛ دواى بڵاوکردنەوەی نامەکەی لە ڕۆژنامەی (سەدالعەهد)دا دوو ئەفسەری پۆلیس هاتوون بۆ ماڵی و پێیان گوتووە کە ((موزاحیم پاچەچیی)) وەزیری نێوخۆ داوای دەکات. ئەویش چووە بۆ لای وەزیر کە هەنگی دەستی داوەتە تەلەفوون و قسەی کردووە و دواتر سەروەزیران نووریی سەعید و جەمیل ڕاویی وەزیری ئەشغال و هاموشۆ و سەبیح نەجیبی ڕێبەری گشت پۆلیس هاتوون و (لەمەڕ پێوەندییێکانی تۆفیق وەهبیی و مستەر کۆپ) پرسیاریان لێ کردووە ئەویش بە نووریی سەعیدی گوتووە کە چاوساغی ئەو نییە بەسەر تۆفیق وەهبییەوە و (تۆ گوناهباری کە کردت بە موتەسەڕڕیفی سلێمانیی و تووشی ئەم کێشە و باسانە هات کە توانای نەبووەو بەرگەیان ناگرێت. کە هاتیشەوە و ویستی دیدەنیت بکات، دەرگەت بەڕوودا داخست و ئەویش هیوا بڕاو بوو کە هەموو دەرگەییێکی لێ داخرابوو).

مەعرووف جیاووك کە ساڵی ١٩٥٤ کتێبەکەی چاپ کردووە و تۆفیق وەهبیی بە دەسەڵات و ناوبانگی عێراق بوو؛ لە کۆتایی ئەو باسەیدا هێندێ ستاییشی تۆفیق وەهبیی کردووە و گۆیا ڕەووشت بەرزە و خزمەتی کوڕانی چیاو دەشتی کردووە کە مەبەستی کوردو عارەبە★★

★ بنۆڕە: مأساة بارزان المظلومة ـ ص ٢، ل ٩٤.

★★ بنۆڕە: = = = ـ ص ١٥٨ ـ ١٥٩.

(١١٣)- بنۆڕە: سەرردەمی قەڵەم و مور اجەعات ـ ل ٢٤٨ و ٢٥٠.

ئـەو لـە (یاداشـت)ەكـەدا داوای (خـۆ حـوكم كردنـی نێوچـەیی ـ محـەللیی/k ـ لـەژێر سـەروەریی عێراقـدا) كـردووە[١١٤]، یـا خـۆی گوتـەنیی لـە گوتوبێژەكەیـدا: **(موختارییەتی ئیدارە لەژێر تاجی مەلیك فەیسەڵدا)**[١١٥].

بە قسەی خۆی ـ لە گوتوبێژەكەیدا ـ دوایی كە هاتووەتەوە بۆ عێـراق، لەسـەر ئەو كارە گیراوە، بـەڵام ڕاستیییێكە ئەوەیـە (گرتنەكـە)ی لـە ١٩٣١/٥/٣١دا، لـە سـەر (پێوەنـدییێتیی لەگـەڵ دەسـتەی مسـتەر كـۆپ)ی ڕێـك خـەری (لیژنـەی ڕسـتگاریی كەمە نەتەوە نا موسڵمانەكان)[١١٦].

وەك لـە گوتوبێژەكەیـدا ئاماژەیشـی كـردووە، دوای ئـەو گرتنـەی و دادگـەهی و ئەوجا ئازاد كردنی، گۆیا (نـەفیی كراوە) بۆ بەیرووت و تـا درەنگـانێكی سـاڵی ١٩٣٢ ماوەتەوە و[١١٧] ئەوجا گەڕاوەتەوە بۆ بەغداد. هەر چەندە سەرچاوەییێكی بێ لایێن بە دەستەوە نییە دەنگ بۆ (نەفیی كردن)كەی بدات، بەڵام لە ئەوانەیە ڕاسـت بـێ و ڕێكەوتی دەركردن و نەفیی كردنی (مستەر كۆپ) و سەر دەستەكەی بووبـێ، بـە تایبەتیی بۆ هێور كردنەوەی نێوەندەكانی سیاسەتبازەكانی عێراق.

ت. وەهبیـی لـە ئـەو هەلانـەدا كـە لـە بەیرووتـدا دەژیـا، گوتـارێكی عـارەبی لـە ڕووی لاف و گەزافی (**یووسف مەلەك**)ی ئاشنای و **هاوەدەنگی نزیكی (مسـتەر كـۆپ)**ە لە ڕۆژنامەی (الراصد/ئەلڕاسـید)دا بڵاوكردبـوو[١١٨]. ئـەو نـاوبراوی بـە درۆ خسـت بـووەوە كـە لـە ڕۆژنامـەی (الاحـرار/ ئەلئـەحرار)ی بەیرووتییـدا **نووسـیی بـووی:**

[١١٤]- بنۆڕە: = = = ـ ل ٢٤٨ و ٢٥٠.

[١١٥]- بنۆڕە: گوتوبێژەكەی.

[١١٦]- خۆی لە گوتوبێژەكەیدا چ لە لای م. ر. هاواری مێـژوونووس هـەرگیز تـوخنی بـاس كردنـی (تێكـەڵیی لەگـەڵ دەسـتەی مسـتەر كـۆپ) نەكـەوتووە، بەڵكـە لـە لای م. ر. هـاوار گوتـوویێتیی: (حوكوومـەتی عێـراق لەسـەر ئـەو «یاداشـت»ەی كـە دابـووم بـە عوسـبەتول ئومـەم گرتمیـان و ماوەییێك دووریان خستمەوە بۆ لوبنان).★

★ بنۆڕە: شێخ مەحموودی قارەمان و دەوڵەتەكەی خوارووی كوردستان ـ ب ٢، ل ٧٤٨.

[١١٧]- بنۆڕە: تۆفیق وەهبیی حیاتە و دورە ـ ل ٩٤ (وەرگیرا و لە گۆڤاری: هاوار ـ س ١٩٣٣).

[١١٨]- الراصد ـ ع ٣٧٦٦، ١٩٣٢/٨/٢٤ (بیـان مـن زعـیم الاكـراد الكولونیـل توفیـق وهبیـی بـك نزیـل بیروت/ القضیة الكردیة في عصبة الامم).

(ئینگلیزەكان مەڵامەت و هاندەری ناو هێنانی «كەمە نەتەوەكان» بوون و هەر ئەوانیش كوردیان هان دەدا كە دەنگیان بگەهێننە كۆمەڵەی گەلان)[١١٩].

هەروەها مەڵامەتێكی دیكەشـی نوانـدووە، گۆیـا؛ هێنـدێ ڕۆژنامـەی عـارەب لـە ڕووی كورددا درۆ و دەلەسەیان وەشاندووە و لە سـاڵی ١٩٣٠دا هـەڵ كـەوتووە تـا لـە ئـەو ڕێگەیـەوە «كێشـە بـۆ عێـراق پەیـدا ببێـت» و نـەتوانێ بچـێتە كۆمەڵـەی گەلانەوە)[١٢٠].

ڕۆژنامەی (ئەلڕاسید) كە گوتارەكەی بڵاوكردبوو، بە ناونیشانی **(زعیم الاكـراد كولونیل توفیق وهبیی بك** — سەركردەی كوردان كۆلۆنیل تۆفیـق وەهبیـی بـەگ)ەوە پێشكەشی خوێندەوارانی كردبوو.

لەو وەڵام نامەیـەی (سـەركردەی كـورد!!) نـاو ت. وەهبیـی كـە بـە قسـەی زل و تەڕو پاراوەوە خۆی نواندووە، لەلای من ـ دوای باران كەپەنك ـ چ نرخێكی نییـە و هەر بۆ ئارایشت و جوان كردنەوەی ڕوخساری سیاسیی نابووتی خۆیێتی[١٢١].

ئەز وەك لە (داویـن: ٤/٣)دا بەڵگـەكانی (یاداشـت ـ عـەریزە)كـەی نـاو بـراو بـۆ كۆمەڵەی گەلانیم نواندووە، ناپەسەندی نابینم ئەگەر جارێكی دیكە، هـەرە خـاڵی گرنگـی ئـەو (یاداشـت)ە بخەمـەوە بەرچـاو تـا ڕێگـە خـۆش بـێ بـۆ نەشـتەردان لـە ڕووالەتی باسەكان و نهێنیییێكانی.

ئەو (یاداشـت)ە كـە بـە زمـانێكی پـاراو، بەڵگـە و ئـەژماری هـورد ڕازاوەتـەوە و زیرەكانە خاڵەكان نەخش كراون، ئەمانەییم پێ گرنگە:

- نووساندنی كوردستانی عێراق، نە ڕاستە و نە ڕەوایـە، بـەڵام لەبـەر ئـەوەی ئێستە تازە چارە ناكرێ بە بـێ هـەڵ وەشـاندنەوەی سـەروەریی عێـراق، ئـەو مافـە

[١١٩]- الاحرار؛ ١٩٣٢/٨/١٦.

[١٢٠]- بنۆڕە: شێخ مەحموودی قارەمان و دەوڵەتەكەی خوارووی كوردستان — ج ٢، ل ٧٤٨.

[١٢١]- بـەیان نامەكـەی كـە لـە ڕۆژنامـەی عـارەبیی (الراصـد ـ ع ٣٧٦٦؛ ١٩٣٢/٨/٢١)دا بـڵاوە، وەك بەڵگەنامەیێك تەماشام نەكردووە و نەم هێناوەتەوە ڕیزی (داوێن ـ ٤/٣؛ بەڵگەكانی ت. وەهبیی ـ س ١٩٣١

داوا دەکەین وەك ڕەگەزێکی جیاواز لە وڵاتەکەی خۆیاندا بژین بە دڵسۆزیی بۆ عەرشی عێراقیی[١٣٢].

- کورد هاودەردێکی بەهێزی کەمایێتیە نە عارەبەکانی ویلایێتی مووسڵە لەمەڕ خواستەکانیان بۆ باوەڕهێنان بە بوونی نەتەوەییان و پارستنیان لە زاڵ بوونی عارەب.

- فروفێڵی هەمیشەیی فرمانبەرانی عارەب بۆ هورووژاندنی هەستی ناحەزی لەنێو کورد و ئاسوورەکاندا و بەرامبەر بە یێکدیی، هەرچەندە حوکوومەتی نێوەند نوکوولیی لێ دەکات، بەڵام لەلای هەردوو گەل ڕوون دیارە. بە پێك هێنانی حوکمێکی نێوچەیی، هەر کوسپێ لەسەر ئەو ڕێگەیەدا هەبێ، تەخت دەبێت و دۆستیی و هاودەر دەردیی کە ئێستە لە نێوان کورد و دراوسێ نە عارەبەکاندا هەیە، قووڵتر دەبێت.

- خواستەکانی ئێمە خواستەکانی ئەوانە. گازندەکانیشمان گازندەکانی ئەوانە. هەردوو گەل یێك کەوتوون و ئارەزووی شێوەی ئاورووپایی و پێشکەوتنی دەکەن. یێك کەوتوون بەرامبەر شارستێنی ڕۆژئاواو ڕقیان لە گەلانی ڕۆژئاوا نییە[١٣٣].

- هەندێ پەخش نامە دژی ماف و خواستە ڕەواکانی کورد و هەمان تشت بەرامبەر نەتەوەی کلدی ئاسووریی هەیە، گۆیا؛ یێکێ لە مەلامەتەکانی پێ نەدانی حوکوومەتی عارەبی عێراقە دوژمنایێتی لە نێوان ئەم دوو گەلەدا دەخولقێنێت کە خزمایێتیی و خوێنیان پێکەوە پتر وەك لەگەڵ عارەبی عێراق.

- هەردووك؛ گەلەکەی من و کلدی ئاسووریی فرە تشتی ناکۆکیی هەیە، بەڵام ((گەلەکەم فرە لە ئەو سیاسەتە توورەیە کاتێ پشیوێکی پچووك دەقەومێ، دەست بەجێ نێرووەکانی ئاسوورییێکان دەنێرنە سەر گەلەکەم. ((چۆن پێوەندیی دۆستانە دەمێنێ کە حوکوومەتی عارەب ئاسوورییە چەکدارەکان بەکار ببات و

(١٣٢)- بنۆڕە: سەردەمی قەڵەم و موراجەعات:

(١٣٣)- بنۆڕە: = = =.

ڕووی تفەنگەکانیان بکەنە سنگی ئێمە و بە پرۆپاگەندە و ڕێگەی دیکەشەوە کۆشش دەکات هۆش و بیری دراوسێ ئاسوورییێکانمان ژەهراویی بکات))[١٣٤].

- ڕێگە نەدرێ نێرووی هەوایی بریتانیی لە لایێن حوکوومەتی عارەبەوە بۆ سەرکوت کردنی پشێوی نێوخۆ بەکار ببرێ، پشێویێ کە ئەنجامی حوکمی خراپ و فەرمانڕەوای خراپە[١٣٥].

- ئەگەر نەتەوەی کورد لەناو مەملەکەتی عێراقدا ((خۆ حوکم کردنیان نەدرێتێ)) دەبن بە نۆکەری ئاغایانی عارەب[١٣٦].

ت. وەهبیی کە ئەو (**یا داشت**)ە، یا (**عەریزە**)یەی داوە بە کۆمەڵەی گەلان، برووسکەیێکیشی بۆ نوێنەری باڵای بریتانیا لە عێراقدا خستووتە پاڵ و تێیدا دەبێژێت: (لە ڕێگەی پایە بەرزتانەوە دڵسۆزیی تایبەتیی خۆم و ئەوانەی من نوێنەریانم ـ واتە شازدە کەسەکەو گەلەکەیشی/k ـ بۆ خاوەند شکۆ مەلیك فەیسەڵ دەردەبڕم و ئارەزووی خۆم و گەلەکەم بۆ خزمەتی خاوەند شکۆ بە دڵسۆزیی و هیوای تایبەتیی دەخوازین کە ماف و خواستە ڕەواکانمان پێ ببەخشرێ و ئەو بەڵێنانەی حوکوومەتی خاوەند شکۆ داویانە بەپێی ڕاسپاردەکانی کۆمیتەی لێ کۆڵینەوە و ئەوانەی کۆمەڵەی گەلان، جێبەجێ بکرێن)[١٣٧].

شایانی باسە لە ئەو ڕۆژگارانەی کە ت. وەهبیی لە بەغداد و بەیرووتدا سەرگەرمی جم و جووڵم سیاسیی بوو، دەستەیێك لە خۆ وڵاتیە دڵسۆزەکان، زامدارەکانی دوای شەڕی بەردەرکی سەرا؛ (٦ی ئەیلوولی ١٩٣٠) هانایان بردە بەر حەفید زادە مەحموودی نیشتەنیی گوندی ((پیران))ی کوردستانی ئێران و ـ وەك ئەحمەدی خواجە دەگێڕێتەوە ـ پێیان گوتووە؛ (یاشێخ قورئان چ لە دەستدابێ و چ لە سنگدا بێ، بە ئەو قورئانەوە هاتووین داوای ئەوەت لێ دەکەین تۆڵەی

(١٣٤)- بنۆڕە: = = =: ل ـ ٢٥٩.

(١٣٥)- بنۆڕە: = = =: ل ـ ٢٦٢.

(١٣٦)- بنۆڕە سەردەمی قەڵەم و موراجەعات: ل ـ ٢٥٤.

(١٣٧)- بنۆڕە: = = = . ل ـ ٢٤٩ (هەڵبەت خۆی بوو!).

شارەکەمان بکەیتـەوە، کـورد چاوەنۆڕتە. پـاش ئـەم هەلـە ئیـدی کـورد بـێ نـاو و نیشان دەمێنێتەوە)[١٢٨]. لە لاییێکی دیکەشـەوە شـەوی ٧ ـ ١٩٣٠/٩/٨ سێ ئەفسـەری نەتەوە پەروەری سەر ڕاست؛ مەحموود جەودەت، ڕەشید جەودەتی برای و کامیـل حەسەن بە شێوەییێکی نهێنیی لە ڕێزی سوپای عێـراق و لـە بەغدادەوە هـەڵاتن و خۆیان گەهاندە گوندی ((پیران)) و چوونە پاڵ حەفیدزادە مـەحموود و داوای تۆڵـە سەندنەوە و شۆڕش کردنەوەیان کردووە.

حەفیدزادە مەحموودیش نامەیشی کردووەتە سەر نوێنەری بـاڵای بریتانیـا لـە عێراقـدا و پێـی ڕاگەهانـد کـە، (دەبێـت لـە خانەقینـەوە تـا زاخـۆ، دەوڵـەتێکی سـەربەخۆی کـورد دابمـەزرێ و بریتانیـا خـۆی چاودێری بکـات)[١٢٩]. سـەرئەنجام بەهۆی نابەرامبـەریی نێرووەکانی بریتانیـا بـە ((لیڤیـی))یـە ئاسـوورییێکانە وە تـا نێرووی هەوایی، هەروەها نێرووی سوپای عارەبی عێراق لەگەڵ شۆڕش گێڕەکـانی کـورد، حەفیـد زادە مـەحموود و لەشکرەکەی لـە (شـەڕی ئـاو باریـك: ١٩٣١/٤/٥)دا شکان و دوایی لە ١٩٣١/٥/١٣ حەفید زادە ـ لە پێنجوینی گـەمارۆدراودا ـ ناچاربوو خۆی بە دەستەوە بدات. ئیدی دەست بەسەر لە باشوور و نێوەڕاستی عێراقـدا تـا ساڵی ١٩٤١ ژیا[١٣٠].

---

[١٢٨]- بنۆڕە: شێخ مەحموودی قارەمان و دەوڵەتەکەی ـ ج ٢، ل ٧٦٠ ل ٧٦٠.

[١٢٩]- بنۆڕە: = = = = = = ـ ج ٢، ل ٧٦٠ - ٧٦١.

جێگەی باسە، نامەیێکی حەفید زادە مەحموود کـە لـە ١٩٣٠/٩/١٧دا نـاردوویێتی بـۆ نوێنـەری باڵای بریتانیا لە عێراقدا دەبێژێت: (بەردەوام لە هـەر چـوار لای کوردستـانەوە هـەواڵم دەگاتـێ کە دوای خوێن ڕژتنە پڕ لە شەرمەسارییێکەی عارەب کە لەگەڵ کوردی لای خۆمان کردی، ئیدی حەقی هیچ ماف‌و ئیددیعاییێکیان نییە.

بە ناوی ئەم نەتەوە ئارییەوە هەموو داوای کورد ئەوەیـە ئێـوە لـە چـنگی عـارەب ڕسـتگاریان بکەن و جودایان بکەنەوە. کورد فرە پەرۆش و پڕ بـاوەڕ داوا دەکـات هەمیشـە لـەژێر حیمایـەی بریتانەکاندا بێ ـ ئیمزا مەحموود)*.

* بنۆڕە: کورد و کوردستان لـە بەڵگەنامـە نهێنییێکـانی حوکوومـەتی بریتانیـادا ـ ب، ١، ج ٢، ل ١١٩.

[١٣٠]- بنۆڕە: ئەدەبی نامەنووسینی کوردیی ـ ج ١، ل ٥٧٤.

گشت بابەت و بەڵگەکانی ڕابوردوو تا ڕادەییێکی پەسەند دڵنیایان کـردووین کـە ت. وەهبیـــی ـ موتەســـەڕڕیفی کارکـــەنارکراو ـ لـــە ڕۆژی ١٩٣٠/٨/٢٠وە کـــە گەڕاوەتـەوە بـۆ بەغـداد، تـا درەنگـانێکی سـاڵی ١٩٣٢ لـە نێـوان بەغـداد، حەڵـەب، بەیرووتدا سەرگەرمی جم و جووڵی سیاسیی چڕ بووە.

ئەگـەر لـە ڕواڵـەتی ڕەفتارەکـانی نێـوان سلێمانیی و ژنـێڤ ـ کۆمەڵـەی گـەلان هـورد ببینـەوە، ئـەوە ڕەفتارەکـان ـ چەشـنی گوتوبێژەکـەی ـ خوێنـدەوار ناچـار دەکات سۆرزی بۆ بجووڵێ و هەست بکات؛ (بۆ کەڵکی گەلی کورد بووە)!!

ئایا ئەم باری سەرنجە پەسەندە و ئیدی چ پرسیارێ لە گۆڕێدا نییە کە بەرە و ڕووی خۆی و ڕەفتارەکانی نزیکەکانی ببێتەوە، بە تایبـەتیی کـە تـا نهاش لـە نێـو ڕیزی لێ کۆلەکانی کورددا، کەسێ ژیرانە نەهاتووەتە پێشەوە ـ هـەر هـیچ نـەبێ ـ لە یاداشتەکەی بۆ کۆمەڵەی گەلان بکۆڵێتەوە؟!

ڕاستییێکەی چ خۆی، چ ڕەفتارەکانی فرە گومانیان لێ دەکرێ و بـە نەشـتەر لێ دانیشیان ڕاستیی ساخ دەبێتەوە.

ئەز هەرچەندە گرفتی (دیارنـەبوونی مـەتنی عـەریزەکانی هورمـوز ڕەسسام و یووسف مەلەك) کە لە لە نێوان ١٩٣١/١/٩ ـ ١٩٣١/٤/٢٠دا داویانە بە کۆمەڵەی گـەلان لێم بووەتە کێشە، بە تایبەتی کە ئەوەم لێ ڕوون نییە (هەڵوێستەیان بەرامبەر بـە گـەلی کـورد) چـۆن چـۆنی بـووە و ئایـا (هورمـوز ڕەسسـام وەك نوێنـەری کـورد و ئاسـوور) خـۆی نوانـدووە، هێشـتا تـێ دەکۆشـم وەڵامێکـی مـاقووڵ بـۆ ئـەو گومـان کردنەی باسم کرد بدەمەوە.

ئەوجا بە ڕۆشنایی ئەو بەڵگانەی ڕابوردن ـ بـێ دوو دڵیـی و گومـان ـ دەتـوانم ببێژم؛ (یاداشـت ـ عـەریزە)کـەی ١٩٣١/٤/١٩ی بـۆ کۆمەڵـەی گـەلان، بەڵگـەییێکی بـە هێـزە بـۆ لایـێن گرتنـی ئـەو کـەس و کاربەدەسـت و دەزگـە جۆربـە جۆرانـەی کـە دەبێژن؛ (ڕووداوەکانی سلێمانیی) سەردەمی موتەسەڕڕیف وەهبیـی، هـەر لـە پێـك هاتنی ((دەسـتەی نیشـتیمانپەروەران ـ هەیئـەی وەتەنییـە)) وەتـا ((خـۆ نوانـدن)) و ((داواکردنـی موختارییـەنی ئیـدارە ـ دەولـەتی سـەربەخۆ ـ موختارییـەت لـە ژێـر تاجی مەلیك فەیسەلدا)) تا دروست بوونی ((پێوەندیی لەگەڵ کەسانی ئاسـووریی و بێگانەکان)) لە سلێمانیی و بەغداد تا پـەراوێز خستنی ((حەفیـد زادە مـەحموودی

شۆڕشگێڕ، تا نیاز و هەڵپەی ـ خۆی گوتەنیی ـ بۆ شۆڕش کردن، تا داهێنانی بابەتێکی نوێ کە تێ هەڵکێش کردنی بابەتی؛ ((کەمە نەتەوە نە عارەبەکان/ کلدی و ئاسووریی ـ نەستووریی))ە لە کێشەی نەتەوەیی گەلی کورد)دا، ئەمانە گشتی بیر و تەگبیر، پێشنیاز و کردار، مەبەستی ئەو بوون.

دەشێ یێکێ ناڕازیی بێ و ببێژێ؛ (نا، هەر ئەو نەبووە و خەڵکانی دیکە و جەماوەریش تێکەڵن)! بەڵێ، بە ڕواڵەت ئەمە ڕاستە، بەڵام ئەو ـ بە نهێنیی و ئاشکرا ـ ماکینەی هەموو جم و جووڵ و چالاکییێك بووە و تاکە تشتێکێش کە خۆوراستان پێوەندیی پێوە نەبووبێ، هەر ڕووداوەکانی ٦ی ئەیلوولی ١٩٣٠ە!

نها پی ٚویستە ڕوو بەڕووی هەموو ڕەفتارە سیاسییێکانی ئەو مەودایە، پرسیار بکەین:

١- ئایا ئەو ڕەفتارانە هەموو، بیر و بڕیار و هەڵویستەی خۆیتی و ـ خۆی گوتەنیی ـ هەستی کوردایێتیی هانی داوە و یاداشتی ناردووە بۆ کۆمەڵەی گەلان[١٣٠]؟ یا بە فیت و پشتیوانیی بێگانە جووڵاوەتەوە؟

٢- کێ لە گشت ڕەفتارەکانی ـ بە یاداشت پێشکەش کردنیشەوە ـ کەڵکی وەرگرت، گەلی کورد؟ یا بێگانە؟

ئەز ـ نەبادا ببێژرێ ناحەزانە تەماشای کردووە ـ بە وەڵام دانەوەی یێکەم پرسیارەوە خەریك دەبم و ئەو گریمانەیە هەڵ دەبژێرم کە هەستی کوردایێتیی هانی داوە.

لە بارێکی ئەوهەشدا پی ٚویستە ڕاست و ڕەوان هەموو هەڵوێستەییێکی لە تەرازوو بدەم و ببێژم.

- ئەو کە (هەستی کوردایێتیی) هانی دابێ بۆ ئەو هەموو جم و جووڵە، دەی ئەو (هەستە)ی لە کوێدا بوو کە لە ١٩٢٢/١٢/٩دا کرا بە (یاوەر)ی حەفید زادە مەحموودی مەلیکی کوردستانی جونووبیی و مەشق پێ کردنی لەشکری کوردستانی پێ سپێردرا و لە دەمەدەمی پەلپ و بیانوو، زۆرداریی بریتانیای

[١٣٠]- بنۆڕە: شێخ مەحموودی قارەمان و دەوڵەتەکەی ـ ج ٢، ل ٧٤٨.

ناحەزی سەربەخۆیی و پێشکەوتنی کورد و کوردستان، تەنانەت لە ناسکترین ساتدا کە دوژمن هەڕەشەی بۆمبارودمانی سلێمانیی پێتەختی دەکرد و دووەم شۆڕشی کورد هەڵ گیرسا؛ (**بۆچیی پشتی کردە حوکوومەتی کوردستان و گەلەکەی و هەرای کرد و چووە پاڵ دوژمن و فەرماندەیی فێرگەی سەربازیی لەشکری عێراقی عاربی پەسەند کرد؟**).

- ئەوێ دەمێ کە هەردوو لایێنی بریتانی ـ عێراقیی لە مانگی کانوونی یێکەمی ١٩٢٢دا (بەیاننامەی دوو قۆڵییان ڕاگەهاند گۆیا؛ قاییلن لە چوار چێوەی سنوورەکانی عێڕاقدا حوکوومەتێکی کورد پێك بهێت) و حەفید زادە مەحموودی مەلیکی کوردستان گەرم پێشوازیی لە ئەو هەواڵە کرد و چەند وەفدی نارد بۆ بەغداد و دەستی دەستیی پێ کرا، **بۆچیی ت. وەهبیی و نزیکەکانی دەنگی پشتگیرییان هەڵ نەبڕیی و هەر هیچ نەبێ لە ڕۆژنامەی (ڕۆژی کوردستان)دا گوتارۆچکەییێکیان بڵاو نەکردەوە؟ ئەی چۆنە لە ساڵی ١٩٣٠دا، ئەوانە باسی (ئەو بڕیارەی بریتانیا ـ عێراق بۆ پێك هێنانی حوکوومەتێکی کورد) دەکەنەوە؟ کە ئەو خۆی هەرگیز تێکەڵی خەباتی سیاسیی و شۆڕشگێڕیی نەبووە؟**

- ئایا هەر ئەو نییە کە ئەوێ دەمێ بیروباوەڕی وەها بووە ـ وەك لەلای م. ر. هاوار گێڕاوییێتیەوە ـ کە (بۆمان دەرکەوت لە سیاسەتی ئینگلیزدا ـ بریتانیا/k ـ ئەوە نەبوو کە حوکوومەتێکی کوردیی دابمەزرێت، بۆیێکا زۆرمان هیوا بڕاو بووین و یێکە یێکە لە شێخ مەخموود دوور کەوتینەوە!)[١٣٣].

- ئایا ئەو کەسێکی نەخوێنەدەوار و نەشارەزا بوو، ڕۆژنامەی (ژیانەوە)ی ساڵی ١٩٢٥ی نەدیت بوو کە نامەییێکی نوێنەری باڵای بریتانیا بۆ حەفید زادە مەحموودی شۆڕشگێری بڵاو کردبووە بۆیی نووسیی بوو؛ (جەواب هەر ئەمەیە: حوکوومەتی موعەززەمەی بریتانیا، قەرار و عەزمی قەتعیی کردووە کە؛ دەبێت کوردستانی جونووبیی لە داخیلی مەملەکەتی عێراقدا بمێنێتەوە! مەعەهازا بە نەزەری ئەهمییەت تەماشای ئەوە کراوە کە مەئموورینی کوردی بۆ تەعین بکرێ

[١٣٣]- بنۆڕە: شێخ مەحموودی قارەمان و دەوڵەتەکەی ـ ج ٢، ل ٣٥٩.

و بۆ موعامەلاتی ڕەسمییە و تەدریساتی مەکاتیب، زمانی کوردیی ئیستیعمال بکرێ کە ئەمە لە ئیستیقبالیشدا ـدا هاتوودا/k ـ ریعایەت دەکرێ)[١٣٤].

ئەوێ دەمێ " ئایا ت. وەهبیی و یارانی بۆچیی نامەیێکیان نەکردە سەر نوێنەری باڵای بریتانیا و بیان دایێ بە ڕووی دا کە ساڵی ١٩٢٢ گفتی پێك هێنانی (حوکوومەتێکی کورد)یان داو ئەم پەشیمان بوونەوەیان لە چیی؟ ئایا ت. وەهبیی کە ئەوێ دەمێ فەرماندەی فێرگەی مەشقی سوپا بوو، نەی دەتوانیی دەنگی خۆی و یارانی بخاتە پاڵ حەفید زادەی شۆڕشگێڕ تا کار لەکار نەترازێ و ـ خۆی گوتەنیی ـ وەك (نووساندنی کوردستانی عێراق نە ڕاستە و نە ڕەوایە)[١٣٥] وەهای لێ بەسەر نەهێت ـ خۆی گوتەنیی؛ (ئێستە تازە چارە ناکرێ)[١٣٦].

دەی چۆنە ـ ئەو ساتە لاتەریك ، بەڵکە تەماشاکەر بوو ـ ئەمێستە کار لەکار ترازاوە، دەنگ دەکات؟

- گریم ت. وەهبیی بە هەستی کوردایێتییەوە، لە پێ ناوی هەمان مەبەست و ئامانجی سێ شۆڕشی کورددا بۆ هێنانەدیی (حوکوومەتێکی سەربەخۆی کورد) لە نێوان ساڵانی ١٩٣٠ ـ ١٩٣٢دا تێ کۆشاوە، دەپرسم" **ئایا دوور خستنەوەی سەرکردەی ئەو شۆڕشانە (حەفید زادە مەحموود) لە ڕووداوەکان، تەنانەت ئاگەهدار نەکردنی لە ئەو کرد و کۆششانەی خۆی و یارانی، بەڵگەی کوردایێتیی ڕاست و دڵسۆزی بێ خەوشە بۆ گەل و نیشتیمان یا پێچەوانەیە؟** بێ گومان بەڵگەی ناحەزییە و بە کورتی دەبێژم: ئەگەر ت. وەهبیی و چەند کەسێکی نزیکی چوونە سەر کورسیی خەڵاتی عەرەشی عێراقی عارەب، ئەوە حەفید زادە مەحموود تا دوا هەناسەی ژینی ـ لە گوندی داریکەلییدا ـ هەموو تەخت و بەختێکی کرد بە قوربانی نەتەوەکەی.

کاپیتان ڤیڤیان هۆڵت V. Holt سکرتێری نوێنەری باڵای بریتانیا لە عێراقدا بۆ کاروباری خۆرهەڵات لە ١٩٣١/٥/١٣دا ـ لە دوای شکستی چوارەم شۆڕشی حەفید زادە و خۆ بەدەستەوەدانی ـ لە ڕاپۆرتێکدا کە ناردوویێتی بۆ وەزیری وڵاتە

[١٣٤]- بنۆڕە: ژیانەوە ـ س ٢، ژ ٥٣، ١٩٢٥/٢/٧.

[١٣٥]- بنۆڕە: سەردەمی قەڵەم و موراجەعات ـ ل ٢٥٢.

[١٣٦]- بنۆڕە: = = = ـ ل ٢٥٢.

داگیرکراوەکانی بریتانیا - باسی حەفید زادە مەحموود دەکات و لە نێو قسەکانیدا دەبێژێت؛ (کەس لاریی لە ئەوە نییە شێخ ـ مەحموود/k ـ تەمووح و خاوەند کیبریا بوو، بەڵام هەردووکیان بۆ نەتەوەکەی بوون نەك تەنها بۆ خۆی!)[١٣٧].

- **ئایا یێکێ بە هەستی کوردایێتیی و نیشتیمان پەروەرییەوە جەماوەری سلێمانیی هورووژاندبێ** کە هێندە پەرۆشە ئامادەبێ شۆڕشی بۆ بکات تا (نەگەڕێتەوە بەغداد)، پاداشتی ئەو جەماوەرەوە وەها دەدرێتەوە، ترسنۆکانە خۆی پێ **نیشان بدات و ببێژێت" (بۆ خاتری خودا هیچ مەکەن ئاخیرییێکەی دەم کوژن؟!) و دەگەڕێتەوە و تەورێك لە ئەژنۆیان دەدا**)؟

- ئەگەر (هەستی کوردایێتیی) سەربەست و پاك و بێ خەوش بووبێ ئایا ئەدەبوو لە بریی برووسکە گۆڕینەوە و ناو هەڵدان لە ڕۆژنامەدا، بهاتبا (دەستەی نیشتیمان پەروەران)ی گەورەتر و بەهێزتر بکردایە و پیاوانی باژێڕ و ئاواییێکانی دیکەی کوردستانی تێکەڵ بوایە و لە هەموو شوێنێکدا کۆبوونەوە و خۆ نواندن تا ڕاپەڕین ڕووی بدایە؟ تەنانەت ئەگەر نەتەوە پەروەر و سەرکردەیێکی ڕاستەقینە بووایە، چۆن دەبوو نەگەڕابایێتەوە بەغداد و ـ ئەگەر نەبێژم خۆی و دەستەی نیشتیمان پەروەران **بچوونایە پاڵ حەفید زادە مەحموود ـ لەگەڵ جەماوەری باژێڕەکانی کوردستان، ئاشتیانە مانیان بگرتایە؟**

- ئایا هەموو ئەو کەسانەی کە لە ئێرە و ئەوێدا برووسکەی لایێنگرییان بۆ (دەستەی نیشتیمان پەروەران)ی سلێمانی هەناردووە هەموو داوێن پاك و دڵسۆزی گەلی کورد و سەربەخۆیی کوردستان بوون؟ تێکەڵ و هاریکاری بریتانیای دوژمن نەبوون؟

ـ وەك ناوەکان لەبەرچاون ـ کەسانی دەربەگ تا کاربەدەستی گەورەی ئەوتۆ دەرکەوتوون کە هەمیشە هاریکار و دڵسۆزی بریتانیا بووەو تێکەڵی کوردایێتیی نەبووە.

[١٣٧]- بنۆڕە: کوردستان لە بەڵگەنامە نهێنییێکانی حوکوومەتی بریتانیادا ـ ب ١، چ ٢، ل ٢٠١.

- ئایا فره دروشمی هەڵ کراوی (دەستەی نیشتیمان پەروەران) و گوتاربێژەکان، ئەشرافەکانی سلێمانیی تا دەگاتە ت. وەهبیی خۆی، بۆ وێنەش لە (تەشکیلی حوکوومەتێکی کوردیی لەژێر ئینتیدابی حوکوومەتی فەخیمە ـ بریتانیا)وە تا (موختارییەتی ئیدارە لەژێر سێبەری عەرشی عێراقدا) ئەم هەڵ بەز و دابەزەی بیرو باوەڕ، کەڵکی گەلی کوردی گرت یا کەڵکی بێگانە و خۆی؛ ڕاستییێکەی ئەنجامی ڕەفتار و ڕووداوەکان، چ هەڵ وێستەی دوا ڕۆژی ت. وەهبیی خۆی وەڵامە و لە ئێرەدا ڕوونە.

- ئایا وەکالەت نامەی ئەو حەڤدە کەسەی – گۆیا نووێنەری گەلی کوردن و دەسەڵاتیان پێ داوە لەلای کۆمەڵەی گەلان نووێنەری خۆیان و گەلی کورد بێ، وەکالەتنامەیێکی ڕاستە و باوەڕ پێ کراون؛ یان دروست کراوە؛ ڕاستییێکەی چونکە ڕوون نییە چ دادگەیێك یا دەزگەیێکی قانوونیی مۆریان کردبێ، ئەوە لەلای من جێگەی گومانە و لە دروست کراو دەچێ.

لە لایێکی دیکەوە، ئایا ئەو کەسانە هەموو پیاوچاکن و دەستیان لەگەڵ دوژمن تێکەڵ نەکردووە؟ ڕاستییێکەی کەسی ئەوتۆ لە ڕیزدایە کە ناوی گەورە کراوە، یا نەناسراوە و تێکەڵی کوردایێتیی نەبووە. یا تێکەڵی حوکوومەتی کوردستان بووە و لە پڕێکدا پشتی تێ کردووە و هەڕای کردووەتەوە باوەشی حوکوومەتی بەغداد. یا کەسی ئەوتۆی تێدا هەیە کە دۆستی بریتانەکان بووە، تەنانەت کەسی ئەوتۆی تێدا هەیە ـ وەك یێکیانم ناسیوەتەوە ـ نهێنبڕی بریتانەکان و ڕاپۆرت نووسیان بووە[١٣٨].

[١٣٨]- ئەو کەسە بە (نق) ناو دەبەم و ناو ەڕاستەکەی نادرکێنم تا در. کەمال مەزهەر ئەحمەد ناوی دەهێنێت کە ئەو ـ لەبەر دۆستیی خۆی بۆ کەسێکی خزمی ئەو نهێنبڕە ـ لە بڵاوکردنەوەی بابەتەکەیدا ناوی نەهێناوە.
ئەو نهێنبڕە ـ بە پێی نووسینەکەی ناوبراو ـ لە ساڵی ١٩٢٨دا وەك ئەندامی کۆمەڵەی (زەردەشت)ی نهێنیی بووە و نامەی کۆمەڵەکەی کە دەبرد بۆ حەفید زادە مەحموود لە پێشدا (دەی برد بۆ کاربەدەستەکانی بریتانیا لە سلێمانییدا و ئەوانیش وێنەیان لێ وەردەگرت) و ئەوجا دەیان دایەوە و دەی برد بۆ حەفید زادە.★

وێڕای ئەو لایێنانەش، داخۆ هەر ئەوکەسانە ـ حەڤدە کەسە ـ هەڵ بژاردەی چینی ڕۆشنبیر و نیشتیمان پەروەرانی کورد بوون.

- ئایا ئەوە سەر ڕاستیی دڵسۆزییە ـ نەك فریودان ـ جەماوەری بێ ئاگەه بە ئەو (دروشمانە) جۆش بدرێ و لە ژێرەوەش (بەرنامەی نهێنیی) لە سلێمانییدا لەگەڵ کەسانی هاوتایان و بریتانیی و بێگانە هەبێ؟

- ئایا کێشەی ئازادیی و سەربەخۆیی میللەتی کورد و نیشتیمانی لە پێش و پاش ئاگربەستەوە (١٩١٨/١٠/٣١) تا هەڵ کەوتنی (پەیمانی سەڤەر ـ ١٩٢٠/٨/١٠) تا (پەیمانی لوزان ـ ١٩٢٣/٧/٢٤) کێشەیێك بوو لەگەڵ تورکیای عوسمانیی و کۆماریی داگیرکەری کۆن و نوێ، ئەوجا بریتانیای داگیرکەری نوێ، یا کێشەیێك بوو لەگەڵ نەتەوەیێکی کەمی وەك ئاسووریی؟ ڕاستییێکەی ئەو لافانەی درۆیێکی گەورە و ناماقووڵییە!

- ئایا لاف لێ دانی ت. وەهبیی ـ لە یاداشتەکەیدا بۆ کۆمەڵەی گەلان ـ گۆیا دوژمنایێتییێکی دێرین لە نێوان کورد و کلد و ئاسوورییدا هەیە و ئەوەش مایەی (پێ نەدانی حوکم کردنی نێوچەییە بۆ کورد) ڕاستە یا درۆ و تاوانە بەرامبەر بە میللەتی کورد چ ئەو نەتەوە کەمە و چ کۆمەڵەی گەلان؟ هەڵبەت درۆ و تاوانە و ناماقووڵییە!

- ئایا ـ خۆی گوتەنیی لە یاداشتەکەیدا بۆ کۆمەڵەی گەلان ـ حوکوومەتی عارەبی عێراق نێرووی هەوایی بریتانیا بەکار دەبات بۆ سەرنانەوەی هەر پشێوییێکی نێوخۆ[١٣٩]، یا بریتانیا خۆی لە ساڵی ١٩١٩ەوە ـ پێش دروست بوونی مەملەکەتی عێراق ـ لە پێناوی بەزۆر نووساندنی کوردستانی باشوور بە مەملەکەتی عارەبی عێراقی دروست کراویەوە، هەموو توانا و نێروویێکی خۆی بەکار بردووە؛ ئایا لافی ئەوتۆ دوور خستنەوەی تاوان و پاکانە نییە بۆ بریتانەکان؟ بێ گومان لەسەر کردنەوەیانە.

=★ بۆ ناسین و خوێندنەوەی ڕەفتاری ئەو (نهێنبڕە) بنۆڕە: ڕەنگین ـ ژ ٩٠ و ٩١ی ساڵی ١٩٩٦ (خێروبێری ڕاپۆرت نووسێك ـ در. کەمال مەزهەر ئەحمەد)

[١٣٩]- مەبەستی هەر ڕاپەڕین و شۆڕشێکی کوردە.

- ئایا ـ خۆی گوتەنیی بۆ کۆمەڵەی گەلان ـ حوکوومەتی عارەبی عێراق ئاسوورییە چەکدارەکانی بەکار دەهێنا ڕووی تفەنگەکانیان بکەنە سنگی ئێمە، یا بریتانەکان (نزیکەی پەنجا هەزار ئاسووریی و ئەرمەنیان لە نێوچەکانیی ((وان)) و ((کەوکاس)) ڕاگواستەوە بۆ باکووری ئێران، ئەوجا بۆ نزیکی باژێڕی ((باقووبە))ی عێراق و ئەوجا بۆ نێوچەکانی کوردستانی باشوور) و بریتانەکان (لە شکری لیڤیی ئاسوورییان لێ پێك هێنان بۆ بەکار بردنیان لە شەڕدا بەرامبەر عارەب و کوردە میواندارەکانیان، بۆ شەڕ کردنی شۆڕشی ساڵی بیستی عارەبەکان و شۆڕشەکانی کورد بە سەر کردایێتی حەفید زادە مەحموود؟)[١٤٠] و تا ساڵی ١٩٥٥یش کەرتێکی تایبەتیی نێرووەکانی بریتانیا بوون و ئەفسەرانی بریتانیی سەرپەرشتیان بوون؟ **ئایا شاردنەوەی ئەم ڕاستییە مێژوویە لە کۆمەڵەی گەلان پەڕاندنەوەی تاوان نییە لە بریتانەکان؟**

- **ئایا سێ شۆڕشی گەلی کوردستانی باشوور لە نێوان ساڵانی ١٩١٩ ـ ١٩٢٧دا** ڕووبەڕووی بریتانیا و دەنگ دانەوەی داخوازیی ئەم گەلە لە کۆڕەکانی دەوڵەتاندا و **هەڵ کەوتنی (حەفید زادە مەحموود) وەك سەرکردەی ئەو گەل و شۆڕشانە**، دەبێت ئەنجامەکەی **بە ئەوە بشکێتەوە**؛ کەسێکی بێگانەی وەك (**هورمز ڕەسسام**) و هاوەڵە بریتانەکانی ـ **بە پێشنیازی ت. وەهبیی و نزیکەکانی ـ ببن بە نوێنەری کورد؟** هەروەها لە **ڕێکدا خۆی بێ بە سەرکردە؟!! ـ ئایا میللەتێکی وەك کوردی دابەش** کراو لە نێوان هەردوو دەوڵەتی تورکیای عوسمانیی و ئێرانی قاجارییدا کە لە کۆنەوە تا ساڵی ١٨٥١ دەیان (میرنشیین)ی هەبووە و دواتریش ـ وێڕای ژێر دەستیی بێگانە کێشی گەورە و گرانی خۆی هەبووە- وەهای لێ بێ بە پێشنیازی ت. وەهبیی و نزیکەکانی مەسەلەی ئازادیی و دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستان، **هێندە پچووك بکرێتەوە بهێتە ڕێزەی ((فەلەکان))ی نیشتەنیی و هاوردە بۆ کوردستان؟**

[١٤٠]- بنۆڕە: قوت الليفي العراقية؛ ص ٢٩ ـ ٣٠ (نووسینی وەرگێڕەکە).

ئەوە نییە (پاداشت)ەکەی ناوبراو بۆ کۆمەڵەی گەلان هاودەنگی (مێجەریۆنگ Young)ی نوێنەری دەسەڵات پێ دراوەی هێزی ئینتیداب ـ بریتانیای چاودێری عێراقە کە دەبێژێت: (مەسەلەی کورد و هیی مەسیحاییێکان لە جەوهەردا یێك گیر و گرفتە!!)[١٤١] ئایا بەڕاست یێك گیر و گرفتە؟ مەگەر لەلای ئەوان.

- **ئایا ئەوە هەستی کوردایێتی ڕاست و دڵسۆزە، وێژدانێکی زیندووە کە ت. وەهبیی لە (یاداشت)ەکەیدا بۆ کۆمەڵەی گەلان (ئینکار)ی ئەو کوژتارە نارەوایەی ٦ی ئەیلوولی ١٩٣٠ کردووە و هەرگیز ناوی نەبردووە و باسی نەکردووە وەك خۆی ئاوەکەی نەرژت بێ و بە فەرمانی (پشکنی کارگێڕیی بریتانیی) لە سلێمانییدا و بە نێزە و مەترەلیۆزی لەشکری عارەبی عێراق خوێنی زاڕۆك و جوانانی کورد نەرژابێ؟ ئایا خوێنی خۆی لە خوێنی ئەو شەهیدانە پاکتر و پیرۆزترە؟ ئەوانە نەتەوەپەروەر نەبوون و خۆی نەتەوەپەروەرێکی بی گەردە؟ حاشا!**

- ت. وەهبیی کە لە ١٩٣١/٤/١٩دا (پاداشت ـ عەریزە)ی دا بە کۆمەڵەی گەلان و ئەوێ دەمێ گەرمەی (چوارەم شۆڕش)ی کورد بوو، ئایا ناو نەهێنانی ئەو شۆڕشە مانای دڵسۆزییە؟ ئایا ئەو شۆڕشە، شۆڕش بوو یا هەڵپەی چەند کەسێکی ڕێگر و چەتە بوو تا فەرامۆشی بکات و خۆیشی بە (نووێنەری گەلی کورد) لە قەڵەم بدات؟ بگرە بە سەرکردە!!.

- **ڕاستییێکەی ئەوە سووك کردنی گەلی کورد و شۆڕشەکەیێتی**، بگرە تاوانە کە لە ئەو هەلەشدا **ت. وەهبیی ـ لەگەڵ یاداشتەکەی** ـ بەناوی گەلی کوردەوە برووسکەی هەناردووە بۆ نوێنەری باڵای بریتانیا لە عێراقدا، گوتوویێتی؛ (**لە ڕێگەی بەڕێزتانەوە دڵسۆزیی تایبەتیی خۆم و ئەوانەی نوێنەریانم بۆ خاوەند شکۆ مەلیك فەیسەڵ دەردەبڕم و ئارەزووی خۆم و گەلەکەم بۆ خزمەتی خاوەن شکۆ... ((دەنوێندم))).**

- ت. وەهبیی موتەسەڕڕیفی کارکەنارکراو ـ خۆی گوتەنیی ـ بە نێو مووچەوە لە بەغدادا و لە ژێر چاودێریی دەوڵەتدا بوو، چۆن ئەم هەموو

[١٤١]- بنۆڕە: سەردەمی قەڵەم و موراجەعات ـ ل ٢٦٠ (بەڵگە ٢٤).

کۆبوونەوەیەی لە ماڵی خۆی و ئوتێلەکانی بەغدادا دەکرد؟ چۆن لەگەڵ ئەو کەسە کوردانە و بێگانانەش بێ پەروا دادەنیشیت و قسە و تەگبیری دەکرد؟ چۆن بۆیی لوا بوو سەفەری دەرەوەی وڵات بکات و بهێت و بڕوات؛ بگیرێت و ئازاد بکرێت؟ ئایا پشتیوانێکی نەبوو؟

هێشتا بە ڕۆشنایی گریمانەی یێکەم قسە دەکەم و دەبێژم: ئەگەر ت. وەهبیی بە هەستی کوردایێتییەوە ـ نەك بە فیتی بێگانە ـ ڕەفتاری کردبێ و (یاداشت) یشی بە کۆمەڵەی گەلان دابێت، داخۆ کێ کەڵکی لە گشت ڕەفتارەکانی وەرگرت؛ گەلی کورد، یا بێگانە؟

بۆ وەڵامێکی پەسەند، دەبێت بش پرسم؛ ئەو جم و جووڵەی ساڵانی ١٩٣٠ ـ ١٩٣٢ی خۆی (دەستەی نیشتیمان پەروەران)ی سلێمانیی و لایێنگیرەکانیان لە کوردستاندا، وەك بە ڕواڵەت بۆ دروست بوونی (حوکوومەتێکی سەربەخۆی کورد)بوو، دەی لە نێوخۆی عێراقەوە تا کۆمەڵی گەلان، بەرۆکی کام لە ئەم دووەی گرت بوو: حوکوومەتی عارەبی عێراق؟ یا دەوڵەتی چاودێری عێراق : بریتانیا؟

ڕاستییێکەی هەموو ڕەفتارێ لە بروسکەیێکەوە تا خۆنواندن، ڕاپەڕینی ٦ی ئەیلوولی ١٩٣٠، تا (یاداشت) بە کۆمەڵەی گەلان، هەمووی بەرۆکی حوکوومەتی عارەبی عێراقی گرت بوو، لە نێوخۆ و دەوڵەتاندا رەفتاری ناشیرین و ڕیسوا دەکرد. پێچەوەنایش هەرگیز بانگێك، ڕەفتارێ هەڵ نەکەوت بریتانیا و دام و دەزگە و کارەبەدەستەکانی لە عێراقدا ڕیسواو تاوانبار و داخوازی کوتایی پێ هێنانی چاودێریی بکات.

بەڵکە لە بریی ئەوە، بریتانیا بە دۆست و پارێزەری مافەکانی خەڵك پێ نیشان دراوە.

ئەم بارەش بە ڕاستیی پرسیارێکی دیکە دەهورووژێنێ: ئەم ڕەفتارانە لە پێ ناوی چییدا بوون؟

بە مەزندەی من، ئەو ڕەفتارانە هەڵپەیان بوو لە دوو لاوە (کەڵکی بریتانیا) بگرن.

- بەشکو عێراق لە کۆمەڵەی گەلاندا وەرنەگیردرێت کە لە بارێکی ئەوتۆدا، بریتانیا هەتا مەودایێکی درێژتر لە ١٩٣٢، هەر چاودێری عێراق دەبێت.

- بەشکو تا ئەو ڕۆژەی ساڵی ١٩٣٢ کە عێراق دەبێتە ئەندامی کۆمەڵەی گەلان ،هەموو هێز و توانایێکی، هەموو دام و دەزگەیێکی عێراق؛ بە پارلەمان و حوکوومەت و پاشایش خۆیەوە، هەموو ناچاربن گشت داخوازییێکانی (بریتانیا) پەسەند بکەن کە لە سەرووی هەموویانەوە پەسەند کردنی (چوارەم پەیمان) و پۆپەکانییێتی. هەروەها کۆمەڵەی گەلانیش تا سەر ئێسکان باوەڕ بە پێ ویستیی و فەڕی ئەم (پەیمانە) نوێیەی نێوان بریتانیا ـ عێراق بکات.

ئەم لە یێك دانەوەیەم دەشیێ کارێك بکات، خوێندەوارێ پرسیارێکی ماقووڵ بکات ببێژێ؛ مەبەستتە گومان لە هەڵستو کەوتو ڕەفتارەکانی ت. وەهبیی بکەیت و بە کورتیی ببێژێت؛ هەموویان بە (فیتی بێگانە جووڵاونەتەوە؟).

ئەز ئاشکرا دەبێژم: قوربانییێکانی گەل، لەخۆ نواندنەوە تا گیان فیدابوون لە ٦ی ئەیلوولی ١٩٣٠دا، کە ناخەکەی گیانێکی نەتەوە و نیشتیمان پەروەرانە بوو، تا دنیا دنیایە لاپەڕەیێکی شانازییە، بەڵام بە ڕاستیی ـ وەك بابەت و بەڵگەکان پێ نیشان دران ـ ئەنجامی هەموو ڕەفتار و ڕووداوەکان، تا ئەنجامی دوا ڕۆژی کارو فرمانی ت. وەهبیی لە دەوڵەتی عارەبی عێراقدا - یا خۆی گوتەنیی لە ژێر سیبەری تاجی مەلیك فەیسەلدا ـ دیارن و ئەو ڕاستییە لە بیر و هۆشدا چەسپ دەکەن کە هەمووی بە (فیتی بێگانە) بووە[١٤٢].

[١٤٢]- بە مەزندە نا، دڵنیا دەبێژم کە (بێگانەکە) لە لای من هەر (بریتانیا) و دامو دەزگە جۆربەجۆرەکانییێتیی لە مەملەکەتی عێراق و کوردستاندا. ڕاستە (بەڵگەنامەیێك)ی ڕاستەقینەی نووسراو، یان دەنگدار بە دەستەوە نییە کە (فەرمان) و (ئامۆژگاریی) بەرەو ڕووی فلان و فیسار کردبێ تا ئەمە و ئەوە بکەن، بەڵام شیی کردنەوەی ڕووداو و ڕەفتار و قسە و باسەکان و بەڵگەکان و ئەنجامەکە هەمووی، چەشنی بەڵگەنامەیێك دەنگیان فرە بەرزە.

وێڕا، وەك ئەز لە ئەو باسە دڵنیام، مەراقێکم لە بیر و هۆشدایە و مەبەستمە نەم مێنێ کە ئەوەیە: دەستەی (کاپیتان مایسوم کۆپ)ی بریتانیی و هاریکارەکانیان کە (لیژنەی ڕستگاریی نەتەوە گەمەکانی ناموسڵمان) پێك هێنا و (تۆفیق وەهبیی) و هاریکاریان بوون و لەگەڵیان ڕێك کەوتن، ئەو دەستەیە کە بە گوتەی مارف جیاووك، (سەر بەکۆمەڵێیێکی لۆندۆنیی بە دەسەڵاتە بوو نامەکاریی لەگەڵ پاشاو سەرەك وەزیرانی عێراق دەکات)، ئایا ئەم دەستەیە خۆیان (ماسۆنیی)* و سەر بە (کۆڕ ـ مەحفەلی ماسۆنیی) گێتیی نەبوون؟

=ئەز گومان دەکەم کە ئەوانە (ماسۆنیی) و سەر بە ئەو کۆڕە نەبووبن!!

جێگەی خۆیێتی لە ئێرەشدا ببێژم کە دۆستی نزیکی ت. وەهبیی، (در. مارف خەزنەدار)★★ هەروەها (عیززەدیین مستەفا ڕەسووڵ و محەمەدی مەلا کەریم)★★★، (نەوشیروان مستەفا ئەمین)★★★★ هەموو پێیان گوتووم کە؛ (تۆفیق وەهبیی ماسۆنیی) بووە.

ئەوجا ئەگەر دەستەی (مایسوم کۆپ) و یارانی سەر بە ئەو (کۆڕە) بووبن، دیارە هاریکاریی و ڕێککەوتنی (تۆفیق وەهبیی)ش بەپێی هاوبیریی و ئامانجی ئەو کۆڕە بووە.

★ ماسۆنییەت Masonic کە بە ئینگلیزیی Freemasonryی پێ دەبێژرێ و مانای (بەنا ئازادەکان)ە و ڕۆشنبیرە کۆنەکانی کوردیش بە (فەرمەسۆن) یان گۆ دەکرد، ڕێك خراو یا کۆمەڵەیێك، یا کۆڕێکی برایی گێتییرگیرە کە لایێنگرەکانی هاوبەشن لە یێك بیر و باوەڕدا لەمەڕ ڕەووشت و میتافیزیکا - نهێنییەکانی ئەودیو سروشت - و شیی کردنەوەی گەردوون و ژیان و باوەڕ کردن بە خودایێکی خوڵقێنەر.

ئەم ڕێکخراوە - کۆڕە، بە نهێنیی و نا ڕۆشنیی ناسراوە، بە تایبەتیی بەهۆی دروشمەکانی دەستپێکی دروست بوونیەوە کە فرە هەواڵ و پرۆپاگەندەی لێ کەوتەوە گۆیا؛ ئەم ڕێك خراوە زوو پەرە دەستێندێ و توانایە بگاتە نێو زۆربەی حوکوومەتە بەهێزەکانی گێتیی و جڵەوی بەڕێگەوە بردنی گێتییشی بە دەستە. لەبەر ئەوە هێندێ لایێن (ماسۆنییەت) بە دوژمنی ئایین دەزانن.

ماسۆنییەت لەساڵی ١٧٢٣دا لە لایێن جەیمس ئەندرسۆن G. Andersonەوە دەستووری بۆ نووسراوە کە مەرجێکی ئەندام بوونی ئەوەیە؛ (کەسی ماسۆنیی، نابێت بێ باوەڕ - مولحید - ێکی گەمژە بێ). بەڵام لە ١٨٧٧دا گۆڕینێکی گرنگی بە سەردا هات کە (کۆڕی ماسۆنیی فڕانسە) بڕیاری دا؛ (ژن و پیاوی بێ باوەڕ - مولحیدیش وەربگرێ). لقی سویسراش هەمان هەنگاوی نا.

ئەم جۆرە دابەش بوونە، جودایێکیی خستە نێوان هەردوو لقی بریتانیا و فرانسە. بەڵام لە ١٣/ ١١/ ١٨٨٩دا گەروە ماسۆنیێکی (ئەریزۆن)ی ئامریکا دەنگی کردووە گۆیا؛ ئەندام بۆیی هەیە باوەڕ بە هەر جۆرە خوڵقێنەرێکی مەزن بهێنێ و لارییش لە ئەوە نییە ئەو خوڵقێنەرە مەزنە بریتیی بێ لە بیرۆکەیێك یا لە یێك دانەوەیێکی باڵا کە مرۆڤ بۆ خۆی باوەڕی پێ هەیە!

لە بەرامبەریشدا، (کۆڕی فیقھ)ی سەر بە یێکگرتووی ئیسلامی گێتیی، بەیان نامەیێکی دەرکردووە و تێیدا (ماسۆنییەت)ی بە ڕێك خراوێکی نهێنیی و دوژمنی هەموو ئایینەکان و بە تایبەتیی ئیسلام زانیوە گۆیا ئامانجەکانی سیاسییە و دەستی لە زۆربەی هەڵ گەڕاندنەوە سەربازییێکان، سیاسییێکان و گۆڕینە ترسناکەکانی وڵاتاندا هەیە. تەنانەت بنچینەی ڕێك خستنی سەر بە جووەکانە و جم و جووڵەکانی بە سەهیۆنیزم دەزانێت.

=لەمەڕ ڕیشەی (ماسۆنییەت)یش باری سەرنجی هەمە جۆرە هەیە. دەستەیێك دەی باتە سەر (حیرام) کە گەروە ئەندازەوانی (پەریکەی سلێمان) بووە. هەیشە دەی باتەوە سەر سوارەکانی پاسەوانی پەرستگە کە لە جەنگی خاجەکاندا بەشدار بوون. دیسان هەیە دەی بەستێتەوە بە (حەکیمەکانی سەهیۆن). هەیشە دەی باتەوە سەر لایێنگرەکانی (جایمس)ی - گۆیا - برای حەزرەتی مەسیح!!

ماسۆنییەت چەند پلەیێکی داناوە بۆ ئەندام بوون. هەروەها داب و نەریتی نهێنی خۆی هەیە بۆ کۆبوونەوە و سوێند خواردن و کارکردن، تەنانەت داب و نەریتەکانی بە ترسناکیش لە قەڵەم دراوە.

ماسۆنییەت کە ژمارەی ئەندامەکانی لە ساڵی ١٩٧٨دا (٥,٩) ملیۆن بووە، لە کۆنەوە تا ئەم ڕۆگارە و لە زۆربەی وڵاتەکانی گێتییدا جم و جووڵ و چالاکیی هەیە. لە کۆنیشەوە تا ئەم ڕۆژگارە گەورە پیاوانی بەناوبانگی ئەندامی بووە. بۆ وێنە: فەرمانڕەوا کۆنەکانی بریتانیا؛ پاشا ژۆرژی شەشەم، پاشا ئەدواردی حەوتەم و هەشتەم، سەر وەزیر وینستۆن تشێرشل.

لە ئامریکاشدا؛ سەر کۆمارەکان؛ جیراڵد فورد، فرانکلین رۆز فیلت، تیۆدۆر رۆزفێلت، ژۆرژ واشنگتۆن، باب و کوڕ: ژۆرژ بووش، تەنانەت سەرۆك ئۆباماش.

- لە کانداشدا؛ کۆنە سەروەزیرانی پێشوو؛ رۆبێرت بۆردن و جۆن ماکدۆناڵد.

لە ناسراوەکانی خۆرهەڵاتیشدا؛ جەمالەددینی ئەفگانیی، کەمال ئەتاتورك، پاشا حسێن پاشای ئوردن، هەروەها عەدبدولقادری جەزائیری.

دیسان ئەم هونەرمەند و شاعیر و نووسەرانەش ماسۆنیی بوون یا. ماسۆنین؛ موتسارتی مووسیقەزانی کلاسیك، مارك توین، ئارثەر دویل، ئالێکساندەر پوشکین، ڤۆلتێر، ئۆسکار وایلد، بۆب هوب، سیمۆن بولیڤار، مادۆنای ستڕابنێژ، ئیبراهیم یازەجیی شاعیری لوبنان.

وەك دەبینم تانها لێ کۆڵەکانی کورد لە باری تێکەڵیی ماسۆنیزم و ناسینەوەی کوردە ماسۆنییێکان هوردنەبوونەتەوە و لێیان نەنووسیوە، ئەز سێ کەسیانم ناسیوەتەوە؛ تۆفیق وەهبیی، محەممەد علیی سایب (کوڕی جەمیل سایب)، بەهاددین نووریی کۆنە موتەسەڕڕیفی سلێمانیی (وەرگێڕی گەشتەکەی مستەر ڕیچ بۆ عارەبیی). (بەکورتیی کەڵك لە: «ویکیپیدیا - الموسوعة الحرة» وەرگیراوە).

★★ دەیان جار در. مارف ئەو باسەی بۆ کردووم کە چەند جارێك ت. وەهبیی دیتووە بە (بوخچەیێکەوە) و پێی گوتووە: (دەڕوات بۆ کۆبوونەوە).

★★★ دوای چلەی مردنی ت. وەهبیی کە لە سلێمانییدا بۆ حورمەتی کۆڕی بۆ گیرا، هەروەها دوای بڵاوبوونەوەی لێ کۆڵینەوەکەم (توفیق وەهبیی کوڕی پیرەمەگروون)، ئێوارەیێك لە

ئەوەتە:

١- پیرەمێردی ڕۆژنامەوان (شیپەرد)ی پشکنی پۆلیس تاوانبار دەکات کە خەڵکی فریو داوە. لە ئەوانەیشە ناسراوەکانی سلێمانیی ناو (دەستەی نیشتیمان پەروەران)ی کۆبێتەوە و بە شێوەیێك هانی دابن، وەك بروسکە هەناردن، بێزاریی نواندن، خۆ نواندنێکی بێ پشێویی بکەن.

٢- پشکنی کارگێڕییش لە سلێمانییدا (ئالبان) ئەویش بە مارف جیاووکی گوتووە؛ (کل شیءداخل القانون زین و خارج القانوون موزین _ هەموو تشتێ لە چێوەی قانووندا باشە و پێچەوانەیشی خراپە). ئەم گفتارەش هەمان مانای پێشووی هەیە.

٣- مێجەر یۆنگ لە کۆبوونەوەکەی ١٩٣٠/٨/١٠ی سلێمانییدا بەرامبەر قسەیێکی ڕەمزیی فەتاح گوتوویێتیی: (کە وەهابوو لازمە هەموو لایێك مەتالیبی خۆیان بە سەراحەت و بە تەفسیل بۆ عوسبەتول ئومەم بەیان بکەن. کوردەکان چ جۆرە حوکوومەتێکیان دەوێ، مەلیکیی یا جەمهووریی؟ پارلەمان، ڕەئیسی وزەرا و مەجلیسی وزەرایان دەبێ یانا؟ ئایا حوکوومەتی و گومرگ و مەکووس، ئەشغالی عامە، پۆلیس، سیحە و عەسکەرییان ببێ؟ ئایا موناسەبات و عەلائیقی حوکوومەتەکە وەها تەشکیل دەکرێ چیی دەبێ لەگەڵ بریتانیا؟)[١٤٣].

٤- یووسف مەلەکی ئاسووریی – نەستووریی، لە گوتاری عارەبیی خۆیدا بە ئاشکرا نووسیوییێتی: (ئینگلیز لە ساڵی ١٩٣٠وە دەرگەی باسی کەمایێتییێکانی کردووەتەوە و هانی داون موراجەعەتی کۆمەڵەی گەلان بکەن)[١٤٤] کە بێ گومان

=بەردەمی کتێبخانە سلێمانیی، هەردووکیان (ڕەخنەیان لێ گرتم کە بۆچیی ئەوهام لێ نووسیوە کە ماسۆنییە).

**** شەوی ٢٠٠٩/١٢/٣ لە دیدەنیم و قسە و باسماندا لەمەڕ ت. وەهبیی ئەوهەی بۆ گێڕامەوە.

(١٤٣)- بنۆڕە: ژیان _ ژ ٢٤٥.

(١٤٤)- بنۆڕە: سەردەمی قەڵەم و موراجەعات _ ل ٢٧٢ (وەرگیراوە لە ڕۆژنامەی: الاحرار _ ١٩٣٢/٨/١٦).

مەبەستی لە کورد و ئاسوورییێکانە و خۆیان و ت. وەهبییش ڕێك کەوتن و هەردوولایان (یاداشت _ عەریزە)یان دا بەکۆمەڵەی گەلان.

٥- دامو دەزگەی نوێنەری باڵای بریتانیا _ چاودێری عێراق، هەموو برووسکە و یاداشتێکی ناڕازییێکانی حوکوومەتی عارەبی عێراقی گەهاندووتە کۆمەڵەی گەلان، بەڵام لایێنگیریی بۆ بەرەی ت. وەهبیی ئاشکرایە، چونکە (عەریزەی غەیری ئەوان)ی لەلای کۆمەڵەی گەلان بە پووچ ژماردووە. بۆ وێنە:

١/٥- عەریزەی جەعفەر سوڵتان فەرامۆش کراوە گۆیا ئەو (ڕەعییەتێکی ئێران)ە.[١٤٥]

٢/٥- عەریزەی ئەوڕەحمان ئاغای پشدەریی و ژمارەیێکی دیکەی ناسراوان کە شکاتیان لە (بەد ڕەفتاریی حوکوومەتی عێراق و حوکوومەتی بریتانیا بەرامبەر کورد) کردووە، دیسان پەسەند نەکراوە و پووچ تەماشاکراوە گۆیا (ئەم عەریزەیە سەر بە جم و جووڵی _ حەفید زادە/ k _ شێخ مەحموود)ە.[١٤٦]

٦- وەك باسەکان بەسەر چوون و خرانە ڕوو، ت. وەهبیی و نزیکەکانی، هەروەها دەستەی ئاسوورییە نەستوورییێکان تا بریتانەکان کە بە پیلان کردن لە سلامەتیی دەوڵەت تاوانبار کرابوون، نەدراون بە دادگەو سزایش نەدراون، بەڵکە نوێنەری باڵای بریتانیا تاسەر بەرگریی لێ کردوون[١٤٧].

کەواتە کاکڵەی خوێندەوەم بۆ ئەم بابەتە ئەوەیە؛ وەك لێ کۆڵێکی کورد ببێژم: ڕەفتارەکانی تۆفیق وەهبیی و نزیکەکانی _ نەك گشت ئەندامەکانی دەستەی نیشتیمان پەروەران _ کە بە ناوی گەلی کورد و مافەکاتیەوە خۆیان کردبوو بە نوێنەری، بە هەرشێوەیێ سا بە ئاماژەیێکی لاوەکیانە یا بە ئامۆژگاریی ڕێك خراوێکی بریتانیی بووبێ، جووڵاونەتەوە و هەڵ سووڕاون و دام و دەزگەی نوێنەری باڵای بریتانیاش لە عێراقدا پشتیوانیان بوون.

دەی کێ قازانجی کرد؛ گەلی کورد یا بێگانە؟

(١٤٥)- هەمان سەرچاوە _ ل ٢٦٩ _ ٢٧٠.

(١٤٦)- = = _ ل ٢٧١ _ ٢٧٢.

(١٤٧)- لە ڕابوردوودا ڕاستییێکان خرانە ڕوو.

بێ درێژدادرپی، بێ هیچ گومانێك، وەك ئەنجامەكانیش زیندوون، **(گەلی كورد) هەرگیز لە ڕەفتارەكانی ساڵانی ١٩٣٠ _ ١٩٣٢ی تۆفیق وەهبیی و نزیكەكانی، قازانجی نەكرد، بەڵكە براوە و قازانجكەر بریتانیاو عێراقی عارەبی دیجلە و فورات بوون!**

- ٥ -

لە كۆتایی ساڵی ١٩٣٢ەوە كە لە لوبنانەوە گەڕایەوە بۆ عێراق _ خۆی گوتەنیی لە گوتوبێژەكەیدا _ بێ كارە، دەست كورت لە بەغدادا ژیاوە.

ئەم بارەی تا قەومانی یاخیی بوونە سەربازییێكەی بەكر سدقیی لە ١٩٣٦/١٠/٢٩دا، ئەوجا پێك هاتنی حوكوومەتێكی نوێ و لایێنگیری؛ حوكوومەتی حیكمەت سلێمانی سەروەزیران، درێژەی كێشاوە[148].

بە ڕۆشنایی گوتوبێژەكەی، دیارە بە ڕاسپاردەی بەكر سدقیی خۆی لە یێكەم مانگی ساڵی ١٩٣٧دا كراوە بە ڕێبەری گشتیی ئەشغاڵ.

---

[148]- ئەز بە ڕۆشنایی گوتوبێژەكەی خۆی قسەم لە بێ كاریی كردووە. لە ئێرەشدا _ وێڕای ئەو قسانەی خۆی _ لە ئەو هەلانەدا كە گۆیا بێ كارەو لە تەنگانەدا بووە، ئەوە :

١- ساڵی ١٩٣٣ كە بەشداری ئاهەنگی ژن خوازیینی برای جەمال بابان بووە و لە ئەوێدا سەروەزیران جەمیل مەدفەعیی دیتووە. هەڵبەت دیارە كە وێڕای بارگرانیی، تێكەڵی كۆڕ و ئاهەنگەكانی گەورە پیاوانی دەوڵەت بووە.

٢- ئەو كە دەبێژێت تا هەڵ كەوتنی ڕۆژگاری بەكر سدقیی لە تەنگانەداو بێ كارە بووە، ئەوە هەواڵێكی گرنگ هەیە كە پێش ساڵانی ١٩٣٦ — ١٩٣٧ و دانانی بە ڕێبەری گشتیی ئەشغاڵ (تێكەڵی جم و جووڵێك) بووە كە خزمەتی بە دەمەوە هەبووە. ئەز چەندم كرد لە سەرچاوەیێكدا شێوەی ئەو جم و جووڵ و خزمەتە — سیاسیی یا حوكوومەتیی بووە؟! — بناسمەوە، سەری نەگرت. پیرەمێردی ڕۆژنامەوان لە (ژیان)دا هەواڵی ئەو جم و جووڵەی ڕێكەوتی مانگی تەمووزی ١٩٣٥ی بە ئەم شێوەیە ڕاگەهاندووە:

=(تۆفیق وەهبیی بەگی موتەسەڕڕیفی پێشووی خۆمان، بیستمان بۆ ((خدمەتێك))ی باش نێردراوە. مەملەكەتەكەمان سەراپا پێی خۆشە و سوپاسی دیوانی ڕەهبەریی ئەو كەسە دەكات كە بە حیسسێكی ویجدانیی و ئینسانییەوە ئەم كوڕە قیمەتدارەی وڵاتەكەمانی لە گێژاوی ناهەق و ناڕەوا دەرهانیی/ تەواو)★

★ بنۆڕە: ژیان _ س ١٠، ژ ٤٤٧، شەممە ١٩٣٥/٧/٧.

لە دەستپێكی ئەو بارە نوییێەی بەسەر عێراقدا هات، بە ناوی (الجمعیة الكردیة الاصلاحیة/ ئەلجەمعیە ئەلكوردییە ئەلیسلاحییە _ كۆمەڵەی چاكسازیی كوردی)یەوە[149]، نامەی هەڕەشە ئامێز بۆ كەسانی ناسراوی وڵاتەكە ڕەوانە كراوە، گۆیا لە مەودای هێندە ڕۆژدا ئەگەر وڵات چۆڵ نەكات بەشی كوژتنە.

ئەم بابەتە دڵەڕاوكێ و ترسی لێ كەوتووەتەوە و پەنجەی گومانیش بۆ كوردەكان درێژ كراوە كە لەنێو هەموویاندا تەنها ت. **وەهبیی دەنگی كردووە.** ئەو لە ڕۆژنامەی عارەبیی (البلاد/ ئەلبیلاد)ی بەغدادیدا، بەیاننامەیێكی وەشاندووە و لە دوو توێیدا بێ ئاگەهیی و بێزاریی كوردانی لە ئەم كۆمەڵە نهێنییە _ خۆی گوتەنیی _ خەیاڵییە دەربڕیوە و جەختی كردووە كە خۆی و برادەرەكانی تەنها تاكە تشتێ دەزانن **كە ئەوەیە" (هەموو عێراقیین، جودایی لە نێوان عارەب و كورد، موسڵمان و فەلەو ئیسرائیلییدا[150] نییە. هەر بژی عێراق وەك وڵاتی میللەتێكی كۆك لەژێر سێبەری پاشای سەروەر غازیی یێكەمدا، خودا بۆ هەتا هەتا پشتیوانی عەرشی بێ)**[151].

ئەگەر ڕواڵەتی ئەم پاكانەیە بۆ نواندنی بێ بەریی بوونی خۆی بێ لە ئەم كۆمەڵە تۆقێنەرە، ئەوە لەلای من هێندێ مانای تایبەتیشی هەیە:

- وەزارەتەكەی حیكمەت سلێمان لە ١٩٣٦/١٠/٣٠دا پێك هات و بڵاوكردنەوەی بەیاننامەكەی ت. وەهبییش لە ١٩٣٦/١١/٨دا بووە. بێ گومان ئەم نزیكاتیە ڕێكەوت نییە و دیارە بەیان نامەكەیەوە _ با هاوەڵی بەكر سدقییش بوو بێ _ لەلای

---

[149]- ناو و باسی ئەم كۆمەڵە نهێنییە لە چ سەرچاوەیێكی مێژووی سیاسیی كۆمەڵە و پارتەكانی كورددا نەهاتووە. هەرچەندە هەڵ كەوتنەكەیشی بۆ ناو زڕاندنی یاخیی بوونەكەی بەكر سدقیی و حوكوومەتە لایێنگیرەكەیێتی و لە ئەوانەی عارەبە نەیارەكانی بەكر سدقیی و كورد، دەستیان لە ئەم بابەتەدا هەبووبێ، بەڵام ئەز سەرم سوڕ دەخوات كە بۆچیی _ لەنێو هەموو كوردانیدا _ هەر ت. وەهبیی دەنگی لێ هاتووە!

بە مەزندەی من _ ئەگەر كەسێ گومان لە خۆی نەكات _ لە ئەوانەیە مەڵامەتەكە ئەوە بووبێ كە ڕوونم كردووەتەوە.

[150] لە بریی بەكار بردنی ((جوو)) خۆی ئەوهەی نووسیوە.

[151] بنۆڕە: ڕۆژنامەی عارەبیی: البلاد _ ع ٧١٧، ١١/٨/ ١٩٣٦، وەرگیراو لە: تاریخ الوزارات العراقیة _ ط ٦، ج ٤، ص ٢٥٤ _ ٢٥٥.

دەستە و دایێرە نوێکە خۆی بردووەتە پێشەوە، بە تایبەتیی کە بەیاننامەکە توند سەرکۆنەی وەزارەتی پێشووی کردووە، ئەو وەزارەتەی کە تەواو فەرامۆشی کردبوو[152].

- سەرلەنوێ بەڵێنەکەی ـ نێرو یاداشتەکەی ١٩٣١/٤/١٩ ـ بۆ عەرشی عێراقیی دووبارە کردووەتەوە و جەختی هێناوە کە هەمیشە دڵسۆزییێتی. دیسان ئەو دەنگ و ئاوازە گرەیشی ڕیسوا کردووە کە هەڵ کەوت بوو گۆیا؛ ت. وەهبیی هاریکاری نزیکی بەکر سدقییە بۆ پیلانی خراپ، بەتایبەتیی بۆ بەکار بردنی توند و تیژیی لە وڵاتەکەدا[153].

بەکر سدقیی لە ٨/١١دا کوژراو وەزارەتەکەی حیکمەت سلێمانیش لە ١٩٣٧/٨/١٧دا ڕما، بەڵام ت. وەهبیی هەر لە کارو فرمانەکەیدا ماوەتەوە و چ ڕەفتارێکی سیاسیی لێ نەوەشاوەتەوە[154]. بە ئەو شێوەش ماوەتەوە تا لەسەرەتای ساڵی ١٩٣٨دا خراوەتە سەر فرمانێکی نوێ کە تا ساڵی ١٩٤١ ڕێبەری گشتیی زەویی پێوان بووە.

هوردکردنەوەی ڕووداوەکانی وڵات و گێتیی و هەروەها هێندی ڕەفتار و کردەوەی دیاری ت. وەهبیی، ئەوەمان دەخەنە دڵەوە کە ناوبراو لەگەڵ قەومانی دووەم جەنگی گێتیی (١٩٣٩/٩/٣) تێکەڵی سیاسەت و پێوەندییشی لەگەڵ بریتانەکان چڕ بووەتەوە.

نیشانەی هەرە گرنگی ئەو تێکەڵیی و پێوەندییە، هاتنە پێشەوەی گەرمییێتیی لە هەڵمەتی پرۆپاگەندەی بریتانیی ڕوو بە ڕووی پرۆپاگەندە و ڕاگەهاندنەکانی نازییێکانی هەڵ گیرسێندی دووەم جەنگی گێتیی.

---

[152] بە ڕۆشنایی گوتوبێژەکەی، خۆبردنە پێشەوەی لە ڕووی ناچارییەوە بووە، چونکە باری گوزەرانی تاڵ و خۆیشی تەواو فەرامۆش کراو بووە.

[153]- جێگەی باسە، سەرانی بە دەسەڵاتی دەست و دایێرەی پێشوو وەك یاسین هاشمیی، نووریی سەعید، لە ترسی بەکر سدقیی ـ بە هاریکاریی بریتانەکان ـ بە فرۆکە هەڕایان کرد بۆ ئینگلتەڕا.

[154]- ت. وەهبیی لەلای م. ر. هاوار گوتوویێتی: دوای کوژتنی بەکر سدقیی زۆر ـ تەزییق کرام ـ تەنگیان پێ هەڵ چنیم و نارەحەتیان کردم چونکە بە دۆست و ڕەفیقی ئەوانیان دانا بووم★

★ بنۆڕە: لەگەڵ مامۆستا تۆفیق وەهبیی ـ ل ٤١.

مەڵبەندی پرۆپاگەندەی بریتانیا لە نێوەڕاستی خۆرهەڵاتدا، بەغداد بوو کە باڵیۆزخانەکەی، بە سەرپەرشتی سەی، جەی، ئەدمۆندز Edmondz جێبەجێ دەکرد.

ئەدمۆندز Edmondz؛ ئەفسەری سیاسیی بریتانیا لە عێراق دوای یێکەم جەنگی گێتییەوە، هەنگی لەنێوان ساڵانی ١٩٣٩ ـ ١٩٤٥دا (ڕاوێژکار)ی وەزارەتی نێوخۆی عێراق و بە دەسەڵات و دۆستی نزیکی ت. وەهبییش بوو. بۆیێکا ـ بە مەزندەی من ـ ئەگەر کردنەوەی (بەشی کوردیی ڕادیۆی بەغداد: ١٩٣٩/١١/١٩) پێشنیازی ت. وەهبیی و محەممەد ئەمین زەکیی بووبێ بۆ ئەدموندز و ئەویش بۆ حوکوومەتی عێراق، ئەوە کردنەوەی رادیۆ کوردییێکانی دیکە لە یافادا (ڕادیۆی کوردستان: ١٩٤٢ ـ ١٩٤٥)، (ڕادیۆی کوردیی لوبنان) بەسەرپەرشتی کامەران بەدرخان[155]، دیسان بە هاریکاریی ت. وەهبیی بووە. لە ئەوەش پتر ـ کە بریتانەکان هێوریی نێوەڕاستی خۆر هەڵات و بە تایبەتیش عێراق و کوردستانیان فرە مەبەست بووە ـ ت. وەهبیی لە دەستپێك و گەرمەی جەنگەکەدا، خۆی سەرپەرشتی وەرگێڕاندنی ((دەنگ و باسەکان))ی ڕادیۆ کوردییێکەی بەغداد بووە، وێڕای ئەم لایێنە، بەڵگەی بەهێزتر و بەنرختری ئەو تێکەڵیی و پێوەندییە چڕەی ئەوەیە گۆیا لە ((خۆڕا))وە و بە زمانی کوردیی کەوتووەتە بەرهەڵستی بەرەی نازییێکان و پەخش نامەی کوردیی بەناوی (بەیانی حەقیقەت ـ ١٩٤١)ەوە چاپ کردووە[156].

ئەم باسە گرنگە کە دەرگەیێکی گەورەتری لێ کردووەتەوە، خۆی بە ئەم شێوەیە قسەی لێ دەکات: (ئینگلیزەکان ئەمەیان فرە پێ خۆش بوو. پێیان گوتم: بۆچیی ئەم نەشرەیە ناکەیت بە گۆڤارێکی ڕێك و پێك؟ منیش پرسیم: ئایا

---

[155]- ت. وەهبیی کە لەمەڕ دوورخستنەوەکەی ساڵی ١٩٣١ ـ ١٩٣٢ بۆ بەیرووت قسەی کردووە و گۆیا هەشت مانگی خایاندووە؛ باسی ئەوەی کردووە کە لە ئەوێدا (کامەران بەدرخان و جەلادەتی برای ناسیوە).★

★ بنۆڕە لەگەڵ مامۆستا تۆفیق وەهبیی ـ ل ٤١ و ٤٥.

[156]- بنۆڕە: بەڵگەکان (وێنەی: بەیانی حەقیقەت ـ ١٩٤١).

حوکوومەتی عێراق ڕێگەم دەدات[157] لە ئەو مەجەللەیەدا هەرچیم بوێ لەمەڕ مێژوو، ئەدەب، زمانی کوردیی بڵاوی بکەمەوە؟ گوتیان: چ دەنووسیت بنووسە. ئەزیش دەستم کرد بە دەرهێنانی «دەنگی گێتیی تازە» کە حسین حوزنیی موکریانییش بە مانگانە کاری تێدا دەکرد)[158].

بە ئەو شێوەیە لە ئەو ڕۆژگارانەدا، گۆڤاری (دەنگی گێتیی تازە: نیسان ١٩٤٣ ١٩٤٥)ی دەرهێنا کە پتر لە هەر تشتێکی دیکە گۆڤارێکی هەواڵ بەخشی

(١٥٧)- بێ گومان (دەنگی گێتیی تازە) بەپێی قانوونی چاك کردنی قانوونی چاپەمەنیی ژمارە: ٣٣ی ساڵی ١٩٣٤ دەرچووە کە ڕێگە دەدات دەستەیێکی بێگانە ـ باڵیۆزخانەیێ ـ چاپەمەنیی بەپێی مەرجەکانی قانوونەکە، بڵاوبکاتەوە. یێکێ لە مەرجەکانیش ئاشنا کردنی خاوەند ئیمتیاز و دەستەی نووسەرانە.

ئەگەر سەرنجی گۆڤارەکە بدرێ، تەنها خاوەندی گۆڤارەکە دیارە کە بە ئەم شێوە دەرکەوتووە: (کۆوارێکی مانگانەیە لە لایەن بەشی پەیوەندیی گشتییەوە لە باڵیۆزخانەی بریتانیا لە بەغداددا دەر دەهێنرێ).دیارە باڵیۆزخانەکە بەشێوەیێکی تایبەتیی و لە لای وەزارەتی نێوخۆی عێراق ئیجازەی گۆڤارەکەی وەرگرتووە؟!

جێگەی باسە، گۆڤارەکە لە سەرەتادا ـ لە نیسانی ١٩٤٣دا ـ وەك پەخشنامە دەرچووە، دوایی لە تەشرینی یێکەمی هەمان ساڵدا ئەم شێوە گۆڤارەی وەرگرتووە: (بەرگ، ژ ١، تەشرینی یێکەم ١٩٤٣).

هەر لە ئەو ژمارەیەدا (ئامانج)ی ڕوون کراوەتەوە کە ئەمەی :(ئامانجی دەنگی گێتیی تازە، بڵاو کردنەوەی ئاگەهی ڕاستە لە بارەی هەموو کردار و قەوماوێکی ئەم جەنگە گێتیی گەروە.ئەم کۆوارە ـ گۆڤارە/k ـ زانیار بڵاودەکاتەوە لەبارەی ئەو کۆششە جەنگییە مەزنە بێ مانەندانەوە کە نەتەوە دیموکراتییێکان دەی کەن بۆ بردنەوەی پیرۆزیی، وە بۆ مرۆڤ ڕوون دەکاتەوە لە بارەی ئەو ئامانجە پاکە گەورانەوە کە نەتەوە دیموکراتییێکان بۆی تێ دەکۆشن کە وەك ئازادیی و بەختیاریی و خوێندەواریی مەردومە.

ئەم کۆوارە بەشی لاپەڕەکانی تەرخان دەکات بۆ زانیاری دیریك و یاسا، وە بۆ پەندی پێشینان، شیعر ئەدەبییات، داستان، ستران، چیرۆك و گۆرانیی کە تێ دەکۆشێ بۆ بەرۆکردنەوەی ژیانی کۆمەڵایێتی و شارستانێتیی وە زانیارییش بڵاو دەکاتەوە بۆ چاك کردنی تەندروستیی و کەشتوکاڵ و ئابووریی و بازرگانیی) تەواو.

(١٥٨)- بنۆڕە: لەگەڵ مامۆستا تۆفیق وەهبیی ـ ل ٤٢.

پڕۆپاگەندەیی بوو بۆ وەشاندنی هەواڵەکانی جەنگ و ڕیسواکردنی بەرەی نازییێکان.

ئەز لە ئێرەدا دڵنیا دەبێژم؛ بەهۆی ڕوو لێ نانی کەسی ت. وەهبییەوە، هێندێ کەس ناچار بوون شیعر و میعری[159] پڕۆپاگەندیی بنووسن و بڵاوی بکەنەوە وەك هی ئەحمەد شوکریی، پیرەمێرد، مەلاحەسەنی مەلا قادری بیارەیی، زێوەری شاعیر، میرزا مارف، گیوی موکریانیی[160].

(١٥٩)- مەبەستم لە میعر؛ هۆنینەوەیێکی کە پێچەوانەی شیعرە.

(١٦٠)- بۆ وێنە:

- ئەحمەد شوکریی دەبێژێت:*

نزیکە هۆزی هاوپەیمانی ئازا
کە بگرن پایتەختی نازیی زوو بە زوو
دەسا (شکری) خواکەن برا گەل
کە «جەرمەن» تێ شکاو وا دەربەدەر بوو.. هتد

دیسان دەبێژێت:*

تەواویی کەوتە دەر سەرکەوتنی تیرەی بەریتانیی
شکستی خستە نازیی، هەربژی بەریتانیی

پیرەمێرد دەبێژێت***

کەرەمی خوابوو و کەرامەتی من
کەوا بە ناچاریی تەسلیم بوو دوژمن
ئەم نەسرە ڕۆحە بۆ ئەم دنیایە
دیارە پێشڕەویان بریتانیایە

مەلا حەسەن دەبێژێت:****

ساڵی چوار و سێ، بەیانیی بیست و پێنجی مانگی حەوت
هاتە گوێم دەنگێ، بەجارێ ئێش و ئازارم سرەوت
دەنگی چیی؟ دەنگی شکانی هیتلەر و هیتلەرەکان
وا هەموو بۆ پاشەوە کەوتوونە لۆقە و گورگە ڕەوت... هتد

هەروەها دەبێژێت:*****

ئە ل م بنۆڕە سەر لەوحەی نیشانەی ناوی ئەڵمانە
دوو حەرفی (ب) و (ر)یش تووڕەی سەری ناوی بەریتانە

= حرووفی پێشەوەی ئەلەمان نیشانەی ئێش و ئازارن

گەواهن حەرفەکانی ئەم کە خاوەن بیرِ و ئیحسانە... هتد

زیوەری شاعیر سترِانێکی گوتووە و تێیدا دەبێژێت.******

له مەکتەبی خۆی چەرچیل

بۆ حیفزی وادیی نیل

پیلانی ڕێك خست وەك فیل

ناردنی سوپای عیزرائیل

هەربژی سوپای هەشتەم

هەر یێکێکی وەك ڕۆستەم... هتد

میرزا مارف دەبێژێت:*******

ئەی شەڕ هەڵ گیرسێن، هیتلەری نازیی

خۆزگە دەم زانیی بە چیت دەنازیی؟

بە گەنج و لاو و کیژانی بەرلین؟

بە پیشەساز و پیاوی دەس ڕەنگین؟

بە فرِۆکە و تۆپ و تفەنگ و شەست تیر؛

بە لۆریی و مۆتۆڕ و تانکی قەڵاگیر؟

ئەمانە بوو وا تۆی شێت و هارکرد

خوێنی جیهانی لەسەر تۆ بارکرد

دەك خوا هیتلەر هەر کوێرۆکەر بێ

لە چاکە بێ بەش، هاوملی شەڕ بێ... هتد.

گیوی موکریانیی دەبێژێت:********

ماڵی سوێن خواران هەزار جار ئاوا

وادەی بەختیاریی بە هەر گەل داوە

نازیی لە ژیانی خۆی خێر نەبینێ

سەر بەستیی بەکەس ڕەوانابینێ

ساڵ دەبەینە سەر بەخۆشیی و شادیی

((هیتلەر)) قرِانە و ڕەنجی بە بادیی.. هتد

* بنۆڕە: دەنگی گێتیی تازە ـ ب ٢، ژ ٢، تەشرینی دووەم ١٩٤٣، ل ٣١.

** بنۆڕە: = = = ـ ب ٣، ژ ١، کانوونی یێکەم ١٩٤٣.

*** بنۆڕە: = = = ـ ب ١، ژ ١، تەشرینیی یێکەم ١٩٤٣، ل ٢٤.

ت. وەهبیی ـ خۆی گوتەنیی ـ بۆ لە دەست نەدانی مووچەی خانەنشینی سوپا دیارە مووچەیێکی چاك بووە ـ دەستی لە ڕێبەریی گشتیی زەویی پێوان هەڵ گرتووە. ئەم کردەوەیەیشی پێش دەرکردنی گۆڤاری (دەنگی گێتیی تازە) بووە کە هەنگی دەستی کردووە بە فۆنتەرات گرتن و باری گوزەرانیشی چاکتر بووە بەرادەیێك لە بەغدادا خانووی دروست کردووە[١٦١]. لە لایێکی دیکەوە لەگەڵ دەرکردنی گۆڤارەکەش باری تێکەڵیی سیاسییشی فرە گەشەی دەرکردووە و بۆیی لاوەوە لە بریی نوێنەرێکی مووسڵ ـ دەست هەڵ گرتوو لە پارلەمانی عێراق ـ بۆ یێکەمین جار لە ژینی خۆیدا، لە ١٩٤٤/١/٢دا ببێ بە ئەندام پارلەمان[١٦٢]. ڕێکەوتەکەش وەها بووە ئەوێ ڕۆژێ دووەم شۆڕشی بارزان قەوماوە. دیسان هەر لە ئەو ڕێکەوتەدا بۆ یێکەمین جار لە ژینی خۆیدا، بووە بە وەزیری ئابووریی. ئەو هەلە ـ لە سەرەتای ساڵی ١٩٤٥دا کە شۆڕشی بارزان گەرم بوو ـ وەزارەتەکەی حەمدیی پاچەچیی سەر وەزیران بڕیاری دا سوپاو ماکینەی شەڕ بەگەڕ بخات و لە ١٩٤٥/٨/٨شدا ((بارزان))ی لانەی شۆڕش داگیرکرا، ت. وەهبیی هەر لەسەر کورسیی وەزارەتەکەیدا بوو. تەنانەت کە لە ١٩٤٧/٣/٢٩ و وەزارەتەکەی ساڵح جەبردا بوو بە وەزیری مەعاریف ـ زانستیی و ئەوێ ڕۆژێ پەیمانی نەگریسی

=**** بنۆڕە: = = = - ب ١، ژ١، = = ١٩٤٣، ل ٩.

***** بنۆڕە: = = = ـ ب ١، ژ ٦، مارت ١٩٤٤، ل ١٤.

****** بنۆڕە: = = = ـ ب ١، ژ ٢، تەشرینی دووەم ١٩٤٣، ل ٤٣.

*******: بنۆڕە: = = =- ب ١، ژ ٣، کانوونی یێکەم ١٩٤٣، ل ٢٣.

********: بنۆڕە: = = = ـ ب ١، ژ ٤، کانوونی دووەم ١٩٤٤، ل ١٢.

(١٦١)- بنۆڕە: لەگەڵ مامۆستا تۆفیق وەهبیی- ل ٤٢.(جێکەی باسە کۆنە ئەفسەری عوسمانیی — عێراقیی ڕەشید شەوقیی لە یاداشتی خۆیدا باسی ئەو خانوو کردنەی تۆفیق وەهبیی کردووە گۆیا " ماڵی تۆفیق وەهبیی لە محەللەی وەزیرییە- بەغدادا- تازە دروستی کردووەو قەسرێکی زۆر فەخمە بە سایەی ئینگلیزەکانەوە !"/ بنۆڕە: بەسەرهاتی کاکە ڕەشید شەوقیی- ل ٣٩٧).

(١٦٢)- بوونی بە ئەندام پارلەمان، دیارە بەپێی ناو هەڵ دان و پەسەندی بە دەسەڵاتێکی باڵای دەوڵەت یا لایێنیکی کاریگەر بووە نەك بەپێی هەڵ بژاردن. لە لایێکی دیکەوە ـ ئەمەش بەڵگەیێکی دیکەی بەهێزبوونی پێگەیتی ـ چاوپۆشیی لە ئەو گرێ قانوونییەش کراوە ـ ئەگەر پێی زاندرابێ ـ کە ئەوێکی ئەندام پارلەمان گۆڤارێکی سەر بە باڵێۆزخانەیێك دەردەکات و تا نیوەی ساڵی ١٩٤٥ و کۆتایی جەنگ هەر بە دەستیەوە بوو.

بریتانیا ـ عیراق، ناسراو بە (پۆرت سمۆت: ١٥/١/ ١٩٤٨) مۆرکرا، ت. وەهبیی پێچەوانەی هێندێ وەزیر و کۆمەڵێ ئەندام پارلەمانی نارەزا، گەرم و گوڕ هاودەنگی پەیمانەکە بوو. لە ئەوەش پتر هەر ئەوێ ڕۆژێ کە ـ وەزیری مەعاریف بوو ـ چوار ئەفسەرە شۆڕشگێڕ و گیانفیداکانی کوردستان[١٦٣] لە ١٩ی حوزەیرانی ١٩٤٧دا کران بە گوریسی سێدارەی حوکوومەتی عارەبی عێراقەوە، ت. وەهبیی لەسەر کورسییێکەی هەر نەهاتە خوارەوە.

تێکەڵیی و دڵسۆزیی ت. وەهبیی (بۆ عەرشی عیراقی عارەب)، تەنانەت بۆ تاجی بریتانییش هێندە بەهیز بووە، لەلاییکەوە بە فەرمانی پاشای عێراق لە ١٩٤٨/٩/٢٧دا بۆ یێکەمین جاری، کراوە بە (ئەندامی ئەنجوومەنی پیران)[١٦٤] لە لاییکی دیکەوە و هەر دوای سالێك (١٩٤٩)، حوکوومەتی بریتانیا (نیشانی نایابی ئیمپراتۆری بریتانیا)ی خەڵات کردووە و پاشای عێراقیش دەمو دەست فەرمانی داوە کە بۆیی هەیە هەڵی بگرێت.

ڕاستییێکەی ئەمە یێك کوردێکی کاربەدەست[١٦٥] لە لاییێن بریتانیاوە نیشانێکی لە ئەو جۆرەی خەڵات بکرێت کە بێ گومان مانای تایبەیتی هەیە کە ئەوەیە؛ کەسەکە بە کەڵکی بریتانەکان هاتووە.

ئیدی ڕوونە کە **ت. وەهبیی ـ نەتەوە پەروەری سەرکردە!! ـ لەژێر سێبەری عەرشی عێراقدا**[١٦٦] جێگەی خۆی تەواو خۆش کردبوو بۆییێکا لێ کۆڵێکی ژین و ڕەفتاری

---

[١٦٣] مەبەست شەهیدەکان؛ عیززەت عبدولعەزیز، مستەفا خۆشناو، خەیروڵڵە عەبدولکەریم، محەمەد قودسییە.

[١٦٤] ئەنجوومەنەکە لە بیست کەسێ پێك هاتووە کە پاشا خۆی ناوی هەڵ داون و هەڵی بژاردوون. دیارە ئەو کەسانەش تەواو مل کەچی پاشا و دڵسۆزی تاجەکەیبوون.

[١٦٥] هێندەی هوردبوومەتەوە، ت. وەهبیی یێکەم کوردە خەڵاتێکی ئەوها گەروەی پێ ببەخشرێت. بەڵام کۆنە ئەفسەری عوسمانیی ـ دوواتر هاریکاریی بریتانەکان ـ کەسی ناسراوی سلێمانیی (ڕەزابەگ) لە ساڵی ١٩١٩دا، لە لاییێن ژەنەڕاڵ سێر براوون ماکمون Sir George. B. Macmunی فەرماندەی گشتیی بریتانەکانەوە؛ (شیری شەرەف)ی خەڵات کراوە.*

* بنۆڕە: کرد تورك و عرب ـ ص ٨١.

[١٦٦] ت. وەهبیی لە گۆڤاری (مجلة ـ ع ٤٦٣ و ع ٣٨، ١٤، ١٩٥٨، بغداد)*دا لە گوتوبێژێکی عارەبیی خۆیدا لەگەڵ ڕۆژنامەوان. مونیر ڕەززوق، لافی لێ داوە گۆیا هەرگیز گوێ لە ڕادیۆ ناگرێت.

لێی نووسیوە و ڕاست لێی گوتووە: **(لە پێناوی دەسەڵات و کورسییدا بوو بووە کوتێکی ڕژێمی پاشایێتیی)**[١٦٧].

ت. وەهبیی کە هەرگیز توخنی پارت و کۆمەڵێکی سیاسیی کورد و کوردستانیی نەکەوتووە، لە ساڵی ١٩٥١دا نەك هەر بووە بە ئەندام بەڵکە بووە بە (**جێگری سەرۆکی حیزبی ئوممەی ئیشتراکیی**)، عارەبی عێراقو تێ کۆشاوە دەسەڵاتی ئەو پارتە عارەبە بە سەر کورددا بکشێ، بۆییێکا خۆی و ساڵح جەبری سەرۆکی پارتەکەی هاتوون بۆ کەرکووكو سلێمانییو هەولێرو لە ٢٥/ ٨/ ١٩٥١شدا کە هاتووە بۆ سلێمانی، لە ئەم باژێڕەو قەزاو ئاواییێکانی هەڵەبجەو قەرەداغ و سووورداشدا (لك)ی پارتەکەی کردووەتەوە.

ئەم ڕەفتارەیشی لە لاییێن کۆمەڵانی خەڵك و پارتە نهێنییێکانەوە کەوتووەتە بەر توانج و پلاری شەرمەسارییی و (پارتی دیموکراتی کورد ـ عێراق/ پارتی دیموکراتی کوردستان) لە ڕیزی پێشەوە بووە و بەزمانی کوردیی بەیان نامەیێکی توندوتیژی لەسەر پارتەکە و ت. وەهبیش دەرکردبوو[١٦٨].

=بەڵام کە هورد دەبێتەوە، ئەو خۆی یێکێك بووە لە سێ کوردی ناسراو نیشتەنیی بەغداد کە (لە ڕادیۆدا مێچکەیی و مەراییان بۆ عەرشی عێراقیی کردووە).

بۆ وێنە ت. وەهبیی خۆی لە بۆنەی (ڕۆژی چوونە سەر تەختی پاشا فەیسەڵی دووەم) و سەعات. ٥,٥ دەقەقەی ئێوارەی ٤ی نیسانی ١٩٤٩دا، لە ڕادیۆی عارەبیی بەغدادەوە گوتاری بە ناوی (المليك الشاب كما عرفته/ پاشای لاو وەك ناسیومە)ی بلاو کردووەتەوە.**

دوو کەسەکەی دیکەیش ماجید مستەفا و عەلیی کەمالە کە ئەوانیش چەند جارێ بە هەمان بۆنەوە، لە (بەشی کوردیی) ڕادیۆ بەغدادەوە گوتاری ئەوتۆیان بڵاو کردووەتەوە. بۆ وێنە لە سەعات. ٥,٥ و ٧,٥٠ دەقەقەی ڕۆژی تاج ـ مایس ١٩٥٣ گوتاریان داوە.***

* بنۆڕە: توفيق وهبيى حياته ودوره ـ ص ١٩٨.

** بنۆڕە: هنا بغداد ـ ع ٥٧، نيسان ١٩٤٩، حديث (المليك الشاب كما عرفتة) معالي الاستاذ توفيق وهبي.

*** بنۆڕە: هنا بغداد ـ ع ١٠٨، مایس ١٩٥٣/ بەشی کوردیی، س ٢، ژ ١١، مایس ١٩٥٣، پرۆگرامی تایبەتیی ڕۆژی تاج.

[١٦٧]- بنۆڕە: تۆفيق وهبيى حياته ودوره ـ ص ١١٣.

[١٦٨]- بنۆڕە: تۆفيق وهبيى حياته ودوره ـ ص ١١٤.

مێژوونووس م. ر. هاوار لە ئیبراهیم ئەحمەدی پارێزەر و سیاسیی ڕۆژگارەکەوە **دەگێڕێتەوە (کە تۆفیق وەهبیی/ k – هاتە سلێمانیی، لە نادیی عەسکەریدا، لەژێر قاپی خواردنەوەکەیدا – لە پسوولەیێکدا – بۆیی نووسیی بوو: ئەم جارە بەربووکی کێیت؟)**[١٦٩].

ئاشکراشە حیزبی ناوبراو، دەستنێژی هەردوو ئەڵقە لەگوێی بریتانەکان؛ وەسیی عەبدولئیلاهی خاڵی پاشا فەیسەڵی دووەم و کۆنە سەرۆوەزیر ساڵح جەبر بوو[١٧٠].

ت. وەهبیی تا ساڵی ١٩٥٦ لە ئەنجوومەنی پیراندا هەشت ساڵی قانوونیی خۆی بردە سەر. ئەو هەنگی هێندە پەسەندی عەرشی عێراقیی بوو، لە لاییکەوە لە ١٩٥٥/١٢/١دا کرابوو بەدووەم جێگیری سەرۆکی ئەنجوومەنەکە. لەلاییکی دیکەشەوە لە هەمان کاتدا کرابوو بە ئەندامی (لیژنەی کاروباری سەربازیی) ئەنجوومەنەکە.

دوای تەواوبوونی هەشت ساڵەکەش، جارێکی دیکەش لە ١٩٥٧/٩/٣١ کراوەتەوە بە ئەندامی ئەنجوومەنەکە و تا ڕوودانی شۆڕشی ١٩٥٨/٧/١٤ ماوەتەوە[١٧١].

بە ئەو شێوەیە ت. وەهبیی کە لە ١٩٥٨/٧/١١دا چووە بۆ تورکیا و لە ئەوێدا – خۆی گوتەنیی – هەواڵی قەومانی شۆڕش و ڕمانی عەرشی عێراقیی بیستووە[١٧٢].

---

[١٦٩]- بنۆڕە لەگەڵ مامۆستا تۆفیق وەهبیی – ل ٥٧

جێگەی باسە ئەو توانجە فرە مانای هەیە و مانایێکی گەورەیشی ئەوەیە (جارانی دیکە)ش ناوبراو بەربووکیی بۆ ئەم و ئەو کردووە.

[١٧٠]- ساڵح جەبر سەرووەزیری ساڵانی ١٩٤٧ – ١٩٤٨.

[١٧١]- بنۆڕە: تۆفیق وەهبیی حیاتە و دورە – ص ١١٩.

[١٧٢]- ت. وەهبیی لە (گوتوبێژ)ەکەیدا بە شێوەیێکی ئەنتیکە چۆنیێتیی بیستنی هەواڵی قەومانی شۆڕشەکەی گێڕاوەتەوە کە ڕاست نییە، بەڵکە ڕاستەکە ئەوەیە ئەو بۆ دیدەنیی پزیشك و چارەسەری نەخۆشیی نەهات بوو بۆ تورکیا و ئاگەهی لە قەوماوەکەشە. بۆ ڕاستیی شەوی ٩ – ٢٠٠٩/١٢/١٠ لە سلێمانیی و دانیشتنێکی کوتوپڕدا، دۆستێکی مێژوونووس بۆ منی گێڕایەوە* کە ت. وەهبیی، ئەو هەلە (لەگەڵ وەفدێکی لیژنەی کاروباری سەربازیی ئەنجوومەنی پیرانی عێراق) چووە بۆ بەشداریی لە (کۆبوونەوەکانی لیژنەی کاروباری جم و جووڵی ڕووخێنەری پەیمانی بەغداد/ لجنة شؤون النشاطات الهدامة في حلف بغداد – السنتو).

ئیدی هەتا مردن هەرگیز سەری نەکردووەتەوە بە وڵاتی (کۆماری عێراق)دا وەك سوێندی خواردبێ (بێ سێبەری تاجی پاشا) سەری پێدانەکاتەوە کە هەرگێز نەی کرد![١٧٣]

تا ئەم ساتە سەرچاوەیێکی مێژووی سیاسیی یا کۆمەڵیی کورد هەڵ نەکەوتووە ببێژێ، ت. وەهبیی لە دوای جێگیربوونەوە لە لۆندۆندا، هاودەنگی دیاری بزاڤی ڕستگاریی خوازی میللەتی کوردبووە و لە ئەو بیست و حەوت ساڵەدا کە شۆڕشی کورد و کێشەی مافە ڕەواکانی دەنگیان دایەوە، ئەو، لە کۆڕێکی سیاسیی یا ماف پەروەریی، یا ئەدەبییدا، ڕەنگی کوردینیی خۆی نواند بێ و دەنگی بەرز کردبێتەوە!

ئەو –ئەگەر ڕەگەزنامەی بریتانییشی هەڵ گرتبێ – وەك بە ئەو هێندە لێ کۆڵینەوەیەوە، بە تایبەتیی بە (فەرهەنگی کوردیی – ئینگلیزی)یەوە خەریك بووبێ کە هەرە کاری دیاری ئەو چارەکە سەدەیەی ژیانیێتی، دیارە دەبوو هەر هیچ نەبێ لە کۆڕی بێزاریی نواندنی کوردەکانی لۆندۆندا بەرامبەر کوژت و کوژتاری داگیرکەرانی کورد، پەنجەیێکی هەڵ بڕیایە و کوردێنیی خۆی پێ نیشان بدایێ، بە تایبەتیی کە لەلای کۆڕە زانست پەروەرەکانی بریتانیاوە هێندێ ناسرابوو، لەنێو عارەبیشدا ناوی نەکوژابووەوە.

ڕاستە ئەو دەستی لە سیاسەت هەڵ گرت بوو، بەڵام بە بەڵگەی خەریك بوونیەوە، دەستی لە کورد هەڵ نەگرت بوو تا لا تەریك و گۆشەگیر بێ، بە ئەندازەیێك کەسێکی هەرە نزیکی کە بە (دۆستی قەومی کورد و پشتیوانی

=ئاشکراشە ئەرکی ئەو لیژنەیە خوێندنەوە و هەڵ سەنگاندن و تەگبیر دانان بووە بۆ بەرهەڵستیی و لەنێو بردنی جم و جووڵی سیاسیی یا شۆڕشگێڕانی بزاڤی نەتەوەیی ئازادیی خوازی میللەتی کورد، هەروەها هەر جم و جووڵی پارتە کۆمەنیستەکانی نێوەڕاستی خۆرهەڵات، بزاڤی نەتەوەیی عارەب کە جەمال عەبدونناسری سەرکۆماری میسر ڕێبەری بوو.

* مخابن دانیشتنەکەم لەگەڵ ئەو شارەزایەی سیاسەت و مێژووی سەردەمەکە هێندە کوتوپڕ بوو، دەرفەت نەبوو سەرچاوە نووسراوەکەی (ئەو ڕوون کردنەوەیە)م دەستگیر ببێ.

[١٧٣]- خۆی لە گوتوبێژەکەیدا دەبێژێت گۆیا، لە لیستی داواکراوانی شۆڕشی ١٤/تەمووز/١٩٥٨دا بووە.

یەگانـەی زمانەکـە)ی دەزانیـی[174] و هاریکـاری دانـانی (فەرهـەنگی کـوردیی – ئینگلیـزی)ی بـوو، پـەلاماری مێـژوو، جوگرافیـای نیشـتیمان، مـافی نەتـەوەیی میللەتی کورد بدات و ئەویش سەر دابخات؟

سـێ، جـەی، ئەدمۆنـدزی (خۆشەویسـتی گـەورە)ی خـۆی[175] لـە (کۆمەڵـەی پاشـایانەی ئاسـیای نێوەنـد) و لـە ١٩٦٦/١٠/٢٥دا لەمـەڕ (کێشـەی کـورد) موحـازەرەییێکی دابـوو[176] تێیـدا خـۆی بـە پیاوچـاك و دۆسـتی کـورد نوانـدبوو، کەچـیی پێچـەوانەی مێـژوو، جوگرافیـا، مـافی ڕەوای میللـەتی کـورد، پێشـنیازی کردبـوو؛ (کـەرکووك لەسـەر کوردسـتان نـەژمێردرێ)، لەئـەوەش پـتر پێچـەوانەی مێژوو، بەڵگەکانی کۆڕ و کۆمەڵەکانی سیاسەتی نێو دەوڵەتیی، پێشنیازی کردبوو؛ (ناوی سەلاحەددین) لەبڕیی ناوی (کوردستان) بەکاربرێ[177].

بێ گومان سێ . جەی . ئەدمۆنـدز – تاوانبـاری جـەنگ بەرامبـەر بـە میللـەتی کورد – چاوەنۆڕی خێری لێ ناکرێت، بەڵام ئایا دەبوو ت. وەهبیـی لێـی بـێ دەنـگ بێ؟

بۆ چ نـا[178]، بـەڵام ئـەو درەنگـانێ لـەلای مێـژوونووس م. ر . هـاوار لەسەریشی کردووەتەوە کە مێژوونووسەکە ڕەخنەی لە ئەو بیروباوەڕە چەوتانەی ئەدمۆنـدز گرت بوو.

---

[174]- نووسـراوی ت. وەهبیـی لەسـەر بـەرگی کتێبـی (خوێنـدەواریی بـاو) کـە ڕۆژی ١٩٣٣/٧/٣١ پێشکەشی کردووە* هەروەها بنۆڕە: بەڵگەکان.

[175]- هەمان سەرچاوە.

[176]- موحازەرەکە کەسێ بە ناوی (کوردی مخلص!!/ کوردیـوون مـوخلیس لیلوەحـدە ئەلعراقییـە) گۆڕیوییێتی بۆ عارەبیی (محاضرة المستر س . ج . ادموندس عن المشكلة الكردية/ القيت في لندن في الجمعية الملكية لاسيا الوسطى في ١٩٦٦/١٠/٢٥).

[177]- بنۆڕە: محاضرة المستر س. ج. ادمونـدس عـن المشكلة الكرديـة – القيـت في الجمعيـة الملكيـة لاسيا في لندن يوم ١٩٦٦/١٠/٢٥.

[178]- ت. وەهبیی لە ساڵی ١٩١٩ ڕاوە ئاشنا و گوێ ڕاهێڵ و دۆستی ئەدمۆندز بووە.

بۆ وێنـەی بیروبـاوەڕی ت. وەهبیـی بەرامبـەر ئەدمۆنـدز Edmondz نووسـینی خـۆی لەسـەر بـەرگی کتێبـی (**خوێنـدەواریی بـاو – ١٩٣٣**)دا دەخەمـە ڕوو کـە – بـەدەم پێشـکەش کردنـی کتێبەکەیـەوە – دەبێـژێت: (بـۆ دۆسـتی قـەومی کـوردو پشـتیوانی یێگانـەی زمانەکـەی، خۆشەویستی گەورەی خۆم جەنابی سی . جەی . ئەدمۆندز بە سوپاسەوە پێشکەشە.

ت. وەهبیـی لـە وەڵامـی ئـەودا گوتـوویێتی، (ئەدمۆنـدز خـراپ نـەبوو، بـەڵام سیاسـەتی حوکوومەتەکـەی غەڵـەت بـوو بەرامبـەر بـە کـورد[179]، ئـەویش چییان بگوتایـە وەهـای دەکـرد .. ئینگلیـز ئـەو عەیبـەیان هەیـە کـە ئەوانـەی فـرە سـەر بەحوکوومـەت بـن، ئەگـەر تشـتێك بـە دڵیـان نـەبێت، هـەر بـە قسـەی سیاسـەتی حوکوومەتەکەیان دەکەن).[180]

= خاوەندی نامیلکە

تۆفیق وە هبی –

بەغداد بەغداد)*

لە لاییێکی دیکەوە، چۆن ئەدمۆندز Edmondz لە کتێبەکەی خۆیدا (کورد و تـورك و عـارەب) دەبێـژێت کـە ت. وەهبیـی (لـە بـرادەرە خۆشەویستەکانییێتی)، ئـەوە سـاڵی ١٩٤٨ کـە نـاوبراو لـە وەزارەتی هەندەرانی بریتانیا پلەوپایەی وەزیرانی پێ درا، بە بڕوای من، هـەر خـۆی پێشـنیازی کردبوو، هەمان ساڵ (نیشانی پاشاییێتی بریتانیـا) خـەڵاتی ت. وەهبیـی بکـرێ، کـە خـەڵات کـراو وەری گرت.

ئەز هێندە هەواڵم لە بەردەستە و قسەم لێ کردوون و خودا خۆیشی دەزانێـت لـە نێـوان ١٩١٩ – ١٩٤٥دا کە ئەدمۆندز لە کوردستان و عێراقدا بووە، چ کەین و بەینی دیکە لەنێوانیاندا هەبووە!!

* بنـۆڕە: کـۆپیی ئـەو نووسـینەی ت. وەهبیـی کـە بـە (تیپـی لاتیینـی)ی بـۆیی نووسـیوە. کۆپییێکەش ئەمیر حەسەن پوور لە گەنجینەی SOAS ەوە وەری گرتووە.

[179]- هێندەی من سەرنجی نووسین و ئاخاوتنی ت. وەهبیم داوە، (ئەمە یێك) سووکە ڕەخنەیێك لە بریتانەکان بگرێت.

[180]- بنۆڕە: لەگەڵ مامۆستا تۆفیق وەهبیی – ل ٤٧.

ئەنجام

بەهوردبوونەوە لە ژینی، بەتێ گەهیشتن و هەڵ سەنگاندنی گوتوبێژەکەیشی، بە ڕۆشنایی هەرچیی بەڵگە و دەست نووسێکی بەردەست و هەواڵێکی باوەڕ پێ کراو، هەروەها بە نەشتەردان لە هەرچیی نهێنیێ هەیە، تواندرا بە شێوەیێکی نوێ زەڕەبین بخرێتە سەر ڕەفتاری ڕۆشنبیریی و سیاسییشی و چڕ بخوێندرێتەوە، بۆییێکا ئەز وەك لێ کۆڵێکی کورد دەبێژم:

١- ئەو خوێندەوارێکی سەردەمی فەرمانڕەوایی عوسمانیی – لەپێش و پاش یێکەم جەنگی گێتییەوە، بە تایبەتیش لەنێوان ساڵانی ١٩٠٨ – ١٩٢٥دا هەرگێز کارامە تێکەڵی ژینی ڕۆشنبیریی میللەتی کورد نەبووە. بە ڕۆشنایی بەڵگەی دیار، تەنها لە ساڵی ١٩٢٠دا تاکە گوتارێکی کوردیی – بە زمان و ڕێنووسێکی کۆنەوە – لەمەڕ کردنەوەی قوتابخانەیێکی پیشەسازیی نووسیوە. لەساڵی ١٩٢٢شدا – بەداخواز – چەند نامێلکەیێکی پچووکی کوردیی لەمەڕ (مەشقی سەربازیی) نووسیوە. ئیدی چیی دیکەی لەمەڕ زمان و ئەدەبییات و کولتوور و مێژووی میللەتی کورد نەنووسیوە.

ئەم بارەیشی بەلاییێنی کەمەوە مانای ئەوەیە؛ هەستی نەتەوەیی لاواز بووە، یا دەربەستی بووژاندنەوەی ڕووی ڕۆشنبیریی نەتەوەکەی نەبووە.

٢-دەرکەوت – بە جێگیر بوونی ژینی لە بەغداددا و تێکەڵ بوونی بریتانەکان و زەبری ڕۆشنبیریی خۆرئاواوە – خووی داوەتە زمان و خوێندەواریی کوردیی. ئەوە بوو لە نێوان ١٩٢٥ – ١٩٢٦دا لەمەڕ ئەو بابەتانە لەسەر لاپەڕەی گۆڤارێکداو لە کۆڕی ڕەسمییانەدا دەنگی کرد. دیارترین هەڵوێستی بەهێزیشی ئەوەبووە کە ساڵی ١٩٢٦، لەسەر (ڕێنووسی کوردیی) نەك – وەك لافی لێ داوە – لەسەر دەستووری زمانی کوردیی، لەگەڵ ڕێبەرییێتی مەعاریفی گشت عێراق دەستەوییێخە بووە. هەرچەندە لە ئەنجامدا داشی سوار نەبووە، بەڵام کردەوەکەی لە نێو ڕۆشنبیرەکانی کورددا دەنگی داوەتەوە و قەدری گران بووە.

٣-ئەو – وێڕای هێندێ هەڵ نووتاندن و نالەباریی گوزەرانی - لە نێوان ساڵانی ١٩٢٦- ١٩٥٨دا توانای ڕۆشنبیریی خۆی پەروەردە کردووە و پێی گەهاندو،چالاکانەش هەمووی داناوە بۆ ئاشنا و خزمەت کردنی (زمانی کورد). لەئەم ڕووەوە لە لاییێکەوە بە کوردیی و عارەبیی، بە شێوەییێکی زانستانە و نوێ دووەم (دەستووری زمانی کورد)ی لەمێژوودا داناوە. لەلاییێکی دیکەوە – وەك یێکەم کوردێك – بە دەم لێ کۆڵینەوەی زانستییەوە، سەلماندوویێتی کە زمانی کورد هەتیو نییە و ڕیشەکەی زمانی (ئاڤێستا)ی کتێبی پیرۆزی ئایینی (زەرتەشت)یی مادەکانە.

دیسان هەر لەئەو مەودایەدا زانستانە، بە لێ کۆڵێنەوە و بەراووردەوە خەریکی ئەدەبییات، کولتوور، مێژووی کورد بووە، بە ڕادەیێك هێندە سەرکەوتوو بووە لەلای هێندێ زانست پەروەریی نێو عێراق و خورئاوا، بە زانایێکی ئەنسروپۆلوژی کورد ناسراوە. ئەم ڕەفتارەی بە ڕاستیی خزمەتی بنچینەکانی شەخسییەتی نەتەوەیی کوردی کردووە. بەڵام ئەم ڕەنج و خزمەتەی کە تا ساڵی ١٩٥٨ بە گوتاری نێو گۆڤار و ڕۆژنامەکان و کتێبی چاپ کراو دەکەوتنە بەردەستی خوێندەوارانی کورد و بێگانە، لەدوای ئەو ساڵەوە، ڕاستتر لە مەودای ژینی لە لۆندۆندا، ڕەنج و بەرهەمێکی یێکجار خاو و کەمتر بووە.

٤-دەرکەوت دوای گەڕاندنەوەی – وەك ئەفسەرێکی عوسمانیی – بۆ سلێمانیی و ئەوجا بۆ نێو مەملەکەتی عێراقی عارەب، لەلاییێکەوە تێکەڵ و هاریکاری بریتانەکان بووە. لە لاییێکی دیکەوە، لەگەڵ دروست بوونی مەملەکەتی ناوبراو، تێکەڵ و کار بەدەستێکی گوێ ڕاهێڵ بووە، بۆییێکا سەرئەنجام لەساڵی ١٩٤٨دا بریتانەکان (خەڵاتێکی پاشایانە)یان پێ بەخشیی و پاشای عێراقی عارەبیش – لەئەو هەلەڕاوە – کردی بە (ئەندامی ئەنجوومەنی پیران).

٥-دەرکەوت ئەو جم و جووڵ و چالاکییانەی نێوان ساڵانی ١٩٣٠ – ١٩٣٢ کە بەناوی گەلی کوردەوە دەی نواند، بە هەرشێوەیێ بووبێ، بەهان دان و پشتگیریی بریتانەکان بووە و کەڵکی (چوارەم پەیمانی بریتانیا – عێراق) و بە تایبەتیش

کەڵکی ئامانجی ستراتیژیی بریتانەکانی گرتووە، نەك گەلی کورد هەڵبەت خۆیشی لە دواڕۆژدا بەشی خۆشیی خۆی خوارد(*).

٦-دەرکەوت ئەو هەواڵانە ڕاست نەبوون و نین کە ئەویان بە لایێنگیری خەباتی ڕستگاریی خوازی گەلی کورد و دۆستی (حەفید زادە مەحموود)ی پێکەم شۆڕشگێڕیی سەدەی بیستی گەلی کورد ژماردبوو. هەروەها سەلمێندرا کە ئەو — تا مرد — هەرگیز تێکەڵی شۆڕشەکانی گەلی کورد و ژینی حیزبایێتیی کورد نەبووە و پێچەوانەیش تێکەڵی ژینی حیزبایێتیی عارەبو تێکەڵی لەشکر و خزمەتی فەرمانڕەوایی مەملەکەتی عارەبی عێراق بووە.

٧-دەرکەوت ئەو کەسێکی دڵ و دەروون و ڕەفتار دوو ڕوو بووە. ڕوویێکی — ڕەفتاری ڕۆشنبیریی ی بۆ چاکەی نەتەوەی کورد بووە. ڕووەکەی دیکەیشی — ڕەفتاری سیاسیی ، تای تەرازووی لارە و هاریکار و لایێنگیری داگیرکەرانە. واتە بۆ شکست و نزمیی نەتەوەکەی بووە.

بەڵێ ئەو زمان ناسێکی گەورە، ئەنسرۆ پۆلۆژیستێکی پێکەم بوو، بەلام (زانایێکی گەورە)ش نەبوو، چونکە — وێڕای بێ دەسەڵاتیی لە هێندێ دەستمایەی زانستی ئەنسروپۆلۆژیا وەك شارەزایی لە هونەرەکانی نەخش و نیگار، مووسیقە، خۆشنووسیی، دراوناسیی، دەست نووس ناسیی — زانای گەورە هەرگیز هەڵپەی بۆ کورسیی و دەسەڵات و سەروسامان نییە، بەڵکە تا مردن هەڵپە و خولیای ئەو هەر بۆ زانست و ڕاستیی و خزمەتی میللەتی خۆی و مرۆڤایێتییە!

ئایا زانایێکی خۆرئاوایی چاوپۆشیی لە ڕەفتاری داگیرکەرانی نیشتیمان و دوژمنانی میللەتەکەی دەکات؟ چاو دەقووچێنێت لە ئاستی کوژتن و بڕین، گرتن و لەسێدارەدان، بەکاربردنی سیاسەتی گۆڕینی باری ئینسانیی گەلەگەی و باری جوگرافیی نیشتیمانەکەی؟ ئایا هاریکاری ئەو داگیرکەرە و دوژمنە دەکات؟ دەچێتە بن سێبەری عەرشی؟؟؟

(*)- تکایە یادی گوتوبێژەکەی بکەرەوە کە بە جەعفەر سوڵتانی گوتووە: (لە ئاخرییدا تۆ دەی خۆیت!).

ئەگەر ت. وەهبیی لەساڵانی ١٩٤٠ — ١٩٤١دا کە مووچەی خانەنشینیی سەربازیی بەرکەوت و لەبەغدادا خانووی دروست کرد، باری ژینی ئارام و خۆش بوو، ئەوێ دەمێ، تا سەر، تا مردن خۆی هەر بۆ (زانست) دابنایە، گەورە و مەزنی لێ دەرنەدەچوو؟ دەیان کتێبی گەورە، بەرهەمی دانسقەی نەدەبوو؟ ئایا ئێمە مانان و نەوەکانی دواڕۆژمان، ڕوومان دەبوو ئەوها ڕەخنەی لێ بگرین؟

٨-گوتوبێژەکەیشی بەڵگەیێکی ڕۆشن و گرنگ بوو بۆ تێ گەهیشتنی شەخسییەتی و پێکلایی بوونەوەی هێندێ باس و بابەتی گومان لێ کراو چ لەمەڕ خۆی یا خەڵکانی دیکە.

دواجار وێڕای هەر باسێکی دیکە، لە ئاستی لووت بەرزییێکەیشی بەرامبەر میللەتەکەم دەبێژم: ساتێ کە لاشەی (مردوو)ی گەهێشتەوە سلێمانیی، میللەتەکەی هێندە جوان و بە حورمەت ناشتی، ئەگەر خۆی هەستی بکردبایە و لە کونێکی تابووتەکەیەوە چاوی لە ئەو بەخشندەییە ببووایە، دەی زانیی کە خۆی پێکجار پچووك و میللەتەکەی فرە مەزن و لێ بوردە بوو.

دوا گوتەیشم وەك لێ کۆڵی ژین و ڕەفتاری ئەوەیە، ئەگەر ئەز لە هەلی مردنەکەیدا — بۆ نرخ گرتنی ڕەنجی زانستی — خرۆشام و لێم نووسیی؛ (تۆفیق وەهبیی کوڕی پیرەمەگروون)ە ئەوە نها پەشیمانم لە ئەو ناونیشانە. ڕاستییێکەی کوڕی ڕەسەنی چیا ئەو کەسەیە کە بە گوتار و ڕەفتارەوە، تا دوا هەناسە، خۆی بکات بە قوربانیی سەربەخۆیی کوردستان و ئازادیی کورد!

داوێنەکان

١- داوێن؛ ١/٣ کێشەیێکی سیاسیی بە ناوی (نووسین و خوێندەواریی کوردییەوە).

٢- داوێن؛ ٢/٣ دەنگە دەنگێك لەمەڕ ڕێنووسی کوردیی (لە نێوان ت. وەهبیی – سەعید سدقیی کاباندا)

٣- داوێن؛ ٣/٣ بەڵگەکانی (کێشە لەگەڵ چوارەم پەیمانی بریتانیا – عێراق؛ س ١٩٣٠[1]).

---

(١) - سکاڵاکەی ١٩ / ٤ / ١٩٣١ بۆ کۆمەڵەی گەلان*

* وەرگیراو – بە مۆڵەتی خاوەندەکەی – لە کتێبی: (سەردەمی قەڵەم و موراجەعات – نەوشیروان مستەفا ئەمین).

داوێن: ١/٣

بەشی یێکەم

کێشەیێکی سیاسیی
بەناوی نووسین و خوێندەواریی کوردییەوە

پیشەکیی

سەروەزیرانی مەملەکەتی عێراقی عارەب لەبەردەم ئەنجوومەنی نوێنەران – پەرلەماندا ڕۆژی ١٩٢٦/١/٢١ گوتارێکی داو گوتی: (... ئەم وڵاتە ناژیێ تا هەموو ڕەگەزێکی، هەموو مافێکی خۆی پێ نەدرێ... پێ ویستە مافەکانی گەلی کورد بدرێ. پێ ویستە کارگێڕەکان هەڵ بژاردەی نێو خۆی بێ. پێ ویستە زمانیان بەڕەسمیی بناسرێ. پێ ویستە منداڵانیان لە قوتابخانەکاندا بەزمانی خۆیان بخوێندن).

بەندی سێی یاداشت نامەی نهێنیی ٢ / ٣ / ١٩٢٦ی لیژنەی ڕاسپێردراوی کۆمەڵەی گەلان و تایبەت بە چارەنووسی هەرێمی مووسڵ (!!)، کۆمەڵەی ڕاسپاردووە کە: (پێ ویستە ڕێزی ئارەزووەکانی کورد بگیردرێ کە چاوی برپوەتە داناندی کارگێڕی کورد نەژاد بۆ ڕێبەریی کردنی کاروباری وڵاتەکەی. پێ ویستە خوێندن لە قوتابخانەکاندا یێکسان بێ و لە هەموو کاروبارێکدا زمانی کوردیی پێ ڕەو بکرێ).

بە ئەم پێیە ئەوە پێ ویست بووە کە حوکوومەتی مەملەکەتی عێراق، بەوەزارەتی مەعاریف – زانستی – یەوە، بەشی هەرە گەورەی ئەو گفتەی خۆی و

ڕاسپاردە نێو دەوڵەتییێکەش جێ بە جێ بکات، بۆییێکا پرسیار ئەوەیە؛ چەند و چۆن ڕەفتاریان کردووە؟

ڕێبەرییێتیی مەعاریفی گشتیی یێکیکە لە دەزگە هەرە بەرپرسەکانی وەزارەتی مەعاریف کە بە جێ گەهاندنی بەشێکی گەورە و گرنگی ئەو ئەرکەی بەرەو ڕوو کرابووەوە.

ساتیعولحوسەریی – عارەبی یەمەن: (١٨٨٠ – ١٩٦٨)، ڕێبەری گشتیی مەعاریفی عێراق لە نێوان ٥ / ١ / ١٩٢٣ – ٣١ / ٧ / ١٩٢٧دا ئەو ئەرکەی هێندە پچووك کردووەتەوە، ناوی لێ ناوە (باسی نووسین بە زمانی کوردیی/ قضية الكتابة باللغة الكردية – قەزییەتولکیتابە بیللوغەلکوردییە). ئەم ناونیشانە پچکۆلانەیە و لە ئەم چێوە تەسکەدا کە جێگەی (باسی سەپاندن و بڵاوکردنەوەی کوردیی) گرتوەتەوە، هەر لە یێکەم تەماشاوە مایەی گومانە!! گریمان پەسەندیش کرا، دەی چۆن و چەند و چاك یا خراپ ڕەفتاری لەگەڵ کردووە؟

ڕێبەری گشتیی مەعاریف، هەر لە داندراوە عارەبییێکەی خۆیدا (موزەککەراتی فیلعێراق/ یاداشتەکانم لە عێراقدا) دەبێژێت: کاتێ کە حوکوومەتی عێراق باوەڕی هێنا و بڕیاریدا لە باژێڕ و گوندەکانی کوردانداا؛ زمانی کوردیی ڕەسمیی بێ، لەسەر وەزارەتی مەعاریف کەوت کەچیی پێ ویستە دەستی بداتێ و ڕای بپەڕێنێ بۆ سەپاندنی ئەم بڕیارە لە مەیدانەکانی فێرکردندا، بۆ ئەم مەبەستە لیژنەیەك – بە چاودێریی خۆی/K – لە چوار ڕۆشنبیری دانیشتووی بەغداد پێك هات کە: تۆفیق وەهبیی، عەبدوڕڕحمان ساڵح، شوکریی فەزڵیی، نووریی بەرزنجەیی بوون، ئەرکی لیژنەکە ئەوەبوو کتێب وەربگێڕن بۆ کوردیی و لە قوتابخانەکانی سەرەتاییەوە دەست پێ بکەن؛ بەڵام لە ئەم هەڵانەدا مقۆ مقۆ پەیدا بوو لەمەڕ وەرگێڕاندنی کتێبەکانی قۆناغی ئامادەییش وەك فیزیا و کیمیا و جەبر و ئەندازە.

خۆم هەر زوو لیژنەکەم ئاگەهدار کرد کە کتێبەکانی سەرەتایی، بە تایبەتیی بۆ پۆلەکانی یێکەمین مەبەستە. لە یێکەم کۆبوونەوەی لیژنەکەدا – لە ئەوانەیە لە نێوندی شوباتی ١٩٢٦دا بووبێ/k – تۆفیق وەهبیی ڕاییێکی نواند کە ئەمەیە: (بەر لە وەرگێڕاندن، پێ ویستە کێشەی نووسینی کوردیی چاك بکرێت). ئەو وەك

لایێنگیری نووسیینی لاتینیی نییە، تیپەکانی عارەبیی بۆ دەنگەکانی کوردیی، بە کەم و ناتەواو دەزانێت و دەبێژێت: (پێ ویستە تیپی دیکە دابڕێژدرێت کە چاپخانەکانیش ناچار دەبن ئەو تیپانە بەکار ببەن) و (ناشێت دەست بدرێتە چاپ کردنی چ کتێبێ تا ئەو تیپانە ئامادە نەکرێن).

ساتیعولحوسەریی پتر دەگێڕێتەوە کە دوای یێکەم کۆبوونەوە؛ محەممەد ئەمین زەکیی وەزیری ئەشغالی دیتووە و ئەویش پێی گوتووە: (فێرکردن – پێ خوێندن – دەبێت بە کوردیی هەموو قوتابخانەکان بگرێتەوە تا دەش گاتە خوێندنی باڵا و دەش بێ لە کۆلێجی قانووندا بەشێکی تایبەتیی بکرێتەوە. هەروەها لە کۆلێجی سەربازییشدا).

پتر دەبێژێت: (بەڵام باوەڕی هەبوو کە دەبێت لە قوتابخانەکانی سەرەتاییەوە دەست پێ بکرێت).

ڕێبەری گشتیی مەعاریفی پتر باسەکانی دەگێڕێتەوە دەبێژێت: (لە کۆبوونەوەی دووەمی لیژنەکەدا، تۆفیق وەهبیی پڕۆژەییێکی پێشکەش کرد کە پێ ویست دەکات پازدە تیپی نوێ دابڕێژدرێت بە زیادکردنی چەندین خاڵ و نیشانە بۆ تیپی عارەبیی باو ئەمەش – بەقسەی ئەلحوسەریی/k – مانای دانانی: چل و پێنج شێوە تیپە کە دەبێت لە چاپخانەکاندا زیاد بکرێن و دابڕێژدرێن و ئەمەش گیروگرفتە بۆ خوێندن و نووسینی کوردیی و بۆ چاپخانەکەش)! (واتە ئەو شێوە تیپانەی پێشنیازنامەکەی لە ئێرەدا بڵاوە/k).

ساتیعولحەسەریی لە یاداشتەکانیدا لەسەر قسەیی دەڕوات و دەبێژێت کە، تۆفیق وەهبیی و عەبدوڕڕەحمان ساڵح هەڵویستەیان یێگدگێر و ئەوانەی دیکە – وەك چاویان لە دەمی خۆی کردبێ/k – لایێنگیری خۆی بوون. هەروەها دەبێژێت کە دوای مشتومڕێ، ڕاست و ڕەوان بە ئەم جۆرەی باس دەکرێ؛بڕوای خۆی بۆ تۆفیق وەهبیی ئاشکرا کردووە و پێی گوتووە: (من لە ئەم باسەدا ناتوانم بڕیاری بڕای بڕ بدەم و پێم وەهایە کە لیژنەییێکی بەرفراوانتر دەبێت تەماشای باسەکە بکات و لێی بکۆڵێتەوە و بڕیاری بدات). تۆفیق وەهبیی بە نارەزاییەوە وەڵامی داوەتەوە و گوتوویێتی: (بۆچیی؟ ئەدی ئێوە نین کە هەڵتان بژاردووین؟ ئێوە بانگتان نەکردووین؟ ئەدی بۆچیی ڕای ئێمە پەسەند ناکەن؟).

ڕێبەری گشتیی مەعاریفی ؛ ساتیعولحوسەریی لە یاداشتەکانیدا پتر باس دەگێڕێتەوە و دەبێژێت کە: (باسی ناکۆکیی) کەوتەوە دەم محەممەد ئەمین زەکیی و عەبدولوحسێن ئەلسەعدوونی سەروزەیران و سەبیح نەشئەتی وەزیری مەعاریف، پێیان گوت: (تۆ کە کوردیی نازانیت، بۆچیی کارێ دەکەیت – چۆن شیعەکان ناحەزتن - کوردیش ناحەزت بن؟). ناوبراو پتر دەگێڕێتەوە کە دوای ئەم سەر و ئەوسەری لیژنەکە و ئەو کاربەدەستە گەورانە و ئەدموندز C. J. Edmondz ی ڕاوێژکاری وەزارەتی نێوخۆ، لەسەر (پلانێکی نێونجیی) ڕێك کەوتن بۆ یێکلایی کردنەوەی کێشەکە!

ڕێبەری مەعاریفی گشتیی لەمەڕ پلان و کردەوەی خۆیان پتر باس دەگێڕێتەوە و دەبێژێت: (پلانەکە بریتیی بوو لە ڕاوەگرتنی هەموو ڕۆشنبیر و زاناکانی کورد بەبێ بانگ کردنیان بۆ کۆبوونەوە و بە تەنها قایل بوون بە ناردنی پێشنیازی نووسراو و وەرگرتنی بیروڕای نووسراویان)، پتر هەڵوێستەی خۆی دەنوێندێ و دەبێژێت: (من ئەم پلانەم پەسەند کرد؛ چونکە هێندە بەس بوو کە باسەکە لە چێوەی تەسکی لیژنەکەدا دەربهاوێژدرێ و یارمەتیی بدات بۆ بەشداربوونی کۆمەڵێ ڕۆشنبیری کورد لە بڕیاردانەدا کە بە ڕێگەوەیە ... ئەوانەی کە پێشنیازە باس کراوەکەیان بۆ دەچێ، بۆیان هەیە یێکێ لە ئەم سێ چارەسەرە هەڵ ببژێرن :(قایل بوون بە بەشێکیان، پەسەند نەکردنی ئەوانی دیکە، قایل بوون بە ئەو تیپانەی کە لە نووسینی فارسیی و تورکییدا خراونەتە سەر تیپەکانی عارەبیی).

ڕێبەری مەعاریفی گشتیی ڕەفتاری خۆیشی دەنوێندێت و دەبێژێت: (بۆ ئەمە، بە پەلە کەوتمە کارکردن و بەپێی ئەم پلانە: تۆفیق وەهبیی ڕاپۆرتێکی دوور و درێژی بە زمانی کوردیی نووسیی و پێشنیازەکانی بە هەوای خۆی هۆنییەوە! لیژنەکەش بڕیاری دا ئەو ناوانەی دا کە پێ ویستە ڕاپۆرتەکەیان بۆبچێ و لێی بکۆڵنەوە و ڕایان بەرامبەر پێشنیازەکان بنوێندن. دیوانی وەزارەتیش ژمارەی پێ ویستی لە ڕاپۆرتەکە چاپ کرد، منیش وێنەی ئەو نامەیەم نووسیی کە لەگەڵ ڕاپۆرتەکە دەنێردرێ... لەنێویدا مەبەستیشم ڕوون کردەوە و بە ئەم ڕستانەش بڕاندمەوە: (تکام هەیە کە ڕای خۆتان بەرامبەر پێشنیازەکانی نێو ڕاپۆرتەکە

بنووسن، لەگەڵ تێ بینی کردنی: چۆنیێتیی گونجاندنی خوێندنەوەی کوردیی لەگەڵ خوێندنەوەی "قرآن"ی پیرۆز؟).

دیوانی وەزارەتیش ژمارەی نامەی پێ ویستی چاپ کرد. لە ئەو ڕۆژەدا کە کارگێڕەکانی دیوان وێنەی ڕاپۆرتەکە و نامەکەیان دەخستە زەرفەوە تا ناوی کەسەکان و ناونیشانیان بنووسن، تۆفیق وەهبیی هات بۆ تەماشاکردنی ڕەوتی کاروبار کاتێ نووسیینەکەی منی دیت، زۆر پەشۆکاو بە تووڕەیی و ڕەخنە لێ گرتنەوە پێی گوتم: (بۆچیی ئەم قسانەتان تێ خستووە؟ لیژنەکە بڕیاری ئەوتۆی نەداوە؟!). منیش لەسەرخۆ گوتم؛ (من بە ناوی لیژنەکەوە نەم نووسیوە، بەڵکە بە ئەو ناوەوە کە ڕێبەری مەعاریفی گشتییم و پێشنیازەکانیشتان بەشێوەی خۆیانەوە، چۆنتان نووسیون، تەواو دەگەهنە دەستی کەسانی نیشانە کراو).

تۆفیق وەهبیی درێژەی دا بە پرسیار و ڕەخنەگرتن و گوتی: (بۆچیی "قرآن" تێ هەڵ کیشی ئەم باسە کراوە؟) . گوتم:(چونکە فێربوونی "قرآن" لە بەرنامەی خوێندنی بڕیاردراودایە بۆ موسڵمانان! دەش مەوێ تێ بینیی بکەن کە من لەمەڕ ئەم باسە هێشتا ڕای یێکجارییم نەنواندووە بەڵکە داوام لێ کردوون کە ئاگەهداری ئەو تێ بێنییە ببن بە بێ ئەوەی ڕێگەم لێ بڕیی بن بۆ نواندنی هەر ڕایێ کە هەیان بێ). دوای بیرکردنەوەو هوردبوونەوەیێ تۆفیق وەهبیی بە تووڕەبوونێکی زۆرەوە ژوورەکەی بە جێ هێشتم!

دەم زانیی کە ئەو دەست بە جێ دەچێتە کن ئەمین زەکیی و ئەویش دەست دەخاتە کارەوەو دەچێتە کن موحسین ئەلسەعدوون، بۆیێکا بڕیارم دا کە هەموو لایێ بخەمە بەردەم قەوماوەکە... بەسەرۆکی دیوان شوکری ئەلحەمانیم گوت:بە پەلە ناو و ناونیشانەکان بخەنە سەر زەرفەکان و دەست بەجێ بیان خەنە پۆستەخانە و چاوەنۆڕیی تەواو کردن و پێچاندنەوەی نووسراوەکانی دیکە – ئەوراق/k/ – مەبن، بەڵکە هەر چ ئیش و کاری دیکەتان هەن بە لاوەی بنێن تا هەموو زەرفە کوردییێکان دەپێچنەوە!

دەرەنگێ پێم زانیی کە ئەوان – وێڕای ناڕازیی بوونیان – دڵنیا بوون لە ناردنی زەرفەکان و بڕیاریان داوە کە وێڕای پڕۆپاگەندەیان، هێندێ کەس و نامەش بنێرن بۆ کن ئەو کەسانەی داوامان لێ کردوون، تا بە ئەوان ڕابگەهێنن

("ساتیعولحەسەریی دەربەستی "قرآن" ناهێ و ئەویی ئەو نووسیونی بۆ کارتێ کردن و دەستخەڕۆ کردنتانە").

ڕێبەری مەعاریفی گشتیی هەر لە یاداشتەکانیدا، مەتنی دوو راپۆرت نامەی نیشان داوە کە بۆ سەروەزیرانی عێراقی ناردووە و پێنجسەد و بیست نامەی بۆ موتەسەرڕیفەکانی (هەولێر، سلێمانیی) ڕەوانەکردووە و بەتەنها "بیست و سێ "وەڵامی کەسانێکی وەك وەزیر، ئەندامانی پەرلەمان، ئەنجوومەنی پیران، ئەفسەر و ئایین ناس، ڕۆژنامەوان، کاربەدەستەکانی وەرگرتووەتەوە!

ساتیعولحوسەریی ڕێبەری مەعاریفی گشتیی لە ئەو دوا راپۆرت نامەیدا هاتووە لەسەر وەزیرانی مەملەکەتی عێراقی گەهاندووە گۆیا؛ (پرۆژەکەی تۆفیق وەهبیی سەری نەگرتووە!!).

- **لێ کۆڵینەوە**:

بۆ دەستگیرکردنی ئەنجامی کرد و کۆششی ڕێبەری مەعاریفی گشتیی ساتیعولحوسەریی، زۆر پێ ویستە هوردببینەوە، بکۆڵینەوە و هەرچیی نهێنیێ هەیە، تەنانەت ڕووداوەکانی ئەودیو راپۆرت نامەکە و هەر ڕەفتارێکی دیکە بەراوورد و یێکالا بکەینەوەو بەئەم شێوەیە:

١- ئەو باسە و هەڵویستەکانی مەعاریفی گشتیی، لەسەرەتای ساڵی ١٩٢٦دا هەڵ کەوتوون و لە هەلی ڕەوتی خوێندندا هاتوونەتە پێشەوە و زۆری بەدەمەوە هەیە کە خۆیان بۆ ساڵی خوێندنی ئایندە؛ ١٩٢٦ – ١٩٢٧ ئامادە بکەن و هەموو باسەکەش گەورەیە و لە قەبارەی دانیشتنێ و دوو، یا نامە گۆڕینەوە و ڕا وەرگرتنێکی خێرادا نییە!

٢- ئەو؛ ساتیعولحوسەریی – بەڕۆشنایی قسەکانی خۆیشی کە دەبێژێت: (لەسەر وەزارەتی مەعاریف کەوت کەچیی پێ ویستە دەستی بداتێ و ڕای بپەڕێنێ

بۆ سەپاندنی ئەم بڕیارە لە مەیدانەکانی فێرکرندا). هەروەها بۆ خۆپەڕیندنەوەی لە ئەو هەڕەشەیەی کە سەوەزیران و وەزیری مەعاریف لێیان کردبوو؛ کە: (تۆ کوردیی نازانیت، بۆچیی کارێ دەکەیت – چۆن شیعەکان ناحەزتن – کوردیش ناحەزت بن.). بەڵێ دەبوو خۆی وەك کارگێڕی دەزگەیێکی بەرپرس بچێتە مەیدانەوە و دیدەنیی کوردستانی – تازە نووساو بە مەملەکەتی عارەبی عێراقەوە – بکردبایە و لە نزیکەوە تەماشای هەموو بارێکی خوێندن، قوتابخانەکان، مامۆستاکان، تەنانەت بیروڕای موتەسەڕڕیفەکان، ئەنجوومەنی مەعاریفی بکردایە! دەبوو کۆبوونەوەی لەگەڵ پسپۆران، ڕۆشنبیرەکانی باژێڕەکانی بکردایە و لە ئەوان و هاوتایان لە بەغدادا نەك بە تەنها لیژنەیێك چەندین لیژنەی پێك بهێنایە!

ڕاستیییێکەی وەك یاداشتەکەی بەڵگەیە ئەو هیچ پلانێکی پەروەردەیی، خوێندەواریی، زانستیی، هیچ حسابێکی دارایی بۆ ڕاپەڕاندنی تەواوی ئەرکەکەی بەبیردا نەهاتووە و لە دەستدا نەبووە، بۆیێکا دەتوانم بە دڵنیاییەوە ببێژم؛ بیر و بنچینەی ڕەفتاری پووش بووە و دانانی لیژنەیێکی ئەوها بچووکی دانیشتووی بەغداد و کەم دەسەڵاتیشی، هەر بەبیانوویێ زانیوە بۆ ڕانەپەڕاندنی (ئەرکە قانوونیی و زانستیێکە) کە بەڵگەکانی داهاتوو ئەو ڕاستییە پتر دەسەلمێنن.

٣- ئەو؛ وەك مەتنی دوا ڕاپۆرت نامەی بۆ سەوەزیران گێڕاوەتەوە گۆیا بە ئەو پێیەی ڕێزی ڕۆشنبیرانی کورد و شارەزایانی گرتووە، لە پێنچسەد و بیست نامەدا، هەر بیست و سێ وەڵامی بۆ هاتووەتەوە.. هەروەها ڕای گەهاندووە کە بە ئەو ڕۆشناییە دەردەکەوێ گۆیا: (پرۆژەکەی تۆفیق وەهبیی سەری نەگرتووە)، ئەوە بە دڵنیاییەوە، فێڵی کردووە و ڕاستیی لە سەوەزیران شادووەتەوە ... بەڵگەش ئەمەیە:

٣/١- هیچ پێوەریکی زانست ئەو ئەنجامە پەسەند ناکات کە لە کۆی پێنجسەد و بیست نامەدا، پشت ببەسترێ بە وەڵامی بیست و سێ نامە.

٢/٣- ئەو بیست و سێ وەڵامەش کە هاتوونەوە و (پشتی پێ بەستوون و بە ڕۆشناییان بڕیاری ناسراوی خۆی داوە گۆیا پرۆژەکەی تۆفیق وەهبیی سەری نەگرتووە) ڕاستیییێکەی زۆربەیان – بەنێواخن و ئامانجەوە – لایێنگیری تۆفیق

وەهبین، تەنانەت هێندێکیان داوای بەکاربردنی لاتیینیان کردووە کە یێکێکی وەك تۆفیق وەهبیی – بە ڕۆشنایی یاداشت نامەکە – لایێنگیری نییە!

٣/٣- سلێمانیی لە کۆبوونەوە و هەتا ئەو ڕۆژگارەش، مەڵبەندی خوێندەواریی و ڕۆشنبیریی کورد بووە. ساتیعولحوسەریی – ناحەزانەش نەبێ، نازانستانە ڕەفتاری لەگەڵ کردووە، خۆی لەو ڕاپۆرتنامەکەیدا بە سەوەزیرانی گوتووە: (... بەڵام وەڵامەکانی سلێمانیی هێشتا نەگەهیشتوونەتەوە جێ! چونکە باسەکەش زۆر دواکەوت پێم چاك بوو کە پۆختەی پێشنیازە – پرۆژە ئەسڵەکە و تێ بینەکانم بۆ خاوەند بەرزیتان بنوێندم).

لە ئێرەدا بەرۆشنایی ڕەفتار و قسەی خۆی و بە بەڵگەشەوە باسەکەی هورد دەکەمەوە:

ئە: ئەو خۆی – یاداشت نامەکەیشی بەڵگەیە – بێ پێچ و پەنا گوتوویێتی: (بڕیارم دا هەموو لایێ بخەمە بەردەم قەوماوەکەوە. بەسەرۆکی دیوان شوکری ئەلحەمانیم گوت: بەپەلە ناو و ناونیشانەکان بخەنە سەر زەرفەکان و دەستبەجێ بیان دەنە پۆستەخانە و چاوەنۆڕی تەواوکردن و پێچاندنەوەی نووسراوەکان – ئەوراقەکان – ی دیکە مەبن، بەڵکە چ ئیش و کاری دیکەتان هەیە بەلاوەی بنێن تا هەموو زەرفە کوردیییێکان دەپێچنەوە).

بێ: نامەکەی مەعاریفی گشتیی و پێشنیازەکەی لیژنەکە، وەك لە بەردەستدان؛ (ڕۆژی ١٩٢٦/٣/٧) ڕەوانەی باژێڕەکان و ئەنجوومەنەکانی مەعاریف و کەسانی دیکە کراون و بەگەهیشتنی – بۆ وێنە – بۆ سلێمانیی، دەستبەجێ – لە ١٩٢٦/٣/٢١دا – بەرەو ڕووی شارەزایان و ڕۆشنبیران کراوە و داوایشیان لێ کراوە کە تا ڕۆژی (پێنجشەممە ٢٧/ ٣ / ١٩٢٦) سەرنج لە پێشنیازەکە بدەن و وەڵامیان گەڵاڵە بکەن.

ئەمە مانای ئەوەیە؛ لە لایێکەوە نامەکە و پرۆژە پیشنیاز کراوەکە، دوای دوو حەوتە لە بەغدادەوە گەهیشتوون. لەلایێکی دیکەوە دوو ڕۆژ دوای گەهیشتنە سلێمانیی، بەپەلە بەرەو ڕووی شارەزایان و کەسانی دیکە کراوە. دواجار ماوەیێکی کەمی وەك پێنج ڕۆژ بۆ وەڵام وەرگرتنەوە دەست نیشان کراوە... ئەمانەش هەمووی چست و چالاکیی و پەلەکردن دەنوێندن.

وێڕا، ڕۆژنامەی (ژیان – پێنجشەممە ٢٢ / ٤ / ١٩٢٦) هەواڵ ڕادەگەهێنێ کە، (ڕۆژی دووشەممە ٢٩ی مارتی ١٩٢٦ لە مەقامی موتەسەڕڕیفییەتدا بۆ بەیان و موتالەعەی ئیقتیراحی لیژنەی تەرجەمەی وەزارەتی مەعاریف لە خوسووس حورووفی کوردیی و حەرەکاتەوە، تەودیعی بەعزێ زەواتی مونەووەر و موتەفەککیر کراوە بۆ جوابەکان لە ئەنجوومەنەکەدا خوێندرایەوە فەقەت لەبەر موساعەدەی وەقت تەئجیل کرا بۆ جەلسەیێکی دیکە). (دووا ڕستە هورد تەماشا بکە/k).

ئەم هەواڵەش لەلایێکەوە ڕاستیی دەسەلمێنێت کە ئەنجوومەنی مەعاریفی سلێمانیی، هەر دوو ڕۆژێ دوای وەڵام وەرگرتنەوە (٢٧ – ٢٨) دانیشتووە و لە وەڵامەکان هوردبووەتەوە. بێ گومان لەبەر زۆریی کەسەکان و هوردیی باسەکە، هوردبوونەوە بە دانیشتنێ تەواو نەبووە و هەر کۆڕێکی دیکەی ویستووە! بۆ ئەمەو بۆ ڕێگەی بەغدادیش ئەو پەرییێکەی دوو حەوتەی دیکەی ویستووە کە بێ گومان مەوداکە ئاساییە بۆ ئەو ڕۆژگارەی باری هاموشۆی تێدا سەخت و گران بووە: هەڵبەت تا ئەورۆژ لە ئەم وڵاتەدا نەبووەتە باو؛ پۆست بەفڕۆکە بگواسترێتەوە.

کەواتە ئەگەر ڕێبەری گشتیی مەعاریف بەڕاستیی پەرۆشی – ئەگەر نەڵێم ئەرکەکەی – خۆی و باسەکە و پێشنازی لیژنەکە بووایە، ئەگەر بەڕاستیی ڕێزی ڕۆشنبیرەکانی بگرتایە و فەڕی خەڵکی کوردی بویستایە دەبوو (دوو حەوتەیێ) چاوەنۆڕ ببوایە... دەبوو نرخی ماندووبوون و ڕای کۆمەڵە خەڵکانێکی داوا لێ کراوی لەلا هەبووایە، دەبوو قەدری موتەسەڕڕیفییەتی سلێمانیی و ئەنجوومەنی مەعاریفی نەشکاندبایە و بیروڕای ئەوانی – هەروەها هەولێریشی – تێکەڵ بە ئەو بیست و سێ وەڵامە بکردبایە و ئەوجا دروست بوو دوا ڕاپۆرت نامەی خۆی بۆ سەروەزیرانی بنوێندایە.

ئەو بە پەلە نامەکان ڕەوانە و داوای وەڵامی پەلە دەکات، بەڵام بۆ باسێکی گەورە – ڕاوەرگرتن – چاوەنۆڕیی پێ نەکرێ و ڕای خۆی بەسەر پێنجسەد و بیست ڕادا تێ بپەڕێنێ و ببێژێ: (پێشنیازەکەی تۆفیق وەهبیی سەری نەرگتووە)؛ ئەوە ڕاست و ڕەوان خۆی ساخ دەکاتەوە کە **باوەڕی** بە ڕۆشنبیرەکان، بە شارەزاکان،

بـه ئەنجوومەنـەکانی مـەعاریفی ئـەو باژێڕانـە، بـە چارەسـەرێکی زانسـتانە و چاکەخواز و بـە ئـەنجامێ کـە ڕووی حوکوومەتەکـەی سـپیی بکـات (**نـەبووە**) و لـە نـاخی دەروونـدا بـاوەڕی بەڕاپەڕانـدنی ئەرکەکەیشـی نـەبووە نـەخوازەڵا بـە ئـەو چارەسەرە نێونجییە کە پێشنیازەکەی لێ کەوت بووەوە... ئیدی ئەم نامـە نووسـین و سەرقاڵ کردنەش بە تەنها یاریی بووە و چیی دیکە نا!

- **ئەنجام**:

هوردکردنـەوەی باسـەکە، کۆمـەڵێ ئـەنجامی ڕاسـت و گرنگمـان دەخاتـە لـەپی دەستەوە:

١- ئەنجامەکەی ڕێبـەری مـەعاریفی گشـتیی؛ هـیچ متمانـەیێکی زانسـتیی پـێ نابردرێت و دەچێتە خانەی ساختەوە!

٢- باسەکە وەك باسێکی تایبەتی کەسی تۆفیق وەهبیی و مەعاریفی گشـتیی و ڕێبەرەکەی، هەروەها وەك کێشەی ڕێنووسێ ناهێتە بەرچاو بەڵکە تەواو دیارە کـە گـەورەترە و ئـەو بڕوبیانووانـەی بـە نـاوی نووسـین یـا ڕێنووسـەوەن، فێڵێکـە بـۆ مەبەستێکی گەورەتر.

٣- چ کەسێکی ژیر باوەڕ ناکات کـە ڕێبـەری مـەعاریفی گشـتیی بـە ئـارەزووی خۆی – بێ پشتیوانێ – ئەم هۆش و ئەتوار و ڕەفتارانـە بنوێنـدێ و بڕیـار بـدات، ڕاسـتییێکەی دەبێـت کەسـانێکی گـەورە لەپشـت پـەردەوە ئافـەرنیان کردبـێ. سەرچـاوەکانی مێـژووش ڕادەگـەهێنن کـە هـەر حیجـازیی (پاشـا فەیسـەڵ) ئـەم کەسـەی هێناوەتـە عێراقـەوە و پێـی دەنـازێ! دیـارە کێشـەکەش سیاسـییە و ئـەم کابرایە دەسکەلاییێتی.

بەشی دووەم

پێشەکی

له مانگی تەمووزی ١٩٢٧زدا ساتیعولحوسەریی ڕێبەری گشتیی مەعاریف لەسەر کار و فەرمانی نەما، دەی باری خوێندن و خوێندەواریی کوردیی لە هەلی کاری ئەو و دوای ئەودا لە چ ئاستێکدا بوو تا – بەکورتیش بێ – بەتێ گەهیشتنی بتوانین ڕاستییێکان بناسیینەوە و زووتر بگەهین بە وەڵامی ئەو پرسیارە گەورەیە: کێشەکە چ جۆرە بوو؟

بۆ ناسینەوەی وەڵامی چاك و بەجێ، دەبێت کار ئەوە بێ هوردببینەوە و هێندێ ڕاپۆرت و بەڵگەنامەی ڕەسمیی، هێندێ هەڵوێستە و نووسینی مامۆستاکانی قوتابخانەکان، تەنانەت هێندێ هەڵوێستەی ڕۆژنامەنووسیی یاد بکەینەوە با بزانین بەڵگەکان چۆن دەدوێن؟

بەڵگەی یێکەم:

چەند داندراوێکی فەرامۆش کراوی مامۆستایان و وێنەیان ئەمەیە:

١: زانستی هندسە – تالیفی عبدالقادر وجدی. مترجمی: ع . و . م

ژ١. لەسەر پێڕەوی وەزارەتی مەعاریف نووسراوە بۆ ڕیزی چوارەم: ١٩٢٨(ع .و. م = عەبدولواحید مەجید/k).

٢: مامۆستای قۆتابخانەی سەرەتایی؛ سەعید سدقی کابان چەند کتێبێکی خوێندەواریی داناوە(*) و چاپ نەکراون یێکێکیان ئەمەیە کە دیتوومە و وەڵامە ڕەسمییێکەیشیم بەرچاو کەوتووە:

(*) جغرافیا – س ١٩٢٨ (بۆ سێیەمی مەکتەبانی ئیپتیدائیی لە تەرەف سەیید نووریی بەرزنجەیی و سەعید سدقییەوە تەرجەمە کراوە.

ئەم وەرگێردراوە کە هەرگیز لە خۆڕا دەستی نەدراوەتێ لە لایێن ڕێبەرییێتی مەعاریفی مەنتیقەی بەغدادەوە، بە (نامەی ژمارە: ٦ / ٧ / ٢٧٧٨ی ٣ تەشرین ئەووەل ١٩٢٨) وەڵام دراوەتەوە کە مەن هەر مەتنە عارەبییێکەی دەگێڕمەوە و ئەمەیە: (كان قد قدم سعيد صدقي المدرس في السيمانية الاولى كتاب جغرافية في اللغة الكردية للصفوف الثالثة لاجل تدقيقه، ولم يكن كتاب جغرافية مقررا في اللغة العربية للصوف الثالثة نرجو – بە موتەسەڕڕیفییەتی سلێمانیی دەبێژێ/ k – ان تخبرو الموما اليه بعدم امكان تدقيقه من قبله تجدون الكتاب المذكور طيا لاعادته الى الموما اليه؛

التوقيع مدير منطقة معارف بغداد).

بەڵگەی دووەم:

محەممەد ئەمین زەکیی نوێنەری سلێمانیی لە ئەنجوومەنی نوێنەران – پەرلەمان – ی عێراقدا دوو ڕاپۆرتی بە ئەنجوومەنەکە داوە کە ڕۆژنامەی (ژیان – ٢١ی حوزەیران) بڵاوی کردووەتەوە ڕۆژنامەکە لە پێشەکییدا نووسیویێتی: (خولاسەی دوو تەقریری مەبعووسی موحتەرەمی سلێمانیی ئەمین زەکیی بەگ تەقدیمی مەجلیسی مەبعووسان – پارلەمان/k – ی کردووە لە خووسووس مەعاریفی کوردستان و تەشکیلی لیجنەیێکی عیلمیی بۆ تەئلیف و تەرجەمەی کتێبانی تەدریسییەی کوردیی و بۆ ئیحداس و تەشکیلی مودیرییەتێکی مەعاریف و تەعینی موفەتتیشینی کورد بۆ مەنتیقەی کوردەکان.

ب١/٢: خولاسەی تەقریری ئەووەڵ:

لە لیوای مووسڵ، هەولێر، کەرکووك و سلێمانیی، حاڵی حازر (٢٨) مەکتەبی کوردیی تێدا مەوجوودە، لە مەکاتیبی ئیبتیدائی، سانەویی کوردەکاندا، لەسەر مینهاجی ڕەسمیی مەعاریف بۆ (٥٨) مەوزووع کە مەجبوورن تەدریسی بکەن تەنها بۆ دەرسێکیان کتێبی کوردیی هەیە. بۆ مەوزووعەکانی دیکە؛ چونکە کتێب نییە، تەلەبەکان مەجبوورن نۆت بکرن و لەسەر ئەو نۆتانە مەحکوومی سەعیی کردنن. مومکین نابێ نوتێکی سەحیح بکرن و لەخاریجی ئیمکانیاندا نییە، لە غەیری ئەوەی کە بە غەڵەت و عەجەلە دەفتەرەکانیان ڕەش بکەنەوە ناتوانن سەعییێکی دیکە بکەن لەبەر ئەوە زیهنیان بەمەعلووماتی غەیرە سەحیحە

ئیشغال و ماندوو دەکرێ، هیچ ویجدانێك قوبووڵی ناکات ئەم تەلەبانە کە ئومێدی ئیستیقبالی کوردەکانن، بە مەعلووماتی غەیرە سەحیحە زیهن و دەماغیان موشەووەش و ژەهراویی بکرێ. مەجبوورن ئەو مەکتەبانەی کە کراونەتەوە، بی کەن بە موئەسەسەیێکی مەعریفەت بە وەسائیتی تەدریسییەیێکی چاك، ماددەتەن و مەعنەن، تەجهیزیان بکەن. لەبەر ئەمە ئیستیڕحام دەکەم بۆ ئەوەی دەست بەجێ دەست بکەن بە تەرجەمە و تەئلیف، بەعەجەلە "لیجنەیێکی دائیمیی" تەشکیل و لە کوردە مونووەرە موقتەدیرەکانی ئێرە، ئەعزای بۆ تەعین بکەن! (هورد سەرنجی دوا بەند بدەن/k).

ب٢/٢: خولاسەی تەقریری دووەم:

ئەو مەکتەبانەی کە لە لیوای سلێمانیی، هەولێردا مەوجوودن، قیسمێکیان لە تەرەف مودیرییەتی مەنتیقەی مووسڵ و قیسمێکیان لە تەرەف مودیرییەتی مەنتیقەی بەغدادەوە ئیدارە دەکرێ. لەبەر ئەمەی کە مودیری هەردوو مەنتیقەکان، کوردیی نازانن عادەتا بێگانەکان بە ئەم لیسانە، ناتوانن تەفتیش و موراقەبەی مەکتەبەکان و قودرەتی تەدریسییەی موعەللیمەکان تێ ناگەهن و بە تەواویی عاجزن کە ئیسلاحی تەرزی جەرەیانی ئوسوولی تەدریسییەی مەکتەبەکان بکەن، لەبەر ئەم وەزعییەتە چونکە مەکتەبە کوردەکان لە موراقەبە و نەزارەتێکی موتەمادیی مەحروومن و نەتیجە بووە بەسەبەبی عەدەم تەرەققی و تەکامولیان، لەبەر ئەوە تەڵەب دەکەم ئەو مودیرییەتی مەنتیقەی کە دوو سێ ساڵ لە ئەمەو پێش بۆ ئەم خوسووسە هەبووە بەعەجەل ئیحداس و ئیعادەی بفەرموونەوە و مەکاتیبی سلێمانیی، کەرکووك و هەولێر ڕەبتی مەکتەبە کوردییێکان کە لە لیوای مووسڵدا هەیە بۆ تەفتیش و موراقەبەیان موفەتتیشی کوردی موقتەدیر ئیستیخدام و عەلاوەی قادرۆی – کادیر؛ دەستەی/ k – مودیرییەتی مەنتیقەی مووسڵی بکەن و موحەققەقە لێم ئومێدم تەرویج دەفەرموون.*

(تەواو)

* بنۆڕە: (٨/ل ١-٣)

بەڵگەی سێیەم:

لە ١ی حوزەیرانی ١٩٢٨دا – وەك ژیان: (ژ ١١٨ بەڵگەیە – دەستەیێ لەنوێنەرە کوردەکانی نێو پەرلەمان، لەمەڕ مەعاریف – خوێندەواریی کورد ڕاپۆرتێکیان داوە بەوەزارەتی مەعاریف کە مەتنە تەواوەکەی ئەمەیە:

بۆ وەزارەتی جەلیلەی مەعاریف

لە فەخامەتتانەوە مەعلوومە کە جیهەتی شیمال – کوردستان/k – لە خوسووس عیلاقاتی سیاسییە و ئیقتیسادییەوە، لە ناو حوکوومەتە گەنجە تازە پێ گەهیشتووەکەماندا ئەهمییەتێکی گەورەی هەیە، لەبەر ئەمە لازمە ئیزالەی هەموو مەوانعێك بکرێ لە خوسووسی نەشری مەعاریفەوە و ئەو تشتانەی کە جەهل لادەبات ئەو سەبەبانەی کە مەعاریفی مەنتیقەی دواخستووە ئەمانەن:

١- نەبوونیی کتێبانی تەرجەمە کراو بە کوردیی کە لیسانی تەدریسییەی ئەو مەنتیقەیەیە و عیبارەتە لە چەند لیواو قەزاییێکی موهیم تووڵ و عورزی لە زاخۆوەیە هەتا پێنجووین و خانەقین و بەدرە.

٢- کەمیەتی موعەللیم لە ئەو مەنتیقەیەدا.

٣- بۆ ئەوەی ئیرشاد و موراقەبەیێکی تەواوی موعەللیمەکان و مەکتەب بکات و تەرەققیی و تەعمیمی مەعاریف بکات و لەسەر یێك ڕێ و یێك پرۆگرام تەدریس و تەدریسیان پێ بگات، بۆ ئەم مەنتیقەیە مودیرێکی مەعاریف نییە.

٤- لە ئەم مەنتیقەیەدا مەکتەبێکی موکەممەلی سانەویی نییە کە ببێ بە کەفیل و واسیتەی تەواوکردنی ئەو عیلمانەی کە تەلەبەکان لە مەکاتیبی ئیپتیدائییەدا خوێندوویانە و بۆ ئەوەی کە لە ئەوێدا لەزەت لە خوێندن وەربگرن و عیلمێکی چاك فێری تەلەبەکان بکرێت بەنەوعێك کە بتوانن بچنە مەکاتیبی عالییەوە.

٥- ئەم مەنتیقەیە مەحروومە لە مەکتەبێکی دارولمەعەللمینێ کە مەوجوودییەتی ئەلزمە و یێکانە واسیتەیە بۆ ئەوەی موعەللیمی موقتەدیر و عالیم پێ بگەهێنێ کە بتوانن چاك و بە کوردیی تەدریس بکەن.

٦- لەبەر فەقیریی، ئەهالیی ئەو مەنتیقەیە ناتوانن و مومکینیان نابێ ئەولادەکانیان بۆ ئیکمالی تەحسیلی سانەویی و عالیی بنێرن بۆ مەرکەزی حوکوومەت.

٧- زۆر ئەسبابی دیکە هەیە کە بووە بە سەبەبی ئەوە کە ئەبەوینەکان (بابەکان/k) ئیهتیمام نادەن بۆ ئەوەی ئەولادەکانیان بنێرنە مەکتەب.

ئەو ڕێیەی کە لازیمە لە خوسووس مەعاریفەوە تەبەعیەتی پێ بکرێ ئەوەیە کە ئەو نۆقسانیانە و ئەو واسیتەی لە خوسووس مەعارفەوە هەیە و زیهنی ئەهالییێکەی ئیشغال کردووە کە ئیهتیمام بە مەعاریف ناکەن، لازمە لابرێ کە ئەمانەن:

١/٧: تەشکیلی لیجنەییێکی تەرجەمە و تەئلیف کە ئەعزاکانی لە عالیم و مونەوویرە مونتەخەبەکانی کوردەکان بێ، کە مووافیقی پرۆغرامی کتێب تەئلیف و تەرجەمە بکەن و ئیعتیقادمان وەهایە کە ئەم لیجنەیە ئیشەکانیان زۆر چاک و بەتەواویی بەجێ دەهێنن. وەزارەتی مەعاریف بۆ ئەم خوسووسە مەساریفێکی زۆری دەبێ و ئەگەر وەزارەتی مەعاریف لە حاڵی مەعزوور لە تەشکیل کردنی ئەم لیجنەیە کە زۆر پێ ویستە بۆ لابردنی تەزەبزوب، هیچ نەبێ ڕجا دەکەین ڕەسمەن ئیعلانی بکات کە ئەو کەسانەی مووافیقی پرۆگرامی مەعاریف کتێبێک تەرجەمە و تەئلیف دەکەن؛ بە نیسبەت چالاکیی کتێبەکانەوە ئیکرامییەییێکی دەدرێتێ کە ئەقللەن (٥٠٠) ڕووپییە کەمتر نەبێ. وە ئەگەر ئەم مەسئەلەیە تەرک بکرێ، بۆ تەشەببوسی خۆیان نابێ، چونکە ئەمە لە میللەتێکدا دەکرێ کە لە نێویاندا عیلم موتەرەققیی بێ و قەدری مەعاریف بزانن و ئەگەر مەساریفی ئەم مەسئەلەیە بۆ تەشەببوسی شەخسیی تەرک بکات، باوەڕ ناکەین هیچ کتێبێک لە خۆیەوە ئەم خزمەتە بکات، چونکە بۆ خۆی ئینتیفاعێکی ماددیی و زەروریی تێدا نابینێ! (لیژنەی وەرگێڕاندن و دانان لەسەردەمی ساتیعولحوسەرییدا پەک خرا./k).

٢/٧: بۆ ئەوەی موعەللیمی موقتەدیری عالیم بۆ سونفە سانەوییێکان چنگ بکەوێ، لازمە وەزارەتی مەعاریف لە خووسووسی زیادیی مەعاشەوە ئیهتیمام

بکات، چونکە ئیعتیقادمان هەیە کە پیاوی زۆر موقتەدیر، عالیم هەیە لە وڵاتەکەماندا فەقەت لەبەر مەعاش کەمیی ئینتیساب ناکەن بەمەعاریفەوە.

٣/٧: لازمە دائیرەییێکی مەعاریف لە ئەم مەنتیقەیەدا تەشکیل بکرێ بەشەرتێك مەرکەزەکەی لە وەسەتی – نێوەندی/k – ئەم مەنتیقەیەدا بێ کە بتوانێ موراقەبەی هەموو مەکتەبەکان بکات و لازمە مودیرێکی وەهای بۆ تەعین بکرێ کە لە مەداریسی عالییە دەرچووبێ کە موقتەدیر بێ، حاڵەتی مەعاریف بگەهێنێ بە حەددێکی مەتلووبەوە بوونی ئەم دائیرەیەش زەروورییە بۆ نەشری عیلم و مەعریفەت و حوکوومەت لە تەشکیل کردنی ئەو دایێرەیە و مەسرەفێکی زۆری نابێ بەنیسبەت ئێستاوە کە بۆ تەفتیش و موراقەبەی لیوای سلێمانیی و کەرکووکی داوە بەغداد و ئەقزییێکانی شیمال وەك زاخۆ، دهۆك، عەمادییە، عەقرەی داوە بە مووسڵ لە ئەمەدا هەم لە خووسووس مەعارفەوە، هەم لە خوسووسی تەدریساتەوە خراپە، چونکە تابیعی و مەنتیقەیێك نین تەدریسیان وەك یێك نابێ و غەیری ئەمەیش چونکە موفەتتیشین و مودیرینی ئەم مەنتیقانە کوردیی نازانن، هیچ فائیدەییێکیان لێ حاسڵ نابێ!

٤/٧: ئیکمال و تەنزیمی مەکاتیبی سانەویی بە سوورەتێکی وەها کە حەسبەلمەتلووب تەکەففول تەربییەی تەلەبەکان بکات و ئیمتیحانیان دەفع بکات و لە خوسووسئەو مەحزوورەوە کە تەلەبەکان چونکە بە عارەبیی ناخوێندن، لە مەکاتیبی عالییەدا موشکیلات دەکێشن ئەمیش ڕاست نییە چونکە ئەم مەحزوورە بە زیادکردنی ئەوقاتی تەدریسییەی دەرسی عارەبیی لە سونفە سانەوییێکاندا لابچێت.

٥/٧: کردنەوەی مەکتەبێکی دارولوعەللمین بۆ ئەوەی ئیحرازی موعەللمینی موقتەدیری چاك بکات کە بتوانن لەسەر ئوسووڵی تازە موافیق و مەتلووب تەلەبەکان پێ بگەهێنن.

٦/٧: کردنەوەی مەکاتیبی کچان.

٧/٧: هەر وەقتێك مەکتەبەکان و مەعاریفی ئەم مەنتیقەیە بە ئەم نەوعە کە عەرزمان کردن، تەنزیم کرا، ئەو وەقتە ئەبەوینەکان شەوقیان دەبێ کە منداڵەکانیان بنێرنە مەکتەب بۆ تەحسیل. ئەوجا ئیستیرحام لە وەزارەتی

مەعاریف دەکەین کە ئیهتیمامێکی کافیی و تەواو بەم مەعرووزاتانەمان بکات، لە ئەم ساڵەوە دەست بکا بە ئەم ئیسلاحاتە مەتلووبە و قەتعییە و ئیزالەی هەموو مەوانیعێك بکات کە دەبێ بەسەبەبی عەدەم تەرەققیی مەعاریفی ئەم مەنتیقەیە و ئێمەش پێشەکیی تەشەککوری دەکەین:

مەعرووف جیاوك	ئیسماعیل ڕواندزیی	محەممەد ساڵح
نائیبی ئەربیل	نائیبی ئەربیل	نائیبی سلێمانیی
محەممەد جاف	سەبریی	عبدالله
نائیبی کەرکووك	نائیبی سلێمانیی	نائیبی ئەربیل
جەمال بابان	سەیف الله	محەممەد سەعید
نائیبی ئەربیل	نائیبی سلێمانیی	نائیبی کەرکووك

(بەغداد- حوزەیران ١٩٢٨)

بەڵگەی چوارەم:

لە ٢٠ی ئابی ١٩٢٨دا، دیسان محەممەد ئەمین زەکیی نوێنەری سلێمانیی ڕاپۆرتێکی گرنگ و هوردتری لەمەڕ نالەباریی و دواکەوتوویی خوێندن و خوێندەواریی کوردیی پێشکەشی پارلەمانی عێراق کردووەتەوە؛ چەندوچۆنیی هەموو بارێکی؛ لەڕووی داراییشەوە و بەدەم بەراووردی ئاستی باژێڕەکانی عێراق و بە ئەژمارێکی بەڵگەدار و دڵنیاوە سەلماندووە (ژیان — س ٣، ژ ١٢٨، پێنجشەممە ١٩٢٨/٩/١٣ — ژ ٣٧: ١٥ / ١١ / ١٩٢٨، واتە لە (٦) شەش ژمارەدا ڕاپۆرتەکەی بڵاوکردووەتەوە... ئێرە بەشی بڵاوکردنەوەی ناکات).

بەڵگەی پێنجەم:

لە ٤ی نیسانی ١٩٢٩دا، دیسان نوێنەرانی کورد؛ سەیفوڵڵە خەندان، جەمال بابان، حازم شەمدینی، ئیسماعیل ڕواندزیی، محەممەد بەگ جاف، محەممەد ساڵح عەلی؛ سکاڵا نامەیێکیان داوە بە سەروەزیرانی عێراق و وێنەشی بۆ نوێنەری باڵای بریتانیا، لە نێویدا گلەییان لە جێ بە جێ نەبوونی (بڕیارەکانی ئەسپاردەی کۆمەڵەی گەلان) کردووە و داواییێکیشیان ئەوەیە: (خەرجیی — یا بوودجەی — پێ ویست بۆ مەعاریفی کوردستان زیاد بکرێ هەروەها ڕێبەرییێتییێکی مەعاریفی گشتیی کوردیی دابندرێ).

بەڵگەی شەشەم:

لە شوباتی ١٩٣٠دا؛ نوێنەرەکانی کورد، سکاڵا نامەیێکی دیکەیان داوە بە (نوێنەری باڵای بریتانیا لە عێراقدا). عەبدورڕەزاق ئەلحەسەنیی خاوەنی (تەئریخ ئەلوەزارات ئەلعیراقییە/ مێژووی وەزارەتەکانی عێراق) دەبێژێت: هەردوو جار — لە جاری پێشووەوە — تەماشای داخوازییان نەکراوە.

بەڵگەی حەوتەم:

لە مارتی ١٩٣٠شدا، دیسان چەند نوێنەرێکی کورد، سکاڵا نامەیێکی گرنگتریان داوە بە سەروەزیرانی عێراق و وێنەیشیان لێ داوە بە نوێنەری باڵای بریتانیا و سەرلەنوێ داوای: (بە ڕەسمیی ناساندنی زمانی کوردیی، بنیاتنانی ڕێبەرییێتییێکی مەعاریفی کوردیی لە باژێڕێکی کوردستاندا، بایێج دان بە وەرگێڕندن و دانانی کتێبی کوردی)یان کردووە.

- **هەڵ چوون**

کورد و مافەکانی و حوکوومەتی مەملەکەتی عێراقی بەرچاو تەنگ و دەسەڵاتدار و پشت ئەستوور بە ئینگلیزی چاودێری؛ دوو بەرە بوون، ڕۆژ بە ڕۆژ لە یەکدی بە گومان بوون، بەتایبەتیی کە کەمترین مافی خوێندن و خوێندەواریی ڕەوای کورد -وەك ئەو بەلگانە ساخیان کردەوە - ڕەفتاری چەوت چەوێڵیی لەگەڵ دەکرا.

لە ئەو هەلانەدا کۆڕو باسی پەیمان بەستنی نوێی بریتانیا — عێراق گەرم بووە، ئەو دوو لایێنەش هەر یێکە بۆ فەڕی خۆی و بە جۆرێ پەرۆشی هاتنەدیی و مۆرکردنی بوو.

لە لایێکی دیکەوە، کورد وەك چاوەنۆڕی ئەنجامی ئەو پەیمانە بوو چۆنی ڕێز دەگرێ هەروەها چاوەنۆڕیی بێ هوودەیشی بۆ مافی تەواوی خوێندەواریی، بەتایبەتی دوای هەردوو سکاڵا نامەکەی (نیسان ١٩٢٩ — مارت ١٩٣٠) کارێکی زۆری تێ کردبوو، بێزار و ڕوو لە هەڵ چوون بوو.

حوکوومەتی عێراق — بێ گومان بە ئامۆژگاریی بریتانیا — ویستی سروەیێکی خۆش بەرامبەر بە کورد بنوێنێ و هێووری بکاتەوە، بۆیێکا پێش مۆرکردنی پەیمانەکە لە ١٠/ نیسان/ ١٩٣٠دا، بەیاننامەیێکی بڵاوکردەوە گۆیا (لەبەر تیشکی مادە "١٧"ی بنچینەی قانوونی عێراقیە، لەمەڕ بەڕەسمیی ناساندنی زمانی کوردیی، پێشنیازی بۆ ئەنجوومەنی نوێنەران کردووە تا لێی بکۆڵێتەوە و پەسەندی بکات).

پێش بەرگرتنی ئەم بەیان نامەیەش لە ٣٠/ حوزەیران/ ١٩٣٠دا، چوارەمین پەیمانی بریتانیا — عێراق بۆ ماوەی (٢٥) بیست و پێنج ساڵی دیکە مۆرکرا..

ئەم پەیمانە وەك هێندێ پارتی عارەبی عێراق پێی گران بوو لەلای هەموو چینە جۆر بە جۆرەکانی کورد ناپەسەند و پێ شێلی هەموو (مافە نەتەوەییێکانی گەلی کورد) بوو، بەتایبەتیی کە لە هیچ برگەیێکی پەیمانەکەدا، لەمەڕ هەر مافێکی کورد و ئەسپاردەی کۆمەڵەی گەلان، دەنگ و ڕەنگێکی نەبوو.

لە ئێرەوە (مافی تەواوی خوێندەواریی) وەك ئەڵقەیێکی پچووك تێکەڵی تەواوی ڕستەکانی کێشەی سیاسیی گەلی کورد بوو.

زۆربەی جەماوەری کوردستان — باشوور — لە نێوان مانگەکانی تەمووز و ئەیلوول ١٩٣٠دا، ئاشتیی خوازانە کۆبوونەوە و خۆنیشاندانی ناڕەزییان دەست پێ کرد... سکاڵانامە و بروسکەیان کردە سەر نوێنەری باڵای بریتانیا لە عێراقدا، هەروەها سکرتێری کۆمەڵەی گەلان.

حوکوومەتی عێراق — بە ئامۆژگاریی و هاریکاریی هاوپەیمانەکەی — دوورکۆژانە دەی نۆڕی و مەبەستی گەورەی لە بەردەمدا بوو؛ یێکیان ئەوە بوو هەڵ بژاردنی نوێی ئەنجوومەنی نوێنەران جێبەجێ بێ و پەیمانەکە پەسەند بکات.

لەئەو پێناوەدا و بۆ بەرگرتن لە هەڵ چوونی جەماوەری کورد، کەوتە کرد و کۆش و لەپێشدا جێگەنشینی تەختی عێراقیی — وەلیی عەهد — لە ١٦ / ٧ / ١٩٣٠دا دیدەنیی سلێمانیی کرد... جەماوەریش بە خۆنیشاندانێکی ئاشتیانە و ناڕازییەوە، پێشوازیی کرد.

دواتر بۆ هەمان مەبەست، هەروەها بۆ نواندنی هاوپەیمانیی و یێکدگیریی هەڵوێست؛ جێگیری سەرۆوەزیرانی عێراق و جێگیری نوێنەری باڵای بریتانیا، دیدەنیی باژێڕەکانی کەرکووك، هەولێر، سلێمانیی کرد و لەگەڵ کۆمەڵانی ناسراوان وەك ژمارەیێ نوێنەری نێو پارلەمان، دەوڵەمەندەکان، سەرخێڵەکان، ڕۆشنبیرەکان؛ چەند کۆبوونەوەیێکیان کرد کە هەموو خەڵکەکە، نەك هەربێزارییان بەرامبەر پەیمانەکە دەنواند، بەڵکە لە تاو زۆر و ستەمی حوکوومەتەکانی عارەبی عێراق و بەپشتیوانی بڕیارە جۆر بە جۆرەکانی کۆمەڵەی گەلان، بە ئاشکرا (داوای جوێ بوونەوە و دامەزراندنی: حوکوومەتی کوردستانی سەربەست — چاودێری کراو ئینگلیز)یان دەکرد!

جێگیری سەرۆوەزیرانی عێراق؛ جەعفەرعەسکەریی؛ چیی نوێی لە هەگبەدا پێ نەبوو، ئەوەی هەیشی بوو، کۆی بکەیتەوە لە ئەم دەنکە قسانە پتر نەبوو، (عێراقین... یێکسانین... گەلاڵەنامەیێکی قانوونیی بۆ بەڕەسمیی ناساندنی زمانی

کوردیی پێشنیاز کراوە و چاوەنۆڕی پەسەندی پەرلەمانە... پشکنەرێکی مەعاریف بۆ قوتابخانە کوردییێکان داندراوە).

مێجەر یۆنگ Young جێگیری نوێنەری باڵای بریتانیا، ئەویش تشتێکی چاکی لە ژێر شەپقەکەیدا پێ نەبووە، هێندە نەبێ بە ئەم مانایەوە، سەلماندی: (پەیمانەکە هەرگیز لایێنگیری جوێ بوونەوەی کورد نییە. دڵنیایە کە حوکوومەتی عێراق قەدری زمانی کوردیی و ئارەزووەکانی دەگرێت)!

بە ڕۆشنایی ڕووداوەکان کە نوێنەری باڵای بریتانیا، کۆمەڵەی گەلان، حوکوومەتی عێراق، هەموو ئەو ناڕەزایی و سکاڵانامە و برووسکانەیان نەگرتە بەرچاو و گوێ و دڵیان نەدایێ و نرخیان نەگرتن! ئەوپەڕی وەڵامێکیش کە دەستگیر بووبێ، وەڵامێکی ساکاری (لیژنەی چاودێریی) ماندات بوو کە دەڵێت: (با سکاڵا نووسەکان ئاگەهداربن و تێ بگەهێندرێن کە کۆمەڵەی گەلان کۆشش دەکات هەمیشە ڕێزی مافەکانی کورد بگیردرێ، ئەگەر دەرکەوت کوردەکان دڵسۆزیی بۆ حوکوومەتی عێراق دەنوێندن و لە کردوکۆشدا دەبن بۆ سەقامگیربوونی ئاساییش).

دوای هەموو بێزاریی و لە یێك نەگەهیشتن و بە دەنگەوە نەهاتن، هەڵ چوون و کارەساتی (٦ی ئەیلوولی ١٩٣٠ — سەڕی بەردەرکی سەرا — ی سلێمانیی) قەوما کە کاربەدەستەکانی بریتانیاو حوکوومەتی عارەبی عێراق، خۆنیشان دانی ئاشتییانەی جەماوەریان گوللەباران و خڵتانی خوێن کرد و چەند هاونیشتیمان، بە منداڵ و گەورەوە، کوژران و دەیانی دیکە بریندار و گیران و بەند کران!

دەی لە نێو ئەم هەموو بارە ئاڵۆز و خوێناویەدا (مافی تەواوەتیی خوێندەواریی کورد) چیی لێ بەسەرهات؟

- وەرچەخاندێکی ناچاریی

گەلی کوردی خاوەندی مافەکان، ورەی بەرنەدا لەبریی نووچ دان، لە مانگی تشرینی یێکەمی ١٩٣٠دا — بەخوێنی شەهێدانی ٦ی ئەیلوول — سەرلەنوێ حەفید زادە مەحموود، مەشخەڵی شۆڕشی داگیرساندەوە هەروەها لە کانوونی یێکەمی ١٩٣١زدا ڕاپەڕینی (بارزان)یش قەوما و بێزاریی و متمانەنەکردنی خەڵکیش پتر

گەرم و گوڕ بوو؛ ئەمانە هەموویان بۆ ئەنجامەکانی بریتانیا و عێراق ترسناك و مۆلەکە بوون!

بریتانیا هەروەك حوکوومەتی عێراق؛ هەڵپەی بوو پەیمانە مۆر کراوەکەیان بکەوێتە گەڕ، حوکوومەتی عێراقیش لە لاییێکەوە پەرۆشی کۆتایی هاتنی (چاودێریی ماندات) بوو لە لاییێکی دیکەوە بە ناوی هاتنەدی سەروەرییەوە، عێراق بەرۆشی بە ئەندام بوون بوو لە کۆمەڵەی گەلاندا... بە ئەو ڕۆشناییانە، هەردوولا، دەبوو هاویکاربن و هەنگاوی وەرچەرخاندن بنوێندن!

لە ئەم ڕووەوە؛ بەهاریکاریی هەردوولا، دوا شۆڕشی چەکدارانەی حەفیدزادە مەحموود، بەشەڕی (ئاوباریك — ٢٠ / ٤ / ١٩٣٢) و بەدیل گرتنی لە ٣١ / ٥ / ١٩٣١دا، کۆتایی پێ هێندراو هەر بە ئەو هاریکاریەش ڕاپەڕینی (بارزان) دامرکێندرایەوە!

لە سەرێکی دیکەوە، حوکوومەتی عێراق بۆ جوان کردنی وێنەی و لە ڕاهێڵەی (قانوونی زمانەکان نێو خۆیی/ ژ ٧٤ — مادده (٥)ی ساڵی ١٩٣١)دا زمانی کوردیی بەڕسمیی ناسیی.

کۆمەڵەی گەلان — بێ گومان بە فیتی بریتانیا — مەرج و بەڵێنی کۆکتری لە حوکوومەتی عێراق دەویست بۆ (پەسەندکردنی بە ئەندام بوونی)، یێکی لە ئەو بەهانانەی؛ گۆیا (پاراستنی مافەکانی نەتەوە کەمەکان بوو) کە بێ گومان ئەم باسەی هەر کوردی نەدەگرتەوە.

حوکوومەتی عێراق ناچار ما لە ٢٨ / ١ / ١٩٣٢دا، بڕیاری چەند بەڵێنێ بدات و لە ٥ / ٥ / ١٩٣٢شدا، پەرلەمانی عێراق پەسەندی کرد.

لەنێو یێکێ بەڵێنەکاندا؛ بۆ یێکەمین جاری، بەڵێنی بە کۆمەڵەی گەلان دا: (حوکوومەتی عێراق، قاییلە لە قەزا کوردنشیینەکانی لیواکانی مووسڵ، هەولێر، کەرکووك، سلێمانییدا، زمانی کوردیی ڕەسمیی و هاوشانی زمانی عارەبیی بێ! بەڵام لە قەزاکانی کفریی و کەرکووکی سەر بە باژێڕێ کەرکووك - بەشی زۆریان گۆیا تورکمانن!! — ئەوە زمانی ڕەسمیی هاوشانی عارەبیی؛ کوردیی یا تورکمانیی دەبێت!/ مادده: ٩، بەندی: ١).

شەش مانگی پێ نەچوو، ڕاستتر لە ٣ / ١١ / ١٩٣٢دا، لایێکەوە عێراق بوو بە ئەندامی کۆمەڵەی گەلان لەلایێکی دیکەوە چوارەم پەیمانی بریتانیا — عێراق، هەر لە ئەو ڕۆژەوە کەوتە گەڕ!.

- ئەنجامی گشتیی

دەرکەوت کێشەیێ بە ناوی نووسین و خوێندەوارییەوە بنچینە نییە و ڕاستییێکەی (کێشەی تەواوی مافەکانی گەلی کورد) کە یێکی لەنێویاندا مافی تەواوتیی خوێندەوارییە لەنێو مەملەکەتی عێراقی تازە دەوڵەتدا، هەروەها دەرکەوت کە ئەم مافە کەمەش چۆن پەت پەتێنی پێ کراوە و چەندی خایاندووە.

وێڕای ئەوانە و گەلێ باسی دیکە کە لە ئێرەدا جێگەیان نابێتەوە زۆر پێ ویستە بە دوای ئەنجامی ئەم کێشە پچکۆلەیەشدا بگەڕێین بپرسین:

داخۆ ڕیزە حوکوومەتەکانی عێراق، بە تایبەتی تا ساڵی ١٩٥٨، بڕیار و بەڵێنی قانوونیی خۆیان و ڕاسپاردە و بڕیارەکانی کۆمەڵەی گەلانیان ڕاست و ڕەوان جێبەجێ کردووە؟

وەڵام دانەوەی پرسیارێکی ئەوها هێندە گەورە، بێ گومان بەچەند لاپەڕە و بەڵگەنامە و چەند هەڵ سەنگاندنێ تەواو نابێت و نابڕێتەوە، بەڵام کۆشش دەکەم ڕووالەتە گرنگەکانی — لێم کۆڵیونەتەوە — لە چەند خاڵێکدا نیشانە بکەم و ببێژم:

١- لە ساڵانی ١٩٣١ — ١٩٣٢ بە دواوە، وەك زمانی کوردیی بە ڕەسیمی ناسراوە، ئەم قانوونە هەموو دەزگەکانی دەوڵەتی لە — کوردستانی باشوور — باکووری عێراق — دا نەگراتەوە!

٢- پلان دانانی خوێندن و ئاوەدان کردنەوەی قوتابخانە و مسۆگەرکردنی پێویستییێکان بەپێی هەوا و ئارەزووەکانی نێوچەکە و خەڵکەکەی نەبووە!

٣- هەر لە سەرەتاوە خوێندن بە زمانی کوردیی، هەر بەشی قوتابخانەکانی سەرەتایی بووە نەك قوتابخانەکانی نێوەندیی، ئامادەیی، کۆلێجەکان.

٤- هەر لەسەرەتاوە چەند وانەیێ لە کوێ گشت وانەکاندا بە زمانی کوردیی بووە نەوەك گشتیی (بێ لە عارەبیی و ئینگلیزیی).

٥- لە ساڵی ١٩٣٠ بە دواوە کە (موفەتتیشییەتی مەعاریفی مەنتیقەی کوردستان) لە باژێڕی کەرکووکدا ئاوەدان کرا، بە چەند کادیرێکی کەم و کەسانی نەشارەزا وەك نووریی بەرزنجەیی کوردیی کەم زان بە ڕێگەوە دەبرا، گۆیا سەرپەرشتی باری خوێندن و خوێندەواریی قوتابخانە کوردییێکانی ئەو شوێنە نیشانە بکەن!! ئەم دەزگە پڕ لە کەم و کورتییەش هەر لەگەڵ دەست پێ کردنی جەنگی گێتیی دەووەمەوە تا ساڵی ١٩٤٥ پەکی کەوت و بەرەبەرە لە چاو ون بوو!

٦- لە یێك کاتدا نا، لە بەرەوە؛ باژێڕەکانی مووسڵ، هەولێر، کەرکووك، سلێمانیی ڕێبەرییێتیی مەعاریفیان بۆ دانردا و توانای دارایی کەرەستەکانی قوتابخانەکان و خوێندنیش بەسترابوو بە وەزارەتی مەعاریفی بەغدادەوە.

٧- هەر لە سەرەتاوە بگرە هەتا ئەم ڕۆژگارە، هێندێ نێوچەی کوردستان بڕیاری خوێندنی کوردیی بەسەردا نەسەپێندرا، بۆ وێنە گەلێ نێوچەی کەرکووك خۆی و دەوروبەریشی، هەروەها نێوچەی براکانمان کە بە شێوەی کرمانجیی باکوور دەئاخڤن.

٨- هەر لە سەرەتاوە منداڵانی کورد لە قوتابخانە سەرەتاییێکانەوە تا ئامادەیی؛ بێ بەش بوون لە خوێندن و ناسینی ئەدەب، مێژوو، جوگرافیا، کەلەپووری نەتەوەیی خۆیان. پێچەوانەوەیش هەمان بەرنامەکانی خوێندنی منداڵێکی عارەبی نێوەند و باشووری عێراق بەسەر قوتابیانی کوردستاندا سەپێندرابوو.

٩- تا درەنگێکی زۆر، لە هیچ باژێڕێکی کوردستانی باشووردا — باکووری عێراق!! — فێرگەی پێ گەهاندنی مامۆستایان بۆ هەر جۆرە خوێندنێ ئاوەدان نەکراوەتەوە ئەم بارەش گەلێ ئەنجامی تاڵی بەخشیوە... لە لایێکەوە کەم و کورتیی کادیری مامۆستا، لە لایێکی دیکەوە پڕکردنەوەی هەر کەم و کورتیێ بە مامۆستای عارەب و هاوتای کە بێ گومان ئەرکی خۆیان لە قوتابخانە کوردییێکاندا پێ نەبراوەتە سەر، یا ناتەواو بووە. دیسان ئەم بارە زەبری لە پێشکەوتنی فێربوون، دەداو ئەرکی دارایی گرانی دەخستە ئەستۆی هەر خوێندکارێ کە بۆ مامۆستایی ڕووی بکردایێتە فێرگەی مامۆستایانی بەغداد یا مووسڵ.

١٠- خوێندکاری کورد، یێکسان لەگەڵ خوێندکاری دیکەی نێوچەکانی، عارەبی عێراق ڕەفتاریان لەگەڵ نەکراوە، چ لە وەرگرتن بۆ ماموٚستایی، چ لە تەواوکردنی کۆلێجەکان، چ لە ناردنیان بۆ هەندەران و خوێندنی باڵا... تەنانەت تا ئەمڕۆژ هێندێ کۆلێج لە خوێندکاری کورد قەدەغەیە.

١١- سیاسەتی پەوەرشت و خوێندەواریی ڕیزە حوکوومەتەکانی عێراق بەرامبەر منداڵان، لاوان، ماموٚستایانی گەلی کوردستانی باشوور – باکووری عێراق!! – هەمیشە بەدەم نۆڕینێکی جودا و نواندنی توند و تیژەوە، نەیاری هەست و سۆزی کوردایێتیی خەڵك بووە.ئەو خەڵکە هەمیشە ناچارکراوە هەستی فەرزکراوی هاونیشتیمانی عێراقییشیان لاوازبێ بە ئەوەی بەلای ڕژێمەکان و پارتەکانیاندا بە زۆر ڕاکێشراون و بیروڕای سیاسیانەی خۆیان و عارەبایەتییان بەسەردا زاڵ کردوون! هەر دەمێ، بەهەر بیانوویێ – داتاشراو و ساختەوە بووبێ، چۆنیان ویستووە، دەستیان لێ کردوونەتەوە و زەبری گورچك بڕیان لێ داون... سا یا دەرکراون، بەندکراون، نان بڕاوکراون، لە سێدارە دراون. هەڵبەت ئەم کارە نا ئاسایی و ناقانوونیی و نا ئینسانییە، خۆی مایەی خوڵقاندنی دووبەرەکیی و جوداییە، نەك هاوسۆزیی نیشتیمانیی و برایی ئینسانیی و ژینێکی ئاسوودە و دڵنیا!

١٢- هێندێ هەواڵی کوردت و پێ ویست وەك وەڵام:

- یێکەم فێرگەی ئامادەیی پیشەسازیی لە هەموو کوردستاندا لە ساڵی ١٩٥٥دا لە سلێمانییدا دامەزرا.
- یێکەم فێرگەی ماموٚستایانی نێرینە و مێینە لە ساڵی ١٩٥٦دا لە سلێمانییدا کراوەتەوە.
- یێکەم بەشی کوردیی لە کۆلێجی ئەدەبییاتی بەغدادا، لە ساڵی ١٩٥٨دا کراوەتەوە.
- ڕێبەرییێتیی گشتیی خوێندنی کوردیی، لە ساڵی ١٩٥٩لە بەغداد دا ئاوەدان کراوەتەوە.
- یێکەم دانیشتگەیێ لە کوردستانی باشووردا؛ ساڵی ١٩٦٩لە سلێمانییدا کرایەوە.
- دووەم بەشی کوردیی کۆلێجی ئەدەبییات لە ساڵی ١٩٦٩لە زانکۆی سلێمانییدا کرایەوە.
- دوای ماوەیێ پەك خستن، لە ساڵی ١٩٦٩دا بەڕێوەبەرایێتیی خوێندنی کوردیی بووژایەوە.
- لە ساڵی ١٩٧٠ بە دواوە و دوای بەیاننامەی ١١ی مارتی ١٩٧٠بڕیاری خوێندن بە کوردیی بۆ قوتابخانەکانی نێوەندیی و ئامادەیی و بەرە بەرە پەیڕەو کرا، بەڵام لە هەموو شوێنێکدا نەسەپێندرا! نێوچەکانی کەرکووك و دهۆك فەرامۆش کران.
- لە ساڵی ١٩٧٤دا، بەپێی قانوونی خودموختاریی نێوچەی کوردستانی عێراق، پەیڕەوکردنی فێربوون و خوێندنی کوردیی هەموو نێوچەکەی گرتەوە، بەڵام تا ئەمڕۆژ وەك بڕیارە لە هەموو شوێنێکدا جێ بە جێ نەکراوە، وێرا فرە نێوچەی کوردی گەرمیان خراونەتە سەر باژێڕی (تکریت/ سەلاحەددین) و (دیالە) و (خانەقین) کوردان لە خوێندەواریی کوردیی بێ بەش کراون!

١٣- ئەگەر هەر لێ کۆلێکی زانست پەروەر و بەویژدان و سەر بە هەر ڕێکخراوێکی نێو دەوڵەتیی لە بڕیارە ئەسپاردەکانی کۆمەڵەی گەلان هوردبێتەوە و بەراووردی ڕەفتارەکانی ڕیزە حوکوومەتەکانی عارەبی عێراقی بکات و هەڵ بکشێ بۆ ساڵەکانی هەشتاکان و سەرەتای نەوەدەکان، ڕوون دەبێتەوە کە گەلی کوردستانی باشوور تێ کۆشاوە بۆ مافەکانی خۆی و بە زۆری خۆی هێندێ ماف و داخوازیی ڕەوای خۆی دەستگیر کردووە و بە درێژایی نیو سەدەش، مافە ئینسانییێکانی قوتابیان، لاوان ماموٚستایان، تووشی پێ شێلیی بوون و سەر ئەنجام لە سایەی حوکمی عارەبدا، گەلێ کورد تووشی پاکۆ بوونی ڕەگەز، جینوساید Genocide بووە!

داوێن: ٢/٣

دەنگە دەنگێك لەمەڕ ڕێنووسی کوردیی

نووسەر و پارێزەر ئیبراهیم ئەحمەد – بلەی ئەحە ڕەش – لەمەڕ زمان و ڕێنووسی کوردیی و لە گۆڤاری (هیوا – س ١، ژ ١٠، س ١٩٥٨)دا بە ناونیشانی (فرمانی ئێستەمان)ەوە گوتارێکی نووسیبوو. تۆفیق وەهبییش لە (پێشکەوتن: ٢٨ / ٣/ ١٩٥٨)دا بە ناونیشانی (سوپاس)ەوە گوتارێکی نووسیبوو، تێیدا کردەوەکەی – سەرف و نەحووی کوردیی – سەعید سەدقیی کابانی[1] بە کەم و ئەوەکەی خۆیشی بە چاکتر ژماردبوو.

---

(1)- ☼**سەعید سدقیی کابان***: (ژ: ١٨٧٥ سلێمانیی – م: ٥ / ٧ / ١٩٦٧ سلێمانیی). مامۆستا و نووسەر.

ڕیشەی خانەدانەکەی پشدەرییە. دایکی فاتیمەی ناوە خوێندنی لە فێرگەکانی ئایینەوە، وەك (فێرگەی مەلا عەزیز/ مزگەوتی بن تەبەق)ی سلێمانیی، وەرگرتووە. لە مایسی ١٣٢٧ك – ١٩١١ دا چووەتە کۆڕی قوتابخانە ڕەسمییێکانەوە و مامۆستای (قرآن) فێر کردن و (زمانی عارەبیی و فارسیی) بووە. لە نێوان ١٩١٣ – ١٩١٤دا هەر مامۆستا و دواتر جێگیری ڕێبەری (قوتابخانەی ڕوشدییە – نێوەندیی – ی سەربازیی سلێمانیی) بووە. لە نێوان ١٩١٤ – ١٩١٥دا مامۆستا (قوتابخانەی (تەشویقییەی سلێمانیی) و لە نێوان ١٩١٩ – ١٩٢٢شدا مامۆستا (قوتابخانەی نموونەی سەعادەت)ی هەمان باژێڕبووە کە هەنگی (گولزار/ قەواعیدی زمانی کوردیی) بۆ قوتابیان داناوە.

لە نێوان ساڵانی ١٩٢٢ – ١٩٢٣دا مامۆستای (قوتابخانەی ئامادەیی مەحموودیی) و (قوتابخانەی نێوەندیی قادریی) بووە. جارێکی دیکە لە نێوان ١٩٢٣ – ١٩٢٤دا هەمان پیشەی هەبووە. لە ١/ ٣ / ١٩٢٥ – ١٩٢٦دا یێکەم مامۆستا – ڕێبەری (قوتابخانەی سەرەتایی یێکەم)ی هەمان باژێڕ و لە ١٩٢٦ – ١٩٣١دا دیسان مامۆستای هەمان قوتابخانەی ئەمادەیی بووە. لە ١٩٣١دا بووە بە ڕێبەری (قوتابخانەی سەرەتایی سەرگەڵوو/ سلێمانیی) بووە ئەوجا ڕاگواستراوە بۆ (قوتابخانەی خالیدییەی سلێمانیی) کە تا ڕۆژی خانەنشین بوونی: ١ / ٣ / ١٩٣٦ ماوەتەوە.

لەسەر ئەم باسەی دوایی – سەعید سدقیی کابانیش – بە قسەی بەهجەتی کوڕی گۆیا حەزی بە وەڵام دانەوەی ت. وەهبیی نەکردووە و ئیبراهیم ئەحمەد هانی داوە – بە ناونیشانی (ڕاست کردنەوەیێك)ەوە لە ڕۆژنامەی (ژین – ١٠ / ٤ / ١٩٥٨)دا وەڵامی تۆفیق وەهبیی داوەتەوە.

=لە چاکیی خۆیشیەوە و لە نێوان ١٩٣٦ – ١٩٣٨دا، مامۆستای قوتابخانە شەوانەکەی (کۆمەڵی زانستیی کوردان)ی سلێمانیی بووە.

سەعید سدقیی کابان هاوژینی هەڵ بژاردووە و نەوەی پێ گەهیشتووی هەیە، مامۆستا بەهجەت سەعید سدقیی کابان پشکن و دواتر ڕێبەری گشتیی پەروەردەی سلێمانیی، هەروەها دۆستی کۆچ کردووم عیززەت سەعید سدقیی کابان سەرۆکی بەلەدییەی سلێمانیی.

داندراوەکانی:

١- چاپ کراو

١/١- موختەسەری سەرف و نەحووی کوردیی – بەغداد ,١٩٢٨

٢/١- مەعلوومات دینییە / معلومات دينية – س ١٩٣٢ (وەرگێڕاندنی لە عارەبییەوە)**.

٢- دەست نووس

١/٢- هەدییە تولعیباد ئیلاسەبیلە ڕڕەشاد/ هدية العباد الى سبيل الرشاد، ج١، س ١٩٢٥، ج٢، س ١٩٢٨.

٢/٢- جوغرافیا – س ١٩٢٨***.

٣/٢- ٦٠٠٠ هەزار مەسەلەی ماتیماتیك / ستة الاف مسألة حسابية****.

٤/٢- قەواعید تەجوید/ قواعد التجويد (وەرگێڕاندنی لە تورکییەوە).

٥/٢- تەئریخ پۆلی سێیەم/ تاريخ صنفى سێ هەم.

* سەرچاوە تەماشاکراو

١- کۆمەڵی بەڵگەی ڕەسمیی، دەست نووسی داندراوەکانی کە هەردوو کوڕی خۆی پێ نیشانیان داوم و کۆپیم کردوون.

٢- گوتوبێژ لەگەڵ کوڕەکانی لە نێوان ٩ – ١٦ / ٩ / ١٩٨٤ و ١٩٩٢دا.

** گۆیا سەیید فەتاح بەرزنجەیی و سەیید نووریی بەرزنجەیی لە وەرگێڕاندا هاریکاری بوون (وەك نووسراوە).

*** بۆ پۆلی سێیەمی سەرەتایی و گۆیا سەیید نووریی بەرزنجەیی هاریکاری وەرگێڕاندنی بووە. (وەك نووسراوە).

**** دەست نووسەکەم نەدیتووە و باسی کراوە، گۆیا ساڵانی ١٩٣٢ – ١٩٣٥ داندراون.

چونکه نووسینەکەی ئیبراهیم ئەحمەد کورت کراوەتەوە و پێ ویست بە دووبارە کردنەوە ناکات، پەسەندم بوو کە هەر (سوپاس)ەکەی ت. وەهبیی و (ڕاست کردنەوەیێك) سەعید سدقیی کابان و (وەڵام نامەی ت. وەهبیی)ش پێ نیشان بدەمەوە کە ئەمەن:

١- سپاس – تۆفیق وەهبیی

(... گوتارێکم خوێندەوە لە کۆواری "هیوا"ی بەڕێز "ساڵ: ١، ژ – ١٠" بە ناوی "فرمانی ئێستەمان"ەوە. پێ ویستم بینیی کە سپاسی مامۆستا ئیبراهیم ئەحمەد بکەم کە خۆی پاراستووە لە لایێنگیریی ناڕاستیی! بەڕاستیی تیپەکانم مێژووییێکی چیرۆکاویی سیی و پێنج ساڵی سەیریان هەیە کە ئێستە لەبەر خەریك بوونم شەو و ڕۆژ بە "کوردۆلۆژی"یەوە، نامەوێ وەخت سەرف بکەم لە گێڕانەوەیدا . لە ئێرەدا هەر ئەوەم پێ دەکرێ کە ئەو سەرچاوەیە پێ نیشان بدەم کە مامۆستا سەعید سیدقیی "ڵ، ۆ، ێ"ی لێ وەرگرتووە و خستوویەتە نامێلکەیەوە کە ناوی ناوە (مختصر صرف ونحو کردی) وە کە بریتییە لە لاسایی کردنەوەیێکی (نصر، ینصر). مامۆستا سەعید سیدقیی، نە ئەوسا دەی زانیی ئەم "ڵ، ۆ، ێ"یە چین و بە کەڵکی چیی دەهێن، وە نە ئێستا دەیان زانێ!! ئەم شکڵانەی لە منەوە دەست کەوت بوو. من هەرچەندە "دەستووری زمانی کوردی"یم ساڵێ لە پاش نامێلکەی مامۆستا سەعید سیدقیی بڵاو کردبووەوە، بەڵام ئەویش وەك هەموو خوێندەوارێکی ئەوسا کە پێوەندییان هەبوو لەگەڵ نووسینی کوردیی وە بە تایبەتیی ئەو خۆی کە گۆیا دەستووری زمانی دادەنا بەئەمری وەزارەتی مەعاریف، چونکە لە ساڵی ١٩٢٦ەوە شکڵەکانیان بەهەموو لایێکدا بەدەست نووسی بڵاو کردبووەوە، بەڵام هەر شکڵەکانیان. لەسەر ئەوەبوو کە لە عەینی ساڵدا، لە هەندێ لاوە بۆ دائیرەکانی مەعاریفی سلێمانیی و هەولێر نووسرا، وە پێیان گوترا کە (تۆفیق وەهبیی چەشنە نیشانەیێکی خستووەتە سەر تیپەکانی عەرەبیی کە لە"قرآن" دا نین) وە هەرگیز بڕوا ناکرێ کە باوکەکانی شاگردەکان ڕازیی بن بۆ بەکارهێنانی ئەو تیپانە! من کە دەم ویست؛ لەگەڵ ئەوەش کە دەمەقاڵێییێکم بوو لەگەڵ ئەو کەسانە، کاغەزیشم نووسیی بۆ هەندێ دۆستم کە جەواب بنووسنەوە بۆ ڕازیی بوونیان بە تیپەکانی من و کە چاویان پێ کەوتووە هیچ مۆخالەفەتێکی

نییە لەگەڵ دین و (قرآن) وەك من ویستم، جەواب هاتەوە. لە ئەمەدا یاریدەی مەعالیی جەمال بەگی بابان زۆر کاریگەر بوو. ئێستاش سوپاسی دەکەم. بەڵام بێ ئەنجام بوو، من ئەمەم هەر بۆ ئەوە گێڕایەوە کە بزاندرێ ئەو تیپانەم لە ساڵی ١٩٢٦دا بڵاو کرابووەوە. من لە هاوینی ساڵی ١٩٢٣وە لەسەر خواستی نووسراوی وەزارەتی مەعاریف، دەستم کرد بە نووسینەوەی "دەستووری زمانی کوردیی"، بە هەموو کۆششێکەوە کە ڕۆژ و شەو دەم کرد، توانیم لە ساڵی ١٩٢٩دا یێکەم جزم وە لە ساڵی ١٩٣٠دا بەشێکی گەورەی دووەم جزم بڵاو بکەمەوە! هەر لە ئەو ڕۆژەوە کە دەستم کرد بە گیرامێر – ڕێزمان/ k – نووسینەوە، هەستم کرد بە پێ ویستیی تیپی تایبەتی کرد بۆ کوردیی، گەلێ چەشنی نیشانەم دانا لەسەر تیپەکانی کوردیی و بە پێی پێشکەوتنم لە زانستی دەستووردا – دەستووری زمان – ڕێزمان/ k – گۆڕیمن، چونکە پیاو لە پاش چاك زانینی دەستووری زمانی کوردیی ئەوجا دەتوانێ شکڵی تیپ و دەستووری نووسینی و خوێندنەوەی بۆ دابنێ! لە ژمارەی "پێشکەوتن"ی ئایندەدا، وێنەیێکیان پیشان دەدەم لە ئەو ئیملایەی لە کانوونی یێکەمی ١٩٢٣دا کە چەند مانگێك بوو دەستم کربدوو بە نووسینی دەستوور، بەکارهێناوە. ئێوە دەبینن کە شکڵی "ڵ، ۆ"ی تێدایە، وە هەندێ نیشانەی دیکە کە لە پاشدا بەرە بەرە گۆڕیومن، بە وێنە (ڵ)م گۆڕیی بە "ل"ی خاڵدار کە وەك لە دەستووردا دەبینرێ! ئەو وێنەیە کە لە ژمارەی ئایندەدا دەبینرێ، زەنگۆگرافی – هەڵ کۆڵینی وێنەکانی/ k - لاپەڕێیکە لە موسوەددەی "دەستوور"ەکە، وە دەست نووسی مامۆستا ئەنوەر سایبی خۆشەویستمە کە ئەوسا شاگرد بوو لە مەدرەسەی هەندەسەداو گەلێ ئێوارە دەهاتە لام بۆ دیدەنیی. زۆر جار تاکم لێ دەکرد کە ئەوەی دەم نووسیی لە "دەستوورەکە"دا، بۆم پاك نووس بکا! من سیی و پێنج ساڵ لەئەمەو پێشەوە ئەم نیشانانەم داناوە، دەیانەوێ ئەمانەشم وەك هەندێ لە کردەوە نووسراوەکانم لێ بفڕێنن. دەترسم ڕۆژێ چاکەتەکەشم بفڕێنن و ئاوەژوو لەبەری بکەن، بڵێن: مولکی کەس نییە! ئەوەی لە ناو ئێمەدا ڕوو دەدا لە ئەم بارەیەوە، لە ناو هیچ نەتەوەیێکی گێتییدا ڕوو نادا! لە نێو گشت قەومەکاندا، کەسێ بیەوێ وشەیێ، بەڵێ تەنیا وشەیێ بڵاو بکاتەوە، کە ئەو وشەیە کەسێکی دیکە لە پێش ئەودا دۆزیبیەتەوە، ناتوانێ ناوی

ئەم کەسەی دیکە کەتم بکا و بڵێ: ئەم وشەیە لەخۆمەوە دۆزیومەتەوە وە ئەگەر کەتمی بکا، ئەوانەی پێوەندییان هەیە لەگەڵ ئەو وشەیە، پەلاماری دەدەنێ و دەی کەن بەپەند. نووسەرەکانی گێتیی، سەرچاوەکانی نامەکانیان بەفەخرەوە لە نامەکانیاندا دەگێڕنەوە، کەچیی لای ئێمە نامەیێکی زل و زەلام دەفرێنێ، نەك کەسێ سەرزەنشتیان بکا، بەڵکە چەپڵەیان بۆلێ دەدەن و مودافەعەشیان دەکەن. ئیتر هیوای چیمان بە خۆمان بێ؟ خوا بکا ڕۆڵەی ئاییندەمان کە بێ گومان لەئەمانە خوێندەوارتر دەبن، ئەم ڕەووشتە نەگرن).

٢- ڕاست کردنەوەیێك (سەعید سیدقیی کابان/ موعەللیمی موتەقاعید)

(... لە ژمارە (٥)ی گۆڤاری "پێشکەوتن" ڕۆژی شەممە ٢٩ی مارت ١٩٥٨دا گوتارێکم لە ژێر "سپاس"دا خوێندەوە کە لە لایێن پایە بڵند ماموٚستا تۆفیق وەهبییەوە نووسراوە. ماموٚستای ناوبراو لە بابەت ئەو ئیشارەتانەوە دواوە کە من لە کتێبەکەمدا "مختصر صرف و نحوی کوردی – چلپخانەی نەجاح، بەغداد ١٩٢٨" لەسەر تیپەکانی "ۆ، ێ، ڵ" دام ناون. ئەوا منیش بۆ ئەوەی لای هەموو خوێندەوارە بەڕێزەکان ئاشکرا بێ، ئەوەی کە پێوەندیی بە ئەم باسەوە بێ، ڕوونی دەکەمەوە، وەنەبێ مەبەستی منیش لەئێرە ئەوە بێ کە داهێنانی ئەو ئیشارەتانەم لە مێژوودا بۆ بنووسرێتەوە:

١- ماموٚستا تۆفیق وەهبیی لە گوتارەکەیدا دەڵێ: (ماموٚستا سەعید سیدقیی نە ئەوسا دەی زانیی ئەم "ڵ، ۆ، ێ"یە چین بەکەڵکی چیی دەهێن، وە نە ئێستا دەی زانێ. من زۆر سوپاسی ماموٚستای ناوبراو دەکەم بۆ بیروباوەڕی دەرحەق من! منیش دیارە تا کەڵکی ئەو ئیشارەتانەم نەزانیانە، لە کتێبەکەمدا ناوم نەدەبرد، بەڵام بڵێم چیی کە لەئەو کاتەدا لە چاپخانەکاندا ئەو تیپانەم بۆ دروست نەدەکرا، تا کتێبەکە بە ئەو جۆرە چاپ بکەم بەو ئیشارەتانەوە کە لە موسوەددەی کتێبەکەمدا بە دەست نووسیومەتەوە، وە کە ئێستاش – وەك ماموٚستا تۆفیق وەهبیی دەڵێ – نای زانم بە کەڵکی چیی دەهێن، ئەوە باسێکی دیکەیە، پێ ویست بە لێ کۆڵینەوە ناکات، چونکە هەر قوتابییێك لە پۆلی یێکەم و دووەمی ئیپتیدائیی دەرچووبێت، بێ ڕاوەستان ئەو ئیشارەتانە لە شوێن و جێگەی خۆیدا بە ڕاستیی دادەنێت!

٢- ماموٚستا تۆفیق وەهبیی دەڵێ: کە گۆیا؛ ئەو ئیشارەتانەم لە ئەوەوە وەرگرتووە، بە بەڵگەی ئەوەی کە ئەو چەشنە نووسینەی ئەوم دیتووە کە لە ساڵی ١٩٢٦دا بە دەست نووس بڵاوی کردووەتەوە. وە دیسان وەك خۆی دەفەرموێ لە ساڵی ١٩٢٣دا موسوەددەی کتێبەکەی خۆی بە ئەو چەشنە ئیملایە نووسیوەتەوە. منیش لە ئێرەدا دەڵێم کە منیش موسووەددەی کتێبەکەی خۆم – کە لە چاپ کراوەکە دوورودرێژە – لە ڕۆژی چوارشەممە ١٥ی مانگی زیلحیججەی ساڵی ١٣٣٨ی کە دەکاتە ١ی ئەیلوولی ساڵی ١٩٢٠ تەواو کردووە و لە نووسینەوەی ئەو موسوەددەیەدا – کە بۆ قوتابیان کورتم کردەوە و چاپ کرا – ئەو ئیشارەتانەم بەکارهێناوە. کەوا بوو بە ئەم پێیە، من ٣ ساڵ لە پێش ئەوەی ئەو دەست بکات بە نووسینی موسوەددەی کتێبەکەی خۆی، وە شەش ساڵ پێش ئەوەی ئەو ئیشارەتانە بە دەست نووس بڵاو بکاتەوە من بەکارم هێناون. وە ئامادەم ئەگەر پێ ویست زاندرا زەنگۆگرافی لاپەڕەیێك لە ئەو موسوەددەیە و ئەو لاپەڕەیەی کە تەئریخی تەواوبوونی نووسینی موسوەددەکەی تێدا نووسراوە، بڵاو بکەمەوە! لە ئەمەوە دەردەکەوێ کە من لە ئەو سەرچاوەیەوە کە زانای بەنرخ ماموٚستا تۆفیق وەهبیی لە گوتارەکەیدا بەیانی کردووە، ئەو ئیشارەتانەم وەرنەگرتووە و بەڵکە بەبیری خۆم بووە، وە ئەگەر ئەم فیکرەیە لە کاتێکدا کە بەبیری هەردوو لاماندا هاتبێ جێی سەرسوڕمان نییە، بەڵکە شتێکی تەبیعییە، وە دیسان بۆ ڕاستیی ئەم قسانەشم شیعرێکی خودا لێ خۆش بوو "زیوەر"ی هاوڕێم کە بەستاییش فەرموویێتی و لە دوا لاپەڕەی موسوەددەی کتێبەکەمدا نووسیومەتەوە، پێشکەشی خوێندەوارە بەڕێزەکانی دەکەم و لە ئەم شیعرەدا تەئریخی نووسینەوەی موسوەددەکەی تێدا ئاشکرایە. ئیدی هیوادارم کە ماموٚستا تۆفیق وەهبیی، لە ئەم ڕاست کردنەوەیە دلگیر نەبێ، چونکە ئامانجم تەنها دەرخستنی حەقیقەتە:

تەماشا و دیققەتم لێ کرد، دەکەم تەحسینی ئەفکارت
موبارەك بێ لە میللەت، ئەی ڕەفیقم تازە ئاسارت
لە مەیدانی مەعاریفدا لە بۆ ئەم میللەتی کوردە

حەقیقەت باغەبانیت کرد، بمێنـــــــــــێ باغ و گوڵزارت
کە سەرفی هیممەتی خۆت کرد لە (صرف و نحوی کوردیی)دا
هەموو ئەهلی هونەر تەقـــــــــدیر دەکەن ئاساری نازدارت
لە تەئریخی هەزار و سێ سەد و هەشتی هیـــــــــــجرییدا
مەتاعی قاعیـــــــــدەی کوردییت نیشان دا بۆ خریدارت).

(تەواو)

٣– نامەی تۆفیق وەهبیی بۆ سەعید سدقیی کابان[٢]

بۆ جەنابی مامۆستامان سەعید سیدقی بەڕێز

زۆر سپاسی مامۆستای خۆشەویست دەکەم بۆ ئەو وتانەی لە (ژین)دا نووسیبووتان. شیعرە نایابەکەی شاعیری خودا لێ خۆش بوو (زیوەر) دەلالەت لە ئەوە دەکا کە ئێوە لە ساڵی ١٣٣٨ی هیجرییدا (صرف و نحو)یێکی کوردیتان نووسیوە.

پەنهان نییە کە نیشانەدانان لەسەر تیپی عارەبیی، لەلایێن ئەو نەتەوە ئیسلامانەی بە ئەو تیپانە دەنووسن کە وەك جاوەیییێکان و هێندییێکان و ئەفگانییێکان... هتد، بە کردەوەیێکی چەند سەد ساڵ پێشترە. زۆر دوور نەڕۆین لە فەرهەنگێکی کوردیی – عارەبییدا کە (یووسف زیا پاشا) لە ساڵی ١٣١٠ه/ ١٨٩٢م دا واتا بەر لە ٦٦ ساڵ بڵاوی کردووەتەوە، لە باتیی تیپەکانی (ۆ) و (ێ)دا وە لە باتیی (وو)یش واو و بۆ (وو)ی بەکارهێناوە!

شەمسوودینی سامیش بۆ فەرهەنگە تورکییێکان خۆی بە چەشنێکی دیکە، نیشانەی دروست کردووە. لەبەر ئەمە هونەرێکی ئەوتۆ نییە کە جەنابتان و من بنازین کە یێکێکمان لە پێش یێکێکمانەوە هاتە بیری. خەڵك زۆر پێشتر هاتووەتە بیریان وخستوویانەتە کار. هونەر لە پاش دۆزینەوەی گشت بزوێن و دەنگەکانی زمانی کوردیی، داڕشتنی قاعیدەیە بۆیان بەچەشنێ کە زمانەکە وەك لە دەم دەردەچێ بخوێندرێتەوە چونکە ئەمە کاری ئەو کەسەیە کە ئاگەهی لە هەموو کون و قوژبنێکی دەستووری زمانی کوردیی و فۆنۆلۆژییێکەیێتی.

[٢]- گۆڤاری؛ پێشکەوتن – نیسان ١٩٥٨ز.

من ئەو قاعیدانەم داڕژتووە لە ساڵی ١٩٢٩دا، لە (دەستووری زمانی کوردیی)دا بڵاوم کردووەتەوە کە لە ساڵی ١٩٥٦دا تەرجەمەم کرد بە زمانی عەربیی و لە شکڵی نامێلکەیێکی سەربەخۆدا دووبارە بڵاوم کردەوە! لە پێش ئەوانەدا هیچ کوردێ قەواعیدی نووسین و خوێندنەوەی زمانی کوردیی دانەڕژتووە و بڵاوی نەکردووەتەوە.

ئێستا هەندێ لە نووسەرەکانمان لەسەر ئەو قاعیدانە دەڕۆن، هەرچەندە ئەوانیش هەندێ نوقتەی هوردی ئەو قاعیدانە ساڵ لە پاش ساڵ تێ دەگەهن! من ئەمانەم بۆ خۆهەڵ کێشان نانووسم، بۆ ئەوەیان دەنووسم کە تەسجیلیان بکەم تا بارێکی دیکە هەروەك ئەم جارە قەوما، کەس ئیددیعای موڵکییەتیان نەکات و تووشی دەردەسەریی نەبم.

لە ئەنجامدا تکا دەکەم کە ئێوە بزانن من هەمیشە تەقدیرکاری ئەو خزمەتەم کە ئێوە بۆ خوێندەواریی کوردتان کردووە. لە تەئریخی خوێندەواریی کورددا جێگەی ئێوە بێ گومان باڵایە.

ئیتر خودا ئاگادارتان بێ مامۆستای خۆشەویست[٣]!

دۆستی وێژەتان
تۆفیق وەهبیی

(تەواو)

[٣]- وەك لە ئێرەو (داوێن: ٤/ بەڵگەکان)دا وێنەی دەست نووسی (گلزار/ گوڵزار)ەکەی سەعید سدقیی کابانم نواندووە*، چەند لێی هوردبوومەتەوە، هەستم بە راستییێك کردووە کە ئەوەیە: (ئەو نیشانەی بەسەر هێندێ تیپی ئەم دەست نووسەوەن؛ (نوێ)ن و پێ دەچێ لە ت. وەهبییەوە وەرگیرابن).

بۆ پتر دڵنیا بوونی خوێندەواران، پتر دەبێژم؛ وێنەیێکی کۆنتری ئەو (گوڵزار)ەم لە کنە کە کوڕی خۆی دۆستم کۆچ کردوو عیززەت کابان ساڵی ١٩٨٤ پێشکەشی کردم و لە ئەوێدا (هیچ نیشانەیێك بەسەر تیپەکانەوە نییە).

لەگەڵ ئەم ڕاستییەش؛ ئەو قسە و توانجانەی ت. وەهبیی – تا ئەم گوتوبێژەیش- کە بەرەو ڕووی سەعید سدقیی کابانی کردووەتەوە، بەڕاستیی ناپەسەندن و ناڕەوان، بەڵکە هێندێ درۆی زەقیشی کردووە.

داوێن — ٣/٣

بەڵگەکانی کێشە لەگەڵ چوارەم پەیمانی بریتانیا — عێراق؛ س ١٩٣٠

١/٣/٣: پرۆغرامی فیرقەی موتەزاهیرینی کوردان

کە لە ڕۆژی ١٦ی تەموزی ١٩٣٠ ئیجرا بکرێ

١- ئامانج و مەقسەد لەم موزاهەرەتە سەرف لە ڕێییێکی مەشرووعەوە تەلەبی حقووقی مەعلوومەی کوردانە کە وەختی خۆی عوسبەتولئومەم پێی بەخشیوەو قەراری لەسەر دراوە.

٢- فیرقەی موتەزاهیرین بە عوومومی مەجبوورە تەبەعییەتی هەموو قەوانین و نیزاماتی حکوومەتیی بکات و حەتتائیمکان مەیدان بە حەرەکەتێك نەدات کە ببێ بە سەبەبی ئیخلالی ئەمنییەت و ئاسایش.

٣- محەللی ئیجتماع لەبەردەمی سەرای حوکوومەت و لەباغی بەلەدییەدا دەبێ.

٤- عوموومی ئەشرافی مەملەکەت و ڕوئەسای عەشائیر و ئەهالیی ئەمرۆ کە موسادیفی ١٦ی تەمووزی ١٩٣٠ ساعەت لەنۆی عارەبیی لەنێو باغی بەلەدییەدا ئیجتیماع دەکات.

٥- ساحەی جوولانی فیرقەی موتەزاهیرین لەبەردەمی سەرای حوکوومەتەوە تا بەردەمی مزگەوتی گەورە و لە ئەم مەنتیقە مەحدوودەدا دەبێ.

٦- لە سەعات نۆ و نیوی عارەبییدا فیرقەی موتەزاهیرین لەحاڵی سوکوونەت ئیعتیدالدا لە محەللی ئیجتیماعدا حەرەکەت دەکات و دەچێتە بەردەمی مزگەوتی گەورە.

لە ئەوێدا بە ناوی عوموومەوە (لە تەرەف ڕەمزیی ئەفەندیی حاجیی فەتاح)ەوە قۆنفرانسێك دەدرێت.

٧- لە دوای قۆنفرانسەکە لە سەعات دەی عارەبییدا فیرقەی موتەزاهیرین بڵاو دەبێتەوە.

٨- هەیئەتی مومەسسیلەی فیرقەی موتەزاهیرین ئەم زاتانەی لای خوارەوەن:

عەبدوڕڕەحمان ئاغا، ڕەمزیی ئەفەندیی حاجیی فەتاح، میرزا تۆفیق قەزاز، مەجید حاجی ڕەسوڵ ئاغا.

سلێمانیی: ١٦ی تەموزی ١٩٣٠.

٢/٣/٣- تەشریف هێنانی وەلیعەهدی بڵندپایە و موزاهەرەتێکی عموومیی

ڕۆژی ١٦ی مانگ ئەمیر غازی وەلیعەهدی بولوندپایەی عێراق تەشریفی هێنایە سلێمانیی، هەموو ئەهالیی لیوای سلێمانیی، عولەما، سادات، ئەشراف، توججار، ڕوئەسای عەشایێر، ڕوئەسای دەوائیر، مەئموورینی حوکوومەت، شاگردانی مەکتەب لە سەعات دووی کوردییەوە چوون بەپیریەوە و لەسەر جادەی دەباخانە لەئەو چادرانەدا کە لە لایێن بەلەدییەوە هەڵ درابوو حازیر و مونتەزیری تەشریف هێنانی بولوندپایەیان بوون، لە ساعەت دەووری ٣ی کوردییدا تەشریفیان گەهیشت. کە گەهیشتە نزیك ئەم عەشاماتە لە ئۆتۆمۆبیل تەشریفی هاتە خوارەوە و تەفتیشی حەرەسی شەرەف و کەششافەی کرد و لەگەڵ هەموو ئەشراف و ڕوئەسای عەشایێر و مەئمووریندا موسافەحەی فەرموو.

لەدوای ئەمە تەشریفی سواری ئۆتۆمۆبێلی خوسووسیی خۆی بوو هاتنە نێو شار و لە ماڵی سەعادەتی موتەسەرڕیفی خۆشەویستمان دابەزیی.

ئەم میوانە گەروە و خۆشەویستە بە هەموو ئیحتیرامێکەوە قبووڵ و ئیستقبال کرا.

هەر عەینی ڕۆژ لەلایێنی ڕوئەسای عەشایێر، ئەشراف، توججار و ئەهالیی سلێمانییەوە نومایشێکی موتەنتەن و بەدەبدەبە ئیجرا کرا.

بەڵێ ئەم نومایشە، ڕۆحێکی غایەت بەرز و بەقیمەت، بە حیسسێکی غایەت عولوویی و موقەددەسەوە ئیجرا کرا. نەك هەر عولەما، سادات، ئەشراف، توججار و ڕوئەسای موحتەرەمەی عەشایێر بەڵکە هەموو میللەتی کورد، گەورەو پچووك،

مندالّی مەعسووم لە باوەش داییکیاندا لەگەڵ داییکە بە رەئفەت و شەفەقەتەکەیان، بەڵکە ڕۆحی هەموو مردووانی کورد لە سەمای مەعنەوییەت و ڕەحمەتدا ئیشتراکیان کرد.

بەڵێ ئەووەڵ جار ئەم ئیزدیحامە لە ساعەت نۆی کوردییدا ڕووەو بازاڕ و ڕۆییشتن و لە پاشدا گەڕانەوە نێو باخچەی بەلەدییە — بەردەمی سەرای حوکوومەت. **دوو بەیداخ** کە لەسەر شانی ئومێدی ئیستیقبالی میللەت: تەلەبەی مەکتەب، هەڵ گیرا بوو ئەمانەی لێ نووسرابوو: (**ڕەوا بێ مەتاڵیبی کورد**)، (**بەرقەرار بێ عەدالەتی عوسەبەتول ئومەم**). لەدەمی هەموو فەردێك بەبێ ئیختیار گۆرانیی وەتەنیی دەهاتە دەرەوە. ئەم ئیزدیحامە ئەوەندە زۆر بوو دەتوانین بڵێین بەحرێکە شەپۆلی دەدایەوە. لەبەر زۆری قەڵەبالغ لە باخچەی بەلەدییەدا جێگە نەبووەوە ،ئەوجا هەموو چوونە سەر جادەی سابوون کەران و لەبەردەمی چایخانەی حەمە ئاغا و مەکتەبی موتەوەسیتەدا ڕاوەستا. لەوێدا جەنابی وەتەنیی غەیور ڕەمزیی ئەفەندیی حاجیی فەتاح لەسەر سەربانی چایخانەکەی حەمە ئاغا ڕاوەستا و نوتقێکی غایەت قیمەت دار و موهەییجی خوێندەوە کە هەر حەرفێکی شاییستەیە بە قەڵەمی زێڕین لە سەحیفەی تەئریخ و ئەعماقی... بنووسرێت و لەتەرەف میللەتەوە بە ئیحترامەوە چەپڵەڕێزان کرا وا عەینەن لە خوارەوە دەرجی دەکەین.

لەدوای ئەمە جەنابی میرزا تۆفیق دیسان لەسەر عەینی سەربان ئیرتیجالیی بەرامبەر بە میللەت چەند کەلیمەیێکی شیرینی ئەدا کرد. وە لە تەرەف هەموو میللەتەوە تەوکیل کرا مەتالیبی میللەت بە وەلیعەهدی بوڵندپایە عەرز بکات.ئەم نومایشە بە نەوعێکی وەها مەدەنیی و سکوونەت جەرەیانی کرد کە چارەی هیچ کەسێك غەیری سروورو تەبەسسوم هیچ عەلامەتی یەئس و تەئەسوور وە یا تەهەوور موشاهەدە نەدەکرا. لەدوای ئەمە لە ساعەت دەو نیوی کورییدا عولەما، سادات، ئەشراف، توججار، ڕۆئەسای موحتەرەمەی عەشایێر، ڕوئەسای دەوائیر چوونە دەوڵەتخانەی سەعادەتی موتەسەڕڕیفی خۆشەویست و لە ئەوێدا زیارەتی میوانی عەزیز و بوڵندپایە کرا.

لە ئەوێدا لەسەر تەکلیفی میللەت وەکیلی موحتەرەم جەنابی میرزا تۆفیق هەڵستایە پێیان. لەپاش ئەوەی کە بەناوی هەموو میللەتەوە عەرزی بەخێرهاتنی وەلیعەهدی خۆشەویستی کرد ، مەتالیبی میللەتی بەم تەحرە کە لە خوارەوە دەی نووسین بە عەرزی گەهاندو جوملەتەن لە تەرەف مودیری تەحریرات جەنابی جەلال سائیب ئەفەندییەوە بە عارەبیی تەرجومە و بە عەرز گەهێندراو وەلیعەهدی خۆشەویست زۆر چاك لە هەموو جوملەیێکی گەهیشت و بە دیققەت گوێی لێ ڕاگرت.

لە دوای تەواو بوون موتاڵەباتەکە کە عیبارەت بوو لە مەزبەتەیێکی عوموومیی لەلایێن خەتیبی موحتەرەمەوە تەقدیمی سومووویی وەلیعەهد کرا. تەرجەمە و جوابی سومووویی وەلیعەهدیش بە واسیتەی ڕەئیسی بەلەدییەوە بە میللەت گەهێندرا کە زاتی بوڵندپایەیان وەعدی فەرموو ئەم مەتاڵیبی میللەتە بە عەرزی عەتەبەی ملووکانەی بگەهێنێ و بەم تەحرە موزاهەراتەکە هەتا ئێوارێ درەنگ دەوامی کرد و لە دوای ئێوارێ خەڵقەکە بڵاوبوونەوە.

ژیان - ژ ٢٥٢- ١٩٣٠/٧/٢٧

موتاڵەباتی عموومی میللەتی کورد بە واسیتەی میرزا تۆفیق قەزازەوە تەقدیمی ساحیبولسمو وەلیعەهدی خۆشەویستی عێراق کراوە

لە پێشەوە بەناوی هەموو کوردانەوە عەرزی بەخێرهاتنتان دەکەین. وە خۆمان بەختیار دەزانین کە لەئەم فورسەتەدا تەشریفتان هێناوەتە لیواکەمان.

کوردەواریی، کە لە هەموو وەقتێکدا بە ئیرتباتێکی مەتین و سەمیمەوە مەڕبووتی عەرشی بەرزی عێراقە و خۆی بە شەرەف دەزانێ کە مەعرووزاتی ئاتییە بخاتە بەر نەزەری ساحێب سومووتان.

مەعلوومی ساحێب سومووتانە کە لە ئەم چەندانەدا موناسەباتی داخلییە و خارجییەی حوکوومەتی ساحێب جەلالەت مەلیك فەیسەڵی ئەووەڵ لەگەڵ حوکوومەتی بریتانیا رەبتی موعاهەدەیێك کراوە کە موافیقی ئەم موعاهەدەیە ئینتیداب مولغاو تەنها حوکوومەتی عێراق مەسئوولی ئیدارەی داخلییە دەبێت. لە ئەم موناسەبەتەدا دەمانەوێ بی هێنینەوە خاتیر کە وەقتێ لوجنەی ئیستیفتای

عوسببەتول ئومەم و حەللی ولایێتی مووسڵ هاتە عێراق، لە تەقریرەکەیدا وەهای تەوسیە کردووە (ئەگەر کوردستانی جونووبیی رەبتی عێراق بکرێت لازمە بۆ موحافەزەی مەوجودییەتی میللیە، عەنعەنە، زمان و عاداتی کە لە عوسبەتول ئومەم و مادە: ١٠٩ و ١١٠ی قانوونی ئەساسی عێراقدا تەئیید و تەسبیت کراوە).

حاڵی حازر، موافیقی موعاهەدەی تازە ئینتیدابی بریتانیا رەفع و لەسەرێکی دیکەیشەوە لە بنوودی موعاهەدەدا **حقووقی مەشرووعە** و موئەییدەی کورد کە عیبارەتە لە **موختارییەتی ئیدارەی** و ئیعتیرافی پێ نەکراوە، کوردەواریی بە عومووميی ئەم موعامەلەیە بە تەجاوزێکی سەریحی دەزانن بۆ حقووقی موعتەرەفەیان بە یێك دڵ و یێك ئاواز **مەتالیبی خۆیان** کە عیبارەتە لە **موختارییەتی ئیدارە بۆ کوردستانی عێراق یەعنی لیوای کەرکووك، هەولێر، سلێمانیی، ئەقزییەی شیمالی مووسڵ و قیسمی سەرووی لیوای سیروان** ئیددیعا و عەرزی ساحێب سمووتانی دەکات کە بۆ تەتبیقێکی سەریعی حەواڵەی سوڵتاتی عولیای بفەرموون.

ژیان، ژ ٢٥٢، ١٩٣٠/٧/٢١

نوتقی موحتەرەم ڕەمزی ئەفەندیی

ئەی کوردینە

هەر وەك قەتعییەتی ڕیازییە سابیتە ئیدی هەموو قەومێك بەلیسان، ئەدەبییات، تەئریخ، عەنعەنات، عورف و عادەتی خۆی تەرەققیی دەکات و ئەم عەسری بیستەمینی مەدەنییەتە عەسرێکی میللییەتە.

موحیت و حالاتی عومووميیەی هیچ قەومێك نەبووە بە سائیقی تەرەققی و ئیعتیلا بۆ قەومێکی دیکە، بیلعەکس بووە بە سەبەبی فەلاکەت و ئیزمیحلالی.لەپاش حەربی عومووميی تەئریخ و خەریتەی عالەم بۆ ئەم موددەعایە شاهیدێکی عادیلە.

هەموو زەریف دەزانین قەومی کورد ئایا لە ئەسنای حەربی عومووميیدا و ئایا لە پاشدا گەلێ فورسەتی قیمەتداری دەست کەوت، مەعەئلەسەف لە هیچیان

ئیستیفادەمان نەکرد، لە هەموو دەورێکدا ئەم فورسەتە باشانە یێکە یێکە بوون بە سەبەبی فەلاکەت و ئیدبارمان، مەسئەلە ئەهمییەتی کەسب کرد، لازمە ئەسبابی تەحلیل و تەحەڕڕیی بکەین و برینەکانی ئیجتیماعیمان دەرمان و ساڕێش بکەین، لە نەتیجەی ئەم تەحەڕییاتەدا دوو عیللەت لە خۆماندا دەبینین: یێکێکیان، لە نێو ئەفرادا نیفاقی دائیمیی و بێ مەحەببەتیی. دووەمیان، بۆ ئیحقاقی حەق و تەرویجی ئامال و مەتالیبی عومووميیە، موراجەعەت بە عەقل و فیکر نەکردن.

بێ و لاپەڕەکانی تاریخی ئەقوام هەڵ بدەینەوە لە هەموو ئەقوامی مونقەریزدا ئەم دوو عیللەتە موشتەرەکە دەبینین کە بووە بە سەبەبی فەلاکەت و ئینقرازیان. ئەی کوردینە! لەم حاڵەشدا نابێ ئێمە مەیئووس ببین. چونکە ئیسلامین. پێغەمبەر (سلعم) فەرموویێتی: (اليأس كفر) یەئس کوفرە ، عەتالەت تەولید دەکات و نەتیجەی عەتاڵەتیش کردنە، فەلاکەتە، میللەتێك ساحێبی مەتانەتی ئەخلاقییە بێ بە عەقڵ و تەدبیری حەوالیەوە لە فەلاکەت دەرسی عیبرەت و ئینتیباە وەردەگرێ و فەلاکەتەکە دەکات بە سائیقی تەرەققی و ئیعتیلا بۆ خۆی. کە وەهابوو لازمە لەپێش هەموو تشتێکدا لەنێو خۆماندا نیفاقەکە هەڵ بگرین و لە جێگەی ئەم کەلیمە مەشئوومە تۆوی مەحببەت و ئیتیفاق بچێندین. زۆر شوکر ئەمڕۆ ئەسەری خێری ئەم ئیتتیفاقە لە میللەتەکەماندا دەبینین، گەورە و پچووك، داخلی و خاریج بۆ حقووقی موکتەسەبە و مەشرووعەمان لە دائیرەی عەقڵ و قانوون مەنتیق و فیکردا حەق و حەقیقەت بکەین بە پشتیوان و ڕەهبەرمان.

ئینجا بهێینە سەر مەوزووعی ئەم ئیجتیماع و موزاهەرەیە:

مەعلوومتانە، حوکوومەتی عێراق لەگەڵ بریتانیا موعاهەدەیێکی تازەی کرد. حوقووقی ئێمە لە مادە ٣ و ٤ی قەراری مەجلیسی عالی عوسبەتول ئومەم مادە ٣ی موعاهەدەی ١٩٢٢ و مادە ١٠٩ و ١١٠ی قانونی ئەساسیی حوکوومەتی عێراقییە و تەسبیت کرا بوو وە کە لە تەرەف حوکوومەتی فەخیمەی بریتانیاوە و جەلالەتی مەلیك و ڕەئیسی حوکوومەتی عێراقییەوە ڕەسمەن تەئیید و ئیعتیرافی پێ کراوە ،لاکین مەعەلئەسەف هێشتا ئەسیری دۆسیە و کاغەزە و لە شکڵی عەنقادا

ماوەتەوە و حەتتا لە ئەم موعاهەدە تازەیەشدا کە یێك دفعە موناسەباتی ئینگلیز و عێراق قەتعییەتی کەسب کردووە و ئینتیداب نیهایەتی هاتووە، دیسانەوە خراوەتە گۆشەی نسیانەوە، موعاهەدەکە وەك فەلاکەتێکی تاك زهوور ئومێدی ئیستیقبالی مەحوو کردووینەتەوە.

لەبەر ئەمە غایەی موزاهەرەکە ئیحتیجاجێکە بۆ مەتالیب و حقووقی مەشرووحە و مەشرووعەمان و لازمە گەورە و پچووك، هەموو کوردێك دەست بدەینە دەستی یێکدی و لە ئەم ڕۆژە تاریخیە ئیستیفادە بکەن.

ئەمڕۆ قەومی کورد بە وجوودی مولاقاتی وەلیعەهدی عێراق مەسروورو شادانن بۆ عەرزی بەخێرهاتن و مەتالیبی حقووقیە لە تەرف عموومەوە کۆمەڵێك هەڵ بژێردراون. ئەم کۆمەڵە هەیئەتی عموومیە تەمسیل دەکەن، بە پشتیوانی ئێوە موەففەق دەبن. لازمە لە تەرەف کۆمەڵەوە سەعیی و لە تەرەف ئێوەوە موزاهەرەت و قووەت. ئیدی حەق ڕەفیقمانە.

بژی قەراری مەجلیسی عوسبەتول ئومەم

بژی مەتالیبی قەومی کورد و موختارییەتی ئیدارە

بژی مەلیکی عارەب و کوردان کە مەلیك فەیسەڵی ئەووەلە

بژی حوکوومەتی فەخیمەی بریتانیا.

ژیان: ژ-٢٥٢- ١٩٣٠/٧/٢١

١/٣/٣/٣- **زیارەتی کەرکووك**(*)

دیدەنییێکانی کاربەدەستان

لەسەر موراجەعاتی موتەمادیی کوردانی سلێمانیی و کەرکووك و هەولێر فەخامەتی وەکیلی مەندووبی سامیی و وەکیلی ڕەئیس وزەرای عێراق ڕۆژی جومعە ١٩٣٠/٨/٨ لە بەغدادەوە تەشریفیان هێنایە کەرکووك و لە عەینی ڕۆژدا لە قشڵەدا عموومی ئەشراف و ئەعیانی کەرکووك و ڕوئەسا گەورەکانی ئەو لیوایە کە هەموو کوردن کۆیان کردەوە لە دوای بەستنی کۆمەڵەکە ڕەئیس وزەرا هەڵستا ئەو بەیانەی کە هەموو کوردێك خوێندوییێتیەوە و لە پێشدا نەشر کرا بوو، وەك گۆیا حوکوومەتی عێراق قەراری داوە بۆ کوردەکان موقەڕەڕاتی عوسبەتول ئومەم تەتبیق بکات خوێندیەوە و لە عەقەبی ئەوە فەخامەتی مەندوبی سامییش هەڵستاو نوتقێکی خوێندەوە و تەئیدی بەیانەکەی حوکوومەتی عێراقی کرد و فەرمووی ئێمەش لەگەڵ عێراق موتتەحدین بۆ تەتبیقی موقەڕەڕاتی عوسبەتول ئومەم.

لە دوای ئەمانە عەبدوڵڵە سافیی ئەفەندیی یەعقووبی هەڵستا و گوتی: لە ئەم بەیاناتە زۆر موتەشەککیرین. زاتەن ئەم لیوایە عیبارەتە لە تورك و عارەب یەعنی نوفووسەکەی سەد هەزاری لەم دوو عونسورەیە و ئێمە عێراقین لە وەحدەتی عێراق جودا نابینەوە. مستەفا ئەفەندی برایشی عەینەن تەئییدی قسەکەی کاکی کردەوە. بەڵام ئیدی لە حازیروون و لە ئەو هەموو قەڵەباڵغەدا غەیری فارس ئاغای بەیاتیی نەبێ کە پیاوێکی عارەبە و شێخ محەممەد حەبیب ئەفەندیی تاڵەبانیی نەبێ کە چونکە قازیی و مەئموورەو مەجبوورە، کەسێکی دیکە تەئییدی نەکردنەوە و حەتتا چونکە قسەکانی عەبدوڵڵە سافیی ئەفەندیی

(*) ژیان، ژ ٢٥٧، ١٩٣٠/٨/١٤.

هەمووی عیبارەت بوو لە بەیاناتێکی غەیرە حەقیقیی و بە ئاشکرا مەوجوودییەتێکی ئەکسەرییەتی کوردی پەنهان کرد، وەتەنپەروەرو جەوانمەردی غەیوری کورد محەممەد بەگی جاف مەندووبی پێشووی کەرکووك، هەڵستایە سەر پێ و بە هیممەتێکی مەردانە و بە دەنگێکی بەرزەوە فەرمووی: (لیوای کەرکووك ئەکسەرییەتی عەزیمەی کوردن، یەعنی لە ١٥٠ هەزار نفووس ١٢٠ هەزاری کوردێکی خالیسە ئەوجا ئەگەر بە زیادەوە حسابی بکەین ئەوی دیکەی تورك و عارەبن و ئەم قسەیەی منیش مەعلووم و ئاشکرایە و بەندە کە لە ئێرەدا تەمسیلی عەشیرەتێکی زۆر گەورەی وەك جاف دەکەم غەیری ئەمیش ڕوئەسای داوودە، زەنگەنە، جەباریە، شوان و سائیرە ڕوئەسای کوردان کە لە ئەم مەجلیسەدا حازرن بەندەیان تەوکیل کردووە کە بە ناوی عومووممەوە عەرزتان بکەم کە ئەم کوردانە بەیێك وجوود و یێك زمان داوای تەتبیقی موقەڕەڕاتی عوسبەتولئومەم دەکەن. ئەمە حەقمانە و ئەم حەققەمان دەوێ و هەتا ئاخریی تەعقیبی دەکەین).

لەدوای ئەمە عەبدوڵڵە سافیی بەگ موتەهەوویرانە کە خیلافی ئاداب و ئیجتیماعییات بوو هەڵستا، گوتی: (ئەم زاتە بە ناوی کێوە قسە دەکات؟ ئەم جافانە عائیدی سلێمانییە، هەمووی دوو ساڵە ڕەبتی کەرکووك کراوە، با بچێتە سلێمانیی داوای حەقی خۆی بکات).

لەسەر ئەوە محەممەد جافیش هەڵستا و جوابی دایەوە: (من بە ناوی ١٥٠ هەزار جافەوە قسە دەکەم ، من کوردم، بۆ کورد دەژیم و بە کوردیی دەمرم. ئەم مەملەکەتە کوردە، لەبەر ئەوە هەموو کوردێك حەقی هەیە لە مەملەکەتی کوردان دا تەڵەبی حقووقی میللەتی وەتەنەکەی بکات).

حەقیقەتەن خوێنی کوردایێتی بە ئاشکرا لە دەمارەکانیدا جەوەلانی دەکرد. لەو ئەسنایەدا جەعفەر پاشا هەڵستا و ڕوی کردە محەممەد جاف، گوتی: (بە شەرەفی حوکوومەت و خۆم تەئمینت دەکەم کە بە تەواویی موقەڕەڕاتی عوسبەتول ئومەمتان بۆ تەتبیق دەکرێ و ئەم لیوایەش ئیستیفادەی لێ دەکات).

محەممەد جافیش لە جوابدا گوتی: (سا باشە تەشەکورتان دەکەم).

لە ئەو ئەسنایەدا سەید ئەحمەد ئەفەندیی خانەقا و سەید محەممەد ئەفەندیی جەباریی و سائیری موحتەرەمەکانی کورد عەلەنەن هەڵستان تەئییدی

محەممەد بەگی جاف و حقووقی کوردیان داوا کردەوەو بە ئەم نەوعە موناقەشەکە دوایی هات و کۆمەڵەکە بڵاوبوونەوە.

٢/٣/٣/٣- زیارەتی هەولێر(*)

ڕۆژی شەممە ١٩٣٠/٨/٩ لە کەرکووکەوە تەشریفیان بردە هەولێر و لە ئەوێشەوە سەعات دەی ئینگلیزیی لەسەرادا، لە مەقامی موتەسەڕڕیفییدا ئەشراف و ڕوئەسای عەشائیرەکان کۆبوونەوە، لە دوای کۆبوونەوە ڕەئیس وزەرا ئەو بەیاناتەی کە لە کەرکووکیشدا خوێندبوویەوە بەیان و خوێندیەوە و فەخامەتی مەندووبی سامیش هەڵستا و نوتقێکی خوێندنەوە و بەیاناتەکەی ڕەئیس وزەرای تەئیید کردەوە.

لە دوای ئەمانە جەنابی ئەحمەد ئەفەندی ئەعیان و وەتەن پەروەری غەیوری کورد هەڵستا فەرمووی: لە پێش ئەمەدا قسە بکەین ئیجاب دەکات ڕوئەسای عەشائیر فیکری خۆیان بەیان بکەن چونکە ئەوانیش مەزبەتەیان تەقدیم کردووە.

مەندووبی سامیی فەرمووی: باشە.

لەسەر ئەوە ڕوئەساکان گوتیان بە عومووممی جەنابی خدر بەگی ئەحمەد پاشای، لە ڕوئەسای دزەییمان کردووە بە وەکیل. مووما ئیلەیهی هەڵستا گوتی: ئێمە هەموو عەشائیر موتتەفیقەن تەئییدی مەتالیبی ئەهالیی سلێمانیی دەکەین. ئێمە لەگەڵ سلێمانیی دەژین و دەمرین!. یێکێکین. ئیستیرحام دەکەین ئەم سێ لیوایە کەرکووك سلێمانیی، هەولێر نابێ لە یێك جیا بکرێنەوە، هەرچی بە سلێمانیی بدرێ دەبێ ئێمەش ئیستیفادەی لێ بکەین.

لە دوای ئەمە جەنابی ئەعیان ئەحمەد بەگ هەڵستا فەرمووی: (ئێمە کوردین و حقووقی خۆمان دەوێ! بەندە چەند ساڵە لە خدمەتی حوکوومەتدام و تێ

(*) ژیان/ ژ ٢٥٧، ١٤ / ٨ / ١٩٣٠.

گەهیشتووم کە کورد بە عوموومیی لەسەر حقووقی خۆی ئیسرار دەکات و ئەم حەقە بە قەراری عوسبەتولئومەم دامەزراوە پێ ویستە بمان درێتی) وە لەسەر ئیعتیراز و تەئسیری جەعفەر پاشا خیتابەن بە جەعفەر پاشا گوتی: (پاشا تۆ بۆ عارەبان دوو پەنجەت دانا ئێمەش حەقی خۆمانە لەڕێی ئەم حەقە میللیەماندا ڕۆحی خۆمان فیدابکەین. کەس حەقی عیتابی نییە و قەراری عوسبەتولئومەم ئەوەیە: لوغەتی کوردیی ڕەسمیی بێ. ئێمە بۆ ئەم حەقە موسیڕڕین).

لە پاش ئەم گفتوگۆیانە ئیسماعیل بەگی ڕواندزیی هەڵستا گوتی: (پاشا ئێمە لەم قسە پڕوپوچانە تێر بووین. بەحسی موستەقبەل دەکەین. موستەقبەل هەم سبحەینێ هەم دەساڵی دیکە وەهایە، ئاخریی هەر موستەقبەلە. ئێمە حالەن تەتبیقی قەراری عوسبەتولئومەممان دەوێ. وە فەورەن دەبێ لیوای دهۆك تەشکیل بکرێ میللەت بە ئارەزوویێکی قەتعیی ئەم تەڵەبە دەکات).

لە پاشا مەعرووف بەگ جیاوك هەڵستا گوتی: (وەها دەزانم جەنابی فەخامەتمەئاب وەکیلی موعتەمیدی سامیی موساعەدە دەفەرمووی دوو قسە بکەم. بەندە عەرزێك، سوئالێکم هەیە: ئەو بەیانەی کە جەعفەر پاشا خوێندیەوە دووتشتی تێ گەهیشتم:

١- تەڵەبی وەحدەتی عێراقی – کورد و عارەب. ٢- عەدەم ئیمکانی تەئییدی حقووقی کوردان بە ماددەیێکی خاس لە موعاهەدە. (لەپێش جواب دانمدا جەنابی مەندووبی سامیی فەرمووی: کە بەعزێ مەحافیل وەها زەن دەکەن کە ئێمە تەشویقی بەعزێ کەس دەکەین و ئەگەر کەسێکی وەها ببێ و بهێتە دارو لئیعتیماد و لە دواییدا لە خۆیەوە قسەیێکی وەهای کرد بێ ڕەددی دەکەینەوە! ئێمە لەگەڵ حوکوومەتی عێراق یێکین).

بەندە لەسەر ئەم فەرموودەیەی دەڵێم: دەبێ فەخامەت پەناه و جەعفەر پاشا چاك بزانن بەندە کوردم و هەموو کوردێکیش وەك من تابیعی هیچ تەئسیری نییە. میللەتی کورد بە سائیقی ویجدانی قسە و ئیددیعای حقووقی دەکات. بەڵێ زۆر دەفعە بەعزێ کەس و بەعزێ لە گەورەکان، کە ئێستا لە مەواقیعی گەورەدان - تەئەددوب دەکەم لە ئەم مەجلیسەدا ناویان بهێنم- ڕوو بە ڕوو بە منیان دەگوت: ئێوە بە پەنجەی ئەجنەبیی ئەم تەڵەبە دەکەن).

مەندووبی سامیی پرسیی: (ئەجنەبی کێیە؟)

(ئەجنەبیی یەعنی ئێوە: ئینگلیز! وە دەلیلم ئەوەیە کە پار ساڵ ئەم جەمال بابانە کە دانیشتووە و کە وەزیرە بە مەزبەتە داوای حقووقی میللی کرد بوو، دیسان بە ئەم تەرحە ئیتتیهامیان دەکرد. بهیێنەوە سەر حقووقیان. جەنابی فەخامەتمەئاب وەکیلی مەندووبی سامیی چاك دەی زانیی کە حوکوومەتی بریتانیا بە شەرەفی خۆی تەعەهوودی کرد بوو کە موقەڕەڕاتی عوسبەتولئومەم تەتبیق بکات، ئێستا هەموو کوردێك مونتەزیر و ئەمینە کە حوکوومەتی بریتانیا تەعەههودی خۆی دەهێنێتە جێ. زۆر ئارەزوو دەکرا کە جەعفەر پاشا لەباتی ئەو کاغەزەی لە جانتاکەی دەری دەهێنیێ، موقەڕەڕاتی عوسبەتولئومەمی لەگەڵ خۆی بهێنایە و عەلەنەن بی خوێندایەوە کە هەموو کەس تێ بگەهیشتایە. مەعە مافیهی بەندە بە نەزەرێکی حقووقیی خوێندوومەتەوە، جەمال بابان و جەعفەر پاشایش چاك دەی زانن کە من حوقووقیم (لەسەر ئەمە جەعفەر پاشا و مەندووبی سامیی و موفەتتیشی ئیداریی دەستیان کرد بە سرکە سرك و موفەتتیشی ئیداریی چوە دەرەوە) موقەڕەڕاتی عیسبەتول ئومەم چیە؟ ١- دەبێ مەئموورەکانی کوردستان لە عونسوری کوردیی بن ٢- لوغەتی کوردیی ڕەسمیی بێ).

لەم ئەسنایەدا موفەتتیشی ئیداریی گەڕایەوە لە ناو فاییلێکیدا موقەڕەڕاتی عوسبەتولئومەمی تەسلیمی مەندووبی سامیی کرد، ئەویش فەرمووی ئەمە موقەڕەڕاتی عوسبەتولئومەم.

مولاحەزە: لەپێش ئەمەدا جەعفەر پاشا موسیڕڕەن دەی گوت: نالێ مەئمورەکانی کورد لە عونسوری کورد بن، دەڵێ هەر کوردیی بزانن.

مەندووبی سامیی خوێندیەوە و تەرجومە کرا و مەعلەم بوو کە ماددەکە دەڵێ: مەئمورەکان لە عونسوری کورد بن.

لەسەر ئەوە ئەحمەد ئەفەندیی هەڵستا فەرمووی: (ئەمە تەئویل و تەفسیر قوبوول ناکات چونکە سەریحە و مەعلوومە).

لەئەو وەقتەدا جەعفەر پاشا نەختێك شڵەژا و مەوزووعیان گۆڕیی، فەقەت جیاووك دەوامی کرد و بە مەندووبی سامیی گوت: (وەها دەزانم فەقەرەی

ئەخیری قەراری عوسبەتولئوممەم دەڵێ: ئەگەر تەبدیلێك لە حوكوومەتی عێراقدا بوو، دەبێت حوكمێكی زاتیی بە گوێرەی ڕەغائیبییان بدرێ بە كوردەكان).

مەندووبی سامیی فەرمووی: (دوێنێ ئەم قسەیەم لە كەركووكیش بیست. ماددەیێكی وەها نییە).

جیاووك جوابی دایەوە: (لە نیهایەتی لائیحەی هەیئەتی عوسبەتول ئوممەم سەتری ئەخیردا ئەم ماددەیە مەوجوودە. بەندە تەدقیقم كردوە و مەنزووری عالیشت بووە).

مەندووبی سامیی: (بەڵێ! ئەم لائیحەیە لە تەرەف عوسبەتولئوممەمەوە تەسدیق كراوە و بڵاوكراوەتەوە و شكڵی قەراری وەرگرتووە).

لە دوای ئەمانە جیاووك هاتەوە سەر ئەسڵی مەوزووع و گوتی: (وەك عەرزم كردن بەیاناتەكەی جەعفەر پاشا دوو تشتی تێدا هەیە: ١- ئیتیحادی كورد و عارەب. جەعفەر پاشا چاكی دەزانێ ئێمە لەگەڵ عارەب مومكین نییە بە سوورەتی تەوحید – جیاووك پەنجەكانی خستە نێو یێكدی و گوتی بە ئەم سوورەتە – بژین فەقەت بە سورەتێكی – ئەم جارە پەنجەكانی جووت كرد گوتی – قابیلە بەم نەوعە وەك ئاوستریا و مەجەرستان بژین. هەموو كەسێك ئەمەی ئیدراك كردووە و میللەت لە حاڵی ئینتیباه دایە. لەپاش ئەمە جەریدەكانی بەغداد هاوار دەكەن ئێمە عارەبین و حوكوومەتمان عارەبە دەبێ كوردەكان وەك ئارمەنییێكان لێ بكەین. ئیدی مومكین نییە بە یێكەوە بژین).

لەسەر ئەمە جەعفەر پاشا بە تەهەوورەوە گوتی: (من قسەت نادەمێ و حەقت نییە ناوی عارەب بهێنیت).

جیاووك: (پاشا من قسەم لە مەندووبی سامیی سەندووە بەندەیش بە قەدەر تۆ عارەبەكان تەقدیس دەكەم. فەقەت كوردم و كورد خۆی حەقی دەوێ. وەها دیارە ئەم جەرائیدانە بە ڕەزای حوكوومەت دەنووسن وە ئیللا دەبوایە تەعتیل بكرانایە. بهێینەوە سەر ماددەی دووەم، تەناقوزێكی زاهیریی لە ئەو قسەیەی جەعفەر پاشادا هەیە، چونكە لە جێهەتێكەوە دەڵێ بۆ ئەم حقووقە موغایری ئوسووڵە، ماددەیێك داخڵی موعاهەدەكە بكرێ. بەندە دەڵێم بە نەزەرێكی حقووقی مومكینە ماددەیەك داخڵی موعاهەدەكە بكرێت كە ئەو ماددەیە بە

قانوونێكی خاس حوقووقی كوردەكان تەئمین بكات. لە ئەمەدا مانیع چییە؟ خوڵاسە هەموو كوردێك مونتەزیری تەتبیقی موقەڕەراتی عوسبەتولئوممەمە).

بە ئەم نەوعە خیتامی بەیاناتی جیاووك هات و حازیروون بە عومووميی بێ ئیستیسنا فەرموودەی جیاووكیان تەئیید كردووە و مەجلیسەكە دوایی هات و بڵاوبوونەوە.

٣/٣/٣/٣/- زیارەتی وەفدی ووزاریی بۆ سلێمانیی(*)

لەدوای تەواو بوونی موناقەشە و موجاهەدەی هەولێر، فەخامەتی مەندووبو ڕەئیسوول وزەرا و هەیئەتەكە ڕووە و سلێمانیی تەشریفیان هێنا ١٠ / ٨ / ١٩٣٠ لە سەعات ٣ی كوردیی دا كە میعادی هاتنیان بوو، عموومی ڕوئەسای دەوائیر و مەئموووران و عولەما و سادات و ئەشراف و ڕوئەسای عەشائیر كە بیلعموووم لە سلێمانییدا حازربوون، چوون بە پیریەوە. لە جادەی دەباخانە لەو ڕەشماڵانەدا كە بەلەدییە هەڵی دابوو دانیشتن، غەیری ئەمانیش تاقمێك عەسكەری جەیش دوور لە ئەهالییەكەوە وەستا بوون، كەششافەی مەكتەب، قوتابیی مەكتەبەكان، بیلعموووم ئەهالیی شار، هەموو تەبەقەیێكی حازر بووبوو، دوكان و بازاڕ چۆڵ كراو قیسمی ژنانیش لە دەباخانەوە هەتا قاپی (سەرای) حوكوومەت، كۆمەڵ كۆمەڵ وەستابوون. فەخامەتی مەندووبی سامیی و هەیئەتەكە لە سەعات دوی عارەبییدا مووراسەلەتی چەمچەماڵ دەكەن و لە ئەوێشدا هەموو ئەهالیی و ڕوئەسای عەشیرەتی هەمەوەند لەسەر جادە وەستا بوون. كە تەشریفیان گەهیشتە ئەوێ هەموو بە دەنگی بەرز هاواریان كرد و داوای حقووقی كوردایێتییان كرد بوو. لە دوای ٣٠ دەقیقە ئیسراحەت، لە چەمچەماڵەوە حەركەتیان كرد و زاتەن سەعادەتی موتەسەڕڕیف و موفەتتیشی پۆلیس و مودیری پۆلیس بە ئۆتۆمۆبیل لە بەیانییەوە بەرەو پیریان ڕۆیشت بوون. لە سەعات چوار و نیوی كوردییدا

(*) – بنۆڕە ؛ ژیان – ١٩٣٠/٨/١٤

گەهیشتنە سەرجادەی دەباخانە. لەدوای ئەوەی لە لایێنی عەسکەرەوە بە سەلام بەخێرهاتنیان کرا هاتە بەردەمی ئەو عەشاماتە زۆرەوە کە بێ حەدد و حیساب ڕاویستا بوون، کە لە ئۆتۆمۆبیلەکە دابەزین بە کەڕەتێ دەست کرا بە چەپڵەڕێزان و هەر بژی کورد و کوردستان و بە کەڕەتێك هاوار دەکرا کە بە قەتعیی تەشکیلی حوکوومەتی کوردیمان دەوێ. لەو وەقتەدا قوتابییێکی مەکتەب بە جلی کەششافەوە هاتە بەر دەمیان و خیتاب بە مەندووبی سامیی نوتقێکی ئینگلیزی خوێندەوە کە لە خوارەوە دەرج کراو نوتقەکە بە چەپڵە لێ دان و هەر بژیی حوکوومەتی بریتانیا و کوردستان و هەر بژیی فەخامەتی مەندووبی سامیی موقابەلە کرا. لە دوای ئەمانە بە ئۆتۆمۆبیل هاتنە ناو شارەوە. لە ڕێگەدا لە هەموو نوقتییێکدا ژنەکان لە کۆڵان و سەربانەوە هاواریان دەکرد: هەر بژی کورد و کوردستان و حوکوومەتی کوردیمان دەوێ.

وەکیلی فەخامەتی مەندووبی سامیی تەشریفی بردە ماڵی موفەتتیشی ئیداریی و وەکیلی ڕەئیسەلووزەرا و وەزیری داخلییە لە ماڵی موتەسەڕڕیف و وەزیری عەدلییە لە ماڵی بابان عەزمی بەگدا میوان بوون.

ئەو قەڵەباڵغییە تا ئێوارێ لەبەر دەرگی سەراداو جادەکاندا مایەوەو موتەمادیی هاواریان دەکرد: حقووقی موقەددەسی خۆمان دەوێ. ئەو ڕۆژە وەها دەوامی کرد. هەر شەو تەرتیبات کرا بۆ موزاکەرە. تەزکەرە نووسرا بە شوێن ئەشراف و ڕوئەسای عەشائیردا سبەینێ سەعات دووی کوردیی، هەموو لایێك لە مەقامی موتەسەڕڕیف دا کۆبوونەوە. دیسان بازاڕ داخراو ئەهالیی ڕووی کردە بەردەمی سەرای حوکوومەتی، تەلەبەی مەکتەب و هەموو ئەهالیی لە حاڵێکی مونتەزەمدا وەستا بوون کە فەخامەتی مەندووبی سامیی هەیئەتەکە تەشریفیان هێنایە سەرا، لەبەردەمی تەلخانەدا بە کەڕەتێك چوونە بەردەمی ئۆتۆمۆبیلەکەیەوە و بە کەڕەتێ هاواریان دەکرد: حقووقی میللییەمان دەوێ دەبێ حوکوومەتی فەخیمەی بریتانیا بۆمان تەئمین بکات.

حاسڵیی بە ئەم نەوعە داخڵی سەرا بوون و چوونە مەقامی موتەسەڕڕیفی و لە ئەوێدا هەموو لایێك کۆبوونەوە. ئەووەڵ جار لە تەرەف ڕەئیسولووزەراوە ئەو بەیانەی کە لە پێشدا لە جەریدەکاندا نەشر کرابوو و خوێندرایەوە. لە دوای ئەو

فەخامەتی مەندووبی سامییش هەڵستا ئەو بەیانەی کە لە کەرکووك و هەولێر دابوویان عەینەن خوێندییەوە.

لە خیتامی ئەمانەدا، جەنابی حەمە ئاغای عەبدوڕحمان ئاغا هەڵستا و فەرمووی: (جەماعەتی حازیرە کە تەمسیلی هەموو ئەشراف، سادات، عولەما، عەشائیری لیوای سلێمانیی و قیسمێك لە لیوای کەرکووك دەکات بە عومومی ڕەمزیی ئەفەندییان تەوکیل کردووە کە جوابی بەیاناتی فەخامەتی مەندووبی سامیی و ڕەئیسەلووزەرا بداتەوە و تەلەبی حقووقی میللییەمان بکات).

لە دوای ئەمە ڕەمزیی ئەفەندیی هەڵستا و گوتی:

(فەخامەتمەئاب

بەناوی عومومی ڕوئەسای عەشائیر و ئەشرافی کوردەوە عەرزی بەخێرهاتنتان دەکەم. میللەتی کورد تەشریف هێنانتان بۆ حەیاتی حوڕییەت و موستەقبەلەی خۆیان بە فەئلێکی خێر عەدد دەکات. بەیاناتی ڕەئیسولووزەرا، مەندووبی سامیی کوللییەن موخالیفی موقەڕەراتی عوسبەتولئومەم و ئیعتیرافاتی فەخیمەی بریتانیا و عێراقی لەپێش هەموو تشتێکدا دەبێت ئیتاعەی حقووقی موقەددەسە و ئیستیقلالی کوردان ببێ بە سەبەبی ئیتتیحادی عونسووری کورد و عارەب.

لای فەخامەتمەئابتان مەعلوومە کە کوردەکانی کوردستانی جونووبیی لە ئەسنای حەربی عومومییەوە تا ئەمڕۆ بۆ تەئمینی حوڕییەت و ئیستقلالی خۆیان لە سەعیی دوا نەکەوتوون و بۆ ئەم غایە موقەددەسە دائیمەن ئیلتیجایان بە موعاوەنەتی موشفیقەی حوکوومەتی فەخیمەی ئینگلیز کردووە، مەعەلئەسەف تا ئەمڕۆ نائیلی ئامالیان نەبوون، ئەگەرچی لە ئەم خوسووسەوە گەلێ مەواعیدیشیان پێ دراو لە عوسبەتولئومەمیش ئەم مەواعیدانە تەئیید کرا لاکین، تا ئەمڕۆ هیچیان بۆ تەتبیق نەکرا.

مەعلوومی فەخامەتتانە ئەووەڵ موعاهەدەی حوکوومەتی عێراق و ئینگلیز لە تاریخی ١٠ی تشرینی ئەووەلی ١٩٢٢دا تەسدیق کراوە و لەپاش ٧٤ ڕۆژ لە تاریخی ٢٤ی کانوونی ئەووەلی ١٩٢٢ بۆ تەشکیلی حوکوومەتی کوردییە لە بەینی حوکوومەتی فەخیمەی بریتانیا و عێراقدا ئەم بەیانە نەشر و ئیعلان کرا بوو.

مادام که ئەسڵ عوسبەتولئومەم ئینتیدابی عێراقی داوە بە ئینگلیز و لە قەراری ئەم ئینتیدابەدا گوتوویێتی هەچ وەقتێك عێراق سالّح بێ ئیستیقلالی دەدرێتی، لەهەمان کاتیشدا پێ ویستە حوکوومەتێکیش بۆ کوردەکان تەشکیل بکرێ. حوقووقەن وەها لازم بوو کە لە پێش تەنزیمی موعاهەدەی تازەی ئینگلیز و عێراقدا، کە تەئییدی قەراری عوسبەتولئومەم و ئیستیقلالی حوکوومەتی عێراق دەکات، حوکوومەتێکیش بۆ کورد بە سەراحەت بخرایە مەتنی ئەم موعاهەدە تازەیەوە لە لەئەمەشدا زەربە لە حوکوومەتی کوردەکان درا.

لای فەخامەتتان مەعلوومە کە حوکوومەتی عێراق کوردەکانی بە قووەتی تۆپ و تفەنگ ئیستیلا نەکردووە، لە عەقەبی موتارەکەدا کوردەکان بەئەو شەرتە خۆیان خستە حەلقەی رابیتەی ئینگلیز کە حوکوومەتێکی کوردییەی موستەقیلمان بۆ تەشکیل بکرێ و لەسەر ئەمە ئیتیفاق واقیع بوو، کە وەها لازمە چۆن عارەبەکان لە قەراری عوسبەتولئومەم موستەفید کراون، کوردەکانیش موستەفید بکرێن کە تەڵەبی هەموو کوردەکان: (تەشکیلی حوکوومەتێکی کوردییە لەژێر ئینتیدابی حوکوومەتی فەخیمەدا).

ڕەئیسولووزەرا: (من لەئەو بەیاناتە زیاتر کە لە پێشدا بۆم خوێندنەوە سەلاحییەتم نییە بە سوورەتی ڕەسمیی گفتوگۆیێك بکەم، ئەوە فەخامەتی مەندووب قسەتان لەگەڵ دەکات).

لەسەر ئەمە فەخامەتی مەندووبی سامیی هەڵستا و ئەم بەیانەی دا:

(لە خوتبەی ڕەمزیی ئەفەندییدا دوو نوقتەی موهیم هەیە: ١- بەیانی ١٩٢٢ و ٢- موقەڕەڕاتی عوسبەتولئمەم. بەیانی ١٩٢٢ هەروەك ڕەئیس وزەرا گوتی وەختی خۆی لەلایێن حوکوومەتی بریتانیا جواب دراوەتەوە، لە ئەم کاتەدا حەز ناکەم لەسەر ئەم مەوزوعە موناقەشە بکەم. دووەم موقەڕەڕاتی عوسبەتولئومەم بەلای منەوە تەوسیاتی عوسبەتولئومەم تەتبیق کراوە و من موتەئەسیفم ئەگەر ئەم تەوسیاتە شکێندرابێ، فەقەت تەقدیری تەنفیز و عەدەم تەنفیزی ئەم موقەڕەڕاتە بە دەست عوسبەتولئومەم خۆییێتی. حوکوومەتی بریتانیا و عێراق هەردوو لا هەوڵ دەدەن بۆ تەنفیزی موقەڕەڕاتی عوسبەتولئومەم. عوسبەتولئومەم ئەگەر دیتی موقەڕەڕاتەکەی تەتبیق نەکراوە موداخەلە دەکات).

وە گوتی: (بەعزێ کەس موراجەعەتیان کردووە بە عوسبەتولئومەم و جوابیان وەرگرتوەتەوە کە بە تەوەسسوتی حوکوومەتی مونتەدەبەوە، دەبێ موراجەعەت بکرێ و ئێستاکە عەینی موراجەعەت بە من کراوە، من لە ئەم خوسووسەوە موفەسسەلەن لەگەڵ حوکوومەتی عێراقدا موزاکەرە دەکەم. ئەم قسانە کەس وەها تێ نەگات کە مەقسەدی من مانیع هێنانە پێشەوە بۆ موراجەعاتی خەڵقیی هەموو کەس سەربەستە لە موراجەعەت کردن. فەقەت لازمە مەتالیب و تەسریع بە تەفسیل بەیان بکرێ. تەشکیلی حوکوومەتێك لە ئێرەدا موشکیلە... ئایا قابیلە کوردستان ئەم حوکوومەتە بتوانێ ڕابگرێ؟ دەمەوێ بزانم ڕەمزیی ئەفەندیی تەمسیلی سائیری کوردستان دەکات یا هەر سلێمانیی؟).

ڕەمزیی ئەفەندیی: (مەزبەتەی هەولێر مەعلوومتانە زاتەن لە ئەویدا بە خۆشتانیان گوتووە کە ڕەئیمان لەگەڵ خەڵقی سلێمانییە. قیسمێك لە عەشائیری کەرکووك ئەوەتە ئەم مەجلیسەدا حازرن ئەوانیش هەر لەگەڵ ئێمەن و مەزبەتەی عوموومی عەشائیری کەرکووك تەقدیم دەکەم و مومەسسیلی هەولێریش لەئێرە حازرە).

مەندووب: (چوینە هەولێر و کەرکووك لەوێشدا مومەسسیلی کوردان کۆبونەوە عەینی موناقەشە کرا. فەقەت کەس ئیزهاری جیابوونەوەی نەرکرد تەنها سلێمانیی تەلەبی ئیفتیراق دەکات).

ڕەمزیی ئەفەندیی جوابەکەی سەرەوەی تیکرار کردەوە و، گوتی: (ئەم دوو لیوایە لەژێر تەزییقو تەئسیر بوون لەبەر ئەوە حیسسیاتی حەقیقیەی خۆیان ئیزهار نەکردووە. ئەمر بفەرموو بهێنە ئێرە ئەوسا مەعلوومتان دەبێ کە ئەمە تەئکید دەکەنەوە و کوردستان هەمووی لە هەمان فیکر دایە و یێك هەدەف تەعقیب دەکات کە سەربەخۆیی کوردستانە).

مەندووبی سامیی: (کە وەها بوو لازمە هەموو لایێك مەتالیبی خۆیان بە سەراحەت و بە تەفسیل بۆ عوسبەتولئومەم بەیان بکەن. کوردەکان چ جۆرە حوکوومەتێکیان دەوێ، مەلەکیی یا جومهوریی؟ پارلەمان، ڕەئیسی وزەرا و مەجلیسی ووزەرایان دەبێ یا نە؟ ئایا فیکریان بەرامبەر بە مەلیك فەیسەل گۆڕیوە یان نە؟ ئایا دەیانەوێ هەرجۆرە... حوکوومەتی و گومرگ و مەکووس،

ئەشغالی عاممە، پۆلیس، عەسکەریان ببێ؟ ئایا موناسەبات و عەلائیقی حوکوومەتەکە وەها تەشکیل دەکرێت، چیی دەبێ لەگەڵ بریتانیا؟).

ڕەمزیی ئەفەندیی خیتاب بە مەندووبی سامیی گوتی: (فەخامەتتان فەرمووتان کە بەیانی ١٩٢٢ ڕابورد و کۆنە. حەق کۆن دەبێ نامرێ. ئەم بەیانە کافیلی حوقووقی موقەددەسەی ئیستیقلالی قەومێکە تەلەبی تەتبیقی دەکەین). بەسە بەسە بەسە!

حەمە ئاغا: (ئێمە کوردین و، کوردستان عیبارەت نییە هەر لە سلێمانیی لە زاخۆوە هەتا خانەقین کوردەوارییە و نایانەوێ لەگەڵ عێراق بژین و حوکوومەتێکی موستەقیللەی کوردیمان دەوێ لەژێر ئینتیدابدا. ئەگەر ئینگلیزیش نامان داتێ موراجەعەت بە عوسبەتولئومەم دەکەین).

خیتاب بە ڕەئیسوو وزەرا: فەخامەتتان زۆر چاك دەی زانن کە حیسسیاتی میللییە بە نەوعێك چووەتە مێشکی عونسوری عارەب و کوردەوە کە هیچ هێزێك نییە مەحووی بکاتەوە، بینائەن عەلەیهی ئیمکانی ژیانێکی موتتەحید نییە لە نێوان عارەب و کورددا و هیچیان ئیستیفادە لە یێکدیی ناکەن. بۆ هەردوو وەها چاکە کوردستانێك لەژێر ئینتیدابێ عوسبەتولئومەم چونکە ئەم ئینتیدابە بە نەوعێ عارەبەکان ئیستیفادەیان لێ کرد کە لە ماوەی ١٠ ساڵ دا ئەوەتا ئیستیغنا لە حوکوومەتی ئینگلتەرە دەکەن).

خیتاب بە مەندووبی سامیی: (ئەم دەنگی کوردایێتییە تەنها، وەك جەنابتان دەفەرموون، مەخسووسی دۆڵی سلێمانیی نییە، هەولێر و کەرکووك لە ژێر تەزییقی مەئموورینی عارەبدان. ئەگەر بانگ بکرێنە ئێرە مەعلووم دەبێ کە هەموو غایە یێکێکە).

ڕئیس وزەرا: (تەشەکوری بەیانەکەتان دەکەم زۆر مەسروورم کە لە قیتعەیێکی عێراقدا ئەهالیی لەسەر غایەیێکی وەها ئیتتیحادی کردووە. لە خوسووسی بەیانی ١٩٢٢ەوە دەمەوێت بە سوورەتی خوسووسیەوە قسە بکەم، چونکە ئەویی سەلاحیەتدار بم بڵێم عیبارەتە لە ئەو بەیانەی کە لە پێشەوە عەرزم کردن. وەك ڕەمزیی ئەفەندیی دەڵێت موعاهەدەی عێراق ئینگلیز هەرچەندە لە ١٩٢٢دا عەقد کراوە فەقەت لە ١٩٢٤دا لە تەرەف مەجلیسی

تەئسیسیەوە تەسدیق و حەقی قانونیی کەسب کردووە و لەئەو مەجلیسەدا مومەسسیلی کوردیش هەبووە. زۆر چاك لەبیرتانە لەژێر ڕیاسەتو ئەمارەتی شێخ مەحمووددا، ئیدارەیێکیان بۆ دامەزرا بوو، لە پاشدا ئەهالیی کەوتە تانە و لەوم و شیکایەت لە شێخ مەحموود، کە ئێستاش دڵیان پێتان دەسووتێ کە حوکوومەت مەجبوور بوو بەناردنی ئۆردو. لەپاش ٣ ساڵ حەرەکاتی عەسکەرییە ئەوسا وەزعییەتی بۆ چاك کرا. ئەم بەیاناتەم بە سوورەتی خوسووسییە بۆ تەنویری ئێوەیە).

شێخ قادر: (شێخ مەحموود فەردێکی ئەم میللەتەیە. میللەتی کورد ئەبەن عەن جەدد حورمەتی شێخ مەحموود و ساداتیان گرتووە. زوڵمی شێخ مەحموود بە قەدەر زوڵمی عێراق تەئسیری نەکردووەتە سەر ئێمە. ڕەئیس وزەرا گورێز دەکات، ئێمە میللەتێکی سەربەخۆین لەژێر ئینتیدابدا حوکوومەتێکی کوردییمان دەوێ وەگەر نا ناژین).

ڕەمزیی: (ئەم حەقە بە میللەتی کورد دراوە. ئەگەر شێخ مەحموود خەتای کردبێ دیسانەوە میللەت قەباحەتی نییە. مەعلوومی فەخامەتتانە خەتای کەسێك حوقووقی میللەتێکی وەها مەحوو ناکاتەوە. شێخ مەحموود لەلایێن دوژمنانی کوردەوە ئیغفال کرا بوو، مەسئەلەی شێخ مەحموود تەئسیری نەبوو بۆ ئیمحای میللەتمان. بەڵام ئێوە دەتانەوێ بە کەرەتێك بمان کەن بە عارەب).

عیززەت بەگ: (میللەتی کورد تەنها عیبارەت نییە لە سلێمانیی، لە زاخۆوە تا خانەقین هەموو داوای ئەم حەقە دەکات و هیچ کوردێك کەرەتێکی دیکە لەگەڵ عێراق ناژیی. بۆ ئیحقاقی حەقمان موراجەعەت بە حوکوومەتی مونتەدەبە دەکەین. ئەگەر ئەویش نەی پرسی، شیکایەت دەبەینە بەر عوسبەتولئومەم. کورد حوکوومەتێکی موستەقیللەی دەوێ لەژێر ئینتیدابدا. بەهەموو هێزمانەوە بۆ ئەم غایەیە سەعیی دەکەین. ئەم جارە سیلاح و تفەنگمان قەڵەم و موراجەعەتە).

ڕەئیس وزەرا: (لام وەهایە عونسوری کورد لە عێراقدا لە عونسوری عارەب موحتەرەمتر و مورەففەهترە، هەرچی مەشەققەت و ئەزییەتە بەسەر عارەبەکانەوە هەیە، حوقووقی کورد مەحفووزە یێکێ بڵێ مەئموورێکی عارەب زوڵمی لە کورد کردبێ؟).

مەجید ئەفەندیی حاجیی ڕەسوڵ ئاغا: (بەڵێ کورد دائیمەن مەعرووزی زوڵمی عارەبەکان بووە. پار کە لە بەینی عارەبەکانی فەلەستین و سەهیۆنییێکاندا شەڕ بوو، عارەبی عێراق بە یێکجار کەوتنە تەعزییەوە. ئەنواعی موراجەعەت و موزاهەراتیان کرد، کەچیی ئێستا هاوخوێن و براکانمان لە کوردستانی شیمالییدا لەلاییێن تورکەوە سەر دەبڕدرێن، غەزەتەکانی بەغداد بە ئاشکرا تەقدیری تورکەکان دەکات و بەیانی شادمانی دەردەکات. بە تۆپ و تفەنگ و مەترەلیۆز تەهدیدی ئێمە دەکات کە دەڵێ لەگەڵ تورك دەتان پلیشێنینەوە و عارەب هیچی لە تورك کەمتر نییە. عەلاوەی ئەمەش، لە ڕۆژی تەشەککولی حوکوومەتی عێراقەوە هەتا ئێستا موتەعەددید موعەللیمتان لە ئەورووپاو ئینگلتەرە، سوریە و جێگەکانی دیکەوە تەرتیب کردووە و هەموو ساڵێك کۆمەڵێکی زۆر قوتابی عارەب کە بە ئیستیعداد و زیرەکیی لە کوردەکان دوونترن، داخڵی بەعسەی عیلمییان دەکەن، کەچیی قوتابیە کوردەکان لەسەر مەسرەفی خۆیان دەچن بۆ بەغداد و غوربەت دەکێشن بۆ ئەوەی داخڵی بەعسە بکرێن. بە خۆڕایی نومرەیان دەشکێنن و دوایان دەخەن. ئەم ساڵ ٥٠ قوتابی کورد کە دائیمەن لەپێش عارەبەکانەوە بوون هەر لەبەر ئەم سەبەبە دوایان خستن).

ڕەئیس ووزەرا: (بۆ ئێوە نازانن کە غەزەتەکانی بەغداد بەیانی و ئێواری چەند جنێو بە حوکوومەتی عێراق دەدەن و چۆنمان تەنقید دەکەن؟ کێ دەڵێ غەزەتەکان بە تەشویقی حوکوومەت عەلەیهی کوردن؟ بۆچیی مەعلووم نییە غەزەتە چۆن و بە واسیتەییێکەوە تشت دەنووسێ؟ قوتابیی وەرەقەی ئیمتیحانیان مەوجوودە و کەس ناتوانێ خیلافی ئەوە بکات. لام وەهایە قوتابییێك بێ ئیستیحاق تەرفیع بکات نە بۆ خۆی و نە بۆ موجتەمەعی موجیبی ئیستیفادە نابێ).

مەجید ئەفەندیی: (بەڵێ غەزەتەکانی بەغداد کە لە عەلەیهی حوکوومەت مەقالەییێکیان نووسیی گورج دای دەخەن، بەڵام کە تەهدیدی کوردەکان بکات و لە عەلەیهی ئێمە بنووسن تەشویقیان دەکەن و پارەیان دەدەنێ).

حەمە ئاغا: (هەموو دەی زانین کە فەخامەتی ڕەئیس وزەرا شەخسێکی نیشتیمان پەروەرە و بۆ غایەی وەتەنییە زۆر سەعیی کردووە، بینائەن عەلەیهی،

دەبێت تەقدیری ئێمەش بکات و حەقمان بداتێ، بۆ حەقێکی مەشرووعی وەتەنیی و میللیی خۆمان تێ دەکۆشین).

ڕەئیس وزەرا: (بەڵێ هەموو نەوعە حیسسیاتێکی وەتەنییە بە ئیحتیرامەوە قوبووڵ دەکەم، فەقەت لە ئەم مەسائیلانەدا ئێمە لازمە مەنتیقی و عەمەلیی تێ فکرین، عەجەبا کوردستان وەك دەڵێن لە خانەقینەوە هەتا زاخۆ جیا بێتەوە بەبێ عێراق دەژی؟ واریداتی کیفایەت دەکات؟ بەرامبەر بە دراوسێکانی حدوودی پێ موحافەزە دەکرێ و خاسەتەن لە نوقتەی تیجارەتەوە لە عێراق زیاتر بەندەرێکی هەیە؟ بۆ ئومووری نافیعەی کوردستان هەتا ئێستا عێراق بە لەکها روپیەی سەرف کردوە).

ڕەمزیی ئەفەندیی: (یێك دەفعە عەرزمان کردن کورد و عارەب قابیل نییە یێکەوە بژین، ئێمە ئارین و ئەوان سامیین، ئێمە شاخیین و ئەوان دەشتەکیین، حەتتا خاکی کوردستان بەرین بۆ عارەبستان هی عارەبستان بهێنین بۆ کوردستان، هەردووکیان هێزی ئیسباتییەیان ون دەکەن).

ڕەئیس وزەرا: (ئەی توتنەکەتان بۆ کوێ دەبەن؟).

ڕەمزیی ئەفەندیی: (دەی بەین بۆ ئەوروپا. غەیری ئێمەش مەجبوورن توتنی ئێمە بکڕن، چونکە لەئەمە هەرزانترتان دەست ناکەوێ و لە ئێمەش زیاتر لە بازرگانییدا لە ئەم تووتنە ئیستیفادە دەکەن).

ڕەئیس وزەرا: (نە نای بەن بۆ ئەوروپا، هەموو لە عێراقدا سەرف دەکرێ. کوردەکان ئەلحەمدولیللە بازرگانی زۆر وریایان تێدا هەیە و زۆر چاك تەقدیری دەکەن کە کوردستان بێ عێراق ناژیێ).

ڕەمزیی ئەفەندیی: (لە بیدایەتی حەربی عوموومییدا کە ڕێگە و بەندەرەکانی عێراق گیرابوو، کە بەغدادیش ئیستیلا کرا، ئێمە لەگەڵ شیمال و شەرق و غەربدا مونتەزەمەن تیجارەتمان دەکرد. سەروەتی عومووم‌یەوە وەزعی ئیقتیسادییەمان لە ئەمڕۆ گەلێ باشتر بوو. جەعفەر پاشا دەفەرموێ کە بە لەك پارەمان بۆ ئومووری نافیعەی کوردستان سەرف کردووە، ئەو ئومووری نافیعەیەی ئەوان دەڵێن قەڵا و ئیستحکاماتە بۆ موحافەزەی جەیشەکەی خۆتان لەباتی ئەمە

مەکتەبتان بۆ بینا بکردینایە. ئەگەر حوکوومەتی کوردییە تەشککول بکات هیچ لزوومان پێی نابێ و ئیستیغنای لێ دەکەین).

ڕەئیس وزەرا بە تەئەسسورو هەیەجانەوە: (براکانم بزانن کە لەئەم دەمارەدا خوێنی کوردیشم تێدا هەیە وەلاکین من عارەبم. بۆ کەڵکی ئێوە قسە دەکەم، بە حیسسیات حەرەکەت مەکەن. مەبن بە ئالەت بە دەست خەڵکەوە. بەزەییتان بە میللەتەکەدا بهێتەوە و تووشی نارەحەتییان مەکەن. ئەوا لە سەرەوە کوردەکان پارچە پارچە دەکەن و سەریان دەبڕن. لە دنیاوە ئاشکرایە کە کورد میللەتێکی دیندارە، لە بیرتان نەچێ کە دینتان عارەبییە قورئان عارەبییە محەممەد عارەبە. وە فەیسەل کوڕی محەممەدە، براکانم تکاتان لێ دەکەم فاجیعەی کەربەلا دووبارە مەکەنەوە).

شێخ قادر: (جەعفەر پاشا بە بەیان کردنی فاجیعەی کەربەلا هەڕەشەمان لێ دەکات. دەبێ بزانێ ئەگەر ئینگلیز لە بەیندا نەبێت؛ عارەب ناتوانێت بهێتە خاکمانەوە).

جەعفەر پاشا: (ڕجا دەکەم سوئی تەفاهوم پەیدا نەبێ. مەبەستم هەڕەشە نییە). ڕەمزیی ئەفەندیی زۆر جار داوای قسەکردنی کرد. مەیدانی نەدرا. نیهایەت بە حیددەتەوە هاتە پێشەوە گوتی: (پاشا! دین، ئیمان، مەفکورەی میللی، حوکومەتێکی میللیی کوردی دەوێ. جەماعەت وانییە؟).

هەموو بە جارێك: (بەڵێ وایە!).

ڕەمزیی ئەفەندیی دەوامی کرد: (پاشا! ئەم قسانەت ناچێتە جەواڵی کوردەوە. ئەمە هەموو ئیغفالاتە و بێ خەرەوە جەواڵەکەی خۆتەوە و دەرگەی ببەستەرەوە).

جەعفەر پاشا: (قسەکەت وەرگرەوە. تۆ پیاوێکی دنیادیدەیت، لە کۆبوونەوەیێکی وەهادا نابێ قسەی ناشیرین بکرێ).

ڕەمزیی ئەفەندیی: (تۆ قسەم نادەیتێ. لە سوئالەکانم گورێز دەکەی، بڵێ تەسلیم بووم).

میرزا تۆفیق: (ئێستاکە دیانەت بابەتی باس کردن نییە. مەسەلە میللەتە و دامەزراندنی حوکوومەتێکی کوردییە. ئەگەر بە دین بێ، دەبێ ئێرانیش واز لە

میللەتی خۆی بهێنێ و داخڵی حوکوومەتی عێراق ببێ. داوای لێ بووردنت لێ دەکەم باسەکە مەگۆڕە!).

جەعفەر پاشا: (قیاس مەعەلفاریق کردن زۆر بێ مەنتیقییە، ئێرانیییێکان دوو هەزار ساڵ زیاترە کە دامەزراوە).

میرزا تۆفیق: (ئەگەر لەبەر دین لازمە ئێمە تابیعی ئێوە بین لە هەموو عالەم ئاشکرایە کە کورد زۆر دیندارە. بینائەن عەلەیهی، پێ ویستە عارەب لەژێر ئیدارەی ئێمەدا بێ).

ڕەمزیی ئەفەندیی: (یێکەم قسەم هەیە. خەلافەتی عەبباسییە لە کۆتایی سەڵتەنەتیدا دەستی کرد بە بەکارهێنانی کاربەدەستانی تورك، فارس و کورد. ئەوسا بوو بە یێکتا سەبەبی ئیزمیحلالیان. حەز دەکەم حوکوومەتی عێراق ئەم تاقی کردنەوەیە دووبارە نەکاتەوە و کاربەدەستانی کورد لەناو خۆیاندا بەکار نەهێنێت، چونکە دەبێت بە سەبەبی ئینحیتاتی. هەروەها بەکارهێنانی کاربەدەستی عارەبیش لە کوردستاندا دەبێ بەهۆی لەناو چوونی بۆ نەوەی کوردەکان).

ڕەئیس وزەرا: (سوپاسی پەند و ئامۆژگارییێکانت دەکەم کە لە پێش ڕودانی ئاگەهداریتان کردین).

لەپاش ئەوە ڕەئیس و وزەرا کە دیتی باس کردن لەئەم باسەوە سوودێك نابەخشێ و میللەت یێك ئاواز بۆ داواکارییێکانی خۆی دووپات دەکاتەوە. پێ ویست نەبیندرا بە درێژ کردنەوەی باس و کۆبوونەوەکە بەتاڵ بووەوە.

لە نێوەڕاستی کۆبوونەوەکەدا سالار مستەفا جەعفەر سوڵتان هەڵستا و بەناوی سادات، عولەما، شێخان و بەناوی ئەو هۆزانەی سنوور کە لە نێو عێراقدان تەئییدی داواکارانی کوردی کرد بۆ تەشکیلی حوکوومەتێکی کوردیی و لە هەمان بابەتەوە مەزبەتەیێکی مۆرکراوی پێشکەش بە نوێنەر کرد. لە کۆتایی کۆبوونەوەکەشدا لەلایێن فەتاح ئاغای حەمە ڕەزای سەرۆکی هەمەوەندەوە کە لە شاری کەرکووك دادەنیشن، لە هەمان مەئال مەزبەتەیێکی خۆی پێشکەش بە

مەندووبی سامیی کرد. هۆزی جاف کە ئێستاکە سەر بە کەرکووکن لەئەم کۆبوونەوەیەدا لەلایێن جەنابی کەریم بەگی فەتاح بەگەوە تەمسیل کرا بون(*).

بەیاناتی فەخامەتی ڕەئیسولوزەرا لە سلێمانیی
لە وەقتی ئیجتیماعەکەدا خوێندرایەوە

(موشەڕڕەف دەبم بەیانی ئیزاح کردنی ئەو سیاسەتی خۆشەویستییە کە حوکوومەتی عێراق خەریکە ئیتتیباعی بکات بە نەزەر ئەو وەعدانەی کە بە کوردەکانی هاووڵاتمان و براکانمان دراوە. ئەو کوردانە کە عوزوێکی موهیمن لە جیسمی مەملەکەتی عێراقدا. ئاگەهداری ئەو تەلگوراف ئیستیدعایانە بووم کە لەلایێن هەندێ ئەشخاس بە ئیحتیجاج لەبەر ناو نەبردنی مەسئەلەی کورد لە نێو موعاهەدەکەی ئاخرییدا تەقدیم کرا بوو بە سەرفی نەزەر لە بەحس کردن لەئەو ئەسباب و عەوامیلە کە سەبەبییەتی دا بە تەقدیم کردنی ئەو ئیحتیجاجاتانە. من بۆتان تەسریح دەکەم کە حوکوومەتی عێراق بە سوورەتێکی ئەکیدە قەراری داوە کە بە نەزەری ئیعتیبار تەماشای ئەو وەعدانە بکات کە بۆ تەئمینی ئارەزووی برا کوردەکان دابووی، ئەوەش نەك هەتا ساڵی ١٩٣٢ مەرعییەن ئیجرا دەبێ، بەڵام ما بەعدی ئەو تەئریخەش دەوام دەکات. هەروەك حوکوومەتی ساحیبوجەلالە مەلیك فەیسەڵ بە تەواویی وە بە هەموو مەعناوە حەریسە بۆ لزوومی موحافەزەی و تەتبیق کردنی ئەم پرۆگرامە کە وەها لەسەرەوە بەیان کراوە، لە عەینی زەماندا هەموو شیددەتێك بۆ مەحوکردنی هەموو جۆرە نەعرەیێك کە ببێتە سەبەبی تەفرەقە و ئیخلالی وەحدەتی وەتەنییەی عێراق، یاخود ببێتە سەبەبی ئیخلال کردنی حوقووقی دراوسێتی لەگەڵ هەردوو حوکوومەتی دۆستمان: ئێران و تورك. دیسان حوکوومەتی عێراق پێ ویستی

(*) ژیان، ژ ٢٥٨، ٢٨ / ٨ / ١٩٣٠.

دەزانێ تەقدیم کردنی ئەبنای وەتەنی عێراق لەنێو دائیرەی یێکێتی عێراقدا بەبێ تەفریق لە مابەینی کورد و عارەبدا مەمنوون و مەسروور دەبێ، هەر بەئەم ڕۆحەوە لە هەموو هەنگاوێکدا چووەتە پێشەوە، لە ئەم خسووسەوە ئیستیعدادی نیشان داوە.

هەروەك لاتان مەعلوومە، ئێمە کە ئەوسا مەسئولییەتی ئیدارەمان هاویشتە سەر شانی خۆمان بەیاننامەیێکمان نەشر کرد بوو، لەئەو بەیان نامەدا گوتمان: کە ئێمە حازرین بۆ دانانی لائیحەیێکی قانوونیی بۆ زمانی کوردیی لە ئەو جێگایانەدا کە ئەکسەرییەتی ئەهالیێکەی کوردن وە ئەو لائیحەیەشمان بیلفیعل تەواو کردوە.. لە ئیجتماعی ئەووەلی پەرلەماندا بە هەمە حاڵ تەقدیمی مەجلیسی دەکەین وە هەتا ئەمەش دەکرێ ئەمرمان داوە بۆ دائیرەی موختەسسە کە بە موافیقی ڕۆحی ئەو ئوسووڵەی لە لائیحەکەدا داندراوە، حەرەکات بکا. لە خسووس موعامەلاتی عەدلییەو ئیدارەی مەعاریفەوە. غەیری ئەمەش ئەوە حوکوومەت موفەتتیشێکی مەعاریفی تەعیین کردوە و دائیرەی تەرجومەیێکی کوردیی داناوە کە ئیشی ئەم دائیرەیە هەر تەنها موعامەلاتی کوردەوارییە، وە موعاوینێکی کە مودیری ئیدارەی داخلییەی عامەی تەعیین کردووە کە خەبەدارە لە ئوموەری ئەلویەی کوردییە، وە موفەتتیشێکی مەعاریف تەعیین کراوە بە سوورەتی عام مەداریسی لیوای سلێمانیی و مەداریسی کوردییەی لیوای هەولێر و کەرکووك تەفتیش بکا و حوکوومەت تەدابیری لازمەی ئیتتیخاز کردووە بۆ ئیحزاری قۆمیسەرو موسیجیللی پۆلیس کە ئاشنای زمانی کوردیی بن بۆ ئیستیخدام کردن لە مەناتیقی کوردییەدا.

ئەز نامەوێ ئەم بەیاناتەم تەواو بکەم بەبێ تەقدیم کردنی تەشککوراتم بۆ جەنابی وەکیلی مەندووبی سامیی کە لە ئەم سەفەرەم دا مورافەقەتی کردین و ئومێد وەهایە کە موشار ئیلەیْه ئێستا بۆتان سیاسەتی حوکوومەتی بریتانیا لە ئەم خسووسەوە بەیان دەکات و بە تەواویی ئاگەهداری حەقیقەتی حاڵ دەبن وە قسەی بەعزێ ئەشخاسی ساحیب غەرەز کە چاویان لە تەقدیر کردنی ڕەفاهی حەقیقیی کوردانە وە ڕەعییەتی ساحێبی جەلالەت مەلیك فەیسەڵی موعەززەم و تەبەعەی دەوڵەتی عێراق کوێر بووە و بە قسەیان ئیغفال نەبن.

بە ئەم موناسەبەتەوە جەنابی وەکیلی فەخامەتمەئاب موعتەمیدی سامیی بۆ قسە کردن دەعوەت دەکەم‌و بزانن ئێمە هەردوو لا بە تەواویی لەسەر تەعقیب کردنی ئەم پرۆگرامە موتتەفیقین، ئێستا بۆتان بەیان دەکات).

ژیان: ژ- ٢٥٨- ١٩٣٠/٨/٢٨

بەیاناتی فەخامەتی وەکیلی مەندووبی سامیی

بینا لەسەر تەلەبی حکوومەتی عێراق، لەگەڵ فەخامەتی وەکیلی ڕەئیسولوزەرا هاتووم، بۆ ئەوەی کە هەر کەسێك لە مەوزوعێکدا شك و شوبهەییێکی هەیە بە تەواویی، بۆی ئاشکرا بکەم، کە قەت تشتێکی وەها نییە لە هیچ نوقتەییێکی عێراق، کە بلێین حوکوومەتی عێراق یا حکوومەتی بریتانیا هەر یێکە بۆ خۆی تەعقیبی سیاسەتێك بکا. تازە ئەوە موعاهەدەییێك ئیمزا کراوە کە ئەم دوو مەملەکەتە بۆ ٢٥ ساڵی دیکە لەگەڵ یێکدی بە تەحالوفێکی سەمیمیی ڕەبت دەکات. ئەمە بە تەنها دەبێ کافی بێ بۆ ئەوەی دەلالەت دەبینم قیسمێکتان ئیحتیجاجی حکوومەتی بریتانیا و عوسبەتول ئومەم دەکەن بۆ ئەوە کە لە موعاهەدەی تازە باسی کوردستان نەبووە.

وەك فەخامەتی وەکیلی ڕەئیس‌و وزەرا ئیزاحیان فەرموو، ئەسبابی ئەوە عیبارەت لەئەمە بوو: کە هەردوو حوکوومەت، هیچ لزوومی ئەوەیان نەکرد. چونکە حوکوومەتی عێراق قەراری داوە کە بۆ حازر و موستەقبەل تەتبیقی ئەو سیاسەتە دەکات، کە تازە فەخامەتی وەکیلی ڕەئیس‌و وزەرا بەیانی فەرموو بە زەریفی تێ دەگەن کە حوکوومەتی عێراق بە سیفەتێکی مونەووەر بە تەواویی ئەوەی تەقدیر دەکات کە هەتا چ حەددێك خۆی موجیب بینیی، ئیعتیراف بکات کە لە قیسمێکی موهیممی عێراقدا زمانی کوردیی، نەك هی عارەبیی، زمانی دایك و بابە هیچ تشتێکی وەها نییە کە بلێ منداڵێکی کورد ئیجبار بکرێت کە تەحسیلی ئیبتدائیی خۆی بە زمانی دیکە نەك هیی باب و دایکی بخوێندێ، یا بلێ کوردێك ئیجبار بکرێت لە مەحکەمەدا خۆی بە زمانێکی دیکە دیفاع بکات، یا گوێ لە مەسئەلەییێکی خۆی بگرێ بە زمانێ کە تێی نەگات وموحاکەمە دەکرێت.

هەروەها تەعیینی مەئموورانی کە کوردیی دەزانن لەناو فرووعی مەرکەزی ئیدارە، دەلالەت لە ئەوە دەکات کە حکوومەتی عێراق ڕازییە کە لە بەینی کورد و عارەب ڕەعییەتی جەلالەتی مەلیك فەیسەل هیچ نەوعە جیاوازییێك نەکات.

هەتا ئەو حدوودەی کە عائید بە حوکوومەتی بریتانیایە ئەوان قانیعن کە حوکوومەتی عێراق بەتەواویی ڕیعایەتی ئەو وەعدانە دەکات کە عائیدی کوردەکانە وە بەناوی خۆی لە تەرەف حوکوومەتی بریتانیا لە عوسبەتول ئومەم دراوە وە غایەی یێکەمینیان ئەوەیە کە تەئمینی تەئسیسی دەوڵەتێکی عێراق بکات کە ئازاد و سەربەخۆ بێت وە بە شوکرانە و حەق شوناسی مەربووتیان وە لە عوسبەتول ئومەم لە گەڵیان عوزوییێك بێ. هەرچی حەرەکەتێك لەگەڵ ئەم سیاسەتە تەوافوق نەکات حوکوومەت بە باشی سەیری ناکات، وەك جیابوونەوەی کوردان. سەیر دەکەم بەعزێ جیهاتی نامەسئول وەهای دەهێنێتە پێشەوە کە تەشجیع کردنی حەرەکەتی قەومییەی کورد سیاسەتێکی قەتعییەی حوکوومەتی جەلالەتی مەلیکی بریتانیایە ئەمە نەك تەنها بۆ عێراق بەڵکە بۆ دراوسێ و دۆستەکانی دیکەی کە حوکوومەتی ئێران تورکیایە موجیبی ئیرتیباك دەبێت. هیچ تشتێك نییە کە لە ئەمە زیاتر لە حەقیقەت دووربێت. هەرکەس تەسەووری ئەوە دەکات کە بە هاتنی بۆ لای فەخامەتی مەندووبی سامیی یا بۆ لای من بۆ سیاسەتێکی وەها تەشجیعی دەست دەکەوێ خەتاییێکی گەورە دەکات.

ئەوەی کە هەردوو حوکوومەت: بریتانیا و عێراق، حەز دەکەن بی بینن پێش کەوتنی سولح پەروەرانەی عێراقی یێك گرتووە، کە لەئەوێ هەموو ئەو عونسورە موختەلیفانەی ئەهالیی تەشکیل دەکەن، غەرەزی زۆر موهیممیان ئەوە بێ کە ببن بە: عێراقییێکی چاك).

ژیان، ژ ٢٥٨، ٢٨ / ٨ / ١٩٣٠

٤/٣/٣- موفارەقەتی سەعادەتی تۆفیق وەهبیی بەگ بە تەواوی تەئسیری کردووەتە میللەتەکەمانەوە

ڕۆییشتنی موتەسەڕڕیفی غەیورمان سەعادەتی تۆفیق وەهبی بەگ بۆ بەغداد و خەبەری ئینفیسالی لە موتەسەڕڕیفیەتیی لێرە جیدەن زۆر تەئسیری کردە ئەهالییێکەمان. بە عموومی کوردەکانی عێراق و بەتایبەتی ئەهالیی ئەم لیوایە

بە گەورە و بچووك و ژن و پیاوەوە موتەئسیر و بۆ ئیعادە كردنەوەی حەسرەت كەشن و بۆ هاتنەوەی لە هەموو لایێكەوە ئیستیرحامنامەیان تەقدیمی حوكوومەت كردوە.

ئەمیش حەقیقەتەن حەقە چونكە ئەم لیوایە كە لە عێراق لیوایەكی موهیم و عادەتەن بە مەركەزی كوردستانی جنووبیی دەناسرێ و مودەتێكی زۆر لە هەموو تەرەقییاتێك مەحرووم وبێ بەش مایەوە و ئەم موحیتە كە تەبیعەتەن و فیترەتەن ئەهالییێكەی مایلی عیلم و عیرفانن و مەحەببەتی مەعاریفیان هەیە پەردەیێكی جەهل بە سەریدا ڕاكێشا بوو، فەقەت بە هاتنی سەعادەتی تۆفیق وەهبی بەگ كە لە پێ گەهیشتوانی ئەم وەتەنەیە و زاتێكی داهی و موتەبەحیرترە. ئەهالییێكەمان لە تاریكیی جەهل ڕستگاریی بوو، ولاتەكەمان بە چرای مەعاریف ڕووناك كرایەوە و حەقیقەتەن موشار ئیلەیهی لە پێش هەموو تشتێكدا بۆ ئینتیشاری مەعاریف و بۆ تەئسیس و دامەزراندنی موئەسەسەی عیلمییەو بۆ زیاد كردنو كردنەوەی مەكاتیبی ئیپتیدایی لە تەشەببوس كردن غافڵ نەبوو ، بە عەزمێكی مەتینەوە بۆ تەرەققیی و تەعالیی وەتەنەكە هەوڵی داو غەیری ئەمانیش بە واسیتەی تەتبیقی قەوانین و نیزامی حوكوومەتەوە عەدالەت بە هەموو مەعنایەوە، ئینجا ئەهالیی بەرامبەر بەم شەفەقەتە ئومێدی قەویی هەیە بە حوكوومەت، و ئیستیرحام نامانەی كە بۆ ئیعادەی سەعادەتی تۆفیق وەهبی بەگ لە هەموو لایێكەوە تەقدیم كراوە قوبووڵی دەفەرموێ و بە ئیعادەكردنەوەی موشار ئیلەیهی میللەتەكە مەسروور دەكاتەوە.

ژیان، ژ ٢٥٩، ٤ی ئەیلولی ١٩٣٠

ئەو ڕۆژە كە سەعادەتی موتەسەڕڕیفی ئەكرەم تۆفیق وەهبی بەگ تەشریفی بردە بەغداد ئەهالیی لە تەئەسسوردا چونە تەلگورافخانە و ویستیان لەگەڵ فەخامەتی مەندووبی سامیی ڕەئیسەلو وزەرادا بە تەلەفۆن گفتوگۆ بكەن فەقەت لەبەر ئەوەی فەخامەتی مەندوبی سامیی لە كوردی نەدەگەهیشتن و فەخامەتی ڕەئیسەل وەزاریش لە دائیرە مەوجوود نەبوو، مەجبوورەن قەراریان دا ئەم

تەلگورافەی كە لە ژێرەوە بە عارەبیی عەرز دەكرێ كەشیدەو تەقدیمی بكەن و نەتیجە بەم ئیمزایانەوە تەقدیم كرا.

ژیان، ژ ٢٥٩، ٤ی ئەیلولی ١٩٣٠

لە سلێمانیەوە ٢٠ / ٨ / ١٩٣٠

بغداد: فخامة مندوب السامي

(رئیس الوزراء)

بعد سفركم تاملنا بالمباشرة في تطبیق المقررات الاممیة بتبدیل موظفین غیر اكراد لكن خاب املنا بتحویل موظفین الاكراد الی الاماكن البعیدة في الجنوب وجلب المتصرف الی بغداد هذه الامور استوجب التوحش والهیاج. ان طلب الحقوق التي اقرتها العصبة لا یستوجب التحامل قانونا بالنظر الی وجود الانتداب الفعلي في العراق. سعینا بكل ما لدینا في الطلاقة والطاقة في تسكین الاهالي والعشائر معنا لحدوث امور لایرضی بها فخامتكم، خارت قوانا. لهذا نتجرد عن مسئولیة تتولی في المستقبل راجین الاهتمام بالكف عن المعاملات التي من شئنها الاستیاء.

حمه اغا عبدالرحمن اغا بابان: عزمي بك عزت بك عثمان پاشا. حفیدزاده شیخ قادر، میرزا توفیق قزاز، عبدالرحمن اغا احمد پاشا. حمه صالح بك حاجي حمه علي بك، فایق بك بابان. مجید افندي حاجي رسول اغا، رمزي افندي حاجي فتاح.

وەفتێك كە سەعادەتی موتەسەڕڕیف تۆفیق وەهبی بەگ مواسەلەتی كردو كە غەزەتەكان نوسییان ئینفیسالی پێ كراوە، لە هەموو لایێكەوە ئەهالیی و ڕوئەسا عەشائیر بۆ ئیستیرحامی ئیعادە كردنەوەی موشار ئیلەیهی ئەم تەلگورافانەی نووسیی و تەقدیم كرد، ئەوە قیسمێكی تەلگورافەكان بەریزە نەشر دەكەین.

ژیان، ژ ٢٥٩، ٤ی ئەیلول ١٩٣٠

(٣٧)- ١٩٣٠/٨/٢٤

بەغداد: فەخامەتی ڕەئیسەل وزەرا

سـووڕەتی موتەسـەڕڕیف موغـاییری ئـەفکارمان و سـەبەبی تەئـەسسـوری عومومی کوردانە. ئیستیرحام دەکەین زوو ئیعادەی بفەرموونەوە.

هۆرامان: ئەفراسیاب بەگی ڕۆستەم سوڵتان. هۆرامان: مستەفا بـەگی جەعفـەر سـوڵتان ،هۆرامـان: محەممـەد ئـەمین بـەگی مـەحمود خـانی دزڵـی. هۆرامـان: محەممەدی شێخ حیسامەدین.

ژیان، ژ ٢٥٩، ٤ ئەیلول ١٩٣٠

(٣٨)- ١٩٣٠/٨/٢٦

بغداد فخامة مندوب السامي

(رئيس الوزراء)

گۆڕینی موتەصەڕڕیف تۆفیق وەهبی بەگ دەبێت بە سەبەبی تەئەسسوری عومومی کوردان ڕجا دەکەین ئیعادەی بفەرموونەوە.

ڕەئیسی هەورامان جەعفەر سوڵتان.

(٣٩)- لە سلێمانییەوە لە عەینی مەئال

بە ئەشراف و توججارو ئەهالیی سائیرە سێ تەلگوراف نووسراوە

لە پشدەریشەوە بە ئیمزای جەنابی عەباس ئاغای مەحموود ئاغا و قیسمێکی زۆر لە ڕوئەساکانی دیکەیان سێ تەلغراف نووسراوە.

لەبەر ئەوەی سوورەتەکانمان لا نەیوو نەمان توانیی عەینەن دەرجیان بکەین.

ژیان، ژ ٢٥٩، ٤ ئەیلول ١٩٣٠

داوێن: ٤- بەڵگەکان[1]

٢/٤- تایبەت بە ت. وەهبی

١/٢/٤- تەعلیم تاقم (تعليم طاقم) - - لە مەتبەعەی حوکوومەت لە سلێمانیی تـەبع کـرا – ١٣٣٨ (١٩٢٢ز) (نامێلکەیێکـە ت. وەهبیـی بـە کـوردیی دای نـاوە بـۆ مەشـقی (موجاهیـدینی کوردسـتان/k) لـە لەشکری حوکوومـەتی مەملەکـەتی کوردسـتانی جونووبیـدا – س ١٩٢٢ (کـۆپیی ئـەمیر حەسـەن پـوور لـە ئارشـیڤی Soas/ بریتانیاوە).

٢/٢/٤- شـێوەی کتێبـی: دەسـتووری زمـانی کـوردیی – جیزمـی یێکـەم، توفیـق وهبیی، بەغداد – دارولتیباعە ئەلحەدیسە، س ١٩٢٩ + پێشکەوت (پێشـەکییێکەی) (کۆپیی بابی لالۆ)

٣/٢/٤- شـێوەی؛ خوێنـدەواریی بـاو – تۆفیـق وەهبیـی (خاوەنـدی دەسـتووری زمـانی کـوردیی) – نرخـی ٥٠ فلسـە، بەغـداد، دارولتیباعـە ئەلحەدیسـە، ١٩٣٣ + دوولاپەڕەی کتێبەکە. (کۆپیی بابی لالۆ).

٤/٢/٤- شێوەی نامەیێکی ت. وەهبیی – بەسەر کتێبی خوێندەواریی باوەوە – کـە لـە ١٩٣٣/٧/٣١ و بەغـدادا بـە تیپـی لاتیینیـی نووسـیویێتی بـۆ (C . J . Edmondz) سی . جەی . ئیدمۆندز

(کۆپیی ئەمیر حەسەن پوور لە ئارشیڤی Soas/ بریتانیاوە).

[1] شێوەی بەڵگەی ڕەسمییانـە – عـارەبیی و کوردیی – دەستنووس، کتێب، گۆڤـاری ڕۆژنامـە، نامە.

٥/٢/٤- شـێوەی کـۆپیی؛ کتێبـی (بـەیانی حقیقـت – بـەیانی حەقیقـەت)؛ چاپخانەی نەجاح – بەغداد، ١٣٦٠هـ – ١٩٤١ز (لەمەڕ بەرهەڵستیی نازییێکان).

(کۆپیی ئەمیر حەسەن پوور لە ئارشیفی Soas / بریتانیاوە).

٦/٢/٤- شێوەی کۆپیی؛ گۆڤاری: دەنگی گێتیی تازە – س١، ژ١، (کۆپیی بابی لالۆ).

٧/٢/٤- شێوەی کۆپیی کتێبی: ئەشکەوتەکەی گوندۆك – مەعالیی تۆفیق وەهبیی بەگ بە ئینگلیزیی نووسیوییێتی، مامۆستا موهەندیس بەکر دلیر کردوویێتیی بە کوردیی – س ١٩٥١، چاپخانەی مەعاریف، بەغداد. (کۆپیی ئەمیر حەسەن پوور).

٨/٢/٤- شێوەی کۆپیی کتێبی: قواعد اللغة الكردية أو (دەستووری زمانی کوردی) تألیف توفیق وهبی، الجزء الاول – بغداد سنة ١٩٥٦ (هەر دوو دیوی بەرگەکەی / کۆپیی بابی لالۆ).

٩/٢/٤- شێوەی کۆپیی کتێبی: قواعد اللغة الكردية – تألیف توفیق وهبی، الجزء الاول، الباب الثاني؛ ١٩٥٦ + المقدمة.(کۆپیی بابی لالۆ)

١٠/٢/٤- شێوەی کۆپیی گۆڤاری: پێشکەوتن – التقدم، س١، ژ١، س ١٩٥٨.(کۆپیی بابی لالۆ)

١١/٢/٤- بەڵگەنامەی ڕەسمییانەی عێراقیی – بەکوردیی – ژمارە: ١، ژ ٢، ژ٣، ژ٤، ژ ٥، ژ ٦، ژ ٧، لەمەڕ : دانانی ئامیری مەدرەسەی عەسکەرییەی مەلەکییە و دارولتەدریب تۆفیق وەهبیی بە موتەسەڕڕیفی سلێمانیی لە ٦ی مایسی ١٩٣٠دا کە لە ١٠ی مایسی ١٩٣٠دا – پاش نیوەڕۆ – چووەتە سەر فرمانەکەی بە مووچەی ٨٠٠ روپییە و لە ٢١ / ٨ / ١٩٣١شدا بە بروسکەیێکی وەزارەتی نێوخۆ؛ (چاوپۆشیی لە خزمەتی کراوە) و (لەپێش نیوەڕۆی ٢٢ی ئابی ١٩٣٠دا) بە یێکجاریی – وەك موتەسەڕڕیفی – پێوەندیی بە فرمانەکەیەوە نەماوە!

(هەر حەوت بەڵگەی ڕەسمیی – بابی لالۆ؛ کەمال ڕەئووف محەممەد – لە بەهاری ١٩٨٥ و لە گەنجینەی پارێزگەی سلێمانییەوە وەری گرتووە و کۆپیی کردووە و بۆ یێکەم جاریشە بڵاو دەبنەوە[*].

★بۆ کەس نییە بێ پرسی خۆی یا نەوەی بابی لالۆ – کەمال ڕەئووف محەممەد ئەو بەڵگانە کۆپیی بکات و بەکاری ببات و بڵاوی بکاتەوەو هەر کەسێ سەرپێچیی بکات، قانوونی بەرەو ڕوودەکرێتەوە).

[*]- ئەم بەڵگەنامانە – دوای سووتاندنی پارێزگەی سلێمانیی لە ساڵی ١٩٩١دا – هەموویان لە نێو هەزاران بەڵگەدا بوون بە خۆڵ. ئەفسووس.

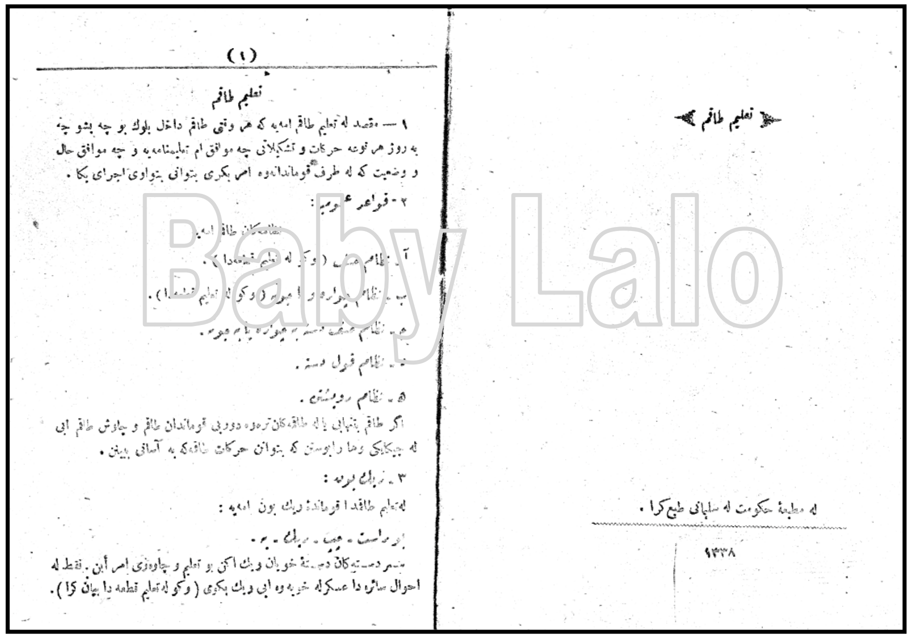

تعلیم طاقم

له مطبعهٔ حکومت له سلیمانی طبع کرا .

١٣٣٨

(١)

تعلیم طاقم

١ — مقصد له تعلیم طاقم امه‌یه که هر وقتی طاقم داخل بلوك بو چه بشو چه به روز هر نوعه حرکات و تشکیلاتی چه موافق ام تعلیمنامه‌یه و چه موافق حال و وضعیت که له طرف قوماندانه‌وه امر بکری بتوانی بتواوی اجرای بکا .

٢ - قواعد [illegible]:

[illegible] طاقم امه‌یه:

آ - نظام [illegible] (وکو له تعلیم [illegible]) .

ب - نظام [illegible] (وکو له تعلیم [illegible]) .

ج - نظام [illegible] .

د - نظام قول دسته .

ه - نظام روبشتن .

اگر طاقم بتنهایی یا له طاقه‌کان تره‌وه دووربی قوماندان طاقم و چاوش طاقم ابی له جیکایکی وها رابوستن که بتوانن حرکات طاقه‌که به آسانی ببینن .

٣ - [illegible] :

له تعلیم طاقدا قوماندهٔ ریك بون امه‌یه :

[illegible] راست - چپ - [illegible] - بر .

[illegible] دسته‌کان [illegible] خویان ریك اکن بو تعلیم و چاوه‌زی امر ابن . فقط له احوال سائره دا عسکر له خویه‌وه ابی ریك بکری (وکو له تعلیم قطعه دا بیان کرا) .

١/٢/٤

Baby Lalo

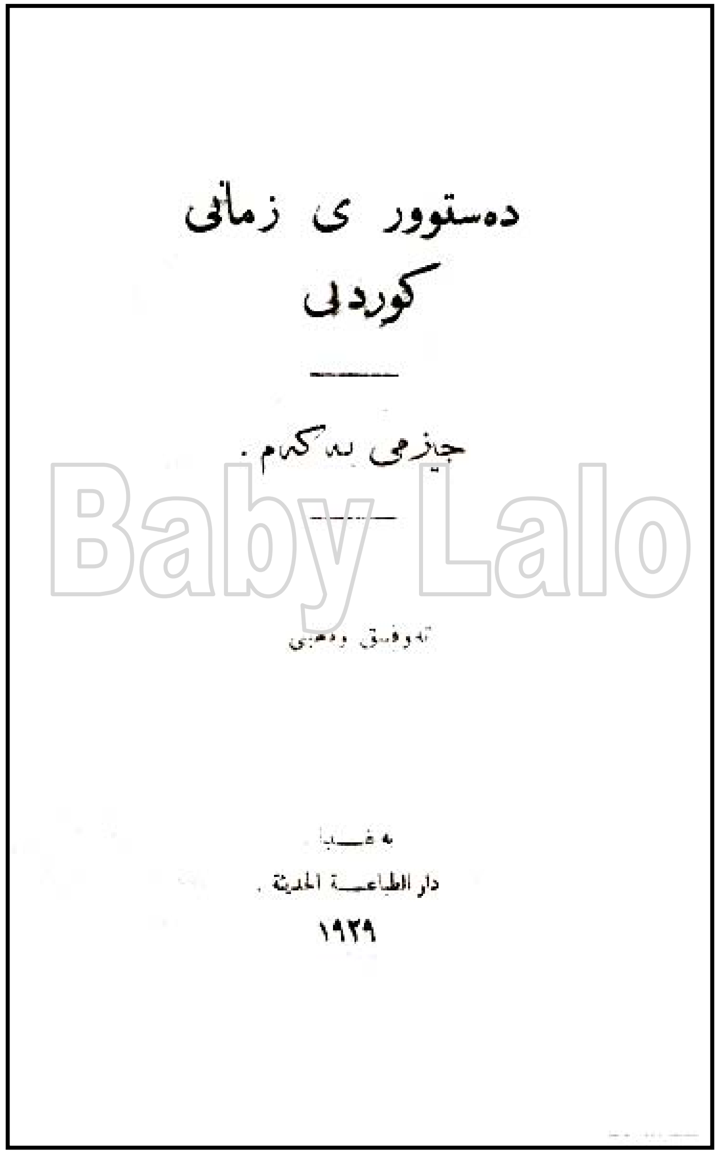

دەستوور ی زمانی

کوردی

چیزمی به‌کەم .

تەوفیق وەهبی

بەغـدا

دار الطباعـة الحديثة .

١٩٢٩

٢/٢/٤

Baby Lalo

خویندەواری ی باو

توفیق وهبی

خاوەنی « دەستووری زمانی کوردی »

نرخی (٥٠) فلس

بغدا

دار الطباعة الحديثة

1933

٣/٢/٤

IX-2-Kurd-...

227061

Bo dost y qewm y Kurd we pishtiywan y yegane y zmanekey, xoshewyst y gewre y xom cenab y C. J. Edmonds xawey namylke be spasewe pêskeshe.

Taufiq Wahbi

31.7.33

Beghdha

ئەم نامیلکە یە کراوە بە چوار بەش :-

١- باسی چەشن و کاری تیپەکان ئەکا؛ هەر خوێندەوارێکی بەمەرج ئەتوانی لێیەوە فێری بەکار هێنانی تیپەکان بێت ،

٢- مەشقێ بە تایبەتی بۆ ئەوانە ڕێک خراوە کە بە دەرز لێ خوێنن ،

٣- باسی نووسبار (املا) ئەکا؛ بۆ ئەو مامۆستایانەیە کە ئاگایان هەیە لە دەستووری زمانی کوردی ،

٤- وێنەیە بۆ نووسیار ،

لەبەر ئەوە بە کاری خوێندەوار و نە خوێندەوار دێت . بێجگە لەمە بەکاری ئەوانە دێت کە ئە یانەوێ فێری کوردی بن .

٤/٢/٤

Baby Lalo

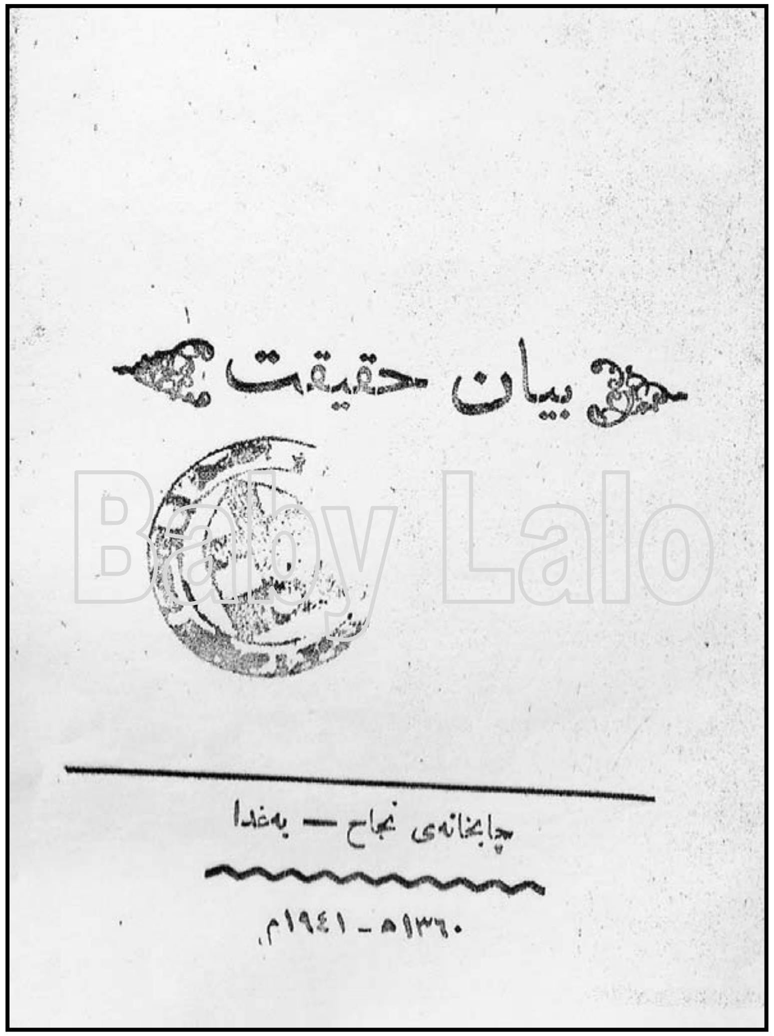
بیان حقیقت

چاپخانەی نجاح — بەغدا

١٣٦٠هـ - ١٩٤١م

٥/٢/٤

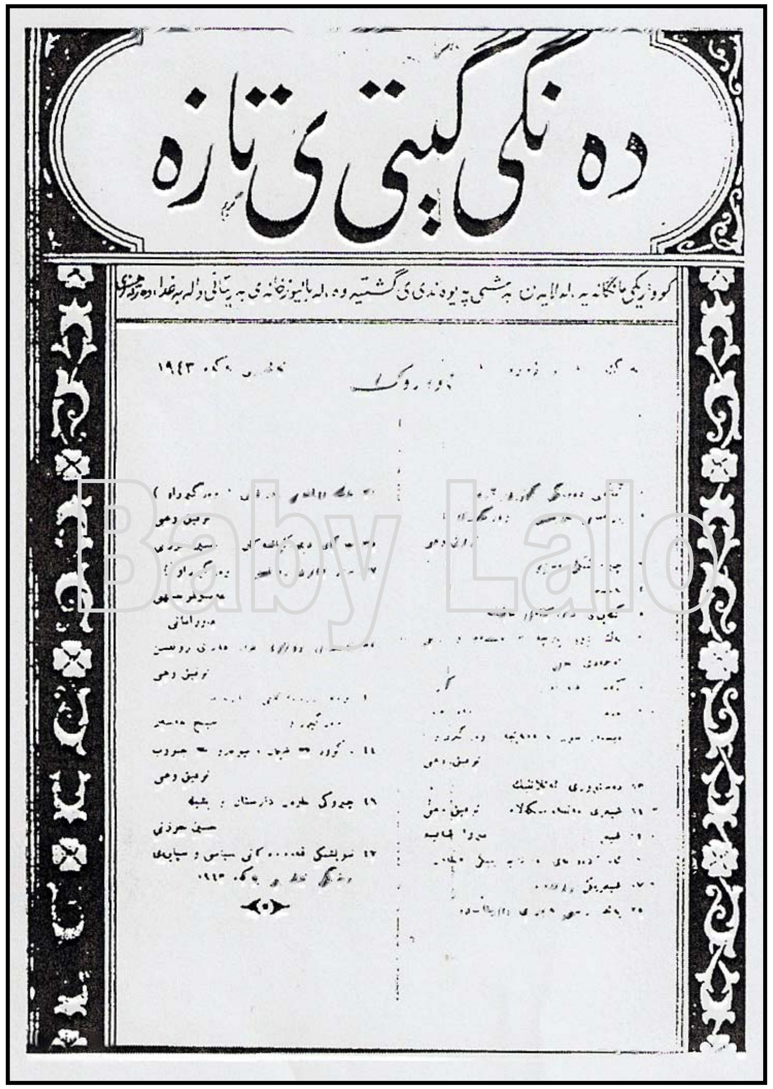
دەنگی گیتی تازە

گوڤاریکی مانگانەیە لەلایەن بەشی پەیوەندی گشتیەوە لە بالیوزخانەی بەریتانی لە بەغدا دەردەچێ

١٩٤٣

٦/٢/٤

Baby Lalo

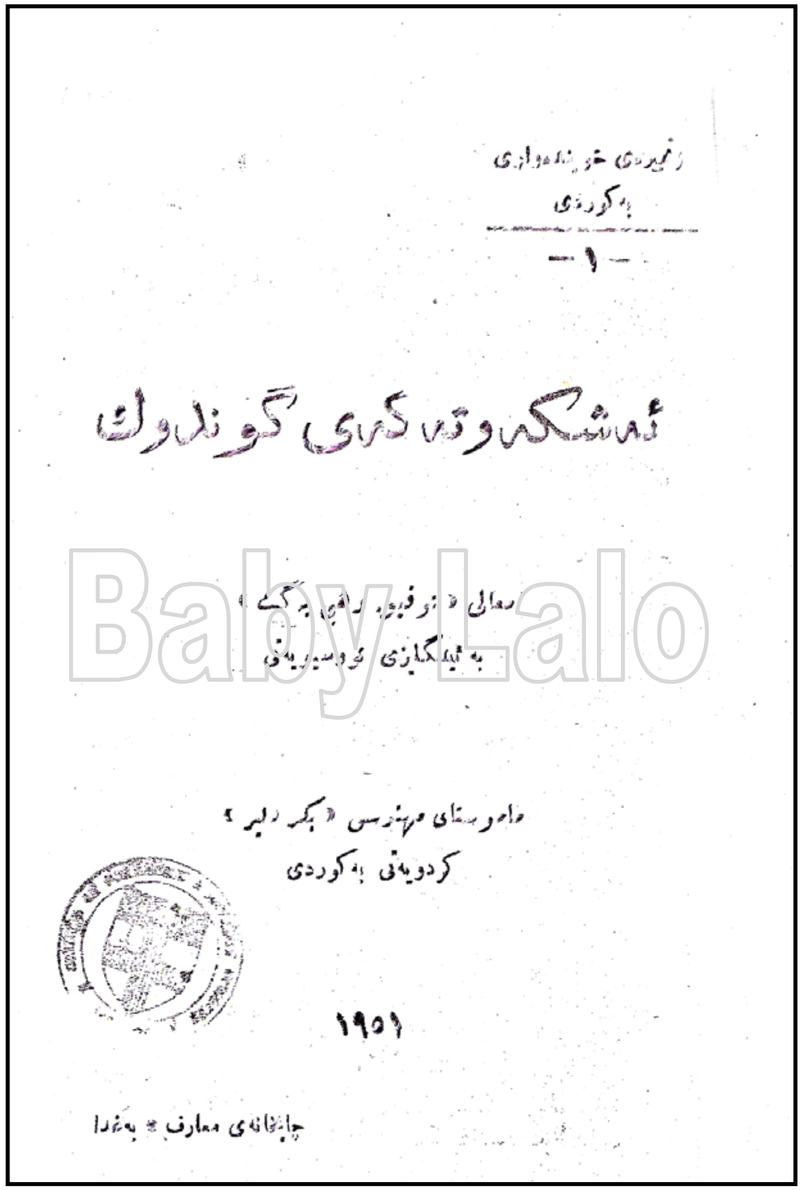
زنجیرەی خوێندەواری
بەکوردی
-١-
ئەشکەوتەکەی گوندوك
مامۆستای مهندس «بکر دلیر»
کردویەتی بەکوردی
١٩٥١
چاپخانەی معارف ـ بەغدا

٧/٢/٤

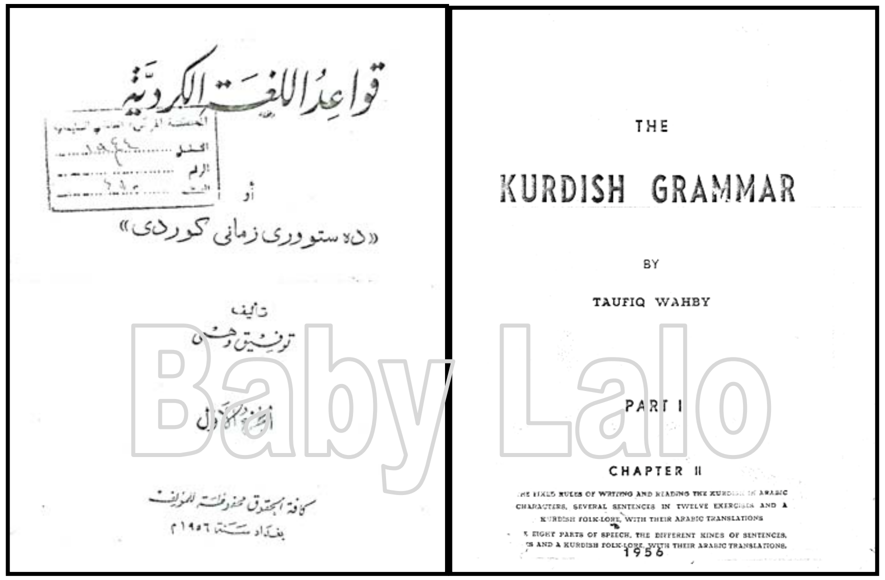
قواعد اللغة الكردية
أو
«دەستووری زمانی کوردی»
تأليف
توفيق وهبي
الجزء الأول
كافة الحقوق محفوظة للمؤلف
بغداد سنة ١٩٥٦م
THE
KURDISH GRAMMAR
BY
TAUFIQ WAHBY
PART I
CHAPTER II
1956

٨/٢/٤

قواعد اللغة الكردية

الجزء الاول

تأليف

توفيق وهبي

الباب الثاني

١٩٥٦

Baby Lalo

مقدمة

من المسلم به انه لكي نجيد التكلم والكتابة في لغة ما بدون خطأ ، يجب ان نلم بقواعدها المامآ تاماً. واذا كان هذا يصدق على الذين يريدون تعلم لغة اجنبية ، فهو يصدق بأولى حجة عليهم ، اذا ارادوا ان يجيدوا لغتهم الاصلية لفظاً وكتابة بدون اي خطأ .

في عام ١٩٢٣ كلفتني وزارة المعارف العراقية الجليلة ان اضع كتاباً في قواعد اللغة الكردية ، وبعد جهد مضن وعمل طويل متواصل وضعت كتاب « ده ستووري زماني كوردي » ونشرت الجزء الاول منه وقسماً من الجزء الثاني في عام ١٩٢٩ - ١٩٣٠ ؛ لكن ظروفاً خاصة حالت دون نشر ما تبقى من الكتاب .

وفي غضون القرنين الماضيين والربع الاول من هذا القرن قام جماعة من الادباء بمحاولات في هذا المضمار ونشروا كتب القواعد الكردية ، فادوا خدمات تسجل لهم بالثناء ؛ لكنهم لم يستطيعوا مع الاسف الشديد ان يحيطوا بالموضوع من جميع اطرافه ، فجاء ما نشروه ناقصاً ، لان جلهم من المستشرقين الذين استحال عليهم تذوق اللغة الكردية والالمام بمختلف نواحيها .

في سبيل تدوين قواعد اللغة الكردية اضطررت الى دراسة قواعد اللغات التي تنتمي اليها الكردية ، وهي اللغات الهندية - الايرانية

Baby Lalo

٩/٢/٤

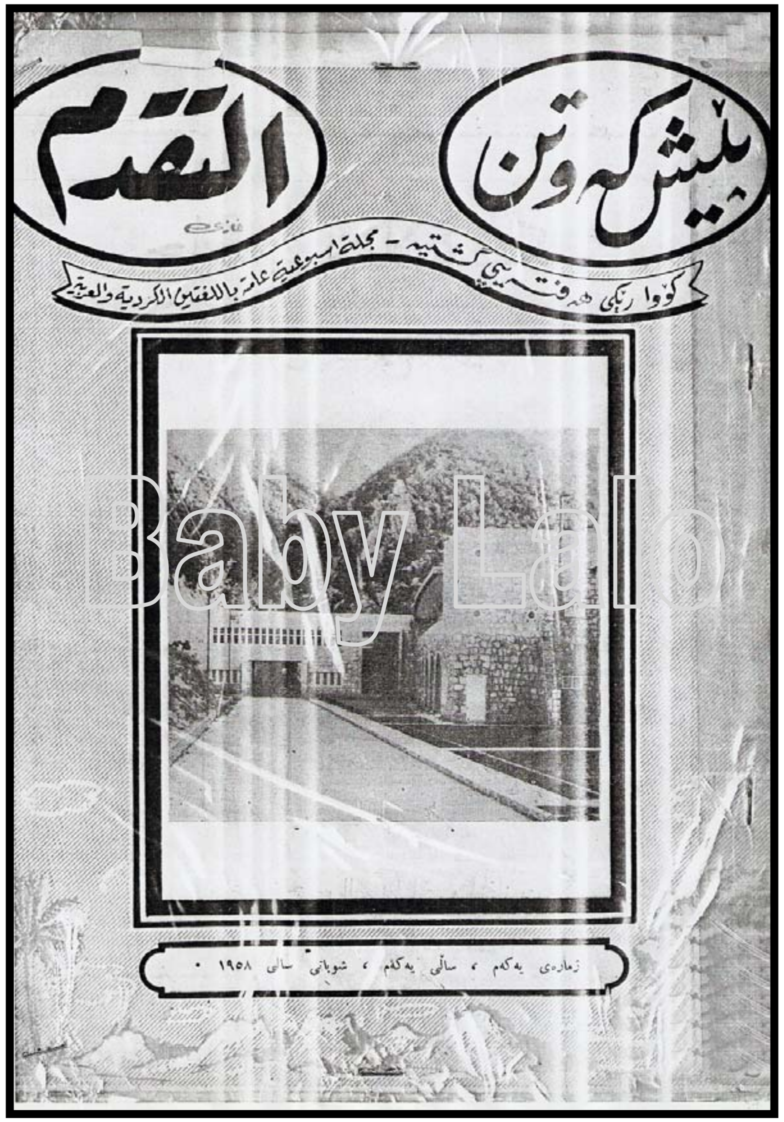

Baby Lalo

١٠/٢/٤

١١/٢/٤

★ بەڵگەنامەی ڕەسمییانەی عێراقیی (بەکوردیی)

(ژ: ١)

رقم ٨٢ / ٨٨٤

الموافق ١٥ — ١٧ / ٥/ ١٩٣٠

الى موحاسیبی لیوا

له بابەت تەعینی تۆفیق وەهبیی بەگەوە بۆ موتەسەڕڕیفییەتی سلێمانیی.

ئەوا بە پێچراوەیی وێنەی قاقەزی ژمارە ٦٢٤١ و ڕۆژی ٦ مایس ٩٣٠ وەزارەتی داخیلییە لەگەڵ وێنەی ئێرادەی مەلەکییە بۆ ئاگەهداریی و پێ ویستیی بۆتان نێردرا

(ئیمزا)

موتەسەڕڕیفی سلێمانیی

(تەواو)

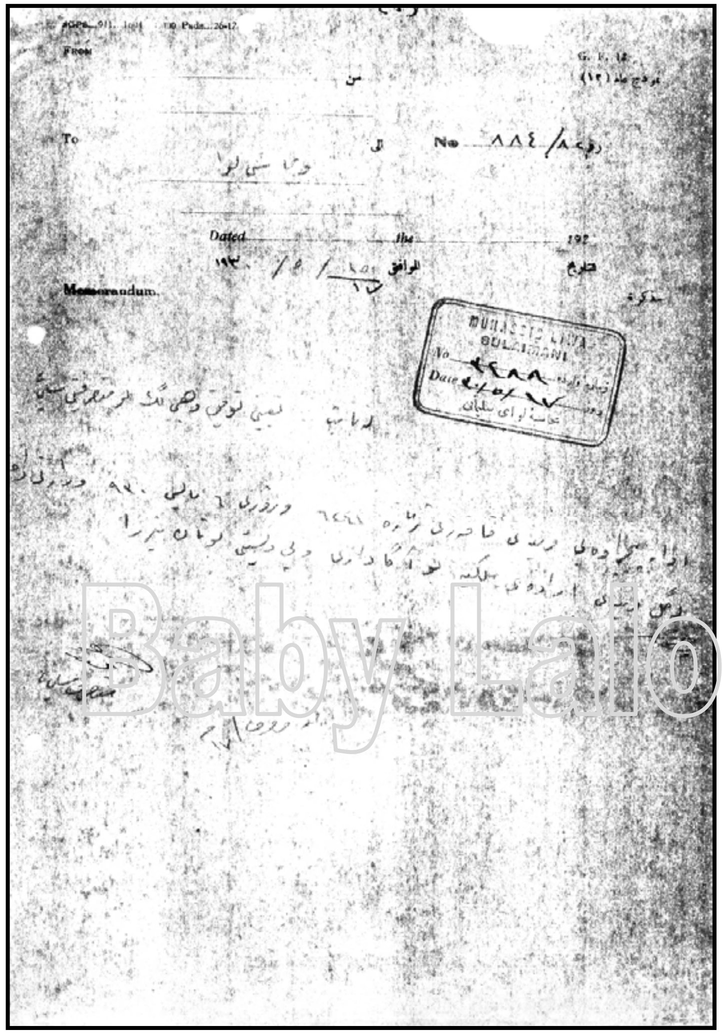
From
To
No ٨٨٤/٨٢
Dated
Memorandum

بەڵگەی ژمارە (١)

بەڵگەنامەی ڕەسمییانەی عێراقیی (بە عارەبیی)

(ژ: ٢)[1]

رقم ١٠٥

اصدرت إرادتى الملكية

بناء على ماعرضه وزير الداخلية وبموافقة المجلس الوزراء تعيين توفيق وهبي بن معروف متصرف للواء السليمانية

على وزير الداخلية تنفيذ هذه الارادة.

كتب ببغداد في اليوم الثلاثين من شهر نيسان سنة ١٩٣٠ واليوم الثاني من شهر ذي الحجة سنة ١٣٤٨

جميل المدفعي	**نورى السعيد**	**فيصل**
وزير الداخلية	**رئيس الوزراء**	

وەکو ئەسڵەکەییێتی ١٤/ ٥ / ١٩٣٠

(ئیمزا: محەممەد ڕەفیق)

(تەواو)

[1] فەرمانی پاشایانەی عێراق بۆ دانانی موتەسەڕریف تۆفیق وەهبیی لە ٣٠ / ٤ / ١٩٣٠دا (وەرگێراندنم پێ ویست نەزانیی).

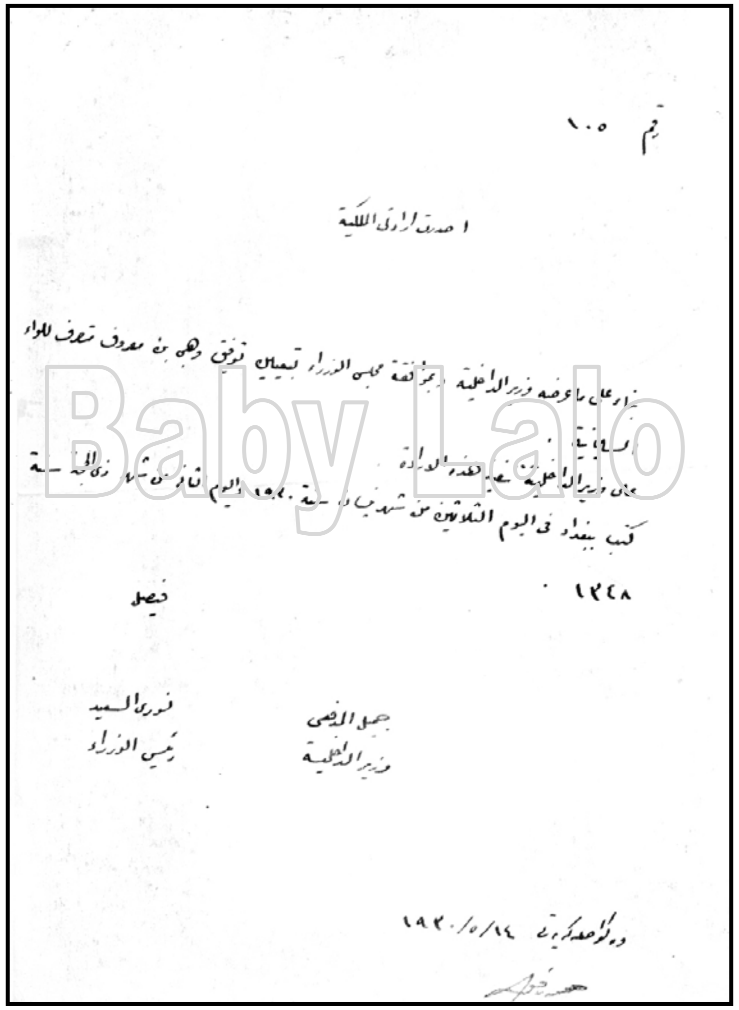
رقم ١٠٥

اصدرت ارادتي الملكية

فيصل

جميل المدفعي
وزير الداخلية

نوري السعيد
رئيس الوزراء

Baby Lalo

بەڵگەی ژمارە (٢)

بەڵگەنامەی ڕەسمییانە عێراقیی (بەعارەبیی)

(ژ: ٣)[1]

الحكومة العراقية

وزارة الداخلية

(شعبة الامور الذاتية)

العدد ٦٢٤١

التاريخ ٦ مايس ١٩٣٠

الى متصرفية لواء السليمانية

الموضوع: تعيين متصرف

قرر مجلس الوزراء في جلسته المنعقدة بتأريخ ٢٨ نيسان ١٩٣٠ تعيين توفيق وهبي بك آمر المدرسة العسكرية الملكية ودار التدريب متصرف للواء السليمانية ونرسل لكم طيا صورة الارادة الملكية الناطقة بذلك.

وزير الداخلية

صو:رة الى

١) وزارة الدفاع للتفضل باجراء اللازم واعلامنا بتاريخ انفكاك توفيق وهبى بك عن منصبه الحالى وذلك بالاشارة الى كتاب سكرتارية مجلس الوزراء المرقم ١٣٧٧ والمؤرخ في ٣ / ٥ / ٩٣٠,

٢) مدير الحسابات العمومية.

٣) توفيق وهبي بك – بغداد مع صورة الارادة الملكية

(تەواو)

---

[1] فەرمانی وەزارەتی نێوخۆی عێراق لە ٦ / ٥ / ١٩٣٠دا بۆ دانانی ئامیری مەدرەسەی عەسکەرییەی مەلەکییە و دارولتەدریب تۆفیق وەهبیی بەگ بە موتەسەڕیفی سلێمانیی (وەرگێڕاندنی تەواوەتیی پێ ویست نەزاندرا).

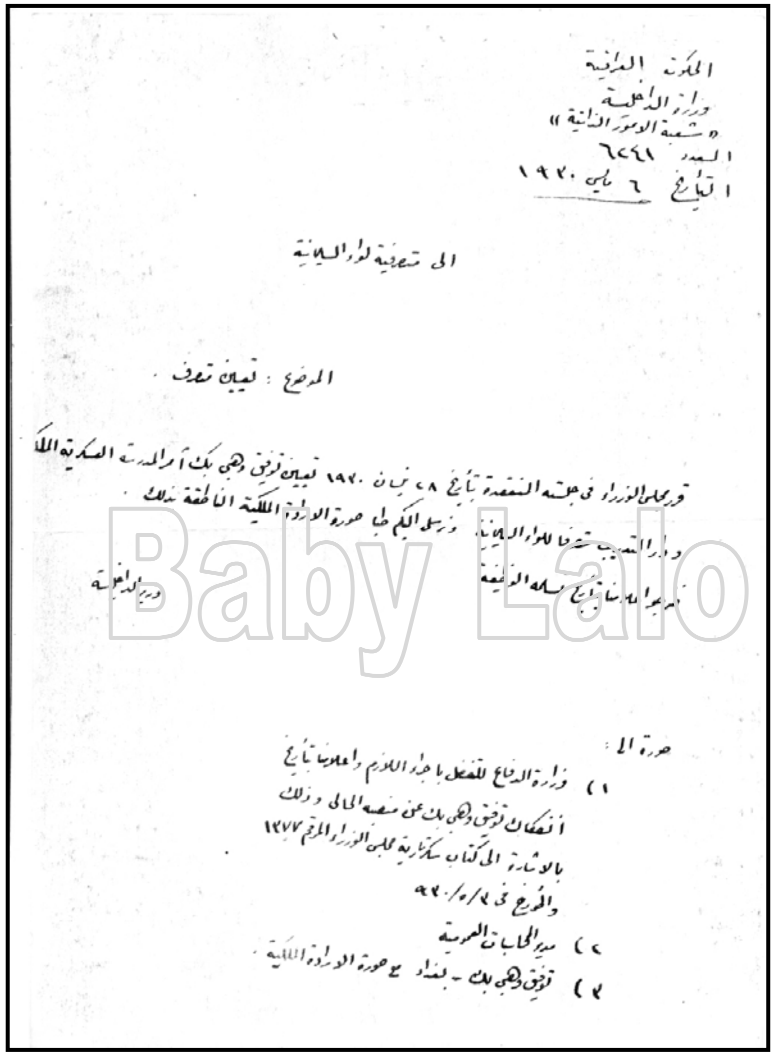
الحكومة العراقية
وزارة الداخلية
"شعبة الامور الذاتية"
العدد ٦٢٤١
التاريخ ٦ مايس ١٩٣٠

الى متصرفية لواء السليمانية

الموضوع: تعيين متصرف

قرر مجلس الوزراء في جلسته المنعقدة بتاريخ ٢٨ نيسان ١٩٣٠ تعيين توفيق وهبي بك آمر المدرسة العسكرية الملكية ودار التدريب متصرفا للواء السليمانية ونرسل لكم طيا صورة الارادة الملكية الناطقة بذلك

وزير الداخلية

صورة الى
١) وزارة الدفاع للتفضل باجراء اللازم واعلامنا بتاريخ انفكاك توفيق وهبي بك عن منصبه الحالي وذلك بالاشارة الى كتاب سكرتارية مجلس الوزراء المرقم ١٣٧٧ والمؤرخ في ٣/٥/٩٣٠
٢) مدير الحسابات العمومية
٣) توفيق وهبي بك - بغداد مع صورة الارادة الملكية

Baby Lalo

بەڵگەی ژمارە (٣)

- بەڵگەنامەی ڕەسمییانەی عێراقیی (بە عارەبیی و ئینگلیزیی)

(ژ: ٤)[1]

وزارة داخلية العراق

العدد ٦٨٦٩

التاريخ ١٩ مايس سنة ١٩٣٠

شعبة الامور الذاتية

بيان

عين توفيق وهبي بك متصرفا

للواء السليمانية وتسلم وظيفة

من ١٠ مايس سنة ١٩٣٠ بعد الظهر

(ئیمزا)

وەزیری نێوخۆ

صورة الى —

وزارة الدفاع

متصرفية لواء السليمانية

مديرية المحاسبات العمومية

مكتب المطبوعات

شعبة الذاتية

محاسبي ليوا

٢١ / ٥ / ١٩٣٠

(ئیمزا)

(تەواو)

---

[1]- بەیانی وەزارەتی نێوخۆی عێراق — بە ئیمزای وەزیرەوە — ڕادەگەهێنێ کە تۆفیق وەهبیی موتەسەڕریف لە ١٠ی مایسی ١٩٣٠دا چووەتە سەر کارو فرمانی خۆی لە سلێمانییدا. (وەرگێڕاندنی مەتنەکە و نووسینی مەتنە ئینگلیزییەکە پێ ویست نەزاندرا).

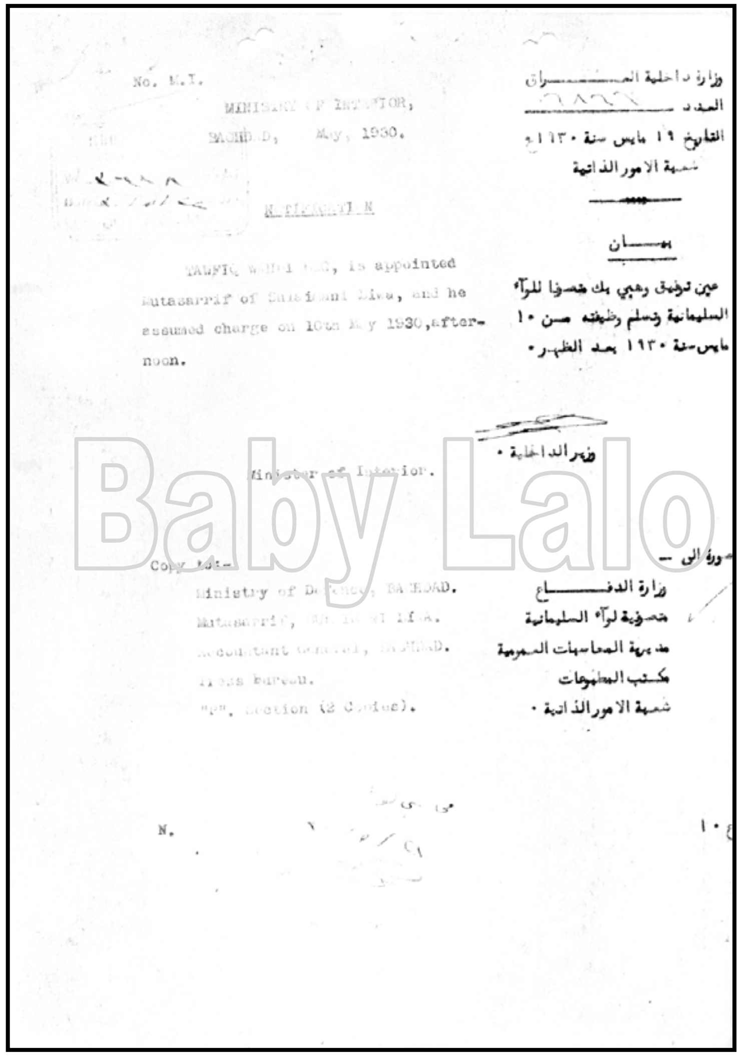

No. M.I.

MINISTRY OF INTERIOR,

BAGHDAD, May, 1930.

NOTIFICATION

TAWFIQ WAHBI BEG, is appointed Mutasarrif of [illegible] Liwa, and he assumed charge on 10th May 1930, afternoon.

Minister of Interior.

Copy to:-

Ministry of Defence, BAGHDAD.

Mutasarrif, [illegible] Liwa.

Accountant General, BAGHDAD.

Press Bureau.

[illegible] Section (2 Copies).

وزارة داخلية العـــــــراق

العدد ٦٨٦٩

التاريخ ١٩ مايس سنة ١٩٣٠م

شعبة الامور الذاتية

بيـــان

عين توفيق وهبي بك متصرفا للواء السليمانية وتسلم وظيفته من ١٠ مايس سنة ١٩٣٠ بعد الظهر.

وزير الداخلية.

صورة الى —

وزارة الدفـــاع

متصرفية لواء السليمانية

مديرية المحاسبات العمومية

مكتب المطبوعات

شعبة الامور الذاتية.

Baby Lalo

بەڵگەی ژمارە (٤)

- بەڵگەنامەی ڕەسمییانەی عێراقیی (بە عارەبیی)

(ژ: ٥)[1]

الحكومة العراقية

وزارة الداخلية

شعبة الامور الذاتية بغداد في ٣ حزيران ١٩٣٠

العدد ٧٧١١

متصرفية لواء السليمانية

الموضوع — راتب المتصرف

بالاشارة الى كتابكم المرقم ٨٨ / ٢٥٣٨ والمؤرخ ٢٩ / ٥ / ١٩٣٠ ان قرار مجلس الوزراء الصادر في ٥ تموز ١٩٢٣ يتحتم تناولكم مخصصات الوكالة لمدة سنة أشهر اعتبارا من تأريخ تقلدكم منصبكم الجديد وبما ان راتبكم في الجيش كان (٥٥٠) ربية شهريا وراتب وظيفتكم الجديدة (٨٠٠) ربية فانكم تستحقون نصف الفرق بين الراتبين وهو (١٢٥) ربية تدفع لكم متراكما بعد مرور شهرين من التأريخ المذكور.

هذا ولا يمكننا مع الاسف الحياد عن القاعدة المذكورة (ئيمزا)

عن وزير الداخلية

صورة الى —

مديرية المحاسبات العمومية

محاسب ليوا

٨ / ٦ / ٣٠

(ئیمزا)

بۆ مەصرف / ٢٨

(تەواو)

[1] نامەی وەزارەتی نێوخۆی عێراقە بۆ موتەسەڕیفییەتی سلێمانیی لەمەڕ (مووچە)ی موتەسەڕریف و ڕای دەگەهێنێت کە لە سوپادا مانگی (٥٥٠) ڕوپییەی هەبووە و موچەی ئێستەی (٨٠٠) ڕوپییەیە و جوداییەکەی (مووچەی تایبەتیش — موخەسەسات) کە دەکاتە؛ ١٢٥ ڕوپییە، ئەویش وەردەگرێ.

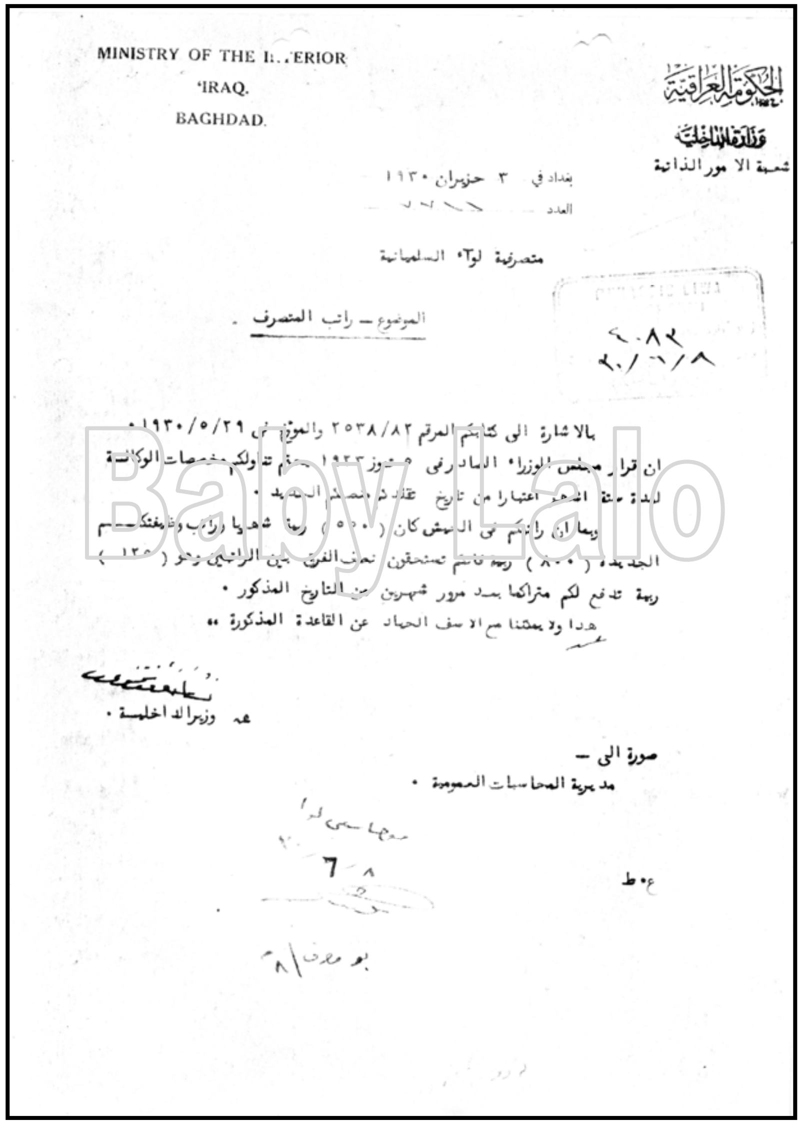
MINISTRY OF THE INTERIOR
'IRAQ.
BAGHDAD.

الحكومة العراقية
وزارة الداخلية
شعبة الامور الذاتية

بغداد في ٣ حزيران ١٩٣٠
العدد

متصرفية لواء السليمانية

الموضوع — راتب المتصرف .

بالاشارة الى كتابكم المرقم ٨٢/٢٥٣٨ والمؤرخ في ١٩٣٠/٥/٢٩ ان قرار مجلس الوزراء الصادر في ٥ تموز ١٩٢٣ يحتم تناولكم مخصصات الوكالة لمدة ستة اشهر اعتبارا من تاريخ تقلدكم منصبكم الجديد .
وبما ان راتبكم في الجيش كان (٥٥٠) ربية شهريا وراتب وظيفتكم الجديدة (٨٠٠) ربية فانكم تستحقون نصف الفرق بين الراتبين وهو (١٢٥) ربية تدفع لكم متراكما بعد مرور شهرين من التاريخ المذكور .
هذا ولا يمكننا مع الاسف الحياد عن القاعدة المذكورة ..

عن وزير الداخلية .

صورة الى —
مديرية المحاسبات العمومية .

Baby Lalo

بەڵگەی ژمارە (٥)

- بەڵگەنامەی ڕەسمییانەی عێراقیی (بە کوردیی) : برووسکە

(ژ: ٦)[(١)]

ژمارە: ١١٣١٦

ڕۆژ: ٢١ / ٨ / ١٩٣٠

ئیعلامتان دەکەین کە ئیستیغنا کرا لە خەدەماتی موتەسەڕڕیف تۆفیق وەهبیی بەگ.

دائیرەی موتەسەڕڕیفی لیوای سلێمانیی

ژمارە: ٨٢ / ١٨٢٥

ڕۆژ: ٢٤ / ٨ / ١٩٣٠

بۆ ڕوئەسای دەوائیر

ئەوا سووڕەتی موتەرجەمەی تەلەگرافی وەزارەتی داخیلییە دائیر بە ئیستیغنا کردن لە خەدەماتی تۆفیق وەهبیی بەگ بۆ مەعلوومات نێردرا.

(ئیمزای ئینگلیزیی)[(٢)]

(وەکیلی موتەسەڕڕیف)

سوورەتی بۆ —

قائیمقامی قەزای ....

مودیری ناحیەی .... بۆ زانین

(تەواو)

[(١)]- بروسکەی وەزارەتی نێوخۆی عێراقە لەمەڕ (چاوپۆشین لە خزمەتی موتەسەڕڕیف تۆفیق وەهبیی) و نامەی جێگیری موتەسەڕڕیفیشە بۆ گشت دایێرە لەمەڕ هەمان باس.

[(٢)]- ئیمزا ئینگلیزییێکە هی (کارگێڕی سیاسیی بریتانیە لە سلێمانییدا؛ مستەر ئالبان).

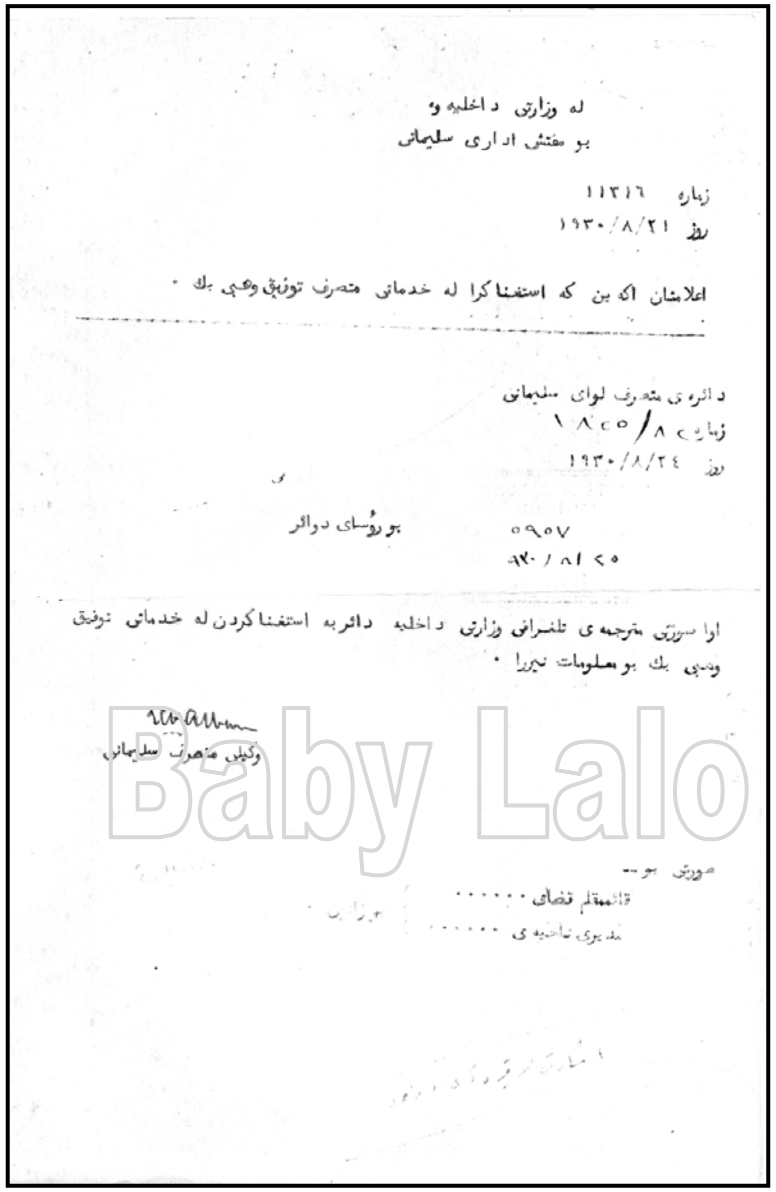

لە وزارتی داخلیەوە
بو مفتش اداری سلیمانی

زمارە ١١٣١٦
روز ١٩٣٠/٨/٢١

اعلامتان اکەین کە استغنا کرا لە خدماتی متصرف توفیق وهبی بك .

دائرەی متصرف لوای سلیمانی
زمارە ٨/ ١٨٢٥
روز ١٩٣٠/٨/٢٤

بو رؤسای دوائر

٥٩٥٧
٩٣٠ / ٨ / ٢٥

اوا سورتی مترجمەی تلغرافی وزارتی داخلیە دائر بە استغنا کردن لە خدماتی توفیق وهبی بك بو معلومات نیررا .

وکیلی متصرف سلیمانی

سورتی بو --
قائممقام قضای ......
مدیری ناحیەی ......

Baby Lalo

بەڵگەی ژمارە (٦)

– بەڵگەنامەی ڕەسمییانەی عێراقیی (بە عارەبیی و ئینگلیزیی)

(ژ: ٧)[1]

وزارة داخلية العراق

العدد ١١٤٥١

التاريخ ٢٦/٢٥ آب ١٩٣٠

(شعبة الامور الذاتية)

بيان

بناء على الاستغناء عن خدمات توفيق وهبي بك متصرف لواء السليمانية قطعت علاقته من اللواء اعتبارا من ٢٢ آب ١٩٣٠ قبل الظهر.

(ئيمزا)

عن وزير الداخلية

صورة الى — وزارة المالية

متصرفية لواء السليمانية

مديرية المحاسبات العمومية

مكتب المطبوعات

شعبة الامور الذاتية

المحاسبة

٢٨ / ٨ / ١٩٣٠

بو محاسبى لوا

(ئیمزای ئینگلیزیی)[2]

وەکیلی موتەسەڕڕیف

بۆ مەسرەف/ ٣٠ مینهو

(تەواو)

---

[1]- بەیانی وەزارەتی نێوخۆ لەمەڕ موتەسەڕڕیف تۆفیق وەهبیی کە لە نیوەڕۆی ٢٢ی ئابی ١٩٣٠ەوە پێوەندیی بە ئەو باژێڕەوە نەماوە.

[2]- هەمان ئیمزای ئینگلیزیی بەڵگەنامەی پێشووە.

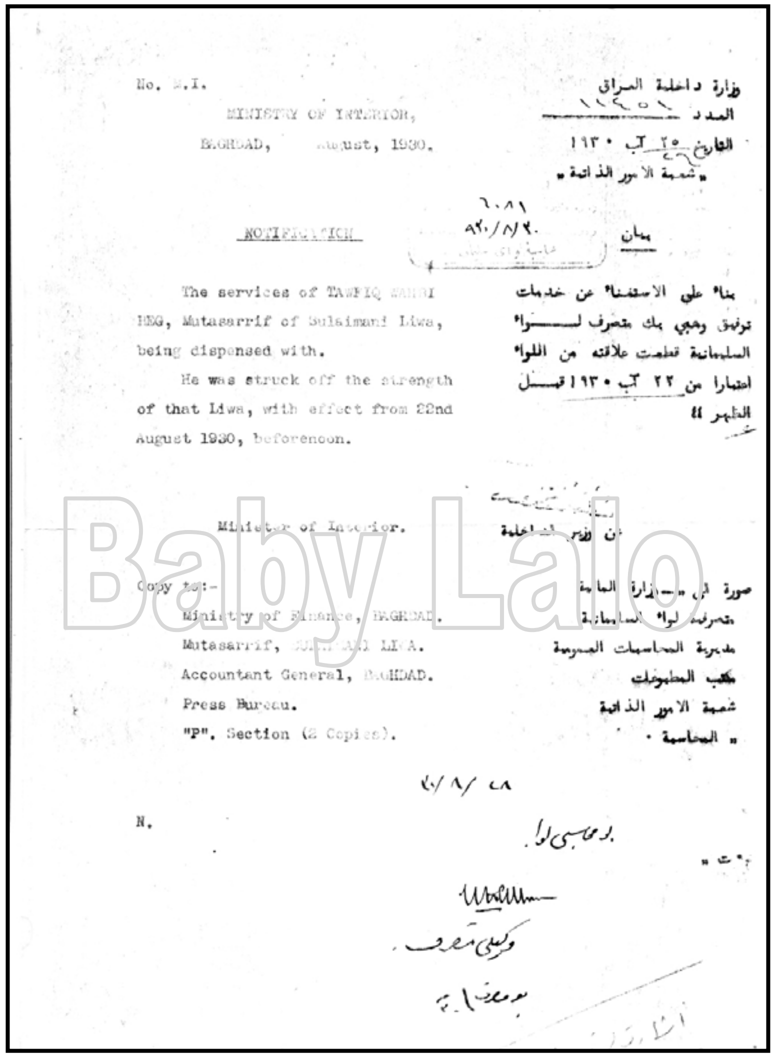

No. M.I.

MINISTRY OF INTERIOR,

BAGHDAD, August, 1930.

وزارة داخلية العراق

العدد ١١٤٥١

التاريخ ٢٥ آب ١٩٣٠

" شعبة الامور الذاتية "

٦٠٨١

٩٣٠/٨/٢٠

NOTIFICATION

بيان

The services of TAWFIQ WAHBI BEG, Mutasarrif of Sulaimani Liwa, being dispensed with.

He was struck off the strength of that Liwa, with effect from 22nd August 1930, beforenoon.

بناء على الاستغناء عن خدمات توفيق وهبي بك متصرف لــــواء السليمانية قطعت علاقته من اللواء اعتبارا من ٢٢ آب ١٩٣٠ قبـــل الظهر "

Minister of Interior.

عن وزير الداخلية

Copy to:-

Ministry of Finance, BAGHDAD.

Mutasarrif, SULAIMANI LIWA.

Accountant General, BAGHDAD.

Press Bureau.

"P". Section (2 Copies).

صورة الى — وزارة المالية

متصرفية لواء السليمانية

مديرية المحاسبات العمومية

مكتب المطبوعات

شعبة الامور الذاتية

" المحاسبة .

٢٨/ ٨/ ٣٠

N.

بو محاسبى لوا.

وكيلى متصرف

بو مصرف ٣٠

Baby Lalo

بەڵگەی ژمارە (٧)

داوێن: ٤ بەڵگەکان[1]

٣/٤- تایبەت بە سەعید کابان

١- یێکەمین شێوەی (دەست نووس)ی ڕیسالە؛ (قەواعیدی زبانی کوردیی "گوڵزار"ی موعەللیم سەعید سدقیی / س ١٩٢٠. سلێمانیی). (دیاریی دۆستی کۆچ کردووم؛ عیززەت سەعید سدقیی، س ١٩٨٤). (دوو پەڕە: ١/١/٣/٤، ٢/١/١/٣/٤)

٢- دووەمین شێوەی (دەست نووس)ی ڕیسالە؛ (قەواعیدی زبانی کوردیی "گوڵزار"؛ تەئلیفی سەعید سدقی موعەللیمی قەواعیدی عارەبیی و فارسیی لە مەکتەبی نموونەی سەعادەتی حکومەت لەشاری سلێمانییدا؛ ١٣٣٨هجری – ١٩٢٠م + تەقریر – ستاییشێکی – عەبداللە زێوەری مامۆستا و شاعیر). (دیاریی دۆستم بەهجەت سەعید سدقیی کابان – س ١٩٨٢). (چوار پەڕە: ١/٢/٣/٤، ٢/٢/٣/٤، ٣/٢/٣/٤، ٣/٢/٣/٤).

٣- سێیەمین شێوەی (دەستنووس)ی (گوڵزار) گەڵاڵە کراو بۆ یێکەمین ڕێزمانی کوردیی: (موختەسەری سەرف و نەحووی کوردیی، بەئیمزای خۆیەوە). (دیاریی دۆستم بەهجەت سەعید سدقی کابان – س ٢٠٠٩).

٤- شێوەی یێکەمین ڕێزمانی کوردیی چاپ کراو (موختەسەری سەرف و نەحووی کوردیی – سەعید سدقیی، موعەللیمی مەکتەبی ئەووەڵی سلێمانیی، چاپ ١، چاپخانەی نەحاج، بەغداد ١٣٤٧ه – ١٩٢٨م). (دیاریی دۆستم؛ بەهجەت سەعید سدقیی کابان – س ١٩٨٢). (چوار پەڕە: ١/٤/٣/٤، ٢/٤/٣/٤، ٣/٤/٣/٤، ٤/٤/٣/٤).

٥- شێوەی کۆپیی داندراو؛ (هدایة العباد الی سبیل الرشاد – جزء ٢، مووافیقە بە پرۆگرامی سونفی چوارەم و مەنهەجی تازەی عێراق – تەئلیفی سەعید سدقیی موعەللیم لە مەکتەبی ئەووەڵی سلێمانیی، ١٣٣٤ه – ١٩٢٥م/ دەست نووس.

٦- شێوەی کۆپیی داندراو؛ (الاخلاق والدین – هدایة العباد لسبیل الرشاد، جزأ ٥؛ لە کردەوەی سەعید سدقیی موعەللیمی مەکتەبی ئەووەڵ و موعەللیمی دینیی سانەویی، سلێمانیی، ١٣٤٦ه – ١٩٢٨م/ دەست نووس.

٧- شێوەی کۆپیی داندراو؛ (الدیانة – هدایة العباد لسبیل الرشاد، جزأ ٦، بۆ سوننی شەشەمی ئیبتیدائیی، لەکردەوەی سەعید سدقیی موعەللیمی مەکتەبی ئەووەڵی سلێمانیی و دینییەی سانەویی، ١٣٤٦ه – ١٩٢٨م.

٨- قیرائەتی کوردیی – بۆ سونفی دووەمی ئوولا، لە کردەوەی سەعید سدقی موعەللیمی مەکتەبی ئەووەڵی سلێمانیی، ١٣٤٥ه – ١٩٢٧م.

٩- معلومات دینیة – بۆ سونفی پێنجەمی ئیپتیدائی ڕێك خراوی، لەسەر نەفەقەی وەزارەتی مەعاریف تەبع کراوە، موتەرجیمەکانی؛ سەیید ڕەئیس ئەووەڵ فەتاح بەرزنجەیی، سەعید سدقیی موعەللیمی ئەووەڵی قەرەداخ، سەیید نووریی ئەلبەرزنجەیی موفەتتیشی مەعاریفی مەنتیقەی کوردستان، لە عارەبییەوە بە کوردیی تەرجەمە کراوە، بەغداد، مەتبەعەی دەنکور، ١٣٥١ه – ١٩٣٢م (چاپ کراو) و (دەست نووس).

١٠- قەواعید تەجوید (دەست نووس).

١١- ٦٠٠٠ مەسەلەی حسابیی (دەست نووس).

١٢- جوغرافیا – بۆ سونفی سێیەمی مەکتەباتی ئیپتیدائی – لە تەرەف سەیید نووریی بەرزنجەیی و سەعید سدقییەوە تەرجەمە کراوە، موافیقە بۆ مەنهەجی تازەی مەعاریفی عێراق + بەڵگەیێکی ڕەسمییانە= نامەی: مدیریة المعارف العامة؛ ژ ٦٣٣٧ لە ٢٧ / ١٠ / ١٩٢٨ کە ڕادەگەهێنێ (تەدقیقات ناکرێ و چاپ ناکرێ). (دوو پەڕە: ١/١٢/٣/٤، ٢/١٢/٣/٤)

١٣- شێوەی کۆپیی (دەفتەری وەزیفەی سەعید سدقی کابان/ تەرجەمەی حاڵ؛ س ١٩٢٠ – ١٩٣٢). (دوو پەڕە: ١/١٣/٣/٤، ٢/١٣/٣/٤).

(گشتیان دیاریی دۆستم؛ بەهجەت سەعید سدقی کابان – س ١٩٨٢)٥.

[1] شێوەی بەڵگەی ڕەسمییانە – عارەبیی و کوردیی – دەست نووس، کتێب، گوتاری ڕۆژنامە، نامە.

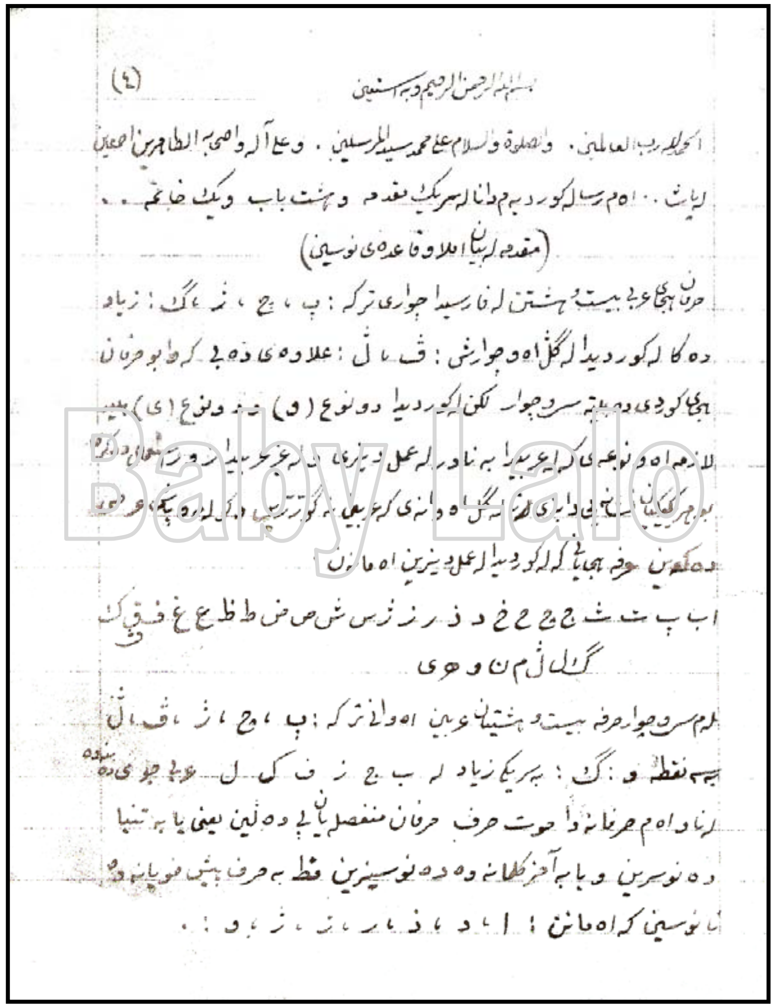

(٤)

بسم الله الرحمن الرحیم وبه نستعین

الحمد لله رب العالمین . والصلوة والسلام علی محمد سید المرسلین . وعلی آله واصحابه الطاهرین اجمعین

اما بعد .. ام رساله کوردیه م دانا له سریک مقدمه و هشت باب و یک خاتمه ..

(مقدمه له بیانا املا و قاعده‌ی نوسینی)

حرفانی هجای عرب بیست و هشتن له فارسیدا چواری ترکه : پ ، چ ، ژ ، گ : زیاد

ده کا له کوردیدا له گل اوه چواره‌ش : ڤ ، ڵ : علاوه‌ی ده‌بی که اوبو حرفانی

هجای کوردی ده‌بیته سی و چوار لکن له کوردیدا دو نوع (و) و دو نوع (ی) هیه

لازمه او دو نوعه‌ی که له عربیدا به نادر له عمل دینری [illegible]

[illegible]

[illegible] حرف هجایی که له کوردیدا له عمل دینرین اه مانن

ا ب پ ت ث ج چ ح خ د ذ ر ز ژ س ش ص ض ط ظ ع غ ف ڤ ق ک

گ ل ڵ م ن و ه ی

لم سی و چوار حرفه بیست و هشتیان عربین اه و ان ترکه : پ ، چ ، ژ ، ڤ ، ڵ

بی نقطه و : گ : به سریک زیاد له ب ج ز ف ک ل [illegible] جوی ده بنده

زیاد اه م حرفانه دا حوت حرف حرفانی منفصلن یانی ده لین یعنی یا به تنیا

ده نوسرین و یا به آخر کلانه وه ده نوسینرین فقط به حرف پیش خویانه وه

نانوسین که اه مانن : ا ، د ، ذ ، ر ، ز ، ژ ، و ..

Baby Lalo

١/١/٣/٤

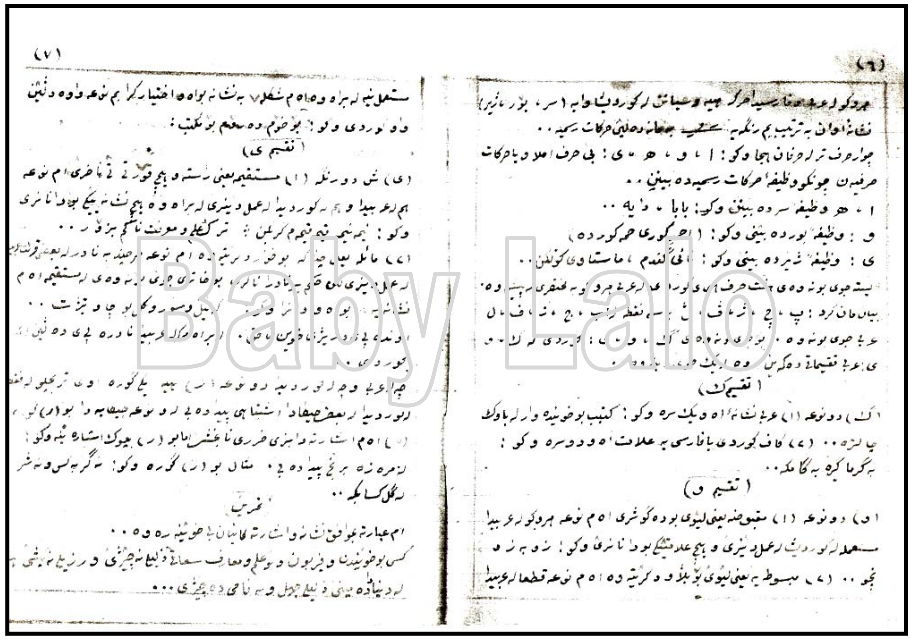

(٦)

هردکو له عرب و فارسیدا حرکه هیه و ضیاتی له کوردیدا وابه (سر ، بور ، ژیر) نه‌ناوان به ترتیب ام رنگه [illegible] حرکات رسمیه ..

چوار حرف تر له حرفانی هجا وکو : ا ، و ، ه ، ی : بی حرف املا و یا حرکات حرفینن چونکو وظیفه‌ی حرکات رسمیه ده بینن ..

ا ، ه وظیفه‌ی سر ده بینن وکو : بابا ، دایه ..

و : وظیفه‌ی بور ده بینی وکو : احمد کوری حمه کور ده ..

ی : وظیفه‌ی ژیر ده بینی وکو : نانی گندم ، ماستاوی کولن ..

[illegible]

بیان مان کرد : پ ، چ ، ژ ، ڤ ، ڵ [illegible]

[illegible]

ی : عربی تقسیمات ده کرین [illegible]

(تقسیم ک)

(ک) دو نوعه (١) عربیه که اه و یک سره وکو : کتیب بو خوینده وار له باوکت بلّیره .. (٢) کاف کوردی یا فارسی به علامت ه و دو سره وکو : به گرما کره به گا مکه ..

(تقسیم و)

(و) دو نوعه (١) مقبوضه یعنی لیوی بوده کوشری اه م نوعه هردکو له عربیدا مستعمله له کوردیش له عمل دینری و هیچ علامتیکی بو دانانری وکو : نو به نو ، نحو .. (٢) مبسوطه یعنی لیوی بو بلاو ده کریته وه اه م نوعه قطعا له عربیدا

(٧)

مستعمل نیه له براوه وه اه م شکله بدن نه بواوه اختیار کرا به م نوعه واوه دلیّن واوی کوردی وکو : بو خوم ده‌خم بو تکیب :

(تقسیم ی)

(ی) ش دو رنگه (١) مستقیمه یعنی راسته و هیچ قوری تی ناخری اه م نوعه هم له عربیدا و هم له کوردیدا له عمل دینری له براوه وه هیچ نیشانیکی بو دانانری وکو : [illegible] ..

(٢) مائله یعنی [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ر مره نه ترخ پیده ده بی . مثال بو (ر) گوره وکو : [illegible] ره‌نگل کسا بکه ..

تمرین

اه م عبارته بو خوت نوسی [illegible] بخوینه ره وه ..

[illegible]

[illegible]

Baby Lalo

٢/١/١/٣/٤

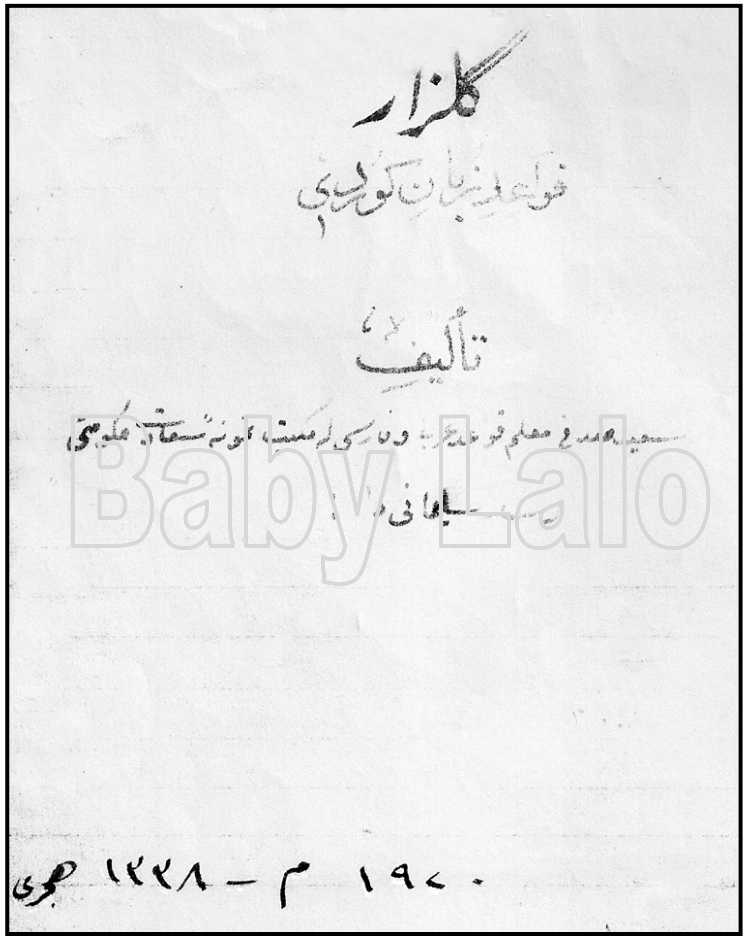

گلزار

قواعد زبان کوردی

تألیف

١٩٧٠ م – ١٢٢٨ هجری

Baby Lalo

١/٢/٣/٤

(٥)

و به بسم الله الرحمن الرحیم نستعین

الحمد لله رب العالمین والصلوة والسلام علی محمد خاتم النبیین وآله واصحابه الطاهرین اجمعین

الی یوم الدین . وبعد ...

(مقدمه زبان و بناء املا و اصول نوسین)

ا ب پ ت ث ج چ ح خ د ذ ر ز ژ س ش ص ض ط ظ ع غ ف

ڤ ق ک گ ل ڵ م ن و ۆ ه ی ێ ..

(حرکات و علامات)

Baby Lalo

٢/٢/٣/٤

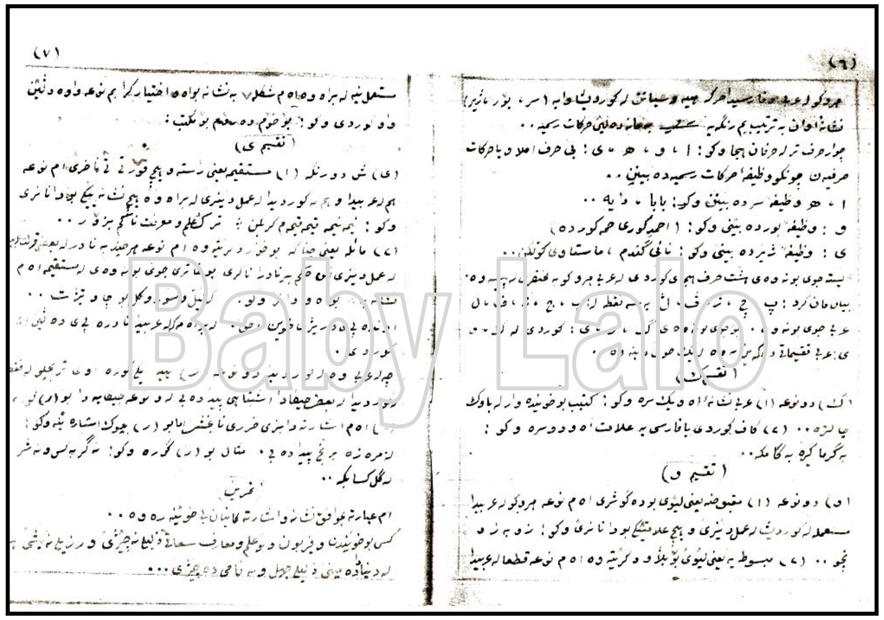

٣/٢/٣/٤

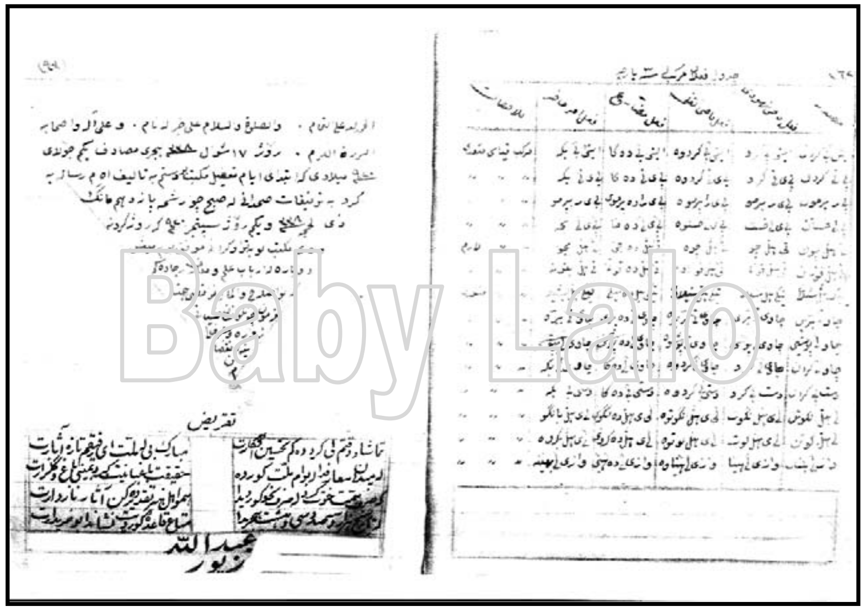

٤/٢/٣/٤

Baby Lalo

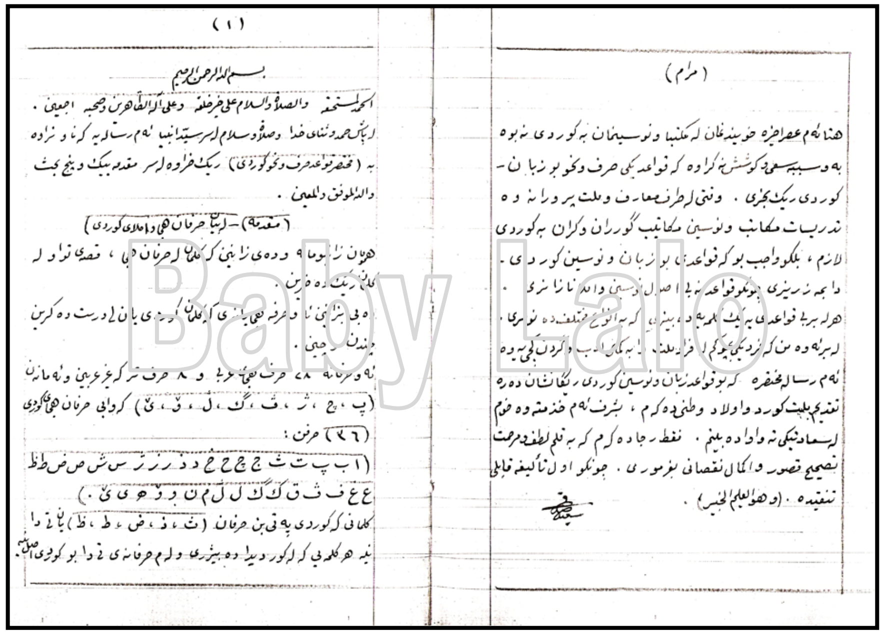

(مرام)

هتا ئەم عصرە هەر خوێندنمان لە مکتبا و نوسینمان بە کوردی نە بوە بەو سببە سعی و کوششی نە کراوە کە قواعدیکی صرف و نحو بو زبان کوردی ریک بخری . ونتی لە طرف معارف و ملت پروەرانە دە تدریسات مکاتب و نوسینی مکاتیب گوران و کران بە کوردی لازم ، بلکو واجب بو کە قواعدی بو زبان و نوسینی کوردی . دا بنرێ [illegible] قواعد نەبێ اصول نوسین واندنا نازانرێ . هەر لە بر ئە قواعدی بە یک کلمە دە بینری کە بە انواع مختلف دە نوسرێ . لە بر ئەوە من کە زرکیکی کم لە افراد ملت [illegible] ادب و کردن لی بوە ئەم رسالە مختصرە کە بو قواعد زبان و نوسینی کوردی ریکمان دەخە تقدیم بلیت کورد و اولاد وطنی دە کەم ، بشرف ئەم خذمتە وە خوم لە سعادتمکی نە وادادە بینم . نقط رجا دە کەم کە بە قلم لطف و مرحمت تصحیح قصور و اکمال نقصانی بفرمورێ . چونکو اول تألیف قابلی تنقیدە . (وهو العلیم الخبیر) .

سعید صدقی

(١)

بسم الله الرحمن الرحیم

الحمد لمستحقه والصلاة والسلام علی خیر خلقه وعلی آله الطاهرین وصحبه اجمعین .

لە پاش حمد و ثنای خدا و صلاة و سلام لە سر سید انبیا ئەم رسالە بە کە ناونراوە بە (مختصر قواعد صرف و نحو کوردی) ریک خراوە لە سر مقدمە بیک و پنج بحث والله الموفق والمعین .

(مقدمە) - لە بیان حرفان هجی و املای کوردی)

هەر زبانێ بو ماوە و دەی زبانی کە کلمان لە حرفان دە بێ ، قصدی تواو لە کلمان ریک دە خرێ .

بە بی بزانینی تاو حرفە هجیانی کە کلمان کوردی یان لێ درست دە کرێن [illegible] .

ئەو حرفانە ٢٨ حرف هجی عربێ و ٨ حرف تر کە غیر عربین وئەمانەن (پ ، چ ، ژ ، ڤ ، گ ، ڵ ، ۆ ، ێ) کە وابی حرفان هجی کوردی (٣٦) حرفن :

(ا ب پ ت ث ج چ ح خ د ذ ر ز ژ س ش ص ض ط ظ ع غ ف ڤ ق ک گ ل ڵ م ن و ۆ ه ی ێ .)

کلمانی کە کوردی بە تی بن حرفان (ث ، ذ ، ص ، ض ، ط ، ظ) یانە دا نیە هەر کلمەیی کە لە کوردیدا دە بیژرێ و لەم حرفانەی تێدا بو کوردی اصلی نیە .

Baby Lalo

١/٤/٣/٤

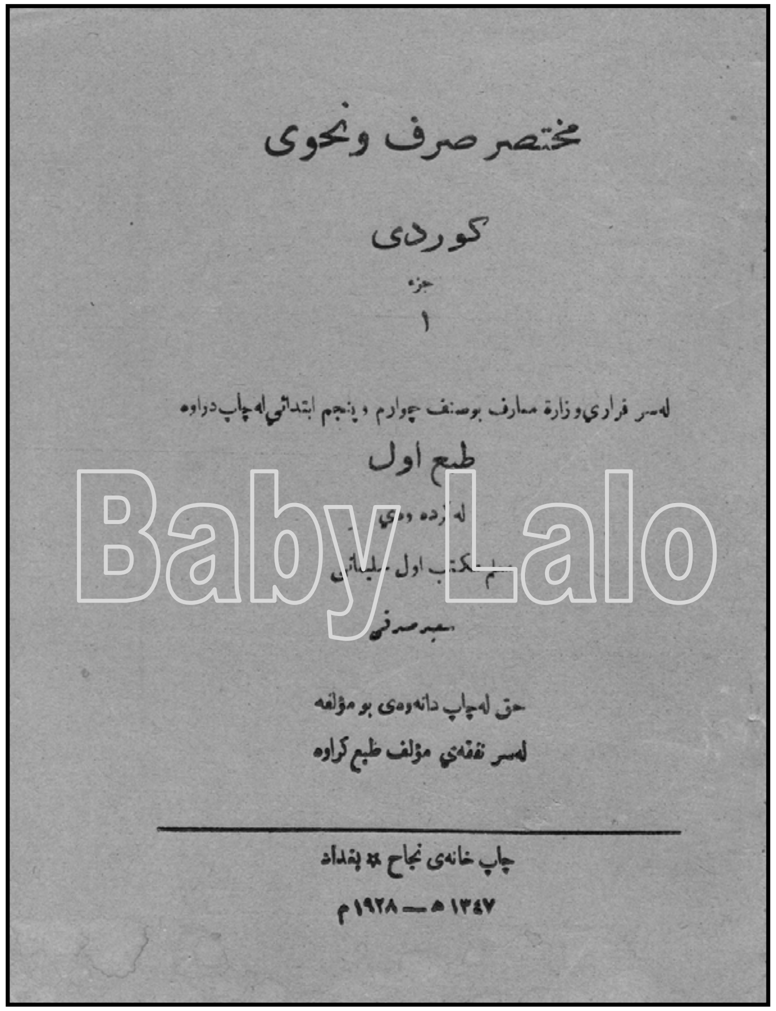

مختصر صرف و نحوی

کوردی

جزء

١

لەسر قراری وزارة معارف بو صنف چوارم و پنجم ابتدائی لە چاپ دراوە

طبع اول

لە نوسینی

[illegible] مکتب اول سلیمانی

سعید صدقی

حق لە چاپ دانەوەی بو مؤلفە

لەسر نفقەی مؤلف طبع کراوە

چاپ خانەی نجاح * بغداد

١٣٤٧ هـ — ١٩٢٨ م

Baby Lalo

٢/٤/٣/٤

(مرام)

هتائەم عصراخیره خویندنمان لە مکتبا ونوسینمان بە کوردی نە بوه بەو سببه سعی وکوشش نەکراوه کەقواعد یکی صرف ونحو بو زمان کوردی ریك بخری . وقتی لە طرف معارف وملت پروانەوه تدریسات مکاتب ونوسین مکاتیب کران بەکوردی لازم، بلکو واجب بو کە قواعدی بو زمان ، بونوسین کوردی دابنری چونکو قواعد نەبی اصول نوسین واملا نازانری . هرچەند قواعدی ریك نەبی تا ئیستا هەر وا بە انواع مختلف دە نوسری .

لەبەر ئەوه من کە فردیکی بچوکم لە افراد ملت وا بەو افکارە ادب وگرتن کەچی ئەم رسالە مختصره کە بو قواعد زمان ونوسین کوردی ریکخاوه تقدیم ملت کورد واولاد وطنی دەکەم ، بشرف ئەم خزمته وه خوم لە سعادتیکی ابدی دا دە بینم . لکن رجا لە علما ومنوران دەکەم کەبە قلم لطف ومرحمت تصحیح قصوری ، واکمال نقصانی بفرمون . چونکو اول تألیفە قال تقبده .

(وهو العلیم الخبیر)

سعید صدقی

بسم الله الرحمن الرحیم

الحمدلله وحده والصلاة والسلام علی خیر خلقه وعلی آله الطاهرین وصحبه اجمعین.

لەپاش حمد وثنای خدا وصلاة وسلام لە سر سید انبیا ئەم رسالەیه کەنا ونراوه بە (مختصر قواعد صرف ونحو کوردی) ریك خراوه لە سریك مقدمه و پنج بحث . والله الموفق والمعین .

(مقدمه) — لە بیان کردن حرفان هجا واملای کوردی

هرمان زانیومانه ودەبی زانین کە کلمان لە حرفان هجا ، وتنەی تەواو لە کلمان ریك دە خرین .

دەبی بزانین ئەو حرفه هجایانەی کەلە کوردی دا لە عمل دینرین وکلمانیان لی درست دە بی چندن وچەبن . ئەوحرفانە (۲۸) حرف هجای عربی و (۸) حرف ترن کە غیر عربین وئەمانەن . (پ ، چ ، ژ ، ڤ ، گ ، ڵ ، ۆ ، ێ) کەوابو حرفان هجای کوردی (۳٦) حرفن .

ا ب پ ت ث ج چ ح خ د ذ ر ز ژ س ش ص ض ط
ظ ع غ ف ڤ ق ک گ ل ڵ م ن و ۆ هـ ی ێ

ئەو کلمانەی کە کوردی پەتی بن حرفان (ث ، ذ ، ض ، ط ، ظ)یان

٤

تیدانیه هر کلەیی کلە کوردی دا دە وتری ولەم حرفانەی تیدابو ئەو کلەیه کوردی اصل نیه وناپی بکوردی بزانین یادە بی ئەو نوعە کلانەبەجاری لەکوردی دا ترك بکرین خو ئەمەش ممکن نیه ، ویادەبی لە سر شکل وشیوەی خویان بنوسرین فقط لە تلفظدا بەشیوەی کوردی دە خوینرینەوه

ئەو هشت حرفانەی کە عربی نین شکلیکی جوی یان نیه امابعضیکیان بە نقطەی زیاد وبعضیکیان یابە تی فکر ینیکی کەم ویابە دانان اشارت (۷) لە سریان جوی دە کرینەوه .

ئەوانەی کە بە نقطەی زیاد جوی دە کرینەوه حرفان (پ ، چ ، ژ ، ڤ ، ڵ) کە بە سە ۳ نقطە لە (ب ، ج ، ز ، ف ، ل) ، وئەوانەی کە بە تی فکر ینیکی کەم ویابە اشارة (۷) جوی دە کرینەوه (و) کراوە (ی)ی خوارە لە (واوی کوتیراو ، وای) ی راست جوی دە کرینەوه

حرفانە منفصل ومتصل

حرفان هجا دو بشن (۱) — منفصله — جوی . (۲) — متصله — نوساو .

منفصله — حرفا نیکن یابە تنیادە نوسرین ، ویابە آخره وە دە نوسینرین یعنی بە حرفی بردەی خویانەوه نانوسین . ئەوانە حوت حرفن . وئەمانەن (ا ، د ، ذ ، ر ، ز ، ژ ، و) .

متصله — حرفا نیکن هروکو بە تنیادە نوسرین لە اول ، لە ناوه راست ، ولە آخره وەدە نوسرین وبە یکترە وە دە نوسینرین . غیر منفصله متصلن .

٥

حرکه

دو نوع حرکه هەیه . (۱) رسمي (۲) حرفي .

حرکەی رسمی ئاودەبرین بە (سەر ، بور ، ژیر ، زنه) لەنوسین کوردی دا نانوسرین اما ملاحظه دەکرین چونکو پی ویست نیه لە هەمو جیگایکا حرکات حرفیه لە عمل بینرین با خصوص لە بعضە کلما نیکا کە حرف سەرداری هر بەسر ، بور داری هر بە بور ، ژیر داری هر بە ژیر ، زنه داري هر بەزنەدە خوینرینەوه . مثلا الف ، گ (اگر) هر بەسر ، (خ) لە (خدا) دا (غ) لە (غنچه) دا هر بەبور ، (ر) لە (برنج) دا هر بە ژیر دە خوینرینەوه بوئەمانە پی ویست نیه حرکات حرفیه یان بوزیاد بکری ویام رنگە بنوسرین (ئەغرب خودا ، غونچه ، برینج) بلکو دەبیتە سبب بو تیکشبون . مالە بعضی جیگادا زیاد کردن حرکت حرفیه زور لازم وپی ویسته وکو (کومر ، کورد ، کور) ئەم کلمانه اگر حرکات حرفیه یان لەگەلا نەبی بەزحمت دە زانرین . وبە کلانی تر التباسیان دەبی . مثلا (کور ، کرد ، کر) کیدە زانی کە ئەم کلمانه : کومر ، کورد ، کور) ن . اما الفاظ عربی لە شیوه وشکل خویان تیك نادرین .

حرکەی حرفی ئەم چوار حرفانە یه کە ناودە برین بە حرفان املا .

(ا ، و ، ه ، ی)

(ا ، ه)— دە بنە سەر بو حرفەکەی پیش خویان . وکو (بابه ، دایه)

(و)— دە بنە بور بو حرفەکەی پیش خوی . وکو (گوران کوردستان

Baby Lalo

هدایة العباد

الی سبیل الرشاد

جزء ٢

موافقە بو بردەعام صنف چوارم ومنهج تازەی عراق

Baby Lalo

تألیف سعید صدقی معلم لە مکتب اول سلیمانی

سنە ١٣٤٤ هجرە　　سنە ١٩٢٥ میلادی

(الاخلاق والدین)

(هدایة العباد لسبیل الرشاد)

جزء ٥

لە کوردەدەی

Baby Lalo

سعید صدقی معلم مکتب اول ومعلم دین ثانوی سلیمانی

١٣٤٦ هـ — ١٩٢٨ م

(الديانة)

هداية العباد لسبيل الرشاد

جزء

٦

بو صنف ششم ابتدائی

لە کردەوەی

سعید صدقی معلم مکتب اول سلیمانی و دیفیەی ثانوی

١٣٤٦ ھ — ١٩٢٨ م

٧/٣/٤

قرائت کوردی

بو صنف دوەمی اولی

لە کردەوەی

سعید صدقی معلم مکتب اول سلیمانی

١٣٤٥ ھ — ١٩٢٧ م

٨/٣/٤

Baby Lalo

سيد محمد سعيد الراوى

(معلومات دينيه)

لە سەر آخر منهج وزارة جليلەی معارف عراق بوقوتابي يان

صنف پنجم ابتدائي ريک خراوه

لە سەر نفقەی وزارتی معارف طبع كرا

ترجمە كاني

سيد فتاح برزنجي رئيس اول — سعيد صدقي مدير اول مدرسەی قرەداغ — سيد نوری البرزنجي مفتش معارف منطقەی كوردستان

لە عربي يەوە بە كوردی ترجمە كراوە

هەر نسخەيك بەبی امضاوە يامهوری مترجم بي ساختە دائه نری

١٣٥١ هجری

١٩٣٢ میلادی

بغداد لە مطبعەی دنكور طبع كراوه

(٤٦)

لەم شەش ايەتەدا دابراو اوامر و نواهی (١٠) حكم الهی هەيە .

(١) — (أَنْ لَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا) بەوە بەهيچ شتی شريك بو خدا پيدا مەكەن .

(٢) — (وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا) وابوە چاكە لەگەل باوك و دايكا بكەن .

(٣) — (وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِنْ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ) وابوە مەكوژن اولاد خوتان لەترس فقيری ...

(٤) — (وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ) ...

(٥) — (وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ) ...

(ذَٰلِكُمْ) ... (وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ) ...

(٦) — (وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ) ...

٩/٣/٤

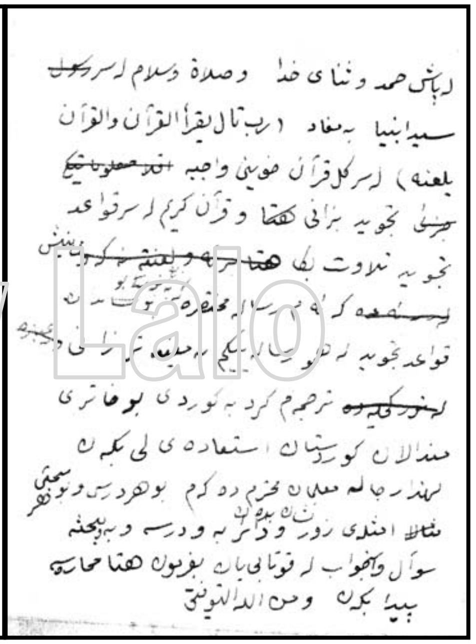

لەپاش حمد و ثنای خدا وصلاة وسلام لەسر سيد ابنيا بەمفاد (ورتل القرآن ...) لەسر كل قرآن خوينى واجبه ...

تجويد تلاوت بكا ...

قواعد تجويد ...

ترجمەم كرد بە كوردی بو خاتری منالان كوردستان استفادەی لی بكەن

... وەن الله التوفيق

واگر حرفەكەی پيشی ساكن بو دريژ ناكريتەوه وكو

(عليه ، لديه ، منه ، فيه) .

لكن لە سورەی (فرقان) دا (فيه مهانا) دريژ دەكريتەوه

بەدەستنايه .

(حكم الراء)

(١) — حرف (ر) سەردار ويا بوردار بی . وكو

(الرحمن الرحيم ، رُبَمَا ، نصر الله) .

(٢) — حرف (ر) خوی ساكن فقط حرفەكەی پيشی بەسر ويا بەبور ...

١٠/٣/٤

Baby Lalo

٢٧٣ [illegible] ٢ $\frac{1}{2}$ ساعتا [illegible] (حل)

٢٧٤ [illegible] ٤٩ $\frac{4}{5}$ [illegible] ٤٥٧ $\frac{1}{2}$ [illegible] (حل)

٢٧٥ [illegible] ١٢ $\frac{1}{4}$ [illegible]

٢٧٦ [illegible]

٢٧٧ [illegible] ١٠٠٠ كيلوغرام [illegible] ١٢٠ $\frac{2}{5}$ [illegible] (صورتي حل)

١١/٣/٤

صورة كتاب مديرية المعارف العامة
المرقم ٦٢٢٧ والمؤرخ ٢٧/١٠/٢٨

كان تقدم سعيد صدقي المدرس في مدرسة السليمانية الاولى كتاب جغرافية في الكردية للصفوف الثالثة لاجل تدقيقه . ولما لم يكن كتاب جغرافية مقررا في اللغة العربية للصفوف الثالثة نرجو ان تخبروا المومأ اليه بعدم امكان تدقيقه من قبل اللجنة . تجدون الكتاب المذكور طيا لاعادته الى المومأ اليه .

مديرية معارف منطقة بغداد

العدد ١/٧/٢٧٧٨

التاريخ ٣٠ تشرين الاول /٩٢٨

الى سعيد صدقي افندي
معلم مدرسة السليمانية الاولى

ننقل اعلاه صورة كتاب مديرية المعارف العامة المرقم ٦٣٢٧ والمؤرخ ٢٧/١٠/٩٢٨ حول ترجمتكم لكتاب الجغرافية للصفوف الثالثة لتطلعوا عليه .
تجد المترجم طيا .

مدير معارف منطقة بغداد

المطبوعات

١/١٢/٣/٤

(حقوقيا)

بوصنف سيم مكتبان ابتدائي

لەطرف سيد نورى بەرزنجى و سعيد صدقى وه ترجمه كراوه

معارف

بو دەفتەرى تجارى بازرگانى

۱۷

[illegible]

١

ترجمة الحال

(١) الاسم سعيد صدقي كابان

(٢) اسم الاب ملا حسن

(٣) اسم الام فاطمة

(٤) الديانة اسلام

(٥) محل وتاريخ الولادة حلبجة ١٨٧٥ م

(٦) التحصيل في مدارس العلوم

(٧) اللغات التي يحسنها كوردي فارسي عربي تركي

(٨) توقيع الموظف

تصوير الموظف الشمسي

Baby Lalo

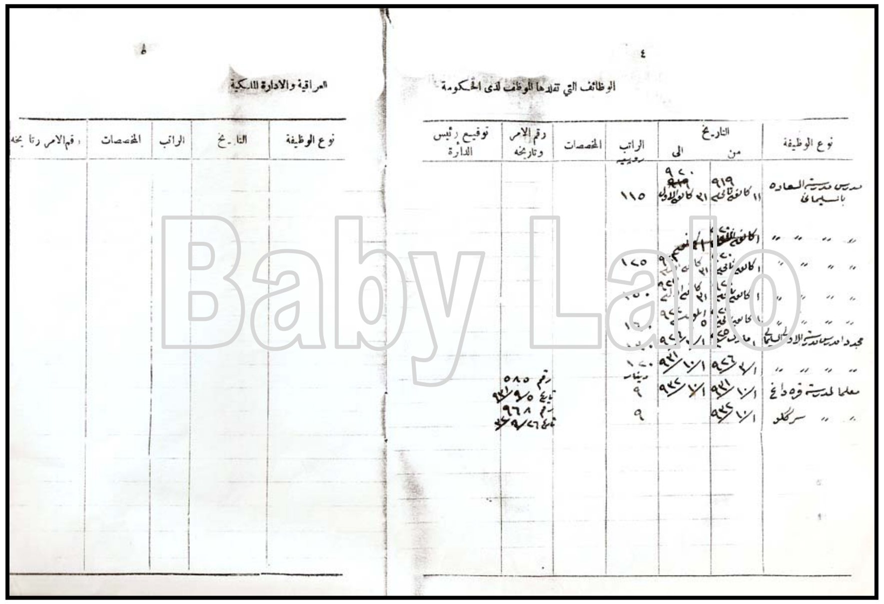

٤

الوظائف التي تقلدها الموظف لدى الحكومة

نوع الوظيفة	التاريخ من	التاريخ الى	الراتب	المخصصات	رقم الامر وتاريخه	توقيع رئيس الدائرة
مدرس مدرسة السعادة بالسليمانية	١١ كانون الثاني ٩١٩	٢٠ كانون الاول ٩٢٠	١١٥			

المراقبة والادارة للملكية

نوع الوظيفة	التاريخ	الراتب	المخصصات	رقم الامر وتاريخه

Baby Lalo

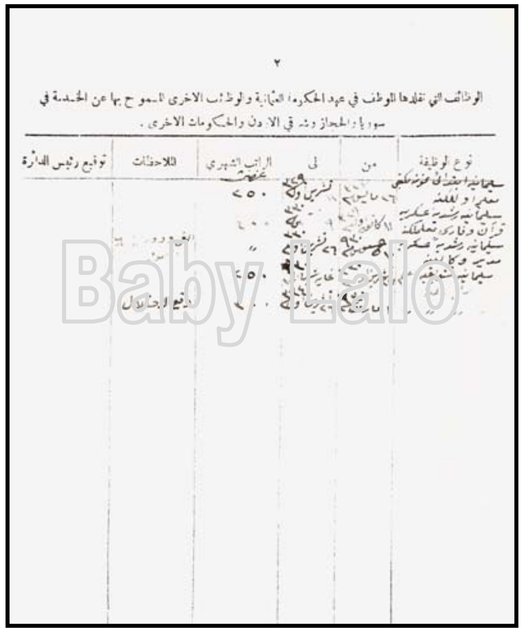

٢

الوظائف التي تقلدها الموظف في عهد الحكومة العثمانية والوظائف الاخرى المسموح بها عن الخدمة في سوريا والحجاز وشرق الاردن والحكومات الاخرى.

نوع الوظيفة	من	الى	الراتب الشهري	اللاحقات	توقيع رئيس الدائرة

Baby Lalo

٢/١٣/٣/٤

داوێن: ٤/٤- بەڵگەکان[1]

١/٤/٤- تایبەت بە یاداشت – عەریزەی ت. وەهبیی بۆ کۆمەڵەی گەلان – ١٩ / ٤ / ١٩٣١
[fo371 /1/15311]

٢/٤/٤- نامەی ت. وەهبیی بۆ سکرتێری دەوڵەت بۆ کاروباری دەرەوە – وەزارەتی دەرەوە، داونینگستریت، لۆندۆن: ١٩/ نیسان/ ١٩٣١ [Fo371/ 1 / 15311]

٣/٤/٤- نامەی ت. وەهبیی بۆ سکرتێری گشتیی کۆمەڵەی گەلان – ژنێف: ١٩ / نیسان / ١٩٣١
[FO371 / 1 / 15311]

٤/٤/٤- نامەی – ت. وەهبیی بۆ سەرۆکی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب، کۆمەڵەی گەلان – ژنێف: ١٩/نیسان/ ١٩٣١ [Fo371 / 1 / 15311]

٥/٤/٤- نامەی ت. وەهبیی بۆ مەندووبی سامیی لە عێراق – بەغدادا؛ ١٩ / نیسان / ١٩٣١ [Fo371/1/15311]

٦/٤/٤- وەکالەت نامەی چەند ناسراوێکی کورد – بۆ ت. وەهبیی؛ ١٤ / مارت / ١٩٣١ [Fo371/1/15311]

٧/٤/٤- عەریزەی گەلی کوردی کوردستانی خواروو (!!)؛ تۆفیق وەهبیی؛ [Fo371 / 1 / 15311]

---

[1] شێوەی (وەرگێڕاندنە کوردییێکە)ی لە بەڵگە ئینگلیزییێکانەوە/ وەرگیراوە لە: نەوشیروان مستەفا ئەمین – سەردەمی قەڵەم و موراجەعات – چ ١، ل ٢٤٦ – ٢٥٨. (ڕۆژی ٢٠ / ٥ / ٢٠٠٩، مۆڵەتی بەکاربردنی ئەم بەڵگەنامانەی پێ داوم).

٤/٤- یاداشت – عەریزەی ت. وەهبیی بۆ کۆمەڵەی گەلان

- ١ -

بەڵگە: ١

١- بەیرووت

١٩ی نیسانی ١٩٣١

پایەبرز سکرتێری دەوڵەت بۆ کاروباری دەرەوە

وەزارەتی دەرەوە

داونینگستریت، لەندەن

بەپێی ئەو ڕێگە و شوێنانەی کە داندراون بۆ پێشکەش کردنی عەریزە بە کۆمەڵەی نەتەوەکان لە لایێن دانیشتوانی نێوچەی ماندات‌ەوە، ئەز شەرەفی ئەوەم هەیە ئەم دۆکۆمێنتانە بخەمە بەردەمتان، بۆ ئاگەهداریتان و بۆ هەناردنی بۆ سەرۆکی لیژنەی هەمیشەیی ماندات، بۆ سەیرکردنی لە کۆبوونەوەی مانگی حوزەیراندا.

هەروەك لە دۆکۆمێنتەکانی پاشکۆی خوارەوەدا دەبینن، من نوێنەری دەسەڵات پێ دراوی گەلی کوردم لە خوارووی کوردستاندا کە ئێستە بەشێکە لە عێراق کە زیاتر لە ٨٠٠,٠٠٠ کەسە.

کۆپییێکی ئەم دۆکۆمێنتانە، لەلایێن منەوە، ڕاستەوخۆ نێردراوە بۆ سەرۆکی لیژنەی هەمیشەیی ماندات و بۆ پایەبەرز مەندوبی سامیی لە عێراقدا.

تۆفیق وەهبیی

لیۆتنانت کۆلۆنێل موتەسەرڕیفی پێشووی سلێمانیی

نوێنەری دەسەڵاتداری گەلی کورد لە عێراقدا

ناونیشانی هەمیشەیی:

تۆفیق وەهبیی بەگ

مەحەللەی سنەك بەغداد (Fo371 1 / 15311)

بەڵگە: ٢

٢- بەیرووت

١٩ی نیسانی ١٩٣١

بۆ سکرتێری گشتیی کۆمەڵەی گەلان – جنێڤ

گەورەم

ئەز شەرەفی ئەوەم هەیە، داوای ئەوەت لێ بکەم لوتف بفەرمووی ئەم نامە و دۆکۆمێنتانە بخەیتە بەردەم پایەبەرز سەرۆکی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب. ئەسڵی دۆکۆمێنتاەکان، بەپێی ڕێگە و شوێنی گونجاو خراوەتە بەردەم دەسەڵاتی ئینتیداب لەگەڵ داوای هەناردنی بۆ کۆمەڵەی گەلان لە کەناڵی گونجاوەوە.

تۆفیق وەهبیی

لیوتێنانت کۆلۆنێل موتەسەرڕیفی پێشوی سلێمانیی

نوێنەری دەسەڵاتداری گەلی کورد لە عێراقدا

ناونیشانی هەمیشەیی:

تۆفیق وەهبیی بەگ

مەحللەی سنەك بەغداد (Fo371 1 / 15311)

بەڵگە: ٣

٣- بەیرووت

١٩ی ئەپریلی ١٩٣١

لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب

کۆمەڵەی گەلان، جنێڤ

پایەبەرز

نیشانە بە ڕاپۆرتی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیدابی کۆمەڵەی گەلان

ئەز شەرەفی ئەوەم هەیە، کۆپییێکی تێ بینییێکانی خۆم بخەمە بەردەمتان دەربارەی گوتەکانی مێجەر یۆنگ، نوێنەری دەسەڵات پێ دراوی هێزی ماندات، لە ١٩ هەمین کۆبوونەوەی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب لە جنێڤ لە نۆڤەمبەری ١٩٣٠دا.

ئەسڵی دۆکۆمێنتەکان، بەپێی ئەو ڕێگە و شوێنانەی لەلایێن کۆمەڵەی گەلانەوە داندراوە خراوەتە بەردەم سکرتێری دەوڵەتی کاروباری دەرەوەی خاوەند شکۆ لە لەندەن لەگەڵ کۆپییێك بۆ پایەبەرز مەندوبی سامیی لە بەغدادی عێراقدا بۆ ئاگاهداری پایەبەرزتان کۆپییێکی ئەو باوەڕنامەیەتان بۆ دەنێرم کە دەسەڵاتیان بە من داوە نوێنەراییێتیی نەتەوەی کورد بکەم کە بەرەوژوری ٨٠٠,٠٠٠ کەسە.

متمانەم بە پایەبەرزتان هەیە تێ بینیێکانی من دەخەنە بەردەم کۆبوونەوەی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب کە دەبێ لە جوونی ئەم ساڵدا ببەسترێ. نەتەوەکەم، کە من شەرەفی نوێنەرایەتییانم هەیە، داوایان لێ کردووم کە ئاگەهدارتان بکەم چەند بەرێزەوە ئەو هاودەردیە هەڵ دەسەنگێندن کە ئەندامە جیاوازەکانی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب بەرامبەر گەلە چەوساوەکەم پێ نیشانیان داوە.

ئەگەر کۆمەڵەی گەلان داوای ئامادەبوونی من خۆم یا دەستەیێکی نوێنەرییێتی لە هەر کۆبوونەوەیێکی دواتری کۆمەڵەی گەلاندا کرد، ئەز ئامادەم بۆ هاتن و وەڵام دانەوەی هەر پرسیارێ هەیان بێ.

تۆفیق وەهبیی:

لیۆتینانت کۆلۆنێل موتەسەرڕیفی پێشوی سلێمانیی

نوێنەریی دەسەڵاتداری گەلی کورد لە عێراقدا

ناونیشانی هەمیشەیی:

تۆفیق وەهبیی بەگ

مەحللەی سنەك بەغداد (Fo371 1 / 15311)

بەڵگە: ٤

٤- بەیرووت

١٩ی ئەپریلی ١٩٣١

پایەبەرز مەندوبی سامیی لە عێراق — بەغدادا

پایەبەرز

نیشانە بە ڕاپۆرتی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیدابی کۆمەڵەی گەلان

ئەز شەرەفی ئەوەم هەیە بۆ ئاگەهداریتان کۆپیی ئەم دوکۆمێنتە پێچراوانەتان بخەمە بەردەم. ئەسڵی دوکۆمێنتەکانم، بەپێی ئەو ڕێگە و شوێنانەی کۆمەڵەی گەلان دای ناون ناردووە بۆ سکرتێری دەوڵەت بۆ کاروباری دەرەوەی خاوەند شکۆ، بۆ ئەوەی ئەویش بی نێرێ بۆ سەرۆکی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب.

لە ڕێگەی پایە بەرزتانەوە دڵسۆزیی تایبەتی خۆم و ئەوانەی من نوێنەرییان دەکەم بۆ خاوەند شکۆ مەلیك فەیسەل دەردەبڕم و ئارەزووی خۆم و گەلەکەم بۆ خزمەتی خاوەند شکۆ بە دڵسۆزیی و هێوای تایبەتی کە ماف و خواستە ڕەواکانمان پێ بەخشرێ و، ئەو بەڵێنانەی حوکومەتی خاوەند شکۆ داویانە، بە پێی ڕاسپاردەکانی کۆمیتەی لێ کۆڵینەوە و ئەوانەی کۆمەڵەی گەلان، جێ بەجێ دەکرێ.

تۆفیق وەهبیی

لیۆتینانت کۆلۆنێل موتەسەرڕیفی پێشوی سلێمانیی

نوێنەری دەسەڵاتداری گەلی کورد لە عێراقدا (Fo371 1 / 15311)

بەڵگە: ٥

وەکالەتنامە بۆ تۆفیق وەهبیی

ئێمە ئەوانەی لە خوارەوە ئیمزامان کردووە، تۆفیق وەهبیی بەگ موتەسەڕڕیفی پێشووی لیوای سلێمانیی، لە دایک بووی سلێمانیی (ئێستا دانیشتووی بەغداد)مان داناوە، تا نوێنەری ئێمەو ئەو کۆمەڵانە بێ کە ئێمە نوێنەریانین ، لە پێوەندییێکاندا لەمەڕ هەموو بار و پێوەندیێ یا لە بابەت عەریزەکەوە کە لە ئێرە بە دواوە پێشکەشی کۆمەڵەی گەلانی دەکات یا هەرچیی بە ناوی دانیشتوانی نێو مەملەکەتی عێراقەوە پێشکەشی سەرۆکی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیدابی کۆمەڵەی گەلانی دەکات .

ئێمە بە تایبەتی تۆفیق وەهبیی بەگمان داناوە تا وەکیلی ئێمە و کوردەکانی دانیشتووی عێراق بێ کە ئێمە نوێنەریانین، بۆ ئەوەی بە ناوی ئێمەوە لە بەردەم ئەنجوومەنی کۆمەڵەی گەلان یا لە بەردەم لیژنەی هەمیشەیی ئینتیدابی ئەو کۆمەڵەیەدا، چ لەبەردەم هەر کۆمیتە و ئەندامێک لە ئەندامەکانی کۆمەڵەی گەلان یا لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب کە ڕەفتار لەگەڵ عەریزەی باس کراو یا هەر مەسەلەیێ کە لە ئێرەدا باسی هاتووە ، تۆفیق وەهبیی دەسەڵاتی هەبێ هەر کەسێک یا کەسانێکی دیکە دابنێ کە خۆی بە لێ وەشاوە و گونجاوی بزانێ، تا بە ناوی ئەو و بە ناوی ئێمەوە کاربکات و داخڵی دانوسەندنی ببێ لەگەڵ وەزارەتی کاروباری دەرەوەی بریتانیا لە لۆندەندا ، یا لەگەڵ هەر دائیرەیێکی دیکەی کاربەدەست، یا کاربەدەستانی حکوومەتی بریتانیا لەمەڕ ئەو تشتانە کە لە عەریزەی باس کراودا هاتووە، لەگەڵ ئەوان یا لەگەڵ هەر حکوومەت و کەسێکی دیکە و لەهەر کوێیێکدا کە بایێخ بدات بە عەریزەی باس کراو یا بابەتەکانی باس کراوی ئێرە.

ئێمە خۆمان بە ناوی ئەو کۆمەڵانەوە کە ئێمە نوێنەریانین ، بڕیارمان داوە تەئکید و تەسدیقی هەموو بڕیار و بیانوییێک بکەین کە لەلایێن تۆفیق وەهبیی بەگەوە بەناوی ئێمەوە لەگەڵ وەزارەتی دەرەوەی بریتانیا یا هەر دائیرەیێکی

دیکەی حوکوومەت و کەس و کەسانێ، وەک لەسەرەوە بێژرا، لە پێوەندییدا لەگەڵ ئەم عەریزانە، بیکات. ڕۆژی ١٤ی مارتی ١٩٣١ نوسرا.

مستەفا شەوقیی، ئەفسەری تەوقاویت، پێشەواییێکی کوردی سلێمانیی ڕێبەری گۆڤاری پەیژە. فەتحوڵڵە ئەسعەد لە عەشیرەتی ئاکۆی کۆیەو وەرگێڕ لە وەزارەتی داد. محەممەد ئەمین لە عەشیرەتی بارزان ودانیشتووی ڕواندز. ئیسماعیل رواندزیی لە ئەشرافی ڕواندز و نەوەی پاشا کۆرەو نائیبی پێشوو. سەیید حسێن سەرنووسەری زاری کرمانجی لە ڕواندزدا. ڕەئووف ئەفسەری تەقاویت و لە ئەشرافی کەرکووک. عوسمان فایەق لە ئەشرافی سلێمانیی قازی زادە. عەزیز عەبدولقادر لە بنەماڵەی قادر ئەفەندیی گەورە. لەسەرانی جاف نائیبی پێشوو سدیق ئەلقادریی مێجەر جەنەراڵی پێشوو. خەڵکی سلێمانیی لە عەشیرەتی هەمەوەند. عەلی عیرفان کوڕی عەبدوڵڵا عیرفانی خەڵکی سلێمانیی ڕێبەری ڕۆژنامەی ژیان. عەبدولقادر لە ساداتی سلێمانیی حەفید زادە. عەبدولقادر موهەندیس لە ئەشرافی سلێمانیی. تەیب لە ساداتی بەرزنجە. غالیب لە ساداتی سۆڵ. ئیسماعیل لە ساداتی قەرەداخ. حیکمەت ئەمین موهەندیس. شوکری سەگبان، پرۆفیسۆر، دوکتۆر (Fo371 / 1 / 15311)

بەڵگە: ٦

عەریزەی گەلی کوردی کوردستانی خواروو

ئێستا دانیشتووی عێراق

بۆ ئەوەی (خۆ حوکم کردنی نێوچەیی)یان پێ ببەخشرێ، لەژێر سەروەری عێراقدا، بۆ دابین کردنی ئازادیی تەواوی:

زمان

پەروەردە

ڕستگاریی و پێشکەوتنی کۆمەڵایێتی و ئابووریی.

ئازادیی لە چەوساندنەوە و زۆرداریی.

مەڵامەتی بنچینەکانی پێ ویستیی خۆ حوکم کردنی نێوچەیی بۆ کوردەکانی کوردستانی خواروو:

أ — بۆ هەڵو مەرجی هێمنانە لە عێراقدا.

ب- بۆ هەڵو مەرجی هێمنانە لەسەرانسەری ناوەڕاستی ڕۆژهەڵاتدا.

ت- بۆ پێوەندی هێمنانە لە نێوان کورد و دۆست و دراوسێکانی عارەبو کلدانیی و ئاسووریی.

پ- بۆ ئاسودەیی و خۆشیی دانیشتوانی کوردستانی خواروو.

١- کورد عارەب نییە. ئەمە ڕاستییێکی سەلمێندراوە. کورد موسوڵمانن، بەڵام لەگەڵ عارەبی موسوڵمانانی لە ئەوەدا جیاوازن کە (تەعەسوبی دینیی)ان نییە، لە کاتێکدا عارەبەکانی عێراق بەتایبەتیی عارەبی شیعە وەك موتەعەسیبترینی ئیسلام ناسراون. بۆچوونی کورد نزیکە لە ئازادیی ئەوروپاییێکانەوە.

سەلماندن:

أ- کورد ئازادیی تەواو بە ژنەکانیان دەدەن.

ب- ئافرەتی کورد حیجاب دانانێ و دەتوانێ بەڕووی کراوەوە لەگەڵ پیاوانی دیکە تێکەڵاو بێ.

ت- ئافرەتی کورد تەنانەت دەتوانێ لەگەڵ پیاو هەڵ پەڕێ.

پ- لە مەجلیسی تایبەتییدا دەتوانێت لەلای سەرووی پیاوەوە دابنیشێت، نموونە هاوسەرەکەی شێخ قادرە.

ج- کوردستانی خواروو و نیشتمانی نەتەوەیی و مێژوویی گەلی کوردە.

کوردستانی خواروو هەرگیز، تەنانەت لەسەردەمی خەلیفەکانیشدا، وڵاتێکی عارەب نەبووە و نە لە پێشدا هەرگیز ژێر دەستەی دەسەڵاتدار و زۆرداریی عارەب نەبووە. کوردستانی خواروو ئەمڕۆ بە کردەوە دانیشتوانی عارەبی تێدا نییە، تەنها چەند هۆزێکی بچووك نەبێ لە نزیك سنوورەکانی هەولێر و کەرکووك.

لەمێژووی خۆیاندا هەرگیز کوردی عێراق لەلایێن عارەبەوە داگیر نەکراون.

لکاندنی کوردستانی عێراق نە ڕاستە و نەڕەوایە بەڵام لەبەر ئەوەی ئێستا تازە چارە ناکرێ بەبێ هەڵ وەشاندنەوەی سەروەریی عێراق، داوای مافی ئەوە دەکەن بە ئازادیی وەك ڕەگەزێکی جیاواز لە وڵاتەکەی خۆیاندا بژین، بە دڵسۆزیی بۆ عەرشی عێراق.

زمان

کورد ئەمڕۆ بە زمانی کوردی دەدوێن، کە زمانێکی ئارییە، هیچ پێوەندییێکی لەگەڵ عارەبییە نییە، کە زمانێکی سامییە.

لە کاتێکدا لە سوریا، میسر و هەر کوێیکی دیکەدا عارەب بە زۆر زمانی عارەبی سەپاندوە بەسەر خەڵکدا، لە کوردستان نەیان توانیوە ئەمە بسەپێنن و نە بەسەر ئاسووریی و کلدانییێکاندا کە لە کوردستاندا لەگەڵ کورد و هێشتا بە کلدانیی دەدوێن کە لە ئارامی کۆن کەوتوەتەوە. ئەگەر خۆحوکم کردن بە گەلی کورد نەدرێ، بۆ یێکەم جار لە مێژوودا، بەشێنەیی بە دزەکردنێکی هێمنانە یا بە ڕێگەی دیکە کورد ناچار دەکرێ زمانێکی بێگانە وەربگرێ.

سەلماندن: دەتواندرێت بگوترێ زمانی کوردیی ڕەسمیی تەنها لە سلێمانییدا بەکار براوە. زمانی ڕەسمیی لە لیوای مووسڵدا عارەبییە، لەئەو لیوایەدا کە زۆربەی دانیشتوانی نە عارەبن. لە کەرکووکدا، عارەبی و تورکیی بەکاردەهێندرێ. لە هەولێردا، زۆر کەم کوردیی بەکاردەهێنرێ. لە قەزا کوردییێکانی دیالە و کوتدا، زمانەکە عارەبی ڕووتە. سەرنج ڕاکێشراوە بۆ (لائیحەی قانونوی لوغات)، ئیشارەتی بۆ کراوە لەلایێن مێجەر یۆنگەوە لە کۆبوونەوەی نۆڤەمبەری لیژنەی هەمیشەیی ئینتیدابدا. مەبەستی ئەم قانوونە بە ئاشکرا دروست کردنی ئاژاوەی زمانە.

نواندنی کورد لە کارگێڕیی و پارلەماندا

لەسەردەمی حوکمی تورکدا، کورد ژمارەیێکی بەرچاوی وەزیفە گرنگەکانی، بەتایبەتی لە ٣ ویلایێتەکەی بەسرە، بەغداد و مووسڵدا، بە دەست بوو. ئێستا ژمارەیێکی زۆر گەورەی فرمانبەرانی کوردی سەردەمی حکومی کۆنی تورك کە بە تەواویی لێ وەشاوە و کارامەن بۆ ئەوەی وەزیفەی گرنگی حکوومەت وەربگرن، کە بەردەوام داوایان لە حوکوومەتی عارەب کردووە، هەمموو داواکانیان لەژێر پەردەدا ماوەنەتەوە. ئەمەیش لە تۆمارەکانی وەزارەتی ناوخۆدا دەردەکەوێ. سیاسەتی

حوکوومەتی عارەب ئەوەیە بە شێنەیی کورد لە وەزیفەی حوکوومەتدا نەهێڵێ. ئەو کوردانەی کە لێ وەشاوە و کارامەن وەزیفەی گرنگ وەربگرن، بە تێ پەڕینی زەمان دەفەوتێن، هەلی پەروەردەیان، ژیانی فرمانبەرانی کورد لە خۆیەوە تەواو دەبێ. ئەوسا ڕێگە تەخت دەبێ بۆ حوکوومەتی عارەب دوای ماوەیێکی کورت یێك فرمانبەری کورد لە خزمەتی حوکوومەتی عارەبدا نامێنێ و هیچ ڕۆشنبیرێکی کوردیش نامێنێ چونکە دەرگەی پەروەردەیان لە ڕوودا داخراوە. ئەمە ئەو سیاسەتەیە کە حوکوومەتی عارەب پێڕەوی دەکا کە مەبەستی ڕیشەکیشێ کردنی ڕەگەزی کوردە.

لائیحەی قانوونی زمان بە نموونە وەربگرە، ئەمە ڕێگەی دەدا کەسانی کوردییزان (نەك لە ڕەگەزی کورد) لە کوردستان دابمەزرێندرێ. وەك بەیانیان کردوە گۆیا کورد هەن و لە نێوچەکانی عارەبەکاندا دامەزرێندراون، ئەمە فیشالێکی گەورەیە. گریمان چەند فرمانبەری هەبوون، ئەمانەیش بە ئەنقەست و لەبەر هۆی سیاسیی دوور خراونەتەوە بۆ نێوچەکانی عارەب.

لە ٢٠ بەڕێوەبەری گشتیی کە لە حوکوومەتی عارەبدا دامەزرێندراون، تەنها یێك دانە کوردیان تێدا نییە. هیچ کاربەدەستێکی (گەزێتد) کوردی لە دائیرەکانی حوکوومەتی ناوەندییدا یا لە دائیرەی وەقفدا نییە جگە لە ٢ یا ٣ کەس. هیچ فرمانبەرێکی دیپلۆماسیی کورد لە دەرەوە نییە. نواندنی کورد لە پارەلەماندا بە تەواوی نادادپەوەرانە وناتەواوە. لە ٨٨ نائیب، کورد تەنها ١١ نائیبیان هەیە کە ئەمیش ژمارەیێکی زۆر کەمە لەچاو ژمارەیاندا.

دانیشتوانی کورد

کورد دان بەئەوەدا نانێن کەمایێتی بن، لایان وەهایە ئەو ژمارەیەی دانیشتوان کە بلاوکراوەتەوە، ژمارەی عارەبی سوننەیش بەشێکی کوردی تێدا هەیە کە لەبەر هۆی سیاسیی خراونەتە نێو دانیشتوانی عارەبەوە. سەرژمێریی ڕاست هەموو ئەو کوردانە بگرێتەوە کە لە نێو عارەبدا نیشتەجێن، دەری دەخەن دانیشتوانی کورد و عارەب بە کردەوە بەقەدەر یێك دەبن. بۆ نموونە، زۆربەی دانیشتوانی لیوای

دیالە و ژمارەییێکی باشی دانیشتوانی لیوای کووت، کوردن و هەموو ئەوانەی لە ڕۆژهەڵاتی ئەم لیوایانەدا نیشتەجێن بە لیوا کانی کوردەوە نوساوون.

قانوون نیزام

قانوون نە لە کارگێڕییدا ، نە لە دادگەدا لەلایێن حوکوومەتی عارەبەوە لە نێوچەکانی کورددا، وەك پێ ویست، جێ بەجێ نەکراوە. لەبەر ئەوەی ڕەوتی دادگە بە کوردیی نییە، ئەگەر لایێکیان کورد بێ، کێشەکەی دەدۆڕێنێ. نموونەی خوارەوە دەشیێ بەس بێ.

لە موتەسەڕریف بۆ خوارێ بۆ مودیر لە لیوای سلێمانییدا، فرمانبەرەکان لێ وەشاوە نین و پەروەردە کراو نین. زۆریان ڕۆشنبیر نین و هەندێکیان بەتەواویی نەخوێندەوارن. لە قەزای پشدەردا تەنها یێك فرمانبەری حوکوومەتی تێدا نییە، دادگە و قوتابخانەی لێ نییە. ئەگەرچیی ئەمە یێکێکە لە دەوڵەمەندترین قەزاکانی وڵات تا ئێستا باجی تێدا کۆ نەکراوەتەوە. لەلایێکی دیکەوە حوکوومەتی عارەب موچەییێکی زۆر دەدات بە سەرانی عەشایێر بۆ ڕاگرتنی قانوون و نیزام. هەر تاوانکارێ تاوانێك دەکات دەتوانێ لە ئەم قەزایەدا پەنا بدۆزێتەوە و سەلامەت بێ بەڵام ئەمە تەنها نموونەیێکە لە بەدبەڕێوەبردنی حوکوومەتی عارەب.

لە کاتێکدا گەلی کورد وەك خۆی بە دواکەوتویی دەمێنێتەوە کەچیی دراوسێکانیان پێش دەکەون. ئەگەر نەتەوەی کورد لە نێو مەملەکەتی عێراقدا خۆحوکم کردنیان نەدرێتێ، کورد دەبن بە نۆکەری ئاغایانی عارەب.

پەروەردە

لە کوردستانی خواروودا ٧٩ قوتابخانە هەیە لە ٢٧دا ڕێگە بە زمانی کوردیی دراوە، لەئەوانی دیکەدا عارەبیی ئیجبارییە، جگە لە چەند قوتابخانەییێکی کەم کە تورکی تێدا دەگوترێتەوە.

له ئەو ٢٧ قوتابخانەیەی باس کران ١٦ یان تەنها ١ پۆلی تێدا هەیە، ئەوانی دیکەی سەرەتایی و ئامادەیین. له نێوچەکانی کوردا قوتابخانەی نێوەندی نییە، جگە له ٢ موتەوەسیتە له سلێمانیی و هەولێردا، ئەوانیش تەواو نین.

لەسەرانسەری کوردستانی خوارووا ٨ قوتابخانەی کچان هەیە، تەنها له ١ قوتابخانەیاندا کوردیی دەخوێندرێت.

دانیشتوانی کوردستانی خواروو لەژوور ٨٠٠,٠٠٠ کەسە، بەراووردی لەگەڵ ٥٢٨ قوتابخانەی ئەلبانیا و ٤٣٢ قوتابخانەی نێو فەلەستین لەگەڵ کوردستانی خواروو، ژمارەی زۆری دانیشتوانی و تەنها ٧٩ قوتابخانەیە.

بۆ بەراووردی سیاسەتی حوکوومەتی عارەب له بوواری پەروەردەدا لەگەڵ کورد، ئەم نموونەیەی خوارەوە بەسە بۆ نیشان دانی سیاسەتی ئەنقەستی حکومەتی عارەب بۆ لەنێوبردنی شێنەیی ڕەگەزی کورد. له دەسکەوتی لیوای بەغدادا ٣٨٪ ساڵانە تەرخان دەکرێ بۆ پەروەردەی عارەب له لیوای بەغداد، کەچیی له سلێمانییدا تەنها ١٪ی داهاتی لیوا تەرخان کراوە بۆ پەروەردە له ئەو لیوا کوردەدا.

بۆ پیشان دانی ئەقڵی پچووك و زۆردارانە تەنانەت له مەسەلە پچووکەکانیشدا، حوکوومەتی عارەب کەلوپەلە کۆن و بێ کەڵکەکانی خۆی دەدا بە قوتابخانەکانی نەعەرەب و کەلوپەلە تازەکانی بۆ خۆی دەبات. ئەم کارە منداڵانەیە بەناوی حوکوومەتێکەوەیە کە بۆ سەربەخۆیی دەگریی... جێگەی پێکەنینە ئەگەر جێگەی داخ نەبێ. پەروەردە بە گرنگترین بەشی ژیانی نەتەوەیی داندراوە.

له ئەوەی سەرەوەدا بە ئاشکرا دیارە کە تەنها مەسەلەی کاتە، ئەگەر کورد لەژێر زاڵ بوونی عارەبدا بەجێ بهێڵدرێ کاتێ سەربەخۆیی تەواوی خۆیان بە دەست بهێنن، زمان و فەرهەنگی کوردیی له ئەمان دەکەوێ.

سەلماندن: فاییل و دۆکۆمێنتە ڕەسمیەکان

بەرنامەی پەروەردە کە له کوردستان جێ بەجێ دەکرێ هەمان بەرنامەیە کە بۆ قوتابخانەکانی عارەب داندراوە له سەرانسەری عێراقدا. ئەمەیش پێچەوانەی

ڕاسپاردەکانی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیدابە و لیژنەی لێ کۆڵینەوەیە. لەئەوەش زیاتر پێچەوانەی سایکۆلۆجیی و کارەکتەری- خوو وئەتواری /k/- منداڵانی کوردە کە له ڕەگەز و خوودا لەگەڵ منداڵانی عارەب جیاوازن. هەروەها ئەمە بە ئاشکرا پلانێکی ڕێك خراوی حوکوومەتی عارەبە بۆ سەپاندنی نەتەوایێتی عارەب بەسەر خۆولاتی نەعارەبدا.

جێگەی سەرنج دانە له سەرانسەری کوردستاندا هیچ کۆلێجێکی ڕاهێنان یا فێرگەیێکی تەکنیکیی - پیشەیی لێ نییە. لەبەر ئەوە دیمەنی پاشەڕۆژی منداڵانی کورد سەقەت و بە ئەنقەست نەوەی داهاتوو لێ وەشاوە نابن بۆ وەرگرتنی پلە و پایەی ڕەسمیی و کارگێریی. لەماوەی ١٠ ساڵی ڕابوردودا حوکوومەتی عارەب ١٢٠ قوتابیی ناردووە بۆ ئەورووپا بۆ ئەوەی لەبابەتی جیاوازدا خوێندن تەواو بکەنو له ئەمانەدا تەنها ٢ کەسیان کوردن.

کاری گشتیی

له کاتێکدا ئێمە له قەرنێکدا هەین هەر نەتەوەیێك بۆ پێشەوە بەرەو شارستێنیی و گەشەکردن دەڕوانێ، دەبینین شارو گوندەکانی کوردستان بە سایەی فەرامۆش کردنی ئەنقەستەوە وێران دەبن. حوکوومەتی عارەب تەنها یێك قوتابخانەی بۆ کچان له سلێمانییدا کردووەتەوە ئەویش ٢ پۆلە. قوتابییێکانی ئەم دوو پۆلە له یێك ژووردا دەخوێندن چونکە ژوری دیکەیان نییە . لەلایێکی دیکەوە حوکوومەتی عارەب ملیۆنەها ڕوپیەی سەرف کردووە بۆ دروست کردنی مەخفەری پۆلیس و... هتد. بۆ بەهێزکردنی دەسەڵاتی.

ئاوەدانیی و کشتوکێڵ

لەسەرانسەری کوردستاندا دائیرەیێکی ئاوەدانیی لێ نییە کەچیی حوکوومەتی عارەب له ئەو لاوە هەرچیی له توانادا بووە کردوویێتی بۆ ئاوەدان کردنەوەی دائیرەی ئاودانیی و کشتوکێڵ له نێوچەکانی عارەبدا. ناو بە ناویش، بە قەرز پێ دان یارمەتیی فەلاحەکانی عارەبی داوە ... هتد، بەلام جوتیارانی کوردی فەرامۆش کردووە. سەرەڕای داوای یێك لەسەر یێك، حوکوومەتی عارەب

فرمانبەرانی تەکنیکی لێ وەشاوەی دانەناوە بۆ چاك كردنی تووتنی کوردیی. ئاژەڵدارانی کورد لە هەژارییدان. دەبێ باجی زۆر بدەن کە بۆ گەشە کردنی وڵاتەکەی خۆیشیان خەرج ناکرێتەوە.

تەندروستیی

کوردستان بێ بەشە لە دامودەزگەی تەندروستیی بە پێچەوانەی نێوچەکانی عارەبەوە کە بارودۆخی ئەوێ بە تەواویی جیاوازە. بە ئەندازەی تەواو دکتۆر لە کوردستاندا نییە. حوکوومەتی عارەب گوێ ناداتە تەندروستیی خەڵك. بەسە بۆ ڕوون کردنەوە کە حوکوومەتی عارەب هیچ بایێخێکی نەداوە بۆ بەرگریی لە نەخۆشیی ئاوڵە.

من خۆم کاتێ موتەسەڕریفی سلێمانیی بووم داوام کرد نەخۆشخانەیێك لە سلێمانییدا بکەنەوە، وەڵامی وەزیری عارەب ئەوە بوو کە لە بودجەدا پارە نییە، هەر لەئەم کاتەدا موتەسەڕریفی عارەبی موسڵ داوای کرد زیندانێکی نوێ دروست بکرێ ، کەچیی حوکوومەت بایەخێکی زۆری پێ داو پارەی پێ ویستی بۆ ئەم مەبەستە وەرگرت.

بەراوردکردنی فرمانبەرانی گەزێت لە کوردستاندا لە پێش لیژنەی تێلکی داو لە ساڵی ١٩٣٠دا.

ژمارەی فرمانبەرانی کورد لە پێش لیژنەی تێلکی دا:

دائیرەکانی حکوومەت	کورد	نەکورد	هەمووی
دارایی و نێوخۆ	٤٣	١٤	٥٧
داد	١٠	٣	١٣
دائیرەکانی دیکە	٣٨	١٧	٥٥

ژمارەی فەرمانبەرانی کورد لە ١٩٣٠دا

دائیرەکانی حکوومەت	کورد	نەکورد	هەمووی
دارایی و نێوخۆ	٤٤	٢٧	٧١
داد	٩	٧	١٦
دائیرەکانی دیکە	١١	٤٠	٥١

تێ بینیی: سەرژمێری سەرەوە لیواکانی دیالە و کووتی تێیدا نییە، چونکە هەموو فرمانبەرەکانیان عارەبن.

پێوەندییێکانی کورد و کلدۆ – ئاسووریی

کورد هاودەردیی بەهێزی لەگەڵ کەمایێتیە نەعارەبەکانی ویلایێتی مووسڵ هەیە. سەبارەت بە خواستەکانیان بۆ ددان نان بە بوونی نەتەوایەتییانداو بۆ پاراستنیان لە زاڵ بوونی عارەب. فرمانبەرانی عارەب بۆ هوروژاندنی هەستی ناحەزانەی کورد و ئاسووریی دژی یێکدی خەریکی فڕوفێڵن. هەرچەندە حوکوومەتی نێوەندی ئینکاریی دەکات، بەلام بە ڕونیی بۆ هەردوو گەل دەرکەوتووە.. عەریزەدەر لە وەزیفەکەیدا کە موتەسەڕریفی سلێمانیی بوو بۆ وریاکردنەوە کورد لەئەم پڕۆپاگەندە فێڵبازانەیە تێ کۆشا.

بە بنیاتنانی خۆ حوکم کردنی نێوچەیی هەر کۆسپێ لەئەم ڕێگەیەدا هەبێ تەخت دەبێ و دۆستایێتی و هاودەردیی کە ئێستا لە نێوان کورد و دراوسێ نەعارەبەکانییدا هەیە، قوڵتر دەبێت.

خواستەکانی ئێمە خواستەکانی ئەوانە و گازاندەکانیشمان گازاندەکانی ئەوانە. هەردوو گەل ئارەزوویان یێك کەوتووە بۆ شێوەی پێش کەوتن چەشنی ئەورووپا ، یێك کەوتوون بەرامبەر شارستێنیی ڕۆژئاوا و ڕقیان لەگەلانی ڕۆژئاوا نییە.

ئێمە ناڕازین لە ئەوەی حوکوومەتی عارەب ڕەقی لە داهێنان و پێشکەوتنە... عەریزەدەرەکانتان لەگەڵ نوێنەرانی دیکەی گەلی کورد ئامادەن بۆ کۆبوونەوە لە جنێڤ یان هەر جێگەیێکی دیکە لەگەڵ نوێنەرانی کەمایەتییێکانی عێراق، لەژێر سەپەرشتی کۆمەڵەی گەلاندا. هەر نوقتەیێك ڕوون کردنەوە یا پێك هاتنی هەردوولای بویّ، بە خۆشییەوە باسی بکەن و بڕیار بدەن. لە ئەنجامدا ئامادەین لەگەڵ کەمایێتیە ناعارەبەکانی دیکە بە یێکەوە لە جنێڤدا لەژێر سەرپەرشتیی کۆمەڵەی گەلان لەگەڵ نوێنەرانی حوکوومەتی ناوەندیی لە بەغداد و هێزی ئینتیدابدا کۆببینەوە بۆ لابەلایی کردنی هێمنانەی مەرجەکانی بە دەست هێنانی ماف و ئاواتەکانمان.

داوێن: ٥/٤

بەڵگەکان[١]

تایبەت بەکێشەیێکی سیاسیی بە ناوی : نووسین و خوێندەواریی کوردییەوە.

١/٥/٤- بەڵگەنامەی (ڕێبەری گشتی مەعاریف – وەزارەتی مەعارریفی عێراق، ژ ٦٣٨/٣/١،ی٧/مارت/ ١٩٢٥) لەمەڕ پێشنیازی هێندێ ئەندامی لیژنەی ڕۆشنبیرەکانی کورد بۆ چاك کردنی (تیپەکان و ڕێنووسی کوردیی). هەروەها پرسیاری ساتیعولحەرسەریی ڕێبەر کە؛ (ئایا چۆن خوێندنەوەی کوردیی لەگەڵ خوێندنەوەی ((قرآن))ی بەخشندە دەگونجێندن؟).

٢/٥/٤- شێوەی کۆپیی (پێشنیاز)ی باس کراو کە وێنەی تیپەکانی پێشنیاز کراوی ت. وەهبیی.

٣/٥/٤- بەڵگە – نامەی موتەسەڕڕیفی سلێمانیی بۆ (موعەللیم مەلا سەعید ئەفەندیی) لەمەڕ بیروڕای بەرامبەر ئەو پێشنیازە. (نامەکە؛ ژ ٥٩١٦، ١٩٢٦/٣/٢٢).

٤/٥/٤- مەتنی وەڵام نامەی دەست نووسی مەلا سەعید ئەفەندیی.

٥/٥/٤- چەند لاپەڕەیێکی – عارەبیی – نووسراوی ساتیعولحوسەریی؛ (قضية كتابة اللغة الكردية/ کێشەی نووسینی کوردیی). (وەرگیراو لە کتێبی: مذكراتي في العراق – ساطع الحصري، ج ١، بيروت ١٩٦٧).

٦/٤- شێوەی کۆپیی: کیتابی ئەووەڵەمین قیرائەتی کوردیی kitabi Awalamin Qiraoti Kurdi، محەممەد زەکیی ئەفەندیی و میرزا محەممەد باشکە – بەغداد، ١٩٢٠.

(ئەمیر حەسەن پوور/ ئارشیفی Soas/ بریتانیا).

٥-شێوەی کۆپیی: دەست نووسی (عەقیدەی ئیمان – عەقیدەی کوردی)ی خالید نەقشبەندیی (وێنەی دەست نووسی مەزناوییێکان).

٦-ڕۆژنامەی ژیان، (دوو ژمارە ٦-١، ٦-٢)

[١]- شێوەی بەڵگە ڕەسمییانەی – عارەبیی و کوردیی – دەست نووس، نامە.

وزارة المعارف
العدد ١/٣/٦٣٨
التأريخ ٧ مارت ٩٢٦

الى سعادة متصرف لواء السليماني المحترم
" " " " اربيل "

تحية و توقيرا

ان وزارة المعارف الف لجنة لترجمة الكتب المدرسية الى اللغة الكردية وبما ان بعض اعضاء اللجنة قد اقترحوا في مسألة الحروف و الاملاء اقتراحا خاصا رأت الوزارة ان تطالع على اراء ذوي الافكار [illegible] بخصوص مسألة الحروف و الاملاء •

وقد استفسرت رأيهم تحريرا في المسائل الاتية •

١ ـ ماهي الحروف او الحركات التي يجب ان تضاف الى الحروف المستعملة في العربية و الفارسية لكتابة اللغة الكردية •

٢ ـ الى اي درجة يمكن او يجب ان يستفاد من الحركات المستعملة في العربية

٣ ـ مارأيكم في الاقتراح المربوط و المتعلق بوضع اشارات على بعض الحروف للدلالة على الاصوات المختلفة •

فترجو ان تجمعوا اعضاء مجلس المعارف مع من لهم المام في المسالة و تخبرونا عن رأيهم بصورة مفصلة مع ملاحظاتهم كيفية التوفيق بين قراءة اللغة الكردية و قراءة القرآن الكريم •

نرجو ان يحملنا جوابكم بالختام [illegible] هذا ولسعادتكم فائق الاحترام •

مدير المعارف العام

١/٥/٤

بۆ نووسینی زمانی کوردی بە حروفی عارەبی ئەم ترتیبەی خوارەوە بە باش زانراوە

ئەمیان ئەزانین کە حروف دوو بەشە
١ ـ بێ دەنگەکان ـ الحروف الصامتة
٢ ـ دەنگ بەخشەکان ـ الحروف الصائتة

[illegible]

ناوی تیپی حروف	عارەبی	زیادی کوردی	وەک
گەرویی	ح خ ع غ ھ	----	----
لیوی	ب ف م و	پ ڤ	هەڤدە
دانی	ت ث د ذ ظ	ت ڕ	دەست کورتە. نادری
زمانی	ن ل ر	ل ر	فرین، هەلمات
فیشکەیی	ز س ش ص ض	ژ	ژوور
مەلاشویی	ج ط	چ	چاو
زمانە بچکۆلەیی	ق ک ی	گ	گوشت

[illegible]

ناوی تیپی حروف	عارەبی	زیادی کوردی	وەک
گەرویی	ح خ ع غ ھ	----	----
لیوی	ب ف م و	پ ڤ	هەڤدە
دانی	ت ث د ذ ظ	ت ڕ	دەست کورتە. نادری
زمانی	ن ل ر	ل ر	فرین (فڕین)، هەلمات (هەڵمات)
فیشکەیی	ز س ش ص ض	ژ	ژوور
مەلاشویی	ج ط	چ	چاو
زمانە بچکۆلەیی	ق ک ی	گ	گوشت (گۆشت)

٢/٥/٤

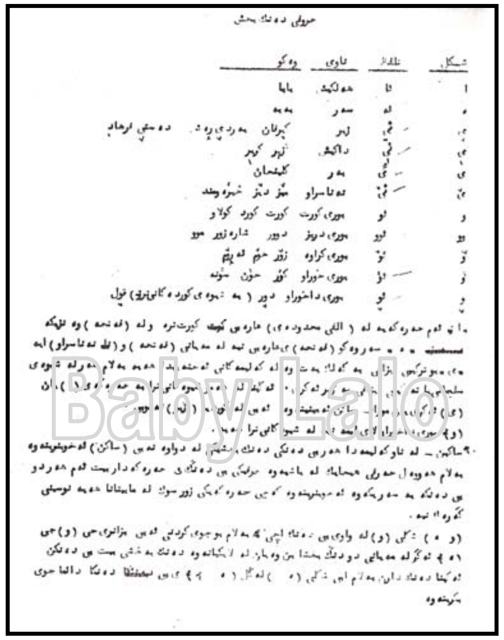

حورووفی دەنگ بەخش

شكلّ	تلفظ	ناوی	وەك
ا	ئا	هەلكیش (هەڵكێش)	بابا
ە	ئە	سەر	بەبە
ي	ئی	ژێر	گیرفان، بەردی رەش. دەستی فەرهاد
ێ	ئێ	داكێش	زیر (ژێیر)، كزیر (گزێیر)
و	ئو	بۆری كورت	كورت، كورد، كولاو
وو	ئوو	بۆری درێژ	دوور، شارەزوور، موو
ۆ	ئۆ	بۆری كراوە	زور (زۆر)، خوم (خۆم) ئەروم (ئەڕۆم)
ۏ	ئۏ	بۆری خوراو	كۏر(كوێر)،خۏت (خوێن) سۏنە(سۆنە)
ۆ	ئۆ	بۆری داخوراو	دوڕ (دویـــر) بەشـــێوەی كوردەكـــانی ژوورو قـــوڵ (قوویڵ)

١/٢/٥/٤

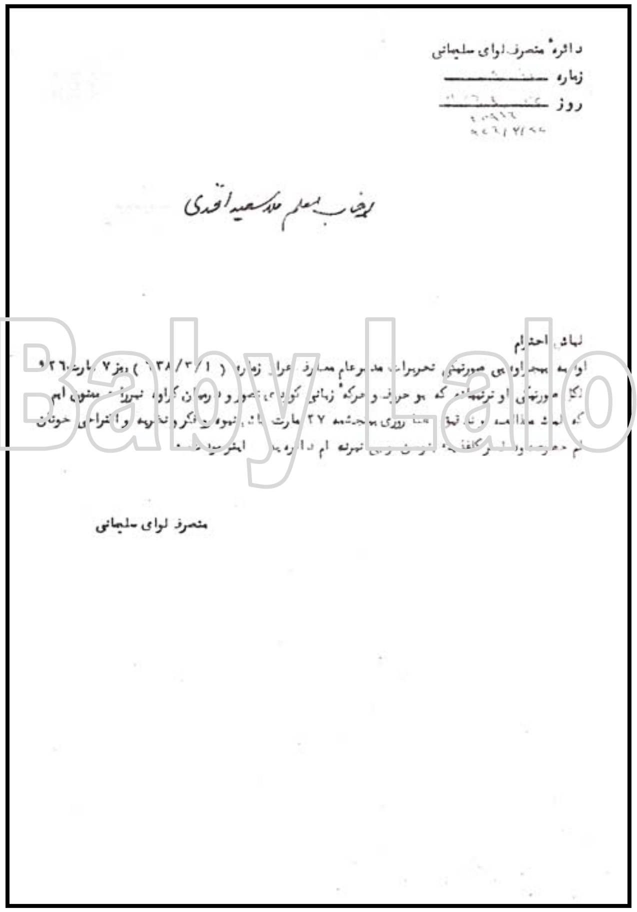

دائرهٔ متصرف لوای سلیمانی
ژماره
روز

بجناب المعلم ملا سعید افندی

متصرف لوای سلیمانی

٣/٥/٤

ام اصوله و دانانی ام حرفانه لەگەڵ بعضی اشارات بو نوسینی کوردی کە لە طرف لجنەی محترمەوە ترتیب کراوە زور بەجێیە
وگوایامناسبە . تنها بعضی ملاحظاتم هەیە کە بە حسب تسهیلات بە لازمی دەبینم عرضی بکەم .

زمانی کورد هەروکو حرفانی اهجای عرب لە عملدایە محتاجە بە هشت حرفی تر لێی زیاد کراوە (پ چ ژ ڤ گ ڵ ۆ ێ)
ام حرفانە هەرچەندە لە سر شکلی حرفانی عربین لکن بە نقطەی زیاد لە بعضیکیانا و بە [illegible] زیاد و اشارە لە بعضیکی ترا
جوی بونەوە . بو (ۆ ، ێ) ام اشارانە زور مناسبە .

(ل) دوو نوعە (١) لام (لر) . (٢) لام (قەڵەو) بو ام نوعەش نالازمە بە نقطە
مناسب بنرێتەوە .

و (و) [illegible] (١) [illegible] (٢) [illegible]
(و) گوتراوێش دوو نوعە (١) [illegible] دەدا وکو (کوردە) (٢) بوردرێژ دەدا وکو
(دوو روو) دوو و نوسینی مناسبە .

(ۆ) کراوەش دوو نوعە (١) بورکراوە دەدا وکو (نۆکر ، چۆکر) ام نیشانەیە مناسبیتی (٢) بوری
خوارن دەدا وکو (قول) لکن ام نوعە ایجاب ناکا داخل بکری بو خاطر تسهیلات لازم نابکری .
(ی) ش دوو قسمە (١) راستە نیشانەی ناوی ام نوعە ژێرن دەدا وکو (نیمە ، فیمە) . (٢) وکیشە
نیشانەی گیرەکر وکو (چێر ، پێر) ام نیشانەیە زور باشە .
اما بوری خوراو وکو (کور ، فون) . و بەم وکو (گلێنی) . و ناسراو وکو (چێر ، دێر) .

ەهوبان داخل داکێشن چونکو صورت تلفظ (کور ، فون) بوئیمە بەم رنگەیە (کوبر ، فوین) وهەروا اگر
[illegible] بونووسی کر بەم [illegible] و ناسراوین بەو رنگە دەردەکەوێ .
اه مجا بو نوسینی لغەی کوردی لە بابی حرکە او حرفانەی کرواجبە علاوەی حروف مستعملە [illegible] داخل بکری بەم حرفانە

شکل	تلفظ	ناو	مثال
ا	ئا	بکێش	بابا ، ئالان ، باران .
ه	ئه	سر	نەتە ، بەبە ، پەپە .
ی	ئی	ژێر	بیر ، تیر ، شیر ، میر .
ێ	ئێ	داکێش	نێر ، شێر ، پێر ، مێ .
و	ئو	بورکوت	کورد ، کوندە ، فوڵ .
وو	ئوو	بوردرێژ	دووکڵ ، دوور ، شوور .
ۆ	ئۆ	بورکراوە	بۆ خۆم دە ڕۆم .

اه مانە لە بابی حرکە لە عمل هینانیان زور چاکە بە شرطی کلمەکان کوردی بن . اما الفاظ عربی و فارسی
لە سر املای خویان [illegible] حرکی خویانە وە [illegible] نووسرێنەوە ، هیچ [illegible] دانکری .
لە کوردیدا [illegible] نوع [illegible] (١) [illegible] (٢)
گروه [illegible] دوو [illegible] نوسینی [illegible] .
حقیقتاً دوو نوعە (د) مان هەیە لکن لهجە و آهنگ دالی دووم بە خصوصی شار سلیمانیە کە وا بو لازم
طی بکری ، داخل کردنی لازم نیە .
لکن مسئلەی (ی) مشکلە چونکو دە بیتە همزە و غائب وکو (خوێندی) لە بابی مضاف و یا موصوفی کە آخر
حرفەکانیان حرف املا بێ واقع دە بێ وکو (خورمای بصرە ، شربەی بغداد ، لیموی شیرین ، تری ی ترش) .
وهەم بو وحدت دە بێ وکو (بیادی ، منداڵی) اه مجا اگر لە هەر حرکت لە عمل بێنری مشکلات رو دە دا
و جوی کردنەوەی ام حالانە نەختی زحمتە . تدبیری حوالە رأی مینز انجمنە .
افراع دە دا [illegible] حروف و املای کوردی امە بوی کە عرض کرا . و بندە قواعد یکی صرف و نحو کوردیم ترتیب
و بو تدقیقات تقدیم انجمن معارفم کردوە بە تفصیل حرکات و اصول املای کوردی لە و دا بیاکراوە ان شاءالله
بو طبع تقدیم دەکری .

٤/٥/٤

قضيـــة
كتابة اللغة الكردية

عندما قررت الحكومة العراقية مبدأ « جعل اللغة الكردية اللغة الرسمية في المدن والقرى الكردية » ، ترتب على وزارة المعارف ان تقوم بما يستلزم من اجراءات لتطبيق هذا المبدأ في ميدان التعليم .

وطبيعي ان الطريقة المثلى لذلك كانت : ترجمة الكتب الدراسية المقررة للمدارس الابتدائية الى اللغة الكردية ، مع اجراء بعض التحوير في جدول توزيع ساعات الدروس الاسبوعية ، لضمان تعليم قواعد اللغة الكردية ، دون اهمال تعليم اللغة العربية اهمالاً كلياً .

ولذلك ألفت الوزارة لجنة للاشراف على مهام الترجمة ، مكونة من أربعة اشخاص من متنوّري الأكراد الموظفين ببغداد ، وهم :

توفيق وهبي ، وعبد الرحمن صالح ، وشكري الفضلي ، ونوري البرزنجي .

وعندما اجتمعت اللجنة المذكورة ؛ طلبت منها ان تنتخب الاشخاص الذين يمكن ان يعهد اليهم بترجمة الكتب المدرسية ، على ان يتولى اعضاء اللجنة مهمة الاشراف على الترجمات ، والتأكد من صحتها ، قبل اقرارها وطبعها وتوزيعها على المدارس الكردية .

وقد لاحظت ان البعض أخذ يتكلم عن ترجمة كتب الدراسة الثانوية – مثل

٤٥٧

الفيزياء والكيمياء ، والجبر والهندسة – ولذلك رأيت ان أصرح ان العمل يجب ان يبدأ « بترجمة الكتب المقررة للمدارس الابتدائية » ولا سيما في صفوفها الأولية ؛ فرجوت من الاعضاء ان يفكروا في الاشخاص الذين يجب ان نعهد اليهم بترجمة كل واحد من الكتب المذكورة .

وخلال هذه الاحاديث تكلم توفيق وهبي بصراحة تامـــة ، وأظهر نواياه الحقيقية ، ونوازعه الأساسية ، دون مواربة . اذ قال – باللغة التركية ، (لأن جميع الأعضاء كانوا يتقنون التركية ، ويرجحون التكلم بها) :

– لا تأخذوا الامور بهذه البساطة . يجب ان نعرف أن وراء هذا الأمر ، ما وراءه من امور هامة ... الانكليز قرروا ان يسيروا في هذا المضمار الى آخر الشوط ... وراء حدود العراق ملايين من الأكراد ، ونوايا الانكليز خطـــة تشمل جميع الأكراد .

ولكني اعترضت على ذلك ، وقلت : – ان هذه اللجنة لجنة عراقية ، تألفت بناء على طلب الحكومة العراقية ، فيجب علينا ان نحصر بحثنا وعملها في مصلحة العراق ، ومصلحة أكراد العراق ، دون ان نأبه بنوايا الانكليز وخططهم .

وكررت رجائي في انتخاب المترجمين .

الا ان توفيق وهبي قال عندئذ :

– ولكن هناك أمر يجب ان نقرره قبل الترجمة ، وهو : كيفية كتابـــة اللغة الكردية ، ان الحروف العربية الموجودة في المطابع ، لا تضمن كتابة اللغة الكردية على وجهها الصحيح . أنا لست من انصار الحروف اللاتينية . غير اني أرى من الضروري ان يضاف الى الحروف العربية المألوفـــة بعض الاشارات ، لكتابة الكردية . وذلك يستلزم تزويد مطبعة الحكومة بطائفة من الحروف والاشكال الجديدة . فلا يجوز لنا ان نقدم على طبع أي كتاب كردي ، قبل ان نستحضر الحروف المذكورة .

وأضاف الى قوله هذا ، ان لديه مشروع موضوع لهذا الغرض ، سيعرضه على اللجنة ، في اجتماعها القادم .

٤٥٨

ولذلك أنهينا الاجتماع الأول ، على ان نجتمع مرة أخرى ، للنظر في المشروع الذي سيتقدم به توفيق وهبي .

* * *

بعد الاجتماع الأول ، التقيت بـ « أمين زكي » الذي كان وزيراً للمواصلات والذي كان يعمل للقضية الكردية بنشاط كبير ، داخل مجلس الوزراء وخارجه ..

وقد قال لي : – ان التعليم بالكردية يجب ان يشمل جميع مراحل التعليم ، بما في ذلك « التعليم العالي » ويجب ان ينشأ في كلية الحقوق ، قسم خاص بالأكراد ، تلقى فيه المحاضرات باللغة الكردية ، وكذلك في الكلية الحربية .

ومع ذلك ، سلم بوجوب البدء من المدارس الابتدائية .

* * *

وأما المشروع الذي تقدم به توفيق وهبي ، في الاجتماع الثاني فكان يستلزم احداث خمسة عشر حرفاً جديـــدة ، وذلك باضافة بعض النقط والاشارات على احد عشر من الحروف العربية المعلومة .

واذا لاحظنا ان معظم هذه الحروف الجديدة ، تأخذ ثلاثة أشكال – نظراً لوقوعها في اول الكلمة ، أو وسطها أو آخرها – علمنا ان المشروع المقترح كان يستلزم زيادة الحروف في المطبعة نحو أربعين شكلاً من الحروف .

وكان في ذلك ما فيه من التعقيد الشديد ، الذي يجعل القراءة والكتابـــة باللغة الكردية في منتهى الصعوبة ، وكان يحملني على الشك في وجـــود مبررات معقولة لكل هذه الاحداثات والتعقيدات .

ومن المعلوم ان الكتابة باللغة الفارسية أضافت الى الحروف العربية المعلومة أربعة حروف فقط ، وذلك بتثليث النقط في حروف (ب) و (ز) و (ج) وبتثنية الخط المائل في حرف (ك) . وأما اقتراح توفيق وهبي فكان يرى ان يضاف الى هذه الحروف المستعملة في العربية والفارسية والتركيـــة .. احـــد عشر حرفاً أخرى .

٤٥٩

وعندما أظهرت شكي في ضرورة كل هذه الاحداثات ، حاول توفيق وهبي ان يبرهن على ضرورة ذلك بذكر بعض الألفاظ الكردية وقال فيما قاله – مثلاً – ان في الكردية نوعين من الـ (لام) ، فلا بـــد من وضع اشارة للتفريق بينهما ، ولفظ كلمتين كرديتين ، تضمان صوت اللام . ولكني لاحظت ان الفرق بينهما لا يزيد كثيراً على الفرق بين اللام في كلمتي (أل) و (آل) أو (بل) و (بال) التركيتين . وأمثال هذه الفروق اللفظية لا تستلزم احداث حروف خاصة بكل منها ، بل هي من الامور التي تترك لسليقة الناطقين بها .

ولكن توفيق وهبي أصر على رأيه ، وعبد الرحمن صالح أضاف صوته على صوته قائلاً « نحن أدرى بحاجات لغتنا » .

عندئذ قلت : – أنا لا أستطيع ان أبدي رأياً قاطعاً في هذه المسألة ، ولكني أعتقد انها يجب ان تدرس وتقرر في لجنة أوسع من هذه اللجنة .

ولكن توفيق وهبي اعترض على قولي هذا ، متسائلاً :

– لماذا ؟ ألم تنتخبونا نحن ؟ ألم تدعونا أنت ؟ فلماذا لا تعملوا برأينا ؟ .

قلت : – أنا انتخبتكم لترجمة الكتب المدرسية ، ودعوتكم لهذا الغرض . ولكنكم تقترحون علينا أموراً تتعدى حدود « الترجمة » ، بل ترمي الى تقرير « حروف الكتابة » و « قواعد الاملاء » . وفي هذه القضية أرى من الضروري ان نأخذ آراء لجنة أوسع من هذه اللجنة ، لجنة تضم العلماء المتنورين من مختلف المدن الكردية ، لتدرس القضية ملياً ، وتتخذ القرار اللازم في شأنها ..

وأما توفيق وهبي ، فقد ثار على رأيي هذا ، قائلاً :

– نحن (يقصد : زعماء الأكراد) نعرف بعضنـــا البعض : اذا اجتمعنا لانتناقش مناقشة هادئة ، بل نتكلم وفي أيدينا المسدسات . يشهرها بعضنـــا على البعض ..

ان قوله هذا زادني تمسكاً برأيي ، فقلت :

– اذا كان الأمر كذلك ، اذا كنتم تعتقدون ان هذه القضية قد تثير خلافاً

٤٦٠

١/٥/٥/٤

Baby Lalo

واللجنة قررت أسمـاء الاشخاص الذين يجب ان يرسل اليهم التقرير ، ليدرسوه ويبينوا رأيهم في الاقتراحات الواردة فيه .

وديوان الوزارة استنسخ العدد اللازم من التقرير .

وأنا كتبت مسودة الكتاب الذي سيرسل مع التقرير . أوضحت فيه الغرض من ذلك ، وأنهيت الكتاب بالعبارات التالية :

« ... فأرجو ان تكتبوا لنا رأيكم في الاقتراحات المدونة في التقرير ، مع ملاحظة كيفية التأليف بين قراءة القرآن الكريم ، وبـين قراءة الكتابات الكردية » .

والديوان طبع العدد اللازم من هذا الكتاب ايضاً .

* * *

وفي اليوم الذي أخذ موظفو الديوان يضعون نسخة من التقرير ونسخة من الكتاب في مغلف ، تمهيداً لكتابة أسماء الاشخاص وعناوينهم على المغلفات .. جـاء توفيق وهبي ليطلع على سير الامور ، وعندما قرأ نسخة من كتابي ارتبك ارتباكاً شديداً ، واعترض عليّ ، غاضباً :

– لماذا كتبتم هذه العبارات ؟ ان اللجنة لم تقرر ذلك ..

ولكني قلت له ، بكل هدوء : اني لم أكتب ذلك باسم اللجنة ، بل كتبته بصفتي مديراً عاماً للمعارف ، ان اقتراحاتكم ستصل الى أيدي الذوات الذين قررنا طلب رأيهم بكاملها ، وبنصوصها الأصلية ، كما كتبتموها أنتم . وامـا العبارات التي تعترضون عليهـا ، فاني كتبتها بصفتي مديراً عاماً للمعارف ، ومسؤولاً عن شؤون التربية والتعليم في البلاد .

ومع ذلك ، واصل توفيق وهبي التساؤل والاعتراض :

– لماذا تحشرون القرآن في هذه القضية ؟

وأما جوابي على هذا السؤال ، فكان قصيراً :

– لان تعليم القرآن داخل في مناهج التدريس المقررة للمسلمين ..

٤٦٣

ولكني عندما رأيته لا ينقطع عن الاعتراض ، أضفت الى هـذا الجواب الكلمة التالية :

– وأود ان تلاحظوا باني لم أقدم رأياً قاطعاً في هـذا الامر ، انما طلبت منهم ان يلاحظوا ذلك ، دون ان أحاول تقييد حريتهم في ابداء الرأي الذي يتوصلون اليه .. بعد الدرس والتفكير ...

وأما توفيق وهبي ، فقد خرج من غرفتي ، غاضباً غضباً شديداً .

* * *

كنت أعرف انه سيذهب على الفور الى امين زكي ، وامين زكي سيتدخل في الأمر ، فيمانع محسن السعدون . ولذلـك قررت ان أضع الجميع تجاه الامر الواقع ، فقلت لرئيس الديوان « شكري الحاذق » : اسرعوا في كتابة الاسماء والعناوين على المغلفات ، وسلموها الى دائرة البريد على الفور .. دون ان تنتظروا اتمام تغليف سائر الأوراق . بل أجلوا كل المعاملات الاخرى ، الى ان تنتهوا من مغلفات الاكراد .

* * *

وبعد مدة وجيزة جاء ساعٍ من وزارة المواصلات ، وسلمني ورقة من الوزير امين زكي ، يطلب فيها نسخة من الاوراق .

(أدرج فيما يلي صورة زنكوغرافية من الورقة المذكورة)

صرفت الساعي ، قائلاً : – أنا سأرسل ما طلبه ، بعد نصف ساعة ...

وفعلاً أرسلت اليه مغلفاً يتضمن نسخة من التقرير والكتاب ، بعد أن تأكدت ان جميع المغلفات سلمت الى دائرة البريد .

* * *

طبعاً ، امين زكي لم يرتح الى الكتاب ، وذهب الى محسن السعدون، وطلب

٤٦٤

(٦) ومن الامور التي تستوقف الأنظار ان تلفظ الكلمات في جميع اللغات تختلف – قليلاً أو كثيراً – بحسب اللهجات المحلية ومن وجوه عديدة ولا سيما من حيث الخفة والغلظة والبسط والاشباع . فاذا حاولنا ان نثبت كل صوت من الأصوات الخفيفة والغليظة على حدة باشارة خاصة واتبعنا قاعدة « الكتابـة وفقاً للتلفظ » نرى املاء الكلمة تتحول من محل الى آخر وفقاً للهجات . فـلا شك في ان ذلك سيضر بوحدة اللغة ، فمن الضروري اذن ان نثبت الاملاء وفقاً لاحدى اللهجات التي ستصبح اللهجة الادبية ومن المحتم عندئذ ان يحصل تباعد بين الكتابة والتلفظ المحلي وان يحدث ضرورة الرجوع الى المعنى والقرينة والتعلم للقراءة على كل حال .

(٧) فلذلك كله انني أرى الاقتراح المبحوث عنه خطأ ومتطرفاً من وجهتين مهمتـين :

أولاً : عدم ملاحظة المحاذير العظيمة التي تنتج من تكثـير الاشارات على الحروف وعدم حصرها بالضروريات .

ثانياً : عدم ملاحظة عمل السليقة والقرينة في القراءة وعدم الاعتماد عليهـا بصورة من الصور . فلا شك في أنه من الضروري قبول الحروف الفارسية للدلالة على الأصوات الخاصة التي لا توجد في العربية وكذلك قبول اشارة خاصة للدلالة على الصائت الخاص بالكردية وهو الصائت المتوسط بين الفتحة والكسرة – على ما فهمت من بيانات شكري أفندي الفضلي – ولكن من الأفراط بمكان تكثير الاشارات الى الدرجة المذكورة في الاقتراح ومحاولة وضع اشارة خاصـة لكل صوت مهما كان متقارباً من بقية الأصوات .

(٨) هذا ومما يجب الانتباه اليه خاصة ان هنالـك ضرورة أخرى وهي ضرورة التوفيق بين القراءة الكردية وقراءة القرآن الكريم .

فلا حاجة الى الايضاح ان الأكراد يهتمون في تعليم أولادهم القرآن الكريم اهتماماً شديداً، وبما ان الكردية تكتب بالحروف العربية وتستعمل عدداً غير قليل

من الكلمات العربية فمن الضروري ملاحظة هذه النقطة الهامة عند تقرير الاملاء فاذا كتبت الكلمة الواحدة في الكردية على غير شكلها الدارج في القرآن الكريم يحصل تشوش عظيم في أذهان الطلاب فلا شك ان هذا التشوش لا يمكن ان يزال أو يخفف الا بأحدى الطرق الآتية :

أ) – قبول اشارات قريبة من المستعملة في القرآن الكريم .

ب) – كتابة القرآن الكريم وفقاً للاملاء الذي يقرر للغة الكردية .

ج) – ابقاء الكلمات العربية المستعملة في الكردية على املائها الأصلي وحصر الاملاء الجديد بالكلمات الكردية البحتة .

فلذا رأيت من الضروري ان ألفت أنظار منوري الأكراد الى هذه الضرورة في التقرير الذي أرسلته اليهم حول الاقتراح .

٦ – خلاصة الاجوبة :

ان الأجوبة تنقسم الى أربعة أقسام : (أ) احجام عن ابداء رأي قطعي في الامر – (ب) تحبذ الاقتراح بدون قيد وشرط – (ج) تقبل الاقتراح من حيث الأساس ولكن ترى لزوماً لادخال تعديلات طفيفة أو كثيرة فيـه – (د) ترفض الاقتراح رفضاً قطعياً – (هـ) تزيد على ذلك اقتراحات خاصة .

فأعرض فيما يلي خلاصة هذه الأجوبة :

ابراهيم الحيدري (من الأعيان). لم يبد رأيا في أصل المسألة ولكنه يقول: « ان مسألة ترتيب قواعد الاملاء في اللغة الكردية من الحقوق العامة للأكراد . ولذلك يرى البت في هذه المسألة يتوقف على عرضها على العلماء والمتخصصين من عموم الأكراد واستشارتهم فيها بواسطة المتصرفين والقائمقامين ليتناقشوا فيهـا ويقرروا ما يرونه موافقاً للمصلحة ولرغائب الشعب الكردي » .

داود الحيدري (من النواب)– يرتأي الاكتفاء بالحروف العربية مع تزويدها

٤٧٠

٢/٥/٥/٤

بعض الحروف والحركات التي تحتاج اليها اللغة الكردية .أما الاقتراح فلم يتمكن من الاجابة عليه لعدم اختصاصه فيه .

معروف علي اصغر (حاكم جزاء في الموصل) – يشعر بوجوب ايجاد بعض اشارات اضافية لاضافتها الى بعض الحروف العربية ولكنه يرى أن الامر يحتاج الى بحث وتنقيب ولا سيما من جهة وجوب توحيد البون الموجود بـين لغات كوران وصوران وبادينان، ويرتأي تشكيل لجنة قوامها من الذوات الذين لهم المام في اللغات الآنفة الذكر .

امين زكي (وزير الاشغال والمواصلات) – يوافق على الاقتراح ويرى أن ذلك لا يؤثر على قراءة القرآن الكريم . ولكنه لا يذكر شيئاً يبرهن على ذلك ولا يعطي ايضاحات في هذا الباب .

ميرزا فرج (نائب السليمانية) – **حازم** (نائب الموصـل) – **اسماعيل** (نائب اربيل) **محمد صالح** – (نائب السليمانية – **الحاج سعيد آغا** (من الاعيان) يحبذون الاقتراح بدون تفصيلات أو ايضاحات .

مصطفى شوقي(محرر بانك كردستان)– **فائق كاكه** كذلك يحبذان الاقتراح. **حمدي عزيز** : (معاون آمر الفوج السادس) – يكتب رأيه بناء على اطلاعه على الأسئلة المرسلة لاحد أصدقائه ويحبذ الاقتراح ، أما من جهة قراءة القرآن الكريم فيرى من الضروري « ترجمته الى اللغة الكردية » .

أحمد نوري (مفتش البرق والبريد) – يحبـذ الاقتراح ويقول بوجوب اضافة حرف آخر وهو (ڵ) – ويزيد على ذلك قائـلاً « اذا نظرنا الى ماهية اللسان الكردي وتلفظ حروفـه الموجودة يتجلى لدينا ضرورة قبول الحروف اللاتينية بتمامها بشرط ان يدرسوا القرآن الكريم وباقي الكتب الدينيـة في اللغة العربية نفسها .

مجلس معارف اربيل يحبذ الاقتراح بدون ايضاح .

٤٧١

الشيخ نوري (مدير الكلية الرحمانية) – يحبذ اقتراح اللجنة من حيث الاساس الا انه حذف احدى الاشارات المقترحة للصوائت وجميع الاشارات المقترحة للصوامت . ويقول ان « ستة من الاصوات غير عنصرية تابعة للهجات والسلائق. فيمكن الاعتماد على السماع في مثلها . وهذا جار في كل لسان وضبط اللهجات صعب جداً » وزيادة على ذلك يقترح « عـدم التصرف في الكلمات العربية بحسب الاملاء الكردي بل كتابتها في الكردية بحسب تراكيبها العربية. لكي لا يؤدي ذلك الى اختلاط اللغتين ويستوجب التباعد عن لغة القرآن » .

عبد الرحمن شرف (مدير مدرسة كويسنجق) – يعترض على وضـع الاشارات على الصوامت ويقول : « ان اللهجة الكردية نفسها تسوق الانسان الى نوع التلفظ » – مع ذلك يحبذ الاقتراحات المتعلقة بالصوائت مـع بعض التبديلات – ويقول بلزوم المحافظة على امـلاء الكلمات العربية الاصل كا فعل الاتراك والفرس والهنود – ويرى ان ذلك كاف للتوفيق بين القراءة الكردية وقراءة القرآن الكريم .

صالح زكي صاحبقران (صاحب ديوان كردستان) – يرى الحـاجة ماسة الى وضع اشارات خاصة لبعض الاصوات ولكنه لا يبت في الامر في الحال الحاضرة . مع هذا يرى امكاناً للاستفادة من الحركات المستعملة في العربية للصوائت القصيرة ويقترح قبول اشارات وحركات قريبة من المستعملة في العربية بسبب تمسك الاكراد بالقرآن الكريم واللغة العربية .

مصطفى (مفتش مدارس ألوية اربيل وكركوك والسليمانية) – لا يعترض على وضع اشارات على بعض الحروف . ولكنه يرى من الواجب رعاية الحركات المستعملة في العربية محافظة لقراءة القرآن الكريم ويقول عندئذ لا حاجة الى تبديل اشكال الحركات المستعملة في العربية .

جميل الزهاوي (من الأعيان) – يعترض على اقتراح اللجنة لاشكال وضع الاشارات أثناء الكتابة ولوجوب تزييد حروف الطبع زيادة كبيرة ويقول :

٤٧٢

٣/٥/٥/٤

Baby Lalo

KITAB I AWALAMIN I QIRAAT I KURDI

NUSRAWA BE WASTA I

MUHAMMED ZAKI EFFENDI

WA

MIRZA MUHAMMED BASHKA

MUALLIMAN I MAKTAB I HUKUMAT I SULAIMANIYA

TARTIB KRAWA BE WASTA I

MAJOR E. B. SOANE WA CAPTAIN W. J. FARRELL

NASHIR KRAWATAWA BE WASTA I

DAIRA I MAARIF I BAGHDAD

1336-1920

BAGHDAD:
PRINTED BY THE SUPERINTENDENT GOVERNMENT PRESS
1920

٦/٤

Baby Lalo

هیچ گناه نافرمانیو میو نیو ژن میردیا نا بیرا تا بفوا عندی
کرتی امام عباس لہ انفیکان همه شیپان پې دلین و لہ پان بن
شیطان لوانه لهو مخلوق زور ترن لبر زوریان خدا نه
کسی نازانه چندن هوا سمانا ن چی یک نیه کسیک لوان لو
جیکدا بالرکوع یا السجده دا نبی هیچ چشتیک نیه نه
لا آسمان نه لہ زمین کلا لکی لہ سر تا عین نکراب با مر خدای
اکای لبنی لعل بینی هوبان و اسطن لہ ما بین خالق
مخلوق یا هندیکیان واسطن لبو هندیکی نون
هندیکی تر وانه که اوانه سر ... انسانه پیغمبری
هندیکیان غرق جمال پاک خدان کاریا هیچ دیکه نیه هوبا
چی خویان معلوم نا توانن هیچ باورزی بکن دو دو سلی
سی چار چار زیاتر پربالن هندیکیان دربوان ن
بهشتن کوریان رضوان ناو هندیکیان دربوان جهنمی
کوریان مالك ناو نستیچی جهنمی ... لو دربوانه یا
نوزده کسیان یا نوزده طائفیان کرام الکاتبین
بو هموا انسانیک جوارن دو لشویدان دو لو ویدان
یک

٥

ژیان

کرێ ی بەشەش مانگ پێنج
بەسالێك دە روپیە دەدا
بو دەرەوە ئوجرەتی
پوستەی عیلاوە ئەکرێ
ئیعلانات
لەدێریکو و نەهتەش مەقتوعەن
سەروپیەو لەشەش زیاترچیکەلە
سەروپیە کەبودێرە زیادەکانیش
دێری شەش ئانە ئەسێنرێ
یەکی بە ئانەیەکە

موخابەرات بەناوی
ئیدارەخانەوە ئەکرێ
§
بو مطبەخانە لەبەیتاو ئەدیەدایە
مدیر : سلێمانی زیبیان
یەکی بە ئانەیەکە

هەمو شێ ئێنك ئوی هەفتەی دو جار دەردەچی غەزەتەیەکی کوردییە

۲۰ ربیع الاول ۱۳٤۹ ۱٤ اغستوس : ۱۹۳۰ [پێنجشەمە] تاریخ انتشار ۲۱ کانون ثانی ۹۲٦

تشریف هێنانی فخامەتی وکیلی مندوب سامی و وکیلی رئیس الوزرای عراق بو کرکوك ، هولێر وسلێمانی و بجادەی کوردان

لە سەر مراجعاتی متمادی کوردانی لوای سلێمانی و کرکوك و هولێر فخامتی وکیلی مندوب سامی و وکیلی رئیس الوزرای عراق روژی جمعەی ۱۹۳۰/۸/۸ لە بغدادەوە تشریفیان هێنایە کرکوك و لە عینی روژدا لە قشلەدا عموم اشراف و اعیانی کرکوك و روسا کورەکانی او لوایە کە هەمو کوردن کوبان کردەوە لە دوای بەتلی کومەڵە کە رئیس الوزراء هەڵسا او بیانەی کە هەمو کوردیك خوێندویەتەوە و لە پێشا نشر کرابو و کە گویا حکومەتی عراق قراری داوە بو کوردەکان مقررات عصبة الامم تطبیق بکات خوێندیەوە و لە عقب اوەوە فخامتی مندوب سامیش هەڵسا و نطقیکی خوێندەوە و تأییدی بیانەکەی حکومەتی عراقی کرد و فرموی ایمەیش لەگل عراق متحدین بو تطبیق مقرراتی عصبة الامم . لە دوای امانە عبداللە صافی افندی یعقوبی هەڵسا و کوتی لەم بیانانە زور متشکرین ذاتا ام لوایە عبارتە لە تورك و عرب یعنی خوسەکەی صد هزاری لەم دو عنصرەیە و ایمە عراقین لە وحدتی عراق جیا نابینەوە و مصطفی افندی برائتی عیناً تأییدی قصەکەی

کاکی کردەوە . بەلام ایتر لە حاضرون و لەو هەمو قەبالنە غیری فارس آغای بەیلت نەبی لە بیاوێکی مریة و شیخ محمد حبیب افندی طالبانی نەبی کە چونکە قاضی و مأمورە و مجبورە کسیکی تر تأییدی نکردنەوە و حتی چونکە قسەکانی عبداللە صافی افندی هموی عبارت بو لە بیاناتێکی غیرە حقیقی و . آشکرا موجو . دیەتیێ اکثریەی کوردی پنهان کرد ، وطنپرور و جوانمردی غیوری کورد محمدبك جاف مندوبی پێشوی کرکوك هەڵسایە سەرپێ و بە همتیکی مردانە و بە دنکێکی برز فرموی (لوای کرکوك اکثریتی عظیمەی کوردن یعنی لە (۱۵۰) هزار نفوس صدو بیست هزاری کوردیکی خالصە . انجا اگر بە زیادەوە حسابی بکین اوی تری انجا تورك و عرب و ام قسەیەی منیش معلومی جهانە و بە احصائیات معلوم و اشکرایە و فرموی بندە کە ایرەدا تمثیلی عشیرتێکی زور گەورەی وکو جاف اکەم غیری امیش رؤسای داودە زنگنە ، جباری ، شوان و سائرە رؤسای کوردان کە لەم مجلسەدا حاضر نەبونەبان توکیل کردوە کە بەناوی عمومەوە عرضتان بکەم کە ام کوردانە بە یك وجود و یك زبان داوای تطبیق مقرراتی عصبة الامم اکەن (امە حقمانە و ام حقەمان اوی و هتا آخری تعقیبی اکین) لە دوای امە عبداللە صافی بك متهورانە کە خلاف اداب و اجتماعیات بو هەڵسا ، کوتی : ام ذاتە بەناوی

ژیان

کرێ ی بەشەش مانگ پێنج
بەسالێك دە روپیە دەدا
بو دەرەوە ئوجرەتی
پوستەی عیلاوە ئەکرێ
ئیعلانات
لەدێریکو و هەتاشەش مەقتوعەن
سەروپیەو لەشەش زیاترچیکەلە
سەروپیە کەبودێرە زیادەکانیش
دێری شەش ئانە ئەسێنرێ
یەکی بە ئانەیەکە

موخابەرات بەناوی
ئیدارەخانەوە ئەکرێ
§
ئیدارەخانە لەبەیتاو ئەدیەدایە
دیوان : سلێمانی زیبیان
یەکی بە ئانەیەکە

هەمو شێ ئێنك ئوی هەفتەی دو جار دەردەچی غەزەتەیەکی کوردییە

۲ ربیع الاول ۱۳٤۹ ۲۸ تموز : ۱۹۳۰ [دوشەمە] تاریخ انتشار ۲۱ کانون ثانی ۹۲٦

صورتی ئو تلغرافانەیە کە لە طرف اشراف ، رؤسای عشایر و سائر طبقەی اهالی سلێمانیەوە بو مراجع عالیة ایدراوە :

****

– ۲ –

[illegible] تموز ۹۳۰

بغداد فخامتی مندوب سامی

صورتی : [illegible] بغداد تایمس .

مطالبمان [illegible] قراری عصبة الامم [illegible] دفعە مراجعە [illegible] حکومتی عراق [illegible] شافیمان ور [illegible] عصبة الامم [illegible] بفرمون .

عموم اشراف سلیمانی [illegible]

همو بکزادە [illegible]

[illegible]

۲۰ تموز ۹۳۰

بغداد فخامت مندوب سامی عراق
» » رئیس الوزرای عراق
» بو بغداد تایمس
» العالم العربی

عموم عشائری پشدر لەگل هەمو کوردان دا متفقا طلب غداری اداوە و انجازی قراری عصبة الامم اکین .

همو عشائری پشدر و جاف

۱۸–۷–۹۳۰

بغداد فخامت معتمد سامی عراق
» صورتی : فخامت رئیس الوزرا

بە پێی قراری عصبة الامم لەم معاهدیەدا تأمین رغبت مندکم نەکم ، استرحام و تأییدی مطالبیان ئەکەم .

احمد

توفیق بك زادە

● ئەلبوومی وێنەی: ڕووداو و ناسراوان

١- وێنەی ت. وەهبیی: فەرماندەی فێرگەی مەشقی سەبازیی عیراق س ١٩٢٥-١٩٣٠

٢- وێنەی ت. وەهبیی: موتەسەڕریفی سلێمانیی – س ١٩٣٠

٣- وێنەی ت. وەهبیی: دەستەی لایێنگرەکانی پارتەکەی ساڵح جەبر لەدیدەنی کردنی سلێمانییدا – س ١٩٥١

٤-١- وێنەی ت. وەهبیی: لەدیدەنیی کردنی سلێمانییدا س ١٩٥٧ (ماڵی بێخودی شاعیر – رەمزی مەلا مارف)

٤-٢- وێنەی ت. وەهبیی: لەدیدەنیی کردنی سلێمانییدا س ١٩٥٧ (ماڵی بێخودی شاعیر – رەمزی مەلا مارف)

٤-٣- وێنەی ت. وەهبیی: لەدیدەنیی کردنی قۆپی قەرەداغ - سلێمانییدا س ١٩٥٧ .

٤-٤- وێنەی ت. وەهبیی: لەدیدەنیی کردنی جافەکاندا س- ١٩٥٧

٤-٥-وێنەی کابانی تۆفیق وەهبی – ئاسیا وەهبی لەدیدەنی کردنی گوندی: قلیجە – سلێمانییدا س- ١٩٥٧

٥-وێنەی ت. وەهبیی و کابانی و کوڕێکی – لۆندۆن.

٧-١-وێنەی ناشتنی ت. وەهبی: ١٥\١\١٩٨٤ سلێمانی.

٧-٢- وێنەی ناشتنی ت. وەهبی ١٩٨٤ سلێمانی.

٧-٣- وێنەی ناشتنی ت. وەهبی ١٩٨٤ سلێمانی.

٧-٤-وێنەی ناشتنی ت. وەهبی: ١٥\١\١٩٨٤ سلێمانی.

٨-وێنەی خۆ نواندنی خەڵکی سلێمانیی – بەردەرکی سەرا پێش کارەساتی ٦ ی ئەیلولی ١٩٣٠.

٩-وێنەی تۆفیق قەزاز (وەرگیراو لەکتێبی اعلام الکرد – جمال بابان).

١٠-وێنەی رەمزی فەتاح.

١١-وێنەی مێجەرسۆن فەرمانڕەوای سیاسیی بریتانیا لەسلێمانییدا س- ١٩١٩- ١٩٢١ .

١٢-١-وێنەی حەفید زادە مەحموود (یەکەم مەلیکی کوردستان – نەفیکراو بۆ باشووری عیراقی عەرەب ١٩٣١-١٩٤١ .

١٢-٢-وێنەی حەفید زادە مەحموود لەدوا ساڵەکانی تەمەنیدا (لەئینتەرنێتەوە)

١٣-وێنەی مامۆستایانی (قوتابخانەی نموونەی سەعادەت – ١٩٢٠، سلێمانیی) و. مامۆستا سەعید سدقیی کابانی تێدایە.

١٤-وێنەی مامۆستا سەعید سدقیی کابان بەپیری.

١٥-وێنەی مامۆستایانی قوتابخانەی خالیدییەی سلێمانیی (مامۆستای قوتابخانە: خالید عەبدوڵڵە سەعید\ لەدەستە چەپەوە)

١٦-وێنەی شاعیری نەتەوە پەروەر فائیق بێ کەس.

١٧-وێنەی ساتعولحوسەریی رێبەری گشتیی مەعاریفی عیراق.

١٨-وێنەی کۆچ کردوو فوئاد عارف و بابی لالۆ- کەمال ڕەئووف محەمەد، سلێمانیی ١٩\٥\٢٠٠٩ .

١٩-وێنەی ئەمیر حەسەن پور – س – ١٩٧٦ . گوتوبێژکەر لەگەڵ ت. وەهبیی.

٢٠-وێنەی عەزیز ژیان = = = .

***

١

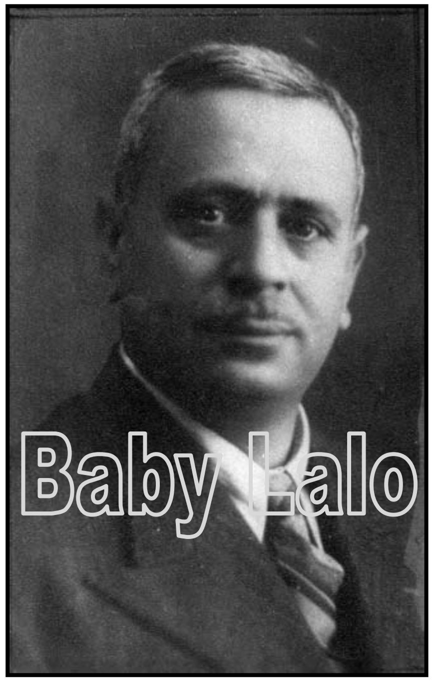

٢

٣

٤-١

٤-٢

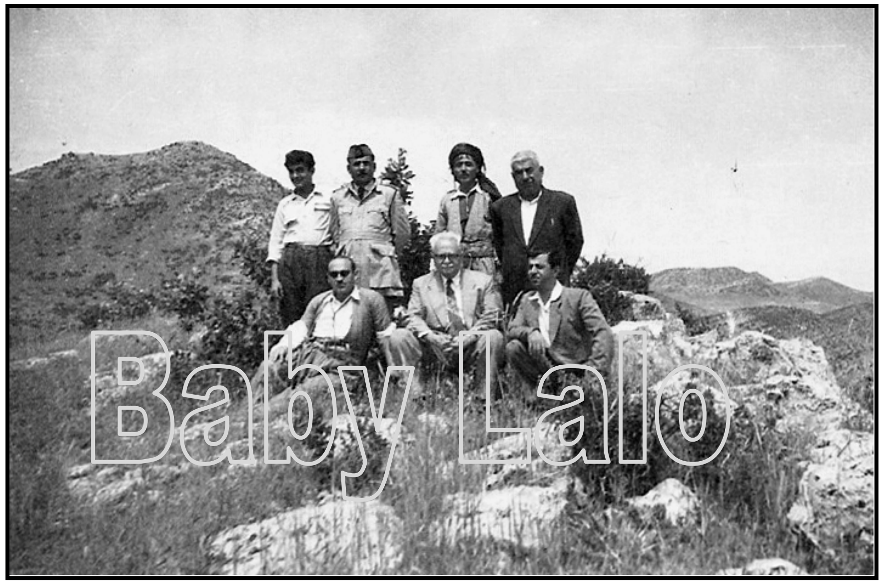

٤-٣

٤-٤

٤-٥

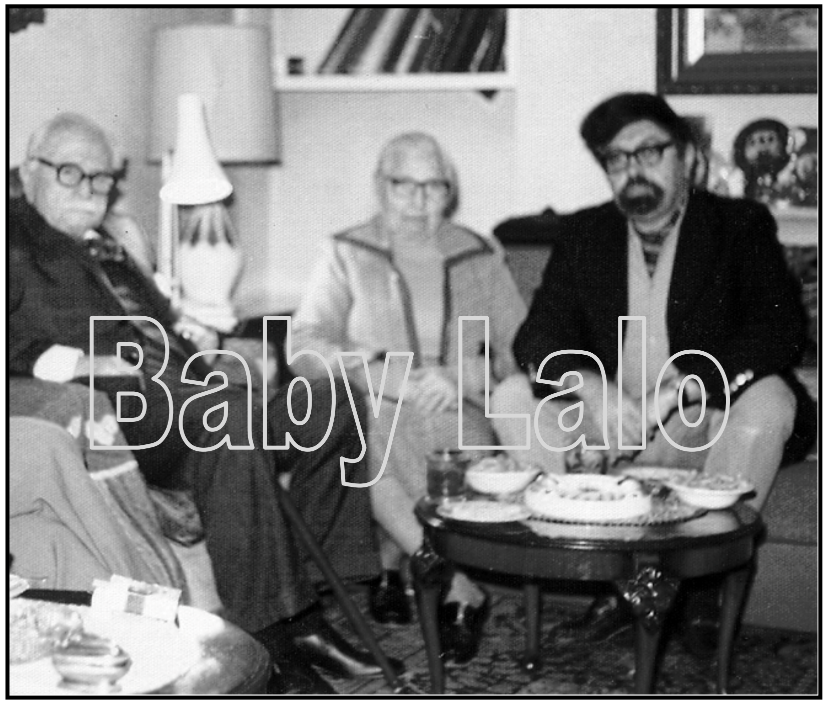

٥

٧ – ١

٧-٢

٧-٣

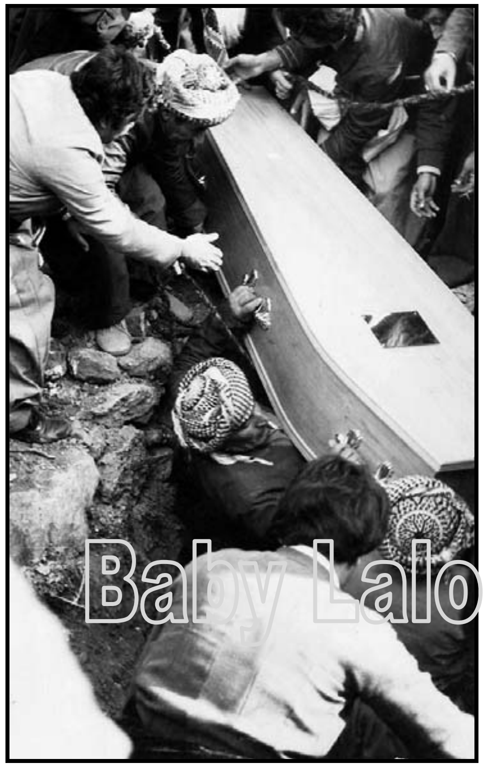

٧ – ٤

٨

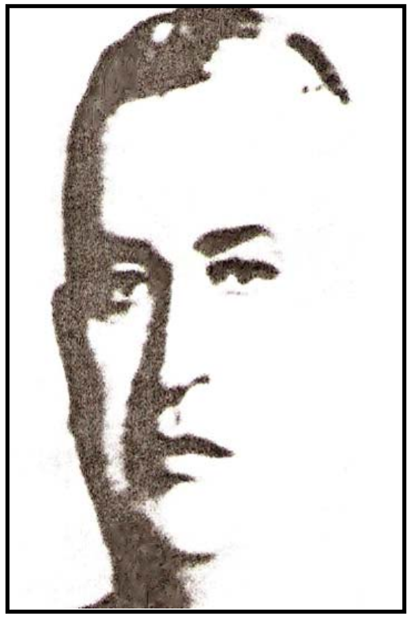

٩

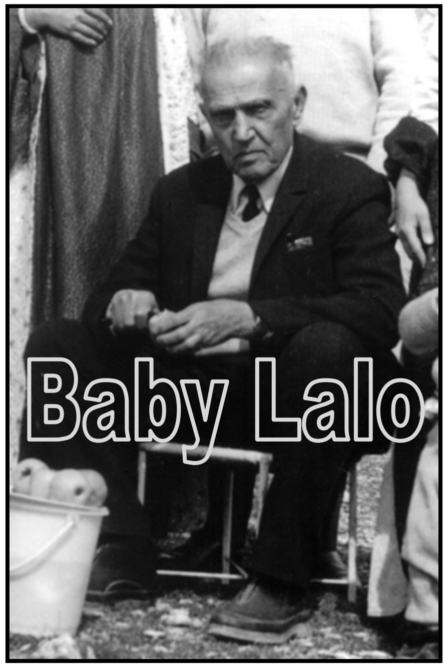

١٠

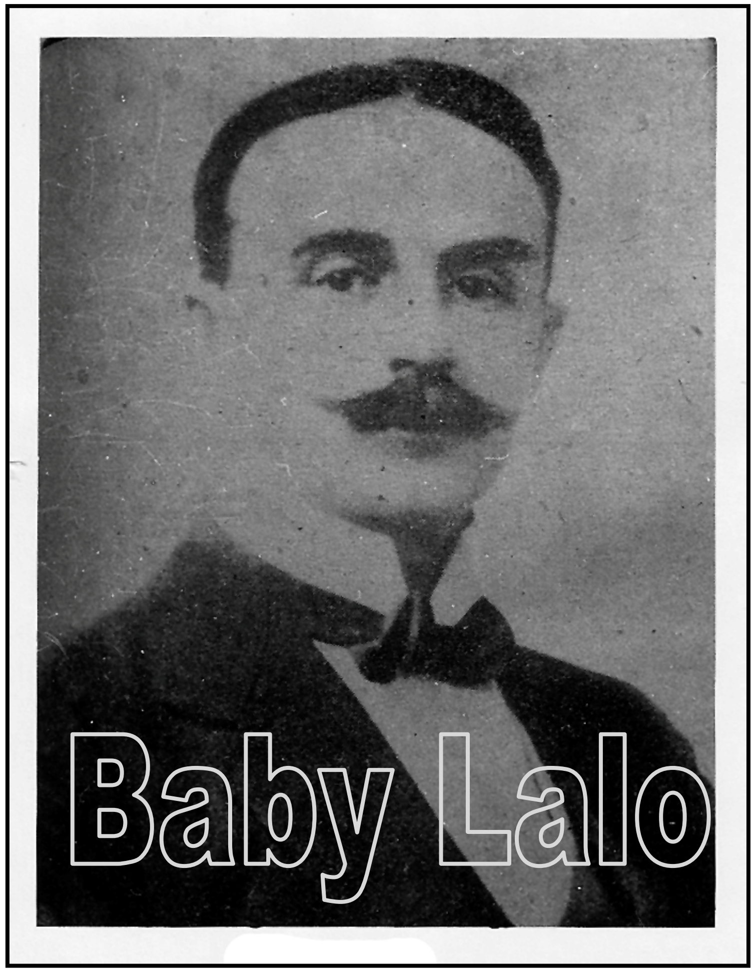

١١

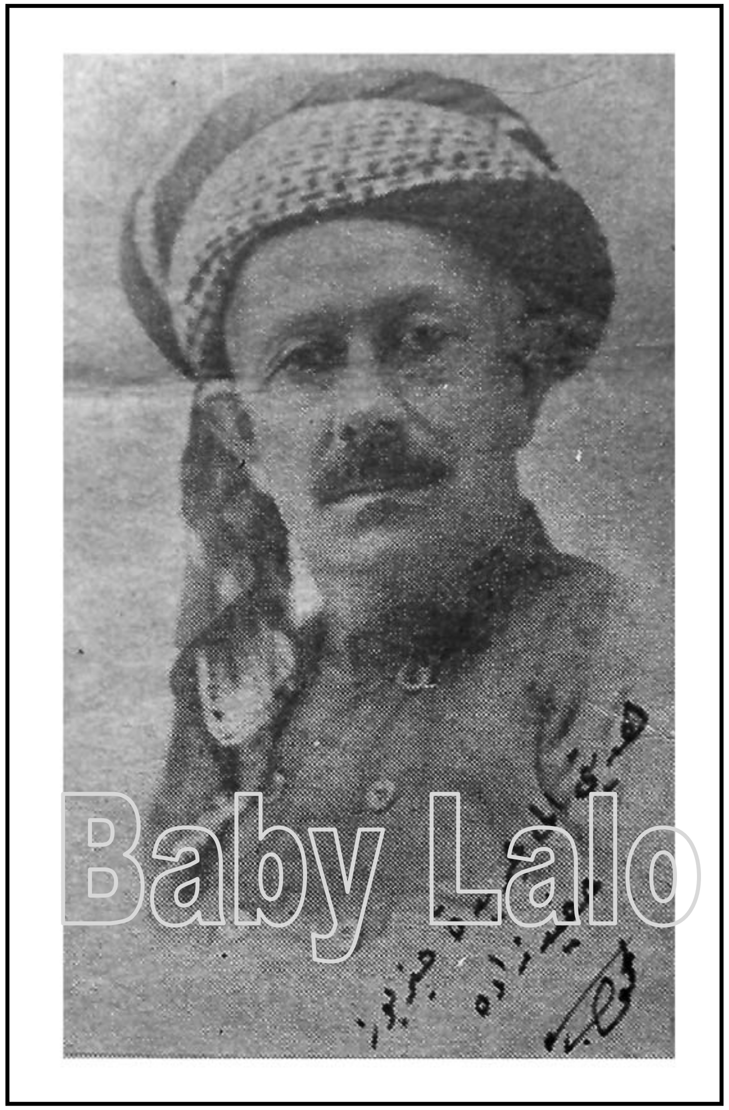

١٢ - ١

١٢ – ٢

١٣

١٤

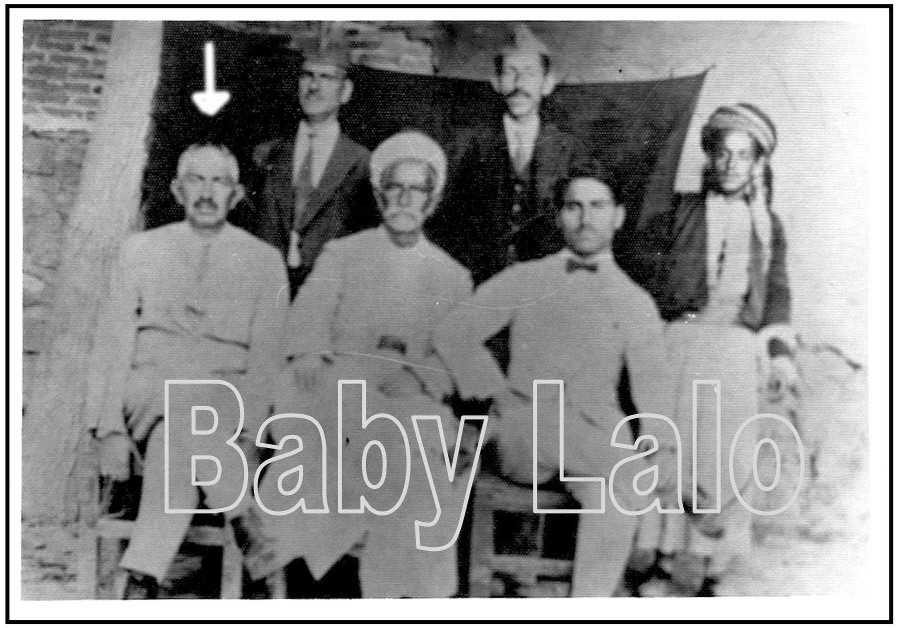

١٥

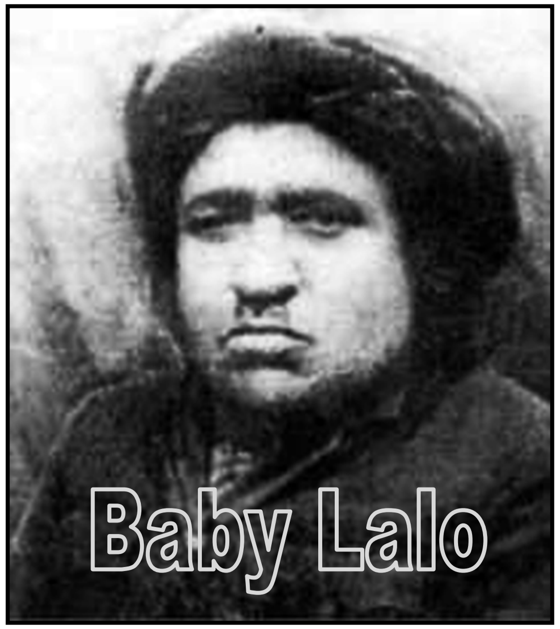

١٦

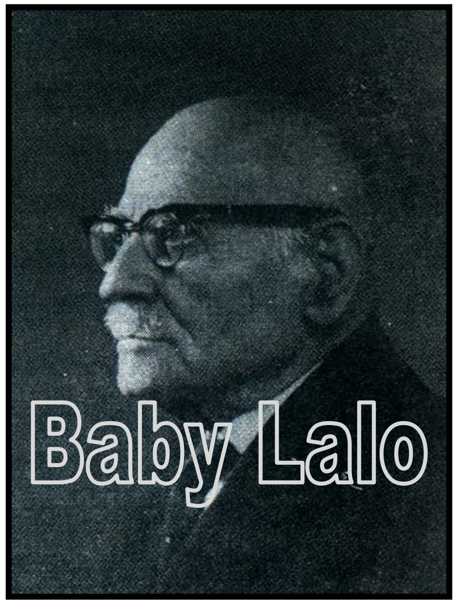

١٧

١٨

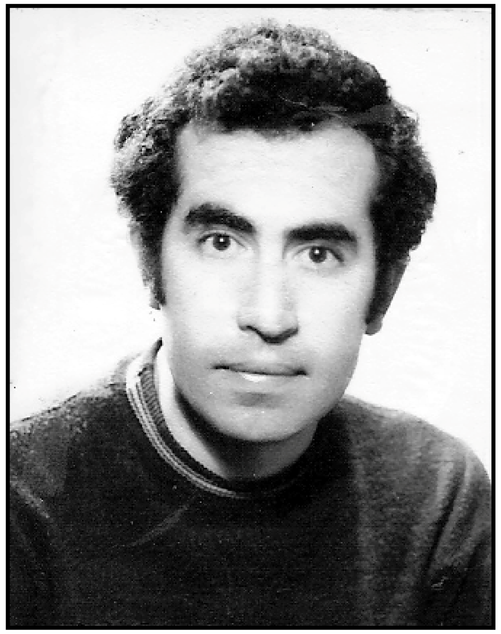

١٩

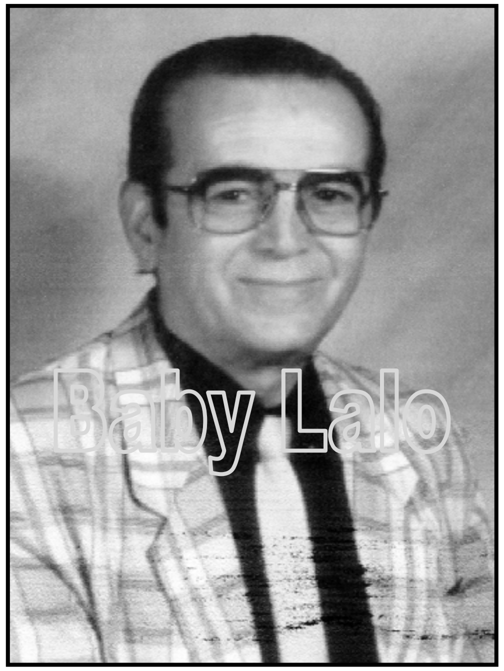

٢٠

سەرچاوە تەماشاکراوەکان(*)

١- کوردیی

١/١- ئەحمەد: کەمال مەزهەر (در) — تێ گەیشتنی ڕاستیی و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسیی کوردییدا، بەغداد ,١٩٧٨

٢/١- ئەحمەد: کەمال مەزهەر (در) — کورد و کوردستان لە بەڵگەنامە نهێنییێکانی حوکوومەتی بریتانیادا، ب ١، چ ٢، لوبنان ,٢٠٠٩

٣/١- ئەمین: نەوشیروان مستەفا — سەردەمی قەڵەم و موراجەعات، سلێمانیی ,١٩٩٩

٤/١- ئۆمەر: حەمەدەمین — ئەندامە کوردەکانی ئەنجوومەنی نوێنەرانی عێراق: ١٩٢٥ — ١٩٧٨، ج ١، هەولێر ,٢٠٠٧

٥/١- تەقیی: جەلال — خەباتی گەلی کورد لە یاداشتەکانی ئەحمەد تەقییدا، بەغداد ,١٩٧٠

٦/١- حیلمیی: ڕەفیق — شیعر و ئەدەبییاتی کوردیی — ب٢، بەغداد ,١٩٥٤

٧/١- حیلمیی: ڕەفیق — یاداشت، ب١ — ب٣، هەولێر ١٩٨٦، ب ٤؛ بەغداد ,١٩٩٢

٨/١- خواجە: ئەحمەد — چیم دیی، ج١ — ج٣، سلێمانیی ١٩٦٨ — ١٩٦٩، ,١٩٨٠

٩/١- خودزکۆ: ئالێکساندەر — چەند لێ کۆڵینەوەییێکی فیلۆلۆژیی دەربارەی زمانی کوردیی (دیالێکتی سلێمانیی)، وەرگێڕاندنی لە فڕانسییەوە؛ نەجاتی عەبدوڵڵە، سلێمانیی ,٢٠٠٥

١٠/١- ڕەشە: ئەکرەم ساڵح — شاری سلێمانیی: ب١، سلێمانیی١٩٨٤

(*)- لەبەر دووبارە نەبوونەوە و جێگەگرتن، داندراوەکانی تۆفیق وەهبیی و هێندێکی دیکەش — هەموو لە شوێنی خۆیاندا دەرکەوتوون — لە ئەم لیستەدا نەخراوەنەتە ڕوو.

١١/١- زەکیی: محەممەد ئەمین — مێژووی کورد و کوردستان؛ ج١ — ج٢، بەغداد ١٩٣١ (چاپی ئێران).

١٢/١- زێوەر: مەلا عەبدوڵڵە؛ - گەنجینەی مەردان و یاداشتی ڕۆژانی دەربەدەریی، پێشەکیی و پەراوێزی محەممەد مەلا کەریم، بەغداد ,١٩٨٥

١٣/١- سۆن: مێجەر — چەند سەرنجێك دەربارەی هۆزەکانی کوردستانی خواروو، وەرگێڕاندنی لە ئینگلیزییەوە نەجاتی عەبدوڵڵە، سلێمانیی ,٢٠٠٧

١٤/١- شەوقیی: کاکە ڕەشید — بەسەرهاتی کاکە ڕەشید شەوقیی"سەرگوزەشە"- بڵاوکراوەی وەزارەتی ڕۆشنبیریی،سلێمانیی ٢٠٠٣(ئامادەکردنی سدیق سالح).

١٥/١- فەیزی بەگ: ئەنجوومەنی ئەدیبان، توێژینەوەی کۆڕی زانیاریی کورد — بەغداد ١٩٨٣

١٦/١- محەممەد: کەمال ڕەئووف — مستەفا ساییب ئەستێری گەشەی کورد، سلێمانیی ,١٩٩٨

١٧/١- محەممەد: کەمال ڕەئووف — دەستەواریێ نان بۆ مێژوو، سلێمانیی، ,٢٠٠٤

١٨/١- محەممەد: کەمال ڕەئووف — عەقیدەی ئیمان/ عەقیدەی کوردیی خالیدی شارەزووریی نەقشبەندیی؛ س ١٨١٩، هەولێر ,٢٠٠٤

١٩/١- محەممەد: کەمال ڕەئووف — ئەدەبی نامەنووسیینی کوردیی، ج١ — ج٣، هەولێر ,٢٠٠٤

٢٠/١- میراودەلیی: ك — لەگەڵ مامۆستا تۆفیق وەهبیی؛ کەرکووك ,٢٠٠٧

٢١/١- نەریمان: مستەفا — فەرهەنگی ئەدیب و نووسەرانی کورد، بەغداد ,١٩٨٦

٢٢/١- هاوار؛ م . ر — شێخ مەحموودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، ب١ — ب٢، لۆندۆن ١٩٩٠ — ,١٩٩١

٢٣/١- هاوار؛ م . ر — سمکۆ ئیسماعیل ئاغای شکاك و بزووتنەوەی نەتەوایێتیی کورد، ستۆکهۆلم ١٩٩٥.

٢- عارەبیی:

١/٢- إبراهيم؛ زاهدة — دليل الجرائد والمجلات العراقية، كويت ,١٩٨٢

٢/٢- الحاج؛ عزيز (در؟) — القضية الكردية في العشرينات، بيروت ,١٩٨٥

٣/٢- ادمونـدز؛ س . ج — كـرد تـرك وعـرب، ترجمـة جـرجيس فـتح الله، ط١، بغداد ,١٩٧١

٤/٢- ادموندز؛ س . ج — محاضرة المستر س . ج. ادمونـدز عـن المشكلة الكرديـة، ترجمة كردي مخلص (كراس مطبوع دون ذكـر المصدر والسنة وهـو عـن: محاضـرة القيت في الجمعية الملكية لاسيا الوسطى في لندن يوم ٢٥ / ١٠ / ,١٩٦٦

٥/٢- بابان؛ جمال — اصول اسماء المدن والمواقع العراقية — بغداد ,١٩٧٦

٦/٢- براون؛ العميد جي . كيلبرت — قوات الليفـي العراقية، ترجمـة در. مؤيـد ابراهيم الونداوي، سليمانية ,٢٠٠٦

٧/٢- بصري؛ مير — اعلام السياسة في العراق — بيروت ,١٩٨٧

٨/٢- بصري؛ مير — اعلام الكرد — لندن وقبرص ,١٩٩١

٩/٢- بنكەی ژين — الاعمال الكاملة لتوفيق وهبي، ج١، سليمانية ,٢٠٠٦

١٠/٢- بيل: مس — فصول مـن تـأريخ العـراق القريـب، ترجمـة وحواشـي جعفـر الخياط، بغداد ,١٩٧١

١١/٢- جياوك؛ معروف — مأساة بارزان المظلومة، ط٢، اربيل ,٢٠٠١

١٢/٢- الحسني؛ عبـدالرزاق — تـأريخ الـوزارات العراقيـة، ج ١ — ج٣، ط٦، بـيروت ,١٩٨٢

١٣/٢- الحسني؛ عبدالرزاق — العراق في ظل المعاهدات، ط ٥، بيروت ,١٩٨٢

١٤/٢- الحسني؛ عبدالرزاق — تأريخ الاحزاب السياسية في العراق، بيروت ,١٩٨٢

١٥/٢- الحصري؛ ساطع — مذكراتي في العراق، ج١، بيروت ,١٩٦٧

١٦/٢- الخال؛ محمد — البيتوشي، بغداد ,١٩٥٨

١٧/٢- الخال؛ محمد — الشيخ معروف النودهي البرزنجي، بغداد ,١٩٦١

١٨/٢- الخطاب؛ رجاء حسين — تأسيس الجيش العراقي وتطوره السياسـي، بغـداد ,١٩٨٢

١٩/٢- ريــج؛ كلوديــوس. جـيمس — رحلـة ريـج عـام ١٨٢٠، ترجمـة وحواشـي بهاءالدين نوري، بغداد ,١٩٥١

٢٠/٢- زكي؛ محمدامين — تأريخ السليمانية وانحاءها، ترجمة الى العربيـة محمـد جميل الروژبيانى، بغداد ,١٩٥١

٢١/٢- سون؛ إ . ب (ميرزا غلام حسين الشيرازى) — رحلـة متنكـر في بـلاد مـابين النهرين وكردستان، ترجمة وحواشي فؤاد جميل، بغداد ,١٩٧٠

٢٢/٢- صفوت؛ نجدت فتحي — العراق في الوثائق البريطانية ١٩٣٤، البصرة ,١٩٨٣

٢٣/٢- شـريف؛ هيـوا أحمـد — توفيـق وهـبي حياتـه ودوره السياسـي والثقـافي، سليمانية ,٢٠٠٦

٢٤/٢- فـتح الله؛ جـرجيس — يقظـة الكـرد: تـأريخ سياسـي ١٩٠٠ — ١٩٢٥، اربيـل ,٢٠٠٢

٢٥/٢- فهمي؛ حسن عبدالمجيد — تأريخ مشاهير الالوية العراقية، ج١، بغداد ,١٩٤٦

٢٦/٢- قزانجي؛ فؤاد — العراق في الوثائق البريطانية، بغداد ,١٩٨٦

٢٧/٢- قزلجي؛ مـلا محمـد — التعريـف بمسـاجد السـليمانية ومدارسـها الدينيـة، بغداد ,١٩٣٨

٢٨/٢- لونگريك؛ ي — اربعـة قـرون مـن تـأريخ العـراق، ترجمـة جعفـر الخيـاط، ط٦، بيروت ,١٩٨٥

٢٩/٢- محمد؛ علاء جاسم — جعفر العسكري ودوره السياسي والعسكري في تأريخ العراق، بغداد ,١٩٧٨

٣٠/٢- الموصلي؛ محمد طاهر العمرى — تأريخ المقدرات العـراق السياسـي — مجلـد ٢، بغداد ,١٩٢٤

٣١/٢- ناظم بك؛ حسين — تأريخ الامارة البابانية، ط١، ترجمة شكور مصطفى و محمد الملا عبدالكريم المدرس، أربيل ,٢٠٠١

٣٢/٢- ويلسن؛ ت . أ — بلاد مابين النهرين، ترجمة جعفر الخياط، بغداد...

٣٣/٢- وهبي؛ توفيق — حول مقال مسؤولية الاديـب الكـردي، هديـة محمـد المـلا عبدالكريم المعنيين بالدراسات الكردية، مطبعة التآخي، بغداد ,١٩٧٣

٣٤/٢-ياملكي؛ عبدالعزيز — مذكرات عبدالعزيز ياملكي، بغداد ١٩٥٧.

٣- فارسيى

١/٣- قاضي؛ فتاح — مهر و وفا، تبريز (س ١٩٦٥م)

٤-رۆژنامەو گۆڤار ((ڕ . گ))

١/٤- ڕۆژنامە و گۆڤاری کوردیی ((ڕ . گ))

١/١/٤- ئاسۆی زانکۆیی ((گ))
٢/١/٤- ئومێدی ئیستیقلال ((ڕ))
٣/١/٤- بانگی کورد ((گ))
٤/١/٤- بانگی کوردستان ((ڕ))
٥/١/٤- پەروەردە و زانست ((گ))
٦/١/٤- پەیام ((گ))
٧/١/٤- پێشکەوتن ((گ))
٨/١/٤- پێشکەوتن — سلێمانیی ((ڕ))
٩/١/٤- دەنگی گێتیی تازە ((گ))
١٠/١/٤- دیاریی کوردستان ((گ))
١١/١/٤- ڕۆژی کورد ((گ))
١٢/١/٤- ڕۆژی کوردستان ((ڕ))
١٣/١/٤- زاری کورمانجیی ((گ))
١٤/١/٤- زبان ((ڕ))
١٥/١/٤- ژیان ((ڕ))
١٦/١/٤- ژیانەوە ((ڕ))
١٧/١/٤- ژین ((ڕ))
١٨/١/٤- گۆڤاری کۆڕی زانیاریی کورد ((گ))

١٩/١/٤- گۆڤاری کۆڕی زانیاریی عێراق — دەستەی کورد ((گ))
٢٠/١/٤- گەلاوێژ ((گ))
٢١/١/٤- هاوار ((گ))

٢/٤- ڕۆژنامە و گۆڤاری عارەبیی ((ڕ . گ

١/٢/٤- الاتحاد ((ڕ))
٢/٢/٤- التآخي ((ڕ))
٣/٢/٤- حبزبوز ((ڕ))
٤/٢/٤- مجلة سومر ((گ))
٥/٢/٤- مجلة الجمع العلمي الكردي ((گ))
٦/٢/٤- الوقائع العراقية ((ڕ))
٧/٢/٤- هنا بغداد ((گ))

٥- دەروازەی ئینتەرنێت
١/٥- کوردیی
١/١/٥- ویکیپیدیا
٢/٥- عارەبیی
١/٢/٥- ویکیپیدیا — الموسوعة الحرة
١/٢/٥- کلکامش
٣/٥- فارسیی
١/٣/٥- دانشنامەی آریان
٢/٣/٥- لغت نامەء دهـ خدا
٤/٥- ئینگلیزیی
١/٤/٥- wikipedia free enscl‍opedia

٦- دەست نووس

١/٦- گلزار/ گوڵزار (دوو دەست نووس: ١- ڕەش نووسی یێکەم جار/ دیاریی دۆستم کۆچ کردوو؛ عیززەت سەعید سدقیی کابان. ٢- پاك نووسی/ دیاریی دۆستم بەهجەت سەعید کابان).

٢/٦- دەفتەری ڕۆژنامەوانانی کورد — کەمال ڕەئووف محەممەد (بابی لالۆ)

٧- دیمانە

١/٧- لەگەڵ بەهجەت سەعید سدقی کابان.

٢/٧- لەگەڵ عەبدولخالق خالید سەعید

٣/٧- لەگەڵ فوئاد ڕەشید بەکر.

٤/٧- لەگەڵ فوئاد عارف.

٨- سەرچاوەی بەڵگەکان

١/٨- دەزگەی ڕەسمیی

١/١/٨- پارێزگەی سلێمانیی

٢/١/٨- ڕێبەریێتیی خانەنشینەکانی سلێمانیی.

٢/٨- ڕۆژنامە و کتێب

١/٢/٨- کتێبی: سەردەمی قەڵەم و موراجەعەت.

٩- نامەی کەسان

١/٩- نامەی زانا عەبدوڕڕەقیب یووسف بۆ من.

٢/٩- نامەی سیروان ڕەمزیی فەتاح بۆ من.

سوپاسێکی تایبەتیی

لە هەلێکدا دوو ساڵ پتر بوو لە هۆڵاندی نیشتیمانی دووەممەوە دەهاتمەوە بۆ کوردستانی نیشتیمانی یێکەمم تا چوار کتێبی بەری ڕەنجی "١٠" ساڵم بۆ خزمەتی هاونەتەوەکانم چاپ بکەم و بۆیشم نەدەکرا ، هاوەڵی ڕۆژگاری خوێندنم (نەورۆز جەمال خەفاف) مەردانە هاتە پێشەوەو بە ئارەزووی خۆی مەسرەفی چاپ کردنی"٢"کتێبمی گرتە خۆی!

ئەم هەڵوێستەی نەورۆز خەفاف لای من نەك هەر پشت گرتنی هاوەڵێکی نووسەریێتی، بەڵکە وێنەی پشت گیریی وحورمەت گرتنی بزاڤی ڕۆشنبیریی و خوێندەوارانی کوردە، بۆیێکا لە دڵەوە سوپاسی دەکەم !

بابی لالۆ

(کەمال ڕەئووف محەممەد)

کوردستان - سلێمانیی

٢٠١١/٥/١٢

سوپاسێكی وەفادارانە

باپیرم لە ساڵی ١٨٥١و لە سلێمانیی پێتەختی میرنشینی بەبە – بابانـدا لە دایـك بـووە كـە هـەمان ساڵ لەشكری توركی عوسمـانیی میرنشینەكەیان ڕماندو وڵاتی كوردستانیان داگیركرد .بابیشم لە ژێر سێبەری ستەمی ئەو داگیركەرەدا لە دایك بوو، ئەزیش لەژێر سێبەری داگیركـاریی عـارەبی عێراقـدا لـە دایـك بـووم، مندالەكانیشـم هـەروەها.نـایش زانم وەچـەی منداڵەكانیشـم ئـازاد دهێنـە دنیـاوە یـا ئەوانیش چارەنووسیان وەك باب وباپیرانیان دەبێ!؟

زۆرو ستەمی ڕژێمەكانی عارەبی عێراق - بە تایبـەتیی لەسـەردەمی سـەددام حسێنی ڕەگەزپەرست و تیرۆریستدا- گەهیشتە سەر ئێسكی گەلەكەم چ خۆم و منداڵانم بە ڕاددەیێك ناچار بووم نیشتیمانەكەم-كوردسـتان بـەجێ بهـێڵم و ڕوو بكەمـە وڵاتـانی ئـازاد تـا لـە وڵـاتی (هۆڵاند)ی سوسیال دیموكراتدا گیرسامەوە!

ئەوە ١٣ ساڵە ئەم ماڵە گەورەو بەخشندەیە بووە بە نیشتیمانی دووەمم و ئەگەر پیرو تەنهاو نەخوشم- بێ پاداشت - ژین وگوزەران و تەندروستیمی پاراستووەو وەك خۆوڵـاتییێكی خـۆی ڕەفتـارم لەگـەڵ دەكات بە ڕاددەیێك هێزی خستووەتە بەرم بەشی زۆری(كتێبەكان)م بە زمانی خۆم تەواو بكەم.

ئەز وەك مرۆڤێكی ئازاد، بە هەموو ژیریمەوە، وەفاو ڕێزو حورمەت دەنوێندم بۆ گەلی (هۆڵاند)ی خۆشەویست، هەروەها بۆ دۆستەكانم : خـانم ماریـات بوڤەنـدات Mariette Bovend'aart و ڕووز كـرینس Ross Crins، مسـتەر كـرینس كریسـت Crins Cristی نیشتەجێی ئاوایی بێیزڵ Beezel، هەروەها پزیشكە بەڕێزەكانم: در. مێـدەر Dr J.B.Meeder-Cardiolog، و در. پـاولس Dr.Paouels.H.M.MM longarts، و در. كمـاك Dr.Kmak.W.J huisart، Dr.R.P.R Adang, MDL arts لە باژێڕی ڤەنلۆ Venloدا.

هیوام بۆ خۆشیی ژین و پێشكەوتنی هەموویانەو تا بش مێنم چاكەیان فەرامۆش ناكەم. خودا كوردستان و هۆڵاند بپارێزێ.

كەمال ڕەئووف

ستێل – هۆڵاند

٢٠١١/٤/١٢

Acknowledgment

My grandfather was born in the city of Suleimani, the capital of the Baban Emirate, in 1851, the same year in which the Ottoman Turkish forces destroyed the Emirate and occupied Kurdistan.

My father was born in the shadow of that occupation I, too, was born
In the shadow of occupation--the occupation of the Arab monarchy in Iraq--and so were my children. I do not know whether my grandchildren will be born into freedom, or if their fate will be like that of their father and grandfather. The oppression of the Arab regimes in Iraq--especially the era of Saddam Hussein's racism and terrorism--affected my people so deeply that I and my children were obliged to leave my homeland and flee to free countries. I settled in the social democratic state of Holland.

For 13 years, this great and beloved country has been my second homeland. Even through old age, loneliness and illness, it has protected my life, my health, my well-being, and regarded me as a native citizen. To alarge extent, it has given me the strength to finish my books in my own language.

As a free person and with full liberties, I declare my faithfulness and respect for the people of Holland, as well as for my dear and faithful family Ross Crinc and Mr.Crinc Crist in the town of Beezel, best friend: Mrs. Mariette Bovendaart, and Dear physican's; Cardiolog Dr.J.B.Meeder, Dr.Paouels H.M.M, long arts, Dr. W.J. Kmak housart, Dr. R.P.R.Adang, MDL arts in the town of Venlo.

I wish them all the best; I shall not forget their friendship and kindness as long as I live. May God bless Kurdistan and the Nederland.

Kurdistanian Writer
Kamal Raouf
Steyl – Nederland
12/4/2011

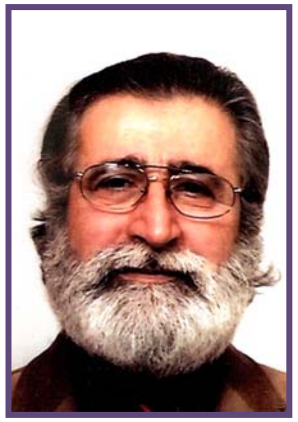

بابی لالۆ

_ کەمال ڕەئووف محەممەد (لە دایکەوە: حەفسە بەکر محیەددین قەساب)

_ ١٩٤٢/١/١٧- سلێمانیی:گەڕەکی کانی ئاسکان

_ خووێندکاری دەست بەرداری بەشی درامای فێرگەی هونەرە جوانەکانی بەغداد - ١٩٥٩ -١٩٦٠ و ١٩٦٠-١٩٦١

_ وەرگێڕو بێژەرو یێکەم ڕێژەرو نوێنەری ڕادیۆی کوردیی بەغداد :١٩٦٦ - ١٩٨٢(سەرۆکی ڕادیۆکە بۆ چەند مانگێك -١٩٧١)

_سەرپەرشتی ڕۆژنامەی هاوکاریی- (١٩٧٠ بۆچەند مانگێك)

_ سێ جار دوورخراو لە ڕادیۆدا- (١٩٧٥ - ١٩٧٨ و١٩٨٢) و دواجار بۆ دەزگەی چاپ و بلاْوکردنەوەی کوردیی:بەغداج-سلێمانیی-١٩٨٢

ڕۆژنامەنووسی گۆڤاری کاروان-(١٩٨٣-١٩٨٦)

_ خانەنشین- لەسەر داخوزی خۆی و بە بیانووی نەخۆشییەوە- (١٩٨٦/٦/٦)

_خاوەندی بەرنامەکانی ڕادیۆیی: دەنگی هونەر، چیرۆکی هەفتە، دنیای ئەدە ب و هونەر،

دنیای فۆلکلۆر، دیاریی ئەمڕۆ ، بۆ خۆشیتان، شەوچەرەیێکی کوردەواریی، سەدای چیرۆکی کودریی

هاوار خاڵە ڕەجەب ، ڕاپۆرتی مایکرۆفۆن، فەرهەنکی ڕۆشنبییریی، ڕۆژێ لە ڕۆژان (١٩٦٦- ١٩٨٩)

_ خاوەندی یێکەمیین بەرنامەی هونەرانەی تەلەڤیزیۆنیی: پەیامی هونەر:(تۆمارکردنی لە بەغدادەوە بۆ کەرکووك :(١٩٧٠- ١٩٧٣)

_ بابی دوو کوڕو کچێك- (١٩٦٥ کابانی هەڵ بژاردووە)

_ لە ١٩٩٨ ەوە تا نها بە تەنها لە هۆڵاندا دەژیی و خۆی بۆ نووسین و لێ کۆڵینەوەی زانستیی داناوە.

★چاپ کراوەکانی

١- ببوورە- دراما (سلێمانیی- ١٩٦١)

٢- بژیی مرۆڤ- چیرۆکی کورت (بەغداد - ١٩٧٠)

٣-مستەفا سایبب ئەستێرە کەشەی کورد- لێ کۆڵینەوە (سلێمانیی -١٩٩٧)

٤-هونەری درامای ڕادیۆیی کوردیی- لێ کۆڵینەوە (سلێمانیی ٢٠٠٠)

٥-ئەدەبی نامەنووسینی کوردیی لێ کۆڵینەوە - ٣ جزم (هەولێر - ٢٠٠٤)

٦- عەقیدەی ئیمان-عەقیدەی کوردیی/کۆنترین دەستنووسی مەولانا خالید نەقشبەندیی-١٨١٩(سلێمانیی - ٢٠٠٤)

٧- دەستەوارەیێ نان بۆ مێژوو- لێ کۆڵینەوە (سلێمانیی - ٢٠٠٤)

٨- باقة دراسات كردية —لێ کۆڵینەوە بە عارەبیی (هەولێر- ٢٠٠٦)

٩- گەڕان بۆ ڕاستیی —لێ کۆڵینەوە (-سلێمانیی -٢٠١١)

٩- گوتوبێژێکی دەگمەنی تۆفیق وەهبیی و خووێندنەوەیێکی ڕەخنەگرانە : وەرگرتن وتۆمارکردنی ئەمیر حەسەن پوور- نووسینەوەیی وپەراوێزو خوویندنەوەی بابی لالۆ/کەمال ڕئووف محەممەد (سلێمانیی- ٢٠١١)

A Rare Interview with Taufiq Wahby

Conducted and Recorded

by:
Amir Hasan Pour

Transcription, Annotation and Analysis
by:
“Lalo’s father”
Kamal Raouf Mohammed

Kurdistan - Sileaymany 2011